

આગાખાનનાં સંસ્મરણો

THE MEMOIRS OF AGA KHAN

આ કાલ છે નિરવાધિ પૃથિવી વિશાળ

લેખક:

ફિઝ હાઈનેસ ધી આગાખાન
પી.સી., જી.સી.એસ.આઈ., જી.સી.વી.ઓ., જી.સી.આઈ.ઈ.

મૂળ અંગ્રેજી પ્રસ્તાવના:
ડબલ્યુ. સમરસેટ મૉમ

ધી ઈસમાઈલીઆ એસોસીએશન
ફોર ઈન્ડિયા, મુંબઈ

પ્રભુક્રમાગ્નિકા

પ્રકાશકનું નિવેદન : મહમદઅલી અ. ફાજલભાઈ

પ્રસ્તાવના : ડબલ્યુ. સમરસેટ મોમ

વિભાગ પહેલો : બાળપણ અને તરૂણાવસ્થા

પ્રકરણ	પૃષ્ઠ
૧ વર્ષોના અંતરને આવરી લેતો સેતુ	૩
૨ મારા પૂર્વજોનો ધર્મ : ઈસ્લામ	૧૦
૩ હિંદુસ્તાનમાં બાળપણ	૪૦
૪ હું પશ્ચિમની દુનિયાની મુલાકાતે જઈ છું	૭૦

વિભાગ બીજો : યૌવનકાલ

૫ રાજ્યો, રાજનીતિજ્ઞો અને રાજકીય પુરુષો	૧૦૯
૬ એડવર્ડ યુગનો પ્રારંભ	૧૨૬
૭ ઝારના રશિયામાં	૧૯૨
૮ પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ	૨૦૯

વિભાગ ત્રીજો : પ્રૌઢાવસ્થા

૯ ઓટોમન સામ્રાજ્યનો અંત	૨૩૧
૧૦ જાહેર જીવનમાંથી વિશ્રાંતિ	૨૬૩
૧૧ હિંદુસ્તાનમાં સ્વરાજ આગમનના એંધાણ	૨૮૨
૧૨ લીગ ઓફ નેશન્સની રાજનીતિ અને રાજપુરુષો	૩૨૦

વિભાગ ચોથો : નવયુગ

૧૩ બીજું વિશ્વયુદ્ધ	૩૭૧
૧૪ મિત્રો અને કુટુંબીજનો સાથે યુદ્ધ પછીનાં વર્ષો	૪૧૮
૧૫ મારી પરિચિત વ્યક્તિઓ	૪૨૯
૧૬ ભાવિને માર્ગે	૪૪૪

સૂચિપત્ર

પ્રકાશકનું વિવેચન

વિશ્વભરના સાહિત્યમાં સંસ્મરણોના પુસ્તકો અને ખું જ સ્થાન ધરાવે છે, કેમ કે એમાં લેખકના જીવન તથા અનુભવોને લગતી આંતરિક ખાખતોનો ઉલ્લેખ હોય છે. લેખકના જીવનમાં જે જે પ્રસંગો બન્યા હોય છે; તથા જગતમાં બનેલા બનાવોમાં લેખકે જે જે ભાગ ભજવ્યો હોય છે તે સંબંધી એમાં અપાયેલી માહિતી આપણને સંસ્મરણોના પુસ્તકો દ્વારા જ જાણવા મળે છે, અને એ જ વસ્તુ આવા પુસ્તકોનું જીવન આકર્ષણ હોય છે.

જગત શહેરી તરીકે સુપ્રસિદ્ધ વિશ્વ વિખ્યાત વિભૂતિ હિઝ રાયલ હાઈનેસ ના. પ્રિન્સ આગાખાન સાહેબના સંસ્મરણોનું મૂળ અંગ્રેજીમાં લખાયેલ "THE MEMOIRS OF AGA KHAN" નામક એવું જ એક અને ખું પુસ્તક અમે ગૂજરાતી અનુવાદરૂપે ગૂજરાતીભાષી જનસમુદાય સમક્ષ ઉલટલેર અને આનંદપૂર્વક રજૂ કરીએ છીએ અને આશા રાખીએ છીએ કે ગૂજરાતી સાહિત્યમાં આવા પ્રકારના એક વિરલ પુસ્તક તરીકે એ અને ખું સ્થાન ધરાવશે અને ગૂજરાતી સાહિત્યની રસસમૃદ્ધિમાં અતિ વિવિધતાભર્યો ફાળો આપશે.

દિવસ અને રાત ભિન્ને છે અને આથમે છે, એ નિરંતરનો ક્રમ છે, એજ રીતે અજાણ્ય અને અદીઠી રીતે આ વિશાળ વિશ્વમાં નાની મોટી ઘટનાઓ નિરંતર બનતી રહે છે, અને એના પરિણામો પણ વધતા કે ઓછા અંશે આપણને સ્પર્શતા રહે છે. આવી અદીઠી ઘટનાઓની પરંપરા પછી જાણે એનો પરિપાક ઊતરતો હોય તેમ, કોઈ વિરાટ અને વિશ્વવ્યાપી ઘટના બને છે અને એકેએક દેશ, એકેએક પ્રજા તથા એકેએક માનવીને એ આવરી લે છે. ધણીવાર પ્રસંગો વ્યક્તિઓને ઘડતા હોય છે, તે ધણીએવાર વ્યક્તિઓ પ્રસંગોને વણાંક આપતી હોય છે. ઘટનાઓની આવી પરંપરા અને અંજાવાતોમાં, કેવળ એના પ્રેક્ષક તરીકે નહિ પરંતુ એમાં સક્રિય રીતે ભાગ લેનાર તથા એને ધાર્યો વણાંક આપનાર તરીકેનું યશભાગી કાર્ય ના. આગાખાન સાહેબનાં જીવનમાં વારંવાર ઉપસ્થિત થયું છે; અને એ સમજાએ

ના. આગાખાનનાં સંસ્મરણો

બનાવોમાં પોતે શા માટે હિસ્સો લીધો તથા શો હિસ્સો લીધો એનું સુંદર અને સુરેખ વર્ણન આપણને આ પુસ્તકમાં જોવા મળે છે.

નામદાર આગાખાન સાહેબની વિવિધ બહેર પ્રવૃત્તિઓથી કોઈ અબળુયુ નથી. જિંચ કેળવણીના વિકાસ માટે અલીગઢ યુનિવર્સિટીની સ્થાપના, રાજકારણમાં મુસ્લિમોને દોરવણી, મોન્ટેગ્યુ-ચેમ્સફર્ડ સુધારાઓની બહેરાત પ્રસંગે હિંદ માટેના એ સમયનાં ભાવિ અંધારણુ માટે “India in Transition” નામના પુસ્તકમાં પોતાના વિચારોની રજૂઆત, ફોર્મી એકતાના અવિરત પ્રયત્નો, ગોળમેણ પરિષદોમાં સમગ્ર હિંદી પ્રતિનિધિમંડળના નેતા તરીકેની યશસ્વી કારકિર્દી, તેમ જ લીગ ઓફ નેશન્સના હિંદી ડેલીગેશનના મુખ્ય પ્રતિનિધિ તરીકે શાંતિ અને સમાધાનના પ્રયત્નો, હિંદ વતી લીગ ઓફ નેશન્સના પ્રમુખ તરીકે સર્વાનુમતે તેઓ નામદારની ચૂંટણી તથા સફળ કામગીરી તેમજ લીગની ખીણ ખેઠક મળે ત્યાં સુધી વધુ એક વરસ માટે તેઓ નામદારને પ્રમુખ તરીકેનું અર્પવામાં આવેલું અપૂર્વ સન્માન એ બધાથી સહુ કોઈ પરિચિત છે.

દૂંક સમયના ગાળામાં બે વિનાશી અને સર્વવ્યાપી વિશ્વયુદ્ધો આવ્યા અને ગયા અને તે પછીના કાળમાં જે જે ત્વરિત અને ક્રાંતિકારી પરિવર્તનો થયાં તેમાં કયા મહા પરિબળો કામ કરી રહ્યા હતાં તેનું આલેખન કરી તેઓ નામદારે આ કટોકટીના કાળમાં વિવિધ પ્રશ્નો અંગે શો હિસ્સો લીધો હતો તથા એની પાછળ શી દ્રષ્ટિ કામ કરી રહી હતી તેનો ઉલ્લેખ પણ કર્યો છે. એટલું જ નહિ, પરંતુ પોતે જે જે દેશોને પ્રવાસ કર્યો ત્યાંની સામાજિક સ્થિતિ, ત્યાંનું સાંસ્કારિતાનું ધોરણ, ત્યાંનું લોકજીવન વગેરેના આકર્ષક ચિત્રો પણ દોર્યાં છે.

તેઓશ્રીએ સાચી ધાર્મિક ઉદારતા તથા સાચી ધાર્મિક સહિષ્ણુતા કોને કહેવાય તેનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આપી જીવનમાં એ ભાવના જિતારવાને આગ્રહ કર્યો છે. અહિં પુસ્તકમાં અતિ મહત્વનું તથા અગ્રસ્થાન ધરાવતાં દ્વિતીય પ્રકરણ “મારા પૂર્વજોનો ધર્મ: ઇસ્લામ”નો ઉલ્લેખ કરવો રસપ્રદ થઈ પડશે. એકાદ પુસ્તક લખીને નહિ, પરંતુ એક પ્રકરણમાં જ તેઓ નામદારે ઇતિહાસકાલ પહેલાના આદિ માનવમાં પ્રાથમિક ધર્મભાવનાનો ઉદય થયો ત્યાંથી માંડી માનવજાતે હાલના તબક્કા સુધી કેમ પ્રગતિ સાધી તેનું અપૂર્વ, સુંદર ચિત્ર દોર્યું છે.

પુસ્તકમાંથી આપણને તેઓ નામદારના અંગત દ્રષ્ટિબિંદુ તથા રસવૃત્તિઓ વિષે સુંદર માહિતી મળે છે. તેઓ નામદારની રસવૃત્તિઓ પણ

પ્રકાશકનું નિવેદન

વિવિધ અને સંસ્કારી છે. વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં છેક તેર વરસની ઉંમર સુધીમાંજ એવલુશીએ અંગ્રેજી, ફ્રેન્ચ, ફારસી તથા અરબી ભાષાનું જ્ઞાન સંપાદન કર્યું હતું. રોમન તથા ઈસ્લામી ઇતિહાસનો ઊંડો અભ્યાસ કર્યો હતો તથા રસાયણશાસ્ત્ર, પદાર્થવિજ્ઞાન, વનસ્પતીશાસ્ત્ર, જીવવિદ્યા (Biology) અને પ્રાણીશાસ્ત્ર જેવા વિજ્ઞાનિક વિષયોનું સારા પ્રમાણમાં જ્ઞાન મેળવ્યું હતું.

જીવનમાં કુમાશ અને મધુરતા પૂરતી લલિતકલાઓ પ્રતિ એવલુ નામદારનું આકર્ષણ અનેાખું જ છે. સંગીત, નૃત્યકલા તથા ચિત્રકલાનો એવલુશીનો શોખ સંસ્કારી અને ઊંચ પ્રકારનો છે. એ કલા અને સૌંદર્ય વિષયક પાસુ કેટલું ઉન્નત અને સમૃદ્ધ છે તેનો સુંદર પરિચય આપણને આ પુસ્તકમાંથી થાય છે.

કસરત અને શરીરવિકાસના મૂલ્યો એવલુશીએ પૂરાં આંકયા છે. મેદાની રમતોની હિમાયત કરી છે અને તેને ઉત્તેજન આપ્યું છે. શરત અને અશ્વ ઉછેર એ કેવળ એવલુશીના ઉપરછલા આનંદનો વિષય નથી, પરંતુ ઊંડી વિજ્ઞાનિક રસવૃત્તિમાંથી એનો ઉદ્ભવ થયો છે.

એવલુ નામદારની પ્રવૃત્તિઓનું ક્ષેત્ર એટલું વિવિધ અને વિશાળ છે, તથા એવલુ નામદારના પરિચયમાં આવનાર વ્યક્તિઓના દરબજા અને પ્રકાર પણ એટલા બધા લિન્નલિન્ન છે કે એવલુ નામદારના સંસ્મરણોના આ મહામુલા પુસ્તકમાંથી આપણને શું શું જેવા જાણવા મળે છે, તેનું વિહંગા-વલોકન કરવા જઈએ તો પાનાઓ ભરાય જાય. આ બધું તો દરેકે જાતે વાંચી તેમાંથી મળતી માનસિક પરિતૃપ્તિને આનંદ માણવાનો છે.

પરંતુ આ પુસ્તકમાંથી દ્રષ્ટ થતી એક મહત્વની ખીના પ્રતિ લક્ષ્ય એવ્યા વિના રહી શકાતું નથી. જીવનમાં કુમાશ તથા મધુરતા પૂરતી લલિતકલાઓથી માંડી ધૂમરી ખાતાં પાણીના વમળ જેવા રાજનીતિ અને રાજકારણના ગહન પ્રશ્નો સુધી એવલુ નામદારે જે કંઈ પ્રવૃત્તિ કરી છે તેનું મૂલ્ય ગમે તેટલું વધુ હોવા છતાં, એ સઘળીએ પ્રવૃત્તિઓમાં મુખ્ય પ્રવૃત્તિ તો એવલુ નામદારને ઈસમાઈલી કોમની વારસામાં મળેલી વંશપરંપરાગત ઈમામતની વિવિધ જવાબદારીઓ અદા કરવી અને વિશ્વભરમાં પથરાયેલા એવલુ નામદારના કરોડોની સંખ્યાના ઈસમાઈલી અનુયાયીઓની આધ્યાત્મિક, સાંસારિક અને આર્થિક પ્રગતિ તથા બહેતરી સાધવી એ જ રહી છે.

નામદાર આગાખાન સાહેબ અનેક ઉમદા ગુણોનો સુંદર સમન્વય ધરાવતાં આજન્મ પ્રતાપી પુરુષ છે. ધર્મને શુદ્ધ અને સુંદર સ્વરૂપે સમજનાર

ના. આગાખાનના સંસ્મરણો

એવણુશ્રી આધુનિક વિજ્ઞાન તથા કલાકૌશલ્યના અઠંગ હિમાયતી છે. એવણુ નામદાર ધર્મગુરુ છે, આધ્યાત્મિક નેતા છે, વિલક્ષણ રાજનીતિજ્ઞ છે, આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતી ધરાવતાં વિશ્વશહેરી છે. એવણુ નામદાર અપૂર્વ દર્શનશક્તિ ધરાવે છે અને વિશ્વશાંતિ, યુદ્ધ અને રાજકારણ સંબંધી એવણુ નામદારે ઉચ્ચારેલા મંતવ્યોમાં આપણને એનો પરિચય થાય છે. અનેક રંગોથી ઝળહળતી તથા મધુર સૌરભથી મહેકતી પુષ્પોની અનેકવિધ પાંખડીઓની જેમ, એવણુ નામદારનું જીવન પણ વિવિધ અને ભાતીગળ રંગોથી ભરપૂર છે અને વિવિધ પ્રકારની સુરભિઓથી મહેકી રહ્યું છે. એવી એક વિરાટ વિભૂતિના જીવનભરના ચિંતન તથા મનનનો આપણને આ પુસ્તકમાં પરિચય થાય છે. આવું એક ઉમદા અને અપૂર્વ પુસ્તક લખી, પોતાના જીવનનો, અનુભવોનો, ચિંતન, મનન તથા મંતવ્યોનો આપણને ખ્યાલ આપ્યો છે, તે બદલ અમે વિનમ્રતાપૂર્વક તથા અતિ આદરભાવભર્યા હૃદયે એવણુશ્રીના આ ભારે ઋણનો સ્વીકાર કરી, આભાર તથા ઉપકાર, ભક્તિભાવપૂર્વક પ્રદર્શિત કરીએ છીએ.

નામદાર આગાખાન સાહેબના આ પુસ્તક “ધી મેમોઈર્સ ઓફ આગાખાન” (THE MEMOIRS OF AGA KHAN) ના સર્વ હકકો અને અધિકાર જેના હસ્તક છે એ સંસ્થા સાયમન એન્ડ શુસ્ટર, ન્યુયોર્ક (Simon and Schuster, New York) નો અત્રે આભાર માનવો રહે છે. ગૂજરાતીમાં તથા હિંદુસ્તાનની તમામ ભાષાઓમાં આ પુસ્તકનો અનુવાદ તથા પ્રસિદ્ધ કરવાના જે સર્વ હકકો અને અધિકારો એમણે “ધી ઇસમાઈલીઆ એસોસીએશન ફોર ઇન્ડિયા, મુંબઈ”ને આપ્યા છે, અને આ રીતે આંતરરાષ્ટ્રીય મહત્વ ધરાવતાં આ પુસ્તકના અનુવાદકાર્ય દ્વારા પુસ્તકના પ્રતિભાસંપન્ન લેખક નામદાર આગાખાન સાહેબ તથા વિશાળ ગૂજરાતી વાચકસમુદાયની અદના સેવા કરવાની તક આપી છે, તે બદલ અમે એમના અત્યંત આભારી છીએ.

પુસ્તકના અનુવાદ કાર્ય અંગે અત્રે ટૂંક પ્રસ્તાવ કરવો યોગ્ય થઈ પડશે. આ પુસ્તકને શુદ્ધ, સરળ અને સ્પષ્ટ ગૂજરાતીમાં ઊતારવાનું કાર્ય ખરેખર કઠણ અને કસોટીરૂપ જ હતું. આ કાર્ય સફળતાપૂર્વક પાર ઉતારવા માટે એક અનુવાદ સમિતિ યોજવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું અને એના સભ્યો તરીકે ઇસમાઈલી જગતના સુવખ્યાત સાહિત્યકારો પૈકી, લેખક તથા કવિ, ભાઈશ્રી ઇસમાઈલ પંજુભાઈ “સહુર” અને એક ખીબાં સાહિત્યકાર તથા લેખક અને કવિ ભાઈશ્રી હુખીબ એલ. વાડીવાલા તેમજ યુવાન ઇસમાઈલી લેખક અને “વાએઝીન” માસિકના સંપાદક, ભાઈશ્રી સુલતાન વી. નુરમહમદની નિમણૂક કરવામાં આવી, જેમને આ કાર્ય સુપ્રત કરવામાં આવ્યું.

પ્રકાશકનું નિવેદન

અનુવાદસમિતિએ મુંબઈ સરકારના ઓરિએન્ટ ટ્રાન્સલેટર તથા ગૂજરાતી સાહિત્યના એક ઊંડા અભ્યાસી, વિદ્વાન અને ચિંતનશીલ લેખક તથા સિદ્ધહુસ્ત નર્મવિદ્ શ્રી જ્યોતીન્દ્ર હ. દવે એમ. એ.ની આ કાર્ય અંગે પસંદગી કરી.

શ્રી જ્યોતીન્દ્ર હ. દવે અને અનુવાદસમિતિના બે- સભ્યો, લાઇશ્રી “સહુર” અને લાઇશ્રી વાડીવાલાએ ભારે પરિશ્રમપૂર્વક અનુવાદને સુંદર અને સરળ બનાવવા માટે શક્ય એટલા સઘળા પ્રયત્નો કર્યા છે. અર્થ અને ભાવની સ્પષ્ટતા માટે એક એક શબ્દને તોજ્યો અને તપાસ્યો છે; એ જ પ્રમાણે અનુવાદસમિતિના ત્રીજા સભ્ય લાઇશ્રી સુલતાને આ કાર્યમાં સંપૂર્ણ સાથ આપવા ઉપરાંત પુસ્તકને અત્યે અપાયેલ સૂચિપત્ર (Index) ને પણ અતિ સુંદરરીતે બનાવવાનું ઘણું જ શ્રમભર્યું કાર્ય તેમણે સફળતાપૂર્વક પાર પાડ્યું છે.

અનુવાદમાં સુંદરતા, સરળતા અને ભાવદર્શનને કોઈ મર્યાદા નથી. ઉત્તરોત્તર પ્રયત્નોમાં એના નવા નવા સ્વરૂપો સૂઝતા અને સર્જાતા જાય છે. આ માટે શકિત તો ખરી, પરંતુ સમયની ગણના પણ મહત્વની બની રહે છે. અનુવાદકોને એક રીતે કહીએ તો પુષ્કળ સમય આપવામાં આવ્યો હતો, પરંતુ ખીણ રીતે કહીએ તો ગમે તેટલો સમય અપાયો હોવા છતાં, આ કાર્યની કઠિનતા તથા ઝીણવટને લક્ષમાં લેતાં એ સમય ઓછો અને અપૂરતો પુરવાર થયો છે; અને તેથી તેઓએ જાણે સમયની સાથે દોટ મૂકી હોય તેમ નિયત સમયમાં નિયત પૃષ્ઠો તૈયાર કરી નાખવા માટે પૂર ઝડપે કામ આગળ અને આગળ ધપાવ્યે રાખ્યું છે. એમના આ સતત અને અણથક પ્રયત્નો માટે પ્રશંસા સિવાય ખીજા કયા શબ્દો હોઈ શકે?

અતમાં કેવળ નિષ્કામભાવે અને સેવાભાવથી પ્રેરાઈને અનુવાદસમિતિએ તથા શ્રી જ્યોતીન્દ્ર હ. દવેએ પ્રેમપૂર્વક આ વિકટ અને મહાન કાર્ય ઊપાડી લીધું તથા પરિશ્રમપૂર્વક તેને પાર પાડવાના પ્રયત્નો કર્યા એનો ઉલ્લેખ કરતાં અમને અત્યંત આનંદ થાય છે, અને અનુવાદસમિતિ પોતાના કાર્યમાં યશસ્વી નીવડી એ માટે અમારા હાર્દિક અભિનંદનોની અધિકારી બને છે.

આ પુસ્તકના નામ સંબંધી જરૂરી ખુલાસો કરવાનો રહે છે. એ તો સર્વવિદિત છે કે પુસ્તકનું નામ લેખક તરફથી અપાય છે, નહિ કે પ્રકાશક તરફથી. અને તેથી જ લેખક તરફથી પોતાના નામની આસપાસ કોઈ માનવાચક શબ્દનો ઉપયોગ કરવાનો હોય નહિ. અંગ્રેજી પુસ્તકનું નામ

ના. આગાખાનનાં સંસ્મરણો

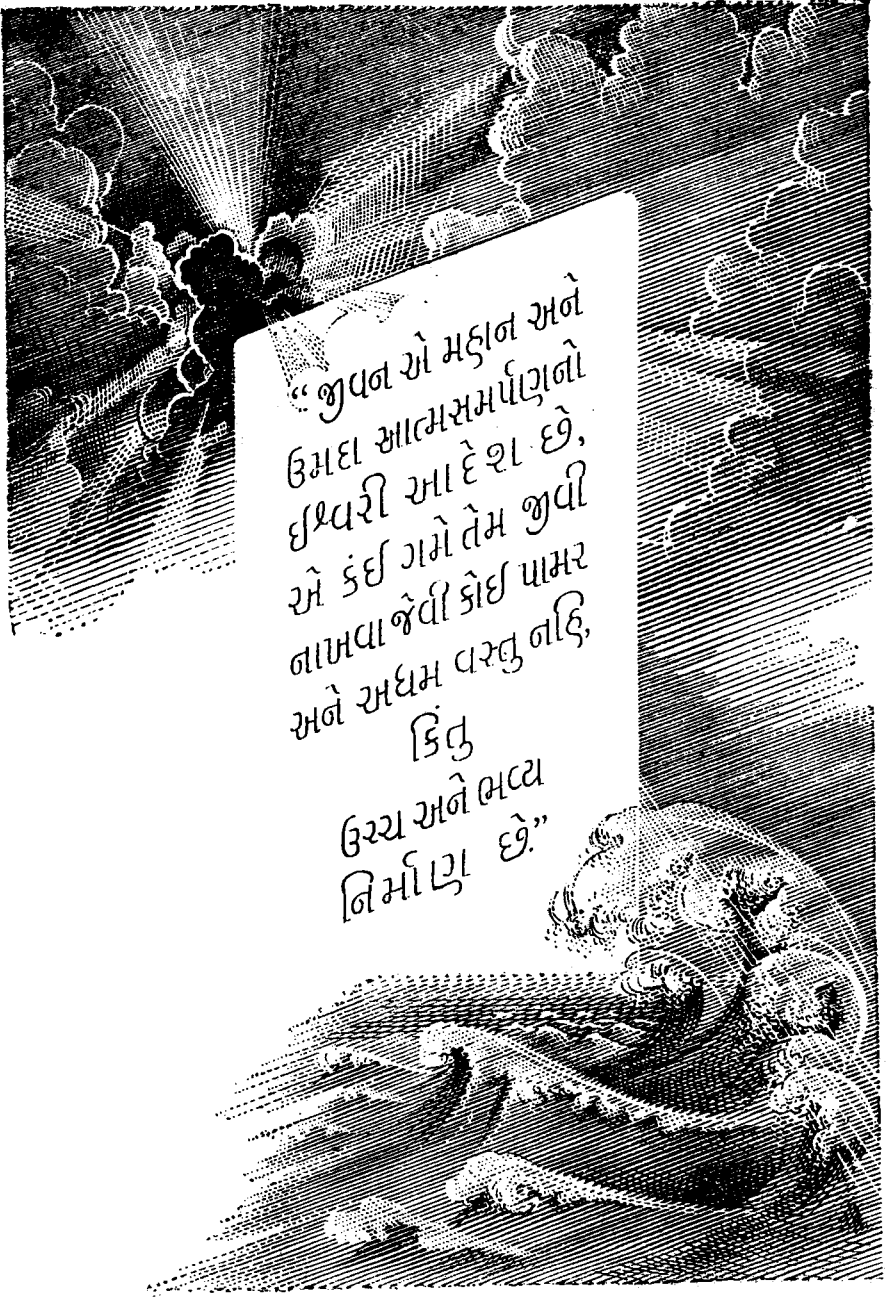
છે “THE MEMOIRS OF AGA KHAN” અને એટલે જ એને ગૂજરાતીમાં ઊતારતાં ગૂજરાતી નામ “આગાખાનનાં સંસ્મરણો” એમ મૂકી શકાય. આથી નામમાં કોઈ અનુરૂપ માનવાચક શબ્દનો ઉપયોગ કરાયો નથી એવી કોઈ ગેરસમજ ન કરી બેસે.

અત્રે એ ઉમેરવું પણ ઉચિત થઈ પડશે કે પુસ્તકની પ્રસ્તાવનાના વિશ્વવિખ્યાત લેખક ડબલ્યુ. સમરસેટ મોમ તથા નામદાર આગાખાન સાહેબ વચ્ચે ગાઠ મિત્રતા પ્રવર્તે છે અને સ્વાભાવિક છે કે એ મૈત્રી સંબંધને અંગે જ પ્રસ્તાવના લેખકે એવણુ નામદાર માટે શિષ્ટાચાર અનુસાર માનવાચક શબ્દોનો ઉપયોગ કરવાને બદલે એવણુ નામદારનાં નામનો ઉલ્લેખ સાદી રીતે જ કર્યો છે.

પોતાની દિવ્ય દોરવણીથી, અલ્પ સમયમાં કરોડો ઈસમાઈલીઓને જગતની એક સુશિક્ષિત અને સંસ્કારી કોમની કક્ષામાં મૂકી દેનાર, અમારા એ રૂહાની સરદાર, શીરછત્ર હાઝર ઈમામ, હિઝ રોયલ હાઈનેસ ધી પ્રિન્સ આગાખાન સાહેબની અમારા પ્રતિ સતત રહેલી કૃપાદ્રષ્ટિ અને અમારા પર નિરંતર થઈ રહેલી અમિતૃષ્ટિનો ઋણીહૃદયે ઉલ્લેખ કરી આ નિવેદન પૂર્ણ કરું છું.

રિફીએશન એમ્પર્સ,
ઇમામવાડા રોડ,
મુંબઇ-૯.
મુંબઇ, તા. ૧-૧-૧૯૫૬.

આપનો નમ્ર સેવક,
મહમદઅલી જી. ફાજલભાઇ
પ્રેસીડેન્ટ,
ઇસમાઈલીઆ એસોસીએશન ફોર ઇન્ડિયા.

“જીવન એ મહાન અને
ઉમદા આત્મસમર્પણનો
ઇશ્વરી આદેશ છે,
એ કંઈ ગમે તેમ જીવી
નાખવા જેવી કોઈ પામર
અને અધમ વસ્તુ નહિ,

કિંતુ
ઉચ્ચ અને ભવ્ય
નિર્માણ છે.”

પ્રસ્તાવના

લેખક : ડબ્લ્યુ. સમરસેટ મોમ.

આગાખાનને હું ઘણા વર્ષોથી ઓળખું છું. એ મારા માયાળુ અને મદદગાર મિત્ર તરીકે રહ્યા છે. હું હિંદુસ્તાનમાં શિયાળાની ઋતુ દરમિયાન રહ્યો હતો ત્યારે એમણે જે લલામણુ પત્રો મને લખી આપ્યા હતાં તેને લીધે એ અદ્ભુત દેશના મારા પ્રવાસના મહામોલા અનુભવનો હું લાભ ઉઠાવી શક્યો, તે અન્યથા ન ઉઠાવી શક્યો હોત, એટલે એમણે બ્યારે પોતાની આત્મકથા માટે પ્રસ્તાવના લખી આપવાનું કહીને મને માન આપ્યું ત્યારે એમની આવી નાનકડી, અને ખરી રીતે જોતાં બિનજરૂરી, સેવા કરવાની પણ મને તક મળી તેથી મને આનંદ થયો. જે કહેવાનું છે તે આ પુસ્તક પોતે જ કહી દે છે. કેવું કઠિન કાર્ય હું ઉપાડી રહ્યો છું તેનું ભાન મને આ પુસ્તક વાંચ્યું નહોતું ત્યાં સુધી થયું નહોતું. આગાખાને ભયું ભયું જીવન ભોગવ્યું છે. તેઓ ખહુ મોટા પ્રવાસી છે, અને દુનિયાના એવા ભાગ્યે જ કોઈ પણ પ્રદેશો હશે, જેની મુલાકાત એમણે કાં તો આનંદને ખાતર અથવા તો પોતાના રાજકીય અને ધાર્મિક હિતસંબંધોની જરૂરિયાતને લઈને, નહિ લીધી હોય. થિયેટરના પણ એ ભારે રસિયા છે; ઓપેરા અને એલે પ્રત્યે એમને અભિરુચિ છે. તેઓ જખરા વાંચનારા છે. અનેક રાષ્ટ્રોનું ભાવિ જેમાં સંડોવાએલું હતું એવી પ્રવૃત્તિઓમાં તેઓ ગૂંથાએલા રહ્યા છે. એમણે ઘોડાઓ ઉછેર્યાં છે અને તેમને રેસમાં ઉતાર્યાં છે. રાજવંશી લોહી ધરાવતા રાજવીઓ અને રાજકુમારો, મહારાજાઓ, વાઈસરોયો, ક્રિલ્ડ માર્શલો (સર્વોચ્ચ દરબજાના લશ્કરી અમલદારો). અભિનેતાઓ અને અભિનેત્રીઓ, ઘોડાને તાલીમ આપનારાઓ, ધંધાદારી ગોલ્ફના ખેલાડીઓ, સામાજિક સુ દર સન્નારીઓ અને સામાજિક મનેરંજકો એ બધાં સાથે એમને નિકટનો મૈત્રીસંબંધ રહ્યો છે. એમણે એક યુનિવર્સિટીની સ્થાપના કરી છે. વિશાળ પટ પર વેરાઅલી એવી ઈસમાઈલી કોમના વડા તરીકે એમણે જીવનભર પોતાના અગણિત અનુયાયીઓનાં ભૌતિક તેમ જ આધ્યાત્મિક કલ્યાણની વૃદ્ધિ કરવા સારું ચીવટાઈથી પ્રયત્નો કર્યાં છે. આ આત્મકથાના છેવટના ભાગમાં એમણે કહ્યું છે કે, મને કોઈ પણ દિવસ કંટાળો આવ્યો નથી. આટલી એક જ વસ્તુ પણ

ના. આગાખાનનાં સંસ્મરણો

આગાખાનને ઉલ્લેખપાત્ર વ્યક્તિ તરીકે આગળ આણુવા સારુ પૂરતી થઈ પડે એમ છે.

મારે શરૂઆતમાં જ વાચકને કહી દેવું જોઈએ કે એમની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓમાંની કેટલીક વિષે કંઈ પણ કહેવાની મારામાં યોગ્યતા નથી. રેસના વિષયમાં હું કેવળ અજ્ઞાન છું. એ બાબતમાં મને એટલો યોછો રસ છે કે તુલ્યાર ડર્બીની રેસમાં જીત્યો તેના થોડા જ સમય પહેલાં એક દિવસ હું આગાખાન સાથે ખાણું લેતો હતો ત્યારે અમે કુકત હિંદુસ્તાન વિષે જ વાતો કરી, અને એમનો થોડો જીતે એવો સંભવ છે કે નહિ એ વિષે પૂછવાનો મને વિચાર સરખો આવ્યો નહિ. વર્તમાનપત્રના સામાન્ય વાચક કરતાં રાજકારણનું મારું જ્ઞાન વધારે નથી. વર્ષો સુધી આગાખાન એ વિષયના ગાઠ સંપર્કમાં રહ્યા હતા. વારંવાર એમની સલાહ માંગવામાં આવતી, અને સામાન્યરીતે એમની સલાહ કિંમતી નીવડતી. એમને મધ્ય માર્ગમાં શ્રદ્ધા છે. તેઓ લખે છે: “બહેર જીવનમાં મેં ગાળેલાં વર્ષો દરમિયાન એક હુકાકતની મને ખાતરી થઈ ચૂકી છે: બાંધછોડ એટલા માટે મૂલ્યવાન છે કે એનાથી મુશ્કેલ સમયને પાર કરવા માટે પુલ બાંધવાનું શક્ય બને છે, અને તે પછી એનો ઉપયોગ કરવાથી જેનો પહેલાં તત્કાલ ઈન્કાર કરી નાંખવામાં આવ્યો હોત એવાં પૂરેપૂરાં પગલાંનો અમલ કરવાનું ઘણીવાર શક્ય બને છે.” છેલ્લા પચાસ વર્ષ દરમિયાન જેમના નિર્ણયો પર મહત્વના પ્રસંગો આધાર રાખતા હતા તેમની સાથે એમને સારો પરિચય હતો. એ સહુ વિષે ભાગ્યે જ એમણે કડક અભિપ્રાય આપ્યો છે. એમની સન્નિષ્ઠા, બુદ્ધિ, દેશભક્તિ, વિશાળજ્ઞાન અને અનુભવને ઉદારતાથી એમણે બિરહાવ્યાં છે. એ સહુના આ ઉત્તમ ગુણો છતાં તેઓએ અત્યારની આપણી અધમ સ્થિતિમાં આપણને સૌને લાવી મૂક્યાં છે એ વિચિત્ર લાગે છે.

આગાખાન ઉદાર હૃદયના માનવી છે, અને ખીબને માટે ખરાબ કહેવું એ એમના સ્વભાવની વિરુદ્ધ છે. એમના આ પુસ્તકમાં એક જ પ્રસંગે એ કટુતા વ્યક્ત કરે છે અને તે બ્યારે ઈજિપ્ત, હિંદુસ્તાન તથા ચીનના સંધિથી જોડાએલા બંદરોમાં એક યા ખીજી રીતે પ્રધાન સ્થાન ભોગવતા આપણા દેશબંધુઓ તે તે દેશના રહેવાસીઓ સાથેના વહેવારમાં જે રીતનું વર્તન રાખતા તેના પર તેઓ ટીકા કરે છે ત્યારે. યોગણીસમી સદીના આઠમા દાયકા દરમિયાન ખ્રિટિશ અને હિંદીઓ વચ્ચેના સંબંધ સામાન્ય રીતે સરળ, મીઠા અને તંગદિલી વિનાના રહ્યા હતા, અને એ જેવા હતા તેવા જ રહ્યા હોત તો, તેઓ લખે છે, “મને ઘણો સંદેહ છે કે રાજકીય કડવાશ બેટલા પ્રમાણમાં વધી ગઈ એટલી બધી વધી ગઈ હોત ખરી? અને સંભવ છે કે

શાહી સંબંધોથી હિંદુસ્તાનનું પ્રબલ-તાક તદ્દન વિખૂટું પડી ગયું તે કરતાં કંઈક ઘણી ઓછી પરિસ્થિતિ પણ સુલભ બની શકી હોત.” ડલાની ઉત્પન્ન કરે એવો વિચાર છે. તેઓ વધુમાં લખે છે, “અંગ્રેજને થઈ શું ગયું હતું એ વાત મારાં આખાં જીવનમાં અભયબી અને આશ્ચર્યનું કારણ બની રહી છે. બહુ એકાએક એને લાગી આવ્યું કે જો પોતે પોતાનાથી બુદ્ધિ રંગવાળા લોકોને સમૂળગા પોતાવા બરોબરિયા તરીકે અપનાવશે તો શાહી, શાસક ભતિના સભ્ય તરીકેની પોતાની પ્રતિષ્ઠા નષ્ટ થઈ જશે. રંગભેદ હવે માત્ર સ્થુળ ભેદ તરીકે નહિ, પરંતુ ઘણી જોખમ ભરેલી રીતે—અંતમાં આક્રમકારક રૂપે—માનસિક અને આધ્યાત્મિક ભેદ ગણવા લાગ્યો.... એવો અનિષ્ટ સિદ્ધાંત પ્રચારમાં આવ્યો કે તમામ એશિયાવાસીઓ ઉતરતી ભતિના છે અને “ગોરો માનવી” કોઈક અંતર્ગત અને નિર્વિવાદ શ્રેષ્ઠતા ધરાવે છે.” આગાખાનના મત મુજબ શાસનકર્તા વર્ગે લીધેલી વલણનું મૂળ કારણ ખીક તથા આંતર આત્મવિશ્વાસનો અભાવ એ હતું. હિંદીઓનાં રીતરિવાજ તથા દ્રષ્ટિબિંદુ વિષે જ્ઞાન કે રસ વિનાની એવી પ્રિટિશરોની પત્નીઓની વધતી જતી સંખ્યાની હાજરી એ ખીલું કારણ હતું. જે સમય વિષે આગાખાને લખ્યું છે તે પછી આખીસ વર્ષ રહીને હું પોતે હિંદુસ્તાન ગયો ત્યારે પણ એ કંઈ ઓછા સંકુચિત અને પ્રાંતીયવાદથી ભરેલાં નહોતાં. મોટે ભાગે ઈંગ્લેંડના પરાંઓના સામાન્ય કુટુંબોમાંથી આવેલી અને કરવેરા ઘણા ભારે થઈ ગએલો હોઈને, બહુ બહુ તો છૂટક ઘરકામ કરવા સારુ એકાદ બાઈ રાખીને રહેલી એવી સ્ત્રીઓને અહીં વિશાળ મકાનો મળી ગયાં, અને સાથે સાથે એમના હુકમ ઉઠાવનારા સંખ્યાબંધ નોકરો પણ. આ બધાંથી એ ઉન્મત્ત થઈ ગઈ. એક દિવસે બહુ મોટા ન કહેવાય એવા એક અમલદારની પત્ની સાથે મારે ચડા લેવાનો પ્રસંગ આવ્યો હતો તે મને યાદ આવે છે. ઈંગ્લેંડમાં એ કદાચ ‘મેનિક્યુરિસ્ટ’ કે ‘સ્ટેનોગ્રાફર’ તરીકે કામ કરતી હશે. મારા પ્રવાસ વિષે એણે મને પૂછ્યું, અને જવાબમાં હિંદુસ્તાનના રજવાડામાં મેં ઘણાંબરો વખત ગાળ્યો છે એમ મેં જણાવ્યું એટલે એણે કહ્યું, “તમે કદાચ બહુતા હશે કે હિંદીઓ સાથે અમે બને તેટલો ઓછો સંબંધ રાખીએ છીએ, એમને તો ફર રાખ્યા જ સારા.”

ત્યાં હાજર રહેલાં ખીલં બધાઓએ એમની સાથે સંમતિ દર્શાવી.

કલબોમાં હિંદીઓને દાખલ કરવાની મનાઈ હતી. લોર્ડ વિલિંગ્ડનની લાગવગને લીધે કેટલીક કલબોને હિંદીઓને પ્રવેશ કરવા દેવા માટે સમજાવી શકાઈ, પરંતુ મને હેખાયું છે તેમ એને લીધે કંઈ મોટો ફેર પડ્યો નહિ, કારણ કે એ કલબોનાં પણ ગોરાઓ ને કાળાઓ એકબીજાથી ખૂબ ફર રહેતા:

ના. આગાખાનનાં સંસ્મરણો

હું હેદ્રાબાદ ગયો ત્યારે ત્યાંના નવાબના પાટવીકુંવરે મને ખાણી માટે બોલાવ્યો હતો. થોડોક વખત મુંબઈ ખાતે ગાળીને હું એ વેળા કલક-તા જવા માટે નીકળ્યો હતો.

એણે કહ્યું, “હું ધારું છું કે તમે મુંબઈ હતા તે દરમિયાન તમને ત્યાંની કલબના માનાદ સભ્ય બનાવ્યા હશે,” મેં હા પાડી ત્યારે એમણે કહ્યું, “અને તમને કલક-તા ખાતે પણ કલબના માનાદ સભ્ય બનાવવામાં આવશે, ખરું ને?”

“હું એવી આશા રાખું છું ખરો” મેં જવાબ દીધો.

“મુંબઈની કલબ અને કલક-તાની કલબ વચ્ચે શો ફેર છે તે તમે બાણો છો?” એણે મને પ્રશ્ન કર્યો. મેં નકારમાં માથું ધુણાવ્યું. “એક કલબમાં ફૂતરાઓને તેમ જ હિંદીઓને દાખલ કરવામાં આવતા નથી; ખીજામાં ફૂતરાઓને આવવા દે છે.”

આનો શો જવાબ દેવો એ મને કોઈ રીતે સમજાયું નહિ.

પરંતુ આવી અનિષ્ટ સ્થિતિ માત્ર હિંદુસ્તાનમાં જ પ્રવર્તતી હતી એમ નહોતું. ચીનના પરદેશી સંસ્થાનેનાં આ જ ભતનો તુમાખીલર્યો ને સ્થિતિચુસ્ત સંસ્થાનવાદ પ્રવર્તતો હતો અને ચીનાઓ તરફ દાખવવામાં આવતું વર્તન લગલગ બુલ્મી કહી શકાય એવું હતું. “ત્યાંની બધીજ સારી હોટલોમાં ચીનાઓને, એમને માટે ખાસ અલગ રાખવામાં આવેલા વિભાગ સિવાય પ્રવેશ કરવાની મનાઈ હતી. રેસ્ટોરાંઓમાં પણ આવીજ પરિસ્થિતિ હતી. યુરોપિયન કલબોમાં તો એમનો સંપૂર્ણ અહિકાર કરવામાં આવ્યો હતો. દુકાનોમાં સુધ્ધાં કોઈ યુરોપિયન કે અમેરિકન ઘરાક ચીની ઘરાક પછી આવીને પૂછપરછ કરે તો ચીની ઘરાકને બાબુએ ખસીને પોતાનો વારો આવે ત્યાંસુધી થોભી જવું પેડતું.” આગાખાન ઈજ્જત ગયા ત્યારે લોર્ડ કોમર ત્યાંના બ્રિટિશ રેસિડંટ હતા. એમને દેખાઈ આવ્યું કે બ્રિટિશરોના હાથમાં માત્ર રાજકીય સત્તા જ નહોતી, પરંતુ એમણે સામાજિક ક્ષેત્રમાં પણ મોટાઈ ધારણ કરી લીધી હતી અને ઈન્જિનીયરીઓએ નમ્રતાપૂર્વક એ વાતનો સ્વીકાર કરી લીધો હોય એમ લાગતું હતું. “સામાજિક સંપર્ક માટે કોઈ સામાન્ય ભૂમિકાજ નહોતી. આથી અનિવાર્યરીતે, આ દેખીતી દીનતાની પાછળ લગલગ અંગત કહી શકાય એવી શાખલરી કડવાશની લાગણી ધુંધવાતી જતી રહી અને એને પરિણામે આગળ ઉપર કબજાધારી સ-તા તરીકેનાં બ્રિટનના હિતો અને મિસરી રાજૂવાદ વચ્ચેની અથડામણોમાં વિના કારણે હુળાહુળ એર ભજ્યું.” ચીનમાં હવે

પ્રસ્તાવના

જ્યારે પરદેશી યાજ્ઞાઓ રહ્યાં નથી, ઇજિપ્તમાંથી હવે જ્યારે છેલ્લા ખ્રિષ્ટિય સૈનિકો વિદાય લઈ રહ્યા છે, અને હવે જ્યારે આગાખાને કહ્યું છે તેમ હિંદુસ્તાનમાંથી ખ્રિષ્ટિય અમલ વિલીન થઈને સૂર્યના પ્રખર તેજમાં વહેલી સવારના ધુમસની પેઠે અદ્રશ્ય થઈ ગયો છે, ત્યારે ખ્રિષ્ટિયરો પોતાની પાછળ દ્વેષભાવનો વારસો મૂકતા ગયા છે. આપણે પણ આપણી જાતને આ પ્રશ્ન પૂછીએ કે અંગ્રેજોને એવું તે શું થયું હતું કે જેથી જેનું અંતે આવું અનિષ્ટ પરિણામ આવ્યા વિના રહે જ નહિ એવો વિદ્વેષ જન્માવે એ જાતનું વર્તન એમણે કર્યું? આગાખાને એનો જે ખુલાસો આપ્યો છે તે મને સંતોષકારક લાગતો નથી. મને લાગે છે કે એ ખુલાસો લોર્ડ એકટનના પેલાં ઘણા ચવાઈ ગયેલા પરંતુ નિયમિત રીતે ઉપેક્ષા પામતા સૂત્રમાંથી જડી શકે એમ છે: સત્તા માણસનો વિનિપાત કરે છે અને સંપૂર્ણ સત્તા સંપૂર્ણ વિનિપાત કરે છે.

ગઈ ગુજરીનો શોક કરવો એ યોગ્ય નથી એમ પ્રારબ્ધવાદીઓ આપણને કહે છે, પરંતુ મેં એ વસ્તુનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે ખાસ ઇરાદાપૂર્વક. આજની દુનિયામાં જે સ્થાન ખ્રિષ્ટિયોએ લાંબા વખત સુધી અને એમની અનેક ખાતરીઓ છતાં યશસ્વી રીતે ધારણ કર્યું હતું તે સ્થાન હવે અમેરિકાએ લીધું છે. આપણો દાખલો લઈને આપણે જે ભૂલ ખાતર આટલો બધો ભોગ આપવો પડ્યો છે તે ભૂલથી એ દૂર રહી શકશે તો તે તેમના જ લાભની વાત છે. કાળો માણસ ગોરા માણસની પેઠે જ 'સ્ટેન ગન' વાપરી શકે છે અને એની પેઠે બરાબર નિશાન પણ લઈ શકે છે; પીળા રંગનો મનુષ્ય એટલી જ કુશળતાથી એટમ બોમ્બ ફેંકી શકે છે. રંગભેદની નીતિ એ હવે કેવળ વાહિયાત વાત છે એ સિવાય એનો ખીજો શો અર્થ હોઈ શકે? ખ્રિષ્ટિયરો, લોકો પોતાના પર પ્રેમ રાખે એવી ઇચ્છા રાખતા હતા અને લોકો પોતાના પર પ્રેમ રાખતા હતા એવી એમની ખાતરી પણ થઈ ગઈ હતી; અમેરિકાને પણ એવી ઇચ્છા છે કે લોકો પોતાના પર પ્રેમ રાખે, પણ એમને એ જાણીને ચિંતા ને દુઃખ થાય છે કે લોકો એમના પર પ્રેમ રાખતા નથી. આ વસ્તુ એમનાથી સમજી શકાતી નથી. બખ્ષે ભયંકર યુધ્ધોને લીધે નિર્ધનતાની સ્થિતિએ પહોંચેલા દેશોમાં એમણે પોતાની સ્વાભાવિક ઉદારતાથી દ્રવ્યની રેલ વહાવી છે અને દ્રવ્ય મેળવનાર દેશો હમેશા ઇચ્છે તે પ્રમાણે નહિ પણ પોતાને યોગ્ય લાગે એ રીતે એ દ્રવ્યનો ઉપયોગ થાય એવી એમને ઇચ્છા હોય એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે. એ સાચું છે કે જે પૈસા ખરચે તેનું ધાર્યું થાય, પરંતુ એનું ધાર્યું જેમને કરવાનું છે તેમને માટે એ ધાર્યું જો મુશ્કેલી ઊભી કરે તેવું હોય તો એણે પોતાનું ધાર્યું કામ કરનારાઓને સહેલું લાગે એવી રીતે

ના. આગાખાનનાં સંરમરણો

હુળવું બનાવવા પોતાથી બનતું કરવું એ કદાચ એના માટે લાલદાયક છે. દાન લેવા કરતાં આપવું એ વધારે પુણ્યતું કાર્ય છે એમાં સંશય નથી, પણ એ વધું જોખમલયુક્ત પણ છે, કારણ કે એમ કરીને તમે તમારા દાનને સ્વીકાર કરનારના માથા પર ઉપકારનો ભાર મૂકો છો અને એ સ્થિતિને બહુ હૃદયવાળા હોય તેઓ જ કૃત આનંદપૂર્વક અપનાવી શકે એમ છે. કૃતસત્તા એ માનવબંધનને માટે સહજસાધ્ય ગુણુ નથી. ખ્રિષ્ટિશરોએ, જેમના પર એ રાજ્ય કરતા હતા તેમનું ઘણું લલુ કર્યું હતું એ વસ્તુનો ઇન્કાર થઈ શકે એમ મને લાગતું નથી. પરંતુ એમણે તેમનો તેજોલંગ કર્યો હતો અને તેથી એમના તરફથી એમને દ્રવભાવ મળ્યો. અમેરિકનો આ વસ્તુ યાદ રાખે તેો સારું.

પણ એ વિષે આટલું જ બસ છે. આગાખાન પયગંબર હજરત મહમદના વંશજ થાય છે, તેઓ એમનાં પુત્રી કાતિમા દ્વારા ઊતરી આવ્યા છે, તેમ જ ઇબ્રિખ્તના કાતમિ ખલીફના પણ તેઓ વંશજ થાય છે. યોગ્ય રીતે જ તેઓ પોતાના ઉચ્ચ કુળનું અભિમાન ધરાવે છે. એમના દાદા પણ આગાખાનને નામે ઓળખાતા હતા, તેઓ ઈરાનના અમીર હતા, ઈસમાઈલીઓના વારસાગત રૂહાની પેશ્વા હતા, તેમ જ કેરમાનના વંશપરંપરાગત સરદાર હતા તથા પ્રતાપી પાદશાહ ફતેહઅલી શાહના જમાઈ થતા હતા. પોતાના કરવામાં આવેલાં અપમાનથી ગુસ્સે થઈને એમણે મહમદ નામના એ પછીના શાહની સામે હુથિયાર ધારણ કર્યા, એમાં એમની હાર થઈ અને એમને થોડાક ઘોડેસ્વારો સાથે, બલુચિસ્તાનનાં રણમાં થઈને સિંધ પહોંચી જવાની ફરજ પડી. ત્યાં આવીને તેમણે હુળવાં શસ્ત્રોથી સજ્જ ઘોડેસ્વારની ટુકડી ઊભી કરી અને વિવિધ પ્રકારના તડકાં છાંયડા અનુભવી અંતે તેઓ પોતાના બસો ઘોડેસ્વારો, સગાવહાલાંઓ, અનુચરો તથા સમર્થકો સાથે મુંબઈ આવી પહોંચ્યા. વિશાળ જમીન મેળવીને એમણે તેના પર મહેલો, પોતાના આશ્રિતોને સારુ અનેક નાનાં મકાનો, કોટડાંઓ, બગીચાઓ અને કૂવારાઓ બંધાવ્યાં. ઠાકેર અથવા ભાયાતની પેઠે તેઓ રહેતા. એમના તબેલામાં કદીયે સો કરતાં ઓછા ઘોડા નહોતા. આ પુસ્તકના લેખકના ખાલ્યકાળમાં જ એમનું અવસાન થયું હતું. એમના પછી ઉતરાધિકારી તરીકે એમના પુત્ર આવ્યા, પરંતુ એમનો આયુષ્યકાળ બહુ ટૂંકો નીવડ્યો એટલે આપણા પરિચિત આગાખાનને, આઠ વર્ષની ઉંમરે એમની એહિક તેમ જ આધ્યાત્મિક જવાબદારીઓ ને ઈલકાબોનો વારસો મળ્યો. જે પવિત્ર કાર્ય એમને માટે નિર્માયું હતું તેને માટે યોગ્યતા સંપાદન કરવાના ઉદ્દેશથી એમને ખાસ તાલીમ આપવામાં આવી. અગ્રેજી, ફ્રેન્ચ,

H. R. H. THE PRINCE AGA KHAN
in his
CHARACTERISTIC SMILE

હિઝ રોયલ હાઈનેસ ધી પ્રિન્સ આગાખાન સાહેબ .
એમના લાક્ષણિક હાસ્યમાં

This page intentionally left blank

પ્રરતાવના

અરેબિક અને ફારસી ભાષાનું એમને શિક્ષણ આપવામાં આવ્યું. ઈસ્લામી વિદ્યાના સુવિખ્યાત શિક્ષક દ્વારા એમને ધર્મનું શિક્ષણ આપવામાં આવતું હતું. એમને માટે રબાના દિવસો ન હતા. એમને કામમાંથી જે કંઈ છૂટી મળતી તે ફક્ત શનિવારે તથા સપરમા દિવસોએ મળી શકતી, જે વેળા એમના પ્રતિ લાકિતલાવ દર્શાવવા તથા ભેટસોગાદો ધરવા માટે આવતા પોતાના અનુયાયીઓની એવણ મુલાકાત લેતા.

આટલી નાની ઉંમરે આવા ભારે પ્રતિષ્ઠાના સ્થાને પહોંચેલા આગાખાનને સદ્ભલાગ્યે, ઊંચ સંસ્કારવાળાં માતા મળ્યાં હતાં. ફારસી તથા અરેબિક કવિતાનું એમને તેમ જ એમની પરિચારિકાઓને પણ, ઊંડું જ્ઞાન હતું અને ભોજન સમયે એમના ટેબલ પર “અમે કાવ્ય, કે સાહિત્ય વિષે ચર્ચા કરતાં; અથવા વારંવાર તહેરાન આવજા કરતી કોઈ એક પ્રૌઢ બાતુ કદાચ શાહના દરબાર વિષેના પોતાના અનુભવોની વાત કરતી.” ખેગમસાહેબા સૂફી હતાં. અને આધ્યાત્મિક જ્ઞાન તથા ઈશ્વરના સાંનિધ્યને માટે પ્રાર્થના કરવામાં નિયમિત રીતે લાંબો સમય ગાળતાં. તેઓ લખે છે, “પુષ્પોનાં પાર્થિવ સૌંદર્ય અને રંગો, રાત્રીની મંત્રમુગ્ધતા અને સંગીતમયતા, અને ઈરાની ઉષાની પળવાર ઝબકી જનારી લીલા સાથે, માનવીએ દિવ્યતાનાં કરેલાં પરમસુખદ દર્શનની અત્યંત રમણીય સરખામણી કરતી કદાચ રૂમી કે હાફિઝની કેટલીક કાવ્યપંક્તિઓ મેં, લગલગ આનંદસમાધિ જેવી સ્થિતિમાં, એમને વાંચતા સાંભળ્યાં છે.” આગાખાન ઊડી ધાર્મિક વૃત્તિવાળા માનવી છે. આ પુસ્તકમાંનું એક સૌથી વિશેષ રસમય પ્રકરણ તે જેમાં પોતાની અંગત માન્યતાઓનો ઉલ્લેખ કર્યા પછી જે રીતે ઈસ્લામને આજે સમજવામાં તથા આચારવામાં આવે છે તેનું ટૂંકમાં એમણે સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે તે છે. વાચકો પોતાની મેળે એ પ્રકરણ વાંચી શકે એમ છે અને એ વિષે વિશેષ કંઈ ન કહેતાં હું એટલું જ કહીશ કે એ લખાણ સહાનુભૂતિભર્યું અને ગળે ઊતરે એવું છે. સાંભવ છે કે એને એમ લાગે છે કે કુરાનની આયાત અથવા તો પદ્યગંબરની હદીસોમાંથી માણસના જે ધર્મો વિષે એને જ્ઞાન મળે તે “શર્મન ઓન ધી માઉન્ટ” (પર્વત પરના ઈસુ ખ્રિસ્તના પ્રવચન) માંના ધર્મો કરતાં કંઈ બહુ ભુદા નથી. પરંતુ મનુષ્ય એ અપૂર્ણ પ્રાણી છે, પોતાના આવેશોથી એ દોરાઈ જાય છે અને ઘણીવાર ખ્રિસ્તીઓની પેઠે મુસ્લિમો પણ આ ધર્મોનું આચરણ કરતા નથી તેથી કોઈએ નવાઈ પામવાની જરૂર નથી.

સામાન્ય જનતા આગાખાનને રેસના શોખીન મનુષ્ય તરીકે ઓળખે છે, અને ઉમદા ઘોડા ઉછેરનાર તથા અનેક પ્રતિષ્ઠિત શરતોના સદ્ભાગી

ના. આગાખાનના સંસ્મરણો

વિનેતા તરીકેના અનુભવોનું એમણે જે વર્ણન કર્યું છે તેને ગ્રાહ કરીને આ પુસ્તક વાંચનાર એ હૃદયંગમ, વિચારપૂર્ણ તથા હૃદયના સાચા ભાવથી આલેખાએલું પ્રકરણ જોઈને કંઈક આશ્ચર્ય પામે એવો પણ સંભવ છે. પરંતુ એમ આશ્ચર્ય પામવાનું કશું કારણ નથી. શરત તથા શિકાર એ, ધરાનના જે ઉમરાવ કુટુંબોમાંથી એ ઊતરી આવ્યા છે તેમનો મુખ્ય વ્યવસાય હતો. જે પ્રણાલિકાનો એમને વારસો મળ્યો છે અને જે બાતાવરણમાં એમને ઊછેર થયો હતો તેના જ એ ભાગરૂપ છે. એમના પિતા મૃત્યુ પામ્યા ત્યારે, રેસના જે નેવું ઘોડાઓ એમની પાસે હતા, તેમાંથી ફક્ત વીર કે ત્રીસ જ રાખવામાં આવ્યા હતા, અને તે ઘોડાઓને, આગાખાન સગીર વયના હતા તે દરમિયાન, એમના જ વાવટા હેઠળ પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનના બધા જ પ્રદેશોમાં શસ્ત્રમાં દોડાવવામાં આવ્યા હતા. રેસંગનો શોખ તો એમના લોહીમાં છે. પરંતુ સૌથી પ્રથમ ને મુખ્યત્વે તો જેના અનુયાયીઓની ગણના લાખોની કરવામાં આવે છે તેવી, ઇસ્લામની એક શાખાના તેઓ આધ્યાત્મિક વડા છે. પોતાના મહાન પૂર્વજોને જે ધર્મ હતો તે ધર્મમાં એમને અચલ શ્રદ્ધા છે, અને જન્મના અધિકારથી જે પવિત્ર કાર્યભાર એમને પ્રાપ્ત થયો છે અને તે સાથે જે ભારે જવાબદારીઓ સંકળાએલી છે તેનું એમને કદી વિસ્મરણ થતું નથી. આપણા કોઈનું પણ ઘડતર એક જ તત્ત્વ વડે થએલું નથી. કોઈક સ્થળે આગાખાને કહ્યું છે કે આપણા સૌનું ઘડતર વિવિધ અને પરસ્પરવિરોધી તત્ત્વો વડે થએલું હોય છે; આ વિધાન એમના કરતાં ખીલ બહુ જ ઓછા મનુષ્યોને સાચી રીતે લાગુ પાડી શકાય એમ છે. પરંતુ એ એમનું સદ્ભાવ્ય છે કે એમના સ્વભાવમાં રહેલાં તત્ત્વોનો પરસ્પરનો વિરોધ માત્ર ઉપરછલ્લો છે; એમના ચારિત્ર્યનાં બળ તથા સુસંગતતા આગળ વિરોધ ઓગળી જાય છે.

સંપાદન મામાર દર્શન

મારા પુરાણા મિત્ર મિ. સમરસેટ મોમે (Mr. Somerset Maugham) પ્રેમલાવે આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવના લખી તે માટે તેમ જ એમણે જે જે પ્રસન્નતાપૂર્ણ તથા શોભાસ્પદ ઉલ્લેખો કર્યા છે તે માટે હું એમના પ્રતિ મારી ઊંડી અને સ્નેહાળ કૃતજ્ઞતાની લાગણીની નોંધ લઉં છું. મિસ મેરિઓનેથ વિહુટાકરે (Miss Merioneth Whitaker) હસ્તપ્રત તૈયાર કરવામાં દાખવેલી કાબેલિયત તથા ધીરજ માટે તેઓ યશનાં અધિકારી ખને છે, જેમની મહેનત વિના એ કાર્ય અતિથલું દુષ્કર બની જાત.

This page intentionally left blank

વિભાગ પહેલો
અથવા

ગાંધીનિયમ અને
નિયમો

This page intentionally left blank

વર્ષોનાં અંતરને આવરી લેતો સેતુ

જેમ દેશ કે સંસ્થાના સંબંધમાં તેમ જ મનુષ્યના સંબંધમાં પણ હંતકથા, કલ્પિત કથા અને જૂઠાણાં કરતાં સત્તી હકીકત જ વધારે ઉત્તમ હોય છે. હું એવી વ્યક્તિ છું, જેને વિષે એના જીવનકાળ દરમિયાન જ હંતકથાઓનું એક આખું ઢાસ્તાન થકી કાઢવામાં આવ્યું છે. મારાં જીવન અને અનુભવો વિષે, મારાં મંતવ્યો અને અભિપ્રાયો વિષે, અને જે રીતે એ અભિપ્રાયો ને મંતવ્યો ઘડાયાં છે તે વિષેનું વૃતાંત ખુદ મારા હાથે લખવું, મારાં સંસ્મરણો મારે જ આલોખવાં એવો આગ્રહ હુમણાં કેટલાંક વર્ષોથી અધિપતિઓ અને પ્રકાશકો મને વારંવાર કરી રહ્યા છે. મને મિત્રોએ સલાહ આપી છે કે મારી પોતાની વર્તમાન ને ભવિષ્યની પ્રતિષ્ઠા ખાતર પણ મારી એ દુરજ છે કે મારે મારા વિષેની સત્ય હકીકતો, હું જે રીતે સમજું છું તે રીતે, કહી દેવી અને વિશ્વાસપાત્ર ગણાઈ ચૂકેલાં જૂઠાણાંઓનો સ્વરૂપ આપવો. આ સલામણુ સ્તુતિવચન પણ હોય કદાચ, પણ એનો આશય તો ચોકકસ શુભ હતો જ.

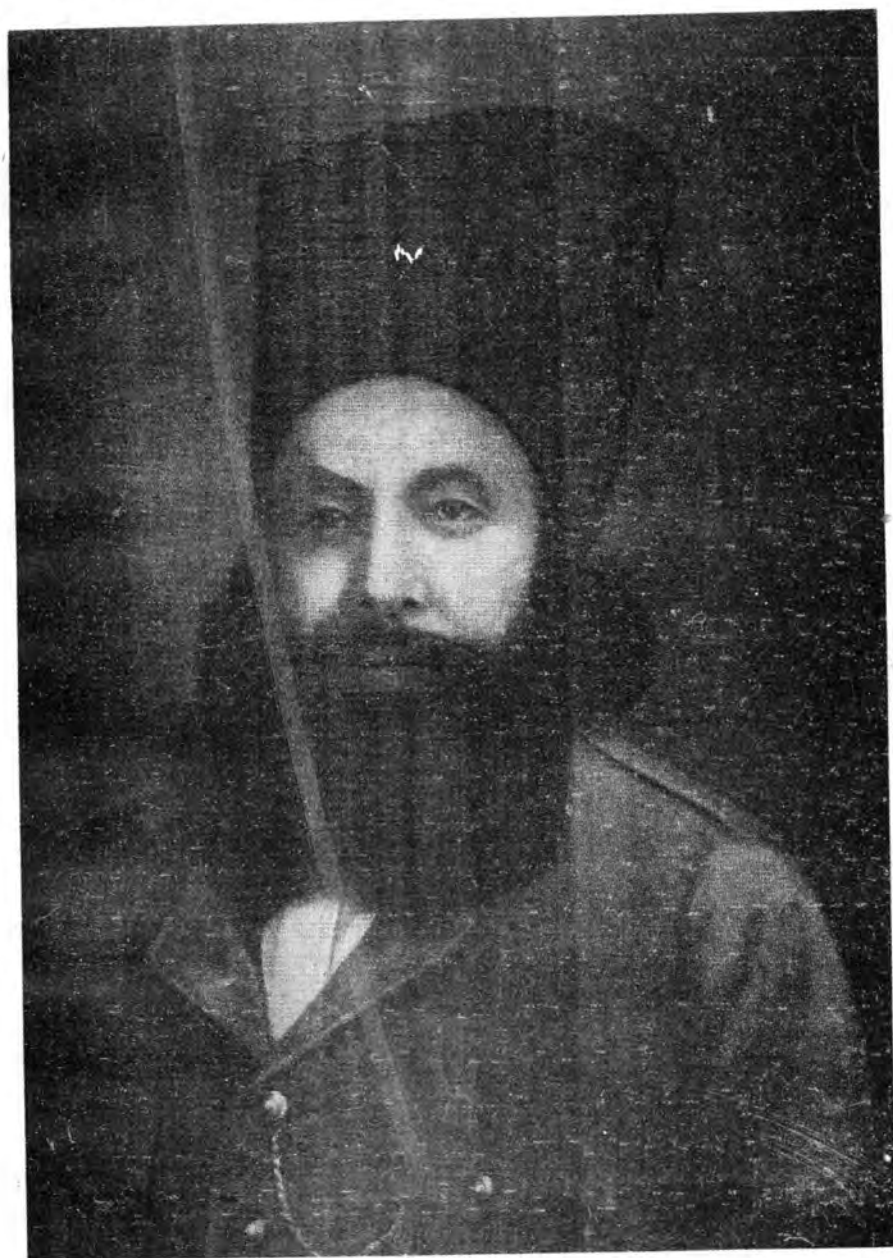
કેટલાંક દેખીતાં અને ગંભીર જૂઠાણાંઓ છે, જેની ચોખવટ કરવાની જરૂર છે—દાખલા તરીકે, મારી તેમ જ મારાં કુટુંબની સંપત્તિ વિષેના ખૂબ અતિશયોક્તિભર્યા અંદાજો. મારી મિલકત ને મારી આવક એ બંને વિષે એવા ખોટા અંદાજો મારા જોવામાં આવ્યા છે કે તે રકમમાંથી છેવટનાં એક નહિ પણ બે મીંડાઓ કાઢી નાખવાં જોઈતાં હતાં. થોડા જ સમય પહેલાં એક કહેવાતી મારી જીવનકથા પ્રસિદ્ધ થઈ હતી; સાલની બાબતમાં એમાં જે ભૂલો હતી તેનું પ્રમાણ એકથી દશ વર્ષ સુધીનું હતું. સહેલાઈથી શોધી

શકાય એવી આ સરળ હકીકત વિષે પણ આટલાં પ્રમાણમાં બિનમાહિતગારી જો હોય, તો એથી વધુ વ્યાપક, વધુ ગંભીર અને વધુ દુર્બોધ એવી વસ્તુઓનાં વર્ણનમાં સમ્યાઈનો સંભવ કેટલો હોઈ શકે ?

ઘણી રીતે મારું જીવન, એકખીલથી અત્યંત જુદા પડતા યુગોને આવરી લેતા સેતુ-પુલ સમુજ્જન્યું છે. તત્કાલ પૂરતું પશ્ચિમી દ્રષ્ટિબિંદુએ એવું અવલોકન કરતાં કહી શકાય કે, વિક્ટોરિયન યુગમાં મેં જીવન પૂરેપૂરું માણ્યું હતું, અને આજે આ નવીન ઇલિઝાબેથન યુગમાં પણ એવું જ પૂરેપૂરું જીવન હું માણી રહ્યો છું. મારા જીવાનીના દિનોમાં ખાણાની મિજલસમાં હું રાણી વિક્ટોરિયાની જોડે જ બેઠો હતો અને એ બધા સમય મેં એમની સાથે વાર્તાલાપ કર્યો હતો; તો ખીલ એક દિવસે ચહાપાણીના મેળાવડામાં રાણી ઇલિઝાબેથ ખીલની જોડે જ બેઠો હતો અને એ બધા સમય દરમિયાન મેં એમની સાથે વાર્તાલાપ કર્યો હતો. મારી જીવાનીના સમયમાં આંતરિક બળતણથી ચાલતાં એન્જિનની શરૂઆત થઈ હતી, એના હજી પ્રયોગો થતા હતા, અને પહેલવહેલી મોટરકારો જોઈને લોકો હસતા, આજે આપણે સહુએ સુપરસોનિક જેટ પ્રોપલ્સન વડે ચાલતાં વાહનો તો હોય જ એમ માની લીધું છે, અને કાર્યપરાયણ ને ભયુંભયું જીવન ગાળી હું જ્યારે પુખ્ત ઉમરે પહોંચી ચૂક્યો હતો ત્યારે અત્યંત અલ્પ પ્રમાણનાં વિમાની સાહસ વિષે જેટલી ગંભીરતાથી ચર્ચા કરવામાં આવતી હતી તે કરતાં ઘણી વધારે ગંભીરતાથી આજે એકથી ખીલ ગ્રહોના પ્રવાસ સંબંધી ચર્ચા કરવામાં આવે છે. પોતાના જમાનાના દુનિયાના સૌથી મહાન ભૌતિકશાસ્ત્રી એવા લોર્ડ કેલ્વિનના પરિચયમાં આવવાનું મને મોટું સહલાભ્ય પ્રાપ્ત થયું હતું; એમણે ગંભીરતા-પૂર્વક ને નિશ્ચયાત્મક રીતે મને ખાતરી આપતાં જણાવ્યું હતું કે ઉદ્ભવ એ મનુષ્યો માટે કુદરતી રીતે જ અશક્ય છે અને એ શકિત કદી મેળવી શકાય એવી નથી. એચ. જી. વેલ્સે પણ પોતાનાં શરૂઆતનાં પુસ્તક “એન્ટિસિ-પેશન્સ” (ભાવિ દર્શન)માં હવા પર માનવવિજયની વાતને તથા અણુશકિતની શોધને જો કે ત્રણ સદી પછીની વસ્તુ તરીકે ગણાવી છે. પરંતુ અર્ધી સદીના ટૂંકા ગાળામાં આ બધું અને આથીએ ઘણું વધારે સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે.

આ સમય દરમિયાન જે ઘટનાઓ બની તેનો હું માત્ર સાક્ષી રહ્યો નથી, પણ જન્મના અકસ્માતને કારણે મેં એમાં સક્રિય રીતે લાગ પણ લીધો છે.

H. H. AGA HASANALI SHAH, AGA KHAN I
H. R. H. THE PRINCE AGA KHAN'S GRANDFATHER.

હિઝ શેયલ હાઈનેસ ધી પ્રિન્સ આગાખાન સાહેબના દાદાશ્રી,
હિઝ હાઈનેસ આગા હસનઅલી શાહ, આગાખાન (પહેલા).

H. H. AGA ALY SHAH, AGA KHAN II
H. R. H. THE PRINCE AGA KHAN'S FATHER.

હિઝ રોયલ હાઈનેસ ધી પ્રિન્સ આગાખાન સાહેબના પિતાશ્રી,
*હિઝ હાઈનેસ આગા અલીશાહ, આગાખાન (બીબી). *

મેં જે ક્રાંતિ નિહાળી છે તેના વિસ્તારનું માપ હજી કાઢી શકાય એમ નથી, પરંતુ આપણે માનવઅનુભવોની અનેક ભૂમિકાએ એને સ્પષ્ટ આકાર ધારણ કરતી જોઈ શકીએ છીએ. સમગ્ર પશ્ચિમી જગતની આખી જીવનપદ્ધતિમાં મૂળભૂત ને દૂરગામી ફેરફારો થઈ ગયા છે અને કદાચ એમાંનો સૌથી મોટો ફેરફાર તે, જીવનમર્યાદા માટેની અપેક્ષામાં લગભગ વીસ વર્ષોનો વધારો થયો છે, તે છે. મારી જીવનની સમયમાં પશ્ચિમનાં સ્ત્રીઓ ને પુરૂષોની વૃદ્ધાવસ્થાનો જે આરંભકાળ ગણાતો તેનાં કરતાં આજે એ દશથી વીસ વર્ષ મોટો આંકવામાં આવે છે, અને સામાન્ય રીતે હિંદુસ્તાનમાં તેમ જ પૂર્વના પ્રદેશોમાં આવરદાની મર્યાદામાં, જો કે અત્યારે તો પ્રમાણમાં કંઈક ઓછો છતાં આવો જ વધારો થયેલો જોવામાં આવે છે. યુરોપ તથા અમેરિકામાં તો એ સૌથી વધુ નોંધપાત્ર બન્યો છે. પહેલાંના કરતાં અતિ ઘણા વધારે વૃદ્ધ પુરૂષો અને સ્ત્રીઓ ત્યાં જીવતાં ને કામ કરતાં દેખાય છે. પિકેડિલી (લંડનનો બહિર રાજમાર્ગ) જેવા ભરચક રસ્તા પર અથવા પેરિસના કોઈ રાજમાર્ગ પર ચાલતાં, મારી ઉમરનો મનુષ્ય આ તફાવત જોઈ શકશે. યુરોપના ઉપલા તથા મધ્યમ વર્ગમાં સંતતિનિયમનનો બહોળો પ્રચાર થયો છે; ગઈ સદીના છેલ્લા દશકામાં સાત કે આઠ સંતાનવાળાં કુટુંબો જોવામાં આવતાં તે હવે લગભગ સંપૂર્ણ રીતે અદ્રશ્ય થઈ ગયાં છે. યુરોપના કોઈ પણ દેશમાં છુટાછેડા એ કોઈ અસાધારણ બાબત હોય તેમ માનવામાં આવતું નથી; હું જીવન હતો, ત્યારે ચાર્લ્સ ડિલ્કે અને ચાર્લ્સ સ્ટુઅર્ટ પાર્નેલ જેવા ઉચ્ચ દરજ્જાના માણસોને પણ બહિરજીવનમાંથી હાંકી કાઢવામાં આવ્યા હતા—ડિલ્કેને, એ “ગુનેગાર પક્ષ” (બંને ગુનેગાર) હતો કે એ કિસ્સામાં એક મુખ્ય પક્ષકાર હતો તેટલા બાતર પણ નહિ, પરંતુ છુટાછેડાના કિસ્સામાં એ સંડોવાએલો હતો ફક્ત એટલા જ કારણસર હાંકી કાઢવામાં આવ્યો હતો. આજે આખા યુરોપમાં જેને તદ્દન કાયદેસર રીતે “ગુનેગાર પક્ષ” શબ્દ લાગુ પાડી શકાય એવા મનુષ્યો રાજ્યના ઉંચાંમાં ઉંચાં ને સૌથી જવાબદારીભર્યાં સ્થાને જોવામાં આવે છે. એમને જો કોઈ શિક્ષા લાગુ પડતી દેખાતી હોય તો તે એક જ છે અને તે “એન્કોટના રોયલ એન્કલોઝર”—“એન્કોટના શાહી વિસ્તાર” માટેની પ્રવેશબંધીની—અને હું કહી શકું છું કે આ અધિકારની પરવા કોઈ પણ રીતે એમાંના બહુ થોડાક જ કરતા હશે.

સ્ત્રીઓના આર્થિક અને સામાજિક દરબલમાં બહુ ભારે ફેરફારો થયા છે; પચાસ કે સાઠ વર્ષ પહેલાં તેઓ સ્વીકારી શકે એવી જો કોઈ કારકિર્દી હોય તો તે લગભગ એક જ હતી—લગ્ન અથવા કોઈ પુરૂષનાં રક્ષણ હેઠળની આડકતરી રીતની પરતંત્રતા, પરંતુ આજે એમના માટે પ્રતિષ્ઠા અને લાભ અપાવે એવા અસંખ્ય ધંધાઓ ખુલ્લા પડ્યા છે, અને એમની ચાલમાં આત્મશ્રદ્ધા ને આત્મવિશ્વાસ દેખાય છે. સબ્લતીય લોગવૃત્તિને લગભગ રક્ત-પિત્ત સમાન લેખવામાં આવતી. આજે યુરોપના મોટા ભાગના દેશોમાં આ માટે ક્રૌંઠના સિદ્ધાંત અનુસાર કાં તો દયાલાવ દાખવવામાં આવે છે અથવા એને માટે બચાવ કરવામાં આવે છે, અને આન્દ્રે જુદ જેવા અને ખીબ્લઓ તરફથી, એનું ગૌરવ નહિ તો ખુલ્લું સમર્થન કરવામાં આવે છે.

એવી એ પુરાણી દુનિયામાં હું પુખ્ત વયે પહોંચ્યો હતો. એથી મને લાગે છે કે આ લાંબા ને મહત્વના યુગ દરમ્યાન થયેલા મારા અનુભવોનું સવિસ્તર વર્ણન કરવું, અને એ યુગમાં જે વિશાળ રાજકીય, સામાજિક અને આર્થિક પરિવર્તનો થયાં તેનું નિર્માણ કરવામાં જેમણે ભાગ લેવ્યો હતો તેમાંના કેટલાક સાથેના મારા અંગત પરિચય, અને ઘણાખરા સાથેની તો ખરેખર ગાઢી અને સાચી મૈત્રીનું આલેખન કરવું એ મારી ફરજ છે.

ઇંગ્લેન્ડ—મારા જુવાનીના દિવસોમાં અમે કુદરતી રીતે ત્યારે તો ઇંગ્લેન્ડની વાત કર્યા કરતા હતા, એ ઇંગ્લેન્ડ—ત્યારે “લઘ્ય એકાંતવાસ”માં હતું. ગઈ સદીના ખીબ્લ ને ત્રીબ્લ દશકાના આરંભકાળમાં અમેરિકાએ જે બહુ આગળ પડતો એકલતાવાદ સ્વીકાર્યો હતો તેના કરતાં ઘણી વધારે ગંભીર અને સંગીન રીતે ઇંગ્લેન્ડની આ પરિસ્થિતિ ગૌરવપ્રદ લાગતી. એ ઇંગ્લેન્ડનું, ક્રાન્સ પુરાણું શત્રુ હતું અને યુરોપમાં કોઈ એનું મિત્ર થઈ શકે એમ હોય તો તે કેવળ જર્મની હતું. જેમની વિચારશાખાઓ તદ્દન જુદાંજુદાં મૂળમાંથી વિસ્તરી હતી તેવા થોડાક મૂઠીલર માણસો—સર આર્લ્સ -ડિલ્કે, એડમિરલ માકસે જેવા શાહીવાદીઓ, અને થોડાક ઉદામવાદી “લિટલ ઇંગ્લંડર્સ”—તેઓ ક્રાન્સ સાથે મૈત્રીની અને જર્મની પ્રત્યે અવિશ્વાસ રાખવાની તરફદારી કરતા.

પૂર્વના વિશાળ પ્રદેશોમાં, ઇંગ્લેન્ડનું આધિપત્ય હુકીકતમાં નિર્વિવાદ ગણાતું, અને એનું હિંદી સામ્રાજ્ય એ, તે સમયના રાજકીય સંસ્થાનોમાંનું

એક સૌથી નકકર પાયા પર રચાએલું ને સૌથી ટકાઉ સંસ્થાન હોય, એમ દેખાતું હતું. લોર્ડ કર્ઝન જેવો મનુષ્ય—અને ખરેખર મારે કહેવું જોઈએ કે બ્રિટિશ રાજકર્તા વર્ગના લોકોમાંથી સૌ એ નવ્વાણું ટકા—હિંદી પ્રબલસત્તાકર્તા નિર્માણના અથવા એના પરથી સ્વભાવિક રીતે ઉત્પન્ન થતી પરિસ્થિતિના વિચારથી ડઘાઈ ગયા હોત, અને અતિ વિશાળ હિંદી સામ્રાજ્યના ભાગલા પડવાનો અને એમાંથી પોતપોતાનું ઐતિહાસિક વ્યક્તિત્વ ધરાવતી બે પ્રબલએનાં સંગીન રાજ્યો ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ છે, એમ બાણીને તો એમને એથીએ વધારે ગભરાટ છુટયો હોત. છેક ૧૯૩૦માં પણ, આખરી સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્યનું વચન આપવામાં આવ્યું હતું, ત્યારે આ જ બ્રિટિશ રાજકર્તા વર્ગ પોતાની ભતને એવી બાલિશ ભ્રમણામાં નાખીને છેતરી રહ્યો હતો કે એમના પૂર્વજોએ જેનું ઘડતર કર્યું હતું તે હિંદી સામ્રાજ્ય—માલિકનાં મૃત્યુ પછી મિલકતની પેઠે—એમની પાછળ આવનારાઓને સોંપી શકશે અને એમની પાછળ આવનારાઓ એ માળખાની બનાવટી એકતાને, જાણે એ ખૌદ્દિઠ અને આધ્યાત્મિક પાયા પર રચાએલી સાચી એકતા હોય તેમ, જાળવી રાખશે. છેક ૧૯૪૦માં પણ લોર્ડ વેવેલ અને એમના જેવા ખીબજો આશા સેવતા અને માનતા કે બ્રિટિશો હિંદુસ્તાન છોડીને જશે પછી પણ, એક અખંડ હિંદી સૈન્ય સાચવી રાખવાનું બની શકશે. સંસ્થાનો ધરાવતી ખીજી યુરોપીય રાજસત્તાઓ આવી જ મિથ્યા ભ્રમણા સેવતી હતી. એક દશકાથીએ પહેલાં ક્રાન્સમાં એમ ગંભીરપણે મનાતું હતું કે, જેનાં હૃદય ને મસ્તકને સ્થાને પેરિસ હોય તેવાં કેન્ય યુનીયનમાં, ત્રણ ઇન્ડોચાઇનીઝ રાજ્યો, નમ્રતાપૂર્વક અને નાનકડા ભાગીદાર તરીકે જોડાઈ જશે.

યુરોપીય શાસન સામેની એશિયાની લાંબા સમય સુધીની ક્રાંતિ મેં નિહાળી છે. ગઈ સદીના છેલ્લા દશકા દરમ્યાન એ વાદળ માણસની હથેલી કરતાં મોટું નહોતું. તો એ સમયે કેવડુંક દેખાતું હતું એનું પરિમાણ? થોડીક નોકરીઓ, અને થોડાક માનચાંદ ને ખિતાબની નાનકડી ને નમ્ર આશા પૂરતું એ હતું. આજે એશિયામાં એ ક્રાંતિ સિદ્ધ થઈ ચુકી છે, મધ્યપૂર્વની પૂર્વે આવેલા બધા પ્રદેશોમાં યુરોપીય શાસનનો નામે તેમ જ હુકીકતમાં અંત આવી ગયો છે; અને આફ્રિકામાં પણ એની શરૂઆત થયેલી જેવા જેટલું લાંબુ જીવન હું ભોગવી શક્યો છું. પરંતુ સદ્ભાગ્યે પશ્ચિમ યુરોપના શાસનકર્તા વર્ગો એશિયા પાસેથી મળેલો પાઠ શીખી ગયા છે. પશ્ચિમ આફ્રિકાના

ખ્રિષ્ટીયો, કોંગોના બેલજીઅનો અને આફ્રિકાના વિષુવવૃત સંસ્થાનો ધરાવતા ફ્રેન્ચો, એશિયામાં જેને માટે તેઓ કદી તૈયાર નહોતા થયા તે સત્તાની ફ્રેન્ચ બદલી માટે, તૈયારી અને યોજના કરી રહ્યા છે.

આ બધાં પરિવર્તનોમાં મારો પણ હિસ્સો હતો. એમ છતાં, મારે ભારપૂર્વક જણાવવું જોઈએ કે હિંદુસ્તાનમાં કે અન્યત્ર થયેલા રાજકીય વિકાસમાં તેમ જ બહાર જીવનમાં મેં જે કંઈ પણ ભાગ લઈએ હોય, તેમાંનું કંઈએ પણ મારું મુખ્ય કર્તવ્ય કે ફરજરૂપ નહોતું. સુસ્લિમોના શિયા સંપ્રદાયની ઇસમાઈલી શાખાના ઇમામ તરીકે મને મળેલા મહાન વારસાની ફરજે અદા કરવી, એ જ મારાં આખાં જીવન દરમિયાન, નાનપણથી, મારો મુખ્ય ઉદ્દેશ, મારી મુખ્ય જવાબદારી રહ્યાં છે. આ વાક્ય વડે હું શું કહેવા માગું છું તેનું હું આ પુસ્તકમાં અન્ય સ્થળે વિસ્તારથી વર્ણન કરીશ. અહિં તો ફક્ત મારે એટલું જ ભારપૂર્વક જણાવવાનું છે કે આ કાર્ય માટેની ફરજે પ્રત્યે મારું સૌથી વિશેષ ધ્યાન રહ્યું છે; દરેકે દરેક સ્વરૂપમાં-જેમકે વિવિધ પ્રકારનો અને બહોળાં પ્રમાણનો પત્રવહેવાર, તેમજ અંગતને ધાર્મિક વફાદારી ને પ્રેમભાવની અગણિત કડીઓની જાળવણી-મારાં જીવનના દરેક દિવસનો વિશેષ ભાગ આમાં ખર્ચાયો છે.

હું ભૂતકાળ પ્રતિ નજર કરું છું, તો એક સ્મૃતિ, આત્મજ્ઞાનનો એક અંશ, ખૂબખૂબ સતોષ આપે એવો મને દેખાય છે. જેમાંના મોટા ભાગના ઉપલા અને ધંધાદારી વર્ગના હતા તેવા ત્રીસથી ચાલીસ હજાર સર્વહિંદુઓનું, ઇસ્લામમાં ધર્માંતર કરાવવા માટે હું ખુદ પોતે જવાબદાર છું. કોઈ દીન કે ધર્મ વીનાના એ લોકો હતા, અને તેમને ધર્મ મળ્યો. ન તો મારા પિતાએ કે ન તો મારા દાદાએ આટલાં ભારે પ્રમાણમાં ધર્મકાર્ય કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. આ સિદ્ધિનું એક રસપ્રદ અને મહત્વનું પરિણામ આવ્યું છે : અત્યારે પાકિસ્તાન ગણાય છે ત્યાં આ ધર્માંતર કરેલાનો મોટો ભાગ વસતો હતો; તેઓ હિંદુ જ રહ્યા હોત, તો ૧૯૪૭ના ભાગલાની સાથેસાથ બનેલી ખીજી બધી ભીષણને ભયંકર ઘટનાઓ તેમ જ સામુદાયિક હિંજરતમાં તેમને સઘળીએ સંભવિતતાપૂર્વક સંડોવાઈને હાડમારી ભોગવવી પડી હોત.

ખીજું જે કંઈ મેં કર્યું છે અથવા કરવા માટે મથ્યો છું, મેં જે કંઈ માણ્યું છે અથવા સહ્યું છે, તે આવશ્યક રીતે ગૌણ રહ્યું છે. આ અપવાદનો

સ્પષ્ટ રીતે ઉલ્લેખ કરી લીધા પછી, હું મારાં જીવનની ઘણીખરી અન્ય ઘટનાઓ ને અનુભવોનું આલેખન કરી શકીશ એમ મને લાગે છે. બહાર જીવનમાં ગાળેલાં બધાં વર્ષો દરમ્યાન મારાથી થઈ શકે તેટલું બધું કરી છૂટવા હું મથ્યો છું. મેં જે કાર્યો કરવા માટે પ્રયત્નો કર્યા છે તેની સફળતા અથવા નિષ્ફળતાનું માપ કાઢવાનું કામ મારું નથી; છેવટનો નિર્ણય તો અન્ય સ્થળે રહેલો છે.

પરંતુ માનવઅનુભવો અને રસવૃત્તિનાં દરેક ક્ષેત્રમાં આ વેગવાન ને સર્વદેશીય વિકાસ સાધનારી પરિવર્તનની પ્રક્રિયા-આપણા સમયની તંત્ર ને યંત્ર-વિષયક ક્રાંતિ, કુદરતનાં બળો પર મનુષ્યોનું વિકસતું જતું પ્રભુત્વ, અજ્ઞાત-અર્ધજાગૃત માનસના મહત્વનો સ્વીકાર, દીર્ઘાયુષ્યની મર્યાદામાં વિશાળ વધારો, નવાં નૈતિક ધોરણોનો ઉદય અને એને પરિણામે દ્રષ્ટિબિંદુમાં થયેલાં ભારે પરિવર્તનો, અને મારી જીવાનીમાં જેનાં સ્વપ્નાયે નહાતાં એવા મહાન રાજકીય ફેરફારો-એ સર્વનો હું સાક્ષી રહ્યો છું, તેથી સામાન્ય રીતે જે સાક્ષી તરીકે રહ્યો છે, પણ કેટલીક વાર જેણે એમાં સક્રિય રીતે ભાગ લીધો છે, તેવી વ્યક્તિનાં હૃદય, મન ને આંખ આગળ એ દરેક યુગ જેમ જેમ ઉઘડતો ગયો, તેનું કંઈક આછું ચિત્ર હવે પછીનાં પ્રકરણોમાં આપવાની હું આશા રાખું છું.

મારા પૂર્વજોનો ધર્મ : ઈસ્લામ

મનુષ્યની ધર્મ વિષેની આકાંક્ષાનાં મૂળ અત્યારે આપણે જેને વિજ્ઞાન કહીએ છીએ તેમાં રહેલાં જોઈ શકાય છે. જેમણે પુરાણોનો તેમ જ પ્રાથમિક દશાના માનવીનો માનસશાસ્ત્રની દ્રષ્ટિએ અભ્યાસ કર્યો છે, તેઓ જાણે છે કે જુદાજુદા પ્રકારનાં જાનુનાં પરિણામે પ્રાથમિક દશાના માનવીનાં મનમાં જુદી જુદી જાતની વિચારધારાઓ ઉત્પન્ન થઈ, જે વિચારધારાઓ વડે એની આસપાસની કુદરતી ઘટનાઓ માંટે, એને પોતાને બુદ્ધિયુક્ત લાગે એવા ખુલાસાઓ એ મેળવતો. સૂર્યના ઉદય અને અસ્ત, ઋતુઓના પલટા, કળીઓનું ફૂલ રૂપે પ્રકુલ્લવું અને ફળોનું પાકવું, વાયુ અને વર્ષા; આ બધી ઘટનાઓ અને ક્રિયાઓ દેવતાઓએ અથવા માનવી કરતાં કોઈ ઉંચી જાતની હસ્તીઓએ ઉત્પન્ન કરી છે અને તેમના અંકુશ હેઠળ એ ચાલે છે, એ એમને બુદ્ધિમાં ઉતરે એવું લાગતું હતું. પ્રાથમિક દશાના ધાર્મિક અનુભવોને પ્રાથમિક વિજ્ઞાનનાં અનુમાનો, જાનુની સાથે, જંતરમંતરની સાથે સંકળાએલાં હતાં. આમ, એક જ સમયે સંવેદનનાં (બહારનાં જગતને જોઈને થયેલી લાગણી તથા ભાન વિષેનાં) ક્ષેત્રમાં માનવજાતને થયેલા અનુભવો અને એ અનુભવોને બુદ્ધિયુક્ત ભાષામાં સમજાવવા તથા સાંકળી લેવાના એના પ્રયાસો એ બંનેનાં પરિણામે ધર્મ તથા વિજ્ઞાન બંનેનો જન્મ થયો. પ્રાગૈતિહાસિક (ઈતિહાસ પૂર્વેના) તથા પ્રાચીન કાળમાં, અને જેને વિષે આપણને જાણ છે તેવા શરૂઆતનાં સામ્રાજ્યોના સમગ્ર જીવનકાળ દરમિયાન, એ બંને સાથે સંકળાએલાં જ રહ્યાં. હું જેને આદિધર્મ (Proto-religion) કહું છું તેને આદિવિજ્ઞાન (Proto-science)થી છૂટો પાડવો એ બહુ મુશ્કેલ હતું; કોઈક વાર એક ખીજ સાથે ભળી જતા, કોઈક વાર છૂટા પડતા, પરંતુ હંમેશ

સાથે ને સાથે જ વહેતા બે પ્રવાહોની માફક, એ બન્નેનો પ્રવાહ પણ એક સાથે જ વહો છે.

ખ્રિસ્તી યુગની શરૂઆત પહેલાં ગ્રીક અને રોમન વિચારસરણી તથા સંસ્કૃતિની તેમ જ પ્રાચીન ઇરાની તથા હિંદુ ક્રિસ્તુશ્રીની ભૂમિકા આવી રહી છે. પરંતુ એરિસ્ટોટલે, નયાં તર્કની દ્રષ્ટિએ રચાંએલાં પૃથકકરણો (Categories) અને સંભાવનાઓ (concepts) દાખલ કરીને અને પ્લેટોમાં પણ દેખાય છે તેવા ધર્મના પ્રભાવ અને ગૂઢતાનાં ચિન્હો દૂર કરીને, આ મિશ્રણને વધુ વૈજ્ઞાનિક ઝોક આપ્યો.

રોમન રાજ્યવ્યવસ્થા અને કાયદાકાનૂનોએ સદીઓ સુધી જે મહાન ને વિસ્તૃત પ્રકારની સંસ્કૃતિ ટકાવી રાખી હતી તે તુટી પડતાં અને રોમન સામ્રાજ્યનું પતન થતાં, યુરોપ ઉપર અંધકારયુગની છાયા ફરી વળી. ખ્રિસ્તી સનની સાતમી સદીમાં આત્મા તેમ જ બુદ્ધિ એ બન્નેનાં ક્ષેત્રમાં સાહસ અને સંશોધન કરવાની માનવજાતની શક્તિ તેમ જ વૃત્તિ તેજસ્વી રીતે, ઝડપથી ને નવેસરથી ખીલી ઉઠી. એની ખિલાવટ પહેલવહેલી શરૂ થઈ અરબસ્તાનમાં; એનાં ખીજ રોપ્યાં ને એને વેગ આપ્યો મારા પવિત્ર પૂર્વજ હઝરત મહંમદ પયગંબરે. ઇસ્લામનાં નામથી આપણે એને—એ ખિલાવટને—ઓળખીએ છીએ. એની અસરનો જીવાળ અરબસ્તાનમાંથી નીકળીને સખળ રીતે ને ઝડપભરે ઉત્તર આફ્રિકા ને ત્યાંથી સ્પેન સુધી ફરી વળ્યો.

યુરોપમાં એવરોસ તરીકે ઓળખાતા મહાન મુસ્લિમ ક્રિસ્તુક ઇબને રૂશ્દે સમજમાં આવી શકે એવા બે પ્રકારના માનવઅનુભવો વચ્ચે રહેલા ભારે તફાવતનું સ્પષ્ટ રીતે પ્રતિપાદન કર્યું: એક પ્રકારનો અનુભવ કુદરતનો આપણને આપણી જ્ઞાનેન્દ્રિઓ વડે થાય છે તે. એનાથી આપણામાં માપવાની ને ગણવાની શક્તિ આવે છે (અને એ શક્તિને લીધે તેની સાથે નવી ઘટનાઓ ને નવા ખુલાસાઓ તરીકે જે કંઈ મળ્યું છે તે સઘળુંએ એ અનુભવમાંથી આવ્યું છે). ખીજા પ્રકારનો અનુભવ, કંઈક વધારે સાચી વસ્તુનો, મગજના વિચાર કે તર્કશક્તિ પર ઓછો આધાર રાખતો, પરંતુ આપણને સીધી બક્ષિસ તરીકે મળેલો એવો આંતરિક અને તત્કાળ થતો અનુભવ હોય છે. એને જ હું ધાર્મિક-આધ્યાત્મિક અનુભવ માનું છું. કુદરતી રીતે જ, આપણું મગજ જડ પદાર્થનું બનેલું હોવાથી, અને એની ક્રિયાઓ તેમ જ એ

ક્રિયાઓનાં સઘળાં પરિણામો પણ જડપદાર્થમય હોવાને લીધે, આપણે વિચારોને કે આધ્યાત્મિક રૂઢાની અનુભવોને શબ્દોમાં ઉતારીએ છીએ કે તરત જ, મગજની આ મૂળભૂત જડ રચનાને કારણે ઉંચામાં ઉંચા અને અત્યંત અલૌકિક અનુભવો પણ જડવાદી વિચારસરણી રૂપે જ બહાર આવી શકે છે. પણ જેમને જડ અંતરાય વિના રૂઢાની રોશની મળી છે-આધ્યાત્મિક પ્રકાશ સાંપડ્યો છે તેમને થયેલા સાક્ષાત્કાર અને સીધા અનુભવોનો અભ્યાસ માણસો પરલક્ષી દ્રષ્ટિએ કરી શકે તેમ છે.

કહેવાય છે કે આપણી હસ્તી અલ્લાહમાં છે, એનામાં જ આપણે જીવીએ છીએ, હરીએફરીએ છીએ. આ જ ભાવ કુરાનમાં પણ ઘણીવાર, અત્તબત્ત આ જ શબ્દોમાં નહિ, પણ આટલી જ સુંદર રીતે ને આનાથીએ વધુ સચોટ રીતે, દર્શાવેલો જોઈ શકાય છે. પણ ન્યારે આ વાક્યનો અર્થ આપણે બરાબર સમજી લઈએ છીએ, ત્યારે આપણે આપણી જાતને પ્રત્યક્ષ અનુભવની શક્તિની બક્ષિસ મેળવવા માટે તૈયાર કરી દઈએ છીએ. મહાન ઈશની શાયરો રૂમી અને હાફિઝે, પોતપોતાની અલગ રીતે, આપણને જણાવ્યું છે કે કેટલાક મનુષ્યોને જન્મથી જ એવી કુદરતી આધ્યાત્મિક-રૂઢાની શક્તિઓ અને વિકાસની શક્યતાઓ મળી હોય છે કે પેલા પરમ પ્રેમનો-જે સૌને આવરી લે છે, સૌને સમાવી લે છે અને જે માનવઆત્માને હુક (સત્ય વસ્તુ) સાથે સીધા સંબંધ વડે જ મળે છે, તે ઈશકે હુકીકીનો-એને પ્રત્યક્ષ અનુભવ થાય છે. હાફિઝે તો એમ પણ કહ્યું છે કે ઈસુ ખ્રિસ્ત જેવા મનુષ્યો અને મનસુર અને ખાયઝીદ જેવા મુસ્લિમ સુફીઓ તેમ જ ખીજાઓને એ પરમ પ્રેમની આધ્યાત્મિક શક્તિ પ્રાપ્ત થઈ હતી; અને હુંમેશ હાજરાહુજુર રહેલો એવો પવિત્ર આત્મા (Holy Spirit) જે એ રોશની આપણને બક્ષે, તો એ નેઅમત પામીને, આપણામાંથી કોઈ પણ ઈસુ ખ્રિસ્ત જેવી શક્તિ મેળવી શકે, પરંતુ મનુષ્યોના બહુ મોટા ભાગ માટે આ પરમ પ્રેમની પ્રાપ્તિ-આ સાક્ષાત્કાર વ્યવહારિક રીતે શક્ય વસ્તુ નથી. આમ છતાં, આપણાં જીવનમાંની આ ખોટને, માનવવ્યકિતઓ પ્રતિ સાંસારિક ને માનવપ્રેમ રાખીને, આપણે પૂરી શકીએ એમ છીએ; અને એના વડે આપણે પવિત્ર આત્માની દરમ્યાનગીરી

૧. એ સમજી લેવું જોઈએ કે પવિત્ર આત્મા વિષેનો મુસ્લિમ ખ્યાલ, ખ્રિસ્તીઓના ત્રિમૂર્તિના ત્રીજા પુત્ર વિષેના ખ્યાલ કરતાં બહુ જ જુદા છે.

વિના મળી શકે તેટલાં પ્રમાણમાં આ પ્રકાશ મેળવી શકીએ છીએ. જેમને આ સાંસારિક અને માનવપ્રેમને સમજવાનું અને અનુભવવાનું સદ્ભાગ્ય સાંપડ્યું છે તેમણે એને, એક રીતે, ગર્વ લઈ શકાય તેવા આશીર્વાદ સમાન ગણવો જોઈએ અને આભારની લાગણીથી જ એનો જવાબ વાળવો જોઈએ. હું મક્કમ રીતે માનું છું કે આ ભૌતિક જગતમાં અન્ય માનવી પ્રતિ સંપૂર્ણ પ્રેમભાવ રાખવાથી અમુક અંશે પેલા ઉચ્ચ પ્રકારના અનુભવ માટેની તૈયારી કરી શકાય છે. આ રીતે તદ્દન દુનિયાદારીનાં દ્રષ્ટિબિંદુથી અને આત્માનાં ઉચ્ચ જીવન વિષેની સમજ વગર પણ, આ ઉતરતી કક્ષાની ને વિશેષ દુન્યવી ભાવના આપણને લાન કરાવે છે કે આ જીવનની તમામ સમૃદ્ધિ, કીર્તિ, પૈસો ને તંદુરસ્તી જે કંઈ પણ આપી શકે તે બધું જ, એક માનવીના અન્ય માનવી પ્રત્યેના પ્રેમભાવમાંથી જે સુખ પેદા થાય છે અને મળતું રહે છે, તે સુખના આગળ કંઈ પણ વિસાતમાં નથી. આપણી આસપાસ નજર કરીશું, તો આપણને ઈશ્વરની આ મહાન કૃપાનાં દર્શન સામાન્ય માણસોનાં જીવનમાં, આપણા મિત્રો અને આપણા ઓળખીતાઓનાં જીવનમાં પણ થઈ શકશે.

પરંતુ સમૃદ્ધિ ને સત્તાથી જે મળી શકે તેના કરતાં માનવપ્રેમનો આનંદ ચડીઆતો છે, તે જ રીતે પેલો ઉચ્ચ પ્રકારનો આધ્યાત્મિક પ્રેમ અને તેનો પ્રકાશ, અદલાહની બક્ષિસ ને કૃપા સમાન હકીકત-સત્યતત્વનાં પ્રત્યક્ષ દર્શનના ભવ્ય અનુભવનાં ફલ સમો એ પ્રેમ ને પ્રકાશ, સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ ને સાચામાં સાચા માનવપ્રેમથી મળતી તમામ વસ્તુઓ કરતાં ચડી જાય છે. એ બક્ષિસને માટે તો આપણે હુમેશાં પ્રાર્થના કરવી રહી.

મારી તો ખાતરી થઈ ગઈ છે કે કોઈ પણ શબ્દ વડે ન સમજાવી શકાતો પણ માણસ માટે દૃઢ પ્રતીતિરૂપ-ખરેખરી ખાતરીરૂપ બની જતો એવો આ પ્રત્યક્ષ અનુભવ ઈસ્લામ દ્વારા, મુસ્લિમોએ રબુ કરેલાં અદલાહ વિષેના આદર્શ દ્વારા, મનુષ્ય મેળવી શકે છે. મેં આ જાતના અનુભવ વિષે બિન-મુસ્લિમો સાથે ચર્ચા કરી નથી, પણ મને કહેવામાં આવ્યું છે કે ઐઠ્ઠો, પ્રાહ્મણો, જરથોસ્તીઓ અને ખ્રિસ્તીઓ-તેમ જ ઘણીવાર મેં સાંભળ્યું છે તેમ કદાચ એક સ્વિનેગાના અપવાદ સિવાય ચહુદીઓ-પણ આવા સીધા, ગૂઢ સાક્ષાત્કારનો અનુભવ કરી શક્યા છે. મારી ખાતરી છે કે ઘણા મુસ્લિમોને,

અને મારા સંબંધમાં તો ચોકકસ કહી શકું છું કે મને પોતાને કોઈકોઈકે કહ્યું એવા પ્રકારનાં જ્ઞાનનો ને પ્રકાશનો અનુભવ થયો છે જેને આપણે બીજા આગળ દર્શાવી શકતા નથી, કારણ કે એ મેળવેલી નહિ પણ બક્ષિસ તરીકે મળેલી વસ્તુ છે.

મને જણાયું છે કે કેટલેક અંશે કુરાનની નીચે આપેલી આયત, એને બિલકુલ ભૌતિક રીતે ઘટાવવામાં ન આવે ત્યાં સુધી, મને તેમ જ બીજા મુસ્લિમોને સહાય ને સમજણરૂપ નિવડી છે. પરંતુ, જે કોઈ એનું વાચન કરે તે બધાને મારે ચેતવણી આપવાની છે કે, જેનું સ્વરૂપ પ્રતીક અને રૂપક જેવું છે તેનો માત્ર શબ્દશઃ અને સ્થૂળ અર્થને અનુલક્ષીને ખુલાસો કરવાના તમારાં સ્થૂળ વિવેચનાત્મક દ્રષ્ટિબિંદુનો અહિં આશ્રય ન લેશો. હું મુસ્લિમ તેમ જ બિનમુસ્લિમ સર્વ વાચકોને આ આયતનો ભાવ સમસ્તરૂપે ગ્રહણ કરવા આગ્રહ કરું છું:

અલ્લાહ જમીન અને આસમાનોનું નૂર છે; એનું નૂર એક એવા ગોખલાઈ જેવું છે જેમાં એક દીવો છે, અને દીવો કાચનીર અંદર છે, એ કાચ એવો છે જાણે એ ઝગમગતો તારો હોય; તે પ્રબલિત થાય છે મુખારક ઝયતુનનાં ઝાડથી, (જે) ન તો પૂર્વનું છે ન તો પશ્ચિમનું, જેનું તેલ ચોકસપણે પ્રકાશ આપે છે જો કે આગ તેને અડી ન હોય, નૂર ઉપર નૂર;—અલ્લાહ જેને ચહાય છે તેને પોતાનાં નૂર પ્રતિ દોરે છે; અલ્લાહ માણસો માટે આપણાં દ્રષ્ટાંતો આપે છે; ૪ અને અલ્લાહ બધી વસ્તુ જાણે છે.

(સૂરા ૨૪ “નૂર,” આ. ૩૫)

મારી પોતાની અંગત માન્યતાઓના આ ટૂંકા ઉલ્લેખ પછી, હું હવે આગળ જઈને ઈસ્લામને આજે જે રીતે સમજવામાં ને અમલમાં મુકવામાં આવે છે તેનો મારાથી બની શકે તેટલો સંક્ષિપ્ત અને વિવાદરહિત ચિતાર આપીશ. માનવજાતની વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં ખચીત, એના તમામ ભયો ને તમામ પડકારો છતાં, રાષ્ટ્રો વચ્ચે ફક્ત ભૌતિક શાંતિ જ નહિ પણ પૈલી એનાથીએ ઉત્તમ પ્રકારની ઈશ્વરપ્રેરિત શાંતિ સ્થાપવાની તક પણ રહેલી છે. એ

૧. દીપગોખ, શેરનદાન, દીવો રાખવાની વસ્તુ. ૨. શનરત્નાં છે.

૩. પોતાની મેળે પ્રકાશ આપવાના ગુણની સમીપ છે.

૪. અલ્લાહ માણસો માટે દ્રષ્ટાંતો (થી) બચાવ કરે છે.

પ્રયાસમાં ઈસ્લામ મૂલ્યવાન અને રચનાત્મક ભૂમિકા ભજવી શકે એમ છે, અને જે એને સાચી રીતે સમજવામાં આવે તેમ જ તેની આધ્યાત્મિક ને નૈતિક શક્તિ પિછાનવામાં અને સન્માનવામાં આવે તો ઈસ્લામી આલમ એ કાર્ય માટે દ્રઢ ને સ્થિરતાસાધક બળ બની શકે તેમ છે.

આછી રૂપરેખા દ્વારા હું ઈસ્લામના મૂળતત્ત્વોની સ્પષ્ટ સમીક્ષા કરવાનો પ્રયત્ન કરીશ. જે સિદ્ધાંતો, જે ધર્મના અનુશાસનો-નિયમો અને જે જીવન-પદ્ધતિ, એ સઘળાંનો મુસ્લિમના બધા ફિરકાઓ સર્વાનુમતે સ્વીકાર કરે છે તેને હું ઈસ્લામના મૂળતત્ત્વો કહું છું. તેથી પ્રથમ, જે ઈસ્લામી આદેશોને સુન્નીઓનો વિશાળ જનસમુદાય, તેમ જ શિયાઓ પણ, એક સરખી રીતે માન્ય રાખે છે તેનું હું દર્શન કરાવીશ. આ પ્રમાણે અમને સૌને મુસ્લિમ તરીકે એક સૂત્રે બાંધનારા ધર્મની મારાથી બની શકે તેટલી સ્પષ્ટ સમજણ આપીને, શિયા સિદ્ધાંતોની અને જે ફિરકાનો હું ઈમામ છું તે ઈસમાઈલીઓ તરીકે ઓળખાતા શિયાઓના પેટા ફિરકામાં જે ખાસ આદેશો માન્ય રાખવામાં આવે છે તેની હું પછી આછી રૂપરેખા દોરીશ.

પહેલાં એટલું સમજી લેવાની જરૂર છે કે, આ મૂળભૂત આદેશોને મુસ્લિમો સર્વાનુમતે માન્ય કરે છે, તેમ છતાં ઈસ્લામમાં સર્વોપરી સત્તાનું કોઈ સાધન હસ્તીમાં નથી અને કદી હસ્તીમાં હતું પણ નહિ; અમારામાં રોમન કેથોલિકોની પેઠે કોઈ સિદ્ધાંત કે માન્યતાની સ્થાપના અને તેનું સમર્થન કરવા માટે પોપ જેવી કોઈ સત્તાધારી વ્યક્તિ નથી, તેમ જ સિદ્ધાંતની દ્રષ્ટિએ ચર્ચ એફ ઈક્લેન્ડનું સ્થાન દર્શાવતી ઓગણચાલીસ કલમો જેવી કલમો પણ નથી. પયગંબર મહંમદ પાસે સત્તાનાં બે સાધનો હતાં, એક હતું એમનાં જીવનનાં સત્વ સમુદાય મઝહબી, અને બીજું બિન-મઝહબી જેનો, એમની કારકિર્દીના સંજોગો ને અકસમાતો-ઘટનાઓને લીધે, એમની ઈશ્વરપ્રેરિત ને મૂળભૂત સત્તા સાથે સુયોગ થયો.

મુસ્લિમોની બહુમતી ધરાવતા સુન્ની સંપ્રદાયના મત અનુસાર રસુલિ-હાહની મઝહબી સત્તા એમની વફાત સાથે સંપૂર્ણ થઈ, અને તેમણે પોતાની બિન-મઝહબી સત્તાઓ માટે કોઈને ઉત્તરાધિકારી નીમ્યા નહોતા. સુન્નીઓનાં શિક્ષણ અનુસાર, ઈમાનદારોએ, પયગંબર સાહેબના સાથીઓએ, શ્રદ્ધાવાનોએ એમના અનુગામી અને ખટ્ટીક તરીકે હ. અબુબકરને ચૂંટી કાઢ્યા; પણ એમણે

ફક્ત દુન્યવી અને વહીવટી સત્તા જ સંભાળી લીધી. અલ્લાહની સીધી વહી પર આધાર રાખતા ધાર્મિક આધિપત્યનો વારસો મેળવવાનો કોઈનો પણ અધિકાર નહતો, કારણ કે પયગંબર મહંમદ સાહેબ તરફથી અને પવિત્ર કુરાનમાં નિશ્ચિત-પણે જણાવાયું છે કે તેઓ સર્વોપરી અલ્લાહ (God the Absolute) ના આખરી પયગંબર હતા. સુન્નીઓ કહે છે, આથી, પોપના જેવી સત્તાનું નિર્માણ કરવાનું અશક્ય હતું; ઈસ્લામની સમજણ ખાતર જ નહિ પરંતુ સૈકાઓ દરમિયાન એના નિશ્ચિત વિકાસને ખાતર પણ ઈમાનદારોએ જ પવિત્ર કુરાનનું તેમ જ પયગંબર સાહેબનાં વચનો તથા દ્રષ્ટાંતોનું અર્થનિરૂપણ કરવાનું હતું. સદ્ભાગ્યે પવિત્ર કુરાને પોતે આ કાર્ય સહેલું બનાવ્યું છે, કેમકે એમાં એવી અનેક આયાત છે, જેમાં એમ પણ જણાવવામાં આવ્યું છે કે અલ્લાહ ઈન્સાન સાથે દ્રષ્ટાંતો તથા રૂપકો વડે વાત કરે છે. આમ સઘળાં પ્રકારનાં અર્થ-નિરૂપણની સંભવિતતા માટેનાં દ્વાર પવિત્ર કુરાને ખુલ્લાં રાખ્યાં છે અને તેથી એક તફસીરકાર-અર્થનિરૂપક બીજા તફસીરકાર પર બિનમુસ્લિમ હોવાનો આરોપ મુકી શકતો નથી. રૂપક અનુસાર અર્થોનું નિરૂપણ કરવા સાડું પવિત્ર કુરાનમાં હુમેશાં અવકાશ રહેલો છે એવા ઈસ્લામના આ મૂળભૂત સિદ્ધાંતનું એક સુખદ પરિણામ એ આવ્યું છે કે આ જગતની બાહ્ય અસરોને લીધે માનવબુદ્ધિની સત્ય-અસત્યનિર્ણયશક્તિ (Apperception) પર નિર્માણ થએલી મર્યાદાઓ અને અવસ્થાઓ અનુસાર પણ, સદીઓ પછી સદીઓ સુધી, અમારા આ કલામે પાક તરફથી શ્રદ્ધાવાનોને ચિંતનની દિશામાં માર્ગદર્શન ને પ્રકાશ સાંપડી શક્યાં છે. એને લીધે મુસ્લિમોમાં વધુ ઉદારતા પણ આવી છે, કારણ કે પવિત્ર કુરાનનો કોઈ પૂર્વનિશ્ચિત (cut and dried) અર્થ થઈ શકતો નહોવાથી, સઘળીએ વિચાર-સરણીના ફિરકાઓ આ એક જ પ્રાર્થના સાથે મળીને કરી શકે છે કે “અજ્ઞાન અથવા ગેરસમજને કારણે ધર્મસિદ્ધાંતના કોઈ પણ ખેટાં અર્થનિરૂપણ માટે, જેની કૃપાને કોઈ સીમા નથી તેવા સર્વ શક્તિમાન અલ્લાહ માફી બને.”

હું મારા પશ્ચિમના વાંચકો સમક્ષ, મારા ઈસમાઈલી ફિરકાનો સિદ્ધાંત કે શિયા ફિરકાનો સિદ્ધાંત અથવા જલાલુદ્દીન રૂમી કે બાયઝીદ બોસ્તામી જેવા મનુષ્યોના ઈસ્લામી રહસ્યવાદના સુદ્ધી સંપ્રદાય (ફિરકા)નું શિક્ષણ અથવા તે બુના અને નવા કરાર (Old and New Testaments)માંથી શબ્દશઃ માર્ગદર્શન મેળવવા મથતા કેટલાક ખ્રિસ્તી ફિરકાઓની પેઠે, પવિત્ર કુરાનમાંથી શબ્દશઃ માર્ગદર્શન મેળવવાનો પ્રયાસ કરતા કેટલાક આધુનિક સુન્ની

તક્ષીરકારના અભિપ્રાયો પણ રમ્ભુ કરવા માગતો નથી; પરંતુ હું અહિં અલ-ગઝાલી સ્થાપિત શાખાની વિચારપદ્ધતિમાં જેનું મૂળ રહેલું છે અને જેનાં શિક્ષણને અસરનો પ્રવાહ સૈકાઓના સૈકા સુધી વહી રહ્યો છે તે સુન્નીઓની મુખ્ય અને મધ્યવર્તી વિચારધારાની રમ્ભુઆત કરવાનો પ્રયત્ન કરીશ.

પણ પ્રહેલાં તો આપણે આપણી જાતને આ સવાલ પુછવો જોઈએ કે ઈશ્વરી ઈચ્છાનાં આ અંતિમ ને સંપૂર્ણ દર્શનની બક્ષિસ માનવજાતને મળી શા માટે, અને એનાં કારણો શાં હતાં? ઈસ્લામી વિચારસરણીની તમામ શાખાઓ મૂળભૂત સિદ્ધાંત તરીકે આ વાતનો સ્વીકાર કરે છે કે સદીઓ થયાં, હજરત મહુમ્મદનાં આગમન પહેલાં હજારો વર્ષ પૂર્વે, ઈશ્વરી કૃપાનો પ્રકાશ પામેલા પયગંબરો, જે પ્રજાઓએ એમનો એવો પયગામ સમજવા જેટલી ઔદ્વિક પ્રગતિ સાધી હતી તે પ્રજાઓની વચ્ચે ને તે પ્રજાઓને માટે, સમયે સમયે ઉત્પન્ન થયા હતા. આ પ્રમાણે હ. ઇબ્રાહીમ, હ. મુસા, હ. ઈસા અને ઇસરાઈલના તમામ પયગંબરોને ઈસ્લામ સર્વાનુમતે માન્ય રાખે છે. બીરી રીતે જોતાં મુસ્લિમોએ આ બાબતમાં ઇસરાઈલના પયગંબરો પૂરતી જ મર્યાદા રાખી નથી; તેઓ એ સ્વીકારવા તૈયાર છે કે ખીબ્લ દેશોમાં પણ આવા ઈશ્વરપ્રેરિત પયગંબરો પેદા થયા હતા—જેવા કે હિંદુસ્તાનમાં ગૌતમ બુદ્ધ, શ્રી કૃષ્ણ અને શ્રી રામ, ગ્રીસમાં સોક્રેટિસ, ચીનના શાણા પુરુષો, અને જેમનાં નામોનિશાન પણ આપણી આગળથી લુપ્ત થઈ ગયાં છે એવી પ્રજાઓમાં ને સંસ્કૃતિઓ વચ્ચે થઈ ગયેલા ખીબ્લ કેટલાએ સિદ્ધો ને સંતો. આવી રીતે વિશ્વમય, વિશ્વવ્યાપક ને વિશ્વાધાર એવા એ પરમતત્ત્વ પાસેથી ખાસ પ્રેરણા પામીને આવેલા પયગામધારીઓથી કદી પણ માનવઆત્માને વંચિત રાખવામાં આવ્યો નથી. તો પછી હજરત મહુમ્મદને ઇલાહી પ્રેરણા થવાની જરૂર શી હતી? ઈસ્લામ પાસે આનો સ્પષ્ટ અને સંપૂર્ણ જવાબ છે. યહુદી એકેશ્વરવાદમાં ભારે આધ્યાત્મિક બળ રહેલું હોવા છતાં, ઈસ્લામી એકેશ્વરવાદ-તૌહીદના સિદ્ધાંતથી એને તાત્વિક રીતે જુદો પાડે એવાં એમાં બે લક્ષણો જળવાઈ રહ્યાં છે: બધું યે છતાં, ઇસરાઈલના સંતાનો માટે ઈશ્વર એ રાષ્ટ્રીય અને વર્ગીય, એટલે કે એક જ રાષ્ટ્રનો ને એક જ વર્ગનો ઈશ્વર બનીને રહ્યો છે, અને એનું વ્યક્તિત્વ એના પરમ આવિષ્કાર સમા વિશ્વ કરતાં સાવ અગળું પડી ગયું છે. હિંદુસ્તાન કે ચીન જેવા દૂરના પ્રદેશોમાં, અનેક દેવતાવાદ વડે, મૂર્તિપૂજા વડે અને જેને નાસ્તિકતાથી લાગ્યે જ જુદો

પાડી શકાય એવા સર્વેશ્વરવાદ (Pantheism) વડે, એકેશ્વરવાદની ભાવનાની પવિત્રતા એટલી બધી ભ્રષ્ટ થઈ ગઈ હતી કે એ લોકકથા ને દંતકથા જેવા ધર્મોને, સાચી અને વિશુદ્ધ ઈશ્વરી પ્રેરણામાંથી પ્રગટેલા ધર્મ સાથે ઘણું જ થોડું મળતાપણું રહ્યું હતું. મુસ્લિમોની દ્રષ્ટિએ ખ્રીસ્તી ધર્મમાંથી એટલા માટે બળ અને અર્થ હુપ્ત થઈ ગયાં કે એણે પોતાના મહાન ને તેજસ્વી સ્થાપકને માનવી તરીકે નહિ પરંતુ માનવરૂપે અવતરેલા ઈશ્વર તરીકે, દેહધારી ઈશ્વર તરીકે જોયા. આમ ખીબ માનવીઓ જેવા જે માનવી હતા એવા હઝરત મહુમદને પોતાને, ઈલાહી કલામ મારફત, અલ્લાહનાં વ્યક્તિત્વ અને એણે સર્જેલાં વિશ્વ સાથેના અલ્લાહના સંબંધોનું દર્શન થાય એ અત્યંત જરૂરી હતું. એકવાર માનવીને પોતાની હસ્તીનાં રહસ્યોનું આ પ્રમાણે જ્ઞાન થઈ ગયું એટલે પછી, પોતાના આત્માનું સંપૂર્ણ મૂલ્ય એણે જાણી લીધું હોવાથી, આપણું આ વિશ્વ-જેટલું આપણી મર્યાદિત દ્રષ્ટિ વડે દેખી શકાય છે તેટલું-જેના અનંત આવિષ્કારોમાંના એક આવિષ્કાર સમુદાય છે તે વિશ્વાત્મા સમીપ સતત પોતાના વ્યક્તિગત આત્માને દોરી જાય તેમ જ તેની સાથે સાંકળી લે એવો કેઈ સીધો માર્ગ પોતાને માટે શોધી કાઢવો એ એની ફરજ થઈ પડે છે. આ રીતે ઈસ્લામના પાયારૂપ સિદ્ધાંતને એકેશ્વરવાદ તરીકે નહિ, પણ એકવસ્તુવાદ (monorealism) તરીકે વર્ણવી શકાય. ઉદાહરણ તરીકે, દરેક ઈસ્લામી પ્રાર્થનાની શરૂઆતની ઉક્તિ-નારાએ તકબીરનો વિચાર કરો: “અલ્લાહો અકબર.” એનો અર્થ શો છે? આ તકબીરના ખીબ શબ્દ (અકબર) વડે, જે સર્વકોઈને ધારણ કરનાર છે અને જે અનંતતા, સ્થળ, કાળ, વિશ્વ, કદખી શકાય તેવાં તમામ સક્રિય ને નિષ્ક્રિય બળો, જીવન અને આત્મા એ સર્વોંને અસ્તિત્વ અર્પે છે તેવી મૂર્ગશકિત (Matrix) સાથે અલ્લાહના સ્વભાવ-લક્ષણને સરખાવવામાં આવ્યું છે એ વિષે કશી શંકા હોઈ શકે નહિ. હ. ઈમામ હસને અલ્લાહ અને વિશ્વ સંબંધીના ઈસ્લામી સિદ્ધાંતને સૂર્ય અને ઝરાનાં પાણીમાં પડતાં તેનાં પ્રતિબિંબનાં રૂપક વડે સમજાવ્યો છે; અલબત્ત એ સૂર્યનું પ્રતિબિંબ અથવા પ્રતિમૂર્તિ તો છે જ, પણ કેટલું કંગાળ ને કેટલું અદ્વપ વાસ્તવિક! કેટલી ઓછી અને આછી સાર્થતા! ક્યાં આ અસ્થિર-અગ્રાહ્ય પ્રતિબિંબ અને ક્યાં એ ભવ્ય, બ્રહ્મવ્યમાન, પ્રચંડ તાપથી તપતો ખુદ દિવ્યલોકનો કીર્તિકમલ સૂર્ય! અલ્લાહ એ સૂર્ય છે; અને આપણે જાણીએ છીએ તો વિશ્વ અને એની

તમામ વિશાળતા, તથા કાળ અને એની તમામ શક્તિ, એ સૌ ઝરાનાં દર્પણમાં પડતાં એ પરમતત્વ-અલ્લાહનાં પ્રતિબિંબથી વિશેષ કંઈએ નથી.

સર્જન વિષેના ચહુદ્દી વિચારો અને ઈસ્લામી વિચારોમાં મૂળભૂત તફાવત રહેલો છે. ઈસ્લામના સિદ્ધાંત પ્રમાણે સર્જન એ અમુક સમયમાં પુરૂં થયેલું અપૂર્વ કૃત્ય નથી, પરંતુ સતત અને શાશ્વત ઘટના છે; અને ઈશ્વર પળેપળ પોતાની ઈચ્છા તથા પોતાના વિચાર વડે તમામ હુસ્તીને પોષણ આપે છે અને ટકાવી રાખે છે. એની ઈચ્છા બહાર, એના વિચાર બહાર, કંઈપણ નથી, સ્થળ ને કાળ જેવી વસ્તુઓ જે આપણને સ્વયંસિદ્ધ જેવી દેખાય છે તે પણ નથી. માત્ર એક અલ્લાહ ઈચ્છા કરે છે અને વિશ્વની હયાતી ટકી રહે છે; અને સઘળાં આવિષ્કારો એ ઈશ્વરી ઈચ્છાના સાક્ષીરૂપ છે. મને લાગે છે કે અલ્લાહની એકતા વિષેના ઈસ્લામી સિદ્ધાંત, અને એક તરફ જીના કરાર (Old Testament)ના આધાર પર રચાયેલા ઈશ્વર વિષેના ખ્યાલો, તેમ જ ખ્રીસ્તી તરફ હિંદુ ધર્મ અને જરથોસ્તીઓના સર્વેશ્વરવાદ અને દ્વૈતવાદ વિષેના વિચારો વચ્ચે રહેલો તફાવત મેં પુસ્તી રીતે સમજાવ્યો છે.

સત્ય-હકને, પરમતત્વ-સર્વ શક્તિમાન અલ્લાહને જાણ્યા પછી, આ વિશ્વ ઈશ્વરની ઈચ્છા અનુસાર ચાલતી ઘટનાઓની સતત પરંપરા છે એમ સમજ્યા પછી, અલ્લાહના આદેશ અનુસારના આદર્શને યોગ્ય થવા માટે આપણાં જીવનને ઉન્નત કરી શકીએ તેટલા ખાતર, આપણને કોઈક નીતિશાસ્ત્રની, આચરણ માટેના કાનૂનની જરૂર પડે છે.

તો હવે આપણે પવિત્ર કુરાનની આચારો અને પયગંબર સાહેબની હદીસો અનુસાર, માનવીની શી ફરજ છે તેનો, જે રીતે વિશાળ બહુમતીએ એનો અર્થ ઘટાવ્યો છે તે રીતે, અભ્યાસ કરીએ. સૌથી પહેલાં જોઈએ, માણસના ઈશ્વર સાથેના સંબંધો : ઈસ્લામમાં ધર્મગુરુઓ અને સન્યાસીઓ નથી. પાપોની કોઈ કબુલાત કરવાની હોતી નથી, સિવાય કે સીધેસીધી અલ્લાહ સમક્ષ.

જે મનુષ્ય લગ્ન કરતો નથી, જે લગ્ન દ્વારા પરિવાર વધારવાની, ઘર-સંસાર ચલાવવાની અને પિતા તરીકેની જવાબદારી ઉપાડી લેતો નથી, તેને સખ્ત રીતે વખોડી કાઢવામાં આવ્યો છે. અંતિમ વૈરાગ્ય, સન્યસ્ત, તપશ્ચર્યા અને ખાસ કરીને શરીરનિયંત્રણ અર્થેનું દેહુદમન, આમાંનું કંઈએ ઈસ્લામમાં નથી. નિરોગી માનવશરીર એક એવું મંદિર છે, જેમાં પવિત્ર આત્માની જ્યોત

જલતી રહે છે, અને તેથી તે કાળજીભરી સ્વચ્છતા અને અંગત આરોગ્યની બળવણીની શોભાને પાત્ર છે. ઈબ્રાહિમ-વિશ્વચૈતન્યની જ્યોત સાથે તણખાના સીધા સંપર્ક સમી ઈબ્રાહિમ-એ રોજીંદી જરૂરીઆત છે. જો માણસની તબિયત એથી બગડે એમ ન હોય તો, વરસમાં એક મહિનો વિવેકપૂર્વક રોજી રાખવા-ઉપવાસ કરવા એ શરીરની શિસ્તનું અગત્યનું અંગ છે. એને લીધે શરીર તમામ અપવિત્ર ઈશ્ચિયાઓનો ત્યાગ કરતાં શીખે છે. વ્યભિચાર, નશા-ખોરી, નિંદા અને પોતાના પાડોશી માટેના દુષ્ટ વિચાર, એને ખાસ કરીને અને સખત રીતે વખોડી કાઢવામાં આવ્યા છે. ગરીબ અને તવંગર, બધા જ મનુષ્યોએ એકબીજાને તનથી ને ધનથી મદદ કરવી જોઈએ. આ નિયમોમાં વિગતોની બાબતમાં ફેર પડે છે, પણ એને લીધે મુસ્લિમ ખિરાદરીમાં પરસ્પર અને સર્વદેશીય સહાય કરવાનો સિદ્ધાંત જળવાઈ રહ્યો છે. આ ખિરાદરી સંપૂર્ણ છે, અને તેમાં કાળા, ઘોળા, પીળા, ઘઉંવર્ણા, બધા રંગના ને બધી બતિના મનુષ્યો સમાઈ બન્ય છે; એ બધા દેહસ્વરૂપે આદમનાં સંતાન છે અને બધામાં ઈશ્વરની જ્યોતિનો તણખો રહેલો છે. એ માટે દરેક મનુષ્યે પોતાનાથી થઈ શકે તેટલા પ્રયત્નો કરવા જોઈએ કે આ તણખો બુઝાઈ ન બન્ય પણ એ વિકાસ પામીને “પરમસંગાથ” (“Companionship-on-High”),ની સંપૂર્ણ કક્ષાએ પહોંચે. એ સંગાથનાં દર્શનનો ઉલ્લેખ પયગંબર સાહેબે મૃત્યુશય્યા પરથી ઉચ્ચારેલાં અંતિમ વચનોમાં થયેલો દેખાય છે. પોતાને વરનારી જે ધન્ય અવસ્થા એમણે સ્પષ્ટપણે નિહાળી હતી, તેનું જ આ દર્શન હતું. ઈસ્લામમાં ઈમાનદારો ઈલાહી ઈન્સાફમાં શ્રદ્ધા રાખે છે અને એમની એ વિષે ખાતરી થઈ ગઈ છે કે તકદીર અને તદખીર—પ્રારબ્ધ અને પુરૂષાર્થની મહા શમશ્યાનો ઉકેલ એ બંધનાં સમાધાનમાં રહેલો છે કે માણસ શું કરવાનો છે તે ઈશ્વર બાણે છે, પણ તેમ કરવા અથવા ન કરવા માટે માણસ સ્વતંત્ર છે.

યુદ્ધને વખોડી કાઢવામાં આવ્યું છે. શાંતિ સર્વદેશીય હોવી જોઈએ જ. ઈસ્લામનો અર્થ શાંતિ થાય છે, ઈશ્વર અને મનુષ્ય વચ્ચે શાંતિ અને મનુષ્ય ને મનુષ્ય વચ્ચે શાંતિ. વ્યાજખોરીને વખોડી કાઢવામાં આવી છે, પણ તમામ પ્રકારનાં મૂકત તેમ જ પ્રમાણિક વેપાર અને ખેતીવાડીને ઉત્તેજન આપવામાં આવ્યું છે, કારણ કે એનાથી ઈશ્વરની સેવાલાવના વ્યકત થાય છે, અને આ કાયદેસરનો પરિશ્રમ ચાલુ રહે અને સખળ બને તેના પર માનવબંધનાં

કલ્યાણનો આધાર રહેલો છે. રાજકીય વિષયમાં પ્રબલસત્તાક સ્વરૂપની સરકાર સૌથી વધારે યોગ્ય હોય એમ જાણાય છે; કેમકે જે ઇસ્લામી દેશોમાં, મોટે ભાગે પોતાનામાં જ સઘળી સત્તાને સમાવતી-સઘળી સત્તાને કેન્દ્રિત કરતી નિરંકુશ રાજશાહીનો વિકાસ થયેલો છે, ત્યાં હંમેશ રાજની ચુંટણી એ સત્તાને પચાવી પાડવાનાં કાર્યને માત્ર કાનૂની રૂપ આપનારી નિર્જીવ વિધિ જેવી બની રહી છે.

મૃત્યુ પછી ઇલાહી ઇન્સાફમાં, માનવીનાં ઇમાન, પ્રાર્થના અને કાર્યોની તુલાના કરવામાં આવશે. પસંદ કરાયેલાઓ માટે અનંત જીવન અને ઇલાહી નૂર (Divine vision)નું આધ્યાત્મિક સુખ નિર્માણ થયું છે. ગુનેગાર ઠરેલાઓને માટે જહન્નમ છે, જ્યાં તેઓ ઇશ્વરની કૃપા અને આશિષને માટે કેવી રીતે લાયક બની શકાય તે ન જાણી શકયા એના પસ્તાવાથી બળ્યા કરશે.

ખીબ મહાન ધર્મો કરતાં ઇસ્લામનો સિદ્ધાંત આગળ બધ છે, કારણ કે એ ઘોષણા કરે છે કે સમગ્ર અસ્તિત્વમાં-પદાર્થમાં, પ્રાણીમાં, વનસ્પતિમાં, અને ખુદ સ્થળ-અવકાશમાંયે-કદાચ સૂક્ષ્મ છતાંયે ખીબ સ્વરૂપે પણ અસ્તિત્વ ધરાવતો આત્મા રહેલો છે. દરેક વ્યક્તિને, દરેક અણુને, દરેક પરમાણુને ઇશ્વરના સર્વશક્તિમાન આત્મા સાથે પોતાનો આધ્યાત્મિક સંબંધ રહેલો છે. પરંતુ સ્ત્રી અને પુરૂષ, વધુ ઉચ્ચ પ્રકારનો વિકાસ પામેલાં હોવાથી, આપણા જાણવામાં આવેલી ખીજ અસંખ્ય હયાતીઓ કરતાં અતિ ઘણાં આગળ વધેલાં છે. માનવઆત્મા પહોંચી શકે તેટલી સર્વોચ્ચ ભૂમિકા સુધી અને એથીએ ઉચ્ચતર ભૂમિકા સુધી, જેમણે પોતાની જાતનો વિકાસ કર્યો છે એવા, અને વિશ્વભરમાં પથરાયેલાં બળોનાં કેન્દ્ર સમા મહાન આત્માઓનાં, ફરિસ્તાઓનાં અસ્તિત્વનો, ઇસ્લામ સ્વીકાર કરે છે. આપણને પોતાનાં ગુપ્ત સૂચન વડે નેકીના રાહથી દૂર લઈ જવાનો, હ. ઇબ્રાહીમ, હ. ઇસા, હ. મહુમદ જેવા મહાનમા મહાન માનવીથી માંડી અદનામાં અદના માનવીનાં શાશ્વત સુખ માટે ઇશ્વરે આંકેલા સીધા માર્ગથી ચલિત કરવાનો- પ્રયાસ કરનાર દુષ્ટ આત્માઓ અસ્તિત્વ ધરાવે છે એમ ઇસ્લામ, ખ્રિસ્તી ધર્મ જેટલે આગળ ગયા વિના પણ, કબૂલ રાખે છે.

આટલે સુધી મેં દરેકેદરેક ફિરકા અથવા પેટા ફિરકાના બધા જ મુસ્લિમો જે ઇસ્લામી સિદ્ધાંતોનો સર્વસામાન્ય સ્વીકાર કરે છે તેનું વણું

કર્ચું છે. હવે એ વિચારોના પ્રવાહ જ્યાં આગળ ફંટાય છે, ત્યાં હું આવું છું. સુન્ના એટલે પ્રણાલિકાને અનુસરનારા, સુન્ની કહેવાય છે. એમની ધર્મ લાવનાનો ઉદ્દેશ્ય એટલે કલમો આ પ્રમાણે છે : “અલ્લાહ સિવાય ખીલ્લે કોઈ અલ્લાહ નથી અને મહુમ્મદ અલ્લાહના રસુલ છે.” શિયાઓ એમાં ઉમેરે છે : “અને અલી, મહુમ્મદના સાથી, એ અલ્લાહના વલી-નાયબ છે.” વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે “શિયા” શબ્દનો અર્થ વહેણ અથવા વિભાગ થાય છે.

પોતાની પાછળ કોઈ ખલીફ અથવા અનુગામીની નિમણૂક કર્યા વિના પયગંબર સાહેબની વક્ત તથા હતી. શિયા શાખાની વિચારસરણી એમ પ્રતિપાદન કરે છે કે પયગંબર સાહેબની વક્ત પછી સીધી ઇલાહી વહી મળતી બંધ તથા ગઈ, પરંતુ દિવ્ય માર્ગદર્શન માટેની જરૂર તો ચાલુ જ રહી પણ એ કંઈ, રાગદ્વેષનાં આવેશો અને ધૂનોને તેમ જ દુન્યવી જરૂરિયાતોને આધીન, લોભથી, વકતૃત્વની છટાથી, અથવા લૌકિક લાભની એકાએક ઉત્પન્ન થએલી ઇચ્છાથી ક્ષણ પૂરતા પરંતુ કર્ણુ રીતે ગેરરસ્તે દોરવાઈ જાય એવા લાખો મર્ત્ય માનવો ઉપર છોડી શકાય નહિ. પવિત્ર પયગંબરનાં અવસાન પછી તુરતના સમય દરમિયાન આ ભયો સ્પષ્ટ રીતે ઉપસી આવ્યા હતા. મેં દર્શાવ્યું છે તેમ, હઝરત મહુમ્મદ સાહેબ આધિલૌકિક-દુન્યવી તેમ જ આધ્યાત્મિક બંને દ્રષ્ટિએ સર્વસત્તાધીશ હતા. ખલીફ અથવા એમના અનુગામીને એમની આ બંને સત્તાઓના વારસ થવાનું હતું; એમને અમીર-અલ-મોમનિન—મોમીનોના અમીર એટલે “સાચા ઇમાનદારોના હાકેમ” અને ઇમામ-અલ-મુસલમિન—મુસ્લિમોના ઇમામ એટલે “લાલિકોના આધ્યાત્મિક-રૂહાની વડા” બંને બનવાનું હતું. પશ્ચિમની લેટિન દુનિયાનાં એક સમાન ઉદાહરણથી કહાય આ વધુ સ્પષ્ટ થશે : એને સર્વોચ્ચ પોન્ટિફ તેમ જ દુન્યવી સત્તાધીશ અથવા ઇમ્પેરેટર થવાનું હતું.

પયગંબર સાહેબના પિત્રાઈ અને જમાઈ, એમનાં એક માત્ર હયાત અને પ્યારાં પુત્રી કાતેમા-તુઝ-ઝોહરાના ખાવિંદ, એમના પર પહેલવહેલા ઇમાન લાવનાર, અનેક જગોના એમના શૂરવીર સાથી, જેમને માટે પોતાના જીવનકાળ દરમિયાન પયગંબર સાહેબે ફરમાવ્યું હતું કે “જેમ હ. મુસાને

૧. પોપની ધાર્મિક સત્તા સૂચવતી પદવી.

૨. પોપની દુન્યવી સત્તા સૂચવતી પદવી.

હ. હાઈન હતા તેમ તેઓ મારા ભાઈ અને જમણા હાથ સમાન છે,” જેમના વંશજોની નસોમાં પયગંબર સાહેબનું પોતાનું લોહી વહેવાનું હતું તે હઝરત અલીને માટે એવા સાચા વારસદાર થવાનું નિર્માયું હતું; અને ઈસ્લામીઓમાં એવી સામાન્ય રીતે ધારણા પણ હતી. આથી શિયાઓ હંમેશાં એમ માનતા આવ્યા છે કે પયગંબર સાહેબની વક્ત પછી દિવ્ય શક્તિ, માર્ગદર્શન અને નેતાગીરી પહેલા ઈમામ એટલે ભાવિકોના આધ્યાત્મિક વડા તરીકે હઝરત અલીમાં વ્યક્ત થયાં. પરંતુ સુન્નીઓ એમને દુન્યવી સત્તાધીશનાં સ્થાને આવેલા ખલીફોમાંના ચોથા તરીકે ગણે છે.

આ રીતે ઈમામ એ પયગંબર સાહેબની ધાર્મિક સત્તાના વારસદાર છે; એમની આજ્ઞા બધાએ માનવી જ જોઈએ અને આધ્યાત્મિક દ્રષ્ટિએ જેઓ એમના આજ્ઞાપાલક હોય છે તેમની વચ્ચે તેઓ વસે છે. સુન્નીઓ હંમેશ માનતા આવ્યા છે કે આ સત્તા ફક્ત ભૌતિક-દુન્યવી છે, ધાર્મિક-બાબતથી નિરાળી છે, અને એનો અમલ ફક્ત રાજકીય ક્ષેત્રમાં કરવામાં આવે છે; આથી તેઓ એમ માને છે કે એ સત્તા, રાજ્યના કાયદેસર રીતે નિમાએલા રાજકીય વડાને, ગવર્નર-રાજપાલને અથવા પ્રબલસત્તાક રાજ્યના પ્રમુખને ઉદ્દેશીને રહેલી છે. શિયાઓ કહે છે કે એ સત્તા સર્વવ્યાપી છે અને આધ્યાત્મિક બાબતો સાથે પણ એને સંબંધ છે, તેમ જ એ પયગંબર સાહેબ સાથે લોહીનું સગપણ ધરાવનાર એમના અનુગામીઓને વારસાના હકની રૂએ મળે છે.

આ શી રીતે બન્યું તે જસ્ટીસ આર્નોલ્ડે મુંબઈની હાઈકોર્ટમાં મારા દાદા સામે માંડવામાં આવેલા મહાન મુકદ્દમાના ૧૮૬૬ના નવેમ્બરની ૧૨મી તારીખે આપેલા ચુકાદામાં સુંદર રીતે વર્ણવ્યું છે. એ મુકદ્દમાનો ઉલ્લેખ હવે પછીનાં પૃષ્ઠોમાં મેં કર્યો છે.

“હઝરત અલી અને ખીખી ક્રાતિમા તરફ ભારે દુશ્મનાવટ ધરાવતી હઝરત મહંમદ સાહેબની તરુણ ને પ્રિય પત્ની ખીખી આયેશાએ લાગવગ વાપરીને ખુદ પોતાના પિતા હ. અબુબકરની ચુંટણી કરાવી; હ. અબુબકર પછી આવ્યા હ. ઉમર, એમનાં પછી હ. ઉસ્માન, જેમનો ઈત્તેકાલ થતાં, ખ્રિસ્તી સાલ ૬૫૫માં, હ. અલીને આખરે ખલીફની પદવી મળી. એ વખતે પણ એમનો વિરોધ નહોતો થયો એમ નથી; ઉમૈયા ખાનદાનના મુઆવિયાએ, ખીખી આયેશાની સહાયથી, ખિલાફત માટે એમની સામે હરીફાઈ કરી, અને

એ ઝઘડાનું પરિણામ હજી તો સંદિગ્ધ સ્થિતિમાં હતું, તેટલામાં ઈસવી સન ૧૬૦માં, એક ખારજીએ અર્થાત ધર્માધ મુસ્લિમે, કુશ્ની મસ્જિદમાં, હ. અલી (અ. સ.)ને શહીદ કર્યાં. તે સમયે કુશ્ એ યુક્રેટિસ-દઝલા નદીને પશ્ચિમ અથવા જમણે કાંઠે આવેલું મુસ્લિમોનું મુખ્ય શહેર હતું. બેબિલોનનાં ખંડિયેરોની નજીક, એ શહેર આજે કેટલાયે સમયથી પોતે ખંડિયેરની હાલતમાં પડેલું છે.”

આ હુત્યાની અને એ પછીથી હ. અલીના બે પુત્રો હ. હુસન અને હ. હુસેન, પયગંબરના લાડકવાયા હૌહિત્રો, જેમને ખુદ પયગંબર સાહેબે “જન્નતના બુવાનોના સરદાર” કહીને બહૅરમાં સત્કાર્યા હતા, તેઓનાં પોતાના પિતા પછી નવમાં ને વીસમાં વર્ષે થએલાં ખુનની; તેમ જ બે મુખ્ય મુસ્લિમ ફિરકાઓ વચ્ચે વધી ગએલી કઙ્ણ અને કડવાસલરી શત્રુવટ તથા ગેરસમજ, અને એ પછી ઉત્તરોત્તર પેઢીઓ પર આવી પડેલાં દુઃખો અને ઝઘડાઓની જે અસર મુસ્લિમ જીવન અને વિચારસરણી પર થઈ તેનો સ્પષ્ટ અને હૃદયંગમ ચિતાર જસ્ટીસ આનોદડના ચુકાદામાં અપાયો છે.

શિયાઓમાં ઘણા પેટા-ફિરકાઓ છે; એમાંના કેટલાક માને છે કે હઝરત અલીનું આ આધ્યાત્મિક નેતૃત્વ, આ ઈમામત એમના મારફત છઠ્ઠી પેઢીએ હ. ઈસમાઈલ પર ઉતરી હતી જેમના વંશજ હોવાનો તથા જેમના-માંથી મારી ઈમામતનો હું પોતે દાવો કરું છું. ખીબઓ માને છે કે કરબલામાં શહીદ થએલા અને પયગંબરના હૌહિત્ર હ. ઈમામ હુસેનના પૌત્ર હ. ઝૈદથી ઈમામત ઉતરી આવી હતી. વળી ખીબઓ, જેમાં ઈરાનના લોકોની વિશાળ બહુમતી અને હિંદના શિયાઓનો સમાવેશ થાય છે, તેઓ માને છે કે જેઓ કદી મૃત્યુ પામ્યા નથી, જેઓ જીવતા છે અને આપણી વચ્ચે તેરસો વરસથી વસી રહ્યા છે, જેને કોઈ જોઈ શકતું નથી પણ જે સૌને જોઈ શકે છે એવા, હ. અલીથી બારમી પેઢીએ થએલા, એક હુયાત ઈમામના હાથમાં અત્યારે આ ઈમામત છે; આવો મત ધરાવનારાઓ અસ્નાઅશરીઓ તરીકે ઓળખાય છે. ઈસમાઈલીઓમાં પોતાનામાં પણ બે પક્ષો પડી ગયા છે, જેની શરૂઆત

૧. (૧) હઝરત ઈમામ અલી, (૨) હઝરત ઈમામ હુસેન, (૩) હઝરત ઈમામ ઝૈનુલઆબેદિન, (૪) હઝરત ઈમામ મહમ્મદ આફિર, (૫) હઝરત ઈમામ બાકર અસસાદિક, (૬) હઝરત ઈમામ ઈસમાઈલ : ઇસા ઈમામ હઝરત ઈસમાઈલનાં નામ પરથી “ઈસમાઈલી” શબ્દ યોજાયો છે.

મિસરની ક્ષાતમિ ખિલાફત મારા પૂર્વજોના હાથમાં હતી તે સમયથી થએલી છે. એક પક્ષ મારા પૂર્વજ હ. શાહ નિઝારને મિસરના ખલીફ હ. મુસ્તનસીરના હકદાર વારસ તરીકે સ્વીકારે છે; બ્યારે બીજો પક્ષ એમના બીજા પુત્ર ખલીફ મુસ્તેઅલીને ઈમામ તરીકે ગણાવે છે.

એ પછી ચિત્રવિચિત્રતાભર્યાં, ઓટ ને ભરતીનાં દર્શન કરાવતો ઈસ્લામી ઇતિહાસનો પ્રવાહ કેટલીયે સદીઓ સુધી વહેતો રહ્યો છે, તેની અંદર જ ઈસમાઈલીઓની, મારા પૂર્વજોની અને તેમના અનુયાયીઓની કથાનો પ્રવાહ પણ વહેતો રહ્યો છે. કહેવાય છે કે ગિબને^૩ એક એશિયાઈ વંશાવળિની ગુચો ઉકેલવાનું કામ અશકય માનીને પડતું મુક્યું હતું; પરંતુ એ દૂરના ભૂતકાળની સઘળી ભવ્યતા, કરૂણતા ને રહસ્યો સાથે વર્તમાનકાળમાં આપણને સાંકળી લેતા એવા યુગો દરમ્યાન વણાએલાં એ પ્રસંગો ને પાત્રોનાં બળાંના અભ્યાસમાં અખૂટ આકર્ષણ રહેલું છે. અનેક વાર દમન અને ભુલ્મનો ભોગ બન્યા છતાં, મારા પૂર્વજોનો ધર્મ (પંથ) કદી નાશ પામ્યો નહોતો; કોઈકવાર, ક્ષાતમિ ખલીફોના યુગોમાં થયું હતું તેમ એ કૂલ્યો ફાલ્યો હતો, કોઈકવાર એ ઓછો સમજ્યો હોય એવો અને અસ્પષ્ટ બની ગયો હતો.

મિસરની ક્ષાતમિ ખિલાફત સરી ગયા પછી મારા પૂર્વજો પહેલાં સીરિયા ને લેબેનોનના ઉચ્ચ પ્રદેશો તરફ ગયા; ત્યાંથી તેમણે ઈરાનના પર્વતો તરફ પૂર્વ દિશામાં પ્રયાણ કર્યું. કાસ્પીયન સમુદ્રની નજીકનાં દક્ષિણ તરફ આવેલા પ્રાંતોને ઈરાનના બાકીના ભાગથી જુદા પાડતી આલ્બુર્જ પર્વતમાળાના આલ્મોત પર્વતનાં ખરબચડાં શિખર પર તેમણે એક મથક-આલ્મોત ગઢ-ની સ્થાપના કરી. અહિં પર્વતમાળાના વૃદ્ધ પુરુષની, તથા લગભગ ખસો વર્ષ સુધી આલ્મોતના કિલ્લા પર કબ્જે જાળવી રાખનારા ફિદાઈ દળ-ઓર્ડર ઓફ ધી એસેસિન્સના વંશપરંપરાગત મહા સૂત્રધારો-ગ્રાન્ડ માર્ટર્સની અદભૂત કથામાં ઇતિહાસ અને દંતકથા એક બીજા સાથે વણાઈ ગયાં છે. એ સમયે ઈસમાઈલી મત સીરિયામાં, ઈરાકમાં, ખુદ

૧. ઈસમાઈલીઓના ઓગણીસમા ઈમામ.
૨. પહોરાઓના ઓગણીસમા ઈમામ.
૩. મશહુર ઇતિહાસકાર એડવર્ડ ગિબન.

અરબસ્તાનમાં, અને છેક દૂરના મધ્ય એશિયા સુધી સારી પેઠે જાણીતો થયો હતો. તે કાળે સમરકંદ અને બુખારા જેવા શહેરો મુસ્લિમ શિક્ષણ અને સંસ્કારના મહાન કેન્દ્રો હતાં. એ પછી થોડા સમયે ઈસવી સનની તેરમી સદીમાં, આજે જે સિંકિયાંગ ને ચીની તુર્કસ્તાનને નામે ઓળખાય છે તે પ્રદેશો સુધી ઈસમાઈલી મતનો પ્રચાર પહોંચી ગયો હતો. તેરમી ને ચૌદમી સદી દરમિયાન એક સમય એવો પણ હતો જ્યારે ઈસમાઈલી સિદ્ધાંત એ શિયા પંથની મુખ્ય અને સૌથી અસરકારક વિચારસરણી સમાન હતો; પરંતુ પછીથી ઈરાનમાં (ખાસ કરીને તેના ઉત્તર-પશ્ચિમ પ્રાંત, આઝરબયજાનમાં) સફવી વંશનો વિજય થતાં અસ્તાઅશરી, ચાને બાર ઈમામને માનનારા, પંથે પોતાનું વર્ચસ્વ જમાવ્યું. ઈસમાઈલી ધર્મને અનુસરનારા બાકીના અનુયાયીઓ મહકમ રહ્યા અને હુજુરે એશિયા, ઉત્તર આફ્રિકા અને ઈરાનના ઘણા પ્રદેશોમાં તેઓ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. ઈસમાઈલીવાદનાં ઐતિહાસિક કેન્દ્રો તો આખી ઈસ્લામી આલમમાં વિશાળ પ્રમાણમાં પથરાયેલાં છે. દાખલા તરીકે, સીરિયાના પહાડી મુલકોમાં, જબલે દરૂઝના કિલ્લામાં વસતા દરૂઝીઓ મળી આવે છે. તેઓ અરેબર ઈસમાઈલીઓ છે. તેઓ મિસરમાંથી મારાં કુટુંબે હિજરત કરી ત્યારે પ્રથમથી જ તેમની સાથે નહોતા ગયા પરંતુ મારા પૂર્વજ મિસરના ક્ષત્રિમિ બલીક અલ હાકિમ (અબ્રહલાહ)ની સ્મૃતિને જાળવી રાખી ત્યાં જ રહ્યા, પણ અત્યારે જેઓ મારા મુરીદો છે, તે સીરિયાના ઈસમાઈલીઓના સિદ્ધાંતો પ્રમાણે જ, તેમણે-દરૂઝીઓએ પણ પોતાના સિદ્ધાંતોની રચના કરી. આવા જ ઈસમાઈલી 'ટાપુઓ'-પ્રદેશો દક્ષિણ મિસરમાં, યમનમાં અને અલબત્ત ઈરાકમાં પણ હસ્તી ધરાવે છે. ઈરાનમાં એ મથકો મહેલાતની આસપાસ, પશ્ચિમે હમદાન તરફ અને તહેરાનની દક્ષિણે આવેલાં છે; ખીલાં મથકો ખોરાસાનમાં લગભગ યઝદની આસપાસ ઉત્તરમાં ને પૂર્વમાં, કેરમાનની આબુબાબુમાં અને દક્ષિણ તરફ ઈરાની અખાતના કિનારા પર બંદર અખાસથી તે પાકિસ્તાન અને સિંધની સરહદો સુધી, અને બલુચિસ્તાનમાં આવેલાં છે. ખીલાં અફઘાનિસ્તાનમાં, ખુદ કાબુલમાં છે; રશિયામાં ને મધ્ય એશિયામાં, ચારકંદ અને કાશગરની આસપાસ અને સિંકિયાંગનાં અનેક ગામડાંઓ તથા વસાહતોમાં પણ ઘણાં મથકો છે. હિંદુસ્તાનમાં મારા પૂર્વજ શાહ ઈસ્લામશાહે મોકલેલા ધર્મોપદેશકોના હસ્તે અમુક હિંદુ જાતિઓનું

ધર્માંતર કરવામાં આવ્યું હતું, જેમણે ‘ખોબ’ નામ ધારણ કર્યું; આવી જ ધર્માંતરની ક્રિયા બર્મામાં છેક ઓગણીસમી સદીમાં કરવામાં આવી હતી.

અને હવે ઈસમાઈલી સિદ્ધાંતના મૂળ, ચડતીપડતી અને પરિભ્રમણોનો મેં આપેલો આ ટૂંકો ઇતિહાસ સમકાલીન જગતની સમીપ આવી પહોંચ્યો છે, એટલે “આગાખાન” તરીકે જેઓ પહેલ વહેલા ઓગણાયા, અને ઈસવી સનની ઓગણીસમી સદીના આરંભકાળમાં જેઓ ઇતિહાસના પ્રકાશમાં આવ્યા, તે મારા દાદાશ્રીનાં જીવન અને કાર્યનું વિગતવાર વર્ણન કરવું પ્રાસંગિક થઈ પડશે. તેમનું જીવન (જસ્ટીસ આર્નોલ્ડે કહ્યું છે તેમ) “સાહસિક અને અદભૂત-રોમાંચક” હતું. કેરમાન નામનાં અગત્યનાં શહેરના વંશપરંપરાગત સરદાર અને ઈરિનના સમર્થ અને કાબેલ રાજવી કૃતોદ્ધાક્ષીશાહના તેઓ જમાઈ હતા અને ઈસમાઈલીઓની વંશપરંપરાગત મળેલી ઈમામત ઉપરાંત તેઓ વિશાળ પ્રદેશો ઉપર કબજે ધરાવતા હતા.

૧૮૩૮માં તે વખતના સત્તાધીશ શહેનશાહ મુહમ્મદશાહ સાથે તેમને ઘર્ષણ થયું, જેનાં કારણોનું જસ્ટીસ આર્નોલ્ડે નીચે પ્રમાણે બયાન કર્યું છે : “મુહમ્મદશાહના ઉસ્તાદ હાજી મીરઝા અહાસી પોતાના શાહી શિષ્યના આખાએ શાસનકાળ દરમ્યાન (૧૮૩૪થી ૧૮૪૮ સુધી) ઈરિનના વડા પ્રધાન તરીકે રહ્યા હતા. પહેલા આગાખાનની નોકરીમાં રહેલ એવો એક ઘણા નીચા દરબખ્તનો ઈરિની, સર્વસત્તાધીશ વડા પ્રધાનનો ખાસ લાડકો ને પ્રીતિપાત્ર બન્યો હતો. આ માણસે, પોતાના મુરખી મારફત, પોતાના દીકરા સાથે આગાખાનની એક દીકરી, મરહુમ શહેનશાહની દૌહિત્રીનાં લગ્ન કરવા માટે માંગણી કરવાની ધૃષ્ટતા કરી ! ઈરિની ઇતિહાસકાર કહે છે કે, આગાખાનને આથી ભારે અપમાન લાગ્યું; અને વડા પ્રધાનનો ભારે આગ્રહ હોવા છતાં, આ માંગણીને તેમણે રોષપૂર્વક ધૂતકારી કાઢી. આ પ્રમાણે આગાખાને ઈરિનના સૌથી સમર્થ પુરૂષને પોતાનો જની દુશ્મન બનાવ્યો, એટલે એમને સલાવત રાંત એમ લાગ્યું કે શસ્ત્રો ઉઠાવીને પોતાનું બળ સાબીત કરવું એ જ સહીમતી માટેનો સારામાં સારો માર્ગ છે, જે માર્ગ લેવો તે છિન્નભિન્ન થઈ ગયેલાં ઈરિનના મોટા જમીનદારો માટે કાંઈ અસામાન્ય વાત નહોતી. કેરમાનને પોતાનું મુખ્ય મથક બનાવી, એમણે ૧૮૩૮-૧૮૩૯ દરમ્યાન અને ૧૮૪૦ના થોડાક સમય સુધી બદલાતા રહેતાં ભાગ્ય વચ્ચે-જય પરાજય સાથે યુદ્ધ ચાલુ રાખ્યું

હોય એમ જણાય છે. પરંતુ ૧૮૪૦માં, સામા પક્ષના વધુ પડતાં સંખ્યાબળને કારણે, એમને ઉતાવળે નીકળી જવાની ફરજ પડી અને તેઓ, થોડાક ઘોડેસ્વારો સાથે, બલુચિસ્તાનનાં રણમાં થઈને મુશકેલીથી સિંધ પહોંચી શક્યા.”

એ પછીનાં થોડાંક વરસોનાં પરિભ્રમણ દરમ્યાન મારા દાદાશ્રી ખ્રિટિશોના સંપર્કમાં આવ્યા અને પંબજમાંથી ઉત્તર અને પશ્ચિમ તરફ ખ્રિટિશોને પોતાનાં સામ્રાજ્ય અને લશ્કરના વિસ્તારની પ્રવૃત્તિમાં એમણે સંગીન મદદ કરી. સિંધમાં એમણે હુળવાં શસ્ત્રોથી સબ્જ ઘોડેસ્વારની ટુકડી ઉભી કરી ને તેનો નિલાવ કર્યો (જેના બચી ગયેલા માણસોના વંશજો ઘણાં વરસો પછી મારે માટે ભારે ચિંતાનો વિષય બન્યા હતા.) અને ૧૮૪૧-૧૮૪૨માં, પહેલાં અફઘાન યુદ્ધના પાછલા તબક્કામાં, કંદહારમાં જનરલ નોટને તેમ જ જનરલ નોટ સાથે જોડાઈ જવા સાડું સિંધમાંથી આગળ કુચ કરવા નિકળેલા જનરલ ઈંગલેન્ડને તેઓ તથા તેમની ઘોડેસ્વાર ટુકડી સહાયરૂપ થઈ પડ્યાં હતાં. આ સેવાઓ તેમ જ સર આર્લ્સ નેપિયરે ૧૮૪૩-૪૪માં સિંધ ઉપર વિજય મેળવ્યો તેમાં એમણે આપેલી સેવાઓના બદલામાં, મારા દાદાશ્રીને ખ્રિટિશ સરકાર તરફથી પેન્શન મળ્યું હતું.

૧૮૪૫માં મારા દાદાશ્રી મુંબઈ પહોંચ્યાં. ત્યાં-જસ્ટીસ આર્નોલ્ડે જણાવ્યું છે તેમ—“આ શહેરની અને એની આસપાસની સમગ્ર ખોળ કોમે એમનો લકિતભાવપૂર્વક હાર્દિક સત્કાર કર્યો.” જ્યાંથી ઈરાનમાં તરત પહોંચી શકાય એવા મુંબઈ જેવાં બંદરમાં એમની હાજરી હોવા સામે મુહમ્મદશાહે ખ્રિટિશ સરકાર સમક્ષ વિરોધ દર્શાવ્યો એટલે ૧૮૪૬થી એક બે વરસ સુધી એમને કલકત્તામાં રાજકીય અટકાયતી તરીકે રહેવું પડ્યું. પણ ૧૮૪૮માં મુહમ્મદશાહનાં રાજ-શાસનનો અંત આવ્યો, અને મારા દાદાશ્રીએ મુંબઈમાં શાંતિપૂર્વક વસવાટ કરીને ત્યાં પોતાનું “દરખાનું” યાને વડુ મથક સ્થાપ્યું. અંગત રીતે એમને માટે આ નિર્ણય શાણપણભર્યો અને સરસ હતો એટલું જ નહિ, પણ સમગ્ર ઇસમાઈલી આલમના કોમી તથા ધાર્મિક જીવન પર એની અદભૂત અસર પડી. એથી જે દમન અને ઝનૂની દુશ્મનાવટનો ભારે ખોળે એમને-ઇસમાઈલીઓને અત્યાર સુધી સહન કરવો પડ્યો હતો તેમાંથી બાણે તેમને મુક્તિ મળી ગઈ. છેક કાશગર, બુખારા, ઈરાનના સબ્જા ભાગો, સીરિયા, યમન, આફ્રિકાના તટ પ્રદેશો અને તે કાળે

એની પાછળના ભાગમાં વસેલા એાછી વસ્તીવાળા પ્રદેશો—એ સઘળા સ્થળેથી પ્રતિનિધિમંડળો મુંબઈ આવવાં લાગ્યાં.

એ પછી ઈસમાઈલીઓની જીવનપદ્ધતિમાં કે મારા અનુયાયીઓનાં ધર્મપાલનની પરિસ્થિતિમાં કંઈ મૂળભૂત કે જખ્ખર ફેરફારો થયા નથી. અંત્યારે રશિયામાંથી પ્રતિનિધિમંડળો આવતાં નથી, આમ છતાં રશિયામાં તેમ જ મધ્ય એશિયામાં ઈસમાઈલીઓ ઉપર જીલમ ગુબરવામાં આવતો નથી તેમ જ તેઓ પોતાનાં ધાર્મિક જીવનમાં સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર છે; અલબત્ત તેમનાથી ખંડણી મોકલી શકાતી નથી, પણ એ ખંડણી તો માત્ર પ્રતીક જેવી છે અને ઈસમાઈલીઓના કેટલાક ઝનૂની વિરોધીઓ કહે છે તેવી એક પ્રકારની શોષણક્રિયા એ કોઈ કાળે હતી નહિ.

સિક્રિયાંગ, કાશગર અને ચારકંદ સાથે અંત્યારે અમારો સંપર્ક રહ્યો નથી, કારણ કે એ સરહદ બંધ કરાઈ છે—ખીબ બધા કરતાં ઈસમાઈલીઓ સામે વધુ દ્રઢતાપૂર્વક બંધ કરાઈ નથી—પણ અમે બાણીએ છીએ કે પોતાનો ધર્મ પાળવાની તેમને સ્વતંત્રતા છે અને તેઓ ચુસ્ત ને વફાદાર ઈસમાઈલીઓ છે અને તેમનામાં ભારે આત્મશ્રદ્ધા તથા એવું ભાન છે કે “અમે આખાં જગતમાં સૌથી મહત્વની ઈસમાઈલી જમાત છીએ.” ઈરાનમાંથી પ્રતિનિધિમંડળો અને કમિશનો-પંચ આવબ કરે છે; સીરિયામાંથી તેઓ નિયમિત રીતે હિંદુસ્તાન આવતા હતા, પરંતુ હવે મારા કુટુંબના સભ્યો અવારનવાર સીરિયા બંધ છે, અથવા તો મારા સીરિયાવાસી મુરીદો મિસરમાં આવીને મારી મુલાકાત લે છે. થોડા જ સમય પહેલાં હું દમાસ્કસ ગયો હતો, ત્યાં મારા સંખ્યાબંધ મુરીદો મારા પ્રત્યે આદરભાવ દર્શાવવા આવ્યા હતા. લગભગ એ સર્વે દેશોમાં ઈમામને અપાતાં નજરાણાંનો મોટો ભાગ શાળાઓ, અથવા ઈબાદતગાહો, અને વિવિધ ધાર્મિક તથા સામાજિક સંસ્થાઓના વહીવટ પાછળ ખરચવામાં આવે છે. ત્યાં સ્થાનિક જવાબદારી બહુ મોટાં પ્રમાણમાં પ્રવર્તે છે; દાખલા તરીકે, લગ્ન અને તલ્લાકની બાબતો સંપૂર્ણ રીતે ઈમામના સ્થાનિક પ્રતિનિધિ હસ્તક રહે છે. કેટલીકવાર ઈસમાઈલીઓની સમૃદ્ધ જમાતો પોતાનાથી એાછી સમૃદ્ધ જમાતોને આ પ્રકારની સંસ્થાઓને લગતી બાબતોમાં સહાય કરે છે. હું સામાન્ય આદેશો અને હુકમો કાઢું છું; પણ દરેક સ્થાનિક જમાતનું રોજખરોજનું ખરેખરું

વહીવટી કાર્ય તો ઈમામના પ્રતિનિધિ અને સ્થાનિક વડા મારફત જ થાય છે. દાખલા તરીકે, મધ્ય એશિયાલરમાં આવાં ઘણાંખરાં સ્થાનિક મુખીપદ વંશપરંપરાગત હોય છે. પરંતુ અમારે ત્યાં કોઈ સર્વસામાન્ય, નિયમિત પ્રથા નથી. કોઈકવાર સ્થાનિક વડાનો વારસો એના પુત્રને મળે છે, તો ક્યારેક એના પૌત્રને મળે છે. કોઈકવાર એ ઓળખાય છે વઝીર, અથવા કામદાર તરીકે (જે ખિતાબનું ચાલુ વપરાશને લીધે અપભ્રંશરૂપ કામડીયા થઈ ગયું છે). તો કોઈકવાર એ રઈસ અથવા રાઈ તરીકે ઓળખાય છે. સીરિયામાં ઈમામના પ્રતિનિધિઓ અમીર તરીકે ઓળખાય છે; મધ્ય એશિયાના હુઝા જેવા કેટલાક ભાગોમાં, ‘અમીર’ શબ્દને લોકભાષામાં ટુંકાવી મીર બનાવવામાં આવ્યો છે.

દુનિયાના વિશાળ ભાગમાં—કેપટાઉનથી કાશગર સુધી, સીરિયાથી સિંગાપોર સુધી—પથરાએલી ધાર્મિક જમાતનું મુખીપણું અમુક ચુસ્ત પ્રણાલિકા અનુસાર જળવાઈ શકે નહિ. નૈતિક પરિસ્થિતિ, દુન્યવી સગવડો, રાષ્ટ્રીય મહેચ્છાઓ તથા દૃષ્ટિબિંદુ અને અત્યંત લિન્ન એવી ઐતિહાસિક ભૂમિકા—એ બધાનો વિચાર કરીને, ઔદ્ધિક દ્રષ્ટિએ આવશ્યક બાંધછોડ કરવાની રહે છે.

આ કારણે વહીવટના વિષયમાં ઘણી વિવિધતાઓ અને ઘણી પ્રવાહિતા રહી છે. પૂર્વ આફ્રિકાના બ્રિટિશ, ફ્રિંગી અને ફ્રેંચ સંસ્થાનોમાં, યુગાન્ડા, પોર્ટુગીઝ ઈસ્ટ આફ્રિકા—ફ્રિંગી પૂર્વ આફ્રિકા, માડાગાસ્કર, નાતાલ અને કેપ કોલોનીમાં કાઉન્સિલ—સમિતિ દ્વારા ચાલતી અતિ વિકસિત અને સુધરેલી વહીવટી પ્રથા છે. શિક્ષણ સંબંધી વહીવટકર્તાઓ, મિલકતના એજંટો—વ્યવસ્થાપકો, કારોબારી અને ન્યાયની કાઉન્સિલો—એ સૌ ભારે પ્રમાણમાં રોજબરોજનું વહીવટી કાર્ય બજાવે છે, તેમ જ મારા સામાન્ય હુકમ હેઠળ વિશાળ આર્થિક વહીવટનું પણ કાર્ય કરે છે.

હિંદુસ્તાન અને પાકિસ્તાનમાં કંઈક ઓછું વિકસિત તથા વધારે હુળવાં સ્વરૂપનું પરંતુ વહીવટનું આવા જ પ્રકારનું તંત્ર છે. બર્મા અને મલાયાનું વ્યવસ્થાતંત્ર ઘણું અંશે આફ્રિકાના ઈસમાઈલી તંત્રને મળતું આવે છે. સીરિયા, ઈરાન, અને પાકિસ્તાનનો વાયવ્ય સરહદી પ્રાંત એ સઘળા પોતપોતાનું અતિ લાક્ષણિક વ્યક્તિત્વ, ઐતિહાસિક ભૂમિકા અને

પ્રણાલિકા ધરાવતા દેશો છે. સદીઓ દરમ્યાન થએલા આ ઐતિહાસિક ફેરફારો, વધુ વિખૂટી પડી ગએલી ઘણી કોમો-જાતો માટે આગમનની સગવડ, અથવા એનો અભાવ, અને મારા કુટુંબીજનો અને મારા મુરીદો વચ્ચેના વ્યવહારનાં સાધનોનો વિકાસ એ સઘણાની પણ અસર થઈ છે.

મધ્ય એશિયામાં ઈસમાઈલીઓની નેતાગીરી અમુક કુટુંબો હસ્તક વંશપરંપરાથી રહેલી છે અને સદીઓ થયાં અખંડ રીતે એકધારી એ એકથી ખીબા કને ઉતરી આવી છે. અફઘાનિસ્તાનમાં અને રશિયામાં, તથા ચીની તુર્ક-સ્તાનમાં પણ, મારા મુરીદોના સંબંધમાં આવું જ બન્યું છે. ત્યાં અમુક કુટુંબો, એમણે ઈસ્લામનો સ્વીકાર કર્યો ત્યારથી, ઈમામના પ્રતિનિધિઓ અને વહીવટકર્તા રહ્યાં છે. સ્થાનિક નેતાગીરી પેઢી દર પેઢી નિકટના સગાઓને મળતી ગઈ છે. કેટલીકવાર વંશપરંપરા મુજબનો વડો તો કોઈકવાર-હુંઝાની બાબતમાં બન્યું છે તેમ-બંતે ઈસમાઈલી હોય છે એવો, ધર્મથી પર ગણાતો ત્યાંના રાજવી આ ધર્મના અનુયાયી જ્ઞાતુમંડળ માટેનો વહીવટકર્તા બન્યો છે.

આ એકખીબથી દૂરદૂર વિખરાએલી કોમો સાથે હું જે પત્રવહેવાર રાખું છું તેના પર સ્થાનિક સંલેગોની અસર થાય છે. બગદાદમાં અરખી ઈસમાઈલીઓને લગતી બાબતોનો નિકાલ કરવા માટે મારા ખાસ પ્રતિનિધિઓ છે; ઈરાનમાં દરેક પ્રાંતમાં ઈસમાઈલીઓને લગતી બાબતોનો નિકાલ કરવા માટે મારા પ્રતિનિધિઓ છે, અને બહુધા જ્યારથી આ લોકો મારાં કુટુંબ-પૂર્વજો સાથે સંકળાએલા છે ત્યારથી, જે કુટુંબોએ વંશપરંપરા અનુસાર સ્થાનિક નેતાઓ પૂરા પાડયા છે, તે કુટુંબના જ સામાન્ય રીતે તેઓ-આ પ્રતિનિધિઓ સભ્યો હોય છે. સીરિયામાં, પ્રતિનિધિઓનાં આવાં એક કુટુંબે મારાં કુટુંબ-પૂર્વજો સાથે એક હત્તર કરતાંએ વધારે વરસો સુધી અખંડિત સંબંધ બાળવી રાખ્યો છે.

ઈસમાઈલીવાદ જીવંત રહ્યો છે તેનું કારણ એ છે કે એ હંમેશા પ્રવાહી રહ્યો છે. જડતા એ અમારી સમગ્ર જીવનપદ્ધતિ તથા વિચારસરણીથી વિરુદ્ધ છે. અમારામાં કોઈ ચુસ્ત અથવા અફર નિયમો નથી; પાક કાનૂનો તરીકે ઓળખાતા નિયમો પણ પદ્ધતિ અને કાર્યપ્રણાલિ માટેનાં માર્ગદર્શન રૂપ જ છે અને સિદ્ધિ મેળવવા અગેના સવિસ્તર ફરમાનો નથી. કેટલાક દેશોમાં, દાખલા તરીકે હિંદુસ્તાન અને આફ્રિકાના ઈસમાઈલીઓમાં કાઉન્સિલની પદ્ધતિ છે. એ પદ્ધતિ હેઠળ આંતરિક વહીવટની જવાબદારી ત્યાંના સ્થાનિક

કાઉન્સીલરોને માથે રહે છે, અને પોતે શું કર્યું તેનો અહેવાલ તેઓ મને મોકલાવે છે. સીરિયા, મધ્ય એશિયા અને ઈરાનમાં, મેં આગળ કહ્યું છે તેમ, નેતાગીરી ભલામણ કરાએલા વંશપરંપરાગત નેતાઓ અને મુખીઓ હસ્તક રહે છે. તેઓ ઈમામના પ્રતિનિધિઓ ગણાય છે અને ભુદીભુદી જમાતો, યા ભૂથોના કારોબાર પર ધ્યાન રાખે છે.

ઈસમાઈલી દુનિયાના જે ભાગો સાથે નિયમિત રીતે સંબંધ બળવી રાખવાનું રાજકીય રીતે શક્ય છે, તે બધા ભાગોમાંથી મારી પાસે પત્રો અને અહેવાલો સતત આવતા રહ્યા છે. એ બધા ઉપર ધ્યાન આપવું, તેના જવાબ વાળવા, મારી સમક્ષ રબુ કરવામાં આવેલ ચોકકસ શમશ્યાઓના ઉકેલ દર્શાવવા, ફરફર સુધી પથરાએલી આ ધાર્મિક જમાત અને મંડળના વંશ-પરંપરાગત ઈમામ તરીકે મારી ફરજે અદા કરવી-આવી છે મારી જીવનપ્રવૃત્તિ, અને હું બાળક હતો ત્યારથી એ એવી જ રહી છે.

ઈસમાઈલી કાઉન્સીલો અને ઈમામના પ્રતિનિધિઓનું ઘણુંખરૂં કાર્ય અત્યારે કેવળ સામાજિક અને લગ્ન તથા તલ્લાક જેવી બાબતોના કરાર વિષેની યોગ્ય ગોઠવણ કરવા સંબંધીનું રહ્યું છે. આ વિષયમાં મારે કહેવું જોઈએ કે જગતમાં અત્યારે ઈસમાઈલીઓ જ્યાંજ્યાં વસેલા છે ત્યાં કોઈપણ સ્થળે તેમની સત્તામણી અથવા તેમના ધર્મ અને રીતરિવાજોમાં દખલગીરી કરવામાં આવતી નથી, સિવાય કે જ્યાં દેશના સામાન્ય કાયદાઓ, એક કરતાં વધુ પત્ની કરવા જેવી પ્રણાલિકાઓથી વિરુદ્ધ હોય. આ વસ્તુ તરફ સામાન્ય રીતે ઘણાનું ધ્યાન ગયું નથી કે ધૂનને ખાતર અથવા-પશ્ચિમમાં કેટલીકવાર ખોટી રીતે માની લેવાય છે તેમ-કોઈક નજીવું કે પોકલ બહાના હેઠળ ઈસમાઈલીઓમાં કોઈ પણ માણસ ખીજ પત્ની કરી શકતો નથી અથવા પોતાની પહેલી પત્નીને તલ્લાક આપી શકતો નથી. અમારી વિચારસરણી અનુસાર, આ બંને બાબતો કાર્ય માટે સામાન્ય રીતે બહુ સંગીન કારણો હોય છે. દરેક લગ્નમાં સંતાનપ્રાપ્તિની અતિ યોગ્ય આવશ્યકતા અને ઈચ્છા રહેલી હોય છે; ઘણાં વરસોનાં પરિણીત જીવન પછી પણ સંતાન ન થાય, તો કલ્લોલ, આશા, આનંદ અને ઊંડો સંતોષ લૂંચીને આવતાં બાળકોની હાજરીથી પોતાનું ઘર ઉજમાળું રહે એ જોવાની તાલાવેલી પત્નીને પોતાને જ થાય છે. ખીજ દાખલાઓમાં બંનેનાં સ્વભાવમાં એટલો બધો ગંભીર તફાવત હોય છે કે

બન્ને પક્ષના સુખને ખાતર તલ્લાક એ જ સૌથી ઉત્તમ માર્ગ દેખાય છે. પરંતુ ખીજી પત્ની કરવામાં આવે અથવા તો તલ્લાક આપવામાં આવે—એ દરેક કિસ્સામાં, પત્નીનાં હિતોનું રક્ષણ કરવું એ તે કાઉન્સીલોની અથવા (ન્યાં કાઉન્સીલ ન હોય ત્યાં) ઈમામના પ્રતિનિધિઓની સંપૂર્ણ ફરજ થઈ પડે છે; ખીજી પત્ની કરવામાં આવી હોય તો, પહેલી પત્નીને આર્થિક રીતે પૂરેપૂરું રક્ષણ મળી રહે, અથવા તો તલ્લાક આપવામાં આવી હોય, તો ઉદાર, પૂરતી અને યોગ્ય પ્રકારની આર્થિક સમજૂતી થાય, તે તેમણે જોવાનું હોય છે. બિનમુસ્લિમોએ એ સમજૂતી લેવું અગત્યનું છે કે લગ્નપ્રથા—અને એને લગતી બધી બાબતો, તલ્લાક, બહુ પત્નીત્વ વિગેરે—વિષેનું ઈસ્લામી મંતવ્ય એ ફક્ત કરારનો, પરસ્પર સંમતિનો અને બન્ને પક્ષે કબુલ રાખેલી ચોક્કસ જવાબદારીનો સવાલ છે. લગ્ન એ ધાર્મિક ક્રિયા છે એવી ભાવના ઈસ્લામમાં નથી; તેથી સિવાય કે પરોક્ષ—આડકતરી રીતે એનાં ધાર્મિક મહત્વનો કોઈ સવાલ રહેતો નથી, અને ખ્રિસ્તી અને હિંદુધર્મ જેવા ખીજા ધર્મોમાં લગ્નને ગંભીર અને પ્રતીકરૂપ બનાવતી જે ધાર્મિક વિધિ હોય છે તેવી કોઈ ધાર્મિક વિધિ તેમાં હોતી નથી. પશ્ચિમના દેશોમાં રજીસ્ટ્રી ઓફીસમાં નોંધવામાં આવતાં અથવા ન્યાયાધીશની સમક્ષ કરવામાં આવતાં કેવળ સિવિલ અને લૌકિક—બિનમજહૂબી (secular) લગ્નો જેવાં જ એ હોય છે. પ્રાર્થના—સુખ, સંપત્તિ અને તંદુરસ્તી માટેની પ્રાર્થના—અલબત્ત એમાં કરી શકાય છે પણ આથી વિશેષ કોઈ ધાર્મિક વિધિ એમાં હોઈ શકતી નથી, અને તે પ્રાર્થના પણ ફક્ત અંગત ઈચ્છાનો સવાલ છે. આથી ઈસ્લામમાં, કે ઈસમાઈલીઓમાં, પરસ્પર સંમતિ અને પરસ્પર સમજૂતીનાં લગ્નો સિવાય ખીજા કોઈ પ્રકારનાં લગ્નો થતાં નથી. અને એ આગળ દર્શાવ્યું છે તેમ, અમારી બધી ઈસમાઈલી જમાતોમાં, ઈસમાઈલી કાઉન્સીલો અને ઈમામના પ્રતિનિધિઓનું ઘણુંખરું કાર્ય, લગ્નની નોંધ બરાબર થઈ છે કે નહિ તે જોવું અને તલ્લાક, એ પાપ ન હોવા છતાં, એને લીધે કોઈ પણ પક્ષનાં હિતને નુકસાન તો નથી થતું, તેમ જ સ્ત્રીને બની શકે તેટલું વધુ રક્ષણ મળ્યું છે કે નહિ, અને સૌથી વધુ તો નાનાં બાળકોનાં પાલનપોષણની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે કે નહિ, તેની તકેદારી રાખવી તે છે.

છેલ્લાં સિ-તેર વર્ષ થયાં ઈસમાઈલીઓ ન્યાંન્યાં વસ્યા છે ત્યાંત્યાં તેમની સ્થિર અને સ્થાયી પ્રગતિ થતી રહી છે. ઉસ્માની સામ્રાજ્ય હેઠળ,

અબ્દુલ હુસૈનના શાસનકાળમાં તેમના પર ઘણા જુલમો ગુબરવામાં આવ્યા હતા. એનાં સામ્રાજ્યમાં, ખીજા કેટલીએ લઘુમતીની પેઠે એ લઘુમતી હોઈ, તેમને હાડમારી વેઠવી પડી હતી, અને એનાં આપખુદ શાસનનાં, પાછલાં વર્ષો દરમ્યાન તેમના ઘણા નેતાઓને કારાવાસ વેઠવો પડ્યો હતો. પરંતુ તુર્કીની નવક્રાંતિ પછી એ દમનકાળનો અંત આવ્યો. અને હવે, વિશ્વમાં વિશાળ રાજકીય પરિવર્તનો અને ફેરફારો થઈ ગયા છે તે છતાં, મને લાગે છે કે એવો દાવો યોગ્ય રીતે કરી શકાય કે જગતભરના ઇસમાઈલીઓની સ્થિતિ એકંદરે ઠીકઠીક સંતોષકારક છે; તેઓ જ્યાંજ્યાં વસ્યા છે ત્યાંત્યાં બધે તેમની જમાતો સમાજનાં એક સુખી, સ્વમાની, કાયદાપાલક અને ઉદ્યોગપરાયણ અંગરૂપ બની ગઈ છે.

મારા મુરીદો પ્રત્યેની મારી નીતિ કેવી રહી છે? અમારો ધર્મ એ અમારો ધર્મ છે, કોઈ એને માને અથવા તો ન માને. તમે એક ધર્મનો ત્યાગ કરી શકો પણ તમે જો એના સિદ્ધાંતોને ન માનતા હો, તો એમાં રહીને તમે એને “સુધારવાનો” દાવો ન કરી શકો. તમે એ સિદ્ધાંતોનો ત્યાગ કરી શકો, પણ તમે એ સિદ્ધાંતોને બદલવાનો પ્રયત્ન કરો અને સાથેસાથે એ સિદ્ધાંતોને સ્વીકારનારા ચોક્કસ ફિરકામાં તમે છો એવો દાવો ન કરી શકો. જમાનાઓ દરમ્યાન ઘણા લોકો ઇસમાઈલી ધર્મ છોડી ગયા છે, તો ખીલઓ એ ધર્મમાં દાખલ પણ થયા છે. લાખો ઇસમાઈલીઓમાંથી વીસેક જેટલાઓએ—કરાંચી તથા હિંદુસ્તાનના એક નાનકડા જૂથે—પોતે ઇસમાઈલી હોવાનો ડાળ કરવા છતાં પોતાને “સુધારક” ગણાવ્યા હતા. સાચા ઇસમાઈલીઓએ તરત જ એમને નાતબહાર કર્યાં. ઇસમાઈલી ધર્મલાવનામાં ફેરફાર કરવાનો સવાલ કદીયે ઉભો થયો નથી; એ ધર્મલાવના એવી ને એવી જ રહી છે અને એવીને એવી જ રહેવી જોઈએ. જેમને એમાં શ્રદ્ધા નહોતી તેમણે યોગ્ય જ રીતે એનો ત્યાગ કર્યો છે; એમના પ્રત્યે અમારાં મનમાં કોઈ દ્વેષભાવ નથી અને એમની નિખાલસતા માટે એમનાં પ્રતિ અમને માન છે.

રાજકીય દોરવણીનું શું? મારા પૂર્વજોની એ પ્રથા હતી, અને એ પ્રથાને હું ચુસ્ત રીતે વળગી રહ્યો છું, કે ઇસમાઈલીઓને, જે રાજ્યના તેઓ વતની હોય તે રાજ્યની—પછી એ રાજ્યનું બંધારણ રાજશાહી કે પ્રબલસત્તાક ગમે તે હોય—સંપૂર્ણ રીતે વફાદાર અને એકનિષ્ઠ પ્રબલ તરીકે રહેવાની હુમેશાં સલાહ આપવી. મારા પૂર્વજોએ કે મેં કોઈએ પણ અમારા

મુરીદોને એક યા બીજે માર્ગે વાળવા માટે અમારી લાગવગનો કદીયે ઉપયોગ કર્યો નથી, પણ જે દેશમાં તેઓ વસતા હોય તે દેશની બંધારણીય રીતે સ્થપાયેલી સત્તા પ્રત્યે સંપૂર્ણ રીતે ને સર્વાંશે વફાદાર રહેવાનું અમે તેમને કહ્યું છે. એ પ્રમાણે કોઈ સરકાર મારી પાસે પોતાની પ્રજા માટે મારી સહાય અને મારી સલાહ માગે છે, ત્યારે મારા પિતાશ્રી તથા મારા દાદાશ્રીની માફક મારી સલાહ અફર રીતે એવી જ રહી છે કે તેમણે વફાદાર રહીને કાયદાનું પાલન કરવું જોઈએ, અને રાજકીય બાબતમાં તેમને જો કોઈ ક્ષતિયાદ કરવાની હોય તો તેમણે પોતાની સરકાર સમક્ષ બંધારણીય રીતે સ્થાપાયેલી સરકાર ગણીને, અને તેના પ્રતિ વફાદારી અને નિષ્ઠાપૂર્વક, રહ્યું થવું જોઈએ. મારા મુરીદો માટેનું મારું તમામ શિક્ષણ અને માર્ગદર્શન આ સિદ્ધાંતનાં પાલનમાં સમાયેલું છે: જે વસ્તુઓ ઈશ્વરની છે તે ઈશ્વરને આપો અને જે સિગર (રાજ)ની છે તે સિગરને આપો.

સામાજિક સુધારાની બાબતમાં મેં મારી લાગવગ અને સત્તાનો ઉપયોગ શાણપણથી અને પ્રગતિશીલ રીતે કર્યો છે. મેં હુમેશાં સ્ત્રીઓની મુક્તિ અને કેળવણીનાં કાર્યને પ્રોત્સાહન મળે એવો પ્રયત્ન કર્યો છે. મારા દાદાશ્રીના તથા મારા પિતાશ્રીના સમયમાં ઈસમાઈલીઓ, હડહડતા રૂઢિચુસ્ત દેશોમાંથી પણ, કડક પડદાની પ્રથા નાબૂદ કરવાની બાબતમાં ખીજા કોઈપણ મુસ્લિમ ફિરકા કરતાં ઘણા આગળ વધેલા હતા. મેં એ પ્રથા સહંતર નાબૂદ કરાવી છે; અત્યારે તમને કોઈ ઈસમાઈલી સ્ત્રી પડદો પહેરતી કયાંય દેખાશે નહિ. મેં હુમેશાં કન્યાશાળાઓને દરેક સ્થળે, જ્યાં પહેલા એ સહંતર અબાણી હતી તેવા પ્રદેશોમાં પણ, ઉત્તેજન આપ્યું છે. હું ગર્વપૂર્વક કહી શકું છું કે, સામાજિક કલ્યાણની આ બાબતમાં, મારા ઈસમાઈલી અનુયાયીઓ ખીજા કોઈપણ મુસ્લિમ ફિરકા કરતાં ઘણા આગળ વધેલા છે. બેશક એટલી જ આગળ વધેલી વ્યક્તિઓ મળી શકે, પણ મારી ખાતરી છે કે એક કોમ તરીકે અમારી સામાજિક પરિસ્થિતિ-છોકરા તેમ જ છોકરી બન્નેની કેળવણી, લગ્ન તથા ગૃહજીવન વિષેનું દ્રષ્ટિબિંદુ અને રીતરિવાજો, તલ્લાક પર અંકુશ, તલ્લાકના પ્રસંગે બાળકો માટે કરવામાં આવતી જોગવાઈ, વગેરે બાબતોમાં-ઘણી પ્રગતિશીલ છે. પ્રસૂતિ વખતે સારવાર કરવા માટે દાઈઓની પ્રથા શરૂ કરવામાં અમે મોખરે હતા, અને મધ્યપૂર્વના ખીજા કોઈપણ મુસ્લિમ દેશ કરતાં બહુ પહેલાં, અમે પ્રસૂતિ માટે નર્સોને કેળવી હતી. હિંદુસ્તાનમાંની લેડી ડક્ટરિન નર્સિંગ સંસ્થાની

સહાય અને સાથ વડે—આ બાબતમાં સામાન્ય સ્થિતિ આરોગ્ય માટે ખૂબ જ ખતરનાક હતી તેવે સમયે—માત્ર હિંદુસ્તાન અને બર્મામાં જ નહિ પણ આફ્રિકામાં અને (ત્યાંની સામાન્ય સ્થિતિ પ્રમાણે શક્ય હતું તેટલાં પ્રમાણમાં) સીરિયા અને ઇરાકમાં પણ કેળવાએલી નર્સો અને પ્રસૂતિ વિષે આધુનિક ડ્રિગિનિંદુ હું પ્રવર્તાવી શક્યો હતો.

બંધાં હું સક્રિય સહાય તેમ જ સલાહ આપી શક્યો છું ત્યાં—આફ્રિકામાં, અમે વ્યક્તિઓની તેમ જ બુદ્ધિબુદ્ધિ સમૂહોની આર્થિક પરિસ્થિતિ તદ્દન સલામત પાયા ઉપર મુકી દીધી છે. બ્યુબિલી ઈન્સ્યુરન્સ એ નામની વિમા કંપનીની અમે સ્થાપના કરી છે—એ કંપનીના શેરોની કિંમત ઘણી વધી ગઈ છે. એક ઈન્વેસ્ટમેન્ટ ટ્રસ્ટ નામે સંસ્થા પણ અમે ઉભી કરી છે, જે નાણાં એકઠા કરનારી અને પછી તેમાંથી ઈસમાઈલી વેપારીઓને તેમ જ પોતાને માટે ઘરો ખરીદવા અથવા ખાંધવા ઈચ્છતા લોકોને, ઓછા વ્યાજના દરે, લોન આપનારી ખરેખર એક વિશાળ સંસ્થા છે.

મારી પોતાની અંગત સંપત્તિ સંબંધમાં ઘણી વાહિયાત વાતો લખવામાં આવી છે. મારા કરતાં વધારે મોટી મૂકી ધરાવનારા સેંકડો મનુષ્યો અમેરિકામાં હશે જ; તેમ જ યુરોપમાં પણ હશે. કદાચ, કરવેરાનાં પ્રમાણને ધ્યાનમાં લેતાં, યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં પણ, એવા વધુ માણસો નહિ હોય, જેઓ મારા જેટલો આવક પર અંકુશ ધરાવતા હોય; પણ આ અંકુશની સાથે જ—એક અણુલખ્યા કાનૂન તરીકે—મારા ઈસમાઈલી મુરીદોની વિવિધ પ્રકારની તમામ ડોમી, સામાજિક અને ધાર્મિક સંસ્થાઓ નિભાવવાની જવાબદારી પણ બેડાએલી છે, અને આખરે તો મારાં કુટુંબના સભ્યો તથા મારે પોતાને માટે એ આવક-માંથી—કંઈ બાકી રહેતો હોય તો—એક નાનકડો હિસ્સો જ બાકી રહે છે.

“દર વર્ષે લાખો પાઉન્ડની આવક” હું વરવતો હોવાની કલ્પિત વાતો બ્યારે હું વાંચું છું, ત્યારે મને એમ જ લાગે છે કે જે મારો આવક એટલી મોટી હોય તો મારે શરમાવા જેવું થાય. એન્ડ્રુ કાર્નેગીનાં કથનમાં ઘણું સત્ય રહેલું છે: “જે માણસ તવંગર હાલતમાં મૃત્યુ પામે છે, તે નામોશીલરી સ્થિતિમાં મૃત્યુ પામે છે.” હું એમાં એટલું ઉમેરીશ: જે માણસ તવંગર હાલતમાં જીવે છે, તે નામોશીલરી સ્થિતિમાં જીવે છે.

“તવંગર હાલતમાં જીવે છે” એ મારાં કથનનો અર્થ એવો માણસ થાય છે કે પોતે જે દેશનો વતની હોય છે તે દેશમાં અત્યારે “ઉંચી આવકવાળો વર્ગ” કહેવાય છે તે વર્ગના મનુષ્યોની રૂઢિગત રહેણીકરણી કરતાં જે પોતાના મોજશોખ ખાતર વધારે ખર્ચાળ ને ઉડાઉ રીતે રહે છે. હું સામ્યવાદી નથી, તેમ જ હું એમ પણ નથી માનતો કે અંગત જીવનધોરણ ઉંચું રાખવું તેમાં કાંઈ પાપ છે કે સમાજનું અપમાન થાય છે. ત્રણ કે ચાર મોટરો ધરાવવા બદલ મને સહેજ પણ શરમ જેવું લાગતું નથી; હિંદુસ્તાનમાં, બહારથી અનેક લોકો આવજા કર્યા કરતા હોય છે ત્યાં, એમના ઉપયોગ માટે હું હમેશાં વધારે મોટરો રાખું છું.

વળી શરતના ઘોડાના મોટા તબેલાનો માલિક હોવા બદલ પણ મને શરમ લાગતી નથી, એ વિષે હું હવે પછીનાં પ્રકરણમાં કંઈક કહેવાનો છું. મેં અગાઉ જણાવ્યું છે તેમ, મારાં કુટુંબીઓને તમામ પ્રકારની ઘોડે-સ્વારી સાથે લાંબો, માનલયો અને મમતાલયો સંબંધ રહ્યો છે. તાલીમ હેઠળના મોટા ભાગના ઘોડાઓ કાઠી નાખવાનું અથવા તબેલાને નફાકારક ધંધામાં ફેરવી નાંખવાનું મારે વિચારવાનું હોત, તો મારા ઘોડાઓમાંથી ઘણાખરા ઘોડાઓ વેચી નાંખી નિઃશક હું કોઈ પણ દિને એને નફાકારક ધંધામાં ફેરવી શક્યો હોત. મારા દાદાશ્રીએ, મારા પિતાશ્રીએ કે મેં અમારા રેસ-શરતના શોખને કેવળ પૈસા કમાવવાની વસ્તુ તરીકે કદી ગણ્યો નથી, પણ અમે એને રમત તરીકે જ લેખ્યો છે. એ રમત પર, જે સંભાળપૂર્વક ધ્યાન અપાય અને વિચારપૂર્વક વહીવટ કરવામાં આવે, તો એનો ખર્ચ એમાંથી જ નીકળી શકે અને માલિકો તરીકે માત્ર અમારે માટે જ નહિ, પણ ટર્ફ-રેસના મેદાન પરના અમારા વાવટાના હુબરો-બદકે લાખો-ઉપાસકો માટે એ કાયમી આનંદનું સાધન બની શકે; અને જે દેશમાં અમારા શરતના ઘોડાઓ અને તેમને તાલીમ આપવા માટેના તબેલાઓ રાખવામાં આવ્યા છે તેને અમે એ દેશની સમૃદ્ધિના તેમ જ ઘોડાઓની ઔલાદનું ધોરણ જાળવી રાખવા તથા ઉંચું લાવવા માટેના વહેવાર સાધન તરીકે માન્યા છે.

અમારાં કુટુંબ ઉપર ઉડાઉપણનો જે એક ચોક્કસ આક્ષેપ મુકવામાં આવ્યો છે તે, જે વખતે દરરોજ લગભગ બે હુબર લોકો અમારે ખર્ચે રહેતા તથા ખાતા પીતા હતા, તે સમયને લગતો છે. આ બે હુબર માણસો ખીબ

કોઈ નહોતા, પણ જેઓ મારા દાદાશ્રી સાથે પોતાનાં ઘરખાર અને મિલકતોનો ત્યાગ કરી ઈરાનથી હિજરત કરીને આવ્યા હતા તેમના વંશજો અને આશ્રિતો હતા, અને એ સમયના સંજોગો જોતાં, ઈસમાઈલી કોમના વડા તરીકે, તેમની ક્ષેમકુશળતા અને ભરણપોષણ માટે અમે જવાબદાર હતા. અને તેટલું જલ્દીથી, અને શક્ય હોય તેટલી સંપૂર્ણતાથી, મેં એ પ્રશ્ન હાથમાં લીધો, અને તેથી હવે તેમના વંશજો, હતા તે કરતા ઘણા સુખી તથા ઘણાં વધારે પ્રમાણમાં સ્વાશ્રયી બન્યા છે, અને એ પ્રશ્નનું મેં જે રીતે નિરાકરણ કર્યું તે સંબંધી મારાં મન ઉપર કોઈ જાતનો ભાર રહ્યો નથી.

મારા ઉપયોગ માટે મારી પાસે અઢળક સંપત્તિ હોવાનું લોકો કહે છે તેના દશમા ભાગની પણ સંપત્તિ મારી પાસે હોત તો હું અત્યંત દુઃખી મનુષ્ય બની ગયો હોત, કારણ કે તો મને આખી જિંદગી ખરેખર એમ લાગ્યા કર્યું હોત કે હું—મારાં કુટુંબને તેમ જ મારા મિત્રો બંનેને માટે અને, એમ જોઈએ તો, મારા અનુયાયીઓને માટે પણ નકામો એવો—નિર્જીવ જોજો ઉપાડીને કર્યા કરું છું. અમુક હદ પછી સંપત્તિ અને તેને પરિણામે મળતા દુન્યવી લાભો, સમાજનું તેમ જ વ્યક્તિનું, લહુ કરે છે તે કરતાં નુકસાન વધારે કરે છે.

મારા અનુયાયીઓની રહેણીકરણી સંબંધમાં, મેં તેમને જે સલાહ આપી છે તેમાં, તેઓ જે દેશ કે રાજ્યમાં વસતા હોય તે પ્રમાણે, ફેરફાર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. આ પ્રમાણે આફ્રિકાનાં ખ્રિષ્ટિય સંસ્થાનમાં જેઓ રહે છે તેમને મેં પોતાની પ્રથમ ભાષા તરીકે અંગ્રેજીનો સ્વીકાર કરવાની, પોતાનાં કૌટુંબિક અને ગૃહજીવનને અંગ્રેજી ધોરણ મુજબ રાખવાની અને શરાબ તથા તંબાકુની ગુલામી સિવાય, સામાન્ય રીતે ખ્રિષ્ટિય તથા યુરોપીય રીતરિવાજો અપનાવવાની ભારપૂર્વક ભલામણ કરી છે. મને ખાતરી છે કે અનેક જાતના સમુદાયવાળા સમાજમાં એમને રહેવું પડતું હોવાથી જે પ્રકારનાં સામાજિક જીવન અને સમાજસંસ્થા દ્વારા તેમને પોતાનાં વ્યક્તિત્વને ખિલવવાની સૌથી વધારે તક મળી શકે અને જે વ્યવહાર રીતે સૌથી વધારે ઉપયોગી નિવડે તેનો જ તેમણે સ્વીકાર કરવો જોઈએ. ખીજે પક્ષે, ખર્મામાં રહેતા લોકોને મેં આવા જ પ્રકારની સલાહ આપી છે—પણ આમ કે તેમણે ખીજી કોઈ પદ્ધતિને બદલે ખર્મી જીવનપદ્ધતિ અપનાવવી જોઈએ. અલબત્ત

સીરિયા, મિસર, ઈરાક અને ઈરાન જેવા મુસ્લિમ દેશોમાં તો કોઈ મુશ્કેલી છે જ નહિ. મારાં પોતાનાં કુટુંબનું ગૃહજીવન તથા સામાજિક જીવન હમેશા ઈરાની-મુસ્લિમ ઢબનું રહ્યું છે; હું બ્યાંબ્યાં રહ્યો છું ત્યાં કોઈ પણ સ્થળે આ ઢબમાં ઉચ્ચ પ્રકારનો કે જડમૂળથી ફેરફાર કરવો પડ્યો નથી, અને આથી જે એક પછી એક યુરોપીય સન્નારીઓ સાથે મેં લગ્નો કર્યાં છે, તેમણે હકીકતમાં સહેલાઈથી અને આનંદપૂર્વક ઈરાની-મુસ્લિમ દ્રષ્ટિબિંદુ તેમ જ જીવનસંવાદિતા સ્વીકારી લીધાં છે.

પરંતુ આફ્રિકામાં, મારા અનુયાયીઓ સમક્ષ આથી ઘણો વધારે ઉચ્ચ સવાલ આવીને ઉભો રહ્યો હતો. તેઓ ત્યાં એશિયાઈ રીતરિવાજો અને એશિયાઈ જીવનપદ્ધતિ લઈને ગયા હતા, પરંતુ ત્યાં તેમને વિકસતી સ્થિતિના એવા સમાજનો ભેટો થયો જેને, કંઈનામ આપવું હોય તો, યુરોપીય-આફ્રિકી કહી શકાય. ભાષા, રીતરિવાજ અને પોષાકની બાબતમાં એશિયાઈ દ્રષ્ટિબિંદુ જાળવી રાખવું એ તેમને માટે ગુચ્ચવાડાભર્યું અને લવિષ્યના આફ્રિકામાં સામાજિક દ્રષ્ટિએ જીનવાણીના નિર્જીવ બોબને ઉચ્ચકીને ફરવા જેવું બન્યું હોત. પાકિસ્તાનમાં અને અર્વાચીન ભારતમાં ઈસમાઈલીઓ લવિષ્યમાં સંસ્કારની જે તફાવત નિરનિરાળી પદ્ધતિઓ અપનાવે એવો સંભવ છે. પશ્ચિમ પાકિસ્તાનમાં સંભવિત રીતે તેમની ભાષા ઉર્દુ અથવા જે હિંદુસ્તાની તરીકે ઓળખાતી હતી તે રહેશે, અને તેમનાં સામાજિક રીતરિવાજો અને વર્તનનું ઘડતર એ પ્રમાણેનું થશે. પૂર્વ પાકિસ્તાનમાં ઈસમાઈલીઓનાં જીવનમાં બંગાળી પહેરવેશ અને ભાષા મુખ્ય ભાગ લજવશે. ભારતમાં ઘણું કરીને તેમની ભાષા ગુજરાતી તથા મરાઠી હશે, અને એજ પ્રમાણે એમનાં દ્રષ્ટિબિંદુ તથા જીવનપદ્ધતિનું ઘડતર ગુજરાતી-મરાઠી સ્વરૂપનું થશે. આમ છતાં મારી ખાતરી છે કે બ્યાંબ્યાં સુધી તેઓ પોતાના ધર્મને વળગી રહેશે ત્યાં સુધી ઇસ્લામી બિરાદરી આ ભિન્નભિન્ન સામાજિક દ્રષ્ટિબિંદુઓ ધરાવતા અને વિવિધ ઢબની રહેણીકરણીવાળા તમામ લોકોને એકત્રિત રાખશે અને આધ્યાત્મિક રીતે તેમને સાંકળી લેશે.

હિન્દુ સ્તાનમાં બાળપણ

મારા સમૃતિપટ પર પ્રથમ ચિત્ર અંકાએલું છે હું સાડા ત્રણ વર્ષનો હતો ત્યારે બનેલા એક પ્રસંગનું. ઘેરાશ પડતા ભૂરા રંગના અરખી ઘોડા પર બેઠેલા, છલગો મારતા કેળવાઈ રહેલા ઘોડાઓની હારને ઝીણી આંખે જોવા મથતા અને આંખે ઝાંખવાળા એવા એક વૃદ્ધ પુરૂષ મને બરાબર યાદ આવે છે. સમય હતો ૧૮૮૧ના ફેબ્રુઆરી અથવા માર્ચનો; એ વૃદ્ધ પુરૂષ તે મારા દાદા, આગાખાન, હતા, જેમનાં નામ, ઇલકાબ, અધિકારો અને જવાબદારીઓ મને વારસામાં મળવાનાં હતાં. હું પણ મારા દાદાની નજદીકમાં ઉભેલા ટટુ પર બેઠો હતો, અને બન્ને તરફ અકેક માણસે મને પકડી રાખીને જીન પર બેસાડયો હતો. સ્થળ હતું મુંબઈ, જ્યાં અગાઉ વર્ણવાએલાં વિવિધ પ્રકારના તડકાછાયડા અને વર્ષોનાં પરિશ્રમથી પછી, મારા દાદા જેમનાં મોટા ભાગનાં કુટુંબીઓ અને વિશાળ રસાલા સાથે આવીને વસ્યા હતા.

મારો જન્મ કરાંચીમાં ૧૮૭૭ના નવેમ્બરની ખીજી તારીખે થયો હતો, પરંતુ માફ આખું બાળપણ અને યૌવન મુંબઈ તથા પુનામાં વીત્યાં હતાં. વિશાળ, ઝગમગતું અને વેપાર તથા ઉદ્યોગનાં કેન્દ્ર સમુદાયે આજનું મુંબઈ છે તે કરતાં તે સમયનું મુંબઈ અગણિત આબતમાં કદપી પણ ન શકાય એટલું જીવંત હતું. બેશક, એ વિશાળ અને સમૃદ્ધ બંદર, બ્રિટિશ હિંદના એક અગ્રગણ્ય પ્રાંત મુંબઈ ઇલાકાનું પાટનગર, ગવર્નર અને એના વહીવટી તંત્રનું, તેમ જ દમામદાર ન્યાયતંત્રનું મથક, અને ઠીક કહી શકાય એવા લશ્કરનું મુખ્ય રહેઠાણ હતું. એ મુંબઈ અને આજના મુંબઈ વચ્ચેનો

આગળ તરી આવતો તફાવત, અલબત્ત, “બ્રિટિશ હિંદ” એ બે શબ્દોમાં સમાયે છે. જો એ સમયે ઉત્તરપૂર્વમાં સેંકડો માઈલ દૂર આવેલું કલકત્તા (અને બિનાળામાં સિમલાની ટેકરી) બ્રિટિશ હિંદુસ્તાનનું પાટનગર અને કેન્દ્ર હતું, તો મુંબઈ લાંબા અને ગાઢ સંબંધની પ્રણાલિકાથી બ્રિટન સાથે જોડાયેલું હતું. શું મુંબઈ પહેલવહેલું ચાર્સ ખીબની રાણી, બ્રેગેન્ઝાની કેથેરાઇનને અપાયેલા કન્યાદાનના એક ભાગ તરીકે બ્રિટિશ તાજનાં સંસ્થાનોમાં સામેલ નહોતું કરાયું?

મારા દાદા આવીને વસ્યા હતા તે ઓગણીસમી સદીની અધવચનું મુંબઈ, એનાં અનુગામી-અત્યારનાં મુંબઈ કરતાં ઘણું નાનું અને ઘણું ગીચ શહેર હતું. એના કેટલાક વધુ ગીચ વસતિવાળા ને સમૃદ્ધ વિસ્તારોનો મોટો ભાગ મારાં કુટુંબના નિવાસસ્થાન-અથવા નિવાસસ્થાનો-એ રોક્યો હતો; મારાં બાળપણમાં ૧૮૮૦ પછીના દશકામાં પણ એ જગ્યા એક વિશાળ વિહાર સ્થાન સમી હતી, જેમાં અત્યારનાં મુંબઈ શહેરના બે વિલાગો-નેસ્પીટ રોડથી માંડી મારા દાદાના મઝાર, હસનઆબાદ, સુધી વિસ્તરેલાં મઝાંવ અને લાયખાલાનો મોટો ભાગ આવી જતો હતો. લંડનના વેસ્ટ એન્ડ કે મેનહેટનનાં પરાંનો મોટો ભાગ વડોવાળેલી કોઈ એક જ મિલકત હોય, તો તેની સાથે એને સરખાવી શકાય; અથવા પેરિસનો દાખલો લઈએ તો, લંબાઈમાં, કહો કે, મેડલિનથી ઓપેરા કરતાંએ સારી પેઠે આગળ સુધી, અને પહોળાઈમાં મેડલિનથી પેાં દઈના સુધી પહોંચે એવી વડોવાળેલી જગા સાથે એને સરખાવી શકાય. એ વિશાળ જગામાં કેટલાક મોટા મહેલો, અસંખ્ય નાનાં મકાનો અને કોટડાંઓ હતાં; એમાં બગીચા હતા, ફૂવારા હતા, એક નાનકડું પ્રાણી સંગ્રહસ્થાન પણ હતું. એમાં ઘણા તબેલા પણ હતા, કારણ કે-ઘોડાની શરત અને ઘોડાબિછેર માટેનો જે સતત રસ અને પ્રેમ મારા દાદાને વારસામાં મળેલો તેના પુરાવા રૂપે-અમારી જયદાદમાં વસતા ઘોડાઓની સંખ્યા એક સો કરતાં કદી પણ ઓછી નહોતી થઈ.

અલબત્ત, માનવ વસતિ તો આનાં કરતાં પણ અનેકગણી વધારે હતી, અને એમાં પાછા અસંખ્ય લાગો, વિલાગો અને પેટા વિલાગો હતા. એ તો ઘરખટલો હતો માન્ય રખાયેલા દરબજવાળા એક રાજદ્વારી દાવેદારનો

(શબ્દના સાચા અર્થમાં દાવેદાર-હકદાર-Protectorનો). ઈરાનથી હિજરત કરતી વખતે મારા દાદા એમની સાથે એક હબ્સરથીએ વધારે સગાંવહાલાઓ, આશ્રિતો, અનુચરો, સાથીઓ અને અંગત તેમ જ રાજકીય સમર્થકોને લેતા આવ્યા હતા. તેમાં અદનામાં અદના અશ્વપાલ અથવા સેવકથી માંડીને શાહઝાદાના દરબજી સુધીના માણસો હતા. આ શાહઝાદા દિલ્હીની ખ્યાતિવાળા નાદિરશાહના સીધા નજીકના વંશ જ હતા, અને તેમણે ઈરાનનાં ઝઘડા અને તોફાનમાં મારા દાદાનો પક્ષ લીધો હતો અને તેમની સાથે દેશવટાનો સ્વીકાર કર્યો હતો.

પરંતુ વર્ષો વીત્યાં અને એમાં દેશવટા જેવું કંઈ રહ્યું નહિ. મારા દાદાને તેમના હક અને ઇલ્કાબના દાવામાં મુંબઈની હાઈકોર્ટના ૧૮૮૬ના ચુકાદાથી સમર્થન મળ્યું હતું. તેઓ પોતાની કોમના માન્ય અને માનનીય નેતા હતા. બ્રિટિશ રાજ અને હિંદમાંના તેના પ્રતિનિધિઓએ એમનો શાહી દરબજી માન્ય રાખ્યો હતો. અમારું મુંબઈનું નિવાસસ્થાન, આગાહોલ, એ તેમનું મુખ્ય મથક હતું, પરંતુ એમને પુનામાં પણ એક મહેલ અથવા મહેલો હતા, અને ત્યાં અમે સહુ મોસમમાં રહેવા જતા. એમનું જીવન અને એમનું જગત, જે જીવન અને જગતમાં મારે જન્મ થયો હતો, તે જમીનદારશાહી હતાં—એ જમીનદારશાહી જીવન અને જગત આજના જમાનાના લોકોથી તો સમજી પણ ન શકાય એવાં, અને એમનાથી અત્યંત વેગળાં હતાં. તેઓ અસંગઠિત પરંતુ સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકાય એવી વફાદારી અને એકનિષ્ઠા ધરાવતા પંથના વડા અને કેન્દ્ર સમા હતા; જ્યાંજ્યાં તેઓ જતા, ત્યાંત્યાં એમનું નિવાસસ્થાન, ભલે એ ટૂંક સમય માટેનું હોય તો પણ, વફાદારી અને આદરભાવનું કેન્દ્ર થઈ રહેતું. ઇસમાઈલી શબ્દમાં કહીએ તો, એ “દરખાના” એટલે તેમના બની શકે તેટલા સાથીઓ અને સમર્થકોનું વારંવારની મુલાકાતો માટેનું યાત્રાધામ થઈ રહેતું. આ કારણથી દમામદાર રસાલો રાખવાની જરૂર ઊભી થઈ — આ જરૂરિયાત મારા દાદા ઈરાનથી ચાલ્યા આવ્યા હતા તે સંબંધે અને તેઓ પોતાની સાથે સંખ્યાબંધ આશ્રિતોને લેતા આવ્યા હતા તેને લીધે વધુ ઉત્કટ બની હતી.

૧. જરૂરી આનોઈલે ૧૮૬૬ના નવેમ્બરની ૧૨મી તારીખે આપેલા ચુકાદામાં, ઇસમાઈલી ધર્મ અને મારા કુટુંબની શરૂઆત વિષે સિદ્ધ, સંપૂર્ણરિતે સવિસ્તર વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે.

મુંબઈ અને પુનામાં, એમની આસપાસ બુદ્ધાંબુદ્ધાં મકાનો અને મહેલોમાં, એમનાં કુટુંબીઓ અને એમના આશ્રિતો, એમના પુત્રો અને પુત્રવધૂઓ, એમના અમલદારો, નોકરો અને અનુયાયીઓનો વસવાટ કરાવવામાં આવ્યો હતો. વખત જતાં એમના ઘણાખરા ઈરાની અનુયાયીઓએ હિન્દી સ્ત્રીઓ સાથે લગ્ન કર્યાં, જેમાંની ઘણીખરી સ્ત્રીઓ ઈસમાઈલી કુટુંબોમાંની હતી. તેઓ અને તેમનાં સંતાનો મારા દાદાનાં, એમનાં અવસાન પછી, મારા પિતાનાં અને તે પછી મારાં રક્ષણ હેઠળ રહ્યાં હતાં. મારા દાદા અવસાન પામ્યા, ત્યારે-ઈમામ તરીકે તેમનાં એક માત્ર કાયદેસર વારસ-મારા પિતા અને મારા બુદ્ધા બુદ્ધા કાકાઓ તથા કાકીઓ વચ્ચે, મિલકતના અવિધિસર અને ઉપલક દ્રષ્ટિએ ભાગલા પાડવામાં આવ્યા, પણ નેતાગીરી અને જવાબદારીના તો નહિ જ. મુસ્લિમ કાનૂન મુજબ હું મારા પિતાનો એક અને અનન્ય વારસ હતો-જે સ્થિતિ મારા પિતાની એમના દાદા સાથેના સંબંધમાં નહોતી.

છેક નાનપણથી જ મને મળનારા વારસા, અને તેની ભારે જવાબદારી પ્રત્યે જાગૃત રહેવાની મને તાલીમ આપવામાં આવી હતી. મારાં જીવનનાં શરૂઆતનાં વરસો ઘણી રીતે મુશ્કેલીભર્યાં, બલ્કે કઠિન પણ હતાં. મારા પિતાનો હું એકમાત્ર હૈયાત વારસ હતો, કારણ કે મારા બે સગા ભાઈઓ નાનપણમાં જ ગુજરી ગયા હતા અને બે સાવકા ભાઈઓ યુવાન વયે મૃત્યુ પામ્યા હતા. મારી નાબુક તબિયતની બધાને ખબર હતી-પચ્ચીસ વર્ષ સુધી હું જીવીશ નહિ એવી આગાહી મારા એક પછી એક અંગ્રેજ ડોક્ટરોએ, ગંભીર ભાવે અને એકમતિથી, કરી હતી. આથી મારાં માતા અત્યંત કાળજીપૂર્વક તથા ચિંતાથી માઈ ધ્યાન રાખતાં. નસોં અને દુધમાંએ અને મારાં માતાની પરિચારિકાઓ, જેમાંની મોટા ભાગની પ્રૌઠ વયે પહોંચી ગઇ હતી, અને જેમની નજરમાં હું “લાડલો, નાબુક શાહઝાદો” લાગતો, તે સહુ મને લાડ લડાવીને ફટાવી મુકતી.

મારા દાદાની વફાતને ચાર વરસ પછી થોડા જ સમયમાં, મારા પિતાનું ન્યૂમોનિયાથી અચાનક અવસાન થતાં માઈ બાળપણ શોકધેઈ-અને મુંઝવણભર્યું-બની ગયું. મારા દાદાના ‘સ્પોર્ટીંગ’-રમતગમતના શોખનો પૂરેપૂરો વારસો, માત્ર ઘોડાના ઊછેર અને શરતો પૂરતો જ નહિ પણ નિશાનબાજી અને મોટા પ્રાણીઓના શિકારનો પણ, મારા પિતાને

મળ્યો હતો. શિકારની બાબતમાં તેઓ અત્યંત પાવરધા અને બિલકુલ નીડર હતા, કેમકે વરસો દરમ્યાન કરેલા શિકારો વડે એમનો શિકારથેલો હરેક પ્રકારનાં હબરો હરણો અને દરેક જાતનાં શિકાર માટેનાં પંખીઓ વડે જ નહિ પણ અસંખ્ય વાઘોથીયે ભરપૂર બન્યો હતો. વાઘનો શિકાર કરવામાં એમની હિંમત પણ એમની કાબેલિયત જેટલી જ ભારે હતી. જ્યારે પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ (પાછળથી જે રાજા એડવર્ડ સાતમાં બન્યા તે) સત્તાવાર રીતે હિંદુસ્તાનની મુલાકાતે આવ્યા હતા, ત્યારે આગા હોલ ખાતે મારા દાદાએ એમને મિજબાની આપી હતી, એ સમયે ત્યાં રાખવામાં આવેલી સંખ્યાબંધ વાઘની ખાલો સંબંધી એમણે રસપૂર્વક ચર્ચા કરી હતી. એમણે સાશ્ચર્ય સવાલ કર્યો તમારા પિતાએ એ બંધી ખાલો કેમ કરીને લેખી કરી હતી ?

મારે અહીં એ જણાવવું જોઈએ કે સામાન્ય રીતે હિંદુસ્તાનમાં વાઘનો શિકાર (ઉત્તરમાં) ખાસ કેળવવામાં આવેલા હાથીની પીઠ પરથી અથવા (બીજાં સ્થળોએ) વાઘની ઘોડ તરીકે જાણીતી અથવા શંકાસ્પદ જગાની આસપાસ આવેલાં ઝાડ ઉપર બાંધેલા માચડા પરથી કરવામાં આવે છે.

મોટા પ્રાણીઓના તમામ પ્રકારના શિકારોમાં સૌથી વધારે ઉશ્કેરાટભર્યા અને અતીરી એવા આ શિકાર માટે-ભારે શરીરને કારણે-ધકેલાઈને અને ખેંચાઈને ઝાડ ઉપર ચડવાના પ્રસંગોની કડવી યાદ જેમનાં મનમાં તાજી જ હતી એવા પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સે પૂછ્યું : “તમે ઝાડ ઉપર ચડી શકો છો ?”

મારા પિતાનું શરીર, જોકે ભારે હતું, પણ એમના મહેમાન જેટલું નહિ. એમણે જવાબ દીધો : “ના, હું ઝાડ ઉપર ચડવા માટે તો વધારે પડતો જડો છું. ઝાડ ઉપર મારાથી ચડી શકાતું નથી. હું તો ઉભો રહીને જ શિકાર કરું છું.”

મારા પિતાનું અવસાન, વાઘનો શિકાર કરવા જતાં આવી પડેલી કોઈ વિપત્તિને કારણે નહિ, પણ ૧૮૮૫ના ઓગસ્ટમાં પુના નજીક આખો દિવસ જલકુકડાંનો શિકાર કરતાં પાણીમાં પલળવાને કારણે થયું હતું. કેટલાએ કલાક સુધી ત્યાં ધોધમાર વરસાદ વરસ્યો હતો, પગ નીચેની જમીન ભીની અને ભારે થઈ હતી અને મારા પિતા પાણીમાં તરબોળ થઈ ગયા હતા. એમને

સખ્ત શરદી થઈ આવી અને એકદમ એણે પ્રાણઘાતક ન્યુમોનિયાનું રૂપ લઈ લીધું. આઠ દિવસ પછી એમનું અવસાન થયું.

આજે હવે હું સમજી શકું છું કે, મારાં જીવનની એ પહેલવહેલી મોટી હૈયું વલોવતી અને આધ્યાત્મિક કટોકટી હતી. જીવનમાં મને મળેલા એક માત્ર ચિંતામુક્ત સમયનો એથી અંત આવ્યો. પિતાની ખોટ મને ન વરતાય અને હું દુઃખી ન થાઉં તે માટે તરત જ અકારગત અને માયાળુ પ્રયાસો શરૂ કરવામાં આવ્યા. પણ ઘેરા શોક અને વિષાદની વ્યાપી રહેલી લાગણીએ મારા આઠ વરસનાં બાલમાનસને આવરી લીધું. એક રીતે હું તેમના વારસ તરીકે તરત જ નવીન અને તાકીદની એવી એક મહાન જવાબદારીની ભાવનાનું કેન્દ્ર બની ગયો. અમારું કુટુંબ, અમારા મહાબિર-નિર્વાસિત આશ્રિતો, સારીએ ઈસ્લામી આલમના અમારા ઈસમાઈલી સમર્થકો, એ સહુએ મારા પિતાનાં અવસાન બદલ ઊંડો ખેદ દર્શાવ્યો, પરંતુ તેમની દ્રષ્ટિ, હું બાળક હોવા છતાંએ, મારા પ્રતિ પણ વળી, કારણ કે જે પવિત્ર કાર્યભાર મારા જન્મકાલે, મારા માટે નિર્માણ થયો હતો તેનો હવાલો ત્યારે અને ત્યારબાદ બાકીનાં આખાં જીવન પર્યંત મારે હસ્તક આવ્યો હતો. મારા સંજોગોમાં થએલાં પરિવર્તનનું મને સબળ રીતે અને જલદીથી ભાન થયું. મારા પિતાના દેહને ઔષધિથી સંસ્કારી, તેને પુનાથી મુંબઈ લાવવામાં આવ્યો, અને ત્યાંથી કુશ નજીક અમારા પૂર્વજ હઝરત ઈમામ અલીના રોઝા પાસે-યુક્રેટિસ નદીના પશ્ચિમ કિનારે આવેલાં-શિયાઓ માટેનાં જગતભરમાં એક પવિત્ર સ્થળ-નજ્દમાં દફન કરવા માટે મોકલવામાં આવ્યો. આ ક્રિયા પુરી થઈ કે તરત જ મારા માટે એક નવાં જ શાસનની સ્થાપના થઈ.

અલબત્ત, મને મળેલા નવા દરબજાનું એ સીધું પરિણામ હતું, પરંતુ આજ સુધી હું એ સમજી શક્યો નથી કે મારા પ્રત્યે જે વર્તન રાખવામાં આવ્યું તેને લીધે હું જીવતો કેમ રહ્યો અથવા તદ્દન જડભરત કેમ ન બની ગયો. મને વારસામાં મળેલાં કાર્ય અને જવાબદારી માટેની તાલીમ ગંભીર અને પરિશ્રમભરી હતી, અને કુટુંબના મોસમી વસવાટના થતાં નિયમિત ફેરફારો સાથે એને અનુરૂપ બનાવવાની હતી. દર વરસે નવેમ્બરથી એપ્રિલ સુધી ઠંડીની ઋતુમાં અમે મુંબઈ રહેતા; એપ્રિલ અને મે મહાબલેશ્વરમાં ગાળતા; જૂનથી ઓક્ટોબર સુધી અમે પુનામાં વસવાટ કરતા અને ઓક્ટોબરમાં થોડા વખત

માટે કોઈ નાનકડાં હિલ સ્ટેશને જતા અને ત્યાંથી મુંબઈ પાછા ફરતા. ૧૮૮૫થી ૧૮૯૫ સુધી, દશ વરસ પર્યંત, આ પ્રથા બદલાયા વગર ચાલુ રહી; આ બંધનમાંથી એક મહીના, એક પખવાડિયા, અરે! એક અઠવાડિયાની મને છૂટી મળે એવો અવકાશ નહોતો—બહુબહુ તો કોઈક રડ્યોખડ્યો દિવસ છૂટીનો મળતો. અને નિર્દય રીતે આ બંધનમાં હું બંધાએલો રહેતો.

મારી લાક્ષણિક અને અફર દિનચર્યા આ પ્રમાણે હતી : સવારના છથી સાડા છ વચ્ચે મને જગાડવામાં આવતો, એ પછી હું હુળવી ચડા, રોટી, માખણ, મુરખો (બમ) અને એકાદ ધરિની મીઠાઈ નાસ્તામાં લેતો. સાત વાગ્યે, મારી ઇચ્છા હોય કે ન હોય તો પણ, પુનામાં ઘોડા માટેના મેદાનમાં કે 'રેસ કોર્સ' ઉપર અથવા તો મુંબઈની રેતીમાં મારે એક કલાક સુધી ધીમી ચાલે કે કોઈકવાર પૂરપાટ દોડની ઘોડેસ્વારી કરવી પડતી. આડથી સાડા અગ્યાર સુધી હું મારા અંગ્રેજ અને ફ્રેંચ શિક્ષકો પાસે ભણવા બેસતો. ત્યારબાદ હું ખાણું લેતો, અને પછી બે વાગ્યા સુધી મને છૂટી મળતી. એ પછી ત્રણ કલાક સુધી હું અરખી શીખતો. સાત વાગ્યે લોજનનો સમય થાય ત્યાં સુધી મને ગાડીમાં ફરવા જવાની, બગીચામાં થોડું ટેનિસ રમવાની અથવા કોઈક પ્રકારના આનંદવિનોદ માટેની છૂટી મળતી. લોજન પછી ભયંકર ત્રાસનો સમય આવી પહોંચતો. બે કલાક સુધી મારે શુષ્કમાં શુષ્ક અને આત્માને કચડી નાખે એવા પ્રકારની ક્રિતાબત—સુંદર લિપિલેખન માટે બેસવું પડતું. મારાં માતાનાં મન પર અરખી અને ફારસી ભાષાના વિદ્વાનો અને ડાળધાલુ પંડિતોએ આપેલી સલાહની ભારે અસર થઈ હતી. એ સલાહ મૂર્ખાઈભરી હતી એમ પાછળથી જણાઈ આવ્યું હતું. એમણે એમને ખાતરી-પૂર્વક જણાવ્યું હતું કે ફારસી અને અરખીની શાસ્ત્રીય લિપિની ક્રિતાબત સૌથી વધુ મહત્વની છે, અને મારા બે મરહુમ ભાઈના હસ્તાક્ષર સુંદર હતા એ વાત પણ એમણે એમનાં લક્ષ પર આણી હતી. મારાં માતા, મારા કાકાઓ અને ઘરના ખીન્ન બધાઓ મને આ ભયંકર ક્રિતાબતની ફરજ પાડવામાં એક થઈ ગયાં હતાં. હકીકતમાં એ મારા માટે 'ખરેખર' આત્મબલિદાન (Martyrdom) હતું કારણ કે કોઈ એ સમજી શક્યું નહોતું કે જન્મકાળથી જ મારી નજર એટલી ટૂંકી હતી કે વાંચવા અથવા લખવા માટે મારે ચોપડી કે કાગળ મારા નાકથી એક કે બે ઈંચ જ દૂર રાખવાં પડતાં, અને મારી દ્રષ્ટિમાં એ થોડાક ઈંચ કરતાં દૂરની દુનિયામાં કશું સ્પષ્ટ નહોતું, કોઈ આનંદ

નહોતો, કારણ કે હું જે કંઈ જોતો—બાગો, ટેકરાઓ, સમુદ્ર કે જંગલ—તે બધું જ આખુંઆખું દેખાતું. મારી વ્યાધિ કેટલી સાધારણ ને દુઃખમય હતી તે વરસો સુધી કોઈનાં બાણવામાં ન આવ્યું; અને અંતે એનો ઉપાય શી રીતે કરવામાં આવ્યો તેનું વર્ણન હું જરા આગળ કરીશ.

જે શિસ્ત હેઠળ મારે રહેવાનું હતું તે બહુ કડક હતી, અને જે થોડો સમય મને છૂટીનો મળતો તેના પર પણ તરાપ પડે એવો સંભવ રહેતો. કારણ કે, હું નાનો હતો તો પણ, અમારે ત્યાં વફાદારી અને આદરભાવ દર્શાવવા માટે આવતા મારા મુરીદોની મુલાકાત લેવી એ મારી ફરજ હતી. આ મુલાકાતના પ્રસંગો સામાન્ય રીતે શનિવારે અને સપરમા દિવસોએ આવતા, અને મારા મહેમાનો આવીને બગીચામાં બેસતા, સલામી ભરતા, સ્તુતિવચનો ઉચ્ચારતા, ભેટ સોંગાદો ધરતા; અને ધન્યવાદ, આશિષ અને દુઆ મેળવતા. આ વિધિમાં મારે ભજવવાનો ભાગ ભવ્યતાભર્યો અને રૂઢિ મુજબ નકકી થએલો હતો—પરંતુ તેઓ અભ્યાસક્રમમાંથી જે થોડો છૂટીનો વખત મળી શકતો તે દરમિયાન જ આવતા અને અભ્યાસ ચાલતો હોય ત્યારે તો કદી કરતાં કદીએ જ આવતા નહિ એનો બાળકનાં મનમાં રંજ થતો.

આવું હતું એ શાસન જેને, આઠ વરસની વયે, મારે આધીન થવું પડ્યું હતું. કદાચ ત્યાર પછીનાં વર્ષો દરમિયાનની મારી જીવનપ્રણાલિનું ટૂંકું વર્ણન કરું તો તે ઉચિત થઈ પડશે. પરંતુ, મારે ભારપૂર્વક જણાવવું જોઈએ કે જીવનદર્શનના મારા મૂળભૂત સિદ્ધાંતો બદલાયા નથી, છતાં મારી જીવન-પદ્ધતિમાં દેખીતી રીતે કેટલાક સ્પષ્ટ ફેરફારો થયા છે. ૧૮૯૮માં રાણી વિક્ટોરીયા સાથે ખાણું લેનાર આગાખાન, અને ૧૯૫૩માં રાણી ઇલિઝાબેથ સાથે ચહા લેનાર આગાખાન, એ કેવળ એની એ વ્યક્તિ નથી. પણ આ લાંબા સમય દરમિયાન હમણાંની પેઠે જ કવિતા, નવલકથા, વર્તમાનપત્ર તેમ જ સાહિત્ય અને વિવેચનનાં સામયિકો વાંચવા માટે હું મારા દૈનિક કાર્યક્રમમાંથી થોડા કલાક કાઢી લેતો. સાઠ વર્ષ સુધી મારા સ્વભાવનું આ લક્ષણ અખંડ રીતે ચાલુ રહ્યું છે. એ જ પ્રમાણે દરરોજ અમુક સમય મેં શારીરિક કસરત પાછળ ગાળ્યો છે. હું લગભગ પચાસ વર્ષનો થયો ત્યાં સુધી, શારીરિક કસરત માટેનો સમય મેં મુકકાબાજી, સેન્ડોની કસરતો, મગદળ, લાંબે સુધી ફરવા જવાની કસરત પાછળ, અને, સદીની શરૂઆતનાં વર્ષો દરમિયાન, ક્રાન્સ, ઈટલી,

જર્મની તથા યુરોપના ખીબા દેશોમાં સાઈકલની લાંબી મુસાફરીઓ પાછળ ગાળ્યો હતો. પચાસ વરસની ઉંમરે પહોંચ્યા પછી આ વધુ શ્રમભરી કસરતોને બદલે ટેનિસ અને ગોલ્ફને અપનાવવાં પડ્યાં. અને સાઠમાં વરસ પછીથી મારે મારી કસરતને ગોલ્ફ અને ફરવા જવા પૂરતી મર્યાદિત બનાવવી પડી છે.

મારાં સામાજિક જીવનમાં પણ સ્વાભાવિક રીતે જ ફેરફાર થયા છે—હું પોતે વૃદ્ધ થયો છું માત્ર તેટલા જ કારણથી નહિ પણ ૧૯૧૪ પહેલાંની દુનિયાના આર્થિક સંબંધો અત્યારના સંબંધો કરતાં તદ્દન જુદા જ પ્રકારના હતા તે કારણે પણ. ચાલીસ કરતાંયે વધારે વર્ષો પૂર્વે હું જે સમાજ વચ્ચે જીવન ગાળતો હતો તેમાં, સામાજિક પ્રવૃત્તિ બહુ ભેરશોરથી ચાલતી હતી. મારે જ્યાંજ્યાં જવાનું થતું ત્યાં, દરરોજ નહિ તો, અઠવાડિયામાં ચાર અથવા પાંચ દિવસ તો જરૂર કાં તો લોજન સમારંભો અથવા તો ખાણીની મિજલસો હોય જ, અને એ જ પ્રમાણે થિએટર અને ઓપેરા સમારંભોનો ક્રમ પણ ખરો જ. બે વિશ્વયુદ્ધો વચ્ચેના સમય દરમિયાન જીવનની આ ભતની પ્રવૃત્તિઓ ખૂબ ઓછી થઈ ગઈ, અને હું એમ કહી શકું કે સામાજિક પ્રવૃત્તિઓનું પ્રમાણ ઘટીને સોએ વીસ જેટલું થઈ ગયું. ખીબાં વિશ્વયુદ્ધ પછી તો આ સામાજિક પ્રવૃત્તિઓ છેક ઓસરી ગઈ છે—સિવાય કે હું જ્યાં હોઉં ત્યાં જ્યારેજ્યારે હું તેમ જ મારી પત્ની થોડાક મિત્રોને અપેરનાં લોજન માટે અથવા ઓપેરા કે થિએટર સમારંભોમાં આવવા માટે નિમંત્રણ આપીએ. સામાજિક પ્રવૃત્તિઓનો એ મહા યુગ ૧૮૯૮ અને ૧૯૧૪નાં યુદ્ધની શરૂઆતના સમય વચ્ચે આવી ગયો. યુરોપનાં રાજકુટુંબોના મોટા ભાગના સભ્યો સાથે મારો પરિચય હતો અને મોટા પ્રહોની આસપાસ ધૂમતા ઉપગ્રહો જેવા આ રાજવી કુટુંબો આસપાસ ધૂમતા ધનપતિઓ અને ઉમરાવોની સાથે, એ લાંડન હોય કે પેરિસ, રોમ, બર્લિન, મોન્ટે કાર્લો અથવા કેન્સ, નાર્થસ કે સેન્ટ-મોરિટઝ, ત્યાં હું તેમને કેટલીયે વાર મળી ચૂક્યો હતો. એ સામાજિક જીવન મારે માટે હવે ભૂતકાળની વસ્તુ બની ગયું છે. ખરી રીતે ૧૯૧૪નું યુદ્ધ ફાટી નિકળ્યું તેની સાથે જ તેનો અંત આવી ગયો કારણ કે બે વિશ્વયુદ્ધો વચ્ચેના સમયમાં જે સમાજના સંપર્કમાં હું આવ્યો હતો તે અગાઉના સમાજ કરતાં સમૂળગો જુદો હતો. સમાજજીવનમાં થયેલા એ ફેરફારનો ખ્યાલ આપવા માટે હું એમ કહીશ કે ૧૮૯૮ અને ૧૯૧૪ વચ્ચેના સમય દરમિયાન સોમાંથી નવ્વાણું વખત હું મહેમાન અને એક જ વખત

યજ્ઞમાન બનતો—એ યુદ્ધો વચ્ચેના ગાળામાં એ એ વચ્ચેનું પ્રમાણ લગલગ પચાસ-પચાસ જેટલું એટલે સરખું થઈ ગયું અને ધીરેધીરે એ ઓછું અને ઓછું થતું ગયું; અને છેલ્લાં યુદ્ધ પછી તો મેં જોયું છે કે દશમાંથી નવ વખત યજ્ઞમાન હું જ હોઉં છું.

લગલગ સાઠ વરસોની આ પશ્ચાદ્ભૂમિકાના પટ પર મારાં પોતાનાં જીવનમાં તેમ જ હું જે સમાજમાં ફરું છું તેમાં થએલાં પરિવર્તનોની આમ સંક્ષિપ્ત સમાલોચના કર્યા પછી, અત્યારે હું જ્યારે મારા કેન્સનાં પરાનાં નિવાસસ્થાનમાં હોઉં છું, મુંબઈનાં અમારાં ઘરમાં અમે નિવાસ કરતા હોઈએ છીએ, અથવા જ્યારે અમે લંડન કે પેરિસ, વેનિસ, જીનિવા કે એવિયનની હોટલોમાં વર્ષમાં લગલગ આઠ મહિના ગાળીએ છીએ, ત્યારે મારી દિનચર્યા કેવી હોય છે તે હવે જોઈએ.

મારો દિવસ—મારી જીવાનીના શરૂઆતના દિવસથી બનતું આવ્યું છે તેમ—સવારના ચાર વાગ્યે શરૂ થાય છે. એ સમયે હું આપોઆપ જાગી જાઉં છું અને દિવસનો એ પહેલો કલાક—ચાર અને પાંચની વચ્ચેનો—એકાગ્રતાભરી બંદગીમાં ગાળું છું. મારા સુવાના ઓરડામાં કેઈ પ્રાતમાઓ રાખવામાં આવેલી નથી પણ મારા માટે એક ખાસ મુસલ્લો હુમેશ તૈયાર રાખવામાં આવે છે અને મારી તસખી—માળા હુમેશાં મારી પાસે જ હોય છે. પાંચ વાગ્યે હું ફરી સુઈ જાઉં છું અને આઠ અને નવની વચ્ચે ઊઠું છું. ઊઠીને તરત હું નાસ્તો લઉં છું. નાસ્તામાં ટોસ્ટ, ચહા, અને મધ હોય છે—માખણ હોતું નથી. દશ વાગ્યા સુધીમાં હું વર્તમાનપત્રો જોઈ લઉં છું, નાહી લઉં છું, કપડાં પહેરી લઉં છું અને પછી હુમેશાં એકથી જે માર્થલ સુધી ફરવા જાઉં છું, અથવા ગોલ્ફના નવ 'હોલ્સ' રમું છું. વરસાદ વરસતો હોય તો હું બહાર જતો નથી. એક વાગ્યા સુધી હું મારા સેક્રેટરીઓ સાથે કામ કરતો રહું છું. એ વખતે મારો પત્રવ્યવહાર, લેખનકાર્ય અને જીવનની ધંધાદારી બાબતોનો નિકાલ કરું છું. હું ભાગ્યે જ એક દિવસનું કામ બીજા દિવસ માટે અધુરું રહેવા દઉં છું અને સાધારણ રીતે મારું કામ બહુ જ ઓછું ચડેલું રહે છે. કેન્સમાં હોઉં તો એક કે દોઢ વાગ્યે અમારાં પોતાનાં ઘરમાં, પણ બીજે કોઈ પણ સ્થળે હોઉં તો એક યા બીજાં રેસ્ટોરાંમાં ખાણું લઉં છું—હું હોઉં તે હોટલનાં રેસ્ટોરાંમાં તો જવલ્લે જ ખાણું લઉં છું. બપોરનું ખાણું એ જ

દિનભરનું માઝું મુખ્ય લોજન હોય છે. તેમાં મઝછી, ઈડા અથવા માંસ એ ત્રણમાંથી કોઈ એક જ ચીજ હોય છે, પણ એકી સાથે ત્રણે કદી પણ હોતાં નથી. ઉપરાંત ભાત નિયમિત રીતે લઈ છું; અને તે સિવાય, બે ભતનાં શાકભાજી અને બાફેલાં ફળો, આઈસક્રીમ કે કોઈક વાર પુડીંગ.

પેરિસ કે લંડનમાં હોઈ છું, ત્યારે કોઈકવાર હું બપોર પછી રૈસમાં જઈ, અથવા મારા પત્રવહેવાર કે વાચનનું કામ ઉપાડી લઉં. લગભગ પાંચ કે છ વાગ્યે ચાનો એક કપ અને પછી સાત કે આઠ વાગ્યા સુધી હું સાધારણરીતે ફરી કવિતા, નવલકથા, સાહિત્યવિવેચનનાં સામયિકો વાંચુ છું, અને સવારનાં તથા સાંજનાં વર્તમાનપત્રો તો પૂરેપૂરાં વાંચી જઈ છું. રાતનાં લોજનમાં માત્ર તાજાં ફળો હોય છે. રાત્રે હું કોઈ પણ રાંધેલી કે મીઠાવાળી વસ્તુ લેતો નથી. ફળો સારાં ન મળે, તો 'સલાડ' લઉં છું. કવચિત જ્યારે મને રાત્રિલોજન માટેનું આમંત્રણ હોય છે, ત્યારે સામાન્ય રીતે હું યજમાનને મારા માટે 'સલાડ' અને ફળો અથવા કેલરી,^૨ ટામેટાં ઇત્યાદિ જેવી કાચી શાકભાજી રાખવાનું કહું છું.

હું તથા મારી પત્ની બંને નાટક, ઓપેરા અને 'બેલે'નાં ઉપાસક છીએ. લંડન અથવા પેરિસ જેવાં શહેરોમાં હોઈએ ત્યારે અઠવાડિયામાં ચાર કે પાંચ વખત એમાંથી કોઈ પણ એક સ્થળે અમે જઈએ છીએ અને ઘણુંખૂં અમારી સાથે થોડાક મિત્રોને પણ લઈ જઈએ છીએ. કેન્સ જેવી જગ્યાએ અમે પ્રસંગોપાત સિઝન દરમ્યાન ત્યાંનાં સ્થાનિક થિયેટરમાં—કોઈકવાર નાઈસના ઓપેરા અથવા મોન્ટે કાર્લો કે એવાં કોઈ ખીબાં સ્થળે જઈએ છીએ. સામાન્ય રીતે થિયેટરમાંથી પાછા ફર્યા પછી હું તરત જ સુઇ જઈ છું. મારા આખાં જીવનભરના અનુભવે મને શિખવ્યું છે કે ઊંઘ અને ફરવા જવાની કસરત બંને સરખાં છે—રસ્તા પર દુકાનો ભેતાંભેતાં બે કલાક સુધી ધીરેધીરે ફરવાથી તમે જેટલો ફાયદો મેળવી શકો છો તેટલો જ ફાયદો વીસ મિનિટ ઝડપથી ચાલવાથી પણ મેળવી શકો છો, તેજ પ્રમાણે, આઠ નવ કલાક ઊંઘવાથી જેટલો ફાયદો મેળવી શકો છો તેટલો જ ફાયદો ચાર પાંચ કલાકની ઊંઘમાં પણ મેળવી શકો છો. ટૂંકમાં, કાં તો તમે ધીમેધીમે નિંદ્રા

૧. લાલિતરીની એક ભતની કચુંબર

૨. એક ભતનો છોડ, જેની ઘંઠી, ઘંડલા 'સલાડ' અથવા શાકભાજી તરીકે વપરાય છે. —પ્રકાશક

લો કે કાં તો ઘસઘસાટ નિંદ્રા લો. ઝડપી-ઘસઘસાટ નિંદ્રા લેવામાં હું દ્રઢપણે માતું છું. હું આનંદપૂર્વક કહી શકું છું કે હું નિંદ્રા લઉં છું ત્યારે બરોબર નિંદ્રા લેતો હોઉં છું; હું સુવા બઉં છું ત્યારે જરા પણ સમય બગાડતો નથી-કોઈ કારણસર મને જગાડવામાં આવે તો પણ, હું તરત જ પાછો સુઈ બઉં છું; અને એમ કહું તો ચાલે કે આખાં જીવન દરમ્યાન મને કોઈ દિવસ સ્વપ્નાં આવ્યાં નથી. મને લાગે છે કે તેનું કારણ એટલું જ છે કે મારી કસરતની પેઠે મેં મારી નિંદ્રાને પણ વિવેકપુર:સરની બનાવી છે. જેઓ સ્વપ્નાંથી પીડાય છે તેઓ પોતે પોતાનાં કામમાં એકાગ્રતા ફેળવવાની ટેવ પાડશે તો તેમને કેટલેક અંશે શાંતિ પ્રાપ્ત થશે અને તેમનાં મનનો તેમ જ તનનો થાક દૂર થઈ શકશે.

હવે પાછા આરંભના દિવસો અને શિસ્તની વાત તરફ વળીએ: મારા ત્રણ અંગ્રેજ શિક્ષકો હતા-એક મિ. ગાલાઘર, જેઓ આઈરીશ હતા, એક મિ. લોરેંસ અને બીજા આઈરીશ મિ. કેન્ની. મુંબઈના કેથોલિક સંપ્રદાયના ખ્રિસ્તીઓએ મારે માટે આ ત્રણે શિક્ષકો શોધી કાઢ્યા હતા. પશ્ચિમના વિષયોનાં શિક્ષણ માટે મારાં કુટુંબે આ ખ્રિસ્તીઓ તરફ નજર માંડી એ કદાચ વિચિત્ર લાગશે, પરંતુ અમે જ્યાં રહેતા હતા ત્યાં, મુંબઈ અને પુના એ બંને ઠેકાણે અમારી નજદીકમાં જ કેથોલિક ખ્રિસ્તીઓની મોટી અને પ્રતિષ્ઠિત શાળાઓ આવેલી છે-મુંબઈમાં સેંટ મેરીની અને પુનામાં સેંટ વિન્સેન્ટની. અમારા વિશાળ પરિવારનાં બધાં બાળકો-મારા દાદાના આશ્રિતો, પેન્શનરો, સગાંસંબંધીઓ અને વૃદ્ધ સૈનિકોનાં હાથે વધ્યાં જતાં સંતોનો-આ કેથોલિક શાળાઓમાં જતાં. મારાં આખા કુટુંબને એ કેથોલિક પાઠશાળાઓ સાથે બહુ સારો પરિચય હતો, અને એમની સલાહ અને સહાય મેળવવાનું સાવ સહેલું હતું.

પ્રસંગોપાત એ કહેવું જોઈએ કે તેમના તરફથી અમારા મુસ્લિમ બાળકોને પોતાના ધર્મમાં વટલાવવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો હોય એવો કદી અણુસારો પણ મળ્યો નહોતો. ઈસ્લામ પ્રતિ તેઓ માનની નજરે જોતા, અને સીધી દલીલ વડે, સૂચન મારફત કે યુક્તિપ્રયુક્તિ દ્વારા કોઈ પણ મુસ્લિમની ધર્મશ્રદ્ધાને શિથિલ બનાવવાનો કદી પણ પ્રયત્ન કરતા નહિ. સૌથી સ્પષ્ટ એવું મારાં બાલ્યકાળનું આ એક સંસ્મરણ છે, અને સમકાલીન મિસર અને પાકિસ્તાનમાં પણ મેં ફરીથી આ જ વસ્તુસ્થિતિનું દર્શન કર્યું.

છે. થોડાંક વર્ષો પહેલાં એક દિવસે સ્પેનના એક અગ્રગણ્ય કેથોલિક પાદરી સાથે મેં આ વિષે ચર્ચા કરી હતી, અને એ સંબંધી એની ઊલટ તપાસ કરી હતી.

“અહીં આવીને સમય બગાડવાનું તમને મન જ કેમ થાય છે?” મેં કહ્યું. “તમે ધર્મ પ્રચારક છો, અને ધર્મપ્રચાર કરવા માટે જોઈએ તેટલી તક તમને મળે છે, પણ તમે તો એક છોકરાનો પણ ધર્મપલટો કરાવવા માટે કદી પ્રયત્ન કરતા નથી! તો તમે અહિં આવ્યા છો શું કરવા? શિક્ષકોની અને મકાનોની પાછળ તમે જે આ જગી રકમો ખર્ચો છો તેમાંથી તમને મળે છે શું? આ બધું છે શા કાળે?”

હોઠ પર પોતાનું વિશિષ્ટ સ્મિત પ્રસારતા મારા બુના મિત્ર એવા એ કેથોલિક પાદરી બોલ્યા: “અમને એમાંથી શું મળે છે એ તમારાથી નથી સમજાતું?”

“ના!”

“અમને પૈસા તમે આપો છો. દરેક મુસ્લિમ અને ખ્રિસ્તી છોકરાને અમે અમારાથી અપાય તેટલું ઉત્તમ શિક્ષણ આપીએ છીએ. પરંતુ એનું મૂલ્ય ચૂકવતાં એમનાં નાકે દમ આવી જાય છે. જેઓ ભરી શકે છે, તેમની પાસેથી અમે બહુ મોટી ફી લઈએ છીએ, પણ અમારાં ગરીબ કેથોલિક બાળકોને મફત શિક્ષણ મળે છે. એટલે આડકતરી રીતે તમે એનો ખર્ચ ભોગવો છો, અને તમારા ખર્ચે અમારા ગરીબ વર્ગને પ્રથમ કક્ષાનું શિક્ષણ મળે છે.”

મને લાગે વળગે છે ત્યાં સુધી, એ કેથોલિક ખ્રિસ્તીઓએ મારે માટે શોધી કાઢેલા એ ત્રણે શિક્ષકો ઉત્તમ જ હતા. તેમણે મને આપેલું શિક્ષણ સહેજ પણ સંકુચિત અથવા મર્યાદિત નહોતું. વિશાળ ક્ષિતિજ્ઞેનાં દર્શન કરવા જેટલું મારાં માનસને એમણે ઉન્નત બનાવ્યું, બહારનાં જગત પ્રત્યે તેમણે મારી આંખ ઉઘાડી. તેઓ શાળા અને ઉદાર માનસવાળા હતા, જ્ઞાન માટે એમનામાં ઉત્સાહ પ્રેરે એવી ધગશ હતી અને એનું વિતરણ કરવાની—વિદ્યા આપવાની આવડત પણ હતી—પછી ગમે તે વિષય હોય; વિજ્ઞાનનો, ઇતિહાસનો કે રાજકારણનો. સૌથી અગત્યની વાત તો કદાચ એ હતી કે મારી મેળે વાંચવા માટે તેમણે મને પ્રોત્સાહન આપ્યું હતું, અને દશેક વર્ષનો થયો ત્યારથી જ, હું અંગ્રેજી, ફ્રેંચ, ફારસી અને અરબી ભાષાનાં

પુસ્તકોથી ભરેલાં અમારાં વિશાળ પુસ્તકાલયનો છૂટથી લાલ લેવા મંડી પડ્યો. મારા આ ત્રણ શિક્ષકોએ મને જ્ઞાનપ્રાપ્તિની ચાવી આપી હતી, અને એ માટે હું મિ. ગાલાધર, મિ. લોરેન્સ અને મિ. કેનીનો હુંમેશ અત્યંત ઋણી રહ્યો છું.

એમને વિષે પ્રશસ્તિ સિવાયનાં ખીન્ન કોઈ વચનો મારે કહેવાનાં નથી. પણ, અફસોસ, અરબી અને ફારસી તથા ઇસ્લામ વિષેની સર્વે બાબતોનું મને શિક્ષણ આપવાની જવાબદારી જેમનાં શિરે હતી તે માણસને માટે હું કંઈ પણ સાઈ કહી શકું એમ નથી. તેઓ ભારે વિદ્યાભ્યાસી હતા, પ્રખર વિદ્વાન હતા, અરબી સાહિત્ય અને ઇસ્લામના ઇતિહાસનું એમનું જ્ઞાન વિશાળ અને ઊંડુ હતું; પણ આ બધાં જ્ઞાન વડે ન તો એમનું માનસ વિશાળ બની શક્યું કે ન તો એમનું હૃદય ઉખાલયું થઈ શક્યું. એ ધર્માધ ક્રિસ્તવાદી હતા, અને એમનું વાચન વિશાળ હતું છતાં પણ મારા જોવામાં આવેલા કોઈ પણ માણસ કરતાં એમનું માનસ સૌથી વધુ અંધકારગ્રસ્ત અને સંકુચિત હતું. જો એ શિખવતા તેવી જ વસ્તુ ખરેખર ઇસ્લામ હોત, તો-તો ખચીત અલ્લાહે હજરત મહુમદને આખી માનવજાત માટે આશીર્વાદરૂપ થવા માટે નહિ પણ શાપરૂપ થવા માટે જ મોકલ્યા હતા (કે જેમ નથી જ).

એમની વાતો સાંભળીને હુઃખ થતું અને એક રીતે ભય પણ ઉપજતો. એમને સાંભળતાં કોઈપણ માણસને એમ લાગતું કે અલ્લાહે માણસોને માર દોઝખમાં મોકલાવવા અને અનંત યાતનાનો ભોગ બનાવવા જ પેદા કર્યા છે. એમનું જ્ઞાન ગમે તેટલું ઊંડુ અને ચોકસ હોય—અને મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે આ બાબતોમાં એમનું જ્ઞાન અજોડ હતું—તે છતાં એ ચીમળાઈને દ્વેષીલુ અને કટુ બની ગયું હતું. પાછલાં વર્ષોમાં તેઓ તહેરાન પાછા ફર્યા હતા અને ત્યાં તેઓ ઇસ્લામી વિદ્યાના મહાન અને નિષ્ણાત શિક્ષક બન્યા હતા તથા આખાં ઇરાનમાં એક મોટામાં મોટા વિદ્વાન તરીકે ખ્યાતિ મેળવી હતી; આમ છતાં, હું ધારૂં છું કે, છેવટ સુધી તો હું એમને ઓળખી ચુક્યો હતો એવા જ એ ધર્માધ મુલ્લા રહ્યા હશે.

કદાચ મારા આ શરૂઆતના અનુભવને કારણે જ મારા બાકીના આખા જીવનકાળ પર્યંત ધંધાદારી ધર્મપ્રચારકો તરફ મારાં મનમાં અમુક પૂર્વગ્રહ બંધાઈ ગયો છે—ભલે તેઓ મુલ્લા કે મૌલવી, પાદરી, વિકાર કે બિશપ ગમે તે હોય. હું કબૂલ કરૂં છું કે એમાંના ઘણા અનુકરણીય પુરૂષો હોય છે. સરળ

અને ધર્મિષ્ઠ એવા—ક્રાન્સના ગામડાના પાદરીઓ, ઇટલીના ગ્રામવિસ્તારના વિનમ્ર ધર્મગુરુઓ, દુનિયાલરની હોસ્પીટલોની લલી, નમ્ર અને ધર્મપરાયણ નર્સો—એ સર્વેનો મને પરિચય છે, તેમની હું પ્રશંસા કરું છું અને તેમના પ્રત્યે માનની નજરે જોઉં છું. ઇંગ્લેંડમાં કવેકરના સંપ્રદાયને અનુસરનારાઓમાંથી મને ઘણા આજીવન મિત્રો સાંપડયા હતા, અને તેમની સાથેના માનસિક તેમજ આધ્યાત્મિક સહચારથી મને જે શાંતિ પ્રાપ્ત થઈ હતી તેનું મને ભાન છે, કારણ કે અમારી પરસ્પરની ધર્મભાવનાઓ માટે અમારાં મનમાં કેવળ આદરભાવ રહ્યો છે—કવેકર સંપ્રદાયની એમની માન્યતાઓ માટે મારાં મનમાં, મારી ઇસ્લામી ધર્મભાવના માટે એમનાં મનમાં. જગતલરના મુસ્લિમ ધર્મઉપાસકોની વિશાળ બહુમતિ ખીબત ધર્મવાળાઓ પ્રત્યે ઉદાર અને વિનયશીલ રહી છે, અને બધાને માટે એ અલ્લાહ પાસે માફીની અને રહેમની પ્રાર્થના કરે છે. આમ છતાં ઇરાક અને ઇરાનમાં ધર્મના કાયદાકાનૂનોના એવા આલિમો-આચાર્યોનો સંપ્રદાય અસ્તિત્વમાં આવ્યો હતો જેમનાં દ્રષ્ટિબિંદુ અને સ્વભાવ—અસહિષ્ણુતા, ધર્મઘંતા અને આધ્યાત્મિક આક્રમણશીલતા—મારા એ પુરાણ શિક્ષક જેવાં જ હતાં, અને મારા દુનિયાલરના પ્રવાસમાં આવા જ પ્રકારના અતિઘણા મનુષ્યો—ખ્રિસ્તી, મુસ્લિમ, યહુદી—મને મળ્યા છે જેઓ ઉત્સાહથી અને આડંબરપૂર્વક ઇશ્વરનાં ગુણગાન ગાય છે, અને છતાં ચોકસપણે એમના પોતાના જેવો જ મત ધરાવનારા સિવાયના સહુ કોઈને જહન્નમમાં અને કાયમી લ્યાનતમાં ધકેલી દેવા તૈયાર થઈ જાય છે. મારે કબૂલ કરવું જોઈએ જ કે વરસો સુધી મેં આવા મનુષ્યથી દૂર રહેવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

મારા જેવા હિંદુસ્તાનમાં વસેલા અને ઉછરેલા બાળકને યુવાનીમાં આવી સંકુચિત અને રૂઢિબદ્ધ ઇસ્લામી ધર્મભાવનાની દીક્ષા આપવામાં આવે એ વિચિત્ર હતું, અનુચિત હતું. કારણ કે મારી આસપાસનું શરૂઆતનું વાતાવરણ અત્યંત વ્યાપક સહિષ્ણુતાથી ભરપૂર હતું; અમારાં ઘરમાં હિંદુઓ કે હિંદુધર્મ પ્રત્યે કદી પણ પૂર્વગ્રહ હતો નહિ, અને અમારા ઘણાએ ખિજમતગારો અને નોકરો—અમારા માળીઓ, ખેપિયાઓ, સિપાઈઓ અને ચોકીદારો, તેમજ જેઓનું કાર્ય ખરીદી અને વેચાણ, બજારના સોદાઓ અને લાડાની વસુલાત સાથે સંબંધ ધરાવતું હતું તેઓમાંના ઘણા ખરા માણસો—હિંદુઓ હતા.

૧. બ્યોર્ન ફેક્કસ સ્થાપિત ખ્રિસ્તી પંથ, જેના અનુયાયીઓ એકબીજાને ફેંડ-મિત્ર કહી સંબોધે છે.
—પ્રકાશક

આ ઉપરાંત, મારાં માતાજી પોતે મુસ્લિમ પ્રભુલિકા પ્રમાણેના ખરેખરાં સૂફી હતાં (અને એ જ પ્રમાણે એમની મોટા ભાગની ખૂબ નિકટની સહવાસીનિઓ પણ હતી); અને તેઓ નિયમિત રીતે ઘણા સમય આધ્યાત્મિક જ્ઞાન અને ઈશ્વર સાથેની એકતા અર્થેની પ્રાર્થના કરવામાં ગાળતાં હતાં. એમની આવી ભાવનાશીલતામાં ધર્મોદ્ધતાને જરાય અવકાશ નહોતો. ખીબ ઘણા સૂફીઓની પેઠે મારાં માતા જાંડી કાવ્યદ્રષ્ટિ ધરાવતાં હતાં. પુષ્પોનાં પાર્થિવ સૌંદર્ય અને રંગો, રાત્રીની મંત્રમુગ્ધતા અને સંગીતમયતા, અને ઈરાની ઉષાની પળવાર ઝબકી જનારી લીલા સાથે માનવીએ દિવ્યતાનાં કરેલાં પરમ સુખદ દર્શનની અત્યંત રમણીય સરખામણી કરતી કદાચ રૂમી કે હાફિઝની કેટલીક કાવ્યપંક્તિઓ મેં, લગભગ આનંદસમાધિ જેવી સ્થિતિમાં, એમને વાંચતાં સાંભળ્યાં છે. એ પછી મારે ફરી પેલા અંધારઘેરા ચક્રવે ચડવું પડતું અને મારા શિક્ષકને એમની આદત મુજબ ઘાંટા પાડતા અને શ્રાપ વર્ષાવતા સાંભળવા પડતા. તેઓ સંકુચિતમાં સંકુચિત દ્રષ્ટિવાળા શિયા હતા, એટલે તેઓ બિનમુસ્લિમો ઉપર નહિ, પયગંબરસાહેબ ઉપર ભુલ્મ ગુબરનારાઓ ઉપર પણ નહિ, પરંતુ પયગંબર સાહેબના સાથીઓ અને ખલીફાઓ ઉપર ઉગ્રમાં ઉગ્ર તિરસ્કાર વર્ષાવતા; પયગંબર સાહેબનાં પુત્રી અને બે દોહિત્રો, એમના જમાઈ હુઝરત અલી અને હુઝરત અલીના ચાર કે પાંચ છેક નિકટના સાથીઓ સિવાય ખીબ બધા અદલાહના અને એના પયગંબરના દુશ્મન હતા, જેમણે પયગંબરસાહેબનાં અવસાન વખતે એમને ઘેરી લેવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો અને એમનાં અવસાન પછી હુઝરતઅલી—પયગંબરસાહેબના સ્વીકારાયેલા પુત્ર અને સ્વભાવિક વારસ—તેમની અને હુઝરત અલીના પુત્રો એટલે પયગંબરસાહેબના પ્યારા દોહિત્રોની ઘાતકી રીતે હત્યા કરી હતી. આ પ્રકારનો શિયાવાદ મહોરમ માસ દરમ્યાન માતમ અને લાનત મલામત-ઉગ્ર શ્રાપવર્ષા દ્વારા પરાકાષ્ટાએ પહોંચે છે. આ તિરસ્કાર, અસહિષ્ણુતા અને ધર્મોદ્ધતા સામેના પ્રત્યાઘાત વડે, મને લાગે છે કે, માઈ આખું જીવન રંગાઈ ગયું છે, અને એનો ઉત્તર મને આ સરળ પ્રાર્થનામાં મળ્યો છે કે અદલાહ એની અનંત કરૂણા વડે બધા જ મુસ્લિમોને, કતલ કરનારને અને કતલ થનારને, માફી બક્ષે અને બધા વચ્ચેના વિસંવાદો બેહિસ્તમાં ભૂલાઈ જઈને, સહુ અંતિમ સંપૂર્ણ મુક્તિ મેળવે. વધુમાં હું એવી પ્રાર્થના કરું છું કે ઈશ્વર પ્રત્યે ખરાં હૃદયની અને સાચી શ્રદ્ધા રાખનાર સર્વ કોઈ, ભલે તેઓ ખ્રિસ્તી, યહુદી, બૌદ્ધ અથવા બ્રાહ્મણ હોય, જેઓ ભલું કરવા પ્રયાસ

કરતા હોય અને ખૂરાઈથી દૂર રહેતા હોય, જેઓ નમ્ર અને દયાળુ હોય, એ સઘળાએ સ્વર્ગમાં ભેગા મળે અને એ સહુને છેવટની માફી તથા શાંતિ અર્પવામાં આવે. ખીજા તમામ પંથો મુસ્લિમો પ્રત્યે આવી જ ઉદારવૃત્તિ દાખવે એમ હું ઈચ્છું છું; પરંતુ-જેમનો અગાઉ ઉલ્લેખ કર્યો છે તે વિનયશીલ અને માનનીય અપવાદો સિવાય-આ જાતની વૃત્તિ ખ્રિસ્તી ધર્મગુરુઓમાં મેં જોઈ નથી. આ કથન કડવી અને દુઃખદ હકીકત છે, પણ મને એ વાત સાચી હોય તેમ લાગે છે કે, સામાન્ય રીતે, જુદાં જુદાં ખ્રિસ્તી દેવળોમાંનાં કોઈ પણ દેવળમાં જેમ માણસનું સ્થાન વધારે ઉંચું, તેમ મુસ્લિમો અને ઈસ્લામ પ્રત્યે એનું વલણ વધુ કડક અને ઓછું ઉદાર બને છે.

તમે જોઈ શકો છો કે, જે કુટુંબમાં હું ઉછર્યો હતો તે સાહિત્યરસિક હતું. મારાં માતાની કાવ્યદ્રષ્ટિનો ઉલ્લેખ મેં કર્યો છે. ઈરાની અને ફારસી સાહિત્યમાં તેઓ પૂરેપૂરાં પ્રવીણ હતાં, અને એ જ પ્રમાણે એમની કેટલી પરિચારિકાઓ અને અતિ નિકટની સ્ત્રીમિત્રો પણ એવી જ જાણકાર હતી. મારાં માતાને ઘણાં કાવ્યો કંઠસ્થ હતાં અને એ શિષ્ટ કાવ્યોમાંથી પ્રસંગોને અનુરૂપ એવી પંક્તિઓ ટાંકી બતાવવાની સહજશક્તિ એમનામાં હતી--એ શક્તિ એમના દીર્ઘ જીવનકાળ દરમ્યાન ટકી રહી હતી, એમ હું જરૂર કહી શકું. લગભગ નેવું વરસની વયે પણ, હાફિઝ અને ફિરદોસી કે રૂમી જેવા કોઈ મહાકવિઓનાં કાવ્યોમાંથી જ નહિ પણ અનેક ઓછા જાણીતા અને નાના કવિઓનાં કાવ્યોમાંથી પણ, પ્રસંગને શોભે એવાં સુયોગ્ય અવતરણો માટે એમને કદી પણ મુશ્કેલી પડતી નહિ.

એક નાનકડાં ઉદાહરણથી આ સ્પષ્ટ થશે. એમનાં અવસાન પહેલાં થોડા જ સમયે મારા એક પિત્રાઈ ભાઈ રાતે જમતી વેળા કોઈક જ વાર સાંભળવામાં આવતી ફારસી કવિતાની કડી બોલ્યા. મારાં માતાને તકલીફ કે મુંઝવણ ન થાય એટલા માટે, મેં એ કડી હાફિઝની છે એમ કહી દીધું. “બિલકુલ નહિ,” મારાં માતાએ કહ્યું, “એ હાફિઝનું કાવ્ય નથી,” અને એમ કહીને એમણે એ કાવ્યનું શીર્ષક અને એ કાવ્ય રચનાર લગભગ વિસરાઈ ગએલા કવિનું નામ કહી બતાવ્યું.

મારાં માતાની આ વિશિષ્ટતાને કારણે એમની સાથે ભોજન લેતી વેળા નકામા અર્થહીન ટોળટપ્પા કે ગપ્પા માટે અવકાશ જ રહેતો નહિ. એમ

કાવ્ય, કે સાહિત્ય વિષે ચર્ચા કરતાં; અથવા વારંવાર તહેરાન આવળ કરતી કોઈ એક પ્રોઠ બાનુ કદાચ શાહુના દરબાર વિષેના પોતાના અનુભવોની વાત કરતી.

મારા બાલ્યકાળનું આ સ્વરૂપ સ્પષ્ટ-અતિસ્પષ્ટ છે. હું સુખી હતો કે દુઃખી ? હું એકલવાયો હતો, એ રીતે કે, મારા સમવયસ્ક અને સમાન દ્રષ્ટિબિંદુવાળા અને યૌવનકાળના મારા સૌથી નિકટના અને સૌથી પ્રિય મિત્રો એવા મારા વડાલા પિત્રાઈ ભાઈ આગા શમ્સુદ્દીન અને એમના ભાઈ અખ્બાસને બાદ કરતાં, મારે સરખી વયના કોઈ સાથી નહોતા, પણ રબ્બો એટલી બધી ઓછી મળતી અને નવરાસનો સમય એટલો બધો ઓછો હતો, કે સંખ્યાબંધ મિત્રો હોત તો પણ હું એમને શું કરત ? એક હુકીકત બહુ જ સ્પષ્ટ રીતે આગળ તરી આવે છે-હું ઘણાખરા બાળવિદ્યાર્થીઓ કરતાં ઘણીબધી સખત મહેનત કરતો. તેર વરસનો થયો ત્યાં સુધીમાં તો હું અંગ્રેજી, હીક્રીક ફ્રેન્ચ, પૂરેપૂરું ફારસી અને સાધારણ અરબી લખી વાંચી શકતો હતો; રોમન તેમ જ ઈસ્લામી ઇતિહાસનું મેં ઊંડું જ્ઞાન મેળવ્યું હતું. રસાયણશાસ્ત્ર અને પદાર્થવિજ્ઞાન, વનસ્પતિશાસ્ત્ર, જીવવિદ્યા અને પ્રાણીશાસ્ત્ર જેવા કમ-અઝ-કમ વિજ્ઞાનના મૂળ તત્ત્વોનું મેં સારાં પ્રમાણમાં જ્ઞાન સંપાદન કર્યું હતું. મારું વિજ્ઞાનનું શિક્ષણ માત્ર સિદ્ધાંતો પૂરતું જ નહોતું; અમારાં દરેકેદરેક ઘરમાં મારી અકેક પ્રયોગશાળા હતી અને દરરોજ પ્રયોગશાળામાં જઈ અમુક નિશ્ચિત સમય સુધી મારે પ્રયોગાત્મક કામ કરવાનું હતું.

મેં અગાઉ કહ્યું છે તેમ, નાનપણથી જ મારામાં વાચન માટે અદ્ભુત રસવૃત્તિ જાગી હતી. હું લગભગ દશ વરસની ઉંમરનો થયો ત્યારથી એ ખૂબ ઝડપથી વધતી ગઈ, અને અમારાં વાચનાલયની સાધનસામગ્રીનો, કંઈ નહિ તો, તત્કાળ પૂરતો તાગ આવી ગયા પછી, હું ખીજે નજર દોડાવતો. મારે પોતાને માટે પુસ્તકો ખરીદવાની મને ઈચ્છા થતી. પણ એમાં એક નાની શી અડચણ આવતી: મારાં માતા મને ખિસ્સાખર્ચ માટે કંઈ પણ આપતાં નહિ. મારા પિત્રાઈ ભાઈએ અને મેં મળીને આ મુશ્કેલીને પાર કરી જવાને એક સુંદર યોજના ઘડી કાઢી. અમે દરેક જણ આખા પહેરી લેતા (ઘરાન અને અરબ દેશોમાં સર્વદેશીય પોશાક તરીકે પહોળો, આખાં શરીરને આવરી લેતો ઝખ્ખો પહેરવાનો રિવાજ છે, અથવા હતો). આવો પોશાક પહેરીને અમે મુંબઈના એક જાણીતા પુસ્તકો વેચનારની દુકાને પહોંચી જતા.

એક જણ દુકાનદારને ઊંડી વાતે વળગાડતો, અને ખીજે જણ આખાની ઘડીઓમાં થોડીક ચોપડીઓ સરકાવી દેતો. અમારી નાનકડી ચુકિત થોડા જ વખતમાં પકડાઈ ગઈ, અને દુકાનના માલિકે મારા કાકાને તથા મારાં માતાને કહી દીધું. અવશ્ય અમારું ખિલ તો તુરત જ ચુકવી આપવામાં આવ્યું, પણ અમારાં કુટુંબીજનોએ અમને પાઠ શીખવવાનો પણ નિર્ણય કર્યો. અમને કંઈ કહેવામાં આવ્યું નહિ અને અમે અમારી નાની શી શરારતી રમત ચાલુ રાખી. એક દિવસ અમે એમાં મશગુલ હતા એટલામાં તો દુકાનમાં મારા કાકા આવી પહોંચ્યા.

“ઉતારો તમારા આખા!” એમણે કડક હુકમ છોડ્યો.

અમે એમ ક્યું અને તે સાથે જ, અમે ચોરેલી ચોપડીઓ જમીન પર સરકી પડી. અમને તુરત જ પાર વગરની શરમ અને મુંઝવણ થઈ, અને તે દિનથી તે આજ સુધી મેં કોઈના બાગમાંથી એને કહ્યા વિના એકાદ ફૂલ પણ ચુંટ્યું હોય એમ મને યાદ નથી.

મારું વાચન ચાલુ રહ્યું—પણ ચોરેલી ચોપડીઓતું નહિ. અને એક કે બે વરસ પછી મારાં વાચનમાં તેમ જ જીવન વિષેનાં મારાં આખાંએ દ્રષ્ટિબિંદુમાં પણ એક નાનકડા પરંતુ શાણપણભર્યા નિર્ણયને લીધે ગંભીર અને કાયમી પરિવર્તન થયું; અત્યાર સુધી મોટે ભાગે જે કંઈ પીડાકારક અને કષ્ટભર્યું હતું તે હવે આનંદજનક અને સુખભર્યું લાગવા માંડ્યું, મારી તબિયત તુરત જ સુધરી ગઈ, અને મારી ખાતરી છે કે તે પછીનાં જીવનમાં પડનારી ઘણી તકલીફ અને કમનસીબીમાંથી હું ઊગરી ગયો. મારા ત્રીજા અને છેલ્લા યુરોપીય શિક્ષક મિ. કેની એક સમયે ચશ્માંવાળાની એક પેઢીમાં કામ કરતા. જેવો તેમણે મને કામ કરતાં જોયો કે તુરત જ, મને જન્મથી જ મળેલી ટૂંકી નજરની ખામીને લીધે અને મારી આસપાસના લોકોનાં એ વિષેનાં અજ્ઞાનને કારણે, મારે દરરોજ અને દર કલાકે જે ત્રાસ સહન કરવો પડતો તે કેટલો ભયંકર—અને કેટલો જોખમકારક—હતો તે એમને સમજાઈ ગયું.

એક દુઃખદ અને વિચિત્ર ઘટના યાદ આવે છે કે, મિ. કેની આવ્યા તે પહેલાં એકથી વધારે વાર, હું ગમતમાં અમારાં કુટુંબના કોઈ માણસ અથવા મિત્રનાં ભૂલથી પડી રહેલાં ચશ્માં ઉડાવીને પહેરી ચુક્યો હતો. જે ઘડીએ હું એ પડોશી કે તુરત જ, અત્યંત ટૂંકી નજરવાળો નાનો બાળક જેઈ શકે તેટલી જ,

છેડેથી ધાબાં જેવી દેખાતી, કાયમી ધુમ્મસથી છવાયેલી અને ધુંધળી દુનિયાને બદલે સુરેખ અને ભિન્નભિન્ન આકારનાં માનવીઓવાળી, લીલાં વૃક્ષો તથા ભલકરંગી ફૂલોવાળી, અને ઉગ્ર અને સખળ પ્રકાશવંતી એવી એક નવીન અને થનગનતી દુનિયા નિરખવાનો મને આનંદ મળતો. પણ આનંદની એ ઘડીઓ ક્ષણિક નિવડતી, અને ખચીત એ ખૂંચવી લેવામાં આવતી હતી. નોકરોને મારી પાસેથી ચશમાં લઈ લેવાનો હુકમ કરવામાં આવ્યો હતો, કારણ કે બાળક ટૂંકી દ્રષ્ટિનો હોઈ શકે એમ મારાં કુટુંબીઓ મારી શકતાં નહોતાં અને એમને તો લાગતું હતું કે હું લાડઘેલો અને છોકરમત થતો નહોતું. મારી તત્કાલીન સ્થિતિ અને ભવિષ્યમાં એને પરિણામે થનારી અસર મિ. કેનીના લક્ષમાં તરત જ આવી. એ જ્યાં નોકરી કરતા હતા તે ચશમાંવાળાની પેઢીએ મને લઈ જવા માટે એમણે આગ્રહ કર્યો; અને મારી આંખો તપાસાવીને મને વાચવાનાં તથા દૂર જોવાનાં બંને પ્રકારનાં ચશમાં અપાવ્યા. મારા કાકાઓએ દરમ્યાનગીરી કરવાનો પ્રયાસ કર્યો, પણ મિ. કેની બહુ મક્કમ રહ્યા; તેઓ યુરોપિયન તરીકેની પ્રતિષ્ઠા ધરાવતા હતા, અને અતે એમનો વિજય થયો. આ શાણપણભર્યાં અને માયાળુ પગલાંએ મને અપાર પીડા અને વ્યાધિમાંથી ઉગારી લીધો, અને મારે માટે જીવનની નવી દુનિયા ખુલ્લી કરી.

મારી બાલદ્રષ્ટિ સમક્ષ આ રીતે ઉઘડેલી એ નવી દુનિયા કેવીક હતી ? જે પ્રકારનાં જીવનનું મને શિક્ષણ આપવામાં આવતું હતું એ જીવન કેવુંક હતું? સૌથી પહેલી અને મહત્વની વાત એ હતી કે, મને મળેલા વારસાની રૂએ હું ઈસ્લામી આલમમાં જેનું મહત્વ જરાય અવગણી ન શકાય એવી દૂરદૂર વિસ્તરેલી અને અત્યંત વિવિધતાપૂર્ણ કોમનો આધ્યાત્મિક વડો અને નેતા હતો. હું યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરૂં કે તરત જ, મારે જવાબદારી ઉપાડી લઈને નિર્ણયો કરવાના હતા. ૧૮૮૫માં, આઠ વરસની ઉંમરે, ઇમામતની ગાદીએ મારે અભિષેક કરવામાં આવ્યો હતો, અને એ વિલીન થઈ ગયેલા યુગનું તાદૃશ સ્મરણ કરાવે એવો એ વિધિનો એક ફોટોગ્રાફ પણ હસ્તીમાં છે. થોડાંક વરસો પછી, જેને આપણે અત્યારે સલામતીની બાબત તરીકે ઓળખાવીએ એવી મુંબઈનાં જીવનમાં અત્યંત મહત્વની બાબતમાં, મારી લાગવગ અને સત્તાનો ઉપયોગ કરવાનો મારે પ્રસંગ આવ્યો. ૧૮૯૦ના દશકાનાં શરૂઆતનાં વરસોમાં મુંબઈમાં ભીષણ કોમી રમખાણ ફાટી નીકળ્યું. રમખાણમાં કોઈ પણ નતનો

હિસ્સો ન લેવા માટેના મેં મારા અનુયાયીઓને સખ્ત હુકમ ફરમાવ્યા. મારા હુકમની અસર માત્ર નિષેધાત્મક જ નહોતી; એથી મુંબઈના હિંદુઓ અને મુસ્લિમો વચ્ચેનો રોષ એછો કરવામાં અને ફરીથી શાંતિ સ્થાપવામાં પણ સહાય મળી. આ બદલ—મારાં પહેલાં સ્વતંત્ર રાજકીય કાર્ય બદલ—મુંબઈના ગવર્નર અને પોલીસ કમિશનરનો હું આભાર સંપાદન કરી શક્યો, અને હું તે વેળા બે કે બાળક જ હતો છતાં, એ કાર્ય મને તેમામ કોમના રાજકીય નેતાઓનો આદરભાવ જીતી લેવામાં ઘણું સહાયભૂત થયું.

કેમકે આ અરસામાં તો મારા પરિવારે, અનુયાયીઓએ, સમર્થકોએ, સગાંસંબંધીઓએ અને આશ્રિતોએ મુંબઈની વસતિમાં મહત્વનું સ્થાન મેળવી લીધું હતું, અને (આગળ તુરતમાં મારે દર્શાવવાનું છે તેમ) છેવટે તેમણે ખુદ પોતાને માટે સલામતીની સમસ્યા ઉભી કરી હતી. પોતે ઈરાનમાંથી હિજરત કરીને આવ્યા હતાં એનું મારા દાદાને ભાન હતું તે કારણે, અને પોતે મુંબઈમાં વસવાટ કર્યો ત્યારથી પોતાની સાહસિક અને આવેગલરી કારકિર્દી મોટેભાગે પૂરી થઈ હતી કદાચ એવા પણ ભાનને કારણે, મારા દાદાએ હિંદનાં રાજકરણમાં કંઈ પણ ભાગ લીધો નહોતો. મારા પિતાએ, સર જેમ્સ ફરગ્યુસનના ગવર્નરપદ દરમ્યાન, મુંબઈની ધારાસભામાં બેઠક સ્વીકારી હતી. મારી પુખ્ત ઉંમરે મારાં રાજકીય આદર્શો અને હિતો મને ઘણે દૂર ક્યાંના ક્યાં લઈ જવાનાં હતાં, પરંતુ ૧૮૮૦ના દશકાનાં પાછલાં વરસો અને ૧૮૯૦ના દશકાનાં શરૂઆતનાં વરસો દરમ્યાન જે શાસન હેઠળ હું ઉછરતો હતો એ પણ એની રાજકીય, વહીવટી, સામાજિક અને આર્થિક આંટીઘુંટીઓ અને સમસ્યાઓથી રહિત ન હતું.

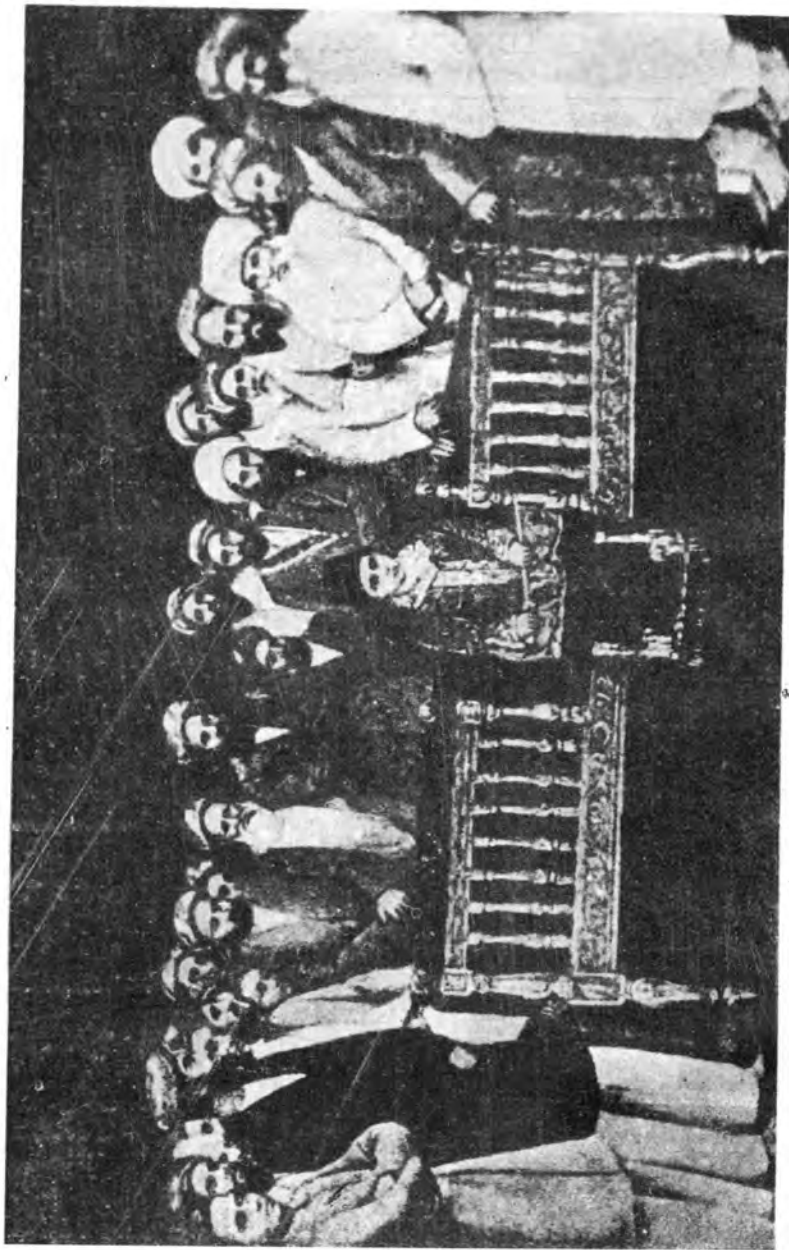
પૂના અને મુંબઈ બન્ને સ્થળે, મારા દાદા મોટેભાગે પોતાનું અલિખ્ત જીવન ગાળી શક્યા હતા. એ જીવન ઘણા લાંબા સમયથી વિલીન થઈ ગયેલા લગભગ મધ્યકાલીન પ્રકારનું અને ઢબનું જીવન હતું. તેઓ ઈરાનથી પોતાની સાથે એ કાળના ઈરાની ઉમરાવોની રમતગમતો, અને એ રમતગમતોની વ્યવસ્થા કરવાની નવાખી અને દમામદાર કાર્યપદ્ધતિઓ લેતા આવ્યા હતા. જે સમાજમાં તેઓ ઉછર્યા હતા તે સમાજમાં ખુદલાં ચોગાનોની રમતગમતો માટે ભારે શોખ હતો; રેસના ઘોડાના અત્યંત ખર્ચાળ તબેલાઓ રાખવામાં આવતા; શિકારી કૂતરાઓની પલટણ ઉછેરવામાં આવતી, અને ઈરાક તેમ જ ઈરાનમાં મળી આવતાં સારામાં સારાં શિકારી બાજપક્ષીઓની સતત ખોજ કરવામાં આવતી. આ બધાં

H. R. H. THE PRINCE AGA KHAN
CHILDHOOD PORTRAIT

હિઝ શાયલ હાઈનેસ ધી પ્રિન્સ આગાખાન સાહેબ, બાળવયમાં.

H. R. H. THE PRINCE AGA KHAN
ascended the Gadi (the throne of Imamat) Bombay. 1885.

હિજ રાયલ હાઈનેસ થી પ્રિન્સ આગાખાન સાહેબનો ઈમામતની ગાદીએ અભિષેક
મુંબઈ, ૧૮૮૫.

મનોરંજનો—અને સાથેસાથે એની સાથે સંબંધ ધરાવનાર શોષીન અનુયાયી-
ઓનો એક મોટો સમૂહ પણ—તેઓ પોતાની સાથે દેશવટામાં લેતા આવ્યા
હતા. મુંબઈ આવીને સ્થિર થયા એટલે તરત જ એમણે અરબી, ઈંગ્લીશ,
ઓસ્ટ્રેલિયન અને તુર્કી ઘોડાઓ પણ ખરીદ કર્યા અને તેમને રેસમાં ઉતાર્યા;
નવેસરથી એમણે શિકારી ફૂતરાઓ અને બાજપક્ષીઓ એકઠાં કર્યાં; અને આ
વિનોદોની આસપાસ એમના જીવનક્રમની રચના થઈ. સવારના છ વાગ્યે એમના
દિવસનો આરંભ હરણના કે પક્ષીઓના શિકારથી, અથવા તો—રેસની મોસમમાં—
પોતાના ઘોડાઓને અપાતી તાલીમ નિહાળવા કવાયતના મેદાનોની મુલાકાતથી
થતો. નવ વાગતાં સુધીમાં તેઓ પાછા ઘેર આવી જતા. તેઓ પાકો નાસ્તો લઈને
પછી સૂઈ જતા. બપોર પછી એ ઊઠતા, રેસની મીટીંગમાં જતા અથવા તો સાંજ
સુધી પાછા શિકારે નીકળી પડતા. તે પછી ઘેર પાછા ફરતા અને રાત્રે કોમના
રાહબર તરીકેનું પોતાનું કામ બબલવતા—અનુયાયીઓને મળતા, પત્રવ્યવહારનું
કામ હાથ ધરતા અને નાણાકીય તેમ જ એવી બીજી બધી બાબતો જોઈ જતા.
નવને સુમારે તેઓ કંઈક ભારે કહેવાય તેવા ભોજન માટે ઊઠતા, અને ફરી
પાછા સવારના પાંચ સુધી કામ કર્યા કરતા, અને રોજિંદો ક્રમ ફરી શરૂ કરતાં
પહેલાં હળવો નાસ્તો લેતા. આ પ્રકારનાં જીવનથી તેઓ તેમ જ એમના
સમયના ઇરાન અને અફઘાનિસ્તાનના રાજકર્તા વર્ગના ઘણા ખરા સભ્યો ટેવાએલા
હતા, અને પોતાનાં પાછલાં જીવનની પરિસ્થિતિમાં એ ટેવો ચાલુ ન રાખવા
માટે એવણને કોઈ કારણ જણાતું નહોતું.

પ્રસંગોપાત, હું જણાવી દઉં કે આ સદીના વીસથી તે પચાસ સુધીના
દશકાઓમાં ઈંગ્લેન્ડ અને ફ્રાન્સમાં મને જેટલી સફળતા મળતી રહી હતી,
લગભગ તેવી જ સફળતાઓની પરંપરા મારા દાદાને હિંદ ખાતેની રેસોમાં
રેસના ઘોડાઓના માલિક તરીકે, ગઈ સદીના પચાસ, સાઠ અને સિત્તેરના
દશકાઓમાં મળતી રહી હતી.

મારા પિતાએ, એમના ટૂંકા શાસનકાળ દરમિયાન, મોટે ભાગે આજ
પ્રકારની જીવનચર્યા ચાલુ રાખી, રેસના ઘોડા ઉછેરવાનું અને એમની સંખ્યા
વધારવાનું કાર્ય વિસ્તૃત બનાવ્યું અને શિકારી ફૂતરાઓ તથા બાજપક્ષીઓની
ખરાબર વ્યવસ્થા કરી. આ કાર્ય એવી રીતે અને એવા ભારે પ્રમાણમાં કર્યું
કે આ બાબતો સમજનાર દરેક જણ, દાખલા તરીકે, યુરોપના પ્રવાસીઓ અને

હિંદુસ્તાનમાં ઉંચો સરકારી હોદ્દો ધરાવતા બ્રિટિશ શાસક વર્ગના સભ્યો વાહવાહ પોષ્ટારતા. આ જીવનચર્યા અને દ્રષ્ટિબિંદુમાં બદલાતા સમયને અનુકૂળ એવા ફેરફારો કરવાનું મારે ભાગે આવવાનું હતું.

મારી સગીર વય દરમિયાન મારા ઉત્કર્ષ અને ઉછેર માટે બ્રિટિશ રાજ અને મુંબઈમાંના તેમના પ્રતિનિધિઓ જી. ડો. રસ દયે એ અનિવાર્ય હતું. મારા બાલ્યકાલના સમયે જ હિંદમાં નિઃશંકે બ્રિટનનું વડીલશાહી શાસન (British Paternalism) ચડતીને શિખરે પહોંચ્યું હતું. એમનું રાજ વિના પ્રયત્ને પણ સલામત અને સ્થિર હોય એવું જણાતું; એના પ્રતિનિધિઓ અને અધિકારીઓ—તેમાંના મોટા ભાગના માણસો જે ઉચ્ચ વિક્ટોરિયન યુગમાં પોતે ઘડાયેલા હતા એ વિક્ટોરિયન યુગના પ્રવાહો સાથે એકરૂપ થએલાં માનસવાળા તથા જ્ઞાનનો પ્રકાશ પામેલા અને ઉદાર દ્રષ્ટિબિંદુ ધરાવનાર હતા—તેઓ નિશ્ચિંતપણે આત્મવિશ્વાસ ધરાવતા. જે માનસિક અને આધ્યાત્મિક શક્તિ એમના અનુગામીઓમાંથી ઓસરી જવાની હતી એ માનસિક અને આધ્યાત્મિક શક્તિનાં મૂળમાંથી એમના નિષ્કૃષ્ટો અંધારા અને પગલાંઓ લેવાતાં હતાં. (૧૮૫૭નો) બળવો દૂરદૂરની સ્મૃતિરૂપે જ રહ્યો હતો, અને ખરું જોતાં એની અસર લગભગ સંપૂર્ણ રીતે ઉત્તર હિંદ પૂરતી જ મર્યાદિત બની ગએલી જણાતી હતી. કાળના ગર્ભમાં રાષ્ટ્રવાદના સળવળાટનો હબ્બુ તો આરંભ જ થતો હતો. એંસીના દશકાની શરૂઆતમાં મિ. હ્યુમ નામના એક ઇન્ડિયન સિવિલ સર્વિસના બ્રિટિશ અધિકારીના પ્રયત્ન અને ખંતથી અસ્તિત્વમાં આવેલી કોંગ્રેસ હસ્તી ધરાવતી હતી. થોડા સમય પછી આવી જ એક મુસ્લિમ સંસ્થા સ્થાપવામાં આવી હતી, અને મારા સૌથી મોટા સાવકા ભાઈ એના એક સ્થાપક હતા. પરંતુ પાછલાં વરસોમાં જે સંક્ષોભ અને ઉથલપાથલ થવાનાં હતાં તેનાં આ પ્રથમના પૂર્વ લક્ષણો હતાં એમ બહુ થોડા માણસો માની શક્યા હશે.

સામાન્ય રીતે બ્રિટિશરો અને હિંદીઓ વચ્ચેના સંબંધો સરળ, મળતાવડા અને તંગદીલી વિનાના હતા. ત્યારના મુંબઈના ગવર્નર લોર્ડ રે (Rowley) ઉચ્ચસિદ્ધાંતવાદી, માયાળુ અને મળતાવડા એવા ગ્લેડસ્ટન મતના લિબરલ (ઉદારમતવાદી) હતા, અને એમની ફરજોમાં એમનાં સુંદર અને ખુદ્દિમાન પત્નીનો એમને ટેકો હતો. અને રાણી વિક્ટોરિયાના સૌથી નાના પુત્ર, ખુદ હિંદ રોયલ હાઈનેસ ડ્યુક ઓફ કોનોટ, એ મુંબઈના લશ્કરી સેનાપતિ હતા, જેમણે, વિકિંગ્ટનના

પ્રથમ ડ્યુક આર્થરના નામરાશી અને ધર્મપુત્રને શોભે એ રીતે, સૈનિકની કારકિર્દી સ્વીકારી હતી. પહેલેથી જ માર્ક એ ખાસ સહલાઝ્ય હતું કે કોનોટના ડ્યુક અને ડચેસ મારા પ્રત્યે ગાઢ, મમતાભરી અને સતત રસવૃત્તિ દાખવતાં. અમારે ત્યાં વરસમાં કેટલીયે વાર તેઓ ચાહ પીવા આવતાં. અને બાળક તરીકે મને એમને ત્યાં જવાનું વારંવાર નિમંત્રણ મળતું. ત્યાં મને વધુ પડતા લાડ લડાવવામાં આવતા અને મારા માંટે સર્વથા હિતકર હોય એથીયે કદાચ વધુ પ્રમાણમાં મને ચોકલેટ અને ટોફીઓ આપવામાં આવતી. પરસ્પરની આ મુલાકાતો મારે મન પર્યના દિવસો સમાન હતી. પુના અને મહાબલેશ્વરમાં ડ્યુક અમારા ખૂબ નજીકના પાડોશી હતા; દરરોજ, અને ઘણીવાર તો એક જ દિવસમાં અનેક વેળા, ઘોડેસવારી વખતે અમારો ભેટો થઈ જતો, અમે થોભી જતા અને ડ્યુક મારી સાથે વાતચીત કરતા. આમ એક રીતે હું ખ્રિટિશ શાહી કુટુંબના નિકટના સંપર્કમાં રહીને ઉછર્યો હતો અને મારાં પાછલાં વરસોમાં, હું રાણી વીક્ટોરિયાને મળ્યો ત્યારે, એમણે, મને યાદ છે તેમ, તરતજ કહ્યું હતું કે “મેં મારા પુત્ર પાસેથી તમારા વિષે અને તમારાં કુટુંબ વિષે બધી વાતો જાણી છે.”

આવી જ પરસ્પરની અવિધિસરની મુલાકાતો મારાં કુટુંબ તથા નામદાર ગવર્નર વચ્ચે વારંવાર યોજાતી; અને લોર્ડ રે (Robby) ના વખતમાં નાના બાળક તરીકે કેટલીએવાર મને રાજબલનમાં ચાહ પીવા લઈ જવામાં આવતો. એ સમયે આ સંબંધોમાં તંગદીલી, અતડાપણું અને મુરખીવટની જરાયે લાગણી દેખાતી નહોતી; એ સંબંધો પાછલાં વરસોમાં થયા તેના કરતાં તદ્દન ભુદા પ્રકારના એવા હાદિક અને વિશ્વાસપૂર્ણ હતા. ક્રિસ્ટીંગનાં નામ સાથે, અને તેના કેટલાક વધુ કમનશીબ ઉદગારો (દાખલા તરીકે, આ પ્રકારના કે “પૂર્વ તે પૂર્વ છે અને પશ્ચિમ તે પશ્ચિમ છે અને જે વચ્ચે કદી મેળ થશે નહિ”) ની સાથે સંકળાએલ સંકુચિત, અસહિષ્ણુ “શાહીવાદી” દ્રષ્ટિબિંદુનો એ સમયે ઉદભવ થયો ન હતો. એ (ખ્રિટિશરો અને હિંદી વચ્ચેના સામાજિક સંબંધો એંસીના દશકામાં હતા એવા જ ચાહુ રહ્યા હોત, તો મને ઘણો સંદેહ છે કે રાજકીય કડવાશ જેટલા પ્રમાણમાં વધી ગઈ એટલી બધી વધી ગઈ હોત ખરી? અને સંભવ છે કે શાહી સંબંધોથી હિંદુસ્તાનનું પ્રબલસત્તાક તદ્દન વિખૂટું પડી ગયું તે કરતાં કંઈક ઘણી ઓછી પરિસ્થિતિ પણ સુલભ બની શકી હોત.

અલખત, રાણી વિક્ટોરિયાને પોતાને તો હિંદનાં મહારાણીનો લઘ્ય ઇલ્કાબ ધારણ કર્યો તે સાથે પોતે ધારણ કરેલી માત્ર રાજકીય જ નહિ, પણ અંગત અને સામાજિક જવાબદારીઓનું પણ તીવ્ર ભાન હતું. તેઓ આગ્રહ રાખતાં કે તે સમયના યુરોપના રાજવીઓ અને શિષ્ટજનોને આપવામાં આવતાં તેવાં જ સન્માન અને મોલાદાર દરજ્જા હિંદના રાજવીઓ અને શિષ્ટજનોને મળવાં જોઈએ. પોતે હિંદમાં ગાળેલાં સમય દરમ્યાન ડયુક ઓફ કેનોટ એમનો આ સિદ્ધાંત શુદ્ધ નિષ્ઠાપૂર્વક પાળ્યો હતો. લોર્ડ અને લેડી રે (Reay) ની પેઠે, વાયસરોય અને વાયસરોયબાનુ, લોર્ડ અને લેડી ડફ્રીન પણ કોમળ અને માયાળુ સ્વભાવનાં, સ્નેહાળુ હૃદયનાં અને આકર્ષક રીતભાતવાળાં હતાં. આમ જ ધોરણ અમલમાં આવ્યું હતું તેની અવગણના થઈ શકે તેમ નહોતું, અને હિંદીઓ અને ખ્રિટિશરો વચ્ચેના સંબંધો સામાન્ય રીતે આ જ ધોરણ અનુસાર બંધાયા હતા. સત્કાર સમારંભોમાં, રેસકોર્સમાં, અથવા પોલો ગ્રાઉન્ડ પર સહજ અને સુમેળભર્યાં સામાજિક સંપર્કો સધાતા.

એક આગળ પડતો બનાવ મને યાદ આવે છે: મુંબઈની પારસી કોમની એક આગેવાન વ્યક્તિ, સર જમશેદજી જીજીભાઈએ વાયસરોય અને વાયસરોયબાનુ, લોર્ડ અને લેડી ડફ્રીન, મુંબઈના ગવર્નર અને ગવર્નરબાનુ, લોર્ડ અને લેડી રે (Reay), અને કેનોટના ડયુક અને ડચેસનાં માનમાં એક સત્કારસમારંભ યોજ્યો હતો. મુંબઈની સઘળી કોમોના બધા આગળ પડતા પ્રતિનિધિઓ હાજર હતા, અને ઈંગ્લેંડમાં તેમ જ ખીજા કોઈ પણ દેશમાં બને તે રીતે, યજમાન તરીકે, સર જીજીભાઈ લેડી ડફ્રીનનો હાથ ઝાલીને એમને ભોજનમંડપ તરફ લઈ ગયા, અને વાયસરોય યજમાનપત્ની, લેડી જીજીભાઈ સાથે એમની પાછળ ગયા, અને તેમના પછી અનુક્રમે ખીજા બધા ગયા. થોડાં વરસો પછીના કાળમાં—અને ત્યારબાદ, હિંદી સમ્રાજ્યના અંતકાળ સુધી—વાયસરોય, ખ્રિટિશ શાહી કુટુંબનો નખીરો અને ખ્રિટિશ હિંદના મોટા પ્રાંતના ગવર્નર, ગમે તેટલાએ પ્રતિષ્ઠિત પારસી સદગૃહસ્થને ઘેર યોજવામાં આવેલા સમારંભમાં ગયા હોય, અને એ પારસી ગૃહસ્થને વાયસરોયબાનુને પ્રથમ ભોજનમંડપ તરફ દોરી જવા દે અને એ પછી પોતે યજમાનપત્ની સાથે એમની પાછળ જાય એવા બનાવની કલ્પના પણ કરી શકાય એમ નહોતું. સરળ રીતભાતને સ્થાને કડક આચારવિધિ આવી અને એ ફક્ત સામાજિક જીવનમાં જ નહિ પણ અંતે એથીયે ઘણી ભારે મહત્વની વસ્તુ માટે જોખમી પુસ્તક થઈ. પરંતુ

એ સુખદ દિનોમાં સામાજ્યનો અર્થ “શાહીવાદ”—સામાજિક અશિષ્ટાચાર, અને એથીયે ખરાબ, સામાજિક આક્રમકતા અને ઉદ્ધતાઈ થતો નહોતો. એ ખડું છે કે કલબોનાં દ્વાર હિંદીઓ માટે અંધ હતાં પરંતુ એ વસ્તુ, પાછળથી બન્યું તેમ, લાગણીઓને ઉશ્કેરે એવા પ્રકારની નહોતી; યુરોપિયનો પોતાને માટે એક નાનકડો અલગ વિસ્તાર રાખે એમાં કોઈને વાંધો હતો નહિ, અને સામાજિક સંબંધો તો એની બહાર મુક્ત સમાનતાનાં ધોરણે થતા.

વિલક્ષણ અને કંઈક વિધિની વિચિત્રતાભરી હકીકત એ છે કે એંસીના દશકામાં ઘણી હિંદી સન્નારીઓ પોતાની મેળે પરદાનો ત્યાગ કરીને પોતાને ત્યાં યુરોપિયનોની સદ્ભાવપૂર્વક મહેમાનગીરી કરતી. શુભેચ્છા અને અંકુશમુકિતનાં એ સામાન્ય વાતાવરણમાં પોતે પણ પાછળ ન રહી શકે એવી હિંદી મહિલાઓની સ્વયંસ્પુરિત લાગણીનું આ પરિણામ હતું. આ વાતાવરણ જળવાઈ રહ્યું હોત તો સંભવ છે કે, કંઈ નહિ તો પશ્ચિમ હિંદમાં તો, ઉપલા વર્ગોના લોકોમાંથી પરદાની પ્રથા, એ દૂર થઈ તેથી દશકાઓ પહેલાં, ધીરેધીરે અદ્રષ્ય ઘઈ ગઈ હોત.

આ સમય સુખદ હતો. એનાં દ્રષ્ટિબિંદુ અને વલણો મેં આટલી વિગતથી સંભારવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, કારણ કે એ પછીનાં કઠોર અને તંગદિલીવાળાં વરસોમાં, એ બધું વિસરાઈ ગયું હતું. આ ફેરફાર, મને લાગે છે કે, ૧૮૯૦માં સ્પષ્ટ રીતે અમલમાં આવ્યો. ડયુક ઓફ કોનોટ સ્વદેશ પાછા ફર્યા અને તમામ સામાજિક બાબતોમાં હુમ્મશ માટેની તેમની ભારે લાગવગ અદ્રષ્ય થઈ ગઈ. એમના પછી સેનાપતિ તરીકે આવ્યા જનરલ સર જ્યોર્જ ગ્રીવ્ઝ, (કિપ્લીંગનાં પુસ્તક “એ કોડ ઓફ મોરલ્સ”ના એક પાત્ર જનરલ બેંગ્ઝના પ્રતીક તરીકેની એમની ખ્યાતિ હતી).^૧ લોર્ડ રે (Reay) પણ નિવૃત્ત થયા અને તેમને સ્થાને એક પ્રખ્યાત અને ઉત્સાહી ક્રિકેટર, પરંતુ ઉદ્ય પામતી નવશાહીવાદી વિચારસરણી ધરાવતા રૂઢિચુસ્ત લોર્ડ હેરિસ આવ્યા. રાજલવન સાથેના અમારા સંબંધો, પૂરેપૂરા મૈત્રીલયાં હોવા છતાં, વધારે વિધિસરના અને ઓછા નિખાલસ થઈ ગયા. એ સંબંધોનું આખું વલણ કડક બની ગયું. તમામ કોમના

૧. કેટલાક વરસો પછી, એમની નિવૃત્તિ પછી લાંબા સમયે, ડોવર-કેલે રટીમરમાં જનરલ ગ્રીવ્ઝ મને મળી ગયા. તેઓ એકલા હતા, અને મેં શિષ્ટાચારથી પ્રેરાઈને પ્રણાલિકા મુજબનો પ્રશ્ન કર્યો: “લેડી ગ્રીવ્ઝ પણ આપની સાથે પેરિસ આવે છે?” એના જવાબમાં એ સૈનિકે જણાવ્યું, “હું ભોજન સમારંભમાં બઈ ધું ત્યારે સાથે “હોમ સેન્ડવીચ” લઈ જતો નથી.”

લોકો ભાગ લઈ શકે એવા અવિધિસરના, વારંવાર યોજવામાં આવતા મેળાવડાઓ અને સમારંભો બંધ થઈ ગયા. રાજભવનમાં ફક્ત કડકરીતે વિધિસરની થોડી ગાર્ડનપાર્ટીઓ જ થવા લાગી અને એમાં સામાજિક સંપર્કને ઉત્તેજન અપાતું બંધ થયું. યુરોપિયનો પોતાને ત્યાં હિંદીઓને નિમંત્રણ આપવાનું ઓછું અને ઓછું કરતા ગયા, અને થોડા જ સમયમાં બન્ને જાતિઓ—હિંદીઓ અને અંગ્રેજો—ખાણું કે લોજનનાં ઠેબલ આગળ જવલ્લે જ મળવા લાગી. જ્યાં કડક રીતે એકબીજાથી અલગ રહેવું એ દેખીતી રીતે જ અશક્ય હોય એવા, રેસની મીટીંગ જેવા, પ્રસંગોએ પણ રંગલેદો દેખાવા લાગ્યા. અંગત ગમા-અણગમાનાં સ્વભાવિક ધોરણે નહિ, પરંતુ જાતિ અને રંગલેદનાં કૃત્રિમ અને અનિષ્ટ ધોરણે, જૂથો રચાવાં લાગ્યાં. મન પર સૌથી વધારે છાપ મુકી જાય એવાં મારાં વરસો મેં સદંતર જુદાં જ વાતાવરણમાં ગાળ્યાં હોવાથી, આ જાતનાં દ્રષ્ટિબિંદુનો મારે તીવ્ર પ્રતિકાર કરવાનો હતો.

મુંબઈમાં ગઈ સદીના નેવુંના દશકામાં આ જાતનાં વલણનો કદાચ પ્રથમ ભોગ પારસીઓ બન્યા. તેઓ ઉમંગી, કાર્યદક્ષ અને સામાજિક તેમ જ વેપારી બાબતમાં કાબેલ અને ઘડાએલા હોઈને, અંગ્રેજો તથા હિંદીઓના સંબંધો સુધારવામાં તેમ જ સુમેળભર્યા બનાવવામાં મહત્વનો ભાગ ભજવતા. હવે એમની હાલત જેની જરૂર રહી નહોય એવા વિષ્ટિકાર જેવી થઈ પડી. બન્ને પક્ષો એમના પ્રત્યે તિરસ્કારથી જોતા, તેઓ વધારે અને વધારે એકલા પડતા ગયા અને તેમનો સંબંધ માત્ર પોતાની કોમ પૂરતો તથા થોડાક આગળ વધેલાં હિંદુઓ અને મુસ્લિમ કુટુંબો પૂરતો રહ્યો. યુરોપિયનો તેમની સાથે હવે ભળતા નહિ કારણ કે પારસીઓ એશિયાવાસી હતા; હિંદુઓ અને મુસ્લિમોને લાગતું હતું કે પારસીઓએ પોતાનું ભાગ્ય યુરોપિયનો સાથે જોડી દીધું છે અને હવે તેમને કોરે મુકવામાં આવ્યા છે. તેમને માટે આ સ્થિતિ વિપરીત અને અન્યાયભરી હતી.

નવીન ઉદય પામતી રાજકીય ભાવના પ્રત્યેનાં સત્તાવાર (પ્રાંટિશ દ્રષ્ટિબિંદુમાં તો આથીયે વધુ દુઃખદ—અને વધુ દૂરગામી અસરો ધરાવતું)—પરિવર્તન આવ્યું. એંસીના દશકામાં જે કોંગ્રેસને શરૂઆતમાં ઉદાર રીતે પ્રોત્સાહન આપવામાં આવ્યું હતું અને જે (ઘણુંખરૂં યોગ્ય રીતે જ) મહાન શાહી કુટુંબના એક કે વધારે સભ્યોમાં પરિપકવતાની સાબિતી સમી લેખાતી હતી, તે કોંગ્રેસ, હવે

જેનું અંતિમ ધ્યેય બ્રિટિશ સંબંધોને કમજોર બનાવી ખતમ કરવાનું જ હોઈ શકે એવી, દુશ્મનાવટભરી રાજકીય સંસ્થા ગણાવા લાગી. બ્રિટિશ શાસકવર્ગો (અથવા કંઈ નહિ તો, તેમણે હિંદુસ્તાન મોકલાવેલાઓમાંના મોટા ભાગના માણસો), શક્તિ અને સંખ્યામાં વધતા જતા હિંદુસ્તાનના શિક્ષિત વર્ગોથી, માનસિક અને આધ્યાત્મિક બંને રીતે અલગ પડતા જતા હતા. ન્યાં ઉભા હતી ત્યાં કઠોરતા આવી ગઈ; અને ભાવિ કડવાશનાં લગભગ બધાં ખીજેનું આ ક્રિયાથી આરોપણ થયું.

અંગ્રેજોને થઈ શું ગયું હતું એ વાત મારાં આખાં જીવનમાં અભયખી અને આશ્ચર્યનું કારણ બની રહી છે. નાણે એકાએક એને લાગી આવ્યું કે જો પોતે પોતાનાથી જુદા રંગવાળા લોકોને સમૂળગા પોતાના બરોબરિયા તરીકે અપનાવશે તો શાહી, શાસક ભતિના સભ્ય તરીકેની પોતાની પ્રતિષ્ઠા નષ્ટ થઈ જશે. રંગભેદ હવે માત્ર સ્થૂળ ભેદ તરીકે નહિ, પરંતુ ઘણી જોખમ ભરેલી રીતે-અંતમાં આફતકારકરૂપે-માનસિક અને આધ્યાત્મિક ભેદ ગણાવા લાગ્યો. ન્યાં સુધી યુરોપીય જીવનપદ્ધતિનું અનુકરણ કરી તેને અપનાવનારા હિંદીઓની સંખ્યા જૂજ હતી ત્યાં સુધી બ્રિટિશ રાજ્યના સેવક અને સમર્થકને એમ લાગવું શક્ય હતું કે એનાં અદ્વિતીય સ્થાનને અતિ પરિચયને લીધે આંચ આવે કે સંખ્યાબળને કારણે એ ઉથલી પડે એવો ભય ઓછો છે. પરંતુ હવે ભતિભેદની ભાવના-બંને પક્ષે-વિરાટ પગલે આગળ વધવા લાગી. થોડા જ વખતમાં એ બ્રિટિશ શાસકો અને શાસિત હિંદીઓ વચ્ચેના સંબંધની જ વાત રહી નહિ. એવો અનિષ્ટ સિદ્ધાંત પ્રચારમાં આવ્યો કે તમામ એશિયાવાસીઓ ઉતરતી ભતિના છે અને “ગોરો માનવી” કોઈક અંતર્ગત અને નિર્વિવાદ શ્રેષ્ઠતા ધરાવે છે.

હું કબૂલ કરું છું કે, આ એપનાં કેટલાંક હાસ્યાસ્પદ સ્વરૂપો પણ હતાં. મુંબઈના તુર્કસ્તાનના કોન્સલ જનરલ-એટોમન ટર્કીના અધિકારી અને શાસકવર્ગના ઘણા માનવીઓની પેઠે-સો એ સો ટકા યુરોપિયન લોહી ધરાવતા સ્લાવ ભતિના યોસ્તિયન હતા, પણ એ મુસ્લિમ હોવાથી અજ્ઞાનભર્યાં પૂર્વજીવને કારણે એમને “એશિયાઈ” ઠરાવી દેવામાં આવ્યા! તેમના કેટલાક અંગ્રેજ ઓળખીતાઓ એમને પોતાની એક કલબમાં લઈ ગયા. આ સંબંધમાં કલબના ખીજ સભ્યોએ એટલી બધી ધાંધલ મચાવી કે કોન્સલ જનરલે સાક્ષાત્ જણાવી દીધું કે, એક મુસ્લિમ અને અર્ધ-એશિયાઈ સામ્રાજ્યના પ્રતિનિધિ તરીકે,

મારી સાથે જાતિલેદના કારણસર અસહ્યતાભર્યું અને તિરસ્કારભર્યું વર્તન ચલાવવામાં આવ્યું છે, અને હું કોન્સલ જનરલ તરીકેની ફરજ બજાવતો રહીશ ત્યાંસુધી, હવેથી હું મુખ્યમાંના ખ્રિટિશરો સાથેના મારા સંબંધો ચુસ્ત રીતે વિધિસરના જ રાખીશ અને એમની સાથે કોઈ જાતના અંગત સંબંધો બાંધીશ નહિ. ઈરાનના કોન્સલને પણ એમના જેવો જ અનુભવ થયો હતો અને એવી જ લાગણી એમને થઈ હતી. લાંબા સમય સુધી બહારના સંપર્કથી દૂર રહીને હવે બહાર આવતા બપાનીઓએ બહુ હોશિયારીથી કામ લીધું હતું; પ્રથમ તેમણે પોતાની વેપારી પેઢીઓની સ્થાપના કરી, જેથી તેમનો કોન્સલ અહિં આવે ત્યારે એને બપાનીસ કલબો અને સામાજિક સંમેલનો માટેની વ્યવસ્થા થઈ ગએલી જણાય અને એને લાગે નહિ કે પોતે એકલવાયો પડી ગયો છે અથવા પોતાને એંગ્લો-ઈન્ડિયન—બુના પ્રકારે એ શબ્દનો જે રીતે અર્થ ઘટાવવામાં આવતો હતો તે અર્થમાં એંગ્લો-ઈન્ડિયન—કોમની શુભેચ્છા પર આધાર રાખવો પડે છે.

આ નવાં વલણનું મૂળ કારણ હતું ભય અને આંતરિક આત્મવિશ્વાસનો અભાવ. એનું સહાયક તત્વ હતું હિંદીઓના રીતરિવાજો અને મંતવ્યોનાં જ્ઞાન વગરની અને તેમાં રસ ન ધરાવતી ખ્રિટિશ સ્ત્રીઓની, વધતી જતી સંખ્યામાં, હાજરી. વેપારવલ્લભમાં પડેલા લોકો આ અધિકારીઓ જેટલા જ—કદાચ એથી પણ વધારે—પ્રમાણમાં ભયની વૃત્તિથી પીડાતા હતા. વખત જતો ગયો તેમતેમ આ અંતર વધુ ઘેડું અને વ્યાપક બનતું ગયું. રંગલેદ કડક અને સંપૂર્ણ રીતે બળવવાનો હતો, નહિ તો (ભયની પકડમાં સપડાયેલા એ લોકોને એમ સંતાપ થતો હતો કે) આ ચેપ કોઈ લેદલરી રીતે ફેલાઈ જશે, અને પોતાની શ્રેષ્ઠતા વિષેની તેમ જ ખીબઓ ઉપર શાસન કરવાના પોતાના અધિકાર—નૈતિક, બૌદ્ધિક અને જન્મસિદ્ધ અધિકાર—વિષેની પોતાની શ્રદ્ધા લુપ્ત થઈ જશે.

આ વલણ માનસિક રોગભર્યું, અને પહેલાના સમય કરતાં તદ્દન જુદું જ હતું જ્યારે સર જોન માલકમ, સર માઉન્ટસ્ટુઅર્ટ એલફિન્સ્ટન અને, ત્યાર પછી, લોર્ડ રીપન અને લોર્ડ રે (Reay) જેવાઓએ, ગૌરવપૂર્વક એમ માની લીધું હતું કે ઇંગલેંડની ફરજ-એકવાર એ હિંદમાં શાંતિ, એકતા અને આબાદી સ્થાપીને એના લોકોને ઉદારમતવાદી રાજતંત્રના રહસ્યો શીખવી દે એ પછી—

HER HIGHNESS LADY ALY SHAH
H. R. H. THE PRINCE AGA KHAN'S MOTHER.

હુઝ શાયલ હાઈનેસ ધી પ્રિન્સ આગાખાન સાહેબના માતૃશ્રી,
હુર હાઈનેસ લેડી અલીશાહ.

H. R. H. THE PRINCE AGA KHAN
IN PRIME OF YOUTH.

હિઝ રોયલ હાઈનેસ ધી પ્રિન્સ આગાખાન સાહેબ, યુવાવસ્થામાં.

સમય પાકતાં વિદાય લેવાની છે. ત્યારે સંસ્થાનિક સ્વરાજ્યની વાતો થતી નહોતી, પરંતુ કેનેડા અને ઝડપથી વિકાસ પામતાં ઓસ્ટ્રેલિયા અને ન્યુઝીલેન્ડનાં સંસ્થાનોનાં ઉદાહરણો સ્પષ્ટ રીતે નીરખી શકાય એવાં હતાં. પણ ૧૮૯૦ના દશકા સુધીમાં આ જાતના બધા ખ્યાલોને રાજની સલામતીના વિરોધી, બિનવફાદારીભર્યા અને રાજદ્રોહી ગણાવી ફગાવી દેવામાં આવ્યા હતા.

કેટલાક ઉચ્ચ બ્રિટિશ અધિકારીઓને મેં મુંબઈમાં બ્રેકફાસ્ટ પાર્ટી આપેલી તે યાદ આવે છે. એ ઉપરાંત મહેમાન તરીકે—રાણીના નિષ્કાવાન અને વફાદાર પ્રબંધન અને ખૂબ જ બ્રિટિશતરફી એવા—મારા એક પિત્રાઈ ભાઈ હતા. પણ તેઓ ઈતિહાસના અભ્યાસી હતા. એમણે એ હકીકત વિષે વિવેચન કર્યું કે એક એશિયાઈ જાતિએ, અરબોએ, સ્પેન ઉપર પાંચસો વરસ સુધી રાજ કર્યું હતું અને, એમની વિદાય પછી પણ, આખાં દક્ષિણ સ્પેન પર તેમની સંસ્કૃતિની લબ્ધ અને ન ભૂસાય એવી છાપ રહી ગઈ હતી; ખીજા એ હકીકત એમણે દર્શાવી કે ખીજા એક એશિયાઈ જાતિએ, તુર્કોએ, બાલ્કનમાં તેમ જ પૂર્વ ભૂમધ્ય આસપાસ મોટું સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું અને કેટલાએ સૈકા પછી હજી પણ તેઓ ત્યાં રાજ્ય કરે છે. મારા બ્રિટિશ મહેમાનોને આ અપમાનજનક લાગ્યું.

“આ જાતની સરખામણી થાય એ અમે મંબૂર નહિ રાખીએ,” તેમણે કહ્યું. “અમારું રાજ કાયમી છે, એ કંઈ થોડીક સદીઓ ટકી રહે અને પછી અદ્ર્બ્ય થઈ જાય એવું નથી. તમારી પેઠે વિચાર કરવો એ પણ બિનવફાદારીભર્યું છે.”

પ્રખર સૂર્યતાપ આગળ વિખરાઈ અને વિલીન થઈ જતા પ્રાતઃકાળનાં ધુમ્મસની પેઠે હિંદમાં બ્રિટિશ સામ્રાજ્યને વિલીન થઈ જતું આપણે જોયું છે, ત્યારે હવે ૧૯૫૦ના દશકામાં આ જાતના વિચારો ખરેખર વિચિત્ર લાગે છે. પરંતુ મારી બાલવયના પાછલા સમયનું વાતાવરણ વિદ્યાળ બનતા જતા અંતરો અને વધતી જતી ગેરસમજ તેમ જ દુશ્મનવટના આવા દુઃખદ અને ચિંતાભર્યા ભાનવાળું હતું.

હું પશ્ચિમની દુનિયાની મુલાકાતે જાઉં છું.

યુવાવસ્થા નજીક આવતાં મારા જીવનપ્રવાહે પોતાનો નવો જ રાહ લીધો. મને વારસામાં મળેલા દરબજામાં અંતર્ગત રહેલી ફરજો બજાવવાનું અને નિર્ણયો કરવાનું કાર્ય મારા માથે વધારે અને વધારે પ્રમાણમાં આવવા માંડ્યું. હું કેઈ રીજન્સી (સગીર વયમાં રાજકારોબાર માટે નિમાતી વ્યક્તિ કે રચાતું મંડળ)ને, એના સ્વીકૃત અર્થમાં, કદી પણ આધીન હતો નહિ, અને નિર્ણય કરવાની મારી શક્તિ જેમજેમ વધતી ગઈ, તેમતેમ મારાં માતાએ અને મારા કાકાઓએ જવાબદારી સ્વીકારી લેવા માટે મને પ્રોત્સાહન આપવા માંડ્યું. મારાં બાળપણના શરૂઆતના સમયમાં મારાં શિક્ષણ અને શિસ્ત વિષે આગ્રહ સેવનાર મારાં માતા જેટલાં ચતુર અને સબગ હતાં તેટલાં જ માયાળુ પણ હતાં. એમનાં દીર્ઘજીવન દરમિયાન, એમની અને મારી વચ્ચે અતિ ગાઠ અને અત્યંત સ્નેહલયો સંબંધ રહ્યો હતો. એ વરસોમાં દરરોજ રાતે હું એમના ખંડમાં જતો અને એમની સાથે પ્રાર્થના કરવામાં શામિલ થતો—મુસ્લિમ ધર્મના હાર્દ સમી એ પ્રાર્થના હતી એકતા માટેની, અને ઉચ્ચ ભૂમિકાના સંગાથ માટેની. હું ધારૂં છું કે અમારા બંનેના આ સંયુક્ત સહીઆરા અનુભવનાં પરિણામે અમને એ મુશ્કેલીલયાં વરસો દરમિયાન માનસિક તેમજ આધ્યાત્મિક થાક અને ચિંતાનો જરાય હેળવો ન કદી શકાય એવો બોબે ઉપાડવાની શક્તિ મળી હતી. પરંતુ મારાં માતાની ધર્મલાવના નિશ્ચયાત્મક રીતે વહેવારૂ પણ હતી; નિષ્ક્રિય શ્રદ્ધામાં એમને કેઈ ગુણ દેખાતો નહિ અને મારાં જાહેરજીવનના પ્રારંભથી એજ ધોરણો મેં સ્વીકારી લીધાં છે અને તેનો અમલ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

હું અઠાર વરસનો થયો ત્યાં સુધી માડું શિક્ષણ ચાલુ રહ્યું. મારા અંગ્રેજ શિક્ષક મિ. કેનીએ ફરી એકવાર પોતાની હિતકારી લાગવગ વાપરીને મારા વડીલોને સમજાવ્યું કે, હું પેલી તિરસ્કૃત કેલીગ્રાફી-સુંદર લિપિલેખન છોડી દઉં તો ખોટું નહિ. મારા માનસ પ્રદેશમાં ઝડપભેર નવી નવી ક્ષિતિએ ઉપસતી જતી હતી; માડું અંગ્રેજી અને ફ્રેન્ચ તેમ જ ફારસી અને અરબીનું વાચન ખૂબ વિશાળ બનતું જતું હતું; મીલનીય તર્કપદ્ધત્તિમાં રહેલી વિશદતા અને ચોકસાઈનો ઔદ્ધિક આનંદ હું મેળવી શક્યો. ઇતિહાસ અને જીવનચરિત્રના ગ્રંથો હું ખૂબખૂબ વાંચતો અને મારા પિત્રાઈ ભાઈ શમ્સુદ્દીનની સાથે મારામાં પણ નવલકથા માટે અદમ્ય શોખ જાગ્યો—હું કહી દઉં કે આ વિષયપરિવર્તનનો આનંદ કદી પણ એછો થયો નથી.

મારાં પિતાનાં અવસાન પછી એમના રેસના ઘોડાના તખેલા કુદરતી રીતે જ મારી મિલકત બન્યા; અને હું સગીર હતો તેમ છતાં એ ઘોડા વરસોવરસ મારાં નામથી રેસમાં દોડતા રહ્યા, અને હું વીસીએ પહોંચ્યો તેનાથીએ ઘણા સમય પહેલાં નામદાર આગાખાનના ઘોડાઓ પશ્ચિમ હિંદના ‘ટર્ક’ પર મશહુર થઈ ચુક્યા હતા અને એ કાંઈ જીતો મેળવ્યા વિના તો નહિ જ. આ વિષયમાં મને વારસાગત તેમ જ આસપાસનાં વાતાવરણમાંથી મળેલા સંસ્કારોનો પ્રભાવ પ્રથમથી જ દેખાતો હતો. માડું આખુંએ કુટુંબ—મારાં માતા એમાંથી બાકાત નહોતાં—અંગ્રેજી તેમ જ હિંદી બંને પ્રકારની રેસની પદ્ધત્તિમાં જીંડો રસ ધરાવતું હતું. ઇંગ્લિશ ટર્ક (રેસ)ના અમે માહિતગાર હતા; દાખલા તરીકે “ઓરમન”ની ઝળકતી ફતેહો ઇંગ્લિશ રેસકોર્સ પર એના પરે શરત લગાડનારાઓ જેટલી જ અમારે મન મહત્વની હતી. મને સારી પેઠે યાદ છે કે હું ઘણો નાનો હતો ત્યારે મારી અને મારા પિત્રાઈ ભાઈઓ વચ્ચેની ટટુઓની રેસમાં જીતનારને આખો દિવસ “ફૂડ આર્ચર” તરીકે વધાવી લેવામાં આવતો હતો. આર્ચરનું કંઈ સંજોગોમાં મૃત્યુ થયું ત્યારે લગભગ જાણે કે કોઈ નિકટના મિત્રે આપઘાત કર્યો હોય તે રીતે અમારા સહુ પર શોકની ઘેરી છાયા ફરી વળી.

રેસના ઘોડાઓના માલિક તરીકેની મારી સફળતાઓ નાનીસુની નહોતી. હું એવો દાવો કરી શકું કે, ઘોડા વખત સુધી તો પશ્ચિમ હિંદના “ટર્ક”

પર માઝું અને મારી સાથે કેટલાક ઉત્તમ ઘોડાઓની માલિકીમાં ભાગીદારી ધરાવનાર મારા પિત્રાઈ ભાઈ આગા શમ્સુદ્દીનનું વર્ચસ્વ રહ્યું હતું. પશ્ચિમ હિંદની સૌથી મહત્વની અને મૂલ્યવાન લેખાતી નિઝામ ગોલ્ડ કંપની રેસમાં મેં સતત ચાર વાર નિઝામ ગોલ્ડ કંપ જીતીને મેળવ્યો હતો. આ વરસો દરમ્યાન, અને ત્યારપછી પણ થોડો વખત રહીને ફરીથી, ચિલ્ડીઝ નામનો ઘોડો દોડાવીને હું પૂનાની રેસમાં ગવર્નર કંપ જીત્યો હતો.

મુંબઈ અને પૂના બંને સ્થળે મેં શિકાર કરવાની શરૂઆત કરી—અલબત્ત ઈંગ્લેંડની માફક લોંકડીનો શિકાર નહિ, પણ શિયાળનો શિકાર. બન્યું છે એવું કે ઈંગ્લેંડમાં મેં કદી લોંકડીનો શિકાર કર્યો નથી, પરંતુ સાચું કહું તો શિયાળાના વહેલા શિતળ પ્રાતઃકાળમાં ગંધ સારી રીતે પ્રસરતી હોય અને લુચ્ચાં શિયાળની પાછળ શિકારી ફૂતરાઓને લાંબે સુધી સારી રીતે દોડવાનું હોય ત્યારે મુંબઈનાં ડાંગરનાં ખેતરોમાં શિયાળનો શિકાર કરવો એના કરતાં ખીજ કોઈ વધારે આલ્હાદક રમત મેં જોઈ નથી.

એક ખીજ રમત—હોકીનો હિંદમાં સર્વપ્રથમ પાયો નાંખનાર પણ હું હતો, જે હવે તો હિંદુસ્તાન અને પાકિસ્તાન બંનેની એક મુખ્ય રાષ્ટ્રીય રમત બની ગઈ છે. નેવુના દશકાની શરૂઆતમાં મેં મારા ભત્રિજા અને સમાનવયના ખીજ સાથીઓ સાથે આ રમત રમવાનું શરૂ કર્યું હતું; આ રમતમાં લોકો રસ લે એટલા માટે મેં પ્રોત્સાહન આપ્યું; મારા તરફથી મેં કંપ આપ્યા; અને મેં હિંદી લશ્કરના આદમીઓને આ રમત રમતા કર્યાં. મુંબઈની જુદીજુદી કોમોમાં હોકીની ટીમો રચાઈ, અને સ્થિરપણે હિંદલરમાં એ માટેની હરિકાંઠાઓનો પ્રસાર થયો. હોકીનો તેમ જ ક્રિકેટનો લગભગ એક જ સમયે હિંદુસ્તાનમાં વિકાસ થયો, ક્રિકેટની ખિલવણી કરનાર અને તેને પ્રોત્સાહન આપનાર મુંબઈના તે વખતના ગવર્નર લોર્ડ હેરીસ હતા; શિક્ષણ માટે ઈંગ્લેંડ ગયેલા જુવાન હિંદીઓએ વતન પાછા ફર્યા પછી પણ ક્રિકેટ રમવાનું ચાલું રાખ્યું, અને એ રમતે ઉત્પન્ન કરેલો રસ કદી ખૂટ્યો નથી અને તે હિંદુસ્તાનમાં તેમ જ પાકિસ્તાનમાં વધારે અને વધારે પ્રમાણમાં વ્યાપક બનતો ગયો છે, જે બંને દેશો ટેસ્ટ મેચની રમતોમાં ઉતરવાની ગુંજાસ અને લાયકાત ધરાવતી ટીમો હવે આપે છે.

મારાં જીવનના ખીજ દશકાનાં પાછલાં વરસોમાં મેં બોકસીંગ-મુકકાબાજીની કસરતની શરૂઆત કરી, અને યુજીન સેન્ડોની શરીરવિકાસની પદ્ધતિનો ગંભીર રીતે અભ્યાસ અને ઉપયોગ કર્યો. જીવનભર હું શરીર સુદ્રઢ રાખવા માટેના સરળ અને સીધા, સાદા નિયમોનો ચુસ્ત હિમાયતી રહ્યો છું અને એનું પાલન કરતો રહ્યો છું. કસરત એકધારી કર્યા કરવી જોઈએ એમ હું હમેશાં માનતો આવ્યો છું. હું ખૂબખૂબ ચાલતો, પચાસ વરસની વયે પહોંચ્યા પછી મેં ગોલ્ફ શરૂ કર્યું, અને મારા સંબંધમાં પત્રકારો જે ખાસ વાક્ય પ્રયોગો કરતા તેમાનો એક એ હતો કે મારે “ડરખીની રેસ અને ઓપન ગોલ્ફ એમ્પીઅનશીપ જીતવાની” બે ભારે મહત્વાકાંક્ષા છે. વાડ, ડરખી તો હું જીત્યો છું—અને તે પણ એકથી વધારે વાર; ખીજી મહત્વાકાંક્ષા (એમાં બે એક પત્રકારના અખબારી તુકકા કરતાં કંઈ પણ વધારે સત્ય હોય તો એ) અધૂરી રહી ગઈ છે, પણ મારો હેન્ડીકેપ વરસો સુધી ખારનો હતો. અઠવાડિયાના અંતિમ રજના દિવસોમાં થોડા જ કલાકની અંદર બને તેટલી વધારેમાં વધારે કસરત કરી લેવી, અને અઠવાડિયાના બાકીના દિવસો દરમ્યાન નજીવી કસરત કરવી અથવા તો ખીલકુલ ન કરવી, એમ ઘણા અંગ્રેજો માને છે તેમ, મેં કદી માન્યું નથી; મારી ટેવ હમેશ એવી રહી છે કે પ્રવૃત્તિમય દિવસના કાર્યક્રમમાં કસરતનો યોગ્ય રીતે સમાવેશ થઈ જાય તેવી રીતે રોજ અમુક પ્રમાણમાં એકધારી કસરત કરવી.

મારી કિશોરાવસ્થાના પાછલા સમયનો એક યાદગાર અનુભવ માર્કેટવેન સાથેની મુલાકાતનો છે. બપોરનો બધો સમય એમની સાથે ગાળીને, મેં મુંબઈની વોટસન હોટલમાં એ ઉતર્યા હતા ત્યાં એમની સાથે ખાણું લઈને એ મુલાકાતની પૂર્ણાહુતિ કરી. તેઓ આનંદી, દંભ વિનાનો અને આકર્ષક સ્વભાવ તથા મિત્રાચારીભરી વર્તણુક ધરાવતા હતા જેને લીધે મારા જેવો ગંભીર પ્રકૃતિનો યુવાન પણ મુગ્ધ બની ગયો.

હું ધારૂં છું કે, એમણે પુષ્કળ પૈસો ભેગો કર્યો હતો, અને અનિષ્ટ સટામાં એ શુભાવી દીધો હતો. હવે ઘડપણમાં એમને ફરી નવેસરથી પોતાનાં શુજરાન માટે કમાવા નીકળવું પડ્યું હતું; એટલા માટે એ દુનિયાની

મુસાફરીએ નિકળ્યા હતા અને માર્ગમાં લોકોની મુલાકાત લેતા હતાં.૧ પોતાનાં દુર્ભાગ્ય બદલ એમણે લેશમાત્રે કડવાશ કે ક્રોધ દાખવ્યા નહોતાં. પ્રિય, પ્રેમાળ, નમ્ર અને સાધુચરિત તથા આવા મહાન અને સુવિખ્યાત પ્રતિભાસંપન્ન પુરૂષ હોવા છતાં વિષાદગ્રસ્ત અને અતિશય નિરાશિમાની એવા એ મને લાગ્યા.

કિશોરાવસ્થામાંથી જેમજેમ હું મોટો થતો ગયો, તેમતેમ મારા દિવસો પ્રવૃત્તિમય બનતા ગયા. મને એ વાતનું તિવ્ર ભાન હતું કે હું જેવડી જવાબદારી, કદાચ ને જેવડી તક પણ ધરાવું છું: પહેલી, રાજકીય મહત્ત્વાકાંક્ષા ભગૃત થતી હતી એ યુગમાં વિશાળ મુસ્લિમ કોમમાંના એક વગદાર સમૂહના નેતા તરીકેની હિંદુસ્તાનમાં, અને ખીલ, દૂરદૂર પથરાએલી આંતરરાષ્ટ્રિય કોમના વડા તરીકેની, અર્થાત એવા આધ્યાત્મિક નેતા તરીકેની, જેની સત્તા શુક્ષ્મ છતાં સંવેદનશીલ તંતુ રચના દ્વારા અનેક દેશો અને અનેક પ્રભુઓનાં હૃદય સુધી વિસ્તરેલી હતી., હું કદી પણ કેવળ હિંદી રાષ્ટ્રવાદી થઈ શક્યો નથી, જો કે ૧૮૬૨ થી, સર ફીરોજશાહ મહેતા અને સર બદરૂદીન તૈયબખાન જેવા શાણા અને ભલા માણસોની અસર હેઠળ, તે સમયના હિંદી રાષ્ટ્રવાદના વિનીત પક્ષના દ્રષ્ટિબિંદુનો મેં સ્વીકાર કર્યો હતો. તોળાઈ રહેલા કલહના પ્રથમ અણુસારા અને લાણુકારા વર્તાવા માંડ્યા હતા એવી દુનિયામાં, માઈ અનેઓખું કાર્ય તો ચોક્કસ આંતરરાષ્ટ્રિય પ્રકારનું હતું. બરમા અને દક્ષિણપૂર્વ એશિયામાં, વધતી અને વધતી જતી સંખ્યામાં મોખ્ખાસાથી ઈસ્ટ લંડનર સુધીના પૂર્વ આફ્રિકાના સમુદ્રના કિનારેકિનારે અને દક્ષિણ આફ્રિકાના આંતરિક પ્રદેશમાં; સીરિયા, ઈરાન, અફઘાનિસ્તાનમાં, ચીની તુર્કસ્તાનમાં, મધ્ય એશિયાની વચ્ચેવચ્ચે રશિયન પ્રદેશોમાં, અને પાછળથી જે ઈરાક તરીકે ઓળખાવાના હતા તે તુર્કીના મેસોપોટેમિયન પ્રાંતોમાં મારા અનુયાયીઓ મળી આવતા હતા. અનિવાર્ય રીતે માઈ ઘર સારીયે ઈસ્લામી આલમમાંથી જે વિચારોં અને માન્યતાઓના, આશા ભય અને મહત્ત્વકાંક્ષાના સૂરો ઉઠતા તેના પ્રતિધ્વનિ ઝીલનારા તખ્તા સમાન હતું. મારી પ્રાથમિક સલાહ, બંદકે મારો આદેશ, અનેક પ્રદેશોના રહેવાસી એવા મારા અનુયાયીઓ માટે

૧. પ્રસંગોપાત કહું કે, “ફેલોઇય ધી ઈકવેટર” (પૃથ્વી પ્રદક્ષિણાએ) એ નામનાં તેમનાં એ પછીનાં પુસ્તકમાં એમણે અમારી મુલાકાતનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. —લેખક

૨. ઈસ્ટ લંડન એ નામનું આફ્રિકાનું એક ગામ. —પ્રકાશક

ત્યારે એવો રખાયો હતો—અને હુમેશ એવો રહ્યો છે—કે મારી જાત અને મારા કુટુંબ પ્રત્યે જે વફાદારી તમારે દાખવવાની છે તે આધ્યાત્મિક અને બિનદુન્યવી પ્રકારની વફાદારી છે, જે રાજ્યની તમે પ્રજા હો તે રાજ્ય તમારી દુન્યવી વફાદારીનું સંપૂર્ણરીતે અધિકારી છે, અને સારા શહેરી થવાની તમારી સર્વાંશે ફરજ છે. છેક નાનપણથી જ મને મળેલી આ ખેવડી જવાબદારીનાં અનુસંધાનમાં જ માફ જીવનભરનું રાજદ્વારી અને રાજકારણ વિષેનું બધું કાર્ય સમજી શકાય એમ છે.

૧૮૯૫ના અંતે અને ૧૮૯૬ની શરૂઆતમાં હું યુવાનીને આરે આવીને ઉભો હતો. મારાં જીવનનાં કાર્યનો દોર હવે મારા હાથમાં પૂરેપૂરો આવી ગયો હતો. મારા શિક્ષકોએ છેલ્લી સલામ કરી, મારાં જીવનમાંથી વિદાય લીધી. પૂર્વના મારી ઉમરના ઘણા યુવકોની પેઠે, મેં હવે લખ્ખનો વિચાર કરવા માંડયો; અને સ્વભાવિક રીતે જ, જે નાનકડાં, મર્યાદિત કુટુંબવર્તુલમાં હું ઉછર્યો હતો એ તરફ મેં નજર ફેરવી. મારા બાલ્યકાલના રમતગમતના શરૂઆતના સાથીઓમાં એક સાથી મારાં પિત્રાઈ, શાહઝાદી બેગમ હતાં. એમના પિતા આગા જંગીશાહ મારા કાકા થતા હતા અને શરૂઆતના કાળના મારાં એક સલાહકાર અને અનુકરણીય પુરૂષ હતા. અમારી યુવાવસ્થામાં, ત્યારના અમારા સમય અને સમાજની પ્રણાલિકા મુજબ, અમે એકબીજાને લાગ્યે જ મળતાં અથવા બિલકુલ મળતાં નહિ, પરંતુ હું જેમજેમ યુવાવસ્થામાં ડગ ભરવા લાગ્યો તેમતેમ મને મારા કાકાની દિકરીનાં સૌંદર્ય અને આકર્ષણનું તીવ્ર લાન થવા લાગ્યું, અને હું એના પ્રેમમાં પડ્યો. એવો આક્ષેપ કરવામાં આવે છે, નિષ્કુર અને અન્યાયભર્યો, કે માફ પ્રથમ લખ્ખ, એ મારા કાકાની દિકરી અને મારા વચ્ચે અમારા વડીલોએ કૌટુંબીક કારણોસર યોજેલું “શાહી લખ્ખ” હતું. આ આક્ષેપ સત્યથી સદંતર વેગળો છે. જે અનુભવો, આનંદ અને વિષાદનાં જે સંમિશ્રણો, કિશોર અવસ્થાનું યુવાવસ્થામાં રૂપાંતર કરાવે છે, એ પ્રતિ અભણ્યાં ડગ ભરતો હું પ્રેમમાં પડેલો યુવાન હતો. લખ્ખ સંબંધી પહેલ બીજા કોઈ તરફથી નહિ, પરંતુ મારા અને કેવળ મારા તરફથી જ કરવામાં આવી હતી. મારાં માતા આગળ મેં મારી લાગણીઓ વ્યક્ત કરી અને મારા તરફથી મારા કાકા અને કાકી પાસે જઈને, મારી સાથે શાહઝાદીનાં લખ્ખ કરવાની પરવાનગી મેળવવા માટે એમને વિનવણી કરી. શરૂઆતની વાટાઘાટ કરવામાં આવી, માફ વિધિસરનું કહેણ સ્વીકારવામાં

આવ્યું. એક વર્ષની અંદર અમારાં લખ કરવાનું નક્કી થયું. દરમ્યાન મારા કાકા અને કાકી, એમનાં પુત્રી અને પુત્ર શાહુ અખ્ખાસ સાથે, હજ કરવા મક્કા ગયાં. તેઓ સઘળાં, હજ કરીને, ઘર તરફ પાછા વળ્યાં અને મક્કા જતા મોટા ભાગના હાજીઓ ન્યાંથી આવબ કરે છે તે લાલ સમુદ્રનાં અંદર જેદાહુ ખાતે રાખેતા મુજબ રસ્તામાં થોડો વખત રોકાયાં. મારા કાકા તથા પિત્રાર્થ ભાઈનાં ફૂર અને કરપીણુ સંનેગોમાં ખૂન કરવામાં આવ્યાં; ખૂન થયાં તે વેળા મારાં કાકી તથા એમનાં પુત્રી ઘરમાં જ હતાં. પશ્ચિમના દેશોમાં જે પ્રકારે થાય છે તે જાતની પોલીસ તપાસો એ દિવસોમાં જેદાહુમાં થતી નહોતી; સંદેશવહેવાર બહુ જ ઓછા પ્રમાણમાં અને ભરોસો મૂકી ન શકાય એવો હતો. પાછા આવી રહેલા હિંદી હાજીઓની મુખર્ધની પોલીસે કડક તપાસ કરી અને જોકે એ ઘટનાની ઘણી હકીકતો અંધારામાં જ રહી અને હજીએ રહી છે, તેમ જ જોકે ખૂનીઓએ કાં તો તરત જ ઝેર લઈ લીધાનું અથવા તો આ બનાવથી હેબતાઈ ગયેલા એમના અનુચરો તથા આસપાસ ઉભેલાઓએ તેમને માર મારીને મારી નાખ્યાનું કહેવાનું હોવા છતાં, એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે મારા કાકા અને એમના પુત્ર અધમ ધર્માધતાના ભોગ બન્યા હતા.

આ કમકમાટીભર્યાં કઠ્ઠણ બનાવની મારાં મન અને શરીર પર ગંભીર અસર થઈ. એ આખા ઊનાળા દરમ્યાન હું ગંભીર માંદગીમાં પટકાઈ પડ્યો. મને ઉપરાચાપરી તાવ આવ્યા કરતો અને સાથે પીડાકારક સંધીવાનાં ચિન્હો પણ જણાતાં હતાં. ઓકટોબરમાં ઊનાળાની સખ્ત ગરમી ઓછી થઈ ગઈ અને ચોમાસાનો વરસાદ પૂરો થયો, તે પછી હું પહેલી વાર ઉત્તર હિંદના પ્રવાસે નિકળ્યો. અત્યાર સુધી બગદાદ, બસરા અને મસ્કતની મારી મુલાકાતો બાદ કરતાં, પશ્ચિમ અને દક્ષિણ હિંદ બહાર મારો પ્રવાસ તદ્દન મર્યાદિત રહ્યો હતો. પણ હવે પ્રવાસ માટેની મારી રસવૃત્તિ જાગી હતી અને ખરેખર એ રસવૃત્તિ મેં કદી ત્યાગી નથી. આ પહેલા પ્રવાસમાં આગ્રા, દિલ્હી અને લાહોરમાં આવેલાં મુસ્લિમ હિંદનાં મહાન ધર્મસ્થાનો અને કેન્દ્રો—ઈસ્લામી સંસ્કૃતિ અને સાંસ્કારિતાનાં સ્મારકોનો એ લવ્ય સમૂહ: તાજમહાલ, દિલ્હીનો લાલ કિલ્લો, અને જુમા મસ્જિદ, અને પેલી અનુપમ રત્નોસમી દિલ્હી અને આગ્રાની મોતી મસ્જિદો, સર્વેની મેં મુલાકાત લીધી. મારા માર્ગમાં જ અલીગઢની (એ વખતે એ નામે ઓળખાતી) એંગ્લો મુસ્લિમ કોલેજ પણ આવી, જ્યાં હું સર સૈયદ અહેમદ અને નવાબ મોહસીન ઉલ મુલકને મળ્યો.

વરસો સુધી જે મારાં જીવનનું એક કસોટીકારક કાર્ય બની રહ્યું તેની—મુસ્લિમોનાં ઉચ્ચ શિક્ષણ, અને ખાસ કરીને અલીગઢ કોલેજ અને યુનિવર્સિટીનો વિસ્તાર અને વિકાસ થાય તે વિષે મને જે રસ બગ્યો તેની આ શરૂઆત હતી.

બુવાનીની ધગશથી એનું કાર્ય મેં ઊપાડી લીધું અને એને માટે મને કદી અફસોસ થયો નથી. ૧૮૯૦માં અલીગઢ કોલેજ એક નમુનેદાર સંસ્થા હતી, પરંતુ સગવડ અને નાણાના અભાવે એનાં કાર્યમાં બહુ અડચણ અને અવરોધો પડતાં. મને યુવાનને તે વેળા કરી ખબર હતી ખરી કે ઇસ્લામની પ્રણાલિકા અને ઉપદેશને સર્વથા અનુકૂળ છતાં, આપણા આધુનિક યુગનાં દ્રષ્ટિબિંદુ અને કળા કૌશલ્યની સાથે અંધએસતા થાય, એ પ્રકારના મુસ્લિમ વિચારો, સંસ્કૃતિ અને શિક્ષણ માટેનાં મહાન શક્તિસ્થાન બનવાનાં એનામાં બીજા રહેલાં હતાં? હકીકતમાં એ પછી જે બધું બન્યું તેની આગાહી કોઈ પણ કરી શક્યું નહોત; પણ એટલું તો હું બાલ્યું જ છું કે અલીગઢનું કાર્યક્ષેત્ર વિશાળ થાય અને એની ઉપયોગિતા વિસ્તૃત બને તે માટે, અને એ કાર્ય માટે જરૂર પડે તો કોઈપણ ઝડપી રીતે પૈસા મેળવવા માટે હું ખૂબ જ ઉત્સુક બની ગયો હતો. યુવાનીની અધીરાઈમાં મેં કહ્યું : શા માટે મિ. રોકફેલર અથવા મિ. કાર્નેગી જેવા કોઈ મહાન અમેરિકન દાનવીર પાસે જઈને ભારે રકમની માંગણી ન કરવી ?

મારા નવા મિત્રો મારાથી વયમાં મોટા અને વધારે શાણા હતા. એમણે કહ્યું : હિંદમાંના આપણા છ કે સાત કરોડ જેટલા મુસ્લિમો વચ્ચેની આ આપણી પોતાની જવાબદારી છે; આપણે જો બહારની મદદ માટે, અતિ ધનવાન અને અતિ દાનવૃત્તિવાળા અમેરિકન કરોડપતિ પાસેથી પણ, માંગણી કરીએ, તો હુમેશાંને માટે આપણને નામોશી લાગે. અલબત્ત, એમની વાત સાચી હતી. કારણ કે એ જમાનાએ બે વિશ્વયુદ્ધો અનુભવ્યાં નહોતાં અને “પોઈન્ટ ફોર-ચાર મુદ્દાની સહાય” વિષે કશું સાંભળ્યું નહોતું. પરંતુ આ નિર્ણયને કારણે, અને જે કાર્ય મેં ઊપાડી લીધું હતું તે માટેની મારી ધગશને લીધે, (આવા નિર્ણયોને પરિણામે બને છે તેમ) વરસો સુધી સખત અને સર્વદેશીય પરિશ્રમ, પ્રવાસો, પ્રવચનો, સમિતિઓમાં હાજરી, ઉદાસીનતા સામે ઝુંબેશ અને ઉચ્ચ અધિકાર ભોગવનારા બેડે ખૂબ ખૂબ લાંબી અર્ચાઓ એ સૌ, આ જાતનું કાર્ય જે પોતાની માથે ઊપાડી લે છે તેમનાં નસીબમાં લખાયાં હોય છે તે, અમારે ભાગે પણ આવ્યાં.

ઘણીવાર સંસ્કૃત દેશના ઇતિહાસમાં યુનિવર્સિટી રાષ્ટ્રના માનસિક તેમ જ આધ્યાત્મિક પુનરુત્થાનનાં કાર્યમાં પ્રેરણાસ્થાનરૂપ બની છે. આપણા સમયમાં ઇસ્તાંબુલની અમેરિકન રાબર્ટ મિશનરી કોલેજને પરિણામે બલ્ગેરિયાનો, પુનરુત્થાન પામીને એક સાર્વભૌમ, સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર તરીકે પુનર્જન્મ થયો એમ કહેવાય છે. જૈરૂત અમેરિકન યુનિવર્સિટીનાં અસ્તિત્વથી અરબ રાષ્ટ્રવાદ પર કેટલી અસર થઈ એ કોણ કહી શકે? અલીગઢ આ નિયમના અપવાદરૂપ નથી પણ અમે ગર્વપૂર્વક એવો દાવો કરી શકીએ કે અલીગઢ યુનિવર્સિટી એ બહારની સખાવતનું નહિ, પરંતુ અમારા પોતાના જ પ્રયત્નોનું ફળ છે; અને ખચીત એવો દાવો પણ કરી શકાય કે પાકિસ્તાનની સાર્વભૌમ, સ્વતંત્ર પ્રજાનો જન્મ અલીગઢની મુસ્લિમ યુનિવર્સિટીમાં થયો હતો. પ્રવાસને કારણે ફરીથી આરોગ્ય અને બળ પ્રાપ્ત કરીને અમારાં લગ્નની વિધિઓ અને ઉજવણીઓ માટે વર્ષને અંતે હું ઘેર પાછો ફર્યો. એ બેવડાં લગ્ન હતાં, કારણ કે એ જ વખતે શાહઝાદીના ભાઈ અને મારા વિશ્વાસુ મિત્ર આગા શરફુદ્દીનનાં લગ્ન પણ અમારી ખીજ એક પિત્રાઈ બહેન સાથે થયાં. અમારાં લગ્નની ઉજવણી યોગ્ય વિધિપૂર્વક અને આનંદમંગળથી કરવામાં આવી; અને પછી હું તથા મારી નવવધૂ વ્યથાથી વિંટળાઈ વળ્યાં.

લાંબા સમય પૂર્વેની યૌવનકાલનાં દુઃખની એ કથા છે, અને ટૂંકમાં અને દુઃખપૂર્વક એ કહી શકાય એમ છે. અમે બન્ને અબ્જણ અને નિર્દોષ હતાં; અમારાં અબ્જણપણા અને નિર્દોષતાને કારણે અમારી વચ્ચે અંતર ઊભું થયું. એ અંતર શાણુપણ અને હિતકારકરીતે-ઉપકારકરીતે જ્ઞાનનો ઉપયોગ કર્યો હોત, તો દૂર થઈ શક્યું હોત. અમે એટલાં બધાં શરમાળ હતા કે એ જ્ઞાન મેળવી શક્યાં નહિ, અને એટલાં બધાં નિર્દોષ હતાં કે એ કેમ મેળવવા માંડવું એ બાણી પણ શક્યાં નહિ. અનુકંપા અને વિપુલ સ્નેહવર્ષા—અને મારાથી બની શક્યું એ બધુએ મેં મારી પત્નીને અર્પ્યું—એ અમારી અસાહ્ય દશામાં કામ લાગ્યાં નહિ. અમારી કથા લેશ માત્રે ઓછી કઠ્ઠણ નહોતી કારણ કે, એ કાળના વજ્રસમા રિવાજે અનુસાર, અમારી એ વાત તદ્દન સોમાન્ય છતાં ગુપ્ત ગણાતી હતી. જે વિષાદ અને ગેરસમજથી અમે વ્યાકુળ બની ગયાં હતાં એ માટેનો દોષ મારો હતો એમ મને લાગતું; અને આથી મારી પત્ની પ્રત્યેનો મારો પ્રેમ વૃદ્ધિ પામ્યો, પરંતુ એ બેબાકળી બનેલી અને ગુચ્ચવાઈ ગએલી મારી પત્નીને માટે, મારી આ પ્રેમવર્ષા સમાધાન કે શાંતિનાં સાધન સમી થઈ

શકી નહિ. અનિવાર્ય રીતે અમે એકબીજાંથી દૂર જવાં લાગ્યાં, એ વળી રોષ અને કટુતાની છાની અગ્નિયાતનાને પંથે, અને મેં પંથ લીધો બહારનાં જગતની પ્રવૃત્તિઓ અને કાર્યોનો.

સમાધાન મેળવવું એ મારે માટે સ્વભાવિક રીતે બહું સહેલું હતું, કારણકે માડું સત્તાવાર અને રાજદ્વારી જીવન ઝડપથી સભર અને સમગ્ર બનતું ગયું, અને ભારે પરિશ્રમભર્યું પુષ્કળ કાર્ય કરવાનું મારી સમક્ષ પડ્યું હતું. એ માડું લગ્ન એ કટુ દંભ સમાન હતું, તો ૧૮૯૭નાં આ વરસમાં મારી ફરજો અને જવાબદારીઓ વાસ્તવિક અને લાગણીપૂર્વકની હતી.

આગલાં વરસ દરમિયાન એવી અનિષ્ટ અફવા ફેલાઈ હતી કે પ્લેગનો એપી ઉપદ્રવ ઝડપભેર અને નિર્દયપણે પશ્ચિમ તરફ એશિયામાં ફેલાઈ રહ્યો છે. હોંગકોંગમાં મોટા પ્રમાણમાં આ રોગ ફાટી નીકળ્યો હતો; અને વધુ અને વધુ પશ્ચિમ તરફનાં શહેરો અને નગરોમાં કોઈ કોઈકવાર એ દેખા દેતો હતો. ૧૮૯૭ના ઉનાળાના પાછલા ભાગમાં એ મુંબઈમાં ફાટી નીકળ્યો ત્યારે લોકોનું સ્વભાવિક અને સામાન્ય વલણ એની ગંભીરતાની ઉપેક્ષા કરવાનું હતું; પરંતુ ટૂંક સમયમાં જ એ ઉપદ્રવ ખરેખર દાઝણુ સ્વરૂપનો છે એ હકીકત ફરજિયાત અમારા બધા સામે આવીને ઊભી રહી. એગણીસમી સદીના એ છેલ્લા દસકામાં એ પ્લેગ સમર્થનું જ્ઞાન ખૂબ અપૂર્ણ હતું. મુંબઈના આરોગ્યખાતાના અધિકારીઓ શહેર ઉપર ઊતરી પડેલી આ ભયંકર આક્રમણના પ્રમાણ, અને (જણાતું હતું તેમ) વિલક્ષણતાથી મૂંઝાઈ ગયા હતા. એ વિષેના એમના પ્રત્યાઘાતો સાવચેતીભર્યા અને રૂઢિચુસ્ત પ્રકારના હતા. ઈલાજ તો એમની પાસે કોઈ ન હતો, અને એની અટકાયત માટેનો એમણે ચીંધેલો એક માત્ર ઉપાય એ તદ્દન સામાન્ય આરોગ્યના નિયમોનું પાલન કરવાનો હતો. એ ઉપાય મોઘમપણે તો તારીફલાયક હતો પણ જે ચોકસ સમસ્યા તેમની સામે ઊભી થઈ હતી તેને માટે એ અયોગ્ય હતો. “ઉઘાડી નાખો,” એમણે કહ્યું; મુંબઈ પ્રાંતના લાખો કિસાનો અને કારખાનાના મજૂરો જે નાનકડી ઝૂંપડી, અંધારિયા ઘરો અને છાપરીઓમાં રહે છે તે બધાં ખોલી નાખો અને એમાં તાજી હવા અને પ્રકાશ આવવા દો; અને તાજી હવા તેમાં પ્રવેશ કરે તે પછી, તિવ્રમાં તિવ્ર ગંધવાળી જંતુનાશક દવાઓ અને તેટલાં

વધુ પ્રમાણમાં એમાં છાંટેા. આ સાવચેતીએ બિનઅસરકારક નીવડી એટલું જ નહીં; પણ તે હિંદી જનતાની ઊંડા મૂળ ધાલેલી આદતોથી પણ તદ્દન વિરોધી હતી. જે આ સાવચેતીએ સ્પષ્ટરીતે ઉપયોગી થઈ પડી હોત, તો એને દરગુઝર કરી શકાત, પરંતુ દેખીતી રીતે જ એ ખપ લાગી નહી, અને દહાડેદહાડે મરણનું પ્રમાણ વધતું થયું, એટલે અનિવાર્ય રીતે વિરોધની લાગણી વંધતી ગઈ.

એ સમય વિકટ હતો. લોક નીતિ ઉપર પ્લેગની પરંપરાગત અનિષ્ટ અસર પડી. કાયદા અને વ્યવસ્થા માટેનાં એસરતાં જતાં માનનાં અનિષ્ટ ચિન્હો જણાવાં લાગ્યાં. લૂટો અને હિંસાખોરી ફાટી નીકળ્યાં. શરાબખોરી અને અનીતિમાં વધારો થયો; અને આ કટોકટી સામે જે અણુઘડ અને અપૂર્ણ પગલાં સરકારે લીધા તે બદલ તેની સામે લોકોમાં કડવાશની લાગણી ઉચ્ચ પ્રમાણમાં ફેલાઈ. રોગને આવતો અટકાવવા માટે લેવામાં આવેલા પગલાં માટે જવાબદાર એવા એક ઉચ્ચ બ્રિટિશ અધિકારીનું (રાજબલવનમાં મેલાવડામાં ભાગ લઈને ઘેર પાછા ફરતા હતા ત્યારે માર્ગમાં) ખૂન કરવામાં આવ્યું, એમ આ આ સ્થિતિ પરાકાષ્ટાએ પહોંચી.

આ વખતે યોગાનુયોગ એવો થયો કે મુંબઈ સરકાર પાસે એક પ્રતિભાશાળી વૈજ્ઞાનિક અને સંશોધનકાર પ્રોફેસર હાફકિન નામના રશિયન યહુદી હતા, જેઓ કોલેરાને લગતા પ્રશ્નોને વિષે સંશોધન કરવા આવ્યા હતા; કોલેરા સામે લડત ચલાવવા માટે સામુદાયિક રીતે રસી મૂકવા તેઓ સત્તાવાળાને સમજાવી શક્યા હતા અને એ ક્ષેત્રમાં એમને સારી સફળતા મળી હતી. તેઓ દ્રઢનિશ્ચયી અને ખંતીલા પુરૂષ હતા. એમને ખાતરી થઈ હતી કે રસી મૂકવાથી પ્લેગનો પ્રતિકાર કરવાનો માર્ગ મળી રહેશે. મુંબઈના સત્તાધારી વર્ગ પર પોતાના મંતવ્યો સ્વીકારવા માટે એમણે દબાણ કર્યું પરંતુ એમાં એમને ઝાઝી બધી સફળતા મળી નહિ. એમની આસપાસ વિવાદ અને ચર્ચાનું વાતાવરણ બન્યું; પરંતુ પોતાનાં મંતવ્યો અમલમાં મૂકવાની ભાગ્યે જ એમને તક મળી. દરમ્યાન માખીઓને પેઠે લોકો મૃત્યુ પામતા હતા—એમાં ઘણા મારા પોતાના અનુયાયીઓમાંના પણ હતા.

હું જાણતો હતો કે આ બાબત કંઈક થવું જ જોઈએ, અને હું એ પણ જાણતો હતો કે પહેલ મારે જ કરવી જોઈએ. અગાઉ મેં સવિસ્તર

જણાવ્યું છે તેમ, વિજ્ઞાનની બાબતમાં હું કેવળ અજ્ઞાન ન હતો; ક્રાન્સમાં પેસ્ટરે જે કાર્ય કર્યું હતું તે વિષેનું થોડું જ્ઞાન મને હતું. મને ખાતરી થઈ હતી કે સર્જન જનરલનું ખાતું ખોટી દિશામાં કાર્ય કરી રહ્યું છે. મેં એને કેરે મૂકીને પ્રોફેસર હાફકિન સાથે સીધી મસલેહત ચલાવી. અમારી વચ્ચે તરત જ સંબંધ બંધાયો અને મૈત્રી પણ જામી જે અમારી સમક્ષ પડેલા વિકટ પ્રશ્ન પૂરતી જ મર્યાદિત ન રહી. પરિસ્થિતિ હવે તાકીદની બની ગઈ. ખીલું કંઈ નહીં તો પણ હું એમને તાર્કાલિક સંશોધન અને પ્રયોગશાળાના કાર્યો માટે સગવડો આપી શકું તેમ હતો. એ કાર્ય માટે મેં છૂટથી એમને માડું એક સૌથી મોટું મકાન આપ્યું, એ મકાન એક વિશાળ ફરવાની જગાવાળો મહાલય હતો અને આગાહોલની બહુ નજદિક આવેલો હતો (અત્યારે તે મઝગામ ખાતે સેન્ટ મેરી કેલેજનો એક ભાગ છે) અહીંયાં એમણે મુકામ કર્યો, અને એમની પદ્ધત્તિની સફળતા વિષે ખાતરી થતાં હિન્દી સરકારે સંશોધનની સમગ્ર યોજના પોતાના હસ્તક લઈ લીધી અને તેને યોગ્ય, સંપૂર્ણ અને સત્તાવાર દરજ્જે મૂકી ત્યાંસુધી લગલગ બે વર્ષ પર્યાંત તેમણે અહીંયાં કાર્ય કર્યું.

એ દરમ્યાન મારે ઝડપભેર અને કડકરીતે કામ લેવું પડ્યું, મારા પોતાના લોકોમાં પ્લેગનો ઉપદ્રવ ભયંકર પ્રમાણમાં પ્રસરી હતો. તેમને દાખલો બેસાડવો એ મારા હાથની વાત હતી. બહેરમાં મેં પોતે રસી મૂકાવી, અને મારાં એ કાર્યના સમાચાર બને એટલા ઝડપથી અને બને તેટલા દૂર સુધી પ્રસારે એની મેં કાળજી રાખી.

મારા અનુયાયીઓ પોતે જોઈ શક્યા કે મેં તેમના ઇમામે, ઘણા સાક્ષીઓના દેખતાં આ લેદી અને ભયજનક ક્રિયા મારી જાત ઉપર અજમાવવા દીધી હતી; આથી માડું અનુકરણ કરવામાં કોઈ જાતનું બેખમ હતું નહીં. મારી ચાલુ તંદુરસ્તી અને મારી પ્રવૃત્તિઓ પ્લેગ સામેનાં મને મળેલા રક્ષણના સ્પષ્ટ પુરાવારૂપ હતી. આની છાપ તેમનાં મન ઉપર પડી અને તેમનો ભય દૂર થયો.

મારી વય વીસ વરસની હતી. તે સમયના રૂઢિચુસ્ત તખીખી અભિપ્રાયો—જેનું ચલાણ એશિયાવાસીઓ કરતાં યુરોપિયનોમાં પણ ઓછું ન હતું—તેમનો (અલબત્ત હાફકિનની સાથે રહીને) વિરોધ કરવા હું તૈયાર થઈ ગયો.

અને જ્યાં ખુદ ડોકટરો રસી મૂકવાના વિરોધમાં હોય, ત્યાં મારા પોતાના ઘરના માણસોમાના અને અનુયાયીઓમાના, તેમ જ એકંદરે બહુર જનતામાના સામાન્ય લોકોના અભિપ્રાયોનું તો પૂછવું જ શું? સામાન્ય લોકો તો ખૂબ જ લયલિત બની ગયા હતા. અર્ધી સદી કરતાં વધુ સમય પાછળ નજર નાખતાં, શું એમ માનવામાં હું વ્યાજબી નથી ઠરતો કે આટલી યુવાન વયે પણ મેં ચોકસ પ્રમાણમાં હિંમત અને નિશ્ચયબળ દાખવ્યાં હતાં ?

ગમે તેમ, પણ એ કાર્યસાધક નીવડ્યું. મારા પોતાના અનુયાયીઓમાં આ સમાચાર, મારી ઇચ્છા હતી તે પ્રમાણે, ઝડપથી ફરી વળ્યા કે એમના ઇમામે રસી મૂકાવી છે અને તેમણે મારું અનુકરણ કરવાનું છે. બાણી ભેંદને મેં મારી નેતાગીરીને કસોટીએ ચઢાવી. કસોટીમાં એ પાર ભિતરી અને નવીન અને કદાચ નાટકીય ઢબે એ સિદ્ધ થઈ. મારા અનુયાયીઓએ, કોઈ એકલદોકલ વ્યક્તિ તરીકે જ નહિ, પણ આખા સમૂહ તરીકે, પોતાને રસી મૂકાવા દીધી. થોડા જ વખતમાં આંકડાઓએ દ્રઢ રીતે મારી વાતનું સમર્થન કર્યું; પ્રબળા ખીલ કોઈપણ વિભાગ કરતાં ઇસમાઈલીઓમાં પ્લેગના લીધે થએલાં મરણનું પ્રમાણ દેખીતી રીતે ખૂબ, ખૂબ નીચું હતું; ચેપ લાગીને થએલા પ્લેગના નવા દરદીઓની સંખ્યા એકદમ ઘટી ગઈ; અને છેવટે સાબલ થઈ જનારાઓની સંખ્યા પણ ઘણી વધી ગઈ.

જીવનમાં માનવીનો પ્રથમ સંગ્રામ હુમેશ મહત્વનો હોય છે. મારા આ સંગ્રામે, મારી બલ વિષે તેમ જ ખીલ લોકો વિષે, મને ઘણું શીખવ્યું. સત્તાધારી વર્ગની ઉદારસીનતા અને રૂઢિચુસ્તતા, ભય અને અજ્ઞાન સામે હું લડ્યો હતો—મારા આ ભૂતકાળે મારા ભવિષ્યની આગાહી કરી હતી, કારણ કે આ એ જ દુશ્મનો હતા જેનો જીવનભર મારે વારંવાર સામનો કરવાનો હતો.

આ કટોકટી પસાર થઈ ગઈ ત્યાંસુધીમાં તો હું કદાચ મારી ઉમરના પ્રમાણમાં વધુ ગંભીર દેખાતો હોઈશ, પરંતુ હુવેથી લાગ્યની ક્ષણિક અને ચંચળ લીલા સહેલાઈથી ચલિત ન કરી શકે એવાં આત્મશ્રદ્ધા અને બળ મને પ્રાપ્ત થયાં. કામમાં લીધેલાં મારા પ્રભાવ અને અધિકારનું એક ગૌણ પરિણામ એ આવ્યું કે મારા ઇસમાઈલી અનુયાયીઓ સિવાયના ખીલઓ પણ નેતાગીરી માટે મારા ભણી મીટ માંડવા લાગ્યા. ૧૮૯૭નું વર્ષ એ રાણી વિક્ટોરિયાની રાયમન્ડ જ્યુબિલી—હીરક મહોત્સવનું વર્ષ હતું એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ

મારે સિમલા જઈને વાયસરોય લોર્ડ એલ્જન સમક્ષ મારી ઈસમાઈલી કેમના વંશપરંપરાગત ઈમામ તરીકે નામદાર મહારાણીને સુબારકબાદી અર્પતું તેમ જ એમનાં પ્રત્યે વફાદારી દર્શાવતું નિવેદન કરવાનું હતું; પરંતુ હકીકતમાં હું ત્યાં ત્રેવડા અધિકારની રૂએ ગયો હતો. મેં ત્રણ નિવેદનો રજૂ કર્યાં, એક મારી પોતાની કૌમ તરફથી, બીજું પશ્ચિમ હિંદના મુસ્લિમોના નેતા અને પ્રતિનિધિ તરીકે, અને ત્રીજું મુંબઈ અને પૂનાના શહેરીઓની પ્રતિનિધિસભા તરફથી.

લોર્ડ એલ્જને મારો શોભાભરી રીતે અને આતિથ્યભાવથી સત્કાર કર્યો. તે વખતના હિંદુસ્તાનના સરસેનાપતિ ફિલ્ડ માર્શલ સર જ્યોર્જ બ્રાઉન મને ખાણું માટે નિમંત્રણ આપ્યું. ફિલ્ડ માર્શલનું હુલામણું નામ સર જ્યોર્જ ધી ડ્રેગોન કિલર હતું, અને આ પાતળા, ખુબસૂરત, ખૂબ ઉંચા, બળવાન અને કડક ચહેરાના વૃદ્ધ યોદ્ધાના કરતાં બીજા કોઈના માટે આ વર્ણન વધુ અનુરૂપ નહી હોય. ખાણું માટે એની બાજુમાં બેઠાંબેઠાં મારાં મન આગળ એકાએક એક દ્રશ્ય ઊભું થયું—સ્કોટલેન્ડના પહાડી પ્રદેશવાસીઓ પહેરે છે તેવો કિલ્ટરનો પોષાક પહેરેલા, હાથમાં બે મૂઠાળી લાંબી તલવાર ધારણ કરેલા, માણસ અથવા પ્રાણી, એકાદ બે રાક્ષસ, ઘોડેસ્વારની ટુકડી અથવા ગેંડાઓનું ટોળું, જે કોઈ આવે તેને વીરતાથી આવાહન કરતા એક વૃદ્ધ પુરુષનું દ્રશ્ય ઉપસ્થિત થયું. જે યુવાન માણસે ગંભીરતાથી અને ઉચિતતાપૂર્વક પોતાના ત્રણ સત્તાવાર નિવેદનો નામદાર વાયસરોય સમક્ષ રજૂ કર્યાં હતાં તેનામાં રોમેન્ટીસીઝમ—કલ્પનાશિલતાનો હજુએ અંશ રહ્યો હતો, એમ તમે બેઈ શકયા હશો.

અત્યાર સુધીની મારી સૌથી લાંબી અને અતિ મહત્વની સુસાફરીની તૈયારી કરવા હું મુંબઈ પાછો ફર્યો.

જે યુરોપ વિષે મેં આટલું બધું વાંચ્યું તેમ જ સાંભળ્યું હતું, અને જે મને આટલા બધા આગ્રહપૂર્વક અને સત્તાવાહી સૂરે આકર્ષી અને સાદ પાડી રહ્યું હતું તે યુરોપને ખોળી કાઢવા હું નીકળી પડ્યો.

ઓગણીસમી સદીના છેલ્લા દશકામાં પશ્ચિમ યુરોપની સંસ્કૃતિએ

૧. ચાર પત્રો અને પાંખાણું કાલ્પનિક પ્રાણી.

૨. સ્કોટલેન્ડના પહાડી પ્રદેશમાં પગથી ઢીંચણ સુધી પહોંચે એવો જલ્લા જેવો પહેરવેશ. —પ્રકાશક

દેખીતી રીતે અચલિત એવી જે જાહોજલાલી અને સલામતી પ્રાપ્ત કરી હતી તેનું સ્મરણ થઈ આવતાં આપણા આ વ્યાકુળ અને યુદ્ધથી છિન્નભિન્ન થઈ ગએલા યુગમાં ઘેરી, ગૃહપ્રેમની ઉદાસીનતા જન્મે છે. એક યુવાન તરીકે મેં એ પુરાણાં જગતને તેની પરાકાષ્ટાએ પહોંચેલું જોયું હતું. એનાં વિચિત્ર અને ઝડપી પતનની બધી લીલાઓના સાક્ષી રહેવા જેટલું હું જીવ્યો છું. યુરોપની ભૂમિ પર મેં પ્રથમ પગ મૂક્યો, ત્યારે ૧૮૪૮ની ભયંકર ઉથલપાથલોને અર્ધી સદી વીતી ગઈ હતી. શાંતિ, સમૃદ્ધિ અને પ્રગતિ સર્વદેશીય અને સર્વવ્યાપી હોય એમ દેખાતું હતું. એ સાચું છે કે ૧૮૭૦-૭૧નાં ફ્રાન્કો-પ્રુસિયન યુદ્ધે, કળી શકે એવા અગમદર્શી પુરૂષોને ગંભીર ચેતવણીના અણસારા આપ્યા હતા, પરંતુ ઘણાને તો એ યુદ્ધ માનવઉત્કર્ષ અર્થેના સામાન્ય અને એકધારા પ્રવાહમાં ખેદજનક પરંતુ કામચલાઉ વિશ્લેષ સમું ભાસ્યું હતું. સંપૂર્ણ દરિયાઈ શ્રેષ્ઠતાના આધારે જેણે પ્રાપ્ત કરેલી દુનિયાની નેતાગીરી દુર્બલ જેવી દેખાતી તે ખ્રિસ્તન પ્રતાપી મહારાણીનાં શાસન હેઠળ પહેલાં કદીયે નહોતું તેટલું સત્તાશાળી અને સમૃદ્ધ હતું; ૧૮૧૫થી એને યુરોપનાં કોઈપણ મોટાં ઘર્ષણમા દરમ્યાનગીરી કરવાની ફરજ પડી ન હતી, અને એના રાજનીતિજ્ઞો અને એલચીઓની કેટલીએ પેઢીઓને યુરોપમાં સત્તાની સમતુલા જાળવવાની આવશ્યક કળા અને ફરજની તાલીમ આપવામાં આવતી હતી. લશ્કરી, સામાજિક અને આર્થિક વિષયમાં અસંતોષ કે ભયના કેટલાક ભયદર્શક ચિન્હો દેખાતાં હોવા છતાં, ૧૮૬૮નાં યુરોપમાં સ્વસ્થતા અને સમૃદ્ધિના પ્રધાનસૂરો ઊડતા હતા.

ફ્રેન્ચઆરીની શરૂઆતમાં હું મુંબઈથી એ યુરોપ તરફ જવા નીકળ્યો. મારી ઉમર એ વખતે વીસથી સહેજ વધારે હશે. મારાં ઘરના બે માણસો મારા અંગત પરિચારકો તરીકે સાથે હતા. અમે મેસાજરી મેરીટીમ ફ્લીટનાં એક નવાનકોર જહાજમાં માર્સેઈસ ગયા. પ્રસંગોપાત હું એ જણાવી દઉં કે—કંઈ નહિ તો હિંદ, આફ્રિકા અને દૂરપૂર્વના માર્ગો પૂરતું—તો ઓગણીસમી સદીના પાછલા સમયનાં એ શ્રેષ્ઠ જહાજો મુસાફરી કરવા માટે વીસમી સદીમાં એમને સ્થાને આવેલાં એવા કહેવાતા “લકઝરી” (એશઆરામભર્યા) જહાજો કરતાં ખરેખર ઘણાં સારાં હતાં. એની

કેપીનો વધુ વિશાળ અને સગવડભરી હતી અને એમાં મળતી તમામ સગવડો ઘણા જ સુધરેલાં ધોરણની હતી. ભારે દમ્બ તથા દેખાવ અને કોમિયમની ખેલોટોથી, મારા ખ્યાલ પ્રમાણે, ઘટી ગયેલ નકકર સુખસગવડની ખોટ પૂરી પડતી નથી.

માર્સેલ્સથી હું સીધો નીસ ગયો. તે વેળા રિવેરામાં શિયાળુ સિઝન પૂરખહારમાં હતી; એ દિવસોમાં ક્રાન્સના દક્ષિણ ભાગમાં ઉનાળાની સિઝન ચોભતી નહિ. કોટ-દ-જુરના કિનારા પરનાં દરેક વિહારસ્થાનની હોટલ ખીચોખીચ ભરાઈ ગઈ હતી, અને જગ્યા મેળવવામાં મને પારાવાર મુશ્કેલી પડી. આખરે તો, કિનારાના આ પટ્ટી પ્રદેશમાં યુરોપના શાહી કુટુંબના સભ્યો, અમીર ઉમરાવો અને શિષ્ટજનોનો ભારે પ્રમાણમાં ભરાવો થયો હતો. રાષ્ટ્રી વિક્ટોરિયા સિમિએ (Cimiez) ખાતે હતાં; અને છેવટે જે હોટલમાં રાષ્ટ્રી ભિતર્યાં હતાં તેમાં મને એક ચોરડો મળી ગયો. રિવેરા સિઝન માટે એકઠા થયેલા તે વિશાળ, તાલેવંત, અમીરી અને વૈભવશાળી સમુદાયમાં મારી કોઈ ગણતરી ન હોતી; કેપ માર્ટિન ખાતે શહેનશાહ ક્રાન્ટસ બેસેક્ર, પોતાના વિલા અને મહેલોમાં વીસેક જેટલા રશિયન ગ્રાન્ડ ડયુકો અને ઓસ્ટ્રિયન આર્ક ડયુકો, ઇંગ્લેન્ડના અરધોઅરધ ઉમરાવો અને સાથેસાથે સારાં પ્રમાણમાં ઉદ્યોગ અને અર્થકારણના કરોડપતિઓ; અને જર્મની, ઓસ્ટ્રો-હંગેરિયન સામ્રાજ્ય, ઓટોમન શાસનમાંથી તાજેતરમાં જ “મુકત” થયેલા બાલ્કન પ્રદેશો, અને ઝારના રશિયામાંથી “આલ્મનક દ ગોથા”ના ઘણાખરા સભ્યો, એ સૌ ત્યાં ભેગા મળ્યા હતા. મુંબઈથી આવેલો આ યુવાન તો અંબઈને ચકિત થઈ ગયો.

હું કોઈને ઓળખતો ન હતો. મને લાગે છે કે મારા અંગત નોકરો સિવાય ખીબ કોઈની સાથે હું પાંચ છ જેટલા શબ્દો બોલ્યો હોઉં તો તે હોટલના નોકરો અને મોન્ટે કાર્લોના કાસીનો-આરામગૃહના અધિકારીઓ હતા. પણ બધુ બેઈબેઈને અને સાંભળીસાંભળીને મને ખેલક મળ પડી. સમુદ્રને કાંઠેકાંઠે સિમિએથી ઠેઠ મોન્ટે કાર્લો અને મેન્ટન સુધી હું મોટરમાં લાંબે સુધી ફરવા જતો. હું દુકાનોની દર્શનખારીઓ સામે તાકીને બેઈ રહેતો—અને કેવી ભવ્ય હતી એ દર્શનખારીઓ, ખાસ કરીને ઝવેરીઓની દુકાનોની! યુરોપના સૌથી ધનવાન લોકો, પછી તેઓ ઇંગ્લેન્ડના ધનપતિઓ કે જમીનદારો હોય અથવા મોસ્કોના કરોડાધિપતિઓ હોય, તેમની દ્રષ્ટિ

સમક્ષ પ્રદર્શિત કરાએલ નકકર દોલતની તાદશ સ્મૃતિ આજે પચાસ વર્ષ પછી પણ મને રહી ગઈ છે. ત્યાં તમારા આજના જમાનાના સોના ચાંદીના ટૂકડાઓ અને કટકાઓ તેમ જ મૂલ્ય વગરના પત્થરો ન હતા જેનાં નકલી નાનેરા અલંકારો બનાવાયા હતા; ના—આ તો હતું સાચું અવેરાત, શિયાળાના તેજસ્વી સૂર્ય પ્રકાશમાં ઝબૂકતા અને ઝગમગતા મોટા તેજસ્વી હીરા, મોતી, માણેક, લીલમ અને નીલમ.

ઉમદા, રવાલ ચાલે ચાલતા ઘોડાઓવાળી અને લપકાદાર પોષાક પહેરેલા પટાવાળા અને ગાડીવાનવાળી મોટા માણસો અને ધનિકોની સુંદર લેન્ડો ગાડીઓ અને વિક્ટોરીઆઓથી કેન્સ, નીસ અને મોન્ટે કાર્લોના રસ્તાઓ શોખીનોના ફરવાના સમયે ભરચક રહેતા. મને યાદ છે કે મોન્ટે કાર્લોમાં હોટલ-દ-પેરીસની સામે એક બે મોટરો નવાઈની વસ્તુ તરીકે પ્રદર્શન અર્થે રાખવામાં આવી હતી. આ ગંધ મારતાં અને ઘોંઘાટ કરતાં રમકડાં (મોટરો) પ્રત્યે ફ્રેશનેબલ લોકો કેવો ઉચ્ચ વર્ગને છાજે તેવો તિરસ્કાર દર્શાવતા ! કેમકે આ રમકડાં તે માત્ર કોંક્રેટ ડેલીગન્સ જ નહિ પરંતુ વ્યોમ વિહાર કરનારાં એવાં રૂપેરી પાંખાળાં, ‘જેટ’થી ચાલનારાં, મોટાં વિમાનોના પુરોગામી હતાં એની ત્યારે ઘણા ઓછા લોકો કલ્પના કરી શક્યા હશે.

કોટ-દ-ઝુરના કાંડા પરના બધા શહેરો અને ગામડાઓમાં જોકે સંપત્તિ કંઈક અંશે વહેંચાઈ ગઈ હતી અને ભૂખ્યા અને ચીંથરેહાલ લોકો જોકે દેખાતા ન હતા, અને ગરીબમાં ગરીબને પણ દિવસમાં એક ટંક તો માંસનું ભરપૂર જમણુ મળી રહેતું હતું, તેમ છતાં એમ ન કહી શકાય કે ગઈ સદીના છેલ્લા દશકામાં રિવેરા ખાતે જીવન સસ્તું હતું. મારો અને મારા બે અંગત નોકરોનો સારામાં સારી હોટલમાં રહેવા કરવાનો તથા ખાવાપીવાનો દરરોજનો ખર્ચ—કંઈ ઉડાઉ ખર્ચ તથા કોઈપણ પ્રકારના મનોરંજનના ખર્ચ વિના—આસરે ખસો સુવર્ણ ડ્રાન્ક જેટલો થતો હતો. આજના ધોરણે એ લગભગ દરરોજના ચાલીસહજાર ડ્રાન્ક થાય. પરંતુ મારી એ પહેલી મુલાકાત વખતે હું જે ધોરણુ પ્રમાણે અને જે રીતે રહેતો હતો એ જ રીતે અત્યારે રહી શકાય, તો હું હિંમતથી કહી શકું કે દરરોજનું ખર્ચ—હાલના હિસાબે આશરે—છ હજારથી સાત હજાર ડ્રાન્ક જેટલું થાય. આમ ગઈ સદીના છેલ્લા દશકામાં સોનાનું જે ધોરણુ હતું તે હિસાબે, રહેવાનો—હું જે રીતે જીવન ગાળતો હતો તે રીતે રહેવાનો—ખર્ચ આજના કરતાં પાંચથી સાત ગણો હતો.

હું રાણી વિક્ટોરિયાવાળી હોટલમાં જ ઊતરેલો હોવાથી એમને રાજ પોતાની લેન્ડો ગાડીમાં ફરવા માટે બહાર જતાં અને ફરીને પાછા આવતાં જોવાની મને વારંવાર તક મળતી. ગાડીમાં ચડવા અને ઊતરવા માટે એમને એમના અંગત રસાલાના હિંદી નોકરો મદદ કરતા. એ નોકરો વિષે હું અને મારા અંગત નોકરો એકજસરખા, કંઈક વિચિત્ર કહી શકાય તેવા અભિપ્રાય પર આવ્યા, અને હું કહી દઉં કે, પાછળથી વિન્ડસર મહેલમાં રાણીના એ નોકરોને વધારે નજદિકથી જોવાનો મને મોકો મળ્યો ત્યારે અમારા અભિપ્રાયને સમર્થન મળ્યું: અમારો અભિપ્રાય એવો થયો કે, જે જાતના નોકરો આપણે હોટલોમાં અને રેસ્ટોરાંઓમાં જોઈએ છીએ, એવી જાતના ચોકખેચોકખી રીતે ઊતરતા વર્ગના તેઓ નોકરો હતા, એવી જાતના નોકરો કે નવા આવેલા કે જે દહાડા રહેનારા યુરોપિયનને પોતે જે પહેલી જ હોટલમાં ઊતરેલ હોય ત્યાંથી મળી જાય એવા નોકરો—એવી જાતના નોકરો કે હિંદુસ્તાનમાં બ્રિટિશ શાસનના આખા કાળ દરમ્યાન, વાયસરોયલવનમાં કે કેઈપણ પ્રાંતના રાજલવનમાં આપણને મળી આવતા ઉચ્ચ કોટિના, વિશ્વાસપાત્ર અને પ્રશંસનિય નોકરો કરતાં ઘણા જ જુદા પ્રકારના અને એમનાથી ઊતરતી કક્ષાના નોકરો. મને એ બહુ જ વિચિત્ર લાગ્યું, અને સાચું કહું તો હજીયે લાગે છે. એનો ખુલાસો સંભવિત રીતે એ તો ન હોય કે જે પગાર આપવામાં આવતો હતો તે પ્રથમ વર્ગના માણસોને દરિયાપાર આકર્ષે એવો નહોતો? અલખત્ત, રાણી વિક્ટોરિયાનાં અવસાન પછી એમાં ફેરફાર થયો હતો; એમનાં પછીનાં ઉત્તરોત્તર આવેલા શહેનશાહોએ ચાકરી કરનારા હિંદી નોકરો રાખ્યા નહોતા, પરંતુ શાહી પરિવારમાં હિંદી એ. ડી. સી. ઓ—અંગરક્ષકો અને ઓર્ડરલી અધિકારીઓના કેટલાક માનભર્યાં હોદાઓ હતા.

રિવેરામાં મેં દસ યાદગાર દિવસો ગાળ્યા, અને પછી હું નીકળ્યો ડુપેરિસ જવા. મેં એ દિવસોના જહાજોમાં મળતાં સુખ સગવડની તારીફ કરી છે, પણ ના, એ તારીફ (રેલ્વે ટ્રેનની) સ્વીટ્ઝર્લેન્ડની નથી—આધુનિક વેગન—લિટલ કે પુલ્કમેનકારનો, તેમ જ કદાચ જુદુ ટ્રેનની લવ્યતાઓનો જેને અનુભવ હોય, તેને ૧૮૯૦ પછીની અને ૧૯૦૦ની શરૂઆતની એ પુરાણી ઠબની, ભીંસાઈને સમાવેશ કરવો પડે એવી, એ કહેવાતી સ્વીટ્ઝર્લેન્ડની ખ્યાલ આવી શકે

તેમ નથી. આમ છતાં, એ મને પેરિસ લઈ ગઈ. હું ફરીથી કહું છું : હું વીસ વરસનો હતો, આખી ઓગણીસમી સદીના અને તે પૂર્વેના ફ્રેન્ચ સાહિત્ય અને ફ્રેન્ચ ઇતિહાસનો મેં ગાઢ અભ્યાસ કર્યો હતો. રસ્તાઓના નામો હું જાણતો હતો, પેરિસવાસીઓ કેમ રહેતા, વર્તતા અને વિચારતા એ હું જાણતો હતો. મારાં સ્વપ્ના અને વાચનનું પેરિસ હતું જે નેપોલિયનોનું પેરિસ, ખાદ્દેક અને બેરેસનું પેરિસ, બુલેવર્ડ-ફરવા માર્ટેના વિશાળ રસ્તાઓ અને વાડોનું પેરિસ. મશહુર પ્રિસ્ટોલ હોટલમાં નહિ તો ખીજે હું કયાં ઉતર્યો હતો ? બ્રિટિશ એલચીની મુલાકાત લેવા સિવાય પેરિસમાંની પહેલી સવારે ખીજું કામ પણ મેં શું કર્યું હતું ?

મેં ઇશારો તો કર્યો છે કે, હું મારી સાંસ્કારિક અને વિજ્ઞાનિક રસવૃત્તિઓ વિષે ખૂબ આગ્રહી એવો, ગંભીર પ્રકૃતિનો યુવાન હતો. એલચીની ગેરહાજરીમાં, પ્રધાને મને જોઈતા લલામણપત્રો આપ્યા અને જે પત્રો હું સાથે લઈ આવ્યો હતો એમાં ઉમેરો કર્યો. મેં કોર્નવેલ મ્યુઝિયમની, મુદ્ર અને બિપ્લીઓટેક નેશ્યોનલની મુલાકાતો લીધી. ત્યાં નામાંકિત પુરાતત્વવેત્તા મેં. સોલોમન રિનેકની સાથે, પૂર્વના દેશોના પુસ્તકો અને હસ્તપ્રતોના ક્યુરેટર-ગ્રંથપાલે મને સાથે ફરીને બધું બતાવ્યું. એણે કહ્યું કે અંગ્રેજી અને ફ્રેન્ચ ભાષા આટલી સડસડાટ બોલી શકતો યુવાન પ્રાચીન ફારસી અને અરબી હસ્તપ્રતો આટલી સહેલાઈથી વાંચી શકે છે તે જોઈને મને આશ્ચર્ય થાય છે. મને પણ વળતું આશ્ચર્ય થયું (જે કે મેં એ જણાવ્યું નહિ) કે આવા વિખ્યાત વિદ્વાન ભૂલી જાય છે કે ફારસી અને અરબી છેવટે તો મારી પોતાની જ ભાષાઓ છે, જે ભાષાઓ તો સદીઓ થયાં મારા વડવાઓ બોલતા હતા.

મુંબઈના મારા મિત્ર પ્રોફેસર હાફ્કિને પેસ્ટર ઇન્સ્ટીટ્યુટના ડો. ૩ (Roux) પર ઓળખાણપત્ર આપ્યો હતો. સાંજના સમયે હું થીએટર અને ઓપેરામાં જઈ ચડતો. પેરિસમાં એ વેળા સિઝન ન હતી, અને તેથી રિવેરામાં મેં જોયો હતો એવો ઠાઠ અને ભપકો ત્યાં દેખાતો ન હતો. આમ છતાં કોમેડીફ્રાન્સેસમાં મેં મેડમ બાર્ટને જોઈ હતી અને મેં જોએલી બધી અભિનેત્રિઓમાં એ મને સૌથી આકર્ષક અને પ્રવીણ લાગી હતી અને એ વાતને એક જમાનો વીતી ગયો છે છતાં, મારો આ અભિપ્રાય બદલવાનું

મને કોઈ કારણ નથી. સારાખર્નારને મેં જોઈ, પણ સાચું કહું તો હું એનાથી નિરાશ થયો. મેડમ બાર્ટેની તોલે એ આવી હોય એમ મને કદી લાગ્યું નથી. હું કેટલીકવાર ઓપેરામાં ગયો હતો અને ફાઉસ્ટ૧ સિવાયના મેં જોએલાં ખીબ બધા ઓપેરા મેયરખરના હતા. મેયરખરનો ઓપેરા-સંગીતનાટક હોય એવું આજે ક્યાં સંભળાય છે? એની કીર્તિ એકાએક પાણીમાં સરી જતાં ઓળખાની જે ન એકાએક અદ્ર્બ્ય થઈ ગઈ, છતાં મને લાગે છે કે એના પ્રત્યે આજુછાજતો ઉચ્ચ તિરસ્કાર દર્શાવીને, અયોગ્ય વર્તાવ કરવામાં આવ્યો હતો. હું જાણું છું કે એ કંઈ વેગનર નથી; હું જાણું છું કે મોટસાર્ટ૩ કે વડીની૪ ઉત્તમ કૃતિઓ સાથે એ સરખામણીમાં ન ઉતરી શકે, છતાં મને તલસાટપૂર્વક લાગ્યા કર્યું છે કે મેયરખરના ઓપેરા ફરી શરૂ કરવામાં આવે તો એને ઘણી સારી સફળતા મળે.

પેરિસમાંનો મારો બધોયે સમય સાંસ્કારિક પ્રવૃત્તિઓ પાછળ ખર્ચાયો ન હતો. મારી પાસે જોકી કલબના સભ્યો પરના ઓળખાણપત્રો હતા જ; રેસોમાં ખણ હું ગયો. અને એક પખવાડિયા પછી હું લંડન જવા ઉપડ્યો.

અત્યાર સુધી ખાનગી રીતે, એક અજાણી વ્યક્તિની હેસિયતથી હું મુસાફરી કરતો હતો, તે હવે સંભવિત ન હતું. હવે હું સામ્રાજ્યનાં કેન્દ્ર અને પાટનગરમાં આવી પહોચ્યો હતો. સ્ટેશન પર મને લેવા માટે બર્કિંગહામ મહેલમાંથી, નામદાર રાણીની વતી, તેમનો એક પ્રતિનિધિ આવ્યો હતો; અને અને ઈન્ડિયા ઓફિસમાંથી (ડિંદી કચેરી) સેકટરી ઓફ સ્ટેટના પ્રતિનિધિ (ડિંદી વઝીર) તરીકે, પોલીટીકલ એ. ડી. સી. સર જેરાલ્ડ ફ્રિઝઝરોલ્ડ આવ્યા હતા. હું પિકકેડેલ્લીની આલ્બેમાર્લ હોટલમાં ગયો. આખી વસંત અને ઉનાળા દરમ્યાન એ હોટલ મારૂં રહેઠાણ અને મથક હતી.

હું હોટલમાં પહોંચ્યો પછી થોડાક વખતમાં હિંદુસ્તાનમાં મારા બાળપણ અને કિશોરાવસ્થામાંથી જ મને ઓળખતા ડયુક ઓફ કેનોટ

૧. જર્મન લેખક ગેટ્થો માંડી અસંખ્ય યુરોપી લેખકો તથા પ્રયોજકોએ ફાઉસ્ટની આસપાસ પોતાના વિચારોની કુલચુંથણી સુધી છે: એ નામનું આધ્યાત્મિક અસરવાળું જગમશહુર સંગીત નાટક.
૨. જર્મન સંગીત નાટ્ય પ્રયોજક. સમય ૧૮૧૩થી ૧૮૮૩ મોટસાર્ટ તથા બિથોવનને એ પોતાના આદર્શ સમા ગણતા.
૩. વિશ્વવિખ્યાત સંગીત નાટ્ય પ્રયોજક તથા લેખક સમય ૧૭૫૫થી ૧૭૯૧.
૪. ઇટાલિયન સંગીત નાટ્ય પ્રયોજક તથા લેખક સમય ૧૮૧૩થી ૧૯૦૧.

મારી મુલાકાતે આવ્યા અને ઘણી વાર સુધી મારી સાથે રહ્યા. બ્રિટિશ રાજકુટુંબની મારા પ્રત્યેની કાળજીભરી અને પ્રેમાળ રસવૃત્તિમાં કાંઈ ઘટાડો થયો ન હતો.

નેવુના દશકામાં લંડન વિષે કંટાળો આવે એટલું બધું લખાયું છે, આમ છતાં વીકટોરિયન યુગના એ પ્રકાશવંતા ચડતીકાળમાં સરળતા, -સલામતી, સમૃદ્ધિ, આત્મવિશ્વાસવાળા લંડનની ભવ્યતા તથા લોહચૂંબકિય આકર્ષણ વિષે કંઈપણ અતિશયોક્તિ કરવી એ મુશ્કેલ છે. અત્યંત સમૃદ્ધ અને અત્યંત શક્તિશાળી એવું એ શહેર સુધરેલી દુનિયાનું આર્થિક કેન્દ્ર હતું. વેસ્ટ મિનિસ્ટરમાંથી એક મહાન સામ્રાજ્ય પર ઉદારતા અને સલામતીની ભાવનાભર્યું શાસન થઈ રહ્યું હતું. ફ્રેન્ચ એઝિસ-વિદેશકચેરીની રીતરસમ ભલે બેઠંગી અને અગવડભરી હતી, ઈન્ડિયા એઝિસ-હિંદીકચેરીની એક પેટાખંડનો વહીવટ કરવાની પશ્ચતિ ભલે વક્-અને જીનવાણી હતી, તો પણ આટલા નાનકડા પ્રદેશમાં કેન્દ્રિત થયેલ સત્તા અને અધિકારનાં અનિવાર્ય ભાનનો કોણ ઈન્કાર કરી શકે તેમ હતું? એ સત્તા અને અધિકારનું બાહ્ય પ્રદર્શન ભવ્ય અને છાપ પાડે એવું હતું. સ્ટર્લિંગ પાઉન્ડ સોનાના સિક્કાના રૂપમાં હતો, અને આજના એના કાગળ પરના રૂપ કરતાં એની ખરીદ શક્તિ લગભગ આઠ ગણી હતી. ધનિક અને ગરીબ વચ્ચેના દરબજાનું પ્રમાણ ઘણું વિષમ હતું; છતાં સમાજના મોટા ભાગમાં સમૃદ્ધિની સામાન્ય લાગણી પ્રસરેલી હતી. એ કલ્યાણ રાજ્ય ન હતું, પણ બ્રિટન સૌને મોખરે છે એવી તંદુરસ્ત અને સુખદ ભાવના પ્રવર્તતી હતી, અને જીવન વિષે જનતામાં ઉલ્લાસ, ચૈતન્ય અને સાહસની વૃત્તિ જણાતી હતી.

સાચી સત્તા, રાજકીય તેમ જ આર્થિક, થોડાક મનુષ્યોના હાથમાં હતી. ઈંગ્લેંડ અને સામ્રાજ્ય પર શાસન કરનારાઓમાં અમીરશાહીના નાનકડા અને બંધિયાર મંડળનો તેમ જ નવીન ઉદય પામતી કુબેરશાહીના જે સભ્યોએ અમીરશાહી સાથે જોડાઈને, તેમની પાસે પોતાનો સ્વીકાર કરાવ્યો હતો, તેમનો સમાવેશ થતો હતો. મારા પોતાના દરબજાની રૂએ અને હું જે પ્રભાવશાળી માણસો સાથે સંબંધ ધરાવતો હતો તેને લીધે એ વર્તુલમાં હું તુરત જ સીધી રીતે પ્રવેશ કરી શક્યો. એક વખતના સુધરેલા યુરોપના મોટા ભાગમાં સરમુખત્યારને અને સત્તા પચાવી પાડવા અનેલા

લોકનેતા ડેમેગોગને શાસન કરતા જોવા જેટલું હું જીવ્યો છું તે મેં, મારા યૌવનકાળમાં વિક્ટોરિયન ઈંગ્લેંડ અને સામ્રાજ્ય ઉપર શાસન કરતી અલ્પજનશાહી, (થોડા લોકોની સત્તા)ને, બહુ નિકટથી, નિહાળી છે.

હું લાંડન પહોંચ્યો ત્યારે ત્યાં રેસની સજન તરતની શરૂ થઈ હતી. તરત જ હું એ પ્રવાહમાં વહેવા લાગ્યો. સમાજના બધા વર્ગના દ્વારે મારા માટે ખુલ્લાં હતાં. અત્યંત કુશળતાપૂર્વક યોજવામાં આવેલા, દબદબાભરેલ વિધિઓ અને સમારંભોમાં મેં મારું સ્થાન લઈ લીધું: એપ્સમ, એસ્કોટ, ન્યુમાર્કેટ; લેન્સડાઉન હાઉસ ખાતે, લોર્ડ રીપને ત્યાં અથવા લોર્ડ રે (Reay) ને ત્યાં ભોજન સમારંભ; ડયુકના આલીશાન મહેલ ખાતે ઓપેરા અને બોલનૃત્ય; ગાર્ડનપાર્ટીઓ, અઠવાડિયાના અંતે પરાંઓની સહેલગાહ. ગમે તેટલી ગરમી પડતી હોય તો પણ, લાંડનમાં શિષ્ટાચાર પ્રમાણેનો પોષાક પહેરવાનો રિવાજ કડકરીતે પાળવામાં આવતો, ફ્રેક કોટ અથવા મોર્નિંગ-કોટ, કડક કોલર, રેશમી હેટ અને હાથમોઝાં. રવિવારે સવારે હાઈડ પાર્કમાંની ચર્ચપરેડ, એની ખાસ વિસ્તૃત વિધિઓ વડે, દબદબાભર્યા પ્રસંગસમી બનતી. મુલાકાતો માટે સવિસ્તર ભરપૂર વિધિઓ હતી. રાજ્ય કુટુંબથી માંડીને બધા વર્ગો સુધી સમગ્ર સમાજની એવી સંભાળપૂર્વક અને કડક વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી, જેની આજે કલ્પનાયે ન કરી શકાય. એ બધાનું અત્યારે સ્મરણ કરવું તે ખરેખર અદ્રશ્ય થયેલી દુનિયાને ફરીથી સજીવન કરવા જેવું છે.

યોગ્ય સમયે મને નામદાર મહારાણી વિક્ટોરિયાની મુલાકાત અર્થે વિન્ડસર કેસલમાં બોલાવવામાં આવ્યો. એવણે મારો ખૂબ સૌજન્યપૂર્વક અને પ્રેમાળરીતે સત્કાર કર્યો. આ પહેલી મુલાકાત દરમિયાન એ ખંડમાં ખીજી કોઈ વ્યક્તિ હાજર હોય તો તે મારા જૂના મુરખી ડયુક ઓફ કોનોટ હતા, જેમની હાજરીમાં મને સંકેત કે મૂંઝવણ થતાં નહોતાં. વિશાળ કાળા ઝલ્લા અને શાલમાં વિંટળાઈને મહારાણી મોટા સોફા ઉપર બેઠાં હતાં. એ ઉંચા હતાં કે ઠીંગણાં, ભરાવદાર હતાં કે કેમ? એ હું સમજી શક્યો નહિ; એમની બેસવાની ઢબ તેમ જ એમણે ધારણ કરેલા ઝલ્લાને લીધે આ બંધનને અંદાજે કાઢવાનું તદ્દન અશક્ય હતું. એમણે મારા પ્રતિ લાંબાવેલા હાથપર મેં માનાર્થે ચુંબન કર્યું. એમણે કહ્યું કે ડયુક ઓફ કોનોટ તમારાં કુટુંબના અને તમારા ગાઠ મિત્ર છે. એમના ઉચ્ચાર વિચિત્ર પ્રકારના, સ્કેચ અને જર્મનનાં મિશ્રણ

જેવા હતા—જર્મન જેવા હતા તેનો સંપૂર્ણ રીતે ખુલાસો આ હકીકતથી મળી રહેતો હતો કે એમનું લાલનપાલન એમનાં માતા, જેઓ જર્મન શાહઝાદી હતાં તેમના, અને ખેરોનેસ લેટસેન નામની જર્મન ગવર્નેસ—શિશુપાલિકા—ના સહવાસમાં થયું હતું. વાતચીત દરમ્યાન વારંવાર વાક્યમાં “સો” (so)—જેનો ઉચ્ચાર “ત્સો” (tzo) એવો કરવામાં આવે છે—એ શબ્દને દાખલ કરી દેવાની જર્મનોની વાર્તાલાપની રીત પણ એમનામાં જેવામાં આવતી હતી. એમણે કહ્યું કે તમે ખુદ શાહઝાદા છો અને ઘણા રાજવીઓના વંશજ છો એટલે તમને હું ઘૂંટણીએ પડવાનું કે તમારા ખલા પર તલવારનો અને શાહીલિખાસનો સ્પર્શ કરવાનું કહેતી નથી, પણ ખિતાબ સીધો જ તમને અર્પણ કરું છું. આ સૌજન્ય અને વિવેકની મારા પર ભારે અસર થઈ. આ કે. સી. આઈ. ઈ. નો ખિતાબ એ મને મળેલો પહેલો જ બ્રિટિશ ખિતાબ હતો.

થોડો વખત રહીને ત્યાં વીન્ડસર કેસલમાં રાત રોકાઈને, મહારાણી સાથે લોજન લેવાનો મને આદેશ મળ્યો. આ અનુભવ પણ સ્મરણીય હતો. લોજન વેળા મારી બેઠક મહારાણી અને એમનાં પુત્રી શાહઝાદી બિટ્રિસની વચ્ચે હતી—આ શાહઝાદી પાછળથી બેટનબર્ગના શાહઝાદી હેનરી અને સ્પેનનાં રાણી એનાંનાં માતા થએલાં. મહારાણીએ પોતાના સિવાજ મુજબનો કાળો પોષાક ધારણ કર્યો હતો—પતિનું અવસાન થયું તે દિવસ પછીથી એમણે ક્યારેય પણ શોકચિન્હ સમા એ પોષાકનો ત્યાગ કર્યો નહોતો. પોતાનાં કાંડા ઉપર એમણે મોટું હીરાજડિત બ્રેસલેટ—કડું પહેર્યું હતું. એ બ્રેસલેટની વચમાં બ્રિન્સ કોન્સર્ટ—એમના પતિની આશરે ત્રણ ઇંચ લાંબી અને બે ઇંચ પહોળી એવી સુંદર નાનકડી તસ્વીર મઠી લીધેલી હતી. મહારાણીની ઉંમર ત્યારે ઓગણાએંસી વર્ષની હતી; એમની હલચલમાં દેખાતું જોમ અને વાતચીતમાં જણાતી સરળતા અને વિષદતા આશ્ચર્ય પમાડે એવાં હતાં.

લોજન વખતે રાજ્યના કેટલાક ઉચ્ચ અધિકારીઓ હાજર હતા, જેમાં ટૂંકા, બેઠી દડીના અને છાપ ન પડે એવા દેખાતા લોર્ડ ચાન્સેલર, અર્લ ઓફ હેલ્સબરી પણ હતા. મહારાણીએ જ્યારે ધીમેથી મને કહ્યું કે લોર્ડ હેલ્સબરી, આમ ખાસ દેખાવડા ન હોવા છતાં, પ્રખર ધારાશાસ્ત્રી અને રાજપુરૂષ છે ત્યારે મને નવાઈ લાગી અને રમુજ પણ ઉપજી. મહારાણીએ મારી સાથે

ખાસ કરીને હિંદુસ્તાન વિષે વાતો કરી. એમણે પૂછ્યું કે, ઉચ્ચ દરજ્જાના બ્રિટિશ અધિકારીઓ અને પ્રતિનિધિઓ હિંદુસ્તાનના રાજવીઓ તેમ જ ભદ્રજનો સાથે વિનયપૂર્વક વર્તે છે કે તેઓ સારી રીતભાત દાખવતા નથી? મેં સાચેસાચો જવાબ વાળ્યો કે મને અને મારાં કુટુંબને લાગેવળગે છે ત્યાં સુધી, અમારી સાથે સંપર્કમાં આવેલા બ્રિટિશ અધિકારીઓએ હુમેશ અમારી સાથે અચુક રીતે સૌજન્યભર્યો અને સાયાળુ વર્તીવ રાખ્યો છે. ભોજન દરમ્યાન આખોય વખત મહારાણીને અને એમની જમણી તથા ડાબી ખાજુએ બેઠેલા બે મહેમાનોને—મને અને લોર્ડ ચાન્સેલરને—એમના હિંદી ખાનસામાઓ ખાણું પિરસતા હતા. એ ખાનસામાઓ મેં નીસમાં એમનાં રસાલામાં જોયા હતા એવી જ જાતના ઉતરતા વર્ગના નોકરો હતા.

ખાણું ભરપૂર હતું અને લાંબા વખત સુધી ચાલ્યું, વાનગીઓ પછી વાનગીઓ ધીમે ધીમે અને દબદબાભરી રીતે પીરસાતી ગઈ; એ હતી માંસની ત્રણ ચાર ઉત્તમ વાનગીઓ, ગરમાગરમ પુડીંગ તેમ જ ખરકમાં ઠારેલ પુડીંગ, ખીજી મસાલેદાર વાનગી અને તમામ પ્રકારનાં ખાસ પકાવવામાં આવેલાં ફળો. સવા નવે અમે જમવા બેઠા અને ખાણું પૂરું થયું ત્યારે સવા અગીયાર થઈ ગયા હશે. મહારાણીએ વૃષ્ટાવસ્થા છતાં, પીરસવામાં આવેલા દરેક જાતનાં આસવ તથા ગરમ તેમ જ ઠારેલાં પુડીંગ સહિત, દરેક વાનગીઓ પેટ ભરીને લીધી. ભોજન પૂરું થઈ ગયા પછી, શાહી દીવાનખાનામાં દરેક મહેમાનની નામદાર મહારાણી સાથે પિછાન કરાવવામાં આવી અને દરેકે તેમની સાથે થોડી વાતચીત કરી. એમણે મને પોતાની એક રત્નજડિત તસ્વીર આપી, એમાં સુશોભન તરીકે ઈંગ્લેન્ડના ગુલાખતું, સ્કોટલેન્ડના થીસલ નામના કાંટાળા છોડતું અને આયર્લેન્ડની (Harp) વીણાતું આલેખન કર્યું હતું—અને વીણાને લીલમથી મઠી હતી. ખીજે દિવસે સવારે એમના મુન્શી, એમના હિંદી મંત્રીએ, મારી પાસે આવીને રાણીએ પોતે ઉર્દુ અને અરબી લિપિમાં લખેલું કોઈક લખાણ મને આપ્યું.

રાણી વિક્ટોરિયાને મન કવીન એમ્પ્રેસ—રાણી અને શહેનશાહખાતુ થવાનો અર્થ માત્ર ઔપચારિક અને દૂર દેશ સુધીનો ઇલકાબ ધારણ કરવા પૂરતો ન હતો. પોતાની હિંદી પ્રજાનાં મંતવ્યો અને જરૂરિયાતો માટે તેઓ તિવ્રતાપૂર્વક સબગ અને સલાન રહેતાં, અને તેમના માટેના એમનાં સહાનુભૂતિ

અને પ્રેમલાવ સાચાં અને ઉખાલયાં હતાં. લોજન પ્રસંગે એમણે ખૂબ ગંભીરતાપૂર્વક મને કહેલું તે મને ચોકકસ યાદ છે કે હું આશા રાખું છું કે હિંદુસ્તાનમાં ખ્રિષ્ટિય લોકો મસ્જિદો અને મંદિરોની મુલાકાતે જાય, ત્યારે પોતાના દેશમાં કેથેડ્રલ-ધાર્મિક સ્થાનમાં વર્તે છે તેવી જ રીતે આદર અને પૂજ્યલાવથી વર્તતા હશે.

ઈંગ્લેંડની આ મુલાકાત દરમ્યાન ખ્રિષ્ટિય શાહી કુટુંબના ખીજા જુદાંજુદા સભ્યો સાથે મારો પ્રથમ પરિચય થયો—એમાં, અલબત્ત, સૌથી પ્રથમ હતા પ્રિન્સ એક વેલ્સ, જેઓ પછીથી સાતમા એડવર્ડ તરીકે ગાદીએ આવ્યા. શાહઝાદાએ પહેલેથી જ મારા પ્રતિ ખૂબ મમતા દાખવી હતી. એમણે તરત જ મને પોતાની કલબ, માર્લબરોનો માનનીય સભ્ય બનાવ્યો, અને થોડાક મહિના પછી, ૧૮૯૯ની શરૂઆતમાં, એવણે પોતે મારું નામ કલબના સંપૂર્ણ સભ્યપદ માટે રજૂ કર્યું. એ દિવસોમાં માર્લબરોનું સભ્યપદ, આ રીતે મળે, એનું સામાજિક તેમ જ વ્યક્તિગત રીતે ખાસ મહત્ત્વ હતું; એવો માણસ, જાણકે, પ્રિન્સ એક વેલ્સનો અંગત મિત્ર હોય એ પ્રકારની એથી છાપ પડતી. પ્રસંગોપાત હું કહી દઉં કે, એ વાતને પચાસ વરસથીએ વધુ સમય વીતી ગયો છે તો પણ, હજીયે હું માર્લબરો—વીન્ડહોમનો સભ્ય છું; અને જ્યારે હું લંડનમાં હોઉં છું ત્યારે, હજી પણ વર્તમાન પત્રો જોઈ જવા સારું હું ત્યાં જઈ ચડું છું. હવે તો ત્યાંનો મુખ્ય દ્વારપાળ અને હું ત્યાંના સૌથી જૂના માણસો છીએ; હું ધારું છું કે, એ દ્વારપાળ ૧૮૯૬ કે ૧૮૯૭માં કલબની નોકરીમાં જોડાયો હતો. એ અને હું ભેગા મળીને જૂના સમયને યાદ કરીએ છીએ, તથા અમારા વાર્તાલાપ દ્વારા ભૂતકાળના અનેકાનેક સંસ્મરણો જાગી ઉઠે છે અને અમે જેમને અમારા યૌવનકાલમાં પિછાનતા હતા એ સ્વરૂપની એમની જીવંતી જાગતી કલ્પનામૂર્તિઓ તો અમારે મન ખરેખર જીવંત હોય એવી બની રહે છે.

રાજા એડવર્ડ સાતમાના જીવનના છેલ્લા આખાંયે દશકા દરમ્યાન મને એમની સ્નેહાળ, અંગત મૈત્રિનું માન મળ્યું હતું. એમની સાથેનો મારો સંબંધ શિષ્ટાચાર પૂરતા જ સંબંધથી ઘણો વેગળો હતો. એ પ્રૌઢ ઉંમરના હતા અને હું યુવાન હતો, અને શરૂઆતમાં તો હું અજાણ્યો જેવો હતો, પણ એવણે હુંમેશાં મારી સાથે ખૂબ જ માયાળુ અને ભલાઈભર્યો વર્તાવ રાખ્યો.

હતો. ખરેખર રાબ્બ એડવર્ડના સ્વભાવનું એક જ શબ્દમાં દર્શન થતું હોય એવો શબ્દ ને હું શોધવા નાઉં, તો એ શબ્દ છે “પરોપકારી”. તેઓ દરેકનું ભણું થાય એમ ઇચ્છતા. એ સાવ સાચું છે કે જીવનમાં સુંદરતા પ્રતિ એમને ભારે અભિરૂચિ હતી, મૌજ માણુવામાં વખત ગાળવો એ એમને ગમતું; પણ ખીબ દરેકને—પોતાની પ્રબળ ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ માનવીથી માંડીને અદનામાં અદના માનવીને—મળ માણુવાનો સમય મળે એવી તેમની ખરાં દીલની અને મક્કમ ઇચ્છા હતી.

દુઃખ અને દર્દોનાં નિવારણ માટે ખૂબ કાળજી રાખતા. હોસ્પીટલોના આશ્રયદાતા તરીકેનું એમનું કાર્ય માત્ર શાહી ફરજ તરીકે, અથવા તો એક શોખ કે વ્યક્તિગત તરંગ તરીકે એમણે સ્વીકાર્યું નહોતું; એમાં તો માનવજીવન પ્રત્યેની ઊંડી અને ગાઢ લાગણીના દર્શન થતાં હતાં, એ તો એકેએક પ્રકારનાં દુઃખ પ્રત્યેની સાહજિક અને ઉદારતાભરી સહાનુભૂતિ હતી.

આ વિષયમાં એમનાં બે વાક્યો વારંવાર ટાંકવામાં આવે છે. એમને ઘણી સારી રીતે ઓળખતો હોવાથી હું બાણું છું કે એ ઉદગારો એમનાં હૃદયનાં ઊંડાણમાંથી નીકળ્યા હતા. “કેન્સરનો ઉપાય શોધી કાઢનાર માનવીનાં સ્મૃતિચિન્હ તરીકે યુરોપની એકેએક રાજધાનીમાં એનું ખાવડું ઊણું કરવું જ નેઇએ.” આ વાક્ય ખેલતી વેળા એમના અવાજમાંથી નીકળેલો ભાવવાહી રણકાર બાણું હું સાંભળી શકું છું; અને એમનું ખીબું વાક્ય હતું, ડોક્ટરો જેને અટકાવી શકાય એવા વર્ણવે છે તે ચોક્કસ રોગો વિષેનું, “જે અટકાવી શકાય તેમ છે, તો શા માટે અટકાવવામાં ન આવ્યા?”

૧૯૦૪માં, તે વેળાના પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ—જે પછી પાંચમાં ન્યોર્થ તરીકે ગાદીએ આવ્યા—તેમની હિંદુસ્તાન ખાતેની સત્તાવાર મુલાકાત વિષે વિચારણા ચાલતી હતી, તે વેળા યોગાનુયોગ હું ઇંગ્લેંડમાં હતો, અને રાબ્બ એડવર્ડે મને ખાનગી મુલાકાત માટે બર્કિંગહામ પેલેસમાં તેડાવ્યો હતો. એમણે મને હિંદુસ્તાનની હોસ્પીટલોની પરિસ્થિતિ વિષે ખૂબ જીજ્ઞવટથી અને લંબાણથી પ્રશ્નો પૂછ્યા અને એ પરથી એમનાં બહોળાં જ્ઞાન અને ભારે કાળજીનાં મને દર્શન થયાં. મોટા શહેરોમાંની, અને ખાસ કરીને કલકત્તાની, હોસ્પીટલોમાં જે ભયંકર અવ્યવસ્થા પ્રવર્તતી હતી તેના માટે એમને ખાસ ચિંતા થતી હતી અને એમણે મને કહ્યું કે મારા પુત્રને આ

ખાખતમાં હું પૂરેપૂરો માહિતગાર બનાવવા માંગુ છું અને કેટલાક શહેરોની હોસ્પિટલ અંગે જાતે ઝીણવટભર્યાં અહેવાલ મેળવવાનો આગ્રહ રાખે એમ એને કહેવાનો છું. એમણે એમ પણ કહ્યું કે ક્ષય રોગની અટકાયત માટે અને શરૂઆતની સારવાર માટે પહાડી પ્રદેશોમાં, અને દેશના આરોગ્યભર્યા હવામાનવાળાં સ્થળોએ, ઉપચારગૃહો બાંધવાની હું હિમાયત કરૂં છું.

લગભગ બે વરસ પછી, ૧૯૦૬ના ઉનાળામાં, એક ખીણ અંગત લાંબી મુલાકાત દરમ્યાન, શહેનશાહે આ વિષય પર લંબાણપૂર્વક ફરી ચર્ચા કરી હતી. પોતે જાતે જ દર્શાવેલા માર્ગે પ્રિન્સ એક વેલ્સે જે કામગીરી બજાવી હતી તેનાં એમણે વખાણ કર્યાં હતાં, અને એ વખાણનું સમર્થન હું મારી જાતમાહિતી પરથી કરી શકું છું. સ્વતંત્ર સાધનો મારફત પણ રાજાએ કેટલાય અહેવાલો મેળવ્યા હતા, અને એમને ખબર હતી કે કેટલાક મિત્રો સાથે મળીને મેં પ્રાથમિક તબક્કાના ક્ષયરોગની સારવાર માટે એક ટેકરી પરના હવાખાવાનાં સ્થળે એક આરોગ્યભૂવન બંધાવ્યું હતું.

શહેનશાહ એડવર્ડને દુઃખ, દર્દ અને તેના ઉપચારની ખાખતમાં ઊંઠો રસ હતો. (શું એ રસને એમને લાગુ પડેલી ટાયફોઇડની લગભગ મરણતોલ બિમારી સાથે કંઈક સબંધ હશે ખરો?) એક રાજા તરીકેની ફરજના લાનમાંથી એ રસ ઉત્પન્ન થયો નહોતો, પરંતુ—મારી ખાતરી છે કે—એ રસ સાચી માનવતાની લાવનામાંથી જનમ્યો હતો. એમના રાજ્યાભિષેકના થોડા વખત પહેલાં જ, એમના પર જે ખીણ ગંભીર માંદગી આવી પડી તે પછી એમનો એ રસ ઘણો વ્યાપક અને ઊંઠો બન્યો હતો એ ઘણું અર્થસૂચક છે એમ મને લાગે છે. એમણે પોતે તો શારીરિક ચાતનાનો સામનો બહાદુરીથી અને ગૌરવભરીરીતે કર્યો હતો; પરંતુ એનો એમને અત્યંત અણુગમો હતો અને એના હુમલાઓ—પોતાપરના કરતાં વધુ પ્રમાણમાં ખીજાઓ પરના—ઘટાડવા માટે તેઓ મથતા હતા.

એવી વિસ્તૃત માન્યતા પ્રવર્તે છે કે શહેનશાહ એડવર્ડ જર્મન વિરોધી હતા, અને એમના લત્રીજ કચસર વિલિયમ ખીજ સાથે એમને બહુ બનતું નહિ, એટલે જર્મનીની પ્રજા પ્રત્યે એમનાં મનમાં પૂર્વગ્રહ બંધાઈ ગયો હતો. આની સામેનો પુરાવો મજબૂત છે, અને તે ખુદ શહેનશાહના પોતાનાં મોઢેથી તેમ જ બેરોન વોન એકાર્ડસ્ટીન અને કાઉન્ટ

વુલ્ફ મેટરનીક જેવા વિશ્વાસપાત્ર શાક્ષીઓ મારફત મળ્યો છે. આ બંને પોતપોતાના જમાનામાં લંડનનાં એલચીખાતામાં સત્તા અને અધિકારનાં સ્થાને હતા. એમણે જણાવવાની જરૂર નહોતી તો પણ મને જણાવ્યું હતું કે પ્રિટન અને જર્મની વચ્ચે મૈત્રિ જળવાય એવી શહેનશાહની પૂરેપૂરી અને સાચાં હૃદયની ઈચ્છા છે, અને તેઓ પોતાના ભત્રીજા સાથે સારો સંબંધ જળવાઈ રહે એ માટે બની શકે તેટલું બધું કરે છે. એમની વચ્ચે ઘેરા અને નાબુક અંગત મતભેદો અને મુશ્કેલીઓ હતી તેની ના પાડી શકાય તેમ નથી. ઘણે ભાગે એ સંબંધો તંગ તો બનવાના જ હતા. કયસર ઘણી યુવાન વયે ગાદીએ આવ્યા હતા, અને એક દાયકા કે એથીયે વધુ સમય સુધી પોતાના દેશની તમામ રાજકીય બાબતો ઉપર એમનો પૂરેપૂરો અંકુશ હતો; જ્યારે એમના પ્રૌઢ વયના કાકા પોતાને કોઈપણ પ્રકારનું જવાબદારીભર્યું કાર્ય સોંપવામાં આવતું નહોતું અને ખરેખર વિદેશ કચેરીના કાગળો પોતાને વાંચવા સારૂ પણ આપવામાં આવતા નહિ તે બદલ અકળાતા હતા. કયસર અત્યંત કુનેહબાજ કે નિસ્વાર્થી કહી શકાય એવા માણસ તો હતા જ નહિ; વીસમી સદીના શબ્દોમાં કહીએ તો તેઓ પ્રબળ લઘુતાગ્રંથીથી પીડાતા હતા. પોતાનો કકો ખરો કરવાનું તેઓ કદી ચુકતા નહિ. એમના કાકા કુદરતી રીતે ઉત્પન્ન થતી પોતાની ચીડને દાખી દેવા સખ્ત મહેનત કરતા; એમનો પ્રકોપ ફાટી નીકળે, અથવા પોતાના ભત્રીજા તરફનું એમનું વર્તન વિનય અને સમજદારી વિનાનું રહે, એમ ખરેખર જવલ્લેજ બનતું. અલબત્ત, એ વર્તનમાં શાણા અને દુનિયાદારીના અનુભવી માણસને સહજ હોય છે તેવા કટાક્ષનો પાસ આવી જતો.

શહેનશાહ એડવર્ડની શિષ્ટાચારની ભાવના ઘણી કડક હતી; રાજ્યે કેવું વર્તન રાખવું ઘટે અને રાજ્ય પ્રત્યે કેવું વર્તન રખાવું ઘટે એનું તેમને જ્ઞાન હતું. પોતાના માયાળુ સ્વભાવ અને સૌજન્યનો કોઈ ગેરલાભ ઊઠાવે અથવા કોઈ પોતાના પ્રત્યે વધારે છૂટ લ્યે એ માટે તેમનો ભારે વિરોધ હતો. પરંતુ એવા કેટલાએ દાખલા હું બહુ ધું કે એમના પ્રત્યેની રીતભાતમાં પ્રમાદ થએલો જે માટે પ્રથમ તો એમણે પોતાની નાપસંદગી દર્શાવી હતી; પરંતુ પ્રમાદ કરનાર પાછળથી જ્યારે સીધી રીતે એવણુ નામદારને લખીને માફી માંગતો અથવા રાજમહેલના કોઈ અધિકારી મારફત ક્ષમા માટેની યાચના કરતો, અને પોતાની ભૂલને માટે ખરેખર પશ્ચાતાપ

થાય છે એમ અતાવતો, ત્યારે શહેનશાહ માફ કરી દેતા, એટલું જ નહિ પણ એ બધું ભૂલી જતા, અને ભૂલ કરનાર તરફ કોઈપણ ભતની કડવાશની કે ટાઢાસની લાગણી કદી પણ દર્શાવતા નહિ. શહેનશાહ એડવર્ડ ખરેખરા અર્થમાં ઉદાર હૃદયના હતા.

નાની મોટી દરેક આખતમાં એમનામાં સમજદારી અને કુનેહ બધાં પ્રમાણમાં હતી. એક વાર શિયાળામાં મિસીસ મુર નામના પેરિસમાં રહેનારાં એક બાણીતાં અને પૈસાપાત્ર અમેરિકન બાનુ લંડનની મુલાકાતે આવ્યાં. તેઓ રાબતના તેમ જ મારા પણ મિત્ર હતાં (ઘણીવાર રાબ ખીઆરીટસ ખાતે લોજન પ્રસંગે એમના મહેમાન બનતા હતા) એક નમતા બપોરે રાબ એમની મુલાકાતે ગયા. એ આખો દિવસ ગાઢ ધુમ્મસ છવાઈ રહ્યું હતું. મિસીસ મુરે પોતાના માળ પરના હુંફાળા દિવાનખાનામાં રાબને સત્કારપૂર્વક બેસાડયા, અને તેઓ ભીંત સગળી આગળ બેસીને એમની પાસે ચાહના સમય સુધી રોકાયા. વિદાય લઈને તેઓ ગયા એ પછી થોડીક મિનિટમાં જ દિવાનખાનાનું બારણું ઠોકાયું. એક શાહી પહેરેગીર આવીને મિસીસ મુરને એક ચિઠ્ઠી આપી. રાબની એ હમેશની ટેવ હતી કે કાગળ, પેન્સીલ અને નાનકડા પરખીડિયાંઓ પાસે જ રાખવાં જેથી કરીને કોઈ વિચાર આવે કે તરત જ એને ટપકાવી શકાય. રાબએ શિયાળાના એ બપોરે મિસીસ મુર પર લખેલ ચિઠ્ઠીમાં એવી ચેતવણી આપવામાં આવી હતી કે તમે બહાર નીકળો ત્યારે સાવચેત રહેજો કારણ કે ફૂટપાથ લપસણી છે જેથી સહેજે લપસી પડાય અને ઈબ્ન પણ થાય. પહેરગીર સંદેશો પહોંચાડીને પાછો આવ્યો ત્યાં સુધી રાબ વાટ ભેતાં મોટરમાં બેસી રહ્યા.

આવી જ કુનેહભરી લાગણી એમણે મારા પ્રત્યે પણ દર્શાવી હતી, એવો એક પ્રસંગ મને યાદ આવે છે, અને એનાં ચોક્કસ સ્થાન અને સમય આજ ચુમાલીસ વરસ પછી પણ હું કહી શકું એમ છું. ૧૯૦૯નાં એસ્કોટ (રેસ) સપ્તાહનો એ શુક્રવાર હતો. રાબએ પોતાની રોયલ બેક્ષમાં બપોરનાં ખાણા માટે મને નિમંત્રણ આપ્યું હતું. હું એવણુ નામદારની સાથે એમના ટેબલ પર બેઠો હતો. મુખ્ય વાનગી પીરસવામાં આવી ત્યારે પીરસનારા મારા આશ્ચર્ય વચ્ચે મને પીરસ્યા વિના જ આગળ નીકળી ગયા, અને એ પછી મારી સામે બે કટલેસ મૂકવામાં આવ્યા.

ટેબલ પર મારી સામે બેઠેલા રાજાએ મને એમના ખુલંદ અને ઘેરા અવાજથી કહ્યું : “મને લાગ્યું કે લોજન માટે નકકી કરેલી વાનગી તમને નહિ ચાલે,” તેમણે જણાવ્યું, “તેથી તમારા માટે મેં એ કટલેસ મંગાવ્યા છે.”

મેં મારા પાટોશીની રકાબીમાં બેચું તો ડુકકરનાં માંસની વાનગી મારી નજરે પડી. રાજાને એ વસ્તુ સમબર્ધ ગઈ હતી કે હું એક મુસ્લિમ તરીકે, ડુકકરનાં માંસની વાનગી ખાવાનું પસંદ નહિ કરું, તેમ જ એમની સમક્ષ ટેબલ પર મારા આગળ જે કંઈ મૂકવામાં આવે તેનો ઈન્કાર પણ નહિ કરી શકું, એટલે એમણે પોતે કાળજીપૂર્વક આવી વ્યવસ્થા કરી હતી.

ક્ષણભર વિષયાંતર કરીને કહું તો, ઉચ્ચ અધિકાર ધરાવતા લોકોમાં આવી કુનેહ હોવી બહુ જરૂરની છે. લોર્ડ કર્ઝન વાયસરોય હતા ત્યારે તે સમયના અફઘાનિસ્તાનના અમીરના સૌથી મોટા પુત્ર કલકત્તાની સત્તાવાર મુલાકાતે આવ્યા હતા. એમનાં આગમનની રાત્રિએ એમનાં મનમાં એક ખાસ દરબારી લોજનસમારંભ યોજવામાં આવ્યો હતો. હું પણ એક મહેમાન તરીકે ત્યાં હતો; અફઘાન શાહઝાદાની સામે જ હું બેઠો હતો અને તે વખતે બનેલી ખેદજનક ઘટના મેં પ્રત્યક્ષ નિહાળી હતી. મને એ જાણીને આઘાત થયો કે સુપમાં શેરી (દાઝ) સારાં પ્રમાણમાં હતો; શાહઝાદા સુપનો ચમચો ભરી હોઠે અડકાડે તે પહેલાં તો એમની પાસે બેઠેલા પોલીટીકલ એજન્ટે સત્તાવાહી અને આત્મગૌરવલયાં સૂરે જણાવ્યું : “નામદાર, આ સુપમાં શેરી છે.”

મુસ્લિમ કાનૂનોના ધારણા પ્રમાણેના કડક પ્રતિપાલન અનુસાર, શાહઝાદાએ સુપને સ્પર્શ કર્યા વિના બાબુએ ખસેડી મૂક્યો. એ પછી પીરસવામાં આવેલી મચ્છીની વાનગીમાં કશું વાંધાભર્યું ન હોવાથી એમણે એ ભારે મોજથી આરોગી. તે પછીની પહેલી વાનગીમાં હેમ-ડુકકરની બાંગની કતરી હતી, અને ઉદાસ મુખે શાહઝાદાએ એ વાનગીને પોતા પાસેથી જવા દીધી. એ પછી આવી શાકભાજીની વાનગી, પરંતુ એ તદ્દન સ્પષ્ટ રીતે દેખાઈ આવે તેમ ડુકકરની આથેલી ચરબીના ટુકડાઓથી શણગારેલી હતી. જમણના મોટા ભાગની વાનગી આમ બિચારા શાહઝાદા માટે નકામી અને શૂન્ય સરખી નિવડી. અંતે આવ્યું આઈસક્રીમ. આતુરતાપૂર્વક શાહઝાદા એને ઈન્સાફ આપવા તૈયાર થઈ ગયા.

“નામદાર,” પોલીટીકલ એજન્ટે કહ્યું, “એમાં બ્રાન્ડી નાખેલી છે.”

ઉદાસીનતાપૂર્વક શાહુઝાદાએ ફરી ચમચો નીચે મૂકી દીધા—અને અંતે નમકીન પનીર અને થોડાક ફળો ખાઈને સંતોષ માન્યો. એ બહુ નવાઈભરેલું હતું કે લોર્ડ કર્ઝનને એમના સુખ્ય મહેમાન ટેબલ પરથી ભૂખ્યા જ ઊઠ્યા હતા એનો જરા પણ ખ્યાલ આવ્યો જ નહોતો. વધારે નવાઈભરેલું તો એ કારણે હતું કે લોર્ડ કર્ઝન પોતાનાં ઘરમાં કોઈના કરતાં પણ વધારે વિચારશીલ અને વિવેકશીલ યજમાન તરીકે વર્તતા. એકથી વધારે વાર હેકવુડ ખાતે હું એમનો મહેમાન બન્યો છું, હું ધાડું છું કે આનો ખુલાસો એ હોઈ શકે કે, વાયસરોય તરીકે લોર્ડ કર્ઝને ઘરનું રોજ-બ-રોજનું કામ એમના પરિચારક વર્ગ ઉપર છોડ્યું હશે, અને લોર્ડ કર્ઝન પોતાનાં ઘરમાં કદીએ ચલાવી ન લેત એવો છબરડો એમાંના કોઈકે વાજ્યો હશે.

મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે સુંબઈમાં હું પોતે પણ આ જ જાતની મુશ્કેલીમાં મૂકાઈ ગયો હતો—અને તે પણ ખીન્ને કોઈ ઠેકાણે નહિ, પરંતુ વિકિંગ્ટન કલબમાં, જેના સુખ્ય કારભારી એક પારસી ગૃહસ્થ હતા. મેં એક મોટો લોજનસમારંભ યોજ્યો હતો અને તેમાં પણ ઘણા હિંદુ મહારાજાઓ મારા મહેમાન બન્યા હતા. અગાઉથી કલબમાં જઈને કોણકોણ મારા મહેમાનો તરીકે આવનાર હતા એ મેં કારભારીને જણાવ્યું હતું; મેં એમ જણાવ્યું હતું કે તેઓ ખાનપાનની બાબતમાં બહુ ચુસ્ત છે અને અલબત્ત કોઈપણ સંલોગોમાં ગાયનું માંસ એમને પીરસાવવું ન જ જોઈએ.

“હું સમજું છું નામદાર,” એણે કહ્યું. “હું બહુ કાળજી રાખીશ. તમને ખાતરી આપું છું કે, કંઈપણ અનુગતું નહિ બને.”

અમે જમવા બેઠા, મહેમાનોમાં સારાં પ્રમાણમાં હિંદુ મહારાજાઓ હતા, જેમના કેટલાક અત્યંત રૂઢિચુસ્ત ધાર્મિક દ્રષ્ટિબિંદુ ધરાવનાર રજપુતો હતા. સુખ્ય વાનગી પીરસાઈ ત્યાં સુધી તો બધુયે બરોબર પાર ઊતર્યું. ત્યાં તો ભારે ગભરાટ વચ્ચે મેં જોયું કે બળદની જખાનની વાનગીની મોટી પ્લેટો પર પ્લેટો આવી રહી છે. મારા મહેમાનો આ કમનશીબ ઘોટાળાને એમનાં સીધા અને ધરાદાપૂર્વકનાં અપમાન તરીકે લેખી શક્યા હોત; મેં વિનમ્રભાવે એમની ક્ષમા આહી. લોજન પૂરું થયું કે, તુરત જ, મેં કારભારીને પકડી પાડી એને સારી પેઠે બખડાવ્યો.

“તમે શું કરવા બેઠા હતા? ગાયનું માંસ ન પીરસવા માટે તો મેં તમને ચેતવણી આપી હતી!”

“પણ, નામદાર,” એણે ખુલાસો કર્યો, “એ તો બળદની જબાનો હતી.”

એ પારસી હતો, આખી જીંદગી એણે હિંદુસ્તાનમાં ગાળી હતી, અને માની ન શકાય છતાં એવી એ હકીકત હોવા છતાં, બળદની જબાનને ગાયનું ગોશ્ત ગણી શકાય નહિ એમ એ હબુએ માનતો હતો.

ખેરાક વિષેના આના પ્રકારના આદેશો કે પ્રતિબંધો, બાળપણથી જ લાદવામાં આવ્યા હોય, અને ધર્મભાવના વડે તથા સદીઓથી ચાલતી આવેલી પ્રણાલિકાઓ વડે એનું સમર્થન થયું હોય, તો તેની અસર દ્રઢ અને લાંબો કાળ ટકી રહે એવી હોય છે. મને યાદ છે કે એકવાર યુરોપમાં હું મારા એક હિંદી મિત્ર સામે જમવા બેઠો હતો. તેઓ વ્યાપક સાંસ્કારિતા અને અગાધ જ્ઞાન ધરાવતા હિંદુ હતા. પ્લેટમાં જ્યારે વાછરડાની મુંડી મૂકવામાં આવી ત્યારે એની અસરથી એમને ભારે આઘાત લાગ્યો અને અત્યંત દુઃખ થયું. તેમની સ્થિતિ જાણે હમણા જ તેઓ બેહોશ બની ઢળી પડશે એવી થઈ ગઈ હતી. થોડા દિવસ પછી મેં એમને પૂછ્યું કે આ બાબતમાં ધર્મની મનાઈ છે એ તો ચોકખું સમન્વય એવું છે, પણ તે વાતને બાબુએ રાખતાં, તમે આટલા બધા હેબતાઈ કેમ ગયા હતા? ત્યારે તેમણે જવાબ વાળ્યો કે ટેબલ પર આ રીતે મૂકવામાં આવેલું વાછરડાનું માથું જોઈને જાણે માનવબાળકનું માથું મૂકવામાં આવ્યું ન હોય એવું લયકંર મને એજ ઘડીયે લાગ્યું.

એમણે પ્રશ્ન કર્યો: “કોઈ રસોયો બાળકનું માથું મસાલેદાર રીતે પકાવી અને શણગારીને પ્લેટમાં તમારી સામે મૂકે તો તમને કેવું લાગે?”

આનો કોઈ હાજર જવાબ નથી. કેમ્બ્રીજની વિદ્યાપીઠમાં ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવેલા મારા એક બીજા વિદ્વાન બ્રાહ્મણ મિત્રને મેં પૂછ્યું હતું કે, “જીંદગીભરમાં દૂધ સિવાયના કોઈપણ પ્રાણીજ ખેરાકનો ઉપયોગ ન કરનાર, અને જેના પૂર્વજોએ છેલ્લાં બે હજાર વરસોમાં માંસ, મચ્છી અને ઇંડાનો સ્પર્શ પણ નહોતો કર્યો એવા તમને આ બતના ખેરાક તરફ કોઈ બતની કુદરતી જ સુગ ખરી?”

લાંબા સમય સુધી ગલ્લાંતલ્લા માર્યા પછી આખરે એમણે કહ્યું, “વાત એમ છે કે, મારી માફક તમારો પણ ઉછેર થયો હોત તો પછી તમે આખી જીંદગી સુધી કદી પણ માંસ, મઝછી અથવા ઇંડાની દુર્ગંધ પ્રત્યેની કુદરતી નફરતમાંથી મુક્ત થઈ શક્યા હોત કે કેમ એ વિષે મને શંકા છે.”

ટીક, ૧૮૯૮ના એ વર્ષો પૂર્વેના ઉનાળામાં લંડનના સમાજમાં મેં પ્રથમ પ્રવેશ કર્યો એની વાત કરતા કરતાં હું બહુ દૂર નીકળી ગયો. લંડનની મોજમજલો, એની જાહોજલાલી, એની રેસની મિટિંગો, એની ગાર્ડન પાર્ટીઓ, એના મોટા લોજનસમારંભો, એની ઓપેરામાની રાત્રિઓ, અને ઓપેરા પછી કદાચ મોડી રાતે માર્લબરો કલબની છેવટેની મુલાકાત, અને ત્યાં પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ સાથે વાર્તાલાપ, એ બધા વિષે હું લખી ગયો છું—પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સને એવી ટેવ હતી કે ઘેર પાછા ફરતાં કલબમાં જ છેલ્લું પીણું લેવા એ આવી ચડતા (એ પીણામાં હમેશા ગરમ પાણી, લેમન અને જીન રહેતાં)—પણ આથી એવી છાપ ન પડવી જોઈએ કે હું મારો બધો વખત સહેલસપાટામાં ગાળી રહ્યો હતો.

મુંબઈના મારા મિત્ર પ્રોફેસર હાફકિને, સૌથી વધુ મહેમાનનવાજ એવા મહાન સર્જન લોર્ડ લીસ્ટર સહિત, ઇંગ્લેંડના ઘણા નામાંકિત વૈજ્ઞાનિકો ઉપર એક કરતાં વધુ ઓળખપત્રો મને લખી આપ્યા હતા. તે વખતના અંગ્રેજ વૈજ્ઞાનિકોના શિરોમણી જેવા લોર્ડ કેલ્વીનને પણ હું મળ્યો હતો, જેમણે (મેં અન્યત્ર જણાવ્યું છે તેમ) મને ખાતરીપૂર્વક એમ કહ્યું હતું કે હવા કરતાં ભારે વજનનાં યંત્રોમાં ઉડ્યન કરવું એ ભૌતિક દ્રષ્ટિએ અશક્ય છે. હું ઘણીવાર ખેરોનેશ યૂર્ડે કૂટસનો મહેમાન બન્યો હતો, જેમને ત્યાં એ જમાનાના કેટલાક આગળ પડતા આધ્યાત્મવાદીઓ-પ્રેતવિદ્યાવિશારદોને હું મળ્યો હતો.

મિસ ફ્લોરેંસ નાઇટીંગેલની પણ મુલાકાત મેં લીધી હતી. રાણી વિક્ટોરિયા પછી, મિસ નાઇટીંગેલ અને ખેરોનેસ એ જમાનાના સૌથી મશહૂર ખાનુઓ હતાં. મિસ નાઇટીંગેલ તે વખતે અવસ્થાએ પહોંચેલાં હતાં, તદ્દન અપંગ જેવાં બની ગયેલાં હતાં અને યાર્કલેઈનવાળાં ઘરના

દિવાનખાનામાં સોફા પર પડી રહેતાં હતાં, આમ છતાં એ સમયની ઘટનાઓમાં એમનો ઊંડો રસ જળવાઈ રહ્યો હતો. જે એક બાબત વિષે તેઓ સંપૂર્ણરીતે અને ઝીણામાંઝીણી વિગતથી માહિતગાર રહેતાં તે હતી હિંદુસ્તાનનો બ્રિટિશ વહીવટી અમલ — અને તેમાંએ ખાસ કરીને આરોગ્ય અને જાહેર સુખાકારીના પ્રશ્નો. હિંદુસ્તાનમાં કદીએ આવ્યાં ન હોવા છતાં, તેઓ વર્ષો સુધી રાજના એક બિનસત્તાવાર અને ગૌરવશીલ સલાહકાર બન્યાં હતાં. ઈન્ડિયાઓફિસ—હિંદીકચેરી અને વોરઓફિસ—યુધ્ધકચેરી બન્નેને મિસ નાઈટીંગેલની નોંધોનાં મહત્વ અને એ માટેની તાકીદનું ભાન હતું. નવા નિમાએલા કોઈપણ વાયસરોય પોતાનો ઓખો સંભાળી લેવા ઈંગ્લેંડથી નીકળતાં પૂર્વે મિસ નાઈટીંગેલની મુલાકાત ન લેવાનું સાહુસ ખેડતા નહિ, અને આ મુલાકાતનો અનુભવ એમને માટે લાલદાથી અને સહાયકારી નીવડતો. આખાં હિંદુસ્તાનમાં સ્થાપવામાં આવેલી બ્રિટિશ લશ્કરી ટુકડીઓ માટેની કેન્ટોન્મેન્ટની યોજનાનાં પ્લાન એમણે ઘડ્યા હતા; તખીબી વહીવટી પદ્ધતિ તેમ જ પગાર તથા લશ્ચ્યાની પદ્ધતિની યોજના એમણે જ ઘડી હતી. એમની એ યોજના વિગતોમાં લગલગ ફેરફાર વિના, અને સિદ્ધાંતિક રીતે તો મૂળ સ્વરૂપે જ હિંદુસ્તાનમાં બ્રિટિશ શાસનનો અંત આવ્યો ત્યાં સુધી ચાલુ રહી હતી.

આથી હું પણ એમની મુલાકાત લઈ એ કેવળ સ્વાભાવિક હતું. પેલા વિદુષક પરંતુ જરાયે વિશ્વાસનિય ન કહી શકાય એવા ઇતિહાસવેત્તા લીટન સ્ટ્રેચીએ “એમિનન્ટ વિક્ટોરિઅન્સ” (વિક્ટોરિયન યુગની નામાંકિત વ્યક્તિઓ) નામનાં પોતાનાં પુસ્તકમાંના મિસ નાઈટીંગેલ પરના નિબંધમાં મિસ નાઈટીંગેલ સાથેની મારી પ્રથમ મુલાકાતનો હેવાલ આપ્યો છે એ કેવળ હાસ્યજનક વિકૃત—ચિત્ર છે. જે એક વાતનો ઉલ્લેખ કરવાનું તે ભૂલી ગયા છે તે એ છે કે અમારી વચ્ચે ગાઢ મિત્રાચારી બંધાઈ હતી અને વારંવાર હું એમની મુલાકાતે જતો હતો. સ્વાભાવિક રીતે જ તેઓ હિંદુસ્તાનમાં આરોગ્યનો વિકાસ કરવા માટે, ખાસ કરીને સ્ત્રીઓ અને બાળકોનાં આરોગ્યનો વિકાસ કરવા માટે, શું થઈ શકે છે, અને શું નથી થઈ શકતું તેની ગંભીરતાપૂર્વક અને છટાપૂર્વક ચર્ચા કરતાં.

પરંતુ હું તો વિશાળ પ્રશ્નોની ચર્ચા કરવા માંડી જતો. મેં અગાઉ કહ્યું છે તેમ, હું ગંભીર પ્રકૃતિનો યુવાન હતો, અને હું મિસ નાઈટીંગેલને પૂછતો કે તમારી યુવાવસ્થાથી માંડી અત્યાર સુધીમાં માનવીના વ્યવહારમાં

કંઈ સાચી સુધારણા થએલી હોય, અને લોકોની ઈશ્વર પ્રત્યેની શ્રદ્ધા વધી અને દ્રઢ થઈ હોય એમ તમને દેખાય છે? લીટન સ્ટ્રેચીએ મારા પ્રશ્ન અંગે કટાક્ષપૂર્વક લખ્યું છે, પરંતુ મને હજીએ લાગે છે કે મારો પ્રશ્ન તદ્દન સુદાસરનો હતો. કંઈ નહિ તો, મિસ નાઈટીંગેલે તો એ પ્રશ્નને એ જ રીતે જોયો હતો અને જેટલી ગંભીરતાપૂર્વક મેં એ રજૂ કર્યો હતો એટલી જ ગંભીરતાથી એમણે એમની ચર્ચા પણ કરી હતી. એ તો સાચું જ છે કે મિસ નાઈટીંગેલના જીવનકાળ દરમ્યાન (અને મારા જીવનકાળ દરમ્યાન તો ખમણા વેગથી) કુદરતી સમૃદ્ધિને પોતાના ઉપયોગમાં લેવાની માણસની શક્તિમાં વિશાળ અને ઝડપી પ્રગતિ થઈ છે—વરાળચંત્રથી માંડીને અંદરનાં ખળતણથી ચાલતાં એન્જન સુધી અને ત્યાંથી આગળ વધીને અણુનાં વિભાજન સુધી એણે વિકાસ સાધ્યો છે—એ સર્વનો ઈશ્વરની શ્રદ્ધા સાથેનો સંબંધ અથવા ઈશ્વરની શ્રદ્ધા સાથેનો વિચ્છેદ અને આવી શ્રદ્ધાને અનુસરીને મનુષ્યનાં થતાં કાર્યો, એ મહત્વની ચર્ચાનો વિષય છે. મિસ્ટર લીટન સ્ટ્રેચીની માફક મિસ નાઈટીંગેલને આ સવાલ હસીને ઉડાવી દેવાનું ઠીક નહોતું લાગ્યું; એમણે એ અંગેના પોતાના વિચારો મારી આગળ દર્શાવ્યા અને એ પછી એમણે મને પોતાની મૈત્રિનું બહુમાન આપ્યું.

એ જ ઉનાળામાં બ્રિટિશ સેનાના ઇતિહાસમાંની એક ખીજી મહાન વ્યક્તિ ફ્રિડ માર્શલ લોર્ડ વુલ્સલીને હું મળ્યો. સર આર્લ્ફ્રેડ લયાલે આપેલી પ્રેક્ટિકાલ પાર્ટીમાં મહેમાનો હતા, ઉદારમતવાદી લેખક અને રાજપુરૂષ લીઓર્ડ કોર્ટની (પાછળથી જેઓ લોર્ડ કોર્ટની બન્યા હતા), ઇતિહાસવેત્તા અને તંત્રી મી. પોલ, લોર્ડ વુલ્સલી અને હું પોતે. ચર્ચા દરમ્યાન કોઈકે મિ. ગ્લેડસ્ટનનાં નામનો ઉલ્લેખ કર્યો, અને ફ્રિડ માર્શલે તરત જ ગ્લેડસ્ટન અને તેના બધાં કાર્યોની સખ્ત રીતે ખબર લઈ નાખી; એમણે વાપરી શકાય એવા ખરાબમાં ખરાબ શબ્દો એમના માટે વાપર્યાં, અમારા વતી કોઈને એક વાક્ય પણ બોલવાની તક ન મળી, અને આ નિરંકુશ ટીકા સાંભળતા અમારે બેસી રહેવું પડ્યું. એમના કહેવા પ્રમાણે, ગ્લેડસ્ટનની અસર એમના જમાનામાં સૌથી અનિષ્ટ પ્રકારની અને હાનિકારક હતી, યુરોપમાં તેમ જ આખી દુનિયામાં બ્રિટનની પ્રતિષ્ઠા અને સત્તાને આપદકારક રીતે તદ્દન હલકી કરી નાખવા માટે જવાબદાર એ હતા, સુદાનમાં જે ધખડકો વળ્યો તે માટે પણ જવાબદાર

એ જ હતા, જનરલ ગોર્ડનના મૃત્યુ માટે અંગત રીતે એ જ જવાબદાર હતા—ટૂંકામાં ઈંગ્લેંડની પ્રબલો અરઘોઅરઘ ભાગ (ખીજો અરઘો ભાગ હું ધારતો હતો તે બાબુએ રાખતાં) એને દેવની જેઠે પૂજતો તે છતાં પણ, સુધરેલા સમાજમાં છૂટા ન મૂકી શકાય એવા એ ભયંકર હતા.

સર આર્દેફેડ લયાલના પ્રેક્ટિસ્ટ ટેબલ આગળ લોર્ડ વુલ્સલીએ પોતાની તિવ્ર લાગણીનું તેમ જ આબાબોલાપણાનું જે પ્રદર્શન કર્યું તેનાથી મને ખૂબ આશ્ચર્ય ઉપજ્યું, પરંતુ પાછળથી મને માલુમ પડ્યું કે ગ્લેડસ્ટન પ્રત્યેની આ ભાવનાની વૃત્તિ અને આવું વલણ એ કાંઈ અસાધારણ વસ્તુ નહોતી. મને યાદ છે કે ગ્લેડસ્ટનનું મૃત્યું થયું ત્યારે એમના વિષેની બહુ ટીકાનો સૂર માનભર્યો હતો, છતાં પણ સમાજની (અને સમાજનો સૌથી વગદાર વર્ગ) રૂઢિચુસ્તો અને યુનિયનીસ્ટોનો અનેલો હતો) બાનગી ટીકાઓ જે મને ભોજન સમારંભના પ્રસંગોએ અથવા પરાંનાં વિશાળ ગૃહોમાં સાંભળવા મળતી તે બધી આકરી ઝાટકણી ભરી હતી અને કોઈ એમને માફ કરવા તૈયાર નહોતું. એ પછીનાં વરસોમાં એ જ લોકો લોઈડ જ્યોર્જ વિષે કેવું બોલતા એ મને ખરાબર યાદ છે (જેમના વિષે આગળ મારે ઘણું કહેવાનું છે). હું માનું છું કે, આજે પણ, લોઈડ જ્યોર્જની માફક વેલ્સમાં જન્મેલા પાર્લામેન્ટના અમુક મજદૂર સભ્ય એમના ટોરી-રૂઢિચુસ્ત વિરોધીઓ માટે બિહામણા 'હાઉ' જેવા બન્યા છે.

અલબત્ત, જે માત્ર ઉદારમતવાદીઓનાં મંડળ હતાં તેમાં આથી બુદ્ધા જ અભિપ્રાયો સાંભળવા મળતા. એ ઉનાળા દરમ્યાન હું લોર્ડ સ્પેન્સરનો મહેમાન બન્યો હતો. તેઓ ગ્લેડસ્ટનના નિકટના સાથી અને પ્રધાનમંડળના સભ્ય હતા. ખેતીવાડીનાં પ્રદર્શન માટે ઈર્મિંગ્હામ નજીક એમણે એક નાનકડું ઘર રાખ્યું હતું. મારી રોકાણની છેલ્લી રાત્રિએ, ખીજા બધા મહેમાનો વિદાય થયા તે પછી, લોર્ડ સ્પેન્સરે મારી સાથે વિક્ટોરિયન યુગના બ્રિટિશ રાજકરણના પેલા નિત્ય કટોકટીભર્યા આયરલેંડના પ્રશ્ન વિષે જોકે ગંભીરતાપૂર્વક પણ મુક્ત મને ચર્ચા કરી. એ ૧૮૯૮નું વરસ હતું; આયરલેંડમાં હોમરૂલ-સ્વશાસન દાખલ કરવાના ગ્લેડસ્ટનના પ્રયાસોનો ઘણા વખત પહેલા ભાંગીને ભૂકો થઈ ગયો હતો; લોર્ડ સેલિસબરીની યુનિયનીસ્ટ સરકાર દ્રઢતાથી સત્તારૂઢ થઈ ગઈ હતી, અને આયરલેંડ પ્રત્યેની તેની નીતિ જમીન મહેસુલના કાંટાળા પ્રશ્નના ઉકેલ માટેની તેમ જ-આર્થર બાલ્ફોરના નામ સાથે જે સંકળાએલી છે

તે—“મકકમ સરકાર” તરીકેની હતી. લોર્ડ સ્પેન્સરે ભારપૂર્વક જણાવ્યું કે આયરલેંડને સંપૂર્ણ રાજકીય સ્વતંત્રતા આપ્યા સિવાય આ પ્રશ્ન ખીજ કોઈ રીતે ઉકલી શકે એમ નથી, વીસ વરસ સુધી—અથવા તે બસો વરસો સુધી—પોલીસનો અમલ રાખશું તો પણ આઈરીશ લોકો “વફાદાર” બનવાના નથી કે તાબે થવાના નથી; ૧૮૮૬માં મળેલી મોટી તક ગુમાવી દેવામાં આવી છે અને તે ફરી આવવાની નથી; વહેલેમોડે એનું અનિવાર્ય પરિણામ સશસ્ત્ર બળવા રૂપે આવ્યા વિના રહેવાનું નથી, એની સાથેસાથ ખૂનરેણ અને હત્યાકાંડ પણ આવશે, અને અંતે સાંમ્રાજ્ય આયરલેંડને ગુમાવી દેશે. ૧૮૯૮નાં ઉનાળાની એ રાત્રિએ મેં સાંભળેલી આ આગાહી પા સદીના ગાળામાં જ એકેએક બાબતમાં સંપૂર્ણરીતે ખરી પડવાની હતી. અને હિંદુસ્તાનમાં કેટલાક માણસો આયરલેંડના ભાવિનું નિર્માણ કરી રીતે થઈ રહ્યું છે તેનું અવલોકન કરી રહ્યા હતા. એના પરથી શો બોધ લેવો તેનું, તેમ જ દુનિયા માટે પ્રગટાવેલા સંદેશાનું પણ તેમને પૂરું ભાન હતું.

હાંડન પાછો આવીને હું ત્યાં આખી સિઝન પૂરી થઈ ત્યાં સુધી રહ્યો; અને પછી ઓગસ્ટ માસમાં અંગ્રેજોનો જન-સમાજ (Congress) અને સ્કોટલેંડના વાર્ષિક પર્યટને દબદબાલરી રીતે ઉપડ્યો ત્યારે મેં પણ મારો યુરોપનો પ્રવાસ ફરી શરૂ કર્યો. ફરીથી હું પેરિસ ગયો, ત્યાંથી જીનીવા અને લુસાન, અને એ પછી ઇટલી અને વિએના, જે તે સમય સુધી એક મહાન ઐતિહાસિક સામ્રાજ્યનું પાટનગર રહ્યું હતું.

ખીજી રીતે ખુશનુમા એવા આ ઉનાળામાં હિંદુસ્તાનમાંથી મળેલા એક દુઃખદ બનાવના સમાચારથી મને સખ્ત આઘાત લાગ્યો અને શોક થયો. પૂનામાં મારા નજીકના સગા હાશીમશાહ, જેમના પિતા મારા મોટા સાવકાભાઈ થતા હતા, તેમનું મારાં ઘરમાં એક કારભારીએ ખૂન કર્યું હતું. એટલી વળી ઇશ્વરની કૃપા હતી કે, જેઠાહમાં ૧૮૯૬માં થયેલાં ખૂનો પેઠે, આ ખૂન ધર્માંધતાને કારણે થયું નહોતું, પરંતુ એ કોઈક અંગત કારણસર અને અંગત વેરભાવથી કરવામાં આવ્યું હતું. આમ છતાં, એ ઉપરથી મળતી ચેતવણીની અવગણના કરી શકાય એમ નહોતું; ખુદ મારી નજીકનાં વાતાવરણમાં અરાજકતા અને હિંસાનાં તત્વો રહ્યાં હતાં અને મુંબઈ તેમ જ પૂનાનાં જીવનમાં ચાલુ સડો બનીને એ પ્રવેશી ન જાય તેટલા માટે વહેલેમોડે પણ એને સખ્ત હાથે દાખી દેવાં જ રહ્યાં.

Edouard Giffard

299
CICLOSIK

This page intentionally left blank

રાજ્યો, રાજનીતિજ્ઞો અને રાજકીય પુરુષો.

લંડનના અને યુરોપના પ્રવાસ દરમ્યાનના મારા અનુભવોને લીધે મારી દ્રષ્ટિમર્યાદા વિકસિત બની અને રાજકારણ તેમ જ રાજનીતિનાં ક્ષેત્રમાં વધતા જતા મારા રસને તથા એમાં લાગ લગવવાની મારી ઈચ્છાને પ્રોત્સાહન મળ્યું. હું ઈંગ્લેંડ આવ્યો તે પછી થોડા જ સમયમાં વિદેશનીતિની તમામ રહસ્યલરી અને ગુપ્ત બાબતો જેના હસ્તક હતી એવા “ઇન્ડિયાઓફિસ”-હિંદીકચેરીના પોલિટિકલ ડિપાર્ટમેન્ટ-રાજકીય વિભાગના વડા સર વિલિયમ લી વોર્નરનાં સંપર્કમાં આવ્યો અને તરત જ એમનો સંપૂર્ણ વિશ્વાસ સંપાદન કરી શક્યો. રેસના થોડાઓના એક અગ્રગણ્ય માલિક સર જે. ખી. એપલ (જે એમનું નામ ધરાવતા એક જંગી ફરનિચર સ્ટોર્સના સ્થાપક અને વડા હતા તે)ની સાથેની મારી મિત્રાચારીને લીધે હું એમના જમાઈ ખેરન વોન એકાર્ડસ્ટીન સાથે ઓળખાણ કરી શક્યો. જર્મન એલચી માંદા રહેતા હોવાથી જર્મન એલચીખાતું હકીકતમાં એમને હસ્તક હતું.

મારા આ મિત્રો સાથેના ગાઠ અને વારંવારના સંપર્કને લીધે ખૂબ જ મહત્વની રાજદ્વારી ચાલના એક પછી એક ભરાતાં પગલાં હું પ્રત્યક્ષ નિહાળી શક્યો હતો. બ્રિટનના અમુક વર્તુલોમાં આ વાતનું જ્ઞાન વધતું જતું હતું કે જે “ભવ્ય એકલતાવાદ,” થોડા જ વખત પહેલા સ્વાભાવિક અને ઈષ્ટ લાગતો હતો, તેમાં ગંભીર ગેરલાભો પણ રહેલા હતા. બ્રિટન ખરેખર કેટલું બધું એકલું પડી ગયું હતું એ દક્ષિણ આફ્રિકાની કટોકટીભરેલી સ્થિતિથી થોડા જ સમયમાં બહુ સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવવાનું હતું; યુરોપભરમાં પ્રસરેલી

ખ્રિટનવિરોધી લાગણી એટલી બધી તીવ્ર અને કટુતાભરી હતી કે એની અવગણના કરી શકાય એમ નહોતું. આ વરસોમાં લોર્ડ સેલિસબરીનાં પ્રધાનમંડળમાં આગળ તરી આવતી વ્યક્તિ એ સંસ્થાનમંત્રી જોસેફ ચેમ્બરલેન હતા. ક્યારેક ક્યારેક શાહીવાદી આદર્શોનાં સ્વપ્નાઓમાં રાચતા છતાં તેઓ વાસ્તવવાદી હતા અને ખ્રિટન સામે જે ભયભરી પરિસ્થિતિ બંધી થઈ હતી તેનું એમને તીવ્ર ભાન હતું. એ વેળાની વિશ્વસત્તાઓનાં વલણનું અવલોકન કરતાં એમને એમ લાગતું કે જર્મન સાથે સમજુતી પર આવવું એ કદાચ શક્ય બને પણ ખરૂં, અને એવી સમજુતી ન થાય તો ભવિષ્યમાં કેવા સંકટો ઊભા થાય એ તેઓ સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકતા હતા. ખ્રિટન અને જર્મની વચ્ચે સમજુતી કરાવવા માટે ચેમ્બરલેને જેટલી હુદ્દે અને જેટલી ખંતથી પ્રયત્નો કર્યા હતા તે હવે એમના સત્તાવાર જીવનચરિત્રથી પ્રકાશમાં આવ્યું છે.

મારા પોતાનાં સંસ્મરણે પણ આ હકીકતનું સંપૂર્ણપણે સમર્થન કરે છે. સમજુતી સાધવા માટેનો ખ્રિટનનો એ પ્રયાસ સાચા દિલનો અને ખૂબ ખંતીલો હતો; ફક્ત જર્મન વલણને લીધે જ એ પ્રયાસ નિષ્ફળ ગયો. જર્મનીના મુખ્ય મંત્રણાકારો પ્રિન્સ વોન બુલોવ અને હેર વોન હોલસ્ટીનના અભિપ્રાયો અને પૂર્વગ્રહોને લીધે જર્મનીનું એવું વલણ બંધાયું હતું. ખ્રિટનના સમાધાન માટેના પ્રયાસોનું હું માત્ર નિરીક્ષણ જ નહોતો કરતો; પરંતુ એ પ્રયાસો પ્રત્યેના જર્મનીના પ્રત્યાઘાતોથી પણ વોન એકાર્ડસ્ટીન સાથેની મારી મૈત્રિને કારણે હું પૂરેપૂરી રીતે વાકેફગાર હતો. ખ્રિટને સાચા દિલથી લાંબાવેલા મૈત્રિના હાથને, હુમેશાં નવાં અને કૃત્રિમ બહાનાઓ આગળ કરીને તથા ઉડાઉ જવાબો આપીને, સતત તરછોડવામાં આવતો જોઈને એકાર્ડસ્ટીનને કેટલી દિલીગીરી થતી તે હું જોઈ શકતો. આ વાટાઘાટોની નિષ્ફળતાનું પરિણામ લાંબે ગાળે કેવું આવે તેનો વિચાર કરતાં ખરેખર ખેદ થતો હતો. જો ચેમ્બરલેનને ખ્રિટન અને જર્મની વચ્ચે એકધારી રીતે સતત વધતા રહેલા દ્વેષભાવને ખાળવામાં સફળતા મળી હોત તો શું વીસમી સદીના ઈતિહાસનો પ્રવાહ તદ્દન જુદા જ માર્ગે વહ્યો નહોત ? શું

૧. “ધી લાઇફ ઓફ જોસેફ ચેમ્બરલેન” (જોસેફ ચેમ્બરલેનનું જીવનચરિત્ર) લાગ નીજે, લેખક જી. એલ. ગાર્સીન; લાગ ૪થા, લેખક : જુલીઅન એમેરી (લંડન, મેકમિલન એન્ડ કં. લિ.). — લેખક

એ તદ્દન સંભવિત નહોતું કે એ વિશ્વયુદ્ધો આપણે નિવારી શક્યા હોત? જર્મનોએ જે એલદિલીપૂર્વક રમત રમ્યા હોત, તે જરૂર એમ બન્યું હોત; પરંતુ યુરોપની શાંતિ માટેનું મહા પ્રશ્નાર્થ ચિન્હ તે હંમેશ જ જર્મનીની વલણ ઉપર નિર્ભર રહ્યું છે.

આ વાટાઘાટમાં સંડોવાએલા બન્ને જર્મનીની પ્રકૃતિ જ એવી હતી કે તેમને મળેલી તકમાં રહેલાં મહત્વનો તેઓ લાભ લઈ શક્યા નહિ. તેઓ મહાન બિસ્માર્કની છાયામાં ઉછર્યા હતા, પરંતુ એમના જેવી રાજદ્વારી કુનેહ એમને વરી નહોતી. મુખ્યત્વે કરીને તેઓ બિસ્માર્કની પૂરેપૂરી તુમાખી ધરાવનારા નાનકડા આપખુદ રાજપુરૂષ હતા અને પોતે માની લીધેલી ખ્રિટિશ ખંધાઈ અને દગલબાણ પ્રત્યે ન ટાળી શકાય એવી શંકા ધરાવતા હતા.

એ વાતને ઘણોયે વખત વીતી ગયો તે પછી લોર્ડ રેનેલ—જેઓ પ્રથમ સર રેનેલ રોડ હતા, અને પછી ઘણાં વરસો સુધી રોમમાં ખ્રિટિશ એલચી તરીકે હતા—તેમણે મને કહ્યું હતું કે પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ બાદ, પ્રિન્સ વોન બુલોવ રોમમાં નિવૃત્ત જીવન ગાળતા હતા ત્યારે, અમે આ આખી ઘટનાની ચર્ચા કરી હતી. વોન બુલોવે ઘણી આનાકાની પછી અને ખેદપૂર્વક એમ કબૂલ કર્યું હતું કે પોતે ખ્રિટને ખરા અંતઃકરણપૂર્વક અને શુભનિષ્ઠાથી લંબાવેલો મૈત્રિનો હાથ તરછોડી નાંખવામાં પોતે ભૂલ કરી હતી.

યુરોપનો મારો પ્રથમ પ્રવાસ પૂરો થયો, એટલે હું પૂર્વ આફ્રિકા જવા નીકળ્યો. પરંતુ આ કંઈ સહેલગાહ માટેની સફર નહોતી. ત્યાં જઈને મારે અમુક પ્રમાણમાં રાજદ્વારી કુનેહ અને યુક્તિપ્રયુક્તિનો પ્રયોગ કરવો પડે એવા એક એ નાબુક અને મહત્વના કાર્યો કરવાનાં હતાં. ત્યાં કાંઠા પરના વિસ્તારમાં કેટલીક ઈસમાઈલી વસાહતો હતી. સંખ્યા અને સમૃદ્ધિમાં તેઓ ઝડપભેર વધી રહ્યા હતા; અને આમાંની એક કરતાં વધુ જન્માતો ત્યાંના સ્થાનિક સત્તાવાળાઓ સાથે ઝઘડામાં સંડોવાઈ હતી અને એ ઝઘડાઓ પણ કંઈ સામાન્ય કેાટિના નહોતા.

એ વેળા પૂર્વ આફ્રિકામાં ઝડપી અને આશ્ચર્યકારક પણ કહી શકાય એવા વિકાસ અને પ્રગતિનો પ્રારંભ થતો હતો, પરંતુ એ સહીના અંત ભાગમાં એનું સ્વરૂપ આજે જેવું દેખાય છે તેના કરતાં બહુ જ જુદું હતું.

રાતા સમુદ્રથી માંડીને છેક કેપ ઓફ ગુડ હોપ સુધીના હબરો માઈલના વિસ્તારોમાં સંસ્થાનો સ્થાપવાની મહેચ્છા રાખતી કેટલીએ યુરોપિયન સત્તાઓ, જે આફ્રિકા માટેની છેવટની પણ નાટકીય ખેંચતાણરૂપ નીવડી હતી તેવી ખેંચતાણમાં, સંડોવાઈ પડી હતી. સામ્રાજ્યવિસ્તારની મહેચ્છા ધરાવતા એક માત્ર પોતીકાં આફ્રિકન રાજ્ય એષીસીનિયાએ તાજેતરમાં ઈટાલિયનોનો ખૂનરેણભર્યો પરંતુ સફળ સામનો કર્યો હતો. ૧૮૯૮માં અડુવા(Adowa)નાં યુદ્ધમાં શહેનશાહ મેનેલીકના કાબેલ સેનાપતિ અને છેવટે ગાદીવારસ એવા રાસ માકોનેને ઈટલીના લશ્કરને સબજડ હાર આપી હતી અને પોતાના કંઈક અંશે ખિનસલામત એવા કાંઠા પરના કબજવાળા પ્રદેશને વિસ્તૃત બનાવવાના ઈટલીના પ્રયાસોનો ત્રીસ કરતાંએ વધુ વરસો સુધી અંત આણ્યો હતો. ખ્રિટિશરોએ, ઝાંઝીબારના સુલતાન સાથે સંધિ કરીને, એ વખતે પૂર્વ આફ્રિકન પ્રોટેક્ટોરેટ—પૂર્વ આફ્રિકન રક્ષિત પ્રદેશ તરીકે ઓળખાતા એ રક્ષિત પ્રદેશની સ્થાપના કરી. (આજે એ પ્રદેશ વિવિધ ભતિઓ ધરાવતા સમૃદ્ધ કેનિયા કેલોનીને નામે ઓળખાય છે) એનું વડું મથક મોમ્બાસા હતું, અને એ વિદેશ કચેરીની દેખરેખ હેઠળ હતું. એ પછી થોડા વખતમાં લોર્ડ ડેલાભિયર અને ખીબ્લઓ તરફથી પ્રોટેક્ટોરેટ સાથે જોડાયેલા પ્રદેશમાં જે પ્રદેશ “બહાઈટ હાઈ લેન્ડઝ—ગોરાઓ માટેના જાંચ સપાટી પ્રદેશ” તરીકે ઓળખાવા લાગ્યો તેમાં વસાહત કરવા માટેની યોજનાઓ મૂકાતી રહી.

દક્ષિણ તરફ જર્મનોએ અંદરના પ્રદેશમાં દારેસલામથી આગળ ફેલાતા વિસ્તાર સુધી અત્યારે ટાંગાનીકા તરીકે ઓળખાતા પ્રદેશો માટે પોતાનો દાવો રખૂ કર્યો હતો. એની આગળ દક્ષિણ પોર્ટુગિઝો, જેઓ શોધખોળના એ મહાયુગમાં આ વિસ્તારમાં આવનારા પહેલા યુરોપિયનો હતા, તેમની સ્થાપેલી એક જૂની વસાહત હતી. આથીએ અંદરના પ્રદેશોમાં જેમસન અને એના પુરોગામીઓ ખુલ્લા મેદાનો અને ઝાડપાન વિનાના ઘાસવાળા વિસ્તારોમાંની જમીનનો કબજો લઈ રહ્યા હતા, જે પાછળથી ઉત્તર અને દક્ષિણ રોડેસીઆ તરીકે ઓળખાવાના હતા. અને હબુએ દક્ષિણમાં ખ્રિટિશરો અને ખોરલોકોએ દક્ષિણ આફ્રિકાનાં યુદ્ધની લાંબી અને ભયંકર લડાઈના મોરચા માંડી દીધા હતા.

૧૮૯૯માં પહેલીવાર જે આફ્રિકાની મેં મુલાકાત લીધી હતી તેની ભાવિ આર્થિક સમૃદ્ધિ અને મહત્તાની શરૂઆતનાં ચિન્હો દેખાવા માંડ્યા હતા તો તેની સાથેસાથે જ ભાવિ રાજકીય અને સામાજિક મુશ્કેલીઓ અને સમસ્યાનાં ખીજ પણ એટલી જ સ્પષ્ટતાથી દેખાવા લાગ્યા હતા.

સૌથી પહેલા મેં જેની મુલાકાત લીધી તે અંગ્રીબાર આરબ સંસ્કૃતિનું પુરાતન કેન્દ્ર હતું. સુલતાન પાસે ત્યારે એકલુશ્ચુ સત્તા હતી નહિ, પરંતુ તેઓ બ્રિટિશ રેસિડન્ટ અને અધિકારીઓની સલાહ મુજબ ચાલનારા બંધારણીય રાજવી હતા. આ અધિકારીઓ અને મારા ઇસમાઈલી અનુયાયીઓ વચ્ચે કાંઠા પરની જમીનના એક ટુકડાની માલિકી અને ભોગવટા સંબંધી ગૂંચવણભર્યો અઘડો ઊભો થયો હતો. આ ટુકડાની કિંમત અડપભેર વધી ગઈ હતી. એ જગ્યા ઇસમાઈલીઓનાં કબ્રસ્તાનની હતી. આ અઘડો જકકે ચડ્યો અને ઘણાં લાંબા વખત સુધી ચાલ્યો. પરંતુ હું એનો તોડ કાઢવા શક્તિમાન થયો હતો, તોડ જે દેખીતી રીતે એક પ્રકારની બાંધછોડ હતી. મારે કપૂલ કરવું જોઈએ કે જીવનભર હું બિલકુલ નમતું ન મૂકવું એવા કડક મતભેદના કરતાં બાંધછોડ કરવી એ બહેતર છે એવા સિદ્ધાંત અનુસાર હું જીવનભર વર્ત્યો છું. અંગ્રીબારમાં જે બાંધછોડ ઉપર અમે આવ્યા હતા તે કેટલે અંશે કાર્યસાધક નીવડી હતી તેનો ખ્યાલ આટલા ઉપરથી આવશે કે એ પછીનાં વરસો દરમ્યાન ઇસમાઈલીઓ અને બ્રિટિશ અધિકારીઓ વચ્ચે કોઈ મોટો વિવાદ થયો નથી.

દારેસલામમાં પણ આવા જ અઘડાનો મારે સામનો કરવો પડ્યો હતો. આ અઘડો જર્મન સત્તાધારીઓ અને મારા અનુયાયીઓ વચ્ચે પ્રાદેશિક વિસ્તારમાં વેપાર કરવાના હકકને લગતો હતો. યોગણીસમી સદીના આખા છેલ્લા દશકા દરમ્યાન આ અઘડાની આગ ધૂંધવાતી અને ભભૂકતી રહી હતી; જર્મનો મારા ઇસમાઈલી અનુયાયીઓ પ્રત્યે શંકાની નજરે જોતા હતા, અને એવા આક્ષેપો કરવામાં આવતા હતા કે એ લોકો શસ્ત્રોની દાણુચોરી કરતા હતા અને દરેક વરસ પર થએલા અરબોના બળવામાં એમનો હાથ હતો. હું જ્યારે પહેલી વાર ત્યાં પહોંચ્યો ત્યારે ત્યાંના જર્મન ગવર્નર અને તેના અધિકારીઓ મારાથી અમુક અંશે અતડા રહ્યા હતા. તેમ છતાં મેં પ્રયત્નો ચાલુ રાખ્યા, અને હું ત્યાંથી રવાના થયો તે પૂર્વે એ અઘડાનું સમાધાન થઈ

ગએલું તેમ જ મારા અનુયાયીઓ પ્રત્યેની શંકાઓ (જે આ ઝઘડામાં જર્મનીના જકકીપણાનું કારણ હતી તે) પૂરેપૂરી નિર્મૂળ થએલી બેઈ શક્યો હતો. બ્યારે હું રવાના થયો, ત્યારે મને પૂરેપૂરી જાણ હતી કે, જર્મન અધિકારીઓ અને મારા અનુયાયીઓ વચ્ચેના મતભેદો અંગે, બધું નિરાકરણ થઈ ગયું છે.

પૂર્વ આફ્રિકામાંથી હું ફરી થોડા સમય માટે યુરોપ પાછો ફર્યો. ત્યારબાદ, શિયાળો બેસતાં, દક્ષિણ અને પૂર્વ તરફ મેં પ્રયાણ કર્યું. મારે વતન હિંદ પાછા ફરતાં માર્ગમાં મેં મિસરની પહેલી વાર મુલાકાત લીધી. હું ધારૂં છું કે પ્રથમ દર્શને જ મિસર કેવી જાદુભરી અસર ઉત્પન્ન કરે છે તેનો ખ્યાલ, જેમને એનો અનુભવ થયો નથી, મિસરના મોહપાશમાં ઝકડાવાનું સદલાય્ય જેમને પ્રાપ્ત થયું નથી, તેમને આવવો મુશ્કેલ છે. આ ઉપરાંત મિસરનું પ્રથમ દર્શન શિયાળાના પ્રારંભની ખુશનુમા સવારે થયું હતું એ વાત લક્ષમાં લો, અને પછી એ કહેવાની જરૂર રહે છે ખરી કે તે પછી મિસરને મારાં હૃદયમાં જીવનભર સ્થાન મળ્યું છે અને જેટલી વાર બની શક્યું છે એટલી વાર મેં એની મુલાકાત લીધી છે.

મિસરની મોહિની કોઈક અજબ પ્રકારની છે; વિશાળ, નિરવ આકાશ, એનાં વાતાવરણ અને પ્રકાશની અસાધારણ નિર્મળતા, એનાં સૂર્યાસ્તો અને તારાજડિત સત્રિઓની રમણીયતા, અને એનાં લવ્ય ભૂતકાળનાં આલીશાન સ્મારકો. પરંતુ પ્રકૃતિના દર્શન ઉપરાંત પણ મારે ખીજાં કાર્યો પણ કરવાનાં હતાં, સીરિયાની વિશાળ ઈસમાઈલી જમાતનો તેમ જ હબ્બુ સુધી હિંદુસ્તાનમાં મને મળવા નહિ આવી શકેલા એવા મિસરના બાકીના ઈસમાઈલીઓનો હું અંગત સંપર્ક સાધવા માંગતો હતો. મુસ્લિમ શિક્ષણના મહાન કેન્દ્ર સ્થળ સમી અલ-અઝહર યુનિવર્સિટી-વિદ્યાપીઠની પણ મેં મુલાકાત લીધી.

એ સમય બહુ મહત્વના અને ઉત્તેજક બનાવેનો હતો. સુદાનમાં ઉમદરમાન ખાતેના લોર્ડ કિચનરના મહાન વિજયની યાદ હજી દરેકનાં મગજમાં તાજી હતી. જનરલ વિંગેટ તુરતમાં જ દક્ષિણ તરફથી પાછા ફર્યા હતા. ખલીફાનો પ્રાણ લેવામાં આવ્યો હતો અને એમના છેલ્લા દરબેશ અનુયાયીઓને ખતમ કરી દેવામાં આવ્યા હતા.

એ સમયે મિસરમાં સર્વોપરીસત્તા અને અધિકાર ભોગવતા ત્યાંના ખ્રિષ્ટિય રેસિડન્ટ લોર્ડ કેમરની મુલાકાતે હું ગયો. એમણે કહ્યું કે અલીગઢમાં

સર સૈયદ અહમદે જે શિક્ષણ અને નવનગૃતિનું કાર્ય કર્યું હતું તેવું કાર્ય અહિંની મુસ્લિમ પ્રજા માટે કરવા અર્થે એમના જેવા માણસની મિસરમાં ખૂબ જરૂરત છે. તે વખતે મિસરમાં જે વર્ગો વચ્ચે વિશાળ અંતર પડી ગયું હતું. એક તરફ, આધુનિક વિજ્ઞાન અને યાંત્રિક કળાકૌશલ્ય પ્રત્યે તિરસ્કાર દાખવનાર માત્ર અરબી ભાષાનું જ વાચન તથા લેખન કરનાર પુરાણી ઢબના રૂઢિચુસ્ત ધર્મપરાયણ મુસ્લિમો હતા, અને બીજી તરફ, ફ્રેન્ચ રંગમાં રંગાઈ ગયેલો ઉપલો વર્ગ હતો, જેઓ મુખ્યત્વે હલકી જાતની ફ્રેન્ચ નવલકથાઓ વાંચતા, જેમનું મિલનસ્થાન કલબ હતું, પત્તાની રમત અને રાત્રિનો જુગાર જેમનું મનોરંજન હતું, જે બ્રિટિશને ધિક્કારતા અને તેમને હાંકી કાઢવા માટે ઝંખતા હતા અને ખેદીવ ઈસમાઈલ ફરી સત્તા ઉપર આવે એ માટે ઉત્સુક હતા. વિશાળ મુસ્લિમ જનતાને આધુનિક વિજ્ઞાનની સમજણ આપી તેની સાથે સમાધાન સાધવાનો માર્ગ ખતાવે અને દેશને અત્યંત જરૂર હતી એવી આર્થિક અને સામાજિક ઉન્નતિનાં કાર્યમાં બ્રિટિશ સત્તાધારીઓ અને ટેકનિશિયનો સાથે સહકાર કરીને કામ કરી શકે એવા બુદ્ધિશીલી વર્ગનું સર્જન કરી શકે તેવી અલીગઢ જેવી કોઈ સંસ્થા ન હતી.

કમનસીએ તે વખતે ખેદીવ અખ્બાસ હુલિમી માંદા હતા—એમને અમુક પ્રકારનો “પારા ટાઇફોઇડ” થયો હોવાની શંકા હતી—અને એથી હું એમને મળી શક્યો નહિ. એ પછીના વરસોમાં અમે ગાઢ મિત્રો બની ગયા હતા અને એમની તેજસ્વી બુદ્ધિ તેમ જ રાજકારણ અને ઇતિહાસનાં એમનાં વિશાળ અને ઊંડા જ્ઞાનનો હું પ્રશંસક બન્યો હતો. આગળ ઉપર એમના વિષે લખવાનો મને પ્રસંગ આવશે. જે મિસરી પ્રધાનોને હું મળ્યો હતો તેઓ બ્રિટિશના—હકીકતમાં લોર્ડ કેમરના—નિમેલા શખ્સો માત્ર હતા.

જે લોકો ફક્ત આજનાં કેરોથી પરિચિત છે તેમને વીસમી સદીના શરૂઆતના દશકાની ત્યાંની સામાજિક પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ આવી શકે તેમ નથી. હોટલો ધનવાન વિદેશીઓથી ભરેલી રહેતી, તેઓ તે વખતે ભારે ફેશનેબલ ગણાતી એવી “મિસરની શિયાળુ મોજ” માટે ત્યાં આવતા. તેઓ દાહાબિયા નામનાં લાડૂતી મોટા વહાણોમાં અથવા મેસર્સ થોમસ કુકની સ્ટીમરોમાં નાઈલ નદીના ઉપલા ભાગની સહેલગાહે ઊપડતા. તેઓ છૂટે હાથે પૈસા ખરચતા અને લગભગ દરેક યુરોપિયન ભાષા ભાંગીતૂટી અને અત્યંત

વિચિત્ર રીતે બોલનારા રૂવાબદાર દેખાતા મિસરી ભોમિયાઓ અને કહેવાતા દુભાષિયાઓથી વિંટળાઈને રંગરાગ ઉડાવતા અને મૌજ માણતા.

કેરોના સંગ્રહસ્થાનની વસ્તુઓ અત્યંત મનમોહક હતી, સદાયે એવી જ મનમોહક એ રહી છે અને લવિષ્યમાં પણ રહેશે; લોર્ડ કાર્નાવોન્સે તુતાનખામેનના લવ્ય અવશેષોની શોધ હજી સુધી કરી નહોતી, પરંતુ આપણે જોઈ શકીએ તે કરતાંએ વધારે જોવા જેવું ત્યાં આગળ હતું, પણ તેની ગોઠવણી આજના જેટલી સગવડલરી નહોતી. એ સમયે ત્યાં અણગમે ઉપજાવે એવી અને અપમાનદાયક પ્રથા ચાલુ હતી. જે કોઈ પણ માણસ જોવા ઈચ્છે તેની નજર સામે બધા જ મહાન ફિરઓનની લેખન કે કોતરકામથી શણગારાયેલી કફન પેટીઓ જ નહિ, પરંતુ તેમનાં ખરેખરાં મમ્મીઓ—ઓષધિથી સંસ્કારાયેલાં શબોને તદ્દન ખુલ્લી હાલતમાં દેખાડવામાં આવતાં. તમે રેમેસીસ ખીજને, સદીઓ પહેલા જીવતો હતો ત્યારે એ જેવો દેખાતો હતો લગભગ તેવી જ હાલતમાં, બાજ પક્ષીના જેવી લવ્ય મુખમુદ્રાસહિત, એની કોફીનમાં સૂતેલો, અને ભૂતકાળના ખીજ પરાક્રમી રાજાઓ અને વિજેતાઓને, કોઈપણ રડયા ખડયા પ્રેક્ષકના પગ આગળ પડેલા, જોઈ શકે એમ હતું.

પરંતુ મને ભૂતકાળ કરતાં વર્તમાનમાં વધારે રસ હતો. એ દિવસમાં કેરોની સૌથી વધુ નોંધપાત્ર વસ્તુ મને એ લાગી હતી કે એ લગભગ દરેક ઉપયોગી બાબતમાં ખીજી પૂના કે સિમલા હતું. ખ્રિટિશ સાર્વભોમત્વનો એ હિંદ કરતાંએ પણ મોટો કિલ્લો હતો. ખ્રિટિશરો એ દેશ પર માત્ર રાજદ્વારી સત્તા ધરાવતા ન હતા; સામાજિક વિષયમાં પણ એમણે વર્ચસ્વ ધારણ કરી લીધું હતું અને દીનતાપૂર્વક મિસરીઓએ એ સ્વીકારી લીધું હોય એમ લાગતું હતું. ત્યાં જે કંઈ થોડીઘણી રાજદ્વારી ચળવળો ચાલતી તે બધી જ “શાહી મહેલના દોરીસંચાર”ને આભારી હોય એમ મનાતું. ત્યાંના ખ્રિટિશ સત્તાધારીઓ—એના એજન્ટો અને અધિકારીઓ, ખ્રિટિશ લશ્કરના અધિકારીઓ તેમ જ ખ્રિટિશ પેઢીઓના વધતા જતા કાર્યકરો— એ બધા પ્રત્યેનું મિસરના સર્વ વર્ગોનું સામાન્ય રીતનું વલણ બાહ્ય રીતે આજ્ઞાકિંતતા અને આધિનતાભર્યું હતું. કમનશીએ, ઓગણીસમી સદીના છેલ્લા અને વીસમી સદીના પહેલા દશકામાં જેમ હિંદુસ્તાનમાં હતું તેમ, મિસરમાં પણ ખ્રિટિશ

પ્રબલ, રાજપુરૂષો, લશ્કરીઓ અને વેપારીઓ અને મિસરના ઉમરાવો અથવા કેરો અને એલકઝાન્ડ્રિયાના તાલેવંત મધ્યમ વર્ગના માણસો વચ્ચે લાગ્યે જ કોઈપણ જાતનો સંબંધ હતો. મિસરના શ્રીમંતો યુરોપ જતાં ત્યારે તેઓ પેરિસ જતા, સ્વીટઝરલેંડ જતા, ઓસ્ટ્રિયા જર્મની કે ઇટલી જતા; પણ તેઓ કાળજીપૂર્વક ઇંગ્લેંડથી દૂર રહેતા. મિસરના શિયાળુ પ્રવાસીઓ, યુરોપની કેટલીક વ્યક્તિઓના અપવાદને બાદ કરતાં, મિસરના ઊંચ અને મધ્યમ વર્ગનો પરિચય સાધવાની લાગ્યે જ તસ્દી લેતા. પાટનગર કેરોની મધ્યમાં આવેલી ગેઝીરા સ્પોર્ટીંગ ક્લબમાં પણ બહુ જ થોડા અપવાદો બાદ કરતાં મિસરીઓને સભ્ય તરીકે લેવામાં આવતા નહોતા. બ્રિટિશરો, તેમની કચેરીઓમાં કામ કરનાર નોકરો સિવાય, બ્રિટિશ નહિ એવા જે એક માત્ર વર્ગના સંપર્કમાં આવતા તે લેવેન્ટાઈનના થોડાક શ્રીમંત કુટુંબોના સભ્યો માત્ર હતા. તેઓ સત્તાધિશ વર્ગ સાથે એકાકાર થઈ જવા માટે પ્રયત્ન કરતા હતા અને એ સ્વરૂપે તેમનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો હતો. આ સામાજિક લેહલાવ કેટલો ઊંડો અને ઉગ્રતાભર્યો હતો એનો ખ્યાલ આ કુટુંબ પરથી આવશે કે મારા યુરોપના પ્રવાસો દરમ્યાન હું મોટેભાગે શાહી કુટુંબ અને ઉમરાવવર્ગના મિસરીઓને સ્વભાવિક રીતે મળતો પણ હું જ્યારે કેરોમાં હોઉં ત્યારે એમના પોતાના મકાન સિવાય કોઈપણ સ્થળે લાગ્યે જ એમાંથી કોઈને પણ મળી શકતો. સામાજિક સંપર્ક માટે ખરેખર કોઈ સામાન્ય ભૂમિકા જ નહોતી. આથી અનિવાર્ય રીતે, આ દેખાતી દીનતાની પાછળ લગલગ અંગત કહી શકાય એવી કડવાશની લાગણી ધૂંધવાતી જતી રહી અને એને પરિણામે આગળ ઉપર કબજાધારી સત્તા તરીકેનાં બ્રિટિશનાં હિતો અને મિસરી રાષ્ટ્રવાદીઓ વચ્ચેની અથરામણામાં વિના કારણે હુળાહુળ ઝેર લગ્યું. ત્રણેક અઠવાડિયાં કેરોમાં ગાળ્યા પછી હું હિંદુસ્તાનમાં મારા ઘેર પાછો ફર્યો. ત્યાં મારી સાથે સંબંધ ધરાવનારા શખસોથી મેં બહુવેલી કામગીરી અબાણી રહી નોતી. ઝાંઝીબારના સુલતાને મને એમના હસ્તકનો ઊંચામાં ઊંચો “બ્રિલિઅન્ટ સ્ટાર ઓફ ઝાંઝીબાર”નો ઇલકાબ અર્પ્યો હતો, અને એના પછી થોડે વખતે જર્મન શહેનશાહે મને “રોયલ પ્રુશિયન ઓર્ડર ઓફ ધ ક્રાઉન” (ક્રસ્ટ કલાસ)નો ઇલકાબ એનાયત કર્યો હતો.

૧. ભુમધ્ય સમુદ્રના પુર્વ તરફના દેશોના રહીશો.

હિંદુસ્તાનમાંથી હું ઇર્માના ટૂંક પ્રવાસે નીકળ્યો અને ત્યાંના મારા અનુયાયીઓને પહેલીજવાર મળ્યો. ત્યાંનો કંઈક અંશે ગભરાટ પ્રેરે એવો એક અનુભવ મને યાદ આવે છે. મારા અનુયાયી નહિ એવા એક પરિચિત મુસ્લિમે મારા તરફ બહુ જ લાગણી બતાવી, મને જુદીજુદી રીતે મદદ કરી હતી. એમનો આભાર માનવા સાડૂ હું એમને ત્યાં ગયો, અને અમે પરસ્પર વિવેકના વચનોનો ઉચ્ચાર કરી રહ્યાં હતા તે દરમ્યાન એમણે મારા માટે શરબતનો ગ્લાસ મંગાવ્યો. ગ્લાસ લાવવામાં આવ્યો. એમના નોકરે એ ઊંચું ટમ્બલર મારા તરફ ધર્યું, અને મેં જોયું કે ટમ્બલરને પકડનારના હાથ રક્તપિત્તચ્ચાના હતા. ભયવિહવળ થઈને હું તાકી રહ્યો અને સમય જાણે થંભી ગયો. બને એટલાં બધાં બહાના મેં કાઢ્યાં, મને તરસ લાગી નથી એમ મેં કહ્યું; મારી સમક્ષ ધરી રાખવામા આવેલુ ટમ્બલર લેવું પડે તેમાંથી છટકી જવા મેં પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ મારા યજમાને આગ્રહપૂર્વક એ માટે દબાણ કરવાતું ચાલુ જ રાખ્યું. અંતે મેં આંખો મીચી દીધી, ટમ્બલર ઊપાડ્યું અને એક ઘૂંટડે શરબત ગટગટાવી ગયો; પરંતુ એ હાથોએ પ્રેરેલો ભય તેો રહ્યો જ.

ઓગણીસોની સાલમાં હું યુરોપ પાછો ફર્યો, અને ‘ત્રિષ્ટ એકઝીબીશન’-લઘ્ય પ્રદર્શનનાં એ વરસમાં પેરિસમાં ઈરાનના શાહ મુસાફરદીન સાથે મારી મુલાકાત થઈ. મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે ખીજા કોઈપણ શાહે ઈરાનને એમના કરતાં વધુ નુકશાન પહોંચાડ્યું નથી. તેઓ માંદલા હતા, નિર્બળ હતા અને અત્યંત અજ્ઞાન હતા. એ સ્વચ્છંદી અને ઉડાઉ હતા, માનીતા માણસોને ભેટ સોગાદો આપવામાં પૈસા લૂંટાવતા, અને શાહ તરીકેની પોતાની ફરજો અને કર્તવ્યો સમજી શકે એટલી એમનામાં શક્તિ નહોતી. પચાસ વરસના શાણપણુલયાં અને સખળ અમલ દરમ્યાન એમના પિતા નાસીરુદીને જે સંપત્તિ ભેગી કરી હતી, તે તમામ એમણે મૂર્ખતા અને ઉડાઉપણાંથી વેડફી નાખી હતી. એમને તદ્દન વાહિયાત પણુ બહુ જ મોંઘી એવી યાંત્રિક વસ્તુઓ—દાખલા તરીકે સોના, ચાંદી અને - ઝવેરાતથી મઢેલી સંગીતપેટીઓ—મ્યુઝીકલબોક્ષ—માટે છોકરવાદીલયો અને દયાજનક મોહુ હોતો અને આવી ખીજી નકામી વસ્તુઓ પાછળ એમણે ઘણી બધી દૌલત ખર્ચી નાખી હતી. મુસાફરદીન એવાં એમનાં નામ પર શ્લેશ કરતાં, (દ્વીઅર્થી શબ્દપ્રયોગ) ઈરાનના બુદ્ધિમાન વર્ગે “મોવઈસે અફેર” એવું એમનું નામ

પાડયું હતું એમાં કશી નવાઈ નહોતી; અને તહેરાનના પરદેશીઓએ આ કટાક્ષ ઉપાડી લીધો હતો.

તેઓ ખરેખર પોતાના દેશ માટે “મોવઈસે અફ્ફર” નીવડયા હતા. હું મારાં પિતા તેમ જ મારાં માતાનાં કુટુંબ તરફથી એમની સાથે સગપણથી જોડાયેલો હતો, એટલે એમણે મને ઉમળકાભેર પ્રેમથી આવકાર આપ્યો, એમના ઊંચામાં ઊંચા ઇલ્કાબથી મને નવાજ્યો અને હીરાના અલંકારો મને ભેટ આપ્યા. પણ એ તદ્દન નકામા મીઠા વગરના માણસ હતા. એમની સાથે વાત કરતાં કોઈ બાબત સાથે વાત કરતાં હોઈએ એમ લાગતું — અને તે પણ કોઈ અકકલવાળા બાબત સાથે નહિ. એમનાં આ બાલિશ આચરણ અને વૃત્તિને એમના સર્વસત્તાધિશ મુખ્ય પ્રધાન આતાબેગ પોષતા અને એનો લાભ ઉઠાવતા. સવારે એ શાહુની મુલાકાત લેતા ત્યારે રાજ્યને લગતા ગંભીર અહેવાલો રજૂ કરવાને બદલે એ એમને મોટો માણસ નાના બાબતને રાજી કરવાને પરીઓની કલ્પિત કથાઓ કહે તે જાતની વાતો કહેતા.

એમને બિચારાને હું મળ્યો ત્યારે વાતચીત દરમિયાન મેં કહ્યું કે, હું હુમણા જ બરમા જઈ આવ્યો.

“ઓહો!” એમણે કહ્યું; “ખીજા માણસોના કરતાં બરમીઓનાં માથાં ખૂબ મોટાં નથી હોતાં?”

તેઓ પેરિસમાં હતા ત્યારે મોંસ્ક્યો અને માદમ ક્યુરી અને તેમણે કરેલી રેડિયમની શોધ વિષે એમના સાંભળવામાં આવ્યું. રેડિયમનો પ્રયોગ જોવાની એમણે માંગણી કરી. એ બન્ને નામાંકિત વૈજ્ઞાનિકોએ જણાવ્યું કે, આપની હોટલ પર આવીને રેડિયમના ગુર્ણધર્મ સમજાવનારા પ્રયોગો અમે કરી બતાવશું; પણ એ માટે સંપૂર્ણ અધિકારની જરૂરત રહેશે એમ તેઓએ સ્પષ્ટ કર્યું હતું. હોટલના એક ભોંયરાને અધારો ઓરડો બનાવવામાં આવ્યો; કાળા પડદા લટકાવવામાં આવ્યા અને જરાપણ પ્રકાશ ન આવે એવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી. શાહુ અને તેમના કેટલાક દરબારીઓ ભોંયરામાં ગયા. મોંસ્ક્યો અને માદમ ક્યુરી પણ આવી પહોંચ્યાં અને રેડિયમનો એક ટુકડો બહાર કાઢ્યો. એનાં તેજથી આખો ઓરડો ઝગમગી ઊઠ્યો. એકદમ શાહુને ગભરાટ છૂટ્યો. તેઓ ચીસો અને બરાડા પાડવા લાગ્યા અને ઓરડામાં ચકકર ચકકર દોડવા લાગ્યા. એમણે ગાંડા માણસ માફક બકવાટ

અને બબડાટ કરવા માંડ્યો અને કચુરી દંપત્તિ પર પોતાનું ખૂન કરવાનો આક્ષેપ મૂક્યો.

કચુરી દંપત્તિને આ જાતના વર્તાવનો અનુભવ ન હતો, એમને બહુ ખોટું લાગ્યું અને તેમણે વિદાય લીધી. શાહને આખરે એમ સમજવી શકાયું કે એમણે એ લોકોની લાગણી ગંભીર રીતે દુભાવી છે. આના બદલા તરીકે એમણે એ બંનેને પોતાના સર્વશ્રેષ્ઠ ઈલકાબો અર્પણ કર્યાં, અને વધુ શુભેચ્છા દર્શાવવા બંને ચંદ્રકોને હીરાજડિત બનાવવાનો હુકમ આપ્યો. આ રમકડાંઓ કચુરી દંપત્તિને મોકલી આપવામાં આવ્યાં, પરંતુ એ દંપત્તિએ ઔપચારિક આભાર સહિત એ પાછાં વાળ્યાં અને જણાવ્યું કે અમારું આટલું ભયંકર અપમાન થયા પછી આવી કોઈપણ પ્રકારની ભેટનો અમારાથી સ્વીકાર થઈ શકે નહિ.

શાહ એફેલ ટાવર ઉપર જોવા માટે ચડે એ સ્વાભાવિક હતું અને અરધે સુધી ઉપર ચડ્યા પછી કુદરતી રીતે જ એમને ગભરાટ છૂટ્યો; લિક્કટને અટકાવીને એમને નીચે લાવવા પડ્યા.

બહેરમાં તેમ જ ખાનગીમાં એમનું વર્તન ખેદજનક હતું. હું પોતે ઇરાની વંશનો અને તે સમયના સત્તાધારી કાબર વંશનો સભ્ય હોવાથી, આને લીધે થતી શરમ અને લજ્જાનું મને તીવ્ર ભાન હતું. આ જ રીતે ઇરાનના રાજપુરૂષો અને એલચીઓ પણ શાહ પોતાની અને દેશની પ્રતિષ્ઠાને જે રીતે હાનિ પહોંચાડી રહ્યા હતા તે જોઈને લાજી ઊડતા હતા. અમે બધા એના પર બને તેટલો ઢાંકપિછોડો કરવાની કોશિશ કરતા અને એમની નાદુરસ્ત તબિયતનું બહાનું આગળ ધરતા અમુક પ્રમાણમાં એ સાચું પણ હતું, કારણ કે શાહને ગુરદાની જૂની ખિમારી હતી.

અલબત્ત એમની મૂર્ખતાના મૂળ કારણો જુદા જ અને વધુ ઊંડા હતાં. પૂર્વના દેશોની આપખુદ જુનવાણી રાજશાહીમાં રહેલા તમામ ભયોનું તેઓ આઘાત પ્રેરે એવું પ્રદર્શન કરતા હતા. આવો આપખુદ રાજવી ગમે તેવો નાલાયક, મૂર્ખ કે ગુનેગાર હોય તો પણ એની નિકટમાં રહેનાર દુનિયાના ચતુર અને કાબેલ રાજપુરૂષોમાંથી એક જણ પણ એમનાં મોઢા પર એમના વિષેની સાચી વાત બેઘડક રીતે કહી દેવાની હિંમત કરી શકતો નહિ. રાજત્વ અને રાજવંશની આસપાસ જે રહસ્યભરી પ્રતિષ્ઠાનું વાતાવરણ છવાયું હતું

તેને લીધે શાણા અને નિષ્ઠાવાન માણસોના મગજ પણ એવા બહેર મારી ગયા હતા કે, રાજાનાં તેમ જ દેશનાં હિતને ખાતર, અરે! ખુદ પોતાની જાતનાં હિતને ખાતર પણ, તેઓ સાચી સલાહ કે દોરવણી આપવા કેવળ અશક્ત હતા. મારા પ્રતિષ્ઠિત રશિયન મિત્રોએ મને કરેલી વાતો પરથી જણાય છે કે, ઝારના જમાનામાં રશિયામાં પણ આ જ પ્રકારનું વાતાવરણ હતું. સ્ટેલિનના રશિયામાંથી પણ એ નાબૂદ થયું છે કે નહિ એ વિષે મને શંકા છે. જે માણસોના મગજ આ રીતે બહેર મારી ગયા હતા તેમને કોઈ કાયર કહી શકે નહિ; તેઓ તકસાધુઓ નહોતા, હિંમત અથવા સિદ્ધાંતનો તેમનામાં તદ્દન અભાવ પણ નહોતો. વાત માત્ર એટલી જ હતી કે તેમને માટે તેમના રાજાની આસપાસ એવું દિવ્યતાનું વાતાવરણ છવાયેલું રહેતું કે, એની મૂર્ખતા અને નબળાઈઓને માફ કરવાનો કોઈ સવાલ જ નહોતો — એમને લાગતુંવળગતું ત્યાંસુધી એવી કોઈ નબળાઈ અથવા મૂર્ખતા અસ્તિત્વ જ ધરાવતી નહોતી. વારંવાર ઇતિહાસ આ વસ્તુનો યોધ કરે છે : એક શક્તિશાળી, આપખળે આગળ આવનાર શખ્સ રાજવંશની સ્થાપના કરે છે, એના નબળા વારસદારો આવી અર્ધદિવ્યતાનાં વાતાવરણનો ટેકો લઈ પોતાનો નિભાવ કરે છે, અને પછી એ રાજવંશનો એકાએક અંત આવી જાય છે અને એનો એજ ક્રમ ફરી શરૂ થાય છે, સિવાય કે સદીઓથી જાપાનમાં બનતું આવ્યું છે તેમ, ઈશ્વરના એ અરધા અંશાવતાર રાજાને એના મહેલમાં, કોઈ એને મળી શકે કે જોઈ શકે નહિ એ રીતે પૂરી રાખવામાં આવે અને એના વતી તમામ સત્તાઓનો અમલ મહેલના મેયરો—અધિકારીઓ કરે. બિચારા મુસાફરદીન આ પ્રકારના આપખુદ રાજવીઓની દયાજનક નબળાઈઓનાં સખળ ઉદાહરણ સમા હતા.

પેરિસથી હું બહીન ગયો. ત્યાં હું બપોરના લોજન સમયે અંગ્રેજ અને જર્મની વચ્ચેની સમજૂતીના પ્રયાસોને નિષ્ક્રમ બનાવનાર બે શખ્સોમાંના એક એવા વોન હોલ્સ્ટીનને મળ્યો. તેઓ કાબરચિતરા વાળવાળા, નિવૃત્ત સ્વભાવના, અને ઓછાબોલા આદમી હતા. એ જમતો સાડું અને બોલતા ઓછું. પોટસડામ ખાતે કચસર સાથે પણ મારી મુલાકાત થઈ હતી. હું ધાડું છું કે, એ વખતે કચસર વિલિયમ ખીબ એમની વિચિત્ર અને કમનસીબ કારકિર્દીની ટોચે હતા. મારા પ્રત્યેનું એમનું વર્તન પ્રેમાળ અને સૌજન્યભર્યું હતું. મને ચેતવણી આપવામાં આવી હતી કે પોતાની શારીરિક ખોડ વિષે

કચસરને તીવ્ર લાન હતું અને એમના કંતાઈ ગએલા ડાબા હાથ તરફ કોઈ બુએ એ એમને ગમતું નહિ. પરંતુ એના દરબારીઓ અને એમના ઓળખીતાઓ કહેતા કે માણસની કુતૂહલવૃત્તિ જ એવી છે કે કચસરને પહેલીવાર મળવા આવનાર દરેક જણની નજર અનિવાર્ય રીતે અને આપમેળે જ એમના યુનિક્ષેર્મની ડાબી તરફ જ વળતી. મુલાકાતની રાહ ભેતો હું ઊભો હતો ત્યારે વારંવાર ઉર્થલાવી ઉથલાવીને મારી જતને સંબોધીને મેં કહ્યું હતું, “તારે એમના ડાબા હાથ તરફ જોવાનું નથી, તારે એમના ડાબા હાથ તરફ નથી જ જોવાનું.”

દબદબાલરી રીતે કચસરે ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો; મારી આંખોએ બધા સંયમ નિયમો ફગાવી દીધા, અને એમના ડાબા હાથ તરફ હું તાકીને ભેતો રહ્યો. મને લાગે છે કે, મારા સહલાગ્યે, મુલાકાતીઓના આવા વર્તાવથી તેઓ એવા ટેવાઈ ગયા હશે કે એને કારણે એમણે આવકાર આપવામાં ઉમળકા તેમ જ સૌજન્યની જગ્યાએ ઉણપ ખતાવી નહિ.

એમણે પોતાનો જમણો હાથ લંબાવીને મારી સાથે હસ્તધૂનન કર્યું. શબ્દશઃ (ખરેખર) આ અનુભવ કચડી નાખે એવો હતો (હસ્તધૂનનથી મારો હાથ કચડાઈ ગયો હોય એવો અનુભવ મને થયો). પોતાના ડાબા હાથની ખોડને પહોંચી વળવા માટે જમણો હાથ બે હાથનું કામ કરી શકે એટલો મજબૂત હોવો જોઈએ એમ કચસરે ખાળપણથી જ નિશ્ચય કર્યો હતો. તેઓ હંમેશ સખ્ત કસરત કરતા; દરરોજ ઓછામાં ઓછી વીસ મિનિટ તેઓ તલવારની પટ્ટાખાજ રમતા; તેઓ એકી સાથે બે કલાક સુધી લેન ટેનિસ રમતા, અને આ ઊણપ દૂર કરવા ખીજી બધી જાતની કસરતો કરતા. આના પરિણામે એમના જમણા હાથની શક્તિમાં ખૂબ જ વધારો થયો; અને એની એક અસર આ લયંકર બળપૂર્વકનાં હસ્તધૂનન રૂપની થઈ. મને કહેવામાં આવ્યું છે કે મને થએલો આ અનુભવ કંઈ અસાધારણ નહોતો. ડચેસ ઓફ ટેક (Took)—પછીથી જેઓ માર્શિઓનેસ ઓફ કેમ્બ્રીજ બન્યા હતાં તેમણે મને કહ્યું હતું કે, નામદાર કચસર સાથે હસ્તધૂનન કરનારી ખીજી ઘણી સ્ત્રીઓની પેઠે, તેમને પણ હસ્તધૂનન વખતે દુઃખની ચીસ નીકળી જતી અટકાવવામાં ખૂબ જ મુશ્કેલી પડી હતી.

મને ખાતરી છે કે પોતે શું કરે છે તેની તેમને લવલેશ ખબર નહોતી.

તેઓ એટલા બધા સંભળન હતા કે બાણી ખૂણને આવું કરે નહિ; પરંતુ જેમ આપણી નજર એમના કંઠાઈ ગયેલા હાથ તરફ જતી તે જ પ્રમાણે એમનું અર્ધબગૃત મન આ ભયંકર શારીરિક શક્તિનું એમને પ્રદર્શન કરાવવા પ્રેરતું.

ભૂતકાળ પર દ્રષ્ટિપાત કરતાં, મને જણાય છે કે આ સમયે હું ઘણા રાજવીઓની મુલાકાતો લઈ રહ્યો હતો. એ જ વરસના પાછલા ભાગમાં હું કોનસ્ટેન્ટિનોપલ ગયો. સુલતાન અબ્દુલ હમીદે મને પોતાના મહેમાન તરીકે પેરા પેલેસ હોટલમાં ઉતારે આપ્યો હતો, અને ચિલ્ડિઝ મહેલમાં મારે એમની સાથે લાંબી મુલાકાત થઈ હતી. આ મુલાકાત વિષે તે વેળા તેમ જ પાછળથી પણ ઘણી તરંગલરી રાજદ્વારી અટકળો કરવામાં આવી હતી; જે બધી આધાર વગરની ધારણાઓ નીવડી હતી. સુલતાન ખલીફા પણ હતા અને તેથી ઇસ્લામી આલમના આખા સુન્ની ફિરકાના માન્ય રખાએલા વડા હતા, અને હું શિયાઓના ઈસમાઈલી ફિરકાનો વડો હતો. અને આમ અટકળ કરવા માટેનાં કારણો દેખીતાં હતાં.

મારે કહેવું જોઈએ કે, મારે પોતાને માટે તે આ મુલાકાત કંઈક વિચિત્ર અને નાટકીય તત્વથી ભરેલી નીવડી હતી. તે વેળા અબ્દુલહમીદને પોતાનું ખૂન થઈ જશે એવી ઘેલછાલરી ધાસ્તી રહેતી હતી. તેઓ વણુઅટકે ધૂમ્રપાન કરતા, અને મારા માટે કહેવાય છે તેમ, મને જીવનભર સિગરેટથી નફરત (Allergy) રહી છે. મને એમના ઓરડામાં લઈ જવામાં આવ્યો કે તરત જ ખારણું બંધ કરી દેવામાં આવ્યાં. દુભાષિયા સિવાય ઓરડામાં સુલતાન અને હું એકલા જ હતા. હું તુર્કી ભાષા બોલી શકતો નથી અને હું ધારૂં છું કે અબ્દુલહમીદ અરબી અને ફારસી એ બન્ને ભાષા વાંચી

૧. આ એક રસપ્રદ અને કંઈ કરાણુયુક્ત બિના છે કે “એસેસીન”-ખુની શબ્દ, જે આધુનિક સમયમાં એક ખાસ અર્થમાં વાપરવામાં આવે છે, તે શબ્દ ઘણી જ સદીઓ પહેલાં મારા વડવાઓ અને તેમના ઈસમાઈલી અનુયાયીઓ માટે પ્રથમવાર વપરાયો હતો. અનાદિકાળથી નાની અને પીડિત લઘુમતીઓ માટે હલકા શબ્દો વાપરવામાં આવ્યા છે-અંગ્રેજીમાં કહેવત છે તેમ કુતરાને દુષ્ટ ઠરાવ્યા સિવાય એને મારી નખાય નહિ- અને મધ્ય યુગમાં ઈસમાઈલીઓ પોતાના ભન અને હકને માટે લડતી આ ભતની લઘુમતી જેવા હતા. એના ઉપર જીલમ જીભરનારાઓને એમને દુષ્ટ ઠરાવ્યા સિવાય ચાલે એમ નહોતું, તેમણે હરીશ નામના કેસી પદાર્થની બનાવટ અને તેના ઉપયોગ સાથે ઈસમાઈલીઓનું નામ જોડી દીધું, અને તેઓ તેના વ્યસની હોવાને આક્ષેપ મુક્યો. આવી રીતે બનાવટથી ઊભું કરાયેલું દુષ્ટ આરોપણ પછી વળગી જ રહ્યું.

શક્તિ હતા તેમ છતાં આમાંની કોઈપણ લાભમાં વાતચીત કરવાની તેમણે ના પાડી. ઓરડામાં ગરમી હતી અને વાતાવરણ સિગરેટનાં ધુમાડા અને દુર્ગંધથી ભારે બન્યું હતું. સુલતાન એક મોટો ઝલ્લો ધારણ કરીને, ગૂંચળું વળીને બેઠા હતા. એમના ખભા પર ફિલ્ડ માર્શલની પદવિ સૂચક અનેક ચિન્હો લગાવેલાં હતાં. કંઈકવારે મને સમભયું કે આ ભારે અને અડચણભર્યો ઝલ્લો એ બખ્તર છે, અને એ જમાનામાં હોઈ શકે તેટલું તે 'બુલેટ પ્રુફ'—ગોળીથી પણ ન વીંધાય એવું હતું. મને આશ્ચર્ય થયું કે હું એમનું ખૂન કરવા આવ્યો છું એમ તો એ નથી ધારતાને!

એ ઝલ્લાના કોલર ઉપરથી વિચિત્ર અને કંઈક અંશે લયંકર એવું વદન મારી સામે તાકી રહ્યું હતું. કેમકે અબ્દુલહમીદે ભારે મેકઅપ કર્યો હતો—દાઢીએ કાળો કલપ લગાવ્યો હતો, હોઠો પર લાલી લગાડી હતી, ગાલ ઉપર પાવડર ચોપડ્યો હતો અને હાસ્યાસ્પદ લાગે એટલી હદે આંખની ભમરોને સબવી હતી. સરકસના વિદુષક (Clown) જેવા એ જણાતા હતા, પણ આ બેહુદા શણગારની વચ્ચેથી એમની આંખો ચમકી રહી હતી. પરંતુ આ શણગાર એ વિકૃતિમાંથી જન્મેલ બાયલાપણાનું ચિન્હ ન હતું; તેઓ જખ્ખર પુરૂષાતનવાળા હતા, અનેક બાળકોના પિતા, પ્રેમાળ પતિ, અને મોટા હરમના પાલક હતા.

અમારી વચ્ચેનો વાર્તાલાપ મિત્રતા અને સૌજન્યથી ભરેલો હતો. મને યાદ છે કે, કાશગર અને સિંકિયાંગ દ્વારા મળેલી, પશ્ચિમ ચીનના મુસ્લિમો અંગેની છેલ્લામાં છેલ્લી અને ભરોસાપાત્ર માહિતી હું મેળવી શક્યો હતો એ હકીકતમાં એમને રસ પડ્યો અને એની છાપ પણ પડી.

કહેવાય છે કે પોતાનું ખૂન થઈ જશે એવી જે એમને ઘેલછા હતી તેને કારણે, એમને માટે મોકલવામાં આવતો એકેએક ખોરાક રસોઈયાથી માંડીને તે કેટલાએ લોકોને ચાખવો પડતો. મેં એમની સાથે ખાણું લીધું નહોતું એટલે આ વાતમાં કેટલું સંત્ય રહેલું છે તે ચોક્કસપણે હું કહી શકું નહિ, પરંતુ એટલું તો હું બાણું છું કે મારી હોટલમાં પીરસવામાં આવતો ખોરાક ખાસ સારો નથી એવો એમને ખ્યાલ હતો અને તેથી ઉત્તમ તુર્કી અને ઇરાની વાનગીઓથી ભરેલાં ચીનીનાં મોટાં વાસણો લઈ રોજ બન્ને ટંક મહેલમાંથી લેન્ડો ગાડી આવી પહોંચતી. આ વાનગીઓ

મહેલમાં મારે માટે રંધાતી અને સુલતાન અબ્દુલહુમીદના ખાસ હુકમથી મને મોકલાતી હતી.

કેનરટેન્ટિનોપલથી હું મારે વતન હિંદુસ્તાન પાછો ફર્યો. ત્યાં મારે મારા ઘર ખટલાનું અને પરિવાર વિષેનું એક કાર્ય પાર પાડવાનું હતું. એ કામ હુસ્વખ્નસમી અને વિકટ સાફસુફીનું હતું. એને માટે કેટલાએ-મહિનાઓ સુધી મારે ભારે શ્રમ, સહનશક્તિ અને ધૈર્યનો ઉપયોગ કરવો પડે તેમ હતો.

એડવર્ડ યુગનો પ્રારંભ

મને વારસામાં મળેલા અતિ વિશાળ, વેરવિખેર, નવાખી ઉડાઉપણાવાળા કુટુંબપરિવાર અને રસાલામાં ગૂઠ રીતે રહેલા જે વચ્ચેદક અંશો હતા તે, પૂનામાં ૧૮૯૮ના ઉનાળામાં મારા સગાનાં થએલા ખૂનને લીધે, બેહુદ સન-સનાટીભરી અને દુઃખદરીતે, નજર સમક્ષ આવ્યાં. એ વિષે આગલા પ્રકરણોમાં મેં લંબાણથી લખ્યું છે.

મુંબઈ અને પૂનાના મારા પરિવારમાં રહેલા લગભગ બે હજાર આશ્રિત શખ્સોની જવાબદારી હવે મારા ઉપર આવી હતી. ખરેખરી રીતે એમનું ભરણપોષણ હું કરતો હતો - એમાના મોટા ભાગના તેો તદ્દન નિરઉદ્યમી હતા. મારા ખર્ચે તેમના ખાવાનો અને રહેવાનો બંદોબસ્ત કરવામાં આવ્યો હતો. આને લગતો આર્થિક બોલે ઘણો મોટો હતો, તેમ છતાં એને માટે જેટલી ચિંતા થતી તે કરતાં ઘણી વધારે ચિંતા આ માણસોની રહેણીકરણની ખીણ અમુક તદ્દન અનિચ્છનીય બાબતોને લીધે થતી હતી.

મારા દાદાએ ઇરાન છોડ્યું, ત્યારે તેઓ પોતાની સાથે મધ્યકાલિન શાહઝાદા જેવો રસાલો લઈને આવ્યા હતા. એમને એ સ્વાભાવિક અને વ્યાજબી લાગ્યું હતું. પરંતુ ઓગણીસમી સદીનાં છેલ્લાં વરસોમાં અમે મુંબઈમાં રહેતા હતા, મધ્ય યુગમાં નહિ.

એ રસાલામાં માત્ર નજીકના કુટુંબીજનો જ ન હતા, બે કે એની સંખ્યા પણ મોટી હતી. મારા દાદા સાથે એમનાં પરિભ્રમણનાં શરૂઆતનાં વરસોમાં ઘોડેસવારોની એક ટુકડી પણ હતી, જે એમની સરદારી નીચે ઇરાનમાં અને

અંકુશાનિસ્તાનમાં લડી હતી, અને પાછળથી સર ચાર્લ્સ નેપિઅરને એણે સિંધને સર કરવામાં અમૂલ્ય સહાય કરી હતી. શરૂઆતમાં એ સંખ્યા ઘણું કરીને ખસો જેટલી હતી, આમાંના કેટલાક શાહી ખાનદાનના હતા, કેટલાક ઉમરાવો હતા અને કેટલાક ખેડૂતો હતા, પરંતુ તેઓ મારા દાદાને ચુસ્તરીતે વફાદાર હતા. તેઓ બ્યારે મુંબઈમાં આવીને વસ્યા ત્યારે એ બધાઓએ પણ સાથે આવીને એમની આસપાસ વસવાટ કર્યો. શું તેઓ એમના વફાદાર સાથીઓ ન હતા, જેઓએ એમની સાથેસાથ લડાઈમાં ભાગ લીધો હતો અને સહન પણ કર્યું હતું?—અને મારા જન્મના ઘણાં વરસો પહેલાં તેમ જ મારા આખા બાલ્યકાલ દરમ્યાન તેઓ ત્યાં જ રહ્યા હતા—લડાઈઓ જેમને માટે પૂરી થઈ ગઈ હતી એવા એ વૃદ્ધ લડવૈયાઓ જર્જરિત નિવાસ્થાનની આબુબાબુ આવેલાં ઘરોમાં કે ઓરડીઓમાં, પોતાના વધતા જતા કુટુંબપરિવાર સાથે, રહેતા હતા. એમાંના કેટલાકે, સ્થિર થયા પછી, ઈરાનથી પોતાની પત્નીઓને બોલાવી લીધી હતી, પરંતુ મોટા ભાગના માણસોએ તો હિંદી પત્નીઓ કરી લીધી હતી.

આ નિવૃત્ત સૈનિકો અને તેમના કુટુંબીજનોનો જ મારા પરિવારમાં સમાવેશ થતો નહોતો. ૧૮૫૦ પછીના દશકા દરમ્યાન મધ્ય એશિયામાંથી, તુર્કસ્તાન અને સિંકિયાંગમાંથી, બુખારા અને અંકુશાનિસ્તાનમાંથી, મારા દાદા પ્રત્યે વફાદારી દર્શાવવા અને એમને નજરાણું આપવા, એમના અનુયાયીઓ સારી સંખ્યામાં આવ્યા હતા. એમાંના કેટલાક દૂર પોતાના વતનમાં પાછા ફર્યા હતા, પણ કેટલાક અહિં જ રહી ગયા, અને જેઓ અહિં રહ્યા તેઓએ હિંદી પત્નીઓ કરી અથવા જેઓ એમની પહેલાં અહિં આવી વસ્યા હતા તેમની પુત્રીઓ સાથે લગ્ન કર્યાં. આફ્રિકાથી કેટલાક ઈસમાઈલીઓ પોતાની સાથે હુબસી ગુલામો લઈને આવ્યા હતા, પણ તેઓ બ્યારે વતન પાછા ફર્યા ત્યારે તેમના કેટલાક ગુલામો એમની સાથે પાછા જવાનો ઈન્કાર કરી મુંબઈમાં જ રહી ગયા. આમ આંતરલગ્નો તથા વસ્તીની સંખ્યામાં વધારો કરતા રહીને, ૧૮૬૮ની આસપાસ કે લગભગ એ સમયે, આ લિન્નલિન્ન પ્રકારના માણસોની સંખ્યા વધીને બે હજાર પુરૂષ, સ્ત્રી અને બાળકોનો વિશાળ સમુદાય બની ગયો હતો. એમને નજીવું અથવા તો કોઈપણ કામ કરવાનું નહોતું, એમને કામમાં રોકી રાખે એવું પણ કશું ન હતું, એમને ન કોઈ પશ્ચાદભૂમિકા હતી, ન કોઈ મૂળ હતા. મારા દાદાના સમયમાં તેમજ મારા પિતાના સમયમાં

(અલખત, એ વખતે તેમની સંખ્યા આટલી વિશાળ નહોતી તો પણ) તેમની સ્થિતિ આશ્રિત તરીકેની છે એ વાત સ્વીકારી લેવામાં આવી હતી. અને મારી સગીરાવસ્થાના લાંબા કાળ દરમ્યાન એમને માટે રહેઠાણ અને ખોરાક પૂરો પાડવાનું ચાહુ રાખ્યા સિવાય મારા માતાને માટે ખરેખર ખીજો કોઈ માર્ગ નહોતો. એક પેઢી પ્રૌઢ ઉમરે પહોંચી અને ખીજી પેઢી વિકાસ પામી એ દરમ્યાન (હકીકતમાં, મારા દાદાને ધરાનથી અહિં આવ્યાને અર્ધી સદી ઉપરાંત સમય વિત્યો હતો) જે માણસોએ સેવા બદલ અમારી યંક્ષિશ સ્વીકારી હતી તેમની નજરે તો આ આખી વસ્તુ હવે બાજુ અધિકારની રૂએ સ્થાપાએલી રૂઢી સમાન થઈ ચુકી હતી.

અલખત, જૂના સિપાહીઓ, મારા દાદા પાસેથી પેન્શન મેળવતા હતા. એ સિપાહીઓનાં અવસાન પછી એ પેન્શનો તો, પ્રથમ મારા પિતા અને પછી મારી સગીરવય દરમ્યાન મારા માતા તરફથી, અપાતાં રહ્યાં; પરંતુ મૂળ રકમ મરનારના વારસદારોમાં વહેંચી દેવી પડતી હતી. આ વારસદારો એટલી બધી સંખ્યામાં હતા કે ઓગણીસમી સદીના અંતભાગમાં આ વારસદારોને ભાગે જે રકમ આવતી તે અલ્પ હતી. એમાંના મોટા ભાગના માણસો પોતાની આવકમાં એક અથવા ખીજી રીતે દાખલા તરીકે, -રેસ કોર્સ માટેની ટીપ આપીને અથવા તો તબેલાના માણસો તરીકે કામ કરીને- વધારો કરતા હતા. મુંબઈ જેવા ઝડપથી વૃદ્ધિ પામતા જતા શહેર તથા બંદર અને તેની અતરાફમાં આવીને કંઈક આવી હલકા પ્રકારની અને બિનજવાબદારીભરી જીંદગી ગુબરવાને કારણે, તેઓ ઉપયોગી અથવા લાયક શહેરીઓ બની શકે એમ તો નહોતું જ. પરંતુ તેઓ જિંદગી ખમીરવાળા અને અભિમાન લઈ શકાય એવા ખાનદાનોના વારસદાર હતા, અને તેમની કુદરતી શક્તિઓ અને કાબેલિયત કાવાદાવા અને ઝઘડાઓમાં વેડફાઈ રહી હતી. તેઓ જલ્દીથી ખીજવાઈ જતા અને એટલી જ જલ્દીથી છરી પણ બહાર કાઢે એવા હતા.

આની શક્યતાઓ ભંચકર હતી, તેમ છતાં પૂનામાં મારા સગાનું ખૂન થયું ત્યાં સુધી પરિસ્થિતિ તદ્દન વણસી ગઈ નહોતી. આનાથી તો, બાજુ, દારૂગોળાની ભમગરી ચંપાઈ ગઈ. તે પછી તો આ ઝેરી મધમાખોના પુડાને, અંદરથી ધરના માણસો મારકૂત અથવા તો બહારથી પોલીસની મારકૂત, અંકુશમાં લાવવાના કોઈપણ પ્રયાસના પરિણામે ભંચકર ધમકીઓ મળવા

લાગી. હું પ્રવાસમાં હતો ત્યારે મને ચેતવણી આપવામાં આવી હતી કે બદનામી અને જોખમસમા થઈ પડેલા આ નવરાઓના ટોળાને સાફ કરવાનો પ્રયત્ન કરશો તો તમારો જીવ પણ જોખમમાં આવી પડશે.

પરંતુ હું તો આ પરિસ્થિતિનો અંત લાવવાનો નિશ્ચય કરી ચુક્યો હતો. તેમના પેન્શનો અંધ કરી દઈ તેમને રસ્તા પર કાઢી મૂકવા જેવા કોઈ અતિશય ઉતાવળીઆ કે કડક પગલા હું ન લઈ એ માટે મુંબઈની પોલીસ બહુ ચિંતાતુર હતી. આફ્રિકા, મધ્ય એશિયા, ઈરાન અને અફઘાનિસ્તાનની અર્ધાં ડઝન જેટલી જાતિઓના આ પ્રમાદી, તગડા અને નિરંકુશ એવા આ બે હજાર જેટલા માણસોને એકાએક મુંબઈની વસતિમાં છૂટા લટકતા મૂકી દેવા એ ખરેખર જાહેર જનતા માટે જોખમભરી વસ્તુ અને એમ હતું. અને મને મજબૂતાથી કહી દેવામાં આવ્યું હતું તેમ, આ જાતનું જોખમ ચલાવી લેવા સરકાર તૈયાર નહોતી.

એટલે મારે માટે એ જરૂરનું હતું કે આ પ્રશ્નનો ઉકેલ મારે લાવવો હોય, તો મારે હુમ્મશાં સરકારના પૂરેપૂરા ટેકા સાથે અને પોલીસના પૂરા સહકારથી કામ કરવું જોઈએ. આ ઘણી ખુશનસીબ ખીના હતી કે ઇન્ડિયાઓફીસ—હિંદીકચેરીના સર વિલિયમ લી વોરનર સાથે મારે ગાઢ મિત્રાચારી અને મેળભર્યા સંબંધો હતા. પડદા પાછળ રહીને તેઓ સખળ ટેકાડૂપ નિવડયા હતા. મુંબઈમાં પણ લોર્ડ સેન્ડહુસ્ટને સ્થાને નવા ગવર્નર લોર્ડ નોર્થકોટ આવ્યા હતા; એમણે પણ સતત મિત્રાચારી દ્વારા મને ટેકો આપ્યો હતો અને અત્યંત મુશ્કેલ એવું એ કાર્ય પાર પાડવામાં મને સહાય કરી હતી. આવા જિંચ દરજ્જાના અને સત્તાધારી સાથીઓ વિના એ કાર્ય બેહદ રીતે મુશ્કેલીભર્યું બની ગયું હોત.

આમ હતું એટલે, મેં એને માટે ધીમેધીમે પણ સતત રીતે પગલાં લેવા માંડયાં. એમાં જે સૌથી વધુ ધાંધલખોર અને નિરંકુશ હતા તેમાંના કેટલાક શખ્સો કાયદાની દ્રષ્ટિએ બ્રિટિશ રૈયતના માણસો નહોતા; એ બધાને પરશિયન ગલ્ફ—ઈરાની અખાતના પ્રદેશમાં દેશનિકાલ કરવામાં આવ્યા અને મુંબઈ જેવાં ગીચ વસ્તી ધરાવતાં શહેર કરતાં જ્યાં તેમની પ્રવૃત્તિઓ ઓછી ભયરૂપ નીવડે એવા પ્રદેશોમાં એમને છૂટા કરવામાં આવ્યા. ખીજા કેટલાકને તેઓ અહિંથી ચાલ્યા જાય એવી શરતે મેં એક સામટી રકમ આપી.

પોલીસની મદદથી, ખીબાં એક ટોળાંને મેં દૂરના પહાડી વિસ્તારમાં મોકલાવી આપ્યા, અને તેમને ત્યાંથી સુખર્ષ પાછા ફરવાની મનાઈ કરવામાં આવી. આ પુરાણા અને સૌથી વધુ અસંતોષી જીવડાઓને દૂર કર્યા પછી, તેમનાં બાળકોને શિક્ષણ આપીને યોગ્ય માર્ગે લાવવાનું પ્રમાણમાં વધુ અનુકૂળ કામ અમે હાથ ધરી શક્યા. અમે તેમના માટે શાળાઓ સ્થાપી અને કેટલાકને નજીકની ખ્રિસ્તી શાળામાં મોકલ્યા; જેઓ આગળ તરી આવે એવી તેજસ્વી બુદ્ધિના હતા તેઓ જાંચ શિક્ષણ લેવા વિદ્યાપીઠમાં ગયા. સૌ કોઈ કામે ચડી ગયા, અને મને એ જણાવતા આનંદ થાય છે કે, અત્યારે તેમ જ ઘણા લાંબા વખતથી, તેમાંના ઘણા મોટા ભાગના લોકો કાયદાને માન આપનારા લાયક શહેરીઓ બનીને રહ્યા છે. એ બધામાં એરિસ્ટરો, ઈજનેરો, આઈ. એમ. એસ.—ઈન્ડિયન મેડિકલ સર્વીસના જાંચ અધિકારીઓ અને ખીબા ધંધાઓમાં આબાદીને વરેલી વ્યક્તિઓનો સમાવેશ થાય છે.

પરંતુ આ સાફસુફીનું કામ કંઈ સહેલું નહોતું, અને એ એક દિવસમાં પતી નહોતું ગયું. એના માટે કેટલાએ મહિના સુધી મારે લાંબી જૂંએશ ચલાવવી પડી હતી.

દરમ્યાન, હું આ કઠણ અને અણગમતાં કાર્યમાં ગૂંથાઈ ગયો હતો તે છતાં મેં ખડારના વિશાળ જગત સાથેનો સંપર્ક ગુમાવ્યો નહોતો. ૧૯૦૧ના બન્યુઆરીમાં મહારાણી વિક્ટોરિયાનું અવસાન થતાં તેમનાં લાંબાં અને કીર્તિવંત શાસનની છત્રછાયા હેઠળ જન્મેલા અને ઉછરેલા અમારા જેવા ઘણાને એક યુગનો અંત આવ્યો હોય એમ લાગ્યું. અમે જાણતા હતા કે એક ભવ્ય પ્રકરણ હવે સમાપ્ત થયું છે.

મારા મિત્ર અને મુરખી, પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ, હવે સાતમા એડવર્ડનો ખિતાબ ધારણ કરીને, ગાદી ઉપર આવ્યા હતા. ૧૯૦૨માં એમના રાજ્યાભિષેકની વિધિમાં હાજર રહેવા માટે મને અંગત આમંત્રણ મોકલાવી એમણે સૌજન્યપૂર્વક માફ બહુમાન કર્યું હતું. આથી, એ ઉનાળામાં હું ફરી લાંડન ગયો, એ લાંડન જેનાથી હું સારી પેઠે પરિચિત હતો, એ સમાજ જેમાં મારા ઘણા મિત્રો હતા અને જ્યાં મને ઉમળકાભેર હુર્ષપૂર્વકનો આવકાર મળ્યો. એડવર્ડ યુગની શરૂઆત થઈ ચુકી છે એના અણસારા એ વખતથી જ નજરે પડવા લાગ્યા હતા. સમાજમાં એક નવો જ ધ્વનિ, નવાં ધોરણો, નવી સદીનાં રહસ્ય અને તેના પડકારનું ભાન જણાઈ આવતાં હતાં.

શરૂઆતમાં એ ઉનાળો આનંદદાયક અને પ્રસંગ ભરપૂર રહ્યો. વિવિધ પ્રકારની ધામધૂમ અને મનોરંજનના કાર્યક્રમો ચાલુ રહ્યા, અને મારા પ્રતિ તેમ જ આમંત્રિત અન્ય હિંદી મહારાજાઓ તથા રાજવીઓ પ્રત્યે ખૂબ મહેમાનવાળી દાખવવામાં આવી. એકાએક રાજ્યાલિષેકની આગલી સાંજે, હવે યુવાન વટાવી ગયેલ એવા શહેનશાહ, માંદગીમાં પટકાઈ પડયા. હું ધારૂં છું કે, એ વેળા શહેનશાહની માંદગી કેટલી ગંભીર હતી, અને મૃત્યુનાં મુખમાંથી તેઓ કેવા સહેજમાં ખચી ગયા તેનો ખરો ખ્યાલ બહુ થોડાને જ હશે. આજે જેમ ગણુવામાં આવે છે તેમ એ જમાનામાં એપેન્ડિસાઈટીસ એ હું મેશની એક સાધારણ બાબત છે એમ ગણાતું ન હતું, અને એપેન્ડેકટોમી (એપેન્ડિસાઈટીસ માટેની શસ્ત્રક્રિયા) એ ગંભીર અને જોખમભર્યા શસ્ત્રોપચાર તરીકે લેખાતી. રાજ્યાલિષેક સુલતવી રાખવો પડયો; વિધિઓ અને ઉત્સવો મોકૂફ રાખવામાં આવ્યા; વિદેશના ઘણા સુવિખ્યાત રાજવી પરોણાઓ, જેટલા સમય માટે દેખતી રીતે થોભી જવાની જરૂર હતી એટલા બધા સમય સુધી તેમનાથી રોકાય શકાય એમ નહોતું એટલે, વિદાય લઈ વતન પાછા ફર્યા. શહેનશાહે શસ્ત્રક્રિયા પછી અદભૂત ઝડપથી ફરીથી આરોગ્ય પ્રાપ્ત કર્યું, અને ઓગસ્ટ સુધીમાં તે રાજ્યાલિષેકની સુંદર પરંતુ લાંબી વિધિનો શ્રમ અને ભાર ઉઠાવવા તૈયાર જ નહિ, બલકે ઉત્સુક પણ હતા. એ વેળા આ બાબતનું ભાન ઘણાને નહોતું કે રાજ્યાલિષેકની વિધિ દરમ્યાન સઘળો સમય ગૌરવપૂર્વક પોતાની જાતને સંભાળી રહેલા શહેનશાહને ઘણી વેળા અત્યંત કષ્ટ થઈ રહ્યું હતું.

મારે માટે આ રાજ્યાલિષેક સાથે એક ખાસ આનંદદાયક પ્રસંગ સંકળાએલો રહ્યો છે. રાજ્યાલિષેકનાં માનચાંદમાં શહેનશાહે મને કે. સી. આઈ. ઇ. ની પદવિથી જિંચે ચઢાવીને જી. સી. આઈ. ઇ. નો ખિતાબ અર્પ્યો હતો.

પ્રણાલિકા અનુસાર સ્પીથેડ (Spithead) ખાતે રાજ્યાલિષેક પ્રસંગે નૌકાદળે મોટા દેખાવો યોજ્યા હતા, અને મને શહેનશાહના મહેમાન તરીકે એમની પોતાની નૌકામાં બેસીને એમાં ભાગ લેવાનો ખાસ અધિકાર મળ્યો હતો. ખીન્ન પરોણાઓમાં, મને યાદ છે કે, સુકા, પાતળા પરંતુ મજબૂત બાંધાના રાસ મેકોનેન (Ras Makonen) હતા. તેઓ એબિસીનિયાના ઉમરાવ સરદાર, શહેનશાહ

મેનેલીકના વિજેતા સેનાપતિ, એમના જમણા હાથ સમા અને વાયસરોય હતા, અને પાછળથી તેઓ શહેનશાહની ગાદીએ આવ્યા હતા. સમજી ન શકાય એવું ગૂઢ એમનું વ્યક્તિત્વ હતું. એડિસબાબા (Addis Ababa)ના બ્રિટિશ પ્રતિનિધિએ મને કહેલું તે યાદ આવે છે કે હું મેનેલીકનું મન હંમેશ પારખી શકું છું અને એ પરથી એમના આશયોની કલ્પના કરી શકું છું, પણ રાસ મેકોનેનનાં મનની મને કોઈ દિવસ ખબર પડતી નથી. માનવપરિસ્થિતિની ચંચળતાનો ખ્યાલ એમના પુત્ર રાસ તફારીને (Ras Tafari) જે તડકા છાયડા વેઠવા પડ્યા તે પરથી યોગ્ય રીતે આવી શકે એમ છે. તેઓ શહેનશાહ હેલ સલાસી બન્યા, ૧૯૩૫માં ઇટલીએ તેમના દેશ પર હુમલો કર્યો તેનો તેમણે સામનો કર્યો, હાર પામીને એમને દેશવટો લેવો પડ્યો, જીનિવામાં લીગ ઓફ નેશન્સ-રાષ્ટ્ર સંઘ સમક્ષ એમણે પોતાનો કેસ રજૂ કર્યો, પછી દેશવટો લોગવતા તક આવે તેની તેઓ રાહ જોતા રહ્યા અને ૧૯૪૧માં, બ્યારે પૂર્વ આફ્રિકામાં ઇટાલીઅનોને જખ્ખર હાર મળી (એક નાનકડા પરંતુ પરાક્રમી લશ્કર વડે જે લશ્કરમાં હિંદુસ્તાને પણ શાનદાર ફાળો આપ્યો હતો), ત્યારે, વિજેતા બનીને તેઓ પોતાની ગાદીએ પાછા આવ્યા. ખરેખર આ આપણા યુગનો એક અસાધારણમાં અસાધારણ રોમાંચક બનાવ છે, પણ એ સિવાય પણ ખીલુ એટલી બધી રોમાંચક અને વિચિત્ર ઘટનાઓ બની છે કે એ ઘટનાઓ ભૂલાય જાય એવો પણ ભય રહે છે.

૧૯૦૨ના નવેમ્બરમાં હું હિંદુસ્તાન પાછો ફર્યો. વાયસરોય લોર્ડ કર્ઝને મને લખેલો પત્ર મારી વાટ જોતો પડ્યો હતો. એ જોઈ મને નવાઈ લાગી. એ પત્રમાં એમણે મને લેજસ્લેટિવ કાઉન્સીલનું સભ્યપદ સ્વીકારવાનું પૂછાવ્યું હતું. જીવનની વીસી હમણાં જ પૂરી કરી હતી, એવા મારા જેવા યુવાન માટે આ ઘણું મોટું માન હતું. (હું ખીજ બધા કરતા ઘણી જ નાની ઉંમરનો સભ્ય હતો), કેમકે એ વખતે વાયસરોયની લેજસ્લેટિવ કાઉન્સીલ થોડાક પસંદ કરેલા વગદાર માણસોની બનેલી હતી અને સાચી સત્તા એની પાસે હતી. આનો સ્વીકાર કરવાથી, મારે થોડા સમય માટે, કલકત્તા ખાતે રહેવું પડ્યું, કારણ કે એ સમયે બ્રિટિશ હિંદનું રાજધાનીનું શહેર કલકત્તા હતું.

લેજસ્લેટિવ કાઉન્સીલના સભ્ય તરીકે જે બે વરસ હું રહ્યો તેની અંગત અને ખાનગી તેમ જ બહારરીતે મારાં જીવન અને ચારિત્ર્ય ઉપર ખુબુ ઊંડી અને કાયમી અસર પડી હતી. (ખીજી વાર મારી નિમણૂક કરવામાં આવે તો હું તેનો સ્વીકાર કરીશ કે નહિ તે પૂછવામાં આવ્યું હતું પણ મેં તેનો અસ્વીકાર કર્યો હતો). જીવનમાં પહેલી જ વાર મને માફ પોતાનું સાધારણ રીતનું હોય છે એવું ધર મળ્યું. એમાં પ્રમાણસરના નોકરો અને મારા દરબજાના માણસને છાજે એવું સામાન્ય સામાજિક તેમ જ ઘરેલું જીવન હતું, અગાઉ આ પ્રકરણમાં હું જેમની વિધ્વંસક અને જોખમભરી પ્રવૃત્તિઓનું વર્ણન કરી ગયો છું તેવા સંખ્યાબંધ વધતા જતા આશ્રિતો અને નકામા માણસોથી એ મુક્ત હતું (જેમાંના કેટલાક મુંબઈ અને પૂનાથી સંપૂર્ણ રીતે કદી પણ દૂર થયા નહોતા.)

મારા બહાર અને રાજકીય જીવન પર થએલી એની અસર ઓછી નોંધપાત્ર નહોતી. ખુદ લોર્ડ કર્ઝનની તેમ જ પ્રતાપી વ્યક્તિત્વવાળા, સર સેનાપતિ ફ્રિડ્ડ માર્શલ લોર્ડ કિચનર ઓફ ખાર્ટમ (ખાર્ટમની ખ્યાતિવાળા લોર્ડ કિચનર) જેવા સમર્થ અને શક્તિશાળી માણસો સાથે મને કામ કરવાનો પ્રસંગ મળ્યો હતો. મહાત્મા ગાંધી અને નહેરૂ પિતા પુત્ર (પંડિત મોતીલાલ નહેરૂ અને પંડિત જવાહરલાલ નહેરૂ)ના ઉદય પહેલાં મારા હિંદી સાથીદારોમાં હિંદુસ્તાનના આગેવાન રાષ્ટ્રવાદી પ્રતિભાશાળી રાજનીતિજ્ઞ શ્રી ગોપાલકૃષ્ણ ગોખલે હતા. ગોખલેની અને મારી વચ્ચે મિત્રતા બંધાઈ, જે એમના અંતકાળ સુધી ટકી રહી. એઓ સવર્ણ હિંદુ હતા અને હું મુસ્લિમ હતો, પરંતુ અમારી મૈત્રિ ભતિ અને ધર્મના અવરોધોને ઓળંગી ગઈ હતી. એઓ દીર્ઘદ્રષ્ટિવાળા, હિંમતવાન અને ઉદાર પુરૂષ હતા. મારા વિચારો અને દ્રષ્ટિબિંદુ પર ઘણુંબધું એમની ભારે અસર પડી હતી. અલબત્ત જેમના સંપર્કમાં હું આવ્યો હતો એવા મારા કરતાં વિચારની જુદી ભૂમિકા ધરાવતા અથવા જેમની સાથે વિચારવિનિમય કરવામાં મને પ્રોત્સાહન મળતું એવા એ કંઈ પહેલા જ રાજકીય વિચારક નહોતા. થોડાં વરસો પહેલા મુંબઈમાં “ધી ટાઇમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા”માં કામ કરતા બાહોશ પારસી ગૃહસ્થ મી. નવરોજી ડુમસીઆ તેમ જ બ્રિટિશ પત્રકાર અને પ્રચારક મિસ્ટર (પછીથી સર) ફ્રેન્ક બ્રાઉન જેઓ ધી જોમ્બે ગેઝેટમાં અને પછી ધી ટાઇમ્સમાં જોડાયા હતા, તેમની સાથે મારે પરિચય અને પ્રેમભાવ થયો હતો; રાજદ્વારી ક્ષેત્રમાં મેં જે કંઈ કર્યું છે અને જે

કંઈ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે તે બંને માટે, આ મિત્રોનો હું ઘણો ઋણી છું.

ગોખલેમાં મને એક પ્રતિભાશાળી તેમજ પ્રેમજનક વ્યક્તિત્વનું દર્શન થયું. હું સમજી શક્યો કે કેવા ગંભીર અને શક્તિશાળી પરિબળો હિંદમાં કામ કરી રહ્યાં હતાં, જેના તેઓ મોવડી બન્યા હતા. હું એ પણ જોઈ શક્યો કે સરકાર હિંદુસ્તાનના લોકોથી વેગળી પડી ગઈ છે, માત્ર જનતાથી જ નહિ, પણ વધતા જતા અને ઉત્તરોત્તર વાંચાળ બનતા ક્રિયાશીલ બુદ્ધિમાન વર્ગથી પણ. ભાવના અને વાતાવરણ બંનેમાં સરકાર કેટલી બધી પરાઈ છે એ હું નિકટથી જોઈ શક્યો. ખીજી તરફ, મેં જોયું કે હિંદુસ્તાનના રાજકીય નેતાઓ, પોતાની આરંભકાળની મધ્યમ પ્રકારની માંગણીઓ મેળવવામાં સફળ ન થવાથી, અસંતુષ્ટ થઈને, ફક્ત વહીવટી સુધારાઓની માંગણી ન કરતાં, પોતાનાં રાજકીય લવિષ્યનું નિર્માણ કરવાની પૂરેપૂરી સ્વતંત્રતા પોતાને મળે, એ માટે પ્રયત્નો કરતા હતા.

મારી બાબતમાં કહું તો, શિક્ષણના વિકાસમાં ખૂબ શ્રદ્ધા રાખવાનું મેં આજી રાખ્યું હતું. મારી નજરે અજ્ઞાનતા એ લોકો અને સરકાર બંનેને માટે ખતરનાક વસ્તુ હતી. ગરીબાઈ અને માંદગી એ એનાં અનિષ્ટ પરિણામો તેમ જ અનિષ્ટ સાથીઓ હતા. લેજસ્લેટિવ કાઉન્સીલનાં મારાં ભાષણોમાં મેં અનેકવાર કેળવણી પાછળ ન્યાયપુરઃસર અને ઉદાર હાથે ખર્ચ કરવા માટે સખ્ત લલામણ કરી હતી. લગભગ દરેક સુધરેલા દેશમાં હોય છે એવી સાર્વજનિક પ્રાથમિક કેળવણીની પદ્ધતિ અપનાવવા માટે મેં આગ્રહપૂર્વક જણાવ્યું હતું, અને બંને તેટલી વાર દર્શાવ્યું હતું કે મારા અભિપ્રાય મુજબ હિંદુસ્તાનની કારમી કંગાલિયતનું મૂળકારણ એની ઘેર અજ્ઞાનતામાં રહેલું છે.

એ જ વખતે આ જે મહત્વનાં વરસો દરમ્યાન મને એ પણ સમજાવા માંડ્યું હતું કે કોંગ્રેસપક્ષ, દેશની એક માત્ર સક્રિય અને જવાબદાર રાજકીય સંસ્થા, મુસ્લિમોનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવવામાં, અથવા તો મુસ્લિમ કોમની માંગણીઓ અને મહેચ્છાઓ અંગે યોગ્ય અથવા ન્યાયી વર્તન દાખવવામાં, અસમર્થ પુરવાર થશે અને અસમર્થ પુરવાર થઈ પણ રહી હતી. હિંદુ કોમવાદીઓનું દબાણ ખૂબજ સખ્ત હતું, બ્રિટિશ રાજે જે કૃત્રિમ એકતા બહારથી ઠોકી બેસાડી હતી તે તૂટવા લાગી ગઈ હતી. તદ્દન શરૂઆતના તબક્કાને વટાવી રાજકીય ચળવળ અને મહત્વાકાંક્ષાઓ આગળ વધતી ગઈ તેમતેમ

ઊંડા ઘર ધાલેલા અને ટાળી ન શકાય એવા મતભેદો પ્રગટ થતા ગયા. મુસ્લિમોના મૂળભૂત આદર્શો અને અભિલાષાઓ વિષેની હિંદુઓની અણુસમજને કારણે અને એમના હઠાગ્રહને કારણે ફાટ પડી ચુકી હતી. એ ફાટને વધતી અટકાવવા માટે મારાથી થઈ શકે તેટલું બધું મેં કર્યું. સર ફિરૌજશાહ મહેતા સાથે આ વાતની પ્રતિતિ કરાવવાની મેં ઝૂંબેશ ચાલુ રાખી. કોંગ્રેસ પક્ષના સલાહકારોમાં એમનું સ્થાન ઊંચું હતું, મારાં કુટુંબના તેઓ મિત્ર હતા અને મને બાળપણથી ઓળખતા હતા. મેં તેમને પોતાની લાગવગ વાપરીને મુસ્લિમોનો વિશ્વાસ સંપાદન કરવાની કેટલી જરૂર છે તેનું કોંગ્રેસને ભાન કરાવવા માટે વિનતિ કરી, પણ એ બધાનું કંઈ પરિણામ આવ્યું નહિ.

આ વલણનું ગમે તે કારણ હોય, પરંતુ કોંગ્રેસના નેતાઓએ કોમી પરિસ્થિતિની નકકર હુકીકતોની અવગણના કરવાનું ચાલુ રાખ્યું. કેટલાક પ્રાંતોમાં મુસ્લિમોની એકબી બહુમતી હતી: દાખલા તરીકે બંગાળમાં, અને એ વખતે જેમાંથી સરહદ પ્રાંત અલગ પાડવામાં નહોતો આવ્યો તે પંજાબમાં. તેમ જ દિલ્હી, આગ્રા અને અલીગઢમાં મુસ્લિમોનાં આધ્યાત્મિક વતનનું સર્જન થયું હતું, જે વતન કાયમ કરાયું હતું કેટલીક અત્યંત મૂલ્યવાન મુસ્લિમ પ્રજ્ઞાલિકાઓથી અને એ વિભૂષિત થયેલું હતું ઈસ્લામી કલા અને સંસ્કારના અમર ખજાનાથી. મુસ્લિમોને મન આનું કેટલું મહત્વ હતું એની કંઈએક સમજણ એમને પડે એટલી જ અમારી માંગણી હતી; અને સમજૂતી માટે—ફરી કદી નથી આવ્યો એવો—એ સમય સાનુકૂળ હતો; અગાઉના કોંગ્રેસ સાથેના ગંભીર મતભેદો પ્રમાણમાં હુળવા બની ગયા હતા, અને—જેમ મેં બને તેટલા ભારપૂર્વક દલીલ કરીને સમજાવ્યું હતું તેમ—જે મુસ્લિમોને યોગ્ય પ્રમાણમાં પ્રતિનિધિત્વ મળે તેમ જ સરકારી નોકરીઓમાં એમનું પ્રમાણ યોગ્ય રીતે જાળવવામાં આવે એ માટેની અમારી અમુક દરખાસ્તોનો સ્વીકાર કરીને એનો અમલ કરવામાં આવ્યો હોત તો જે મતભેદો બાકી રહ્યા હતા તેની યાદ પણ ભૂંસી શકાઈ હોત.

એ માટેનું પહેલું પગલું એ ભરવાનું હતું કે કોંગ્રેસે વાયસરોયની લેજિસ્લેટિવ કાઉન્સિલમાં પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે બંગાળ અથવા પંજાબમાંથી એક મુસ્લિમને પસંદ કરવો જોઈએ. પણ આમાં અમને સરિયામ નિષ્ફળતા મળી. કેમકે કોંગ્રેસે હઠપૂર્વક મદ્રાસ અને મુંબઈ જેવા હિંદુઓની ભારે

બહુમતી ધરાવતા પ્રાંતોમાંથી ત્રીજી કક્ષાના મુસ્લિમોને મોકલવાનું ચાલુ રાખ્યું. મારી ખાતરી છે કે, પોતાના પક્ષનું વલણ બદલાવવા માટે થાય તેટલું બધું કરી છૂટવા ગોખલે ખરેખર આતુર હતા. બહારમાં એમનાથી એ કબૂલ કરી શકાય એમ નહોતું જ, પરંતુ ખાનગીમાં તેમને પોતાના રાજદ્વારી મિત્રો અને સાથીઓને બાણીબોધને હિંદુઓ અને મુસ્લિમો વચ્ચે કાયમી કુસંપના ખીજ વાવતા બોધને અત્યંત દુઃખ થતું. કેંગ્રેસ પક્ષમાં મુસ્લિમોની રાજદ્વારી લાગણીઓનો સમાવેશ કરી શકાય તેમ જ બ્રિટિશ સરકાર સામે સંયુક્ત મોરચો ઊભો કરી શકાય એવાં વહેવાર અને યોગ્ય પગલાં લેવા માટે મેં વારંવાર અને તાકીદની ભલામણ કરી હતી. આમ છતાં ખાનગીમાં મારી ભલામણનું ગોખલે તરફથી જે સમર્થન કરવામાં આવતું હતું તેનાથી પણ એ પક્ષનાં માનસ કે હૃદયમાં કશો પલટો આવ્યો નહિ.

એ પછી હું મારા અલીગઢના મિત્રો, અને ખાસ કરીને નવાબ મોહસીન-ઉલ-મુલક તરફ વળ્યો. તેઓ મુસ્લિમોના નેતા તરીકે સર સૈયદ અહેમદની જગ્યા પર આવ્યા હતા. મોહસીન-ઉલ-મુલક મતાંધ ન હતાં; તેઓ મધ્યમ વિચારસરણીના અને વાસ્તવવાદી હતા અને સામાન્યરીતે કેંગ્રેસ કે હિંદુઓની સહેજ પણ વિરૂધ્ધ નહોતા. એ સમયે જે કેવળ નજીવી ખાખતો હતી એ વિષે બાંધછોડ થઈ શકી હોત, તો તેઓ કેંગ્રેસમાં બેઠાવાને તૈયાર થયા હોત. આવા વાતાવરણમાં—સંયુક્ત મતદાર વર્ગ અને સંયુક્ત પ્રતિનિધિત્વ હતું એટલે એની સહાય વડે—આ બે કેમો વચ્ચે સજકીય બેઠાણ થઈ શકે એવું હતું. પરંતુ અમારી આશાઓ ઉપર વારંવાર પાણી ફરી વળ્યું. ખીજી ચુંટણીઓ વેળા પરિસ્થિતિ વધારે કથળી ગઈ; અને ૧૯૦૬ સુધીમાં મોહસીન-ઉલ-મુલક અને હું, ખીજા મુસ્લિમ નેતાઓની માફક, એવા નિર્ણય પર આવ્યા કે આપણી એક માત્ર આશા સ્વતંત્ર સંસ્થા સ્થાપીને સ્વતંત્રરીતે કાર્ય કરવામાં રહેલી છે, અને આપણે બ્રિટિશ સરકાર પાસે એક પ્રબળી અંદર રહેલી ખીજી પ્રબળ તરીકેની આપણી અલગ અને સ્વતંત્ર રાજકીય હસ્તીનો સ્વીકાર કરાવવો બોધ્યો.

હું કલકત્તામાં રહેતો હતો, ત્યારે મારે રાઈટ ઓનરેબલ સૈયદ અમીરઅલી સાથે ઓળખાણ થઈ. એ વેળા તેઓ કલકત્તાની હાઈકોર્ટના જજ હતા અને પછીથી પ્રિવિ કાઉન્સિલર બન્યા હતા. ઇસ્લામ વિષેનાં

એમનાં સુપ્રસિદ્ધ પુસ્તકો અલખત મેં વાંચ્યાં હતાં; એમની વિદ્વતા માટે અને અમારા મુસ્લિમ ધર્મના સિદ્ધાંતો રજૂ કરવાની અને સમજાવવાની એમની કાળેલિયત માટે મને અગાધ માન હતું. એમનાથી રાજકારણમાં કંઈ ભાગ લઈ શકાય એમ નહોતું, તેમ છતાં મારા પોતાના રાજદ્વારી પ્રયાસોમાં—અને સૌથી વિશેષ તો, મુસ્લિમો માટે યોગ્ય પ્રતિનિધિત્વ મેળવવા તેમ જ કેંગ્રેસના ઉચ્ચ સંતાધારીઓને તેઓ જે માર્ગે જઈ રહ્યા હાગતાં હતા તેમાં રહેલાં જોખમોતું ભાન કરાવવા અંગે સલાહ અને મદદ લેવા માટે હું તેમની પાસે જતાં અચકાતો નહિ. પરંતુ જ્યારે અમારી આશાઓને સાવ ભાંગીને ભૂકો થઈ ગયો, ત્યારે સર સૈયદ અમીરઅલીએ, એમની તમામ અંગત પ્રતિષ્ઠા, અને (ખાસ કરીને અંગાળના) હિંદુ—મુસ્લિમ રાજદ્વારી સંબંધો વિષેનાં પોતાનાં બહોળાં જ્ઞાન વડે, અમને અલગ મુસ્લિમ સંસ્થા સ્થાપવાના અમારા પ્રયાસો ચાલુ રાખવા આગ્રહ કર્યો અને નવાબ મોહસીન—ઉલ—મુલકે અને મેં એવી દલીલ કરી કે આપણા પાટોશીઓ અને આપણી વચ્ચે ઐતિહાસિક, સાંસ્કૃતિક અને ધાર્મિક બાબતોમાં વિશાળ અંતર રહેલું છે એની ખ્રિષ્ટિશરોને ખાતરી કરાવવાથી જ એમના તરફથી યોગ્ય ન્યાય મળવાની એકમાત્ર આશા રાખી શકાય ત્યારે એમણે સતતરીતે અને શાંતિપૂર્વક અમને ટેકો આપ્યો હતો એ બધું ઉત્સાહપ્રેરક હતું.

કેંગ્રેસપક્ષે વાજબી દાવાઓ અને મહત્વાકાંક્ષાઓ પ્રત્યે આંખ આડા કાન કરીને, અને મદ્રાસ તેમ જ મુંબઈના હાજીડા કહેનારા મુસ્લિમોને વાયસરોયની લેજિસ્લેટિવ કાઉન્સીલમાં પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે મોકલવાની એની હાસ્યારુપદ આદત હુકમપૂર્વક ચાલુ રાખીને, ફરી ન મળે એવી ભારે તક ગુમાવી દીધી. આ વરસો ત્યારેતો કટોકટીભર્યાં હતાં, મારા પોતાના રાજકીય વિકાસ માટે જ નહિ પણ જેને પરિણામે, ચાળીસેક વરસના ગાળામાં હિંદના પેટાખંડના ભાગલા પડીને ભારત અને પાકિસ્તાનનાં સ્વતંત્ર રાજ્યો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં એવા વિશાળ અને ગૂંચવણભર્યાં વિકાસક્રમની બાબતમાં પણ.

વાયસરોયની લેજિસ્લેટિવ કાઉન્સીલમાં હું હતો તે દરમિયાન અનેલો નેંધયાત્ર બનાવ તો દિલ્હી ખાતે ભરવામાં આવેલા કોરોનેશન દરબારનો

હતો. એની પરાકાષ્ટા હતી, શહેનશાહના પ્રતિનિધિએ નિહાળેલી લગભગ ચાળીસ હજાર સૈનિકોની ભવ્ય પરેડ, જેની આગેવાની સર સેનાપતિ લોર્ડ ક્રિચનરે લીધી હતી. આ પ્રતિનિધિ હતા શહેનશાહના ભાઈ, ડયુક ઓફ કોનોટ, જેઓ આળપણથી જ મારા પ્રતિ કાળજી ધરાવનારા મારા માયાળુ મિત્ર રહ્યા હતા. આ દરબાર ભરાયા પછી તરત જ અમે દિલ્હીમાં મુસ્લિમ કેળવણી પરિષદ ભરી. એ પ્રસંગે જેને આગળ વધારવામાં હું સક્રિય ભાગ લઈ રહ્યો હતો એવી કેટલીક શિક્ષણની યોજનાઓ વિષે હું કંઈક ઇંચાણપૂર્વક બોલ્યો હતો. આમાં સૌથી મહત્વની યોજના અલીગઢની હતી.

મેં મારા મિત્રો અને સાથીઓને સીધી અપીલ કરતાં કહ્યું: “હું ગંભીર રીતે તમને વિનવું છું કે આપણી રોજની બનરૂ માંગણીઓના કોલાહલમાં એક મધ્યસ્થ યુનિવર્સિટીની સ્થાપનાનાં આપણાં લક્ષ્યને તમે વિસારે પડવા દેશો નહિ—એવી યુનિવર્સિટી જે, ઇશ્વરની કૃપાથી, એક દ્વિવંસ ઓક્સફર્ડ, લિપ્ઝિક અને પેરિસની પેઠે મહાન વિચારો અને ઉમદા આદર્શોનાં કેંદ્ર તરીકે સ્થાન લ્યે—એવી યુનિવર્સિટી, જેમાં આપણા યુવાનો પશ્ચિમનાં વિજ્ઞાનશાસ્ત્રોનું ઊંચામાં ઊંચું શિક્ષણ મેળવી શકે, એવી યુનિવર્સિટી જ્યાં પશ્ચિમી વિચારનાં કેવળ પોપટિયાં જ્ઞાનને ખાતર પૂર્વનાં ઇતિહાસ તથા સાહિત્યનાં શિક્ષણને ઉવેખવામાં ન આવે, એવી યુનિવર્સિટી જ્યાં આપણાં યુવાનોને, આવા લાભો ઉપરાંત, મુસ્લિમ વાતાવરણમાં પણ રહેવાનું મળે.”

પચાસ વરસ પૂર્વે ઉચ્ચારાએલાં આ મારાં વાક્યોમાં અલીગઢ માટે શરૂઆતથી જ જે મહત્વાકાંક્ષાઓ મેં સેવી હતી તેનો સાર આવી ભય છે અને એ મહત્વાકાંક્ષાઓ મારા જીવન દરમ્યાન પૂરી થએલી બેવા જેટલો હું ભાવ્યશાળી બન્યો છું.

વાયસરોયની લેજસ્લેટિવ કાઉન્સીલના એ બે વરસો મારે માટે પરિશ્રમભર્યાં અને મારી કારકિર્દીને ઘડનારાં હતાં. ૧૯૦૪ના ઉનાળામાં હું યુરોપ પાછો ફર્યો અને ત્યાંનાં મારા સામાજિક તેમ જ અંગત જીવનનો દોર મેં પાછો હાથ ધર્યો. રાજકીય ક્ષેત્રમાં મોટા ફેરફારો થવાના ભણુકારા વાગી રહ્યાં હતા. આર્થિક બાલકર એમના કાકા લોર્ડ સેલિસબરીનાં સ્થાને રૂઢિચુસ્ત પક્ષના નેતા અને વડા પ્રધાન બન્યા હતા, પરંતુ એ તો સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ

આવતું હતું કે બ્રિટિશ રાજકારણમાં રૂઢિચુસ્ત વર્ગનાં વર્ચસ્વના લાંબા યુગને અંત આવી રહ્યો હતો. પ્રતિલાશાળી વ્યક્તિત્વવાળા બેસેક્ઝ ચેમ્બરલેને “પ્રોટેક્સનિઝમ-સંરક્ષણવાદ”નો પ્રશ્ન ઊઠાવ્યો હતો, અને એમ કરીને રૂઢિચુસ્ત પક્ષમાં ગંભીર ભંગાળ પડાવ્યું હતું. લિબરલ-ઉદાર મતવાદીઓ સ્થિરતાપૂર્વક પોતાની શક્તિ જમાવી રહ્યા હતા; આચરલેંડને પ્રશ્ન, કેટલાંક વરસોની છેતરામણી શાંતિ પછી, પાછો ખદખદવા લાગ્યો હતો અને મજદૂર પક્ષ -એની સંખ્યા નાની હતી તેમ છતાં- એનો ઉદભવ સારી રીતે ધ્યાન આપવા બેગ લાવિની એધાંણી સમો હતો.

યુરોપમાં રેસમાં ઘોડા ઊતારવાનો કે ઘોડા ઉછેરવાનો હજી સુધી મેં વિચાર કર્યો નહોતો, અને ખીબ્ન ઘણાં વરસો સુધી હું એમ કરવાનો પણ નહોતો, પરંતુ આ બાબતમાં મારો રસ ઓછો થયો નહોતો. ઈંગ્લેંડમાં હતો ત્યારે હું રેસની મિટિંગોમાં નિયમીતરીતે હાજરી આપતો, અને મને યાદ આવે છે કે, આ જ ઉનાળા દરમ્યાન મારે કર્નલ હોલ વોકર (પછીથી લોર્ડ વેવટી)ની સાથે મારે પહેલીવાર ઓળખાણ થઈ. તેઓ બ્રિટિશ ટર્ફની એક આગળ પડતી વ્યક્તિ હતા, ઘોડાઓને લગતી તમામ બાબતોનું એમનું જ્ઞાન ઘણું વિશાળ હતું. તેઓ સ્વતંત્ર વિચારના, આબાખોલા અને ઉપદેશ આપવાના શોખીન હતા. કેટલાક લોકોને એમના વિચારો અને રીતભાત એવાં વિચિત્ર લાગતાં કે તેઓ એમને મનકમાં “વિમઝીકલ વોકર-ધૂની વોકર” કહેતા, પરંતુ હું એમનાં શાણપણ, દીર્ઘદ્રષ્ટિ અને અનુભવ માટે કદીએ શંકા ન ઉઠાવું. એ વેળા તેઓ આચરલેંડની મશહુર ટુલી સ્ટડ એ નામની અશ્વશાળાના માલિક હતા, જે આગળ જતાં આઈરિશ નેશનલ સ્ટડ-આચરલેંડની રાષ્ટ્રીય અશ્વશાળા બની હતી, અને પછીનાં વરસોમાં જેની સાથે મારે સારી પેટે સંબંધ રહ્યો હતો.

એ શિયાળામાં હું મુંબઈ પાછો ફર્યો અને તે પછીના વરસમાં એટલે કે ૧૯૦૫માં પૂર્વ આફ્રિકાની મારી ખીલ મુલાકાતે ઊપડ્યો. હિંદમાં હું જેનો ઉપદેશ અને અમલ કરતો હતો એવા મારા કેટલાક માનસિક અને શારીરિક શિક્ષણ અંગેના વિચારોને અપનાવી લેવા માટે મેં મારા ઈસમાઈલી અનુયાયીઓને આગ્રહ કર્યો. ઝાંઝીબારના લોકોની શારીરિક નિર્બળતા બેઈ મને ખાસ દુઃખ થયેલું; ક્ષય રોગથી પિડાનારાઓની ત્યાં સંખ્યા મોટી હતી. આને માટે બે એવી દલીલ કરવામાં આવે કે ઉષ્ણ કટિબંધની ભયંકર

આખોહવાને કારણે ત્યાં રહેતા લોકો નિર્બંધ અને છે અને તેમનામાં નિરૂત્સાહ અને ઉદાસીનતા આવી જાય છે, તો એના જવાબમાં હું બતાવી શકું એમ છું કે હિંદુસ્તાન માટે પણ આમ જ કહી શકાય એમ છે, અને ત્યાં એનો પ્રતિકાર કરવા માટે અમે ખંતપૂર્વક પગલાં લેવા માંડ્યાં છે. ઝાંઝીખારમાં મેં સ્થાનિક જમાતના નેતાઓ, મુખીઓ સાથે મંત્રણા કરી. ત્યાંના મારા એક મહેલને મેં સ્પોર્ટ્સ ક્લબ અને શારીરિક શિક્ષણના અખાડામાં ફેરવી નાંખ્યો. એમાં દોડવા માટેની જગાઓ તેમ જ ફૂટબોલ અને ક્રિકેટ માટેનાં મેદાનો પણ બનાવવામાં આવ્યાં. બિલિયર્ડથી માંડીને સાયકલીંગ સુધીની તમામ પ્રકારની રમતગમતની હરિક્ષાઓ માટે મેં ઈનામો આપ્યાં. મને એ કહેતાં આનંદ થાય છે કે મારી આ નવી યોજનાઓને નોંધપાત્ર સફળતાઓ મળી.

હું આફ્રિકામાં હતો ત્યારે મુંબઈની હાઈકોર્ટમાં મારા કુટુંબના અમુક અસંતોષી સભ્યો, મારા દાદાના વંશમાંથી ઉતરી આવેલાં નિકટના સંબંધીઓએ મારી સામે દાવો માંડ્યો. મારી સામે પૈસા સંબંધી તેમ જ બીજા બાબતોના કેટલાએ દાવા કરવામાં આવ્યા હતા. ઘણા મહિનાઓ સુધી લંબાએલો આ કેસ એ, ૧૮૬૦ પછીના દશકામાં, ખોબાઓના અસંતુષ્ટ વર્ગે, અગાઉ મારા દાદા સામે જે કેસ માંડ્યો હતો (જેનો ઉલ્લેખ મેં અગાઉના પ્રકરણમાં કર્યો છે), તેના પરિણામરૂપ જેટલો હતો તે કરતાં વધારે તો મારા દાદાનો, મુંબઈ ખાતેનો રસાલો જે ઉદાર અને નવાબી રીતભાતથી સ્થાપવામાં આવ્યો હતો અને નિભાવવામાં આવતો તેનાં ફળરૂપે હતો. એ કેસની લાંબી ચાલેલી સુનાવણી દરમિયાન મારા કુટુંબ અને ઈસમાઈલી ફિરકાના ઈતિહાસ અને પશ્ચાદભૂમિકાની ફરીથી તપાસ કરવામાં આવી હતી, મારા વડવાઓની મિલકતો અને એમના વહેવારો અંગે પુરાવાઓ લેગા કરવા માટે એશિયા તેમ જ આફ્રિકાના દૂરદૂરના વિસ્તારોમાં તપાસ કરનારા કમિશનો મોકલવામાં આવ્યાં હતાં. મારા માતાએ મારા વતી જુબાની આપી હતી અને ન્યાયાધીશે તેમને અભિનંદન આપતાં કહ્યું હતું કે એમણે “અસાધારણ સ્મરણશક્તિનું દર્શન કરાવ્યું હતું.” સદલાગ્યે મી. ઈન્વેરેરીટી જેવા તિક્ષણ બુદ્ધિના અને કાબેલ વકીલ મને મળ્યા હતા. અતે જ્યારે સુનાવણીઓ પૂરી થઈ અને બેન્ચના મુખ્ય ન્યાયાધિશ મિ. જસ્ટિસ રસેલે કેસનો ઉપસંહાર કર્યો, ત્યારે એમનો ચુકાદો એ પ્રકારના ચુકાદામાં ‘કલાસિક’-શિષ્ટમાન્ય જેવો નીવડ્યો-એમાં ઈસ્લામી ઈતિહાસ, ધર્મ, રીતરિવાજ અને કાયદાની વિશાળ સુસ્પષ્ટ અને

તલસ્પર્શી સમિક્ષા કરવામાં આવી હતી. આ લાંબા અને ખર્ચાળ કેસના ચુકાદાને પરિણામે, મારા હકકો અને દરજ્જાનો કાયમને માટે અને સંપૂર્ણરીતે સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો, અને એ પછીથી આ રીતે, આ બાબતમાં કોઈએ મને કદીપણ પડકાર્યો નથી.

૧૯૦૫-૧૯૦૬ના શિયાળામાં હું હિંદ પાછો ફર્યો. અને કલકત્તા ખાતે પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ (પછીથી શહેનશાહ જ્યોર્જ પાંચમાં) પ્રતિ આદરભાવ દર્શાવવા વખતસર પહોંચી શક્યો. ૧૯૦૪માં હું ઈંગ્લેંડમાં હતો ત્યારે એમની જે સત્તાવાર મુલાકાત વિષે ચર્ચા ચાલતી હતી, અલબત્ત, એ મુલાકાતે તેઓ આવ્યા હતા અને પોતાનો અર્ધો પ્રવાસ પૂરો કરી ચુક્યા હતા. હિંદ રોયલ હાઇનેસની સાથેની આ મારી પહેલી મુલાકાત નહોતી. (એ નામે એ વેળા તેઓ ઓળખાતા હતા) તેમની અને તેમનાં પ્રિય પત્ની, રાણી મેરી, સાથેની મારી મૈત્રિ ઘણી પુરાણી હતી. ૧૮૯૮માં હું રાણી મેરીને પહેલીવાર મળ્યો હતો. એ વેળા તેઓ ડચેસ ઓફ યોર્ક હતાં; તેઓ ઈંગ્લેંડમાં એમનાં ત્રણ સંતાનો (શહેનશાહ આઠમા એડવર્ડ, જેઓ પછીથી ડ્યુક ઓફ વિન્ડસર બન્યા તે, મરહુમ શહેનશાહ જ્યોર્જ છઠ્ઠા, અને શાહઝાદી) સાથે રહેતાં હતાં અને એમના પતિ નૌકાદળના અધિકારી તરીકેની ફરજ પર તેમના પ્રથમ પ્રવાસે વિદેશ ગયા હતા.

આ માયાળુ અને સૌજન્યશીલ દંપતિ સંબંધેનાં મારાં બધાં સંસ્મરણો રનેહુની ઉખાથી ભરેલાં છે. હું શહેનશાહ પાંચમાં જ્યોર્જની મૈત્રિ મેળવી શક્યો અને એમનાં અંતકાળ સુધી એ જાળવી શક્યો તે બદલ હું મેંશ મને ગર્વ રહ્યો છે. એમના પિતાએ જેટલો વિશ્વાસ મારામાં મૂક્યો હતો એટલો જ વિશ્વાસ એમણે પણ મૂક્યો હતો. તેઓ મારી સાથે અંગત, રાજદ્વારી, રમતગમતના અને સામાજિક, વગેરે તમામ વિષયોની ચર્ચા તદ્દન નિખાલસ દિલથી કરતા. તેઓ જ્યારે પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ હતા ત્યારે પ્રથમ માર્લબરો હાઉસ ખાતેના તેમના નિવાસસ્થાને, અને તેઓ ગાદી પર આવ્યા તે પછી બકિંગહામ પેલેસમાં, ખાણ પર તેમના મહેમાન બનવાનું મને ઘણીવાર માન મળ્યું હતું. આ ખાણાં અવિધિસરના, સામાન્ય કૌટુંબિક વહેવાર જેવાં હતાં અને તેમાં રાણી મેરી, તેમનાં એક કે બે સંતાનો અને મહેમાન તરીકે માત્ર હું, એટલાની જ હાજરી રહેતી. સામાન્ય રીતે કોર્ટસરકયુલર --સરકારી યાદીમાં--

આ ખાણુંએનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવતો; પરંતુ વખતો વખત, ખાસ કારણોસર, બહેરમાં એનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવતો નહિ. શહેનશાહ ન્યેએ શરૂઆતમાં શાહી નૌકાદળના અધિકારી તરીકે રીતસરની જે તાલીમ લીધી હતી તેની છાપ એમનાં આખાં જીવન દરમ્યાન રહેવા પામી હતી. એમનો ઘાટીલો સુરેખ ખાંધો, રુઆબદાર ચહેરો, નાવિક જેવી દાદી, અને એમનો સાફ અને સુંદર અવાજ અને ઉચ્ચારો - એ સૌ, તેઓ એમના વડીલ ખંધુના અવસાનને કારણે એમના સીધા વારસ તરીકે ગાદીએ આવ્યા તે પહેલા વરસો સુધી નૌકાદળમાં એમણે જે અધિકાર ભોગવ્યો હતો, તેનું સચોટ સ્મરણ કરાવતા હતા. તેમનો મીઠજ ઉચ્ચ હતો, અને નાનીસરખી ભૂલથી ઉશ્કેરાય બંધ એવો હતો, પરંતુ તેઓ તરત જ પોતાના મીઠજ પર કાબૂ મેળવી લેતા. તેઓ ઘણા જ દયાળુ સ્વભાવના હતા અને ખીન્નઓની યાતાનાથી તેમનું હૃદય સહાનુભૂતિમાંથી સહેજે દ્રવી ઊઠતું.

એમની સાહુજિક અને ઉદારતાભરી સહાનુભૂતિને એક દાખલો મારી બાણમાં છે. દિલ્હીમાં શહેનશાહના રાજ્યાભિષેક વેળા ભરાયેલા દરબારમાં, વડોદરાના મહારાજને બહેરમાં ઝૂકીને શહેનશાહને સલામ ભરવી પડે એ ગમ્યું નહોતું. આ અણગમે મહારાજએ ગમે તેમ ઢંગધડા વગર સલામવિધિ પતાવીને દર્શાવ્યો હતો. એ જોઈને તમામ ખ્રિટિશરો તથા હિંદીઓને આઘાત લાગ્યો હતો, કારણ કે આમ બહેરમાં શહેનશાહ તરફ અવિવેક દર્શાવવાનું કોઈ વાજખી કારણ નહોતું. આ માટે એમણે વાયસરોયની લેખિત માફી માંગી હતી, અને એ માફી સ્વીકારવામાં આવી હતી તેમ છતાં, શહેનશાહને સ્વાભાવિક રીતે જ એ ઘટના અંગે વસવસો રહ્યો હતો અને વરસો સુધી એમને એ ખટકયા કર્યું હતું. પરંતુ પછીથી વડોદરાના મહારાજ પર આપત્તિ આવી પડી; એમના એકથી વધુ પુત્રો ભરયુવાનીમાં મૃત્યુ પામ્યા, અને પછી ખીન્ને પુત્ર ગંભીર માંદગીમાં પટકાઈ પડ્યો. શહેનશાહને ન્યારે આ શોકના સમાચાર મળ્યા, ત્યારે એમણે મહારાજને ખરા દિલથી માફ કરી દીધું, અપમાનની યાદ ભૂંસી નાખી, અને એકથી વધારેવાર મેં તેમને વડોદરાના મહારાજ વિષે સાચા દિલની સહાનુભૂતિપૂર્વક “એ ખિચારા કમનશીખ માણસ” એમ કહેતા સાંભળ્યા હતા.

તેમના પિતાની માફક, શહેનશાહ પાંચમાં ન્યેએ પણ શાહી માનચાંદ પહેરવાની ખાબતમાં ઘણી જ ચિવટાઈ રાખતા, તેમ જ,

એમના પિતાની પેઠે, ખીલ કોઈએ પોતાની છાતી પરના માનચાંદોને સબલવવામાં સહેજ પણ ભૂલ કરી હોય તો તેઓ તે અસાધારણતાપૂર્વક તરત જ પકડી પાડતા.

એક વેળા એમણે મને કહ્યું હતું : “આ બાબતમાં મારા પિતા અને હું આટલી ચિવટાઈ રાખીએ છીએ તેથી કેટલાકને નવાઈ લાગે છે. પરંતુ સામાન્ય જનસમાજમાં કોઈ માણસ પાટલુનની બહાર ખમીસ રાખીને, કોલર અને નેકટાઈ, આગળને બદલે પાછળ રાખીને, અને કોટ તથા બક્રીટના બટનો તદ્દન ખોટી રીતે લગાડીને ફરે તો શું એ વિચિત્ર નહિ લાગે? જેમ સામાન્ય જનસમાજમાં પણ કપડાં બરાબર પહેરવાના નિયમો હોય છે, તે જ રીતે રાજા અને એના દરબારીઓએ પણ ગણવેશ, બિલ્લાઓ તથા ચાંદો યોગ્ય રીતે પહેરવાના નિયમો હોવા જ જોઈએ.”

એક વેળા કોઈક મોટા દરબારી સમારંભમાં રાજપીપળાના મરહૂમ મહારાજા એમણે પહેરવે જોઈતો હતો એવો માનચાંદનો કોલર પહેર્યા વિના શહેનશાહની સમક્ષ હાજર થયા કારણ કે એનાથી એમને અગવડ થતી હતી. શહેનશાહ આથી ગુસ્સે થયા અને પોતે ગુસ્સે થયા છે એમ એમણે બતાવ્યું પણ ખરૂં, પરંતુ રાણી મેરીએ તરત જ એ કમનસીબ બુવાન આદમી તરફ ફરીને આશ્વાસનસૂચક ઈશારો કર્યો, જાણે એમ કહેતા ન હોય, “ચિંતા ન કરશો, રોષ તો હમણા જ ઊતરી જશે.” અને એમ જ બન્યું, શાહે તરત જ એમને માફ કરી દીધું.

એ જ રાજપીપળાના મહારાજાના સંબંધમાં શહેનશાહ પાંચમાં જ્યોર્જ સર્વ પ્રકારના વિષયોમાં સર્વતોમુખી અને ચિવટતાપૂર્વક રસ લેતા તેનો દાખલો હું આપી શકું એમ છું. ૧૯૩૪માં મહારાજાનો વિન્ડસર લેડ નામનો ઘોડો ડરબીની રેસ જીતી ગયો. ડરબીની રેસ પૂરી થયા પછી જીત મેળવનાર ઘોડાનો માલિક ઘોડાના કેળવનારને ઈનામ આપે એવો જે રિવાજ છે તે પ્રમાણે મહારાજાએ એમના ઘોડાના કેળવનારને ઈનામ આપવામાં કંઈક કારણસર ઠીલ કરી. એમના ઘોડાનો કેળવનાર શહેનશાહ જ્યોર્જના ઘોડાના આગલા કેળવનારનો પુત્ર મિ. માર્શ હતો. અકવાડિયાંઓ વીતી ગયાં, છતાં મહારાજાએ ઈનામ ન આપ્યું. એક વેળા બપોરે એક લગ્ન અને દમામદાર શાહી સમારંભમાં હું ગયો હતો. ત્યાં અનેક એલચીઓ, પ્રધાનમંડળના

સભ્યો અને દરબારના ઉચ્ચ અધિકારીઓ લેગા મળ્યા હતા. આ મહાનુભાવોના વૃંદમાં મારા તરફ શહેનશાહની નજર પડી, શાંતિપૂર્વક તેઓ મને એક ખાબુએ લઈ ગયા અને કહ્યું કે હું જાણું છું કે માર્શને એનું ઈનામ મળ્યું નથી.

“તમારે એમના પિતા સાથે ભારે મિત્રચારી હતી. ખરૂંને?” એમણે ગંભીરતાપૂર્વક કહ્યું, “અને તમે એ યુવાન આદમીને પણ ઓળખો છો. મહેરબાની કરીને એમને જરા સુકિતપૂર્વક સમજાવો કે આ રીતે લેટ આપવી એ સામાન્ય રિવાજ છે, અને એ એમણે આપવાની જ છે.”

સ્વાભાવિક રીતે જ મેં શહેનશાહના જણાવવા મુજબ કર્યું, અને મહારાજાએ મોડેમોડે પણ મિ. માર્શને ઈનામ મોકલાવ્યું. લગભગ એ પછી વીસ વરસ રહીને મેં માર્શને આ ઈનામનાં પ્રકરણમાં મેં લખવેલા ભાગની વાત કરી. આમ તો, માર્શ શહેનશાહના ઘોડા કેળવનારનો પુત્ર હતો અને વારંવાર શહેનશાહને મળતો પણ હતો, તે છતાં આ વિષયમાં એણે શહેનશાહ આગળ એક શબ્દ પણ ઉચ્ચાર્યો નહોતો પરંતુ એણે પોતાના એક મિત્રને મહારાજાના આ વિચિત્ર ભૂલકણાપણાની વાત કરી હતી. આ મિત્ર શહેનશાહના સ્ટાફનો અધિકારી હતો; એણે શહેનશાહને વાત કરી, અને શહેનશાહે આ ખાખતમાં મધ્યસ્થ તરીકે મારો ઉપયોગ કરવાનો નિર્ણય કર્યો હતો.

શહેનશાહ જ્યોર્જ પાંચમાને એમની સાથેના મારા ચોત્રીસ વરસના પરિચય દરમ્યાન એમનાં નિવાસસ્થાને, એસ્કોટ, એપરમ અને અન્ય સ્થળોની ઘોડાઓની શરતો વખતે, તેમ જ પ્રિન્સ એફ વેલ્સ તથા શહેનશાહ તરીકેની એમની હિંદુસ્તાનની બે મુલાકાતો પ્રસંગે, એમ હું વારંવાર મળ્યો હતો.

આ સંસ્મરણોની હારમાળા જેણે મારાં મનમાં જગાડી છે તે, એમની ૧૯૦૫ની હિંદુસ્તાનની પહેલી મુલાકાત વખતે, કલકત્તાનાં વાયસરોયગૃહમાં એક શાહી નૃત્ય સમારંભ (સ્ટેટ બોલ) યોજવામાં આવ્યો હતો. તે વેળા પ્રિન્સ એફ વેલ્સ મને એમના ખંડમાં લઈ ગયા અને એમણે મને કહ્યું કે વાયસરોયની કારોબારી કાઉન્સીલમાં હિંદીઓની નિમણૂંક કરવામાં આવે એની હું પૂરેપૂરી તરફેણમાં છું અને હાલમાં એમાં કોઈ હિંદી નથી એ મને ખબર જ ખેદજનક લાગે છે. એમણે એમ પણ કહ્યું, “મેં લોર્ડ મોર્લે અને

લોર્ડ મિન્ટો બન્નેને એક હિંદીની નિમણૂક કરવા માટે ખૂબ ભારપૂર્વક જણાવ્યું છે.”

જે કલકત્તાની હોસ્પિટલો વિષે એમના પિતાએ એક વરસ પહેલાં ઉલ્લેખ કર્યો હતો, તેના વિષે તેઓ વિસ્તારથી મારી સાથે ચર્ચા કરતા રહ્યા; એ હોસ્પિટલોથી એમને જરાએ સંતોષ નહોતો.

ખીજે વરસે મોર્લેમિન્ટો સુધારા (જેના વિષે આગળ ઉપર મારે ઘણું કહેવાનું છે તે) બહાર કરવામાં આવ્યા. ખાનગીમાં પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ સ્પષ્ટપણે કહેતા કે પોતે આ સુધારાઓને યોગ્ય અને જરૂરી માનતા હતા. મહારાણી વિક્ટોરિયાની પેઠે, તેઓ પણ પોતાની હિંદી પ્રબળ તરફ સાચી અને સાહજિક સહાનુભૂતી ધરાવતા હતા, અને હિંદુસ્તાનને ખરેખર શાની જરૂર છે, સૌથી વિશેષ કરીને તો, અજ્ઞાનતા અને ગરીબી તેમજ અત્યંત કંગાળ એવાં નીચાં જીવનધોરણુ સામે સખળ અને સંયુક્ત ઝૂંબેશ ઊઠાવવાની કેટલી જરૂર છે, એ તેઓ સમજતા હતા. ગોળમેજી પરિષદો વખતે એમણે મને એકથી વધારેવાર સંદેશાઓ મોકલીને હિંદુ-મુસ્લિમ સમજૂતીના મારા પ્રયાસો ચાલુ રાખવાનો આગ્રહ કર્યો હતો અને એ કાર્યમાં મને પ્રોત્સાહન આપ્યું હતું, જેથી કરીને જેનો ઘણા સમય પૂર્વે અમલ કરવો જોઈતો હતો તે વહેવાર, આર્થિક અને સામાજિક સુધારાઓ અમે હાથ ધરી શકીએ. એક દિવસ એસ્કોટના મેદાનમાં તેમની સાથે ખાણું લેવાનું મને માન મળ્યું ત્યારે તેમણે આજરીતે મારી સાથે આની બહુ ઉત્સાહથી ચર્ચા કરી હતી.

મને યાદ છે કે પહેલા વિશ્વયુદ્ધ વખતે બર્લિનથી એવા ગુપ્ત સમાચાર પ્રગટ થઈ ગયા કે હિંદુસ્તાનના અરાજકતાવાદીઓને જર્મનીમાં તાલીમ આપવામાં આવી રહી છે ત્યારે કચસર આવી દગાબાજીભરી અને જંગલી ચાલબાજી ચલાવી લેવા જેટલા અધમ બની શકે છે એવા વિચારે શહેનશાહને આઘાત લાગ્યો અને દુઃખ થયું. આવી જ રીતે, જ્યારે ૧૯૧૮માં એકાટેરીનબર્ગ ખાતે, રશિયાના સમસ્ત શાહી કુટુંબની—અર્થાત તેમના પિત્રાઈ, ઝાર અને ઝારીનાં,^૧ તેમ જ બધાં સંતાનોની—ભયંકર રીતે કતલ કરી નાંખવામાં આવી ત્યારે પણ શહેનશાહને એવું જ ભારે દુઃખ થયું હતું, પરંતુ એ એમનું ખાનગી-અંગત દુઃખ હતું. બહારમાં આ વાતનો એમણે કદીએ ઉલ્લેખ કર્યો

૧. રશિયાના રાજ ઝારનાં પત્ની.

નહોતો, પરંતુ એકથી વધારેવાર અમારા વચ્ચેની ખાનગી વાતોમાં એમણે અચકાયા વિના પોતાનું હૃદય ખોલીને મારી સમક્ષ એમનું દુઃખ વ્યક્ત કર્યું હતું.

સર હેરોલ્ડ નિકોલ્સને, એમનાં તાજેતરમાં પ્રસિદ્ધ થએલાં શહેનશાહ પાંચમાં જ્યોર્જનાં જીવનચરિત્રમાં, ભારપૂર્વક આ હુકીકત જણાવી છે કે અંધારણુ અનુસાર શું કરવું યોગ્ય છે તેનું, તેમ જ, પોતાની અંગત ઈચ્છાઓ તથા લાગણીઓ ગમે તેટલી પ્રબળ હોય તે છતાં, રાજકીય બાબતમાં પોતાનાથી દબલગીરી થઈ શકે નહિ તેનું, શહેનશાહને પૂરેપૂરું ભાન હતું. શહેનશાહ પોતાના વિચારો કેવા નિશંક જૂસ્સાપૂર્વક અને અપૂર્વ સચોટતા-ભર્યાં વાક્યપ્રયોગો દ્વારા દર્શાવતા, અને પછી કેવી રીતે હળવેથી પોતાનો જમણો હાથ શરીર ઉપર ફેરવી, ઉદાસીનતાભર્યાં સ્મિતપૂર્વક કહેતા, “અભિપ્રાયો ધરાવવાનું કે દબલગીરી કરવાનું કામ માફ નથી,” તેનો સર હેરોલ્ડે આખેડૂંબ ચિત્તાર આપ્યો છે. એમની એ અદા અને એમનું એ સ્મિત મને બરાબર યાદ છે. ખાણું પછીના વાર્તાલાપ વખતે, કેટલીએવાર મેં એ અદા અને એ સ્મિત જ્ઞેયાં છે. સૌથી વધુ ઉઘમી, ખંતીલા અને પરિશ્રમી પુરૂષ હોવા છતાં, શહેનશાહ જ્યોર્જમાં પોતાના મિત્રોના ખાનગી જીવન અંગેની નાનીનાની અંગત બાબતો લેગી કરીને યાદ રાખવાની સુદર શક્તિ હતી. પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધનાં થોડાક વરસો પહેલાં જ્વાલિયરના મહારાજનું વેવિશાળ વડોદરાના મહારાજનાં કુંવરી (હાલના કુચ ખિહારના મહારાણી) સાથે થયું હતું. ૧૯૧૨ના દિલ્હી દરબાર વખતે રાજકુંવરીએ આ સગપણ તોડી નાંખ્યું. બાહ્ય દ્રષ્ટિએ જ્વાલિયરના મહારાજએ આ નિરાશા બહાદુરીથી સહન કરી લીધી, પરંતુ અંદરથી એમને ઘણું લાગી આવ્યું હતું. આ વાત શહેનશાહના જાણવામાં આવી. જ્વાલિયરના મહારાજ અને હું ગાઠ મિત્રો હતા એમ તેઓ જાણતા હતા. એક શાહી સમારંભ પ્રસંગે તેમણે મને ખોલાવીને, જ્વાલિયરના મહારાજ માટે પોતાને કેટલું દુઃખ થાય છે એ જણાવ્યું, અને આ બાબતનો ભાર હળવો કરવા મારાથી બની શકે તેટલું કરવા મને કહ્યું.

મેં જણાવ્યું છે તેમ, હું મહારાણી મેરીને, એમના પતિને મળ્યો તેથીએ પહેલાં ઓળખતો હતો. પચાસ કરતાં એ વધુ વરસોથી એમનાં મિત્ર મંડળમાં મારી ગણના થતી હતી તે બદલ હું ગર્વ અને હર્ષ અનુભવતો

હતો. ૧૯૫૨માં—એમનાં અવસાનના એકાદ વરસ પહેલાં—એમના તરફથી જે પ્રેમાળ અને અંગત સંદેશાઓ મને મળ્યા હતા; પહેલો, જ્યારે ડરખીમાં મારા ઘોડા તુલ્યારે જીત મેળવી ત્યારે અલિનંદન પાઠવતો તાર એમણે મોકલ્યો હતો તે, જેમાં મારા ખબરઅંતર આતૂરતાપૂર્વક પૂછવામાં આવ્યા હતા, કેમકે કે હું ગંભીર માંદગીમાં પટકાયો હતો એની તેમને જાણ હતી અને મારી તબિયત સુધરતી હોવાનું જાણી એમણે ખુશી દર્શાવી હતી; અને ખીજો સંદેશો એ જ તુલ્યાર ઘોડાએ એસ્કોટ ખાતે કિંગ જ્યોર્જ અને કિવન એલિઝાબેથ કપ જીત્યો ત્યારે તેમણે પાઠવ્યો હતો, (મને તેમના તરફથી મળેલો આ છેલ્લો સંદેશો હતો), અને સંદેશવાહક સાથે મોકલેલા આ સંદેશામાં તેમણે મને અલિનંદન અને શુભેચ્છા પાઠવ્યાં હતાં.

તેઓ શહેનશાહ જ્યોર્જના ચુસ્ત અને અમૂલ્ય ટેકા સમાન હતાં; એ ખરેખરા મહાન અંગ્રેજ સન્નારીમાં અંધારણીય પ્રણાલિકાને અનુકૂળ એવા ઉત્તમોત્તમ રાજકુળના ગુણોનો, પત્ની, માતા, ગૃહજીવનની ઉત્કૃષ્ટતા, તેમ જ મધ્યમ વર્ગની નકકર વાસ્તવિકતાનાં શ્રેષ્ઠ ગુણોનો—સુમેળ સધાએલો મને જણાયો હતો.

શહેનશાહ આઠમા એડવર્ડના ગાદીત્યાગના થોડા સમય પહેલા રાણી મેરી સાથે મારે જે વાતચીત થએલી તે મારા જીવનનો એક સૌથી વધુ હૃદયસ્પર્શી એક રીતે, સૌથી વધુ દુઃખદ અનુભવ હતો. લીગ એક નેશનસની અસાધારણ લાંબી પરિષદોમાંની એક પરિષદમાં ભાગ લઈને જીનિવાથી લંડન પાછા ફરી, મેં રાજ આઠમા એડવર્ડની તાજેતરમાં જ લાંબી મુલાકાત લીધી હતી, અને આ મુલાકાત દરમિયાન મેં શહેનશાહ સમક્ષ મારો અહેવાલ રજૂ કર્યો હતો. મેં રાણી મેરી સમક્ષ ઉત્સુકતાપૂર્વક અને નિખાલસતાથી શહેનશાહ એડવર્ડ પ્રત્યે, એમના વિશદ વિચારો માટે, એમના વાસ્તવવાદ માટે, અને, સૌથી વધુ તો, આવી રહેલાં યુદ્ધના ભયો વિષેની એમની સંપૂર્ણ સલાનતા માટે મને અત્યંત માન હતું, તેની વાત કરી હતી. હું જોઈ શક્યો કે રાણી મેરીને પોતાના પુત્ર માટે અસાધારણ ગર્વ હતો, છતાં હું એ પણ જોઈ શક્યો કે તેઓ આંસુ ખાળવા મથી રહ્યાં હતાં—રાજકુટુંબ પર આવી પડનાર આપત્તિનું એમને ભાન હતું એમ આ આંસુ દર્શાવતા હતાં. ખુલ્લી રીતે એ બાબત એમણે કોઈ અણસારો ન કર્યો, અને હું પણ એનો કંઈ ઉલ્લેખ ન કરી શક્યો,

અને કરત પણ નહિ. પરદેશથી હું તરતનો જ પાછો ફરેલો હોવાથી શહેનશાહ એડવર્ડ સામેનો ભય કેટલો ભારે હતો અને કેટલો નિકટ આવી રહ્યો હતો એનો મને ખ્યાલ નહોતો. એ વિશાદમય મૌનમાંથી થતું ભાન તો વધુ આઘાતજનક હતું. અમારા અણુઉચ્ચારેલા શબ્દોમાં, દિવાનખાનાની એ નિરવતામાં, તીવ્ર અને કંઈજાજનક આશંકાનું વાતાવરણ છવાયું હતું, તેમ જ એમનાં પર અને એમનાં પ્રિયજનો પર જે ભયંકર તોફાન તૂટી પડવાનું હતું તેનાં ઘેરાતાં જતાં વાદળોનું ભાન સમાયેલું હતું.

૧૯૦૬ના ઉનાળામાં હું ફરીવાર ઇંગ્લેંડ ગયો, મારી છેલ્લી મુલાકાત પછી ત્યાં સામાન્ય ચૂંટણી થઈ ગઈ હતી, તેમાં રૂઢિચુસ્તોને ભારે હાર મળી હતી, અને લિબરલો અપૂર્વ ખુલ્મતીથી સત્તા ઉપર આવ્યા હતા અને સર હેનરી કેમ્પબેલ-બેનરબેનનાં વડાપ્રધાનપદ હેડળ સરકારની રચના થઈ હતી. પ્રધાનમંડળના ખંડમાં અને આગલી બેઠક ઉપર અર્વાચિન બ્રિટિશ ઇતિહાસમાં અબેડ એવા પ્રતિભાશાળી અને સમર્થ માનવીઓનું જૂથ બેસતું: એસ્કવીથ, ગ્રે હોલ્ડેન, લોઈડ જ્યોર્જ, જહોન મોલી, હરબર્ટ સેમ્યુઅલ અને વિન્સટન ચર્ચીલ. આ તો એ યાદગાર તંત્રવાહકોમાંનાં માત્ર થોડાંક જ નામ છે. ગ્લેડસ્ટનના નિકટના મિત્ર, એમના પ્રધાનમંડળના સાથી અને એમનાં જીવનચરિત્રનાં લેખક, પોતાના સમયના એક અતિ શક્તિશાળી અને રચનાત્મક બુદ્ધિમતા ધરાવતા પુરૂષ એવા મોલી મારા રાજદ્વારી સાથીઓ તેમ જ મારે મન જે હોદ્દો સૌથી મહત્વનો હતો તે હિંદી મંત્રીનો-સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ ફોર ઇન્ડિયાનો હોદ્દો ધરાવતા હતા. થોડા જ વખતમાં ઉદ્ધારમતવાદી ટ્રિબિયું, દીર્ઘદ્રષ્ટિ અને સમભાવ ધરાવતા સ્કોટલેંડના ઉમરાવ એવા વાયસરોય, અર્લ ઓફ મિન્ટોનાં નામ સાથે એમનું નામ, હિંદુસ્તાનના રાજકીય સ્વતંત્રતા તરફના પ્રયાણમાં એક મહત્વનાં પગલાં તરીકે જેની ગણના કરવામાં આવી છે તેવા-મોલી-મિન્ટો સુધારાના યોજક તરીકે જોડાવાનું હતું. મિ. એસ્કવીથ ચાન્સેલર ઓફ ધ એક્સચેન્જર-બબ્બનચી-હતા, લોઈડ જ્યોર્જ વ્યાપારી બોર્ડના પ્રમુખ હતા; અને પાર્લામેન્ટના વિરોધપક્ષમાંથી આ પક્ષમાં તાજેતરમાં જોડાએલા, અને ત્યારે માંડ વીસ વરસની વયે પહોંચેલા વિન્સટન ચર્ચીલને પ્રથમ તો પ્રધાનમંડળમાં સામાન્ય હોદ્દો મળ્યો હતો,

પરંતુ થોડા જ સમયમાં એ સડસડાટ અગ્રસ્થાને આવવાના હતા.

મને અર્ધી સદીથી યે વધારે વખત સુધી સર વિન્સટન ચર્ચીલની મિત્રાચારી ધરાવવાનો અધિકાર મળ્યો છે. મને યાદ છે કે, ૧૮૯૬ના ઉનાળાના અંતભાગમાં પૂના ખાતે અમારો પહેલવહેલો ભેટો થયો હતો. એ વેળા બેંગલોર ખાતે રહેતી ફ્રેઝર ડુસાર્સ નામની બ્રિટિશ ઘોડેસ્વારની એક લશ્કરી ટુકડીના કેટલાક અધિકારીઓ મને મળવા આવ્યા હતા. હું તે વેળા બિમાર હોઈને એમને મળી શક્યો નહોતો, પરંતુ મારા પિત્રાઈ ભાઈ શમ્સુદ્દીને એમનું સ્વાગત કર્યું હતું અને એમને મારા રેસના ઘોડાઓ ખતાવ્યા હતા. પાછળથી એમની મુલાકાત વિષે વાત કરતા મારા ભાઈએ મને કહ્યું હતું કે, આ અધિકારીઓમાં વિન્સટન સ્પેનસર ચર્ચીલ નામના યુવાન સબ-એલ્ટર્ન (નીચલા અધિકારી) કરતાં વધુ તીવ્ર અવલોકન શક્તિવાળો તેમ જ ઘોડાનો પારખુ ખીજો કોઈ ન હતો. વીસ વરસની કંઈક વધુ ઉંમરના, છોકરા જેવા દેખાતા, ઉત્સુક, રોકયા રોકાય નહિ એવા, અને અત્યારથી જ ઉત્સાહી, હિંમતવાન અને આશાસ્પદ પોલોના ખેલાડી હતા કદાચ આવું એમનું વર્ણન મારા પિત્રાઈ ભાઈએ કર્યું હતું.

બુવાન વિન્સટન ચર્ચીલ વિષે વાત કરતી વખતે એમનાં તેજસ્વી અને અત્યંત લોકપ્રિય માતા લેડી રેન્ડોલ્ફ ચર્ચીલ યાદ ન આવે એ અશક્ય છે. તેમનું સૌંદર્ય, તેમનું લાવણ્ય અને તેમની મર્મશક્તિ એ હવે દંતકથાનો વિષય બન્યાં છે. એક મશહુર માણસનાં પત્ની અને ખીજા મશહુર માણસનાં માતા એવાં એ સન્નારી પોતે સૌથી વધુ પ્રતિષ્ઠિત બન્યાં હતાં.

લેડી રેન્ડોલ્ફ ચર્ચીલ વિષેના અનેક પ્રસંગો અને સ્થળોનાં મારાં અસ્મરણોમાંથી ખાસ કરીને એમની મર્મશક્તિની સચોટતા અને સાહજિકતાના લાક્ષણિક ઉદાહરણો સમું મને ઢાંગતું એમનું એક વાક્ય હું પસંદ કરું છું. એક દિવસ એકસ-લે-બેઈન્સમાં, સર રૂક્સ આઈઝાકર્સ (પછીથી જેઓ પહેલા માર્કવિસ એક રીડિંગ બન્યા હતા તેમણે) પોતાને નાપસંદ એવાં કોઈક કાર્ય વિષે બોલતા કહ્યું: “આવું કરે તેવી સ્ત્રી માટે કોઈ પુરૂષને માન હોઈ શકે નહિ.”

“કોઈ સ્ત્રી તમારી પાસેથી માન માંગતી પણ નથી” લેડી રેન્ડોલ્ફે હળવેથી કહ્યું.

એ પછીના જીવનમાં વારંવાર મળવાનું અમારે માટે નિર્માણ થયું હતું. ૧૯૦૨ના ઉનાળામાં, શહેનશાહ સાતમાં એડવર્ડના રાજ્યાભિષેકનાં વરસમાં, વોરવીક કેસલ ખાતે લોર્ડ અને લેડી વોરવીકના મહેમાન તરીકે અઠવાડિયાના અંત ભાગની રજા વેળા અમે મળ્યા હતા. આ છ વરસમાં પેલા ચપળ ઘોડેસવાર સખ-ઓલટને લાંબી સફર ખેડી હતી અને ઘણી સિદ્ધિઓ મેળવી હતી; ન્યાંન્યાં લડાઈ ચાલતી ત્યાંત્યાં, ઉપરી અધિકારીઓના અભિપ્રાયની પરવા રાખ્યા વગર એ પહોંચી જતા. એ પહોંચ્યા હતા માલાકાન્ડ, જેના વિષે પોતાનાં અનેક પુસ્તકોમાંનું પહેલું પુસ્તક લખ્યું છે ત્યાં, પછી નાઇલ નદીના ઉપરવાસમાં જેને ક્રિચનરે “રિવરવોર-નદીયુદ્ધ” તરીકે ગણાવ્યું છે ત્યાં, ઓમદુર્માનના ઘોડેસવારોના હુમલામાં; દક્ષિણ આફ્રિકામાં યુદ્ધના ખબરપત્રી તરીકે તેઓ ગયા હતા, ત્યાં કેદ પકડાયા હતા, તેમાંથી નાસી છૂટ્યા હતા; અને કુગર તરફથી એમનાં માથાં માટે ઈનામ પણ જાહેર કરાયું હતું. અને ૧૯૦૨ સુધીમાં તો ઓલ્ટમેન વિસ્તારમાંથી પાર્લામેન્ટમાં રૂઢિચુસ્ત પક્ષના સભ્ય તરીકે તેઓ ચૂંટાઈને આવ્યા હતા. વોરવીક ખાતે અઠવાડિયાના અંતભાગની એ રજા દરમિયાન તેઓ ખુશ મિલજમાં હતા. તેઓ અને હું, કેવળ રમતના દ્રષ્ટિબિંદુથી, પોલો અને શિકારના ગુણોની તુલના કરતાં ગંભીર વાદવિવાદમાં ઊતરી પડ્યા. તેઓ પોલોના મકકમ હિમાયતી હતા; હું અચપણથી જ શિકારી કૂતરાઓ પાછળ ધૂમ્યો હોવાથી એટલી જ મકકમતાથી મેં શિકારની હિમાયત કરી. પરંતુ એ જ ઉનાળાના અઠવાડિયાના અંતભાગ દરમિયાન અમારી વચ્ચે થએલી એક ખીજ વાતચીત યાદ આવે છે, જે એટલા હળવા પ્રકારની નહોતી. એમની શાહીવાદી પ્રણાલિકાઓ અને દ્રષ્ટિબિંદુ અનુસાર તેઓ પાછા આયરલેંડનાં પ્રશ્ન તરફ વળ્યા જેમ એ જમાનામાં રાજકીય માનસવાળા ઘણા અંગ્રેજોને વળવું પડતું હતું તેમ; થોડા વરસો પૂર્વે લોર્ડ સ્પેનસરે મને કહ્યું હતું તેનો કંઈક અંશે પડઘો પાડતાં એમણે જણાવ્યું: “વીસ વરસ સુધી સરકાર મકકમ હાથે પગલા લ્યે તેથી કંઈ આયરલેંડના પ્રશ્નનું નિરાકરણ થવાનું નથી.”

આર્થર બાલ્ફોરના માત્ર નામ પૂરતાં સમર્થક પાર્લામેન્ટના ટોરીપક્ષના એ યુવાન સભ્યે આગળ ચાલતા જણાવ્યું; “આયરલેંડના લોકો ન્યાં સુધી

અસંતુષ્ટ રહેશે, ત્યાં સુધી કોઈ જાતનું નિરાકરણ થઈ શકશે નહિ. રાજકીય રીતે આઈરીશ લોકોને સંતોષ થશે ત્યારે જ આપણે આઈરીશ પ્રશ્નનો ઉકેલ લાવી શકીશું.”

જીવાનીઆઓની પેઠે, અમે અનેક બાબતો વિષે ખૂબ વાતો કરી. અનેક ઉલ્લેખનિય ગુણોમાં સ્મરણશક્તિ એ પણ ચર્ચાલિનો એક ગુણ છે. ફ્રિટઝનેરલ્ડે ઉમરખયામનાં કરેલાં અનુવાદમાંથી એમણે સારી પેઠે અવતરણો ટાંક્યાં. લગભગ આખી કવિતા પોતાને મોઢે છે એવી એમણે મને ખાતરી આપી. મને યાદ છે કે એમણે દર્શાવેલા ઉત્સાહથી મને ખરેખર આશ્ચર્ય થયું, કેમકે જેમની માતૃભાષા ફ્રાન્સી છે એવા અમારા જેવા માણસોને ઉમરખયામ અત્યંત સંકુચિત દ્રષ્ટિવાળા સામાન્ય કવિ લાગે છે. મેં આ મુજબ ચર્ચાલ સાથે વાદવિવાદ ચલાવ્યો ત્યારે એનો પ્રતિવાદ કરતાં એમણે કહ્યું કે ઉમરખયામની ફ્રિલ્સુડ્રીનો નહિ પણ એની કવિત્વશક્તિનો હું પ્રશંસક છું. પછી એકાએક દલીલબાજીમાં ગુલાંટ મારતા એમણે કહ્યું: “તમે સમજ્યાને, એની ફ્રિલ્સુડ્રીમાં પણ ઘણુંબધું છે. અંતે તો, અત્યારે આપણે જે કંઈ કરીએ છીએ એનો કંઈ બહુ અર્થ નથી—સો વરસ પછી એ બધું એક સરખું જ લાગશે.”

આ ઉપરછલ્લા અભિપ્રાય સામે મેં સખ્ત વાંધો લીધો.

“અત્યારે તમે જે કરો છો તેની કદાચ આજથી હજાર વરસ પછી કંઈ કિંમત નહિ રહે.” મેં કહ્યું, “પરંતુ સો વરસ પછીના બનાવો એ ખરેખર આપણા હાલના કૃત્યો તેમ જ દુષ્કૃત્યોનાં સીધાં પરિણામરૂપ હશે.”

મને યાદ છે તેમ, તેઓ આખરે મારી સાથે સમંત થયા. હવે આજે ઘણી મોટી ઉમરે પહોંચીને, તેમ જ ઘણો વધારે અનુભવ મેળવીને, મને લાગે છે કે હું એવી દલિલ કડું કે અત્યારે આપણે જે કરીએ—અથવા કરવાનું બાકી રાખીએ તેની પણ ભારે અસર આજથી હજાર વરસ પછીના બનાવો ઉપર પડી શકે છે.

મારા પોતાના જ પ્રતાપી પૂર્વજ ઇસ્લામના પયગંબર હઝરત મહુમ્મદનો વિચાર કરો. જો હઝરત મહુમ્મદ એમના દુશ્મનો સાથેની પહેલી જ લડાઈમાં માર્યા ગયા હોત, તો ઇસ્લામનો ઉદય કદીપણ થાત નહિ; અરબસ્તાન કદાચ ખ્રિસ્તીઓના નાનાનાના ફિરકાઓનું ધામ બની ગયું હોત.

મધ્યપૂર્વમાં મુસ્લિમોની જંગી બહુમતિ હોવાને બદલે ખ્રિસ્તીઓ વસતા હોત; અને હિંદુસ્તાનના ઉપખંડનો જે વિભાગ મુસ્લિમ બન્યો છે તેણે કોઈક પ્રકારના ખ્રિસ્તી સંપ્રદાયનો સ્વીકાર કર્યો હોત. એથીએ આગળ જઈને કહું તો પચગંબર સાહેબની જન્મતનશીની પછી એમના પોતાના કુરેશ કબિલાને બદલે મદીનાના અનસારો એમના વારસ બન્યા હોત તો ઇસ્લામે તદ્દન જુદું જ રૂપ ધારણ કર્યું હોત. કેમકે મદીનાના અનસારો જમીનને ખોળે રહી. એની ઉપજથી સતોષ મેળવનાર યમનવાસીઓના એક સમુદાયના દ્રઢ મનના અને ભલા ખેડૂતો હતા, જ્યારે મકકાના કુરેશો આંતરરાષ્ટ્રીય દ્રષ્ટિબિંદુવાળા, વિચ્છિન્ન, મુસાફરી અને સાહુસ ખેડવાના નાદવાળા ખેપરવા લોકો હતા. એમણે વેપાર માટે કોનસ્ટેન્ટિનોપલ અને એલેક્ઝાન્ડ્રિયા સુધી, ઠેઠ રોમ સુધી, ઈરાન સુધી અને દરિયાઈ માર્ગે હિંદુસ્તાન સુધી પ્રવાસો ખેડયા હતા. મદીનાના અનસારોની નેતાગીરી હેઠળનો ઇસ્લામ—જે ખરેખર એ હજી સુધી ટકી રહ્યો હોત તો—આજે પૂર્વમાના ઘણા ઓછા બાણીતા અને નાના કિરકાઓમાંના એક કિરકા તરીકે રહ્યો હોત.

ઇસ્લામને દેશદેશની સમગ્ર માનવજાતમાં જેનો સંદેશ ફરી વળ્યો એવો વિશ્વધર્મ બનાવવા અર્થે મકકાની વેપારી પ્રજા કુરેશીઓની કલ્પનાશક્તિ અને એમના આંતરરાષ્ટ્રીય અનુભવની જરૂર હતી.

આપણા પોતાના સમયમાં પણ રાજદ્વારી અને અન્ય પ્રકારના એવા નિર્ણયોના ઘણા દાખલા જોવામાં આવે છે જેની અસર તાત્કાલિક વર્તમાનકાળ કરતાં દૂરદૂરના ભવિષ્યકાળ સુધી પહોંચતી હોય છે. જે ૧૮૭૧માં બિસ્માર્કે પોતાના વિજયની પળે ફ્રાન્સ ઉપર લાદેલી સંધિની શરતોમાંથી આલસાક (Alsace) અને લોરેનને (Lorraine) બાકાત રાખ્યાં હોત, તો તે પછીનાં વરસોમાં “વેર, વેર!” ના જે લિષણ પોકારો ઊઠ્યા હતા તે શું કદી પણ ઊઠ્યા હોત ખરા ? દ્વિતીય સામ્રાજ્ય—સેકન્ડ એમ્પાયરની ખીણ ગુમાનભરી મૂર્ખાઈઓની સાથે ફ્રાન્કો-પ્રુશિયન વોર—ફ્રાન્સ અને પ્રુશિયા વચ્ચેનું યુદ્ધ—વિસ્મૃતિના અંધકારમાં સરી પડ્યું હોત; અને આજે જેને માટે આપણે તીવ્ર આશા અને ઇચ્છા રાખી રહ્યા છીએ તે સંયુક્ત યુરોપ જે વિશ્વયુદ્ધોના કડવા અનુભવો વિના અસ્તિત્વમાં આવ્યું હોત. પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ પછી પણ જર્મનીના વેમર પ્રજાસત્તાકનાં (Weimar Republic) આરંભનાં કટોકટીભર્યાં વરસો દરમિયાન

પશ્ચિમ યુરોપની સત્તાઓએ 'લોડ' દ'એબરનોન જેવા માણસોની સલાહ માની હોત, તો કદાચ આપણને એડોલ્ફ હિટલરનું નામ પણ સાંભળવા મળત નહિ; જૂની લીગ ઓફ નેશન્સ જેના ગુણ પક્ષે ઘણું કહેવાય તેમ હતું—સ્ટ્રેસમેનના જર્મનીનાં સંપૂર્ણ સભ્યપદનો તરત સ્વીકાર કરીને જેણે ખરેખર સાફ કામ કર્યું હતું—તેવી જૂની લીગ ઓફ નેશન્સ પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધના ઘા રૂબવવામાં સારો ફાળો આપી શકી-હોત, પરંતુ એ સમયે ખીબ્બ ઓછી દીર્ઘદ્રષ્ટિવાળા સલાહકારો પણ હતા જેમની વાતો પશ્ચિમ યુરોપના લોકોએ માની લીધી, અને એ પછીનાં વરસોમાં જર્મનીના લોકોને તેઓ જે મેળવવા માગે છે તે મેળવવાનો એક જ માર્ગ છે, અને એ માર્ગ સત્તાના રાજકારણનો છે, એમ દર્શાવવા માટે થઈ શકે તેટલું બધું કરવામાં આવ્યું હતું.

વારૂ, તો ઘણા સમય પૂર્વે વોરવીક કેસલ ખાતે ઉત્સાહપૂર્વક વાર્તાલાપ કરી રહેલા પેલા બે યુવાનોને ઘણું શીખવાનું બાકી હતું; અને, હું એ કહી શકું કે, સર વિન્સટન ચર્ચીલની એક આગળ તરી આવતી—એમની રાજદ્વારી કારકિર્દીમાં એમના માટે કદાચ સૌથી મૂલ્યવાન એવી—લાક્ષણિકતા એમનામાં અનુભવથી શીખવાની અને, શીખ્યા પછી, જૂની પાટી સાફ કરી નાખવાની શક્તિ હતી, એ હતી.

વોરવીક કેસલમાંની અમારી યાદગાર મુલાકાતના ચાર વરસ બાદ, ૧૯૦૬માં, કેમ્પબેલ-બેનરમેનની લિબરલ સરકારમાં તેઓ બુનિઅર મિનિસ્ટર-ગૌણ પ્રધાન હતા, અને મને યાદ છે કે પ્રધાનમંડળના એમના સિનિઅર સાથી બેન મોલીએ મને કહ્યું હતું, “જે યુવાન બેસેફ ચેમ્બરલેનને હું ઓળખતો હતો તેની પેઠે જ આ યુવાન ચર્ચીલ પણ સ્વભાવથી જ ભારેમાંભારે રાજકીય બુદ્ધિ ધરાવે છે. બેસેફના જેવી જ ચર્ચીલમાં પણ જેમજેમ પક્ષો ઊઠતા બન્ય તેમતેમ તેનો તોડ લાવવાની જન્મસિદ્ધ અને સ્વાભાવિક તત્પરતા દેખાય છે.”

સર વિન્સટન ચર્ચીલના દૃઢ વ્યક્તિત્વમાં સામાન્ય રીતે પરસ્પરવિરોધી એવાં બે લક્ષણોની એકતા તથા સુમેળ સઘાયાં છે: એક વૃત્તિ કલ્પનાશીલ, ખૂબ લાગણીપ્રધાન અને ઈતિહાસનું કાવ્યમય વિવરણ કરનાર માનવીની છે અને ખીજી વૃત્તિ સાદી સમજવાળા, પૂરેપૂરા વાસ્તવવાદી, વહેવાર બુદ્ધિના,

હંડા ગણત્રીબાજ અને આગ્રહી સ્વભાવના યુક્તિ પ્રયુક્તિબાજ માનવીની છે. એમનામાં થએલો આ વૃત્તિઓનો સમન્વય દુર્ભય છે, અને કેટલીકવાર તે એ ભવ્ય પણ લાગે છે.

અને એમણે એ હકિકતનો સ્વીકાર કરી લીધો કે હિંદુસ્તાન પોતાની શરતોએ અને પ્રબલસત્તાક તરીકે કોમનવેલ્થ-બ્રિટિશ રાષ્ટ્ર સમૂહમાં રહેશે. એમણે પોતે મને કહ્યું હતું તેમ, “કંઈ ન મળે તેં કરતાં અર્ધી રાટી સારી છે.”

હિંદુસ્તાનના પ્રશ્નના સંબંધમાં ચર્ચાલિનાં ચારિત્રના આ બે પરસ્પર સંકળાયેલા પાસાઓનું દર્શન ઊંચામાં ઊંચી રાજદ્વારી કક્ષાએ થાય છે. સામ્રાજ્યનું ઘેરા રંગે રંગાએણું ચિત્ર, કોઈ દરદરનાં થાણું પર પવનમાં લહેરાતો યુનિયન બેક, નિર્જન ખૈબરના પ્રદેશમાં પહેરો ભરતો સાવધ ચોકીદાર અને બ્રિટિશ સલ્તનતના સદીથીએ પુરાણા ઇતિહાસકાલની દુંદુભિ ગર્જના: એમનાં વ્યક્તિત્વનાં કદપનાપ્રધાન અંશમાં આ બધાંનો ત્વરિત પ્રતિધ્વનિ પડે છે. પરંતુ એમનાં વ્યક્તિત્વના ખીબા અંશમાં તેઓ નિશ્ચયાત્મક વ્યવહારબુદ્ધિ અને નક્કર તથા વાસ્તવિક છતાંયે ઉદાર એવી સમજશક્તિ દર્શાવવા શક્તિમાન હોય તેવા દેખાય છે. ૧૯૪૭ પછીથી આ ખીબા પાસાનું વર્ચસ્વ રહ્યું છે; એમણે રાજકીય હકીકતને એ છે તેવા રૂપમાં આનંદથી સ્વીકારી લીધી છે, અને તદ્દન નવી પરિસ્થિતિને અને તેટલી અનુકૂળ બનાવવાનો સારી જેવી સક્ષમતાથી પ્રયત્ન કર્યો છે.

આમ છતાં, એમનો (સૈનિક તરીકેની કારકિર્દી હિંદમા પૂરી થયા પછી) હિંદ સાથેનો સંપર્ક વધારે ગાઢો બન્યો હોત, અને એમની કારકિર્દી દરમ્યાન એક યા ખીબે વખતે, હિંદુસ્તાનને લગતી બાબતો વિષેના નિર્ણયોની જવાબદારી વધુ તત્કાલ કરવાનું એમને માથે આવી પડ્યું હોત, તેો સાડું થાત એમ મને લાગે છે.

પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ દરમ્યાન હું તેમને વારંવાર મળતો, અને અમે ઘણીવાર રાજકારણની ચર્ચા કરતા. યુદ્ધના અંત પછી થોડા અરસા બાદ, વાયસરોય તરીકે લોર્ડ ચેમ્સફર્ડની મુદત પૂરી થવા આવી હતી, અને લોર્ડ રીડિંગની નિમણૂક થઈ તે પહેલાં, નવા વાયસરોયની પસંદગી સંબંધી સલાહ લેવા માટે, લોર્ડ બ્યોર્ને મને અને મારા નિકટના મિત્ર તથા

કાઉન્સીલ ઓફ ઇન્ડિયાના સભ્ય મિ. બસુને બોલાવ્યા હતા. આ ઊંચ હોદ્દા માટે, અમારી બંનેની વતી, મેં લોઈડ જ્યોર્જને બે નામો સૂચવ્યાં, લોર્ડ ડરબી અને વિન્સટન ચર્ચીલ. એમણે એકદમ આ બંનેમાંથી એકે નામનો અસ્વીકાર કર્યો નહિ. તેઓ પછી મિ. બસુ તરફ વળ્યા. મિ. બસુની સૂચના પણ અલબત્ત મારા જેવી જ હતી. લોઈડ જ્યોર્જે આમાના કોઈપણ નામ વિષે મારી આગળ તો કંઈ ટીકા કરી નહિ. મારી પેઠે જ, મિ. બસુની સમક્ષ પણ, લોર્ડ ડરબીનાં નામ બાબત એમણે મૌન સેવ્યું. પછી એકદમ પાછા ફરીને એમણે મિ. બસુને પૂછ્યું, “તમે ચર્ચીલને ઓળખો છો?”

મિ. બસુએ કબૂલ કર્યું કે મિ. ચર્ચીલના અંગત પરિચયનો લાભ મને મળ્યો નથી.

“હું ચર્ચીલને ઓળખું છું,” અતિમ નિર્ણય આપતા હોય એમ લોઈડ જ્યોર્જે કહ્યું.

ભૂતકાળ પર નજર કરતાં, અને તાજ હેઠળની જે મોટીમોટી પદવિઓ તેજસ્વીરીતે સર વિન્સટન ચર્ચીલે સંભાળી હતી તેલક્ષમાં લેતાં, મને હજુયે લાગે છે કે લોઈડ જ્યોર્જે અમારા બંનેના સૂચનનો સ્વીકાર ન કર્યો એ ખરેખર અફસોસજનક હતું. બે ચર્ચીલને હિંદુસ્તાનનો સીધો અને તાબે અનુભવ મળ્યો હોત, તો મારી ખાતરી છે કે, ૧૯૩૦થી શરૂ થએલી હિંદી ગોળમેજી પરિષદ વેળાનું તેમનું આખું દ્રષ્ટિબિંદુ, તેમ જ ૧૯૩૫માં છેવટે ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા એકટ પસાર થયો તે દરમ્યાનની પાર્લામેન્ટની ચર્ચાઓ અંગેના એમનાં ભાષણો જુદા જ પ્રકારના થયાં હોત. અને એ બદલાએલાં દ્રષ્ટિબિંદુની અસર એ પછીના આંગ્લ-હિંદી સંબંધના આખાએ ઇતિહાસ પર પડી હોત. એથીએ આગળ વધીને, હું એમ માનું છું કે વાયસરોય તરીકે હિંદુસ્તાન વિષે એમણે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન મેળવ્યું હોત, તો હીટલરના પતન માટે અને જર્મનીને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ સાડૂ બચાવી લેવા માટે તેઓ કોઈક બીજા અને ઓછા ભિષણ માર્ગ કાઢી શક્યા હોત.

મેં સર વિન્સટન ચર્ચીલ સાથે ન્યારેન્યારે રાજકીય વિષયોની ચર્ચા કરી છે, ત્યારે હુમેશાં એમનાં દ્રષ્ટિબિંદુમાં રહેલી અસાધારણ વહેવાર વાસ્તવિકતાની મારા પર નવેસરથી છાપ પડી છે. પોતાના ભૂતકાળના વિચારો,

પોતાની ઇચ્છાઓ કે પોતાનાં સ્વપ્નાઓના એ કદી ગુલામ બન્યા નથી; એ બધાં પર એમનું પ્રભુત્વ રહ્યું છે.

પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ દરમ્યાન, તુર્કસ્તાનના માથા પર જે વિનાશ તોળાઈ રહ્યો હતો તેમાંથી એને ઉગારી લેવા માટે કેટલાએ બ્રિટિશ રાજદ્વારીઓ ચિંતામુર હતા. તે વેળા, મને યાદ છે કે, ચર્ચીલે મને કહી નાંખ્યું હતું કે તુર્કસ્તાન તો વિજેતાને માટે પારિતોષિકરૂપ બનશે. એમણે એમ પણ કહ્યું હતું કે તુર્કસ્તાન યુરોપનો ક્ષીણ થઈ ગએલો, મરવા પડેલો, માંદો આદમી છે. એને બચાવવા માટે પ્રયત્ન કરવાનો કોઈ અર્થ નથી..

બીજાં વિશ્વયુદ્ધ દરમ્યાન અને તે પછીથી આધુનિક તુર્કસ્તાનનો વિન્સટન ચર્ચીલ કરતા બીજો કોણ પ્રેમાળ પ્રશંસક, મક્કમ સમર્થક અને મિત્ર છે? તેઓ હવે આધુનિક તુર્કસ્તાનના ચારિત્ર્યમાં રહેલા ચેતન અને અડગ તાકાતમાં દ્રઢ શ્રદ્ધા રાખતા થઇ ગયા છે. તુર્કીનું આ ચારિત્ર્યબળ આનાતોલિયાની પહાડી ભૂમિમાં વિકસ્યું છે. કમાલ અતા તુર્કની નેતાગીરી હેઠળ તુર્કિના થએલા પુનરુદ્ધારમાં જે સામર્થ્ય રહેલું છે તેના માટે પણ તેઓ ખરા દિલથી પ્રશંસા કરતા થઇ ગયા છે. ઓટોમન એમ્પાયર-ઉસ્માનીઆ સલ્તનતની જે અવદશા એના નેતાઓની આંધળી અને મૂર્ખાઈભરેલી નીતિને પરિણામે થઈ હતી તેની રાખમાંથી ફિનિક્ષ-હુમા પક્ષીની માફક કમાલ અતા તુર્કની સરદારી હેઠળ તુર્કસ્તાનનો આ પુનરુદ્ધાર થયો હતો.

હિંદુસ્તાનના વિષયમાં, ચર્ચીલના દ્રષ્ટિબિંદુમાં થએલી ઉત્ક્રાંતિ એથીએ વધુ આશ્ચર્યકારક છે. ગોળમેજી પરિષદ વેળા એમણે જે વલણ દાખવ્યું હતું, અમને સંબોધન કરતા જે ધ્વનિ એમણે કાઢ્યો હતો, અને સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્યનો વિચાર કરવા વિષે પણ જે ઉચ્ચ વિરોધ એમણે દાખવ્યો હતો એ મને યાદ છે. એમ છતાં આ જ ચર્ચીલે ૧૯૪૨માં સર સ્ટેફર્ડ ક્રિપ્સને એવી સૂચનાઓ આપીને હિંદુસ્તાન મોકલ્યા હતા કે જેનું અંતિમ પરિણામ સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા અને હિંદી પ્રજાસત્તાકનાં નિર્માણમાં જ આવી શકે. અને જ્યારે સામ્રાજ્યમાંથી અંતે હિંદ છૂટું થઈ ગયું, બ્રિટિશ તાજનો શ્રેષ્ઠતમ હીરો ખરી

૧. ગ્રીક દંતકથાનું એક કલ્પિત પક્ષી જે લરમ થઈ જઈ પોતાની રાખમાંથી જ પાછું સજીવન પામ્યું છે. આ પક્ષીને મુસ્લિમો હુમા પક્ષી કહે છે. —પ્રકાશક

પડયો, છેલ્લા બ્રિટિશ સૈનિકે અને છેલ્લા બ્રિટિશ રાજતંત્રવાહુકે હિંદુસ્તાનની ભૂમિનો ત્યાગ કર્યો, ત્યારે હુકીકત બનેલી હિંદની આઝાદીનો ચર્ચાલે કરેલો સ્વીકાર સાચાં દીલનો અને સૌજન્યભર્યો હતો.

જે મહત્વની ઘટનાઓની પરંપરાને પરિણામે હિંદુસ્તાન સ્વતંત્ર થયું, એ પેટાખંડના ભાગલા પડીને ભારત અને પાકિસ્તાન એવાં બે નવા સાર્વભૌમ રાજ્યો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં અને હિંદી લેશકરના પણ ભાગલા પડયા એ ખાખતનો રૂઢિચુસ્ત-કો-અરવેટિવ પક્ષના નેતા તરીકે, ચર્ચાલે, સ્વસ્થ ચિ-તે સ્વીકાર કર્યો.

જે અનેક વરસોથી હું સર વિન્સટન ચર્ચીલને ઓળખતો આવ્યો છું તે દીર્ઘ ભૂતકાળ તરફ હું દ્રષ્ટિપાત કરું છું, ત્યારે મને ખાતરી થાય છે કે ઈશ્વરે જે મોટામાં મોટો આશીર્વાદ એમના પર ઉતાર્યો છે તે એમનું આરોગ્ય છે. તેઓ લોખંડી ખાંધાના છે, અને જીવનભર એમણે તેને વધારેમાં વધારે કસ્યો પણ છે. ડોક્ટર તરફથી લદાતા બધા જ વિધિનિષેધો-આ કરો, આ ન કરોની એમણે અવગણુના કરી છે, તેઓ અવિરત કામ કરતા રહ્યા છે; શ્રમભરી રમતગમતો એ રમ્યા છે, પોલોથી માંડીને ચિત્રકળા સુધીની અગણિત પ્રવૃત્તિઓમાં એમણે નિપુણતા મેળવી છે, અને એમને પોતાની આગળ ધરવામાં આવેલી કોઈપણ સ્વાદિષ્ટ વાનગી, ધાન્ડીનો ગ્લાસ કે સિગારની ના પાડતા મેં કદીએ જોયા નથી. આ જોમ અને આ જૂસ્સો એમના લગ્ય શરીરબંધારણને લીધે જ ટકી રહ્યાં છે. મારા ઘોડાઓ જોવા માટે આવેલા પેલા જીવાન સખાલટર્નનું આ જ શરીરબંધારણ હતું, અને સમસ્ત સુધરેલા જગતનો આદર અને પુન્યભાવ વરેલા ઘડાયેલા મુત્સદીનું પણ એ જ શરીરબંધારણ રહ્યું છે.

૧૯૦૬ના એ કટોકટીભર્યા વર્ષમાં ઈંગ્લેંડમાં થએલી ચૂંટણીને પરિણામે સરકાર બદલાઈ એની અસર હિંદુસ્તાન ઉપર પણ થઈ. એ ઉનાળામાં હું ઈંગ્લેંડમાં હતો ત્યારે હિંદુસ્તાનના મારા મિત્રોએ મને લખીને જણાવ્યું હતું કે હવે અતે સરકારને લાન થવા માંડયું છે કે હિંદુસ્તાનમાં મુસ્લિમ પ્રશ્ન જેવી કોઈ ખાખત છે અને એને જૂઠ્ઠી બનાવટ ગણીને કાઢી નાખી શકાય એમ નથી.

છેક ૧૮૫૭થી તથા હિંદુસ્તાન પરની સત્તા ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપની પાસેથી તાજ હસ્તક ગઈ ત્યારથી, રાજદ્વારી દ્રષ્ટિએ, અંગ્રેજો મુસ્લિમોની,

વધતેઓછે અંશે અવગણના કરતા આવ્યા હતા. હિંદુસ્તાનના નવા રાજ્યકર્તાઓ, જે રાજકર્તાઓને—મોગલ શહેનશાહોને તેમણે હરાવ્યા હતા તેમની સાથે ધર્મ અને ભાષાનાં બંધનોથી ભેડાએલા એવા મુસ્લિમોથી વિમુખ બને તે કદાચ અસ્વાભાવિક ન ગણાય. મુસ્લિમોને વહીવટી તંત્ર કે રાજકારણમાં પ્રવેશ મળતો નહોતો; બહુ જ થોડા મુસ્લિમો અંગ્રેજોનો અભ્યાસ કરતા હતા કે અંગ્રેજી વાંચી શકતા. મોગલ શહેનશાહોનું પતન કૃષ્ણતાથી ભરેલું હતું. એની અસર બે પેઢીઓ સુધી ચાલુ રહી જેને પરિણામે મુસ્લિમોને પોતાનાં જ વતનમાં એકલતા અને લાચારીનું ભાન થતું રહ્યું. નવા શાસકો હેઠળ હિંદુ બહુમતીની સ્થિતિ વધુ સારી હતી; અને તેનો એમણે પૂરેપૂરો લાભ ઊઠાવ્યો. લાંબા વખત સુધી મુસ્લિમો ફ્રેન્ચો જેને “ફ્રેંકી દેવાની વસ્તુ” (*quantita negligeable*) કહે છે તેવા બની ગયા હતા, પરંતુ આખરે તો અમારો અવાજ સંભળાવાનો હતો. વાયસરોય લોર્ડ મિન્ટોએ અમારા પ્રતિનિધિમંડળને મુલાકાત આપવાનું સ્વીકાર્યું હતું અને એ પ્રતિનિધિમંડળનું નેતૃત્વ મારે લેવાનું હતું.

અમને એ વાતનું ખરેખરું ભાન હતું કે લાંબા વખતથી અમારી અવગણના કરવામાં આવી છે, હિંદુ બહુમતીને મન તો—કોંગ્રેસ પક્ષમાના એમના નેતાઓ જે રીતે એમનું પ્રતિનિધિત્વ કરતા તે લક્ષમાં લેતાં—અમે દેશનાં રાજકીય અંગમાં ખટકતા કાંટા સમાન હતા, અને રાષ્ટ્રવાદની બડીબડી વાતો થઈ રહી હતી તે છતાં, જે મહત્વકાંક્ષાઓ પોષવામાં આવતી હતી તેમ જ જે યોજનાઓ ઘડવામાં આવતી હતી એમાં અમારો કદી વિચાર સરખો પણ કરવામાં નહોતો આવતો. વાયસરોયની લેજસ્લેટિવ કાઉન્સિલમાં મુસ્લિમોના સાચા પ્રતિનિધિઓને બદલે ત્રીભ દરબજાના જીહુરુઆઓને મોકલવાનું કોંગ્રેસીઓએ ચાલું રાખ્યું હતું અને પરિણામે એક કોમ તરીકેનું અમારું અલગ વ્યક્તિત્વ અને એને અનુસરતો અમારો દરબજો ખિટિશો ભૂલી ગયા હતા.

અમે હવે નકકી કચું કે આ વલણ બદલાવવા માટે ખડા થવાનો વખત આવી પહોંચ્યો છે. અંધારણીય સુધારાની ચર્ચા થવાની હોય, તો એના નિર્ણયમાં અમારો અવાજ પણ હોવો જોઈએ. વાતાવરણમાં સુધારાના સૂર ઊઠી રહ્યા હતા, પરંતુ, એ પછીના ચાળીસ વર્ષ આદનાં આજનાં કેવળ

બુદ્ધા જ રાજકીય વાતાવરણમાં, એ સમજી લેવાની જરૂર છે કે એ સુધારાના ઉદ્દેશ અને હેતુ ખૂબ જ મર્યાદિત હતા. રાજવૃહીવટઅંગેની અને કાયદાકાનૂન ઘડવાના સમ્બંધીની હિંદુસ્તાનમાંની ખ્રિટિશની સર્વોપરી સત્તા અફર અને અચળ રહેવાની હતી. મોર્લિમિન્ટો સુધારા તરીકે યોગ્યભાષ્યેલા એ સુધારાઓમાં, તેમ જ જેમાં એનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો તે ૧૯૦૭ના ઇન્ડિયન કાઉન્સિલ્સ એક્ટ નામના કાયદામાં, હિંદુસ્તાનના અતિમ સ્વરાજ માટેના ઉત્ક્રાંતિક્રમનું અથવા તો ખ્રિટિશ પાસેથી હિંદીઓના હાથમાં સત્તા સોંપવાનું સૂચન સરખું છે, નહોતું. બુદ્ધ જહોન મોર્લિમિએ કહ્યું હતું, “કેનેડામાં ફરકોટ (રૂંવાટીવાળો કેટ) કદાચ ઘણો સારો લાગે, પણ હિંદુસ્તાનમાં એ ખિલકુલ નકામો જ નીવડે.”—આમ સૂચનાત્મકરીતે કેનેડાએ જે રાજકીય અને બંધારણીય ઉત્ક્રાંતિક્રમનો અનુભવ કર્યો હતો તેને હિંદને માટે નકારી કાઢવામાં આવ્યો હતો. (અલબત્ત, જોકે હિંદે પોતે એનો નકાર કર્યો નહોતો). મોર્લિમિન્ટો દરખાસ્તોનો જે એક માત્ર ઉદ્દેશ હતો, અને જે ઉદ્દેશ એણે સિદ્ધ પણ કર્યો, તે એટલો જ હતો કે સ્થાનિક અને કોમી બાબતોમાં હિંદીઓને થોડીક સત્તા સોંપવી અને તેમને, અત્યંત મર્યાદિત ધોરણે, એમની પોતાની જ બાબતમાં સલાહ આપવાનો—નિર્ણય નહિ પણ સલાહ આપવાનો—અધિકાર આપવો.

પરંતુ, આટલી મર્યાદામાં રહીને પણ, આ સુધારાઓ પ્રગતિકારક હતા, અને મુસ્લિમ દ્રષ્ટિબિંદુ પ્રમાણે તો એ ખાસ અર્થસૂચક હતા. ૧૮૬૨ના કોસ-લેન્સડાઉન સુધારાઓ પછીના અમારા અનુભવ પરથી અમારે કયો માર્ગ લેવો તે અમે સમજી શક્યા હતા; કોંગ્રેસ પક્ષમાં રહેવાથી કે તેની સાથે જોડાણ કરવાથી અમને યોગ્ય ન્યાય મળે એવી કોઈ આશા નહોતી. ૧૯૦૬માં હવે અમે વાયસરોયને ખરી હકીકતનું પ્રત્યક્ષ દર્શન કરવાનું હિંમતલેર જણાવ્યું; અમે એવી માંગણી કરી કે હિંદુસ્તાનના મુસ્લિમોને માત્ર એક લઘુમતી કોમ તરીકે નહિ પરંતુ એક પ્રબલ માંહેની ખીણ પ્રબલ તરીકે ગણાવી જોઈએ અને એમના અધિકારો અને જવાબદારીઓનું કાયદાથી રક્ષણ થવું જોઈએ. ઇતિહાસે છેક ત્યારથી, પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ પછી અને ત્યારબાદ વારંવાર, સચોટરીતે દર્શાવ્યું છે કે લઘુમતીઓનું અસ્તિત્વ એ આપણા જમાનાનો એક મહાપ્રશ્ન છે—લઘુમતી એટલે

અહુમતી કરતાં સંખ્યા બળમાં કદાચ નિર્બળ પરંતુ પોતે અલગ પ્રબલ છે એ વિષે જરાય ઝોઘી સલાન નહિ એવી, એક કોમની અંદર વસી રહેલી, પ્રબલકીય અસ્મિતાવાળી ખીજી કોમ. આયરલેંડ, પોલેંડ, ઝેકોસ્લોવેકિયા, બુગોસ્લાવિયા—દુનિયાના નકશાએ લઘુમતીની મુશ્કેલ અને ગૂંચવણભરી સમસ્યાઓ ધરાવતા કેટકેટલા દેશોથી અંકિત થયેલા છે ?

૧૯૦૬માં અમારા સંબંધમાં એવો સિદ્ધાંત સ્વીકારી લેવાની અમે માંગણી કરી, જેનો સમાવેશ એ સુધારાની દરખાસ્તોને પરિણામે રચનારા કોર્ટપણ કાયદામાં કરવામાં આવવો જોઈએ. અમે સ્થાનિક સંસ્થાઓ અને ધારાસભાઓ (લેજિસ્લેટિવ કાઉન્સિલ્સ) બંનેમાં મુસ્લીમોને પૂરંતુ અને અલગ પ્રતિનિધિત્વ મળે એવી માંગણી કરી, અને અમે એવી પણ માંગણી કરી કે એ પ્રતિનિધિત્વ અલગ કોમી મતાધિકાર અને મતપત્રક દ્વારા મળવું જોઈએ. ટૂંકામાં, અમને મુસ્લિમોને એ માટે અમારા પોતાના પ્રતિનિધિઓ ચૂંટવાનો હકક હોવો જોઈએ. પંબાબ અને તે વખતના પૂર્વબંગાળ જેવા અમારી અહુમતીવાળા પ્રદેશમાં હિંદુઓને, તેમનાં હિંતોના સંરક્ષણ માટે, અમુક વધારાની બેઠકો આપવાનું અમે કબૂલ કર્યું, પણ બદલામાં અમે માંગણી કરી કે જે વિભાગોમાં હિંદુઓની અહુમતી હોય તેમાં અમને પણ એ રીતે વધારાની બેઠકો મળવી જોઈએ.

અમારા પક્ષના સંબંધમાં અમારે જે કહેવાનું હતું તે લોર્ડ મિન્ટોએ સહાનુભૂતિપૂર્વક સાંભળ્યું. એમણે અમને ખાતરી આપી કે રાજ્યનાં વહીવટી તંત્રમાં જે કંઈ ફેરફાર કરવામાં આવશે તેમાં મુસ્લિમ કોમનાં રાજદ્વારી હકકો અને હિંતોનું રક્ષણ કરવામાં આવશે. અમારા સિદ્ધાંતનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો. અમારી બધી જ નહિ તો ઘણીખરી માંગણીઓ એની વિગતો સહિત કબૂલ રાખવામાં આવી. અમારા અભિપ્રાય મુજબ, વાયસરોયની કારોબારી કાઉન્સિલને માટે અંતે જે એક હિંદી બેઠક નક્કી કરવામાં આવી હતી તેને બદલે એક મુસ્લિમ અને એક હિંદુ એમ બે બેઠકોની જોગવાઈ કરવામાં આવી હોત તો સાઈ થાત. પરંતુ અંતે તો, ન્યારે મેં આ મુદ્દો ઊઠાવ્યો ત્યારે જહોન મોર્લિંએ પોતે મને કહ્યું: “બહો છો ને, તમારે વધુ પડતી સત્તા મેળવવી જોઈએ નહિ.”

મોર્લિંના આ અભિપ્રાય ઉપર ઈતિહાસે કરેલી કટાક્ષભરી ટીકા પર

ભાર મૂકવાની જરૂર નથી. પરંતુ એ સમયના સંબંધોમાં, મોર્લિંગ-મિન્ટો સુધારાઓ એ ખરેખર આગેકદમ સમાન હતા. અમે એક મહાન રાજદ્વારી સિદ્ધાંત સ્થાપીત કરી શક્યા હતા; હવેથી હિંદુસ્તાનની તમામ અંધારણીય પ્રગતિમાં એ સિદ્ધાંતનો અમલ કાયમી અંગરૂપ બની રહેવાનો હતો. પરંતુ એ સિદ્ધાંતનો સ્વીકાર વિના વિરોધે કરવામાં નહોતો આવ્યો. અને જે ભૂતકાળમાં નજર કરતા લોર્ડ મોર્લિંગનાં જે વચનનો મેં હુમણા જ ઉલ્લેખ કર્યો છે તેમાં કટાક્ષનો કંઈક અંશ હોય, તેો અમે જે વલણ લીધું હતું તેનો વિરોધ કરનારા પ્રમુખ મુસ્લિમ ગૃહસ્થાનાં નામ અને વ્યક્તિત્વમાં આથી ઘણા વધારે વિલક્ષણ પ્રકારનો કટાક્ષ રહેલો છે. કેમકે લોર્ડ મિન્ટોએ અમારી માંગણીઓનો જે સ્વીકાર કર્યો તે ત્યારપછીની ઉત્તરોત્તર બ્રિટિશ સરકારોએ હિંદ માટેની રજૂ કરેલી ભાવિ અંધારણીય દરખાસ્તના પાયારૂપ હતો, અને એનું આખરી અને અનિવાર્ય પરિણામ હિંદુસ્તાનના લાગલા અને પાકિસ્તાનની સ્થાપનામાં આવ્યું.

તો પછી ૧૯૦૬માં અમારા અતિ પ્રતાપી વિરોધી કોણ હતા ? ધીકતી અને બહોળી પ્રેક્ટીશ ધરાવતા મુંબઈના પ્રખ્યાત મુસ્લિમ બેરિસ્ટર મિ. મહમદઅલી જીન્નાહ. ઈંગ્લેંડ જઈ આવીને બેરિસ્ટર થયા પછી, તેઓ મુંબઈમાં આવીને વસ્યા, અને ત્યાં -જરાપણ અંગત ધનદૌલત કે લાગવગ ધરાવતા ન હોવા છતાં- ઝડપથી સફળ પ્રેક્ટીસ સ્થાપી, તે વેળા અમારો પહેલો પરિચય થયો. અમારી વચ્ચે હુમેશાં મિત્રાચારીલયો સંબંધ રહ્યો હતો, પરંતુ આ સમયે તેઓ, મેં અને મારા મિત્રોએ જે કંઈ કર્યું હતું અને જે કંઈ કરવા મથતા હતા તેના, કટ્ટર વિરોધી તરીકે બહાર આવ્યા. આવું વલણ લેનારા તેઓ એક માત્ર પ્રતિષ્ઠિત મુસ્લિમ હતા, પરંતુ એમના વિરોધમાં શબ્દ સંકેત જેવું કંઈ નહોતું; એમણે કહ્યું કે તમારો અલગ મતાધિકારનો સિદ્ધાંત રાષ્ટ્રને જે વિરોધી લાગમાં વહેંચી નાખે છે અને લગભગ પા સદી સુધી તેઓ અમારા સૌથી કટ્ટર વિરોધી અને ટીકાકાર રહ્યા હતા. હિંદુસ્તાનની એકતાના આ ચુસ્તમાં ચુસ્ત હિમાયતીનું જે સંબંધોને કારણે -ખાસ કરીને કોંગ્રેસમાંની હિંદુ બહુમતીનાં હઠાગ્રહ અને જીદી મૂર્ખતાને લીધે- એ એકતાના મક્કમમાં મક્કમ વિરોધી તરીકે પરિવર્તન થયું તેની હું આગળનાં પ્રકરણમાં વિસ્તૃત ચર્ચા કરીશ; અને ત્યારે એનો પણ વિગતવાર ચિતાર આપીશ કે તેઓ, આઠ કરોડ મુસ્લિમોના બિનહુરીફ નેતા તરીકે,

કેવાં ભાગ્યનિર્માણ અનુસાર પાકિસ્તાનનું સ્વતંત્ર અને અલગ રાજ્ય સ્થાપવામાં વિજયી બની શક્યા - એ પાકિસ્તાન જેને માટે શરૂઆતમાં અમે અબજો અને આડકતરી રીતે કામ કરતા હતા, અને એમણે અંતે પોતાની ઈચ્છાશક્તિ અને બુદ્ધિનાં પૂરેપૂરાં સામર્થ્યવડે સલાનપણે અને સીધીરીતે કામ કર્યું હતું. અત્યારે તો આ બધામાં કાળનો જે કટાક્ષ રહ્યો છે તેનો જ વિચાર કરું છું.

૧૯૦૬માં અમે મેળવેલી સિદ્ધિ પૂરતાં મહત્વની લાગતી હતી; અને એ કાર્ય સાથે સૌથી નિકટનો સંપર્ક ધરાવનારા એવા અમને - ખાસ કરીને નવાબ મોહસીન-ઉલ-મુલકને અને મને - એમ સ્પષ્ટરીતે લાગતું હતું કે અમે અલગ મતાધિકારનો હક પ્રાપ્ત કર્યો હોવાથી એ અલગ પ્રતિનિધિત્વને અસરકારક બનાવવા સારૂ અમારી એક રાજદ્વારી સંસ્થા હોવી જોઈએ. આથી એ વર્ષના પાછલા ભાગમાં ઢાકા ખાતેની બેઠકમાં એલ ઇન્ડિયા મુસ્લિમ લીગની સ્થાપના કરવામાં આવી. સંજોગવશાત એ બેઠકમાં હું હાજર રહી શક્યો નહોતો. પરંતુ એના પ્રથમ પ્રમુખ તરીકે મને ચૂંટી કાઢવામાં આવ્યો, અને એ હોદ્દા પર ૧૯૧૨ સુધી હું રહ્યો હતો. ।

અમારાં પ્રતિનિધિમંડળની વાયસરોય સાથેની મુલાકાત, અમારી માંગણીઓનો એમણે કરેલો સ્વીકાર, ત્યારબાદ એલ ઇન્ડિયા મુસ્લિમ લીગની સ્થાપના અને એના પ્રમુખ તરીકેની મારી ચૂંટણી - આ બધા બનાવો મારે માટે, એકાગ્ર રાજકીય પ્રયત્નોની પાછળ ગાળેલા સમયની પરાકાષ્ટા રૂપ હતા. આ પરિશ્રમની અસર મારા શરીર ઉપર થઈ હતી, અને વાયસરોયને મળવા અમે સિમલા ગયા, ત્યારે હું બેશુદ્ધ થઈ ગયો હતો. મારે શરીર સુધારવાની જરૂર હતી અને આ કામની સાથેસાથ મારા જ્ઞાન અને અનુભવમાં પણ વૃદ્ધિ કરવાનું મેં વિચાર્યું. મારા એક ફ્રેન્ચ મિત્ર મોર્યોં રેને ટેલોમન, જેઓ પાછળથી અમેરિકામાં ફ્રેન્ચ સાહિત્યના પ્રોફેસર બન્યા હતા, અને થોડા સમય પહેલાં જ જેમનું અવસાન થયું છે, તેમની સાથે હું જગતના પ્રવાસે નિકળ્યો. અમે પૂર્વ તરફ, પ્રથમ મલાયા અને સિંગાપોર અને પછી ચીન તરફ ગયા.

એ વેળા ચીનની પરિસ્થિતિ બેદજનક હતી. પેકિંગમાં વૃદ્ધ વિધવા મહારાણી પોતાના ઉનાળુ મહેલમાં એકાંતવાસમાં રહેતાં હતાં; તેની

દિવાલો બહારનું એમનું સામ્રાજ્ય અંધાધુંધીમાં ભૂર્ણશીર્ષુ થઈને તૂટી પડવાની આણી પર આવ્યું હતું. દરિયાકાંઠા પરના શહેરોમાં અને વહાણોની અવરજવર થઈ શકે એવી ચીનના વેપાર માટેની ધોરીનસો સમી મોટી નદીઓના ઉપરના પ્રદેશોમાં, વિદેશી-યુરોપીય-વેપારી કોમોએ અંદર અગેની સંધિઓ અને કરારો દ્વારા છૂટછાટ મેળવી અંકુશ જમાવ્યો હતો. ત્યાં વેપાર કરવા આવેલા કોઈપણ યુરોપિયન રાષ્ટ્રનું કોઈપણ રીતે સંસ્થાન ન કહી શકાય એવા એ દેશના આ વિસ્તારોમાં અહિં, સૌથી તોછડો અને જરાતાલયો સંસ્થાનવાદ પ્રવર્તતો દેખાય એ આશ્ચર્યકારક અને ચિંતાજનક હતું. શાંગહાઈ, હેંગકોવ અને ખીન્ગ એવા શહેરો, જ્યાં વિદેશીઓને છૂટછાટ આપવામાં આવી હતી, તે વિસ્તારો રાજદ્વારી તેમ જ આર્થિક સત્તાના દુર્ગ સમા તથા વિદેશી શહેર જેવા જ બની ગયા હતા. મળેલી છૂટછાટને પરિણામે, જ્યાં વસવાટ થયો હતો તેની મર્યાદામાં, એ વિસ્તારો ઉપર ખરૂં જોતાં તો, માત્ર વધારાનું પરદેશી વહીવટી તંત્ર જ આવ્યું હતું. વિદેશીઓની સત્તા અને પ્રતિષ્ઠા એટલી ભારે હતી, અને મંચુ સરકારની સત્તા એટલી બધી નિર્બળ હતી કે એ દિવસોમાં યુરોપીય રાષ્ટ્રના એલચીઓ, ચીનના સાચા શાસકો હતા, જેમાં મુખ્ય શાંગહાઈના બ્રિટિશ કોન્સલ જનરલ હતા. ચીનનું વહીવટી તંત્ર વેરવિખેર થઈ રહેલું હોવાને કારણે તવંગર ચીનાઓ વિદેશી વસાહતોમાં પોતાની સંપત્તિ સલામતી અને રક્ષણ માટે ખસેડતા હતા અને મૂડીનું રોકાણ પણ ત્યાં જ કરતા હતા - જેમ આજે ઘણા યુરોપિયનો પોતાની થાપણ અમેરિકા અને કેનેડા ખાતે મોકલી રહ્યા છે.

સંસ્થાનવાદનું એ વાતાવરણ જેટલું સર્વવ્યાપક હતું તેટલું જ ઘૂણાજનક હતું. હું પી. એન્ડ ઓ. ના જે જહાજમાં હોંગકોંગથી શાંગહાઈ જઈ રહ્યો હતો, તેમાં અમારી સાથેના મુસાફરોમાં યુનાન પ્રાંતના શાહી વાયસરોય પણ હતા-પોતાના દેશમાં એમનું કંઈક મહત્વ હોવું જોઈએ, એમ કોઈને લાગે તેમાં નવાઈ નથી. અમે જ્યારે શાંગહાઈ પહોંચ્યા ત્યારે ચીનના કહેવાતા શાહી નૌકાજકાતખાતાના અધિકારીઓએ-આખરે તો, એ લોકો ચીની સરકારના નામના નોકરો હતા તેમણે-આ મોલાદાર શખ્સ સાથે જે

રીતનું વર્તન ચલાવ્યું તેથી મને સાચે જ આશ્ચર્ય થયું, અને તીવ્ર આઘાત પણ લાગ્યો. આની સરખામણીમાં બ્રિટિશ ઉતાડ્યો અને મારા તરફની તેમ જ મારા હિંદી નોકરો તરફની પણ એમની વર્તણૂક જુદા જ પ્રકારની હતી. અમારા પ્રત્યે દરેક રીતે સૌજન્ય અને વિવેક દાખવવામાં આવ્યાં હતાં. એની સાથે તોછડું અને ઉદ્દતાઈભર્યું વર્તન ચલાવવામાં આવ્યું હતું, એની બધી પેટીઓ ખોલી નાખીને તપાસવામાં આવી હતી અને જકાતખાતાના અધિકારીઓએ એમના ઝલ્લાઓ તેમ જ એમના પદવિસ્તૂચક ચંદ્રકોની સુખ્યા ખરાબર ઝડતી લીધી હતી, વસ્તુસ્થિતિ પર પ્રકાશ પાડનાર આ ઘૃણાજનક ભેદભાવને હું કદી ભૂલ્યો નથી.

વિદેશી વસાહતોની અંદર સામાન્યરીતે ચીનાઓ તરફ દાખવવામાં આવતું વર્તન લગભગ જૂદમી કહી શકાય એવું હતું. ત્યાંની બધી જ સારી હોટલોમાં ચીનાઓને, એમને માટે ખાસ અલગ રાખવામાં આવેલા વિભાગ સિવાય, પ્રવેશ કરવાની મનાઈ હતી. રેસ્ટોરાંઓમાં પણ આવી જ પરિસ્થિતિ હતી. યુરોપિયન ક્લબોમાં તો એમનો સંપૂર્ણ અહિંકાર કરવામાં આવ્યો હતો. દુકાનોમાં સુખ્યા કોઈ યુરોપિયન કે અમેરિકન ઘરાક ચીની ઘરાક પછી આવીને પૂછપરછ કરે તો ચીની ઘરાકને બાબુએ ખસીને પોતાનો વારો આવે ત્યાં સુધી થોભી જવું પડતું. દક્ષિણ આફ્રિકાના આજના રંગભેદ વિષે આપણા સાંભળવામાં ઘણું આવે છે. આ સદીની શરૂઆતનાં વરસોમાં ચીનમાં રંગભેદ કડકરીતે ઠોકી ખેસાડવામાં આવ્યો હતો - આંતરરાષ્ટ્રીય કાનૂન પ્રમાણે બધા વિદેશીઓને ખુદ જે સરકારના પરોણાઓ તરીકે માનવામાં આવતા હતા તે જ સરકારના અધિકારીઓ તરફ દર્શાવવામાં આવતો ભેદભાવ કંઈ ઓછો ઘૃણાસ્પદ નહોતો. ચીનના યુદ્ધિમાન વર્ગના મનમાં આ વલણની કડવી યાદ લાંબા વખત સુધી રહે એમાં કંઈ નવાઈ છે ખરી ?

ચીનનો જુનવાણી અધિકારીવર્ગ, અલબત્ત પ્રવાસ ખેડતો નહિ અને ચીનની બહારના જગતનું એને જ્ઞાન પણ અલ્પ હતું, પરંતુ છેક ૧૯૦૬માં પણ કેટલાક ચીની વિદ્યાર્થીઓ અમેરિકાની વિદ્યાપીઠોમાં અભ્યાસ કરવા જતા અને અભ્યાસ કરી સ્વદેશ પાછા ફરતા. જુનવાણી અધિકારીવર્ગના મનુષ્યોએ વિદેશીઓનાં વર્તનના પ્રત્યાઘાત તરીકે સ્વાભાવિકરીતે જે શાંત, એકલસૂરી ઉપેક્ષાવૃત્તિ ધારણ કરી હતી તેનાં પ્રમાણમાં એ વિદ્યાર્થીઓની લાગણીની કટુતા સાંભવિતરીતે વધુ તીવ્ર અને વધુ ઊંડી હતી.

સિંગાપુરના અમારા એક ચીની મિત્રે જે કેટલાક તાલેવંત ચીની વેપારીઓ પર અમને ઓળખપત્રો લખી આપ્યા હતા તે વેપારીઓએ શાંગહાઈમાં ટેલોમન અને મારાં માનમાં ચીની ઢબનો લોજનસમારંલ ગોઠવ્યો હતો.

રાખેતા મુજબ મુરઘીની વાનગીઓ તેમ જ ખીજી વાનગી જે ખરેખર ધરાન, તુર્કી, મિસર તથા મધ્યપૂર્વના બધા દેશો, અને કોકેસસ સુધ્યામાં ખવાતા કવાબના જેવી હુતી પશુ જેને એ લોકો દહીં ગોશત (ટાર્ટર ગ્રીલ્ડ મીટ) કહેતા હતા તે અમને પીરસવામાં આવી. અમે જ્યારે એમ જણાવ્યું કે દુનિયાના મોટા ભાગમાં અને ખાસ કરીને જેનો મને સારી પેઠે પરિચય છે તે ભાગમાં, આ વાનગી ઘણી જાણીતી છે, ત્યારે અમારા યજમાને કહ્યું, “હા, આપણા માટે એ એક ચીની મુસ્લિમ રસોઈયાએ તૈયાર કરી છે.” એ પછી કુમળા વાંસ અને ડાટેલા ઈંડા જેવી ચીનની શ્રેષ્ઠ વાનગીઓ આવવા માંડી અને તે પછી અમારા આગળ એક વાનગી દરવામાં આવી, જેને પહેલાં અમે ખામ (સર્પાકાર) માછલી ધારી લીધી.

સહભાગ્યે-ખરેખર, કેવાં સહભાગ્યે ! -ટેલોમને કહ્યું; “આ વાનગીને તો અમે સારી પેઠે જાણીએ છીએ.”

ટેલોમનની આ નાનકડી ભૂલ પ્રત્યે સવિવેક હાસ્ય કરતાં અમારા યજમાને કહ્યું: “અરે નારે, આ તો સાપ છે.”

દરેક વસ્તુની હદ હોય છે, અને અમારે માટે આ વાત હદ વટાવી જતી હતી. અમારા નેપકીનની અંદર છૂપાવીને, અને કોઈ જોઈ ન જાય એવી આશાથી બનતી કાળજી રાખીને, અમે એ વાનગીને ખાતુએ સરકાવી દીધી. એ પછી ઘણાં વરસો બાદ, એક સરકારી ચીની લોજનસમારંલમાં આ જ જાતની વાનગીની કેટલાક વિદેશીઓ ઉપર કેવી અસર થઈ હતી તેનો અહેવાલ વર્તમાનપત્રોમાં વાંચ્યો હોવાનું મને યાદ છે. એ સઘળા બહુ બિમાર થઈ ગયા હતા અને કેટલાક મરી ગયા હતા.

સમાજશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓને રસ પડે એવી એક વસ્તુ એ હતી કે એ જમાનામાં શાંગહાઈ અને હોંગકોંગ બન્ને સ્થળે અમેરિકન સ્ત્રીઓનાં નાનાં જૂથો દ્વારા “સ્વાગત સદનો (Welcome Houses)” ચલાવવામાં આવતાં હતાં. આ સદનોમાં અશિષ્ટતા અથવા અણુઘડપણાનું એકેય લક્ષણ

નહોતું; ત્યાં સભ્યતાનું દમનકારી લાગે એવું ઘેરૂં વાતાવરણ પ્રવર્તતું હતું. આવાં ગૃહોમાં પહેલીવાર દાખલ થનારનાં મન પર એવી છાપ પડતી કે જાણે પોતે કોઈક સાનુકૂળ પરંતુ વધુ પડતી કડક રીતભાતવાળા સામાજિક સંમેલનમાં આવી ચડ્યો છે. સમાજમાં નિષ્કલંકતા માટે પ્રતિષ્ઠા પામેલા એવા યુરોપિયને અને અમેરિકનોને જ ત્યાં દાખલ થવા દેવાતા. આ ગૃહો ચલાવનાર ઘણી સ્ત્રીઓ તાલેવંત તરીકે લોકોમાં જાણીતી હતી અને કેટલીક તે શાંગડાઈના રેસના ઘોડાની માલિકી પણ ધરાવતી હતી. એમના તરફ માનની નજરે જોવામાં આવતું હતું. તેઓ એ સમયની યુરોપની ફેશનેબલ સભ્ય સામાન્યા (ડેમી મોન્ડે) સ્ત્રીઓ કરતાં, એમ કહું કે, ગ્રીક હોટેરોના નામથી ઓળખાતી સ્ત્રીઓને વધારે મળતી આવતી હતી. એમાંના મોટા ભાગની સ્ત્રીઓ મૂળ સ્કેન્ડિનેવિયાની હતી અને, હું ધારૂં છું કે, સ્કેન્ડિનેવિયનોની સારી જેવી વસ્તી ધરાવતા મીનેસોટાના આસપાસના પ્રદેશોમાંથી એ આવી હતી. દુરપૂર્વમાં એવી માન્યતા પ્રચલિત હતી કે તેઓ ત્યાં એક નિશ્ચિત ઉદ્દેશથી આવી હતી: પોતાનું કુટુંબ જે દહેજ આપી ન શકે તે અહિં આવીને લેગો કરવો અને થોડાં વરસોમાં સારી જેવી દૌલત લેગી કરી, વતન પાછા ફરવું અને પ્રતિષ્ઠિત તથા કલંકરહિત કૌટુંબિક જીવનમાં લગી જવું.

ટેલોમન અને હું તે પછી જાપાન ગયા. એ પછીના વરસો દરમ્યાન જગતનું ચિત્ર એવું અનિવાર્ય રીતે બદલાઈ ગયું છે કે ૧૯૦૬નાં જાપાન વિષે એ મહત્વની હકીકતો યાદ કરવી જરૂરની થઈ પડે છે: પહેલી તો એ કે, સદીની શરૂઆતમાં કરવામાં આવેલા કરાર હેઠળ ખ્રિસ્ત અને જાપાન મિત્રરાજ્યો બન્યાં હતાં અને, ખીજ એ કે, જાપાન રશિયા સાથેનાં યુદ્ધમાંથી તાજેતરમાં વિજયી બનીને બહાર આવ્યું હતું. આધુનિક યુગમાં એ પહેલું જ યુદ્ધ હતું જેમાં એક એશિયાઈ સત્તાએ યુદ્ધમાં જિતરીને યુરોપનાં એક મહાન રાષ્ટ્રને આધુનિક શસ્ત્રસામગ્રી વડે અને આધુનિક પદ્ધતિ પ્રમાણે સખ્ત પરાજય આપ્યો હતો. ખ્રિટિશ-જાપાનના કરાર પર સહી કરવામાં આવી તે સમયે લંડન ખાતે જેઓ એલચી તરીકે હતા તે જાપાનનાં વિદેશખાતાના પ્રધાન કાઉન્ટ હુયાશીએ મારાં માનમાં ખાણાંને મોટો સમારંભ ગોઠવ્યો

હતો. ખાણું દરમ્યાન મેં તેમની સાથે પ્રિન્ટ અને જાપાન વચ્ચેના કરારની ચર્ચા કરી; અને લંડનમાં જેમની મને સારી પેઠે ઓળખાણ થયેલી એવા એ કાઉન્ટ હુચાશીએ મને ખાતરીપૂર્વક જણાવ્યું કે જાપાનના વગદાર લશ્કરી વર્ગના માણસો પ્રિન્ટ સાથે કરાર કરવાનો વિરોધ કરતા હતા અને તેઓ રશિયા સાથે બેડાણ કરવાની હિમાયત કરતા હતા. હકીકતમાં બંને દેશો સાથે એકી વખતે મંત્રણાઓ ચાલી રહી હતી, અને રશિયા સાથેની યોજના નિષ્ફળ ગઇ તેનું કારણ માત્ર એટલું જ હતું કે સૂચવાયેલી શરતોનો સ્વીકાર કરતી રશિયાની યાદી પ્રિન્ટ સાથેના કરાર પર સહી થઇ ગયા પછી આવી હતી. ઝારની સરકારે જરા વધારે ઝડપ રાખીને કામ કર્યું હોત તો આપણી સહીનો ઇતિહાસ કેવો બુદ્ધો જ થયો હોત એની કલ્પના કરવી એ રસપ્રદ અને કંઈક અંશે અહોભાવ પ્રેરે એવું છે. ઝારનાં રાજ્યને કદી પણ સુધરી ન શકે એવી રીતે નિર્બળ બનાવી દેનાર રૂશો-જાપાનીસ યુદ્ધ થયું નહોત; અને લેનિન પણ હંમેશાને દેશવટો ભોગવતા એક અભણ્યા આંદોલનકાર જ બની ન રહ્યા હોત ?

હું જે જાપાની નેતાઓને મળ્યો હતો તેમાં ફ્રિડ માર્શલ ઓયામા પણ હતા. મને યાદ છે કે એમનાં વર્તનની નમ્રતા, આત્મપ્રતીતિનો અભાવ અને સત્તાનું પ્રદર્શન કરવાની અનિચ્છા એ બધાંની મારાં મન પર ઊંડી છાપ પડી હતી અને મને એવો વિચાર આવ્યો હોવાનું પણ યાદ છે કે, આખરે તો, રશિયા સામેનાં યુદ્ધમાં પોતાના દેશને વિજયને માર્ગે દોરી જનાર મનુષ્યોમાંના જ તેઓ એક હતા અને આવા સંભોગોમાં કોઈ અમેરિકન કે યુરોપિયન લશ્કરી નેતા ધારણ કરે એના કરતાં એમનું વલણ સાવ બુદ્ધું જ હતું. મારા મિત્રોએ મને કહ્યું હતું કે ત્સુશીમાંનાં (Tsuushima) મહાન નૌકાયુદ્ધના વિજયી સેનાપતિ એડમિરલ ટોગોનું વર્તન પણ આ ફ્રિડ માર્શલ ઓયામા જેવું જ હતું.

જાપાનના વૃદ્ધ શહેનશાહ, જાપાનની ક્રાંતિ સમયેના મહાન મિકાડોની મુલાકાત મેળવવાનું મને સદલાભ્ય સાંપડ્યું હતું. એ શહેનશાહના અમલ દરમ્યાન જાપાન એક જ કૂદકે મધ્યયુગની જીવનપ્રણાલિમાંથી બહાર આવી પશ્ચિમના દેશોને એની પોતાની જ ભૂમિકા પરથી પડકાર ફેંકી શકે એવું આધુનિક, ઔદ્યોગિક અને લશ્કરી રાષ્ટ્ર બની ગયું હતું. ક્રાંતિપૂર્વે

એમની બાળવયમાં, તેઓ મિકાડો હતા એમ છતાં પણ, સોગુને (બપાની લશ્કરના સેનાપતિએ) એમને ક્યોટો ખાતે એકાંતવાસમાં તથા લગલગ ગરીબી હાલતમાં રાખ્યા હતા. એમના જેઓ નોકરો ગણાતા તેમની મારફત એમને રોજ ચોખ્ખાનું મામુલી રાશન મળતું. આ ઉદ્વેગાઈભરી નેરનૂદ્મી એમણે ફગાવી દીધી અને એનાં પરિણામ પણ બહુ ગંભીર આવ્યાં. મને એમને નેઈને આશ્ચર્ય થયું હતું કે તેઓ ઊંચા, મજબૂત અને કઠાવર ખાંધાના હતા; કોઈ પણ સ્થળે એમને કઠાવર માણસ તરીકે લેખવામાં આવ્યા હોત, પણ ટોકિયોમાં તો એમનું કદ ખૂબ આગળ તરી આવતું હતું. મારી તેમની સાથેની મુલાકાત હોહાટ ભરી હતી. નેરદાર અવાજે અને ઊંચામાં ઊંચા સૂરે તેઓ મારી સાથે વાત કરતા હતા. ઘાંટા પાડીને પ્રશ્નો પૂછતા અને પોતાને કંઈ કહેવાનું હોય એ સંબંધીના જવાબ પણ ઘાંટા પાડીને આપતાં. ઘાંટા પાડીને સવાલજવાબ કરતા ન હોય ત્યારે મોટેથી આશ્ચર્યકારક ઉદ્ગારોનો પોકાર પાડ્યા કરતા. દુભાષિયા તરીકે કામ કરનાર દરબારીએ પાછળથી મને જણાવ્યું હતું કે એમના પ્રશ્નોના મેં વાળેલા જવાબો શહેનશાહને ગમ્યા છે એવો એ આશ્ચર્યકારક ઉદ્ગારોનો અર્થ હતો.

અમે એક બપાનીસ જહાજમાં બેસીને પેસીફિક પસાર કરીને હોનોલુલુ ઉતર્યાં. જેઓ આજના હોનોલુલુથી પરિચિત છે તેમને તે વખતનું હોનોલુલુ કેવું હતું, તે સમયની એની મોહકતા અને સંપૂર્ણ શાંતિ અને આરામથી ભરેલું એનું વાતાવરણ કેવું હતું—એનો ખ્યાલ આવી શકે એમ નથી. તે વેળા અમેરિકાથી સહેલાણીઓને પેસીફિક પાર કરીને એક જ રાતમાં ત્યાં પહોંચાડી દે એવાં ઝડપી વિમાનો નહોતા. સિનેમાવાળાઓને એની બહુ થઈ નહોતી અને એમણે એનું શોષણ કર્યું નહોતું; એની અદ્ભુતતા તો ખરેખરી અદ્ભુતતા હતી. પ્રવાસીઓની અવરજવર અંગે ચાલતો ધંધો ત્યાં શરૂ થયો નહોતો, અને નૌકાનાં તેમ જ વિમાન માટેનાં વિશાળ મથકો સ્થાપાયાં નહોતાં.

એ ટાપુની તમામ જીવાન સ્ત્રીઓ ગળામાં ફૂલોના હાર પહેરીને ફરતી, અને જ્યારે તેમની કોઈની સાથે અમારો પરિચય કરાવવામાં આવતો ત્યારે તેઓ પોતાનાં ગળામાંથી હાર કાઢીને અમારાં ગળામાં પહેરાવી દેતી. કેવાં પ્રસન્ન અને સુંદર એમનાં સ્મિત હતાં! કેવાં લલિત અને સુકોમળ એમના

હસ્તનાં સ્પર્શ અને હલનચલન હતાં! ટેલોમન અને હું હજી જીવાન અને સંસ્કારગ્રાહી માનસવાળા હતા; આ વિવેકલયાં રિવાજથી અમને આનંદ અને સંતોષ થયો હતો.

અમે અમેરિકા તરફ આગળ વધ્યા અને ૧૯૦૬ના ડિસેમ્બરમાં સાનફ્રાન્સિસ્કો પહોંચ્યા. તાજેતરમાં જ એ શહેર ભૂકંપનું ભોગ બન્યું હતું. આખું શહેર એક વિશાળ ખંડિયેર સમાન બની ગયું હતું. ફ્રાંસ અને જર્મનીમાં યુદ્ધને કારણે માલમિલકતની જખ્ખર ખુવારીની વાતો લોકો કરે છે, અને મેં યોતે, બે વિશ્વયુદ્ધોને અંતે, ખંડિયેર બનેલાં શહેરો અને નગરો જોયા છે, પણ ૧૯૦૬નું સાનફ્રાન્સિસ્કો મેં જે કંઈપણ જોયું છે તેને ટપી બંધ એવું હતું. એક પણ દુકાન ઉઘાડી મળવી મુશ્કેલ હતી, પરંતુ અકસ્માત અમને એક દવાની દુકાન મળી ગઈ; દુનિયામાં ખીજે બધે જેને આપણે દવાવાળાની દુકાન કહીએ છીએ તેવાં સ્થળમાં આ ખંડેરની વચ્ચે અમને આઈસ્ક્રીમ અને ઠંડા પીણાં મળે એ અનુભવ ખરેખર વિચિત્ર હતો. એકાદ બે હોટલ અને રેસ્ટોરાં ખુલ્લાં હતાં પરંતુ એ લયકર અને કર્ણુ હોનારત બાદ સામાન્ય રીતે જીવન વ્યવહાર અને કાર્ય પ્રવૃત્તિ હજી હુમણાં જ ફરી શરૂ થતાં હતાં.

કેલિફોર્નિઆથી અમે ટ્રેન મારફત ખંડને સામે પાર ગયા, અને રસ્તામાં જુદે જુદે સમયે જુદાંજુદાં શહેરોમાં એક બે દિવસ રોકાતા ગયા. ચિકાગોમાં અમને અગાઉથી કરવામાં આવેલી ગોડવણ મુજબ સ્ટોકયાર્ડસ અને કતલખાનાની મુલાકાતે લઈ જવામાં આવ્યા. આ પહેલાં થોડા જ સમયે, અખટન સિંકલેરની કતલખાના સંબંધીની પ્રચારક નવલકથાઓ પ્રસિદ્ધ થઈ ચુકી હતી અને તેણે સારાં પ્રમાણમાં સનસનાટી પેદા કરી હતી. મારે કહેવું જોઈએ કે એ નવલકથામાં જે લયકર યાતનાઓનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તેવું કશું મને બતાવવામાં આવેલાં કતલખાનાઓમાં હતું નહિ.

મારે કદાચ એ જણાવવું જોઈએ કે તે વખતે અમેરિકા વિષે મને જે જ્ઞાન હતું તે નવલકથાઓ દ્વારા મેં મેળવ્યું ન હતું. અમેરિકાનાં રાજબંધારણ વિષે લોર્ડ બ્રાઈસે લખેલું શિષ્ટમાન્ય પુસ્તક મેં વાંચ્યું હતું, વોલ્ટ વીટમેન, હોથોર્ન, થોરો, હેનરી અને વિલિયમ જેક્સ અને (મેં આગળ જણાવ્યું છે તેમ, સુબંધમાં હું જેમને મળ્યો હતો તે) માર્કટવેઈન જેવા ભિન્નભિન્ન

પ્રકારના લેખકોનાં લખાણોથી હું પરચિત હતો. યુરોપમાં મારા ઘણા અમેરિકન મિત્રો અને ઓળખીતાઓ હતા. હું ધારૂં છું કે અમેરિકાના ખીબા બધા મુલાકાતીઓની પેઠે અમેરિકા સંબંધમાં મારા મનમાં પણ પહેલેથી જ કેટલાક ખ્યાલો હતા, પરંતુ એ ખ્યાલો અમેરિકાના સામાજિક, આર્થિક અને રાજદ્વારી જીવનપ્રણાલિકાના, કદાચ પુસ્તકિયા પરંતુ કંઈક સાચાં જ્ઞાન પર બંધાયા હતા.

૧૯૦૭નાં નવાં વર્ષ પછી થોડા જ વખતમાં અમે ન્યુયોર્ક પહોંચ્યા. એ વખતે શહેરની શિયાળાની મોસમ પૂરબહારમાં ચાલતી હતી. ટેલોમન અને હું સેન્ટ રેગીસની હોટેલમાં રહેવા ગયા; ચાળીસ વર્ષ પછી મારો નાનો પુત્ર સદ્ગૃહીન, હાર્વર્ડ યુનિવર્સિટીમાં એ અંડર ગ્રેજ્યુએટ હતો તે વખતે જ્યારેજ્યારે ન્યુયોર્ક જતો ત્યારે ત્યાં જ ઊતરતો.

મારા મિત્રોએ મને જે કંઈ કહ્યું છે તે પરથી લાગે છે કે, એ વખતનાં ન્યુયોર્કનાં સામાજિક જીવન અને આજનાં એ શહેરનાં ઝડપી અને ધમાલિયાં જીવન વચ્ચે કોઈ જાતની સરખામણી થઈ શકે એમ નથી. અલબત્ત, મારી પાસે મોટે ભાગે યુરોપના મારા અમેરિકન મિત્રોએ લખી આપેલા એવા ઘણા ઓળખપત્રો હતા અને મારો તાત્કાલિક અને ઉલટલેર સત્કાર કરવામાં આવ્યો હતો. અમેરિકનો એ દુનિયાની સૌથી વધારે અતિથિસત્કાર કરનારી પ્રબલ છે, અને તેઓ વિદેશીઓને એટલા બધા માયાલાવથી રાખે છે, અને એમનો આવકાર એવો ઉમંગકાર્યો અને નિખાલસ હોય છે કે એકવાર અમેરિકા જઈ આવેલો કોઈપણ માણસ પોતે ત્યાં ગાળેલા સમયને કદી વિસરી શકતો નથી. રોજનેરોજ મને ખાણું તથા ભોજન માટેનાં નિમંત્રણો મળતાં અને દરેક રાત્રે ઓપેરા ખાતે કોઈનેકોઈના મારે મહેમાન બનવાનું હોય જ. એ દિવસોમાં મેટ્રોપોલિટન ઓપેરા હાઉસ ઝવેરાત અને ફેશનનું અદ્ભુત પ્રદર્શન હોય એવું હતું. પેરિસ અને લંડનના ઓપેરાઓ મેં જોયા હતા, પરંતુ આ સદીની શરૂઆતના ન્યુયોર્કના મેટ્રોપોલિટન સાથે પ્રેક્ષકોની રસિકતા અને વૈભવની બાબતમાં, એ બેમાંથી એકેયની સરખામણી થઈ શકે નહિ.

મને કંઈક આગળ પડતા જે એક ન્યુયોર્કવાસી પર ઓળખપત્ર મળ્યો હતો તે એ વખતના ડિસ્ટ્રીક્ટ એટર્ની, લેડી રેન્ડોલ્ફ ચર્ચિલના પિત્રાઈ મિ. જેરોમ હતા. એમણે મને એ વેળા ચાલતો એક સૌથી સનસનાટીલર્યો અને રસિક

કેસ જોવા જવા માટે ખાસ પાસ મળે એવી વ્યવસ્થા કરવાની કૃપા કરી હતી. આ કેસ હેરી કે. થો (Harry K. Thaw) સામે ચાલી રહ્યો હતો. એમના ઉપર “સ્કાઇસ્કેપર્સ” (ગગનચુંબી મહાલયો) ના નકશા તૈયાર કરનાર અને શિલ્પી, સ્ટેનફર્ડ વાઈટ (Stanford white) નું ખૂન કરવાનો આરોપ મૂકવામાં આવ્યો હતો.

આ કેસમાં થો ગુનેગાર સાબિત થયો હતો પણ અસ્થિર-મગજનો પુરવાર થતાં ફ્રાંસીની સબમાંથી એ બચી ગયો હતો. એમ જણાય છે કે મિસીસ થો (Thaw) એ પોતાના પતિ આગળ એવો ઈકરાર કર્યો હતો કે લગ્ન પહેલાં સ્ટેનફર્ડ વાઈટ મને એને ઘેર લઈ ગયો હતો અને ત્યાં કેફી પદાર્થ લેળવેલો શેમ્પેન પીવરાવી મને ભ્રષ્ટ કરી હતી. પત્નીની આ કબૂલાતથી થોનાં હૃદયમાં ઘેલછાલરી ઈર્ષા જન્મી અને વાઈટ હુજીએ પોતાની પત્નીની પાછળ પડેલો છે એવી એને (ખીનપાયાદાર) શંકા હતી એટલે એ ઈર્ષાનું સ્વરૂપ વધુ ઝનૂની બન્યું હતું. મેડીસન સ્કેવરના, ડ્રૂ ગાર્ડનના નૃત્યખંડમાં વાઈટ પોતાની કોઈએક સ્ત્રીમિત્ર સાથે નૃત્ય કરી રહ્યો હતો ત્યાં સામી બાબુથી હેરી થો આવી પહોંચ્યો અને ઉપરાઉપરી છ ગોળીઓ વાઈટ ઉપર છોડી.

આ સનસનાટીપૂર્ણ નાટકીય અને રંગીન પ્રકરણમાં મને ખાસ રસ હતો, કારણ કે એ વર્ષ પહેલાં હું થો (Thaw) અને પહેલાના એવેલીન નેસ્પીટ (પછીથી થોનાં પત્ની) એ બન્નેને પેરિસમાં સાથે મળ્યો હતો. રેલવે સ્ટેશનના ધંધામાંથી જેમણે ઠીક સંપત્તિ મેળવી હતી એવા થોનું એ સમયે આંતરરાષ્ટ્રીય સમાજમાં ઠીકઠીક આગળ પડતું સ્થાન હતું. પરંતુ તેઓ પોતાના મિબ્બજ પર કાબૂ રાખી શકતા નહિ અને ખૂબ જ ઈર્ષાળુ સ્વભાવના તથા કડક માલિકીની ભાવનાવાળા શખ્સ હતા. એ બન્નેને હું એકવાર લોજનસમારંભ પ્રસંગે મળ્યો હતો અને પછી સાંજના સમયે હું એ અત્યંત સુંદર અને આકર્ષક જીવાન સ્ત્રી સાથે મોકળાં મને અને આનંદપૂર્વક વાર્તાલાપ કરી રહ્યો હતો. પાછળ થો ઊભો હતો, એની સુખસુદ્રા ગંભીર થઈ ગઈ હતી અને એ વિચારમાં પડી ગયા હોય એમ દેખાતું હતું. એ પાર્ટીમાં હાજર રહેલા એક મિત્રે મને ધીરેથી ચેતવ્યો કે થો ઉશ્કેરાયા હોય એમ દેખાય છે.

આ કેસમાં ગંભીર પ્રકારનું પરંતુ કંઈક ગૂંચવાડો ઊભો કરે એવું

આકર્ષણ હતું. બ્રિટિશ અદાલતોની રીતરસમો ભેતો હું મોટો થયો હતો; અમેરિકાની અદાલતોમાં પ્રશ્નો પૂછવાની અને ઉલટતપાસ કરવાની પદ્ધતિ અને પુરાવા માટેના બધા નિયમો ચોંકાવી નાખે એટલા બધા જુદા હતા. અમેરિકાની ફ્રેન્જદારી કાયદાની ભૂમિકા ભેકે ઈંગ્લેંડના કાયદા જેવી જ છે, પરંતુ અદારમી સદીથી એનો વિકાસ જુદે જ પ્રકારે થયેલો છે અને અમેરિકાના કાનૂની વ્યવસાયીઓએ પોતાની આગવી જ પ્રભુલિકાઓ અને પદ્ધતિ વિકસાવી છે એ વસ્તુ સમજતાં મને થોડી વાર લાગી.

૧૯૦૭ સુધીમાં મોટરકારે પોતાનું યોગ્ય સ્થાન પ્રાપ્ત કરી લીધું હતું અને એક દશકા પહેલાં એને ગંધાતા અને અવગણનાપાત્ર રમકડાં તરીકે લેખવામાં આવતી તેમ હવે ગણવામાં ન આવતું, ન્યુયોર્ક શહેરમાં હજીએ સુંદર ઘોડાગાડીઓ અને ઉત્તમરીતે કેળવાયેલા અને સુંદર દેખાવના ઘોડાઓ દેખાતા હતા, અને આકર્ષક બે પૈડાની ભાડાની બગીચોનું સ્થાન ટેક્ષીએ લીધું નહોતું. એ દિવસમાં તમામ વર્ગના અમેરિકનો કેવા મળતાવડા અને ખુશમિબલ હતા! દુકાનો અને સ્ટોરના મદદનીશો અને કારકુનો પણ અબરાક અને મળતાવડા દેખાતા! યુરોપની દુકાનોમાંના માણસોની પેઠે તેઓ અણગમા કે કટુતાની નજરે ભેતા નહિ. ન્યુયોર્ક પોલીસદળના પહેરો ભરતા પોલીસો ઘણા મળતાવડા હતા. તમે એમને રસ્તો પૂછો તો એ તમારી સાથે વાતે વળગતા. પેરિસના જેન્ડાર્મે (Jendarme) પોલીસ જેવા તોછડા કે જૂની ઢબના લંડનના બોબી (Bobby) પોલીસ જેવા એ અતડા અને લારેખમ નહોતા.

મને સમજાય છે કે ન્યુયોર્કની મારી આ એકમાત્ર મુલાકાતનો સમય, અને હવે લગભગ અદૃશ્ય થઈ ગયેલાં એવાં ત્યાંનાં સમાજજીવનમાં, મને મળેલો પ્રવેશ એ બંને બાબતમાં હું ખૂબ જ ભાગ્યશાળી હતો. એ જમાનાના સમાજજીવનના મોટા યજમાનો અને નેતાઓ - મિસીસ કોર્નેલિઅસ વેન્ડરબિલ્ટ, મિસીસ જહોન જેકબ એસ્ટર, મિસીસ વ્હાઈટલો રીડ, મિસીસ ફ્રિંક્સ, મિસીસ ઓગડન મિલ્સ અને બીજાઓને હું મળ્યો હતો. તેઓ કેટલા બધા માયાળુ અને અતિથિસત્કારની ભાવનાવાળાં હતાં, મારાં માનમાં એકથી વધારેવાર એમણે યોજેલા ભોજનના અને નૃત્યના સમારંભો કેવાં ભવ્ય હતા!

કોઈપણ શહેરની હું પહેલીવાર મુલાકાતે જાઉં છું ત્યારે હંમેશ કડું છું તેમ, મેં ત્યાં સારા જેવો સમય મ્યૂઝિયમો (સંગ્રહસ્થાનો) જેવામાં ગાળ્યો. ત્યાંના ઘણાએ શ્રીમતોનાં ઘરો સંગ્રહસ્થાન અને કલાપ્રદર્શન તરીકે ગણવાને પાત્ર હતાં. યુરોપમાં ફ્રેન્ચ સાંસ્કારિક ચિત્રકળાની પદ્ધતિનો ઉદયકાળ શરૂ થઈ ગયો હતો અને કલાના શોખીનોએ એ પ્રકારની કલાકૃતિઓનો સંગ્રહ પણ કરવા માંડ્યો હતો, તેમ છતાં અમેરિકનોની રૂચિ હજીએ શિષ્ટ અને પ્રાચિન પ્રણાલિકાની ચિત્રકલા તરફ ઢળેલી રહી હતી, અને હું જ્યાં જ્યાં મુલાકાતે ગયો હતો એવાં ઘણાંએ મોટાં નિવાસસ્થાનોની દિવાલો પર ભિન્નભિન્ન યુગોની અંગ્રેજ, ઇટાલિઅન, જર્મન, ફ્લેમિશ અને ડચ ચિત્રકૃતિઓ શોભી રહી હતી એ વિચિત્ર છે એમ ટીકા કર્યાનું મને યાદ છે.

યુનિયન કલબનો મને માનનીય સભ્ય બનાવવામાં આવ્યો હતો. અમેરિકાની ખાસ પોતાની કહેવાય એવી કેટલીક વાનગીઓનો આસ્વાદ મને માણવા મળ્યો; સાથે જ કેનવાસએક ડક અને ટેરાપીન એ દુનિયાની બે સર્વોત્તમ વાનગીઓ છે. હું વારંવાર થિએટરમાં જતો, અને એ વેળા “આધુનિકતાવાદ” ને જે રીતે સમજવામાં આવતો હતો તેનું ન્યુયોર્ક પર ખરેખર સામ્રાજ્ય વ્યાપ્યું હતું. ઈજ્જતની ખોલખાલા હતી અને એનાં કેટલાએ નાટકો શહેરનાં થિએટરમાં ભજવાતાં હતાં. પરંતુ એ, અલબત્ત, “મ્યુઝિકલ કોમેડી” ના પણ દિવસો હતા, જેનું સ્થાન વધુ ઘોંઘાટવાળાં અને વધુ એકરૂપતાવાળાં ખીજાં મનોરંજનોએ લીધું નહોતું.

ન્યુયોર્ક માટે અને સાધારણરીતે અમેરિકા માટે એ સમય ભારે વિકાસ અને સમૃદ્ધિનો હતો. ન્યુયોર્કની વધતી જતી ગગનચુંબી ઈમારતો, એ એનાં દૃશ્ય અને બાહ્ય લક્ષણરૂપ હતી. એ વેળા અમે સ્કાઈસ્ક્રેપર્સ (ગગનચુંબી ઈમારતો) ની વાતો કરતા, પરંતુ એ તો ફક્ત નાનકડી વીસ કે ત્રીસ મજલાની સાધારણ ઈમારતો હતી—એમ છતાંયે અમને તે વિરાટ કદની લાગતી.

એકંદરે ન્યુયોર્કમાં મારો સમય બહુ આનંદમાં ગયો. એ હું કદી ભૂલ્યો નથી. ત્યાં હું ફરીવાર જઈ શક્યો હોત તો સાડે એમ મને લાગ્યા જ કરે છે. પરંતુ એ કદી બની શક્યું નથી એ મારી કમનશીબી છે અને હંમેશ ભારે દિલગીરીનું કારણ બની રહ્યું છે, એમ કહું તો ચાલે.

આ પ્રવાસથી મારી તંદુરસ્તી અને જોમમાં વધારો થયો. હિંદુસ્તાન માટેના મોર્લિ-મિન્ટોના બંધારણીય સુધારાઓની જે કામચલાઉ દરખાસ્તોનાં સ્વરૂપ તથા ઘડતરમાં અમે અસરકારક લાગ લજ્યાં હોતો એ સુધારાઓને ૧૯૦૭માં કાયદાનું રૂપ મળ્યું. જહોન મોર્લિ, એમનાં કેવળ સૈદ્ધાંતિક અને શાસ્ત્રીય પ્રકારના દ્રષ્ટિબિંદુ અને ઉદારમતવાદી વિચારસરણીને કારણે, મુસ્લિમો માટેના અલગ મતાધિકારના સિદ્ધાંતનો સ્વીકાર કરતા ખૂબ જ ખચકાતા હતા. એ એમના સ્વભાવની વિરુદ્ધ જતું હતું. પરંતુ, આને માટે વાયસરોય લોર્ડ મિન્ટોએ સંમતિ આપી દીધી હતી, અને પોતાને ગમે તેવો ભારે સૈદ્ધાંતિક વિરોધ હોય તે છતાં, લોર્ડ મોર્લિથી આ બાબતમાં પીછેહઠ કરવા દઈ શકાય એમ હતું નહિ. સૈયદ અમીરઅલી અને મારા માટે ૧૯૦૭ના વર્ષનો સમય જેને સારામાંસારી રીતે ગેરીલા યુદ્ધ તરીકે વર્ણવી શકાય એવો હતો, નિશાન ન ચૂકી જવાય એ જ અમારો ઉદ્દેશ હતો. છેવટે અમે સફળ થયા, પણ એ માટે મહેનત ખૂબ કરવી પડી હતી.

મારાં અંગત જીવનમાં ધરમૂળથી અને કાયમના ફેરફાર કરવા હું શક્તિમાન થયો હતો. મારી પત્ની શાહઝાદી ખેગમ સાથે સમાધાન થાય એવી બધી આશા દુર્ભાગ્યે હું મેંશ માટે ઓછી થઈ ગઈ હતી; છૂટા થવા માટે અમે લેખિત કબૂલાતનામું તૈયાર કર્યું અને, થોડા વખત પછી, મુસ્લિમ કાનૂન મુજબ તલ્લાક લેવા સંમત થયાં. અલબત્ત, એનાં અવસાન સુધી એના જીવનનિર્વાહના ખર્ચ માટે હું જવાબદાર હતો, પરંતુ એ મારાં જીવનમાંથી સંપૂર્ણરીતે અદ્રશ્ય થઈ ગઈ અને અમે ફરી કદીએ મળ્યાં નહિ.

૧૯૦૭ પછી દરેક વર્ષે હું યુરોપ જતો. મારી જીવનપ્રવૃત્તિ અનુકૂળતાભર્યાં અને વિસ્તૃત વર્તુલમાં વહેવા લાગી. હું ૧૮૯૮માં એક શરમાળ અને બિનબાણુકાર નવયુવાન તરીકે યુરોપની મુલાકાતે પહેલીવાર ગયો હતો, ત્યારથી જ ફ્રેંચ રિવેરા પર હું વારી ગયો હતો. હવે પુખ્ત વયે પહોંચ્યા પછી એના પ્રતિ માફ આકર્ષણ વધુ ઘેરું અને વધુ પરિપક્વ બન્યું હતું, અને મેં ત્યાં વારંવાર જવા માંડ્યું. ૧૯૦૮માં આ પ્રેમનું કેન્દ્ર એક વ્યક્તિ બની. મેડમાઝેલ (મિસ) થેરેસા મેગ્લિઆનો સાથે મારો પરિચય થયો. મોન્ટે કાર્લોના બેલેટ ઓપેરાની તે અત્યંત આશાસ્પદ યુવાન નૃત્ય

કલાકાર હતી. એના વ્યવસાયમાં કલાકારનું લવિષ્ય ધણું ઉજ્જવળ છે એમ પેરિસ ઓપેરા તેમ જ મિલ્લાન ખાતેના લાસ્કાલા ઓપેરા, બન્નેના શિક્ષકો અભિપ્રાય દર્શાવતા હતા. એ વખતે એની ઉંમર ઓગણીસ જ વર્ષની હતી. અમે ગાઢ પ્રેમમાં પડ્યાં. એ વર્ષની વસંતમાં એ મારી સાથે મિસર આવી અને કેરોમાં મુસ્લિમ કાનૂન મુજબ અમારાં લગ્ન થયાં.

મારાં નવાં લગ્નથી મને માનસિક તેમ જ આધ્યાત્મિક સંતોષ અને સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત થયાં. એને લીધે મારી આગળ એક અલિનવ અને રસમાં તલ્લીન કરી નાખનારી સૃષ્ટિનો માર્ગ પણ ખુલી ગયો. પ્રકૃતિથી મારી યુવાન પત્ની અત્યંત કલારસિક હતી. ખરેખરા અર્થમાં એ સર્જનાત્મક કલાકાર હતી. અમારાં લગ્ન પછી રંગભૂમિનો ત્યાગ કરવાનું એને માટે અનિવાર્ય બની ગયું, છતાં ત્યારપછી તે પ્રથમ ચિત્રકળાનો અને પછી શિલ્પકળાનો ગંભીર રીતે અભ્યાસ કરવા તરફ વળી. આ ક્ષેત્રમાં તો એની શક્તિઓ ખીલી ઊઠી. એણે પોતાનું વ્યવસાયી નામ યલા (Yla) રાખ્યું. યુરોપ અને ઈંગ્લેંડનાં પ્રદર્શનોમાં એની કલાકૃતિઓ મૂકવામાં આવી.

૧૯૨૬માં સાડત્રીસ વર્ષની અકાળ વયે એનું દુઃખદ અવસાન થયું તે પહેલાં, મારી પત્નીએ એક શક્તિશાળી અને ઉચ્ચ પ્રકારની કલાપ્રતિભાસંપન્ન શિલ્પી તરીકે નામના મેળવી હતી. ઈંગ્લેંડ અને ફ્રાંસમાં કેટલાંક યુદ્ધ સ્મારકો, તેમ જ યુદ્ધકાળ દરમ્યાનની લાગણીઓનો હૃદયંગમ ચિતાર આપતા અનામી સૈનિકોના કેટલાક કીર્તિસ્થંભો પણ નિર્માણ કરવાનું એને સોંપવામાં આવ્યું હતું. એને જે છેલ્લું કામ સોંપવામાં આવ્યું હતું તેનાથી એને ખાસ સંતોષ થયો હતો. વિએના શહેરમાંથી, એકસોથીએ વધારે કળાકારો વચ્ચેની ખુલ્લી હરિક્ષાઈમાં જીતીને, એણે એ કાર્ય મેળવ્યું હતું. એ કામ કુવારો બનાવવાનું હતું અને તેની સુશોભન યોજનામાં મહત્વના લાગ તરીકે પ્રતિમાનું નિર્માણ કરવાનું હતું.

મારી પત્નીની કલાવૃત્તિ અને કલારસિકતાને લીધે મને પોતાને કલા-સૃષ્ટિમાં વિહાર કરવાનો ઉત્સાહ જાગ્યો.

કલાસૃષ્ટિનાં અનુભવનાં મારા પ્રથમ પ્રિયપાત્રો એ હંમેશ સંગીત અને અલિનય નૃત્ય-એલેટ રહ્યાં છે. સંગીત અને નૃત્યનાં પરિણામે હું ઊર્મિઓનાં થનગનાટ અને ઉત્તેજનાની જાગૃતિ અનુભવું છું. મેં પહેલવહેલીવાર વોલ્ટઝનું

સંગીત સાંભળ્યું અને એવું નૃત્ય જોયું એ વિષેનું સંસ્મરણ મને હજી એવું જ તાજું છે. એ વખતે હું ખાર કે તેર વર્ષનો બાળક હતો. પૂનાના રાજભવનમાં ચોજવામાં આવેલા બોલનૃત્યનો એ પ્રસંગ હતો. હું એમ કહેવાની હિંમત કરી શકું છું કે ચોરકેસ્ટ્રા (વૃંદવાદન) સામાન્ય કરતાંએ હલકી કક્ષાનું હતું; નૃત્યકારો ખાસ નિબળાંત હોય એ વિષે પણ મને સંદેહ છે. તુલના કરવા માટે મારી પાસે કોઈ ધોરણ નહોતું. મારી રસવૃત્તિ પણ બિલકુલ ઘડાએલી નહોતી. પરંતુ ત્યાં અગમગાટ પ્રકારી રહેલા બોલરૂમમાં નૃત્યકારો મારી સમક્ષ ધૂમી રહ્યા હતા; સુંદર શિલાકૃતિમાં કોતરવામાં આવેલા આકારોમાં એકાએક જાણે પ્રાણ અને ચૈતન્યનો સંચાર થયો હોય એમ મને લાગ્યું; સંગીતના લય અને પ્રવાહ, આનંદનાં ઉછળતાં મોજાંઓની જેમ, મારાં અંતરમાં ઊતરી ગયાં. એ બોલ રૂમમાં ચમકી રહેલા દીપકોનો પ્રકાશ સાઠ કરતાંએ વધારે વર્ષોથી ખુઝાઈ ગયો છે, અને બધાએ નૃત્યકારો અત્યારે નથી, પરંતુ એ સંગીત અને એ અદાકારીની યાદ કદીએ ઝાંખી થઈ નથી.

આનંદનું મેં એવું સાધન શોધી કાઢ્યું હતું જે મારી પાસેથી કદી જતું રહેવાનું નહોતું. જેમજેમ હું મોટો થતો ગયો છું તેમતેમ મને સંગીતમાં, બેલેટ, ઓપેરા અને નાટકમાં વધુનેવધુ રસ પડતો ગયો છે, અને એનાથી મને વધુનેવધુ તાજગી અને શાંતિ મળતાં ગયાં છે. બધી કળાઓમાં મેં એ બધાંને પ્રથમ સ્થાન આપ્યું છે. ચિત્રો પણ મને ગમે છે, પરંતુ સરખામણીમાં એનું ક્ષેત્ર મર્યાદિત છે. મારી પેઢીના બીજા ઘણા માણસોની પેઠે મારાં કલાશિક્ષણનું ઘડતર ઇટાલિયન સંપ્રદાયના અને, કંઈક ઓછા પ્રમાણમાં, ડચ અને બ્રિટિશ સંપ્રદાયના કલાસ્વામીઓની કલાકૃતિઓને આધારે થયું હતું; અને ફરજ તરીકે બેકે ચિત્રકલાનાં પ્રદર્શનોની મુલાકાતે હું જતો, પરંતુ તેનાથી કદી માફ હૃદય ડોલી ઊઠ્યું નથી. પણ પહેલીવાર મેં ન્યારે ટર્નરનાં ચિત્રો જોયાં ત્યારે ચિત્રકલાનો સાચો અર્થ શો હોઈ શકે તે હું સમજી શક્યો. એ પછી ૧૯૦૪ના અરસામાં મેં ફ્રેંચ સાંસ્કારિક ચિત્રકલાના નમુના જોયા; ટર્નરના ચિત્રો જોતાં થયો હતો તેવો જ સંતોષ, વધારે પ્રમાણમાં અને વિકસીત સ્વરૂપનો, મને એનાથી થયો—એ ચિત્રકારોના માનવઆકૃતિના ચિત્રોથી નહિ, પરંતુ આરંભકાળના એમનાં પ્રકૃતિનાં દ્રશ્યોનાં ચિત્રોથી. ટર્નર, મોને, રેનુઅર, પિસારો, આ મારા પ્રિય ચિત્રકારો છે. શિલ્પકલા અને ફરનિચરમાં મને ફક્ત

મિસરની શૈલિ ગમે છે—પ્રાચીન મિસરની લવ્ય પ્રતિમાઓ, તેમજ કેરોનાં મ્યુઝિયમમાં મૂકવામાં આવેલું સામાન્ય, રોજિંદા વપરાશનું, સાદી અને સરળ છતાં જીવંત રેખાઓ ધરાવતું ફરનિચર, એટલું મારે માટે ખસ છે. બ્રિટિશ અને ફ્રેંચ ફરનિચર, એમના “લવ્ય” યુગનું હોય તો પણ, મને જરાયે અસર કરતું નથી. ચાંદીની કલાકૃતિઓ સિવાય, કોઈ કિંમતી ધાતુની કલાકૃતિઓ તેમ જ ઝવેરાતમાં મને લાગ્યે જ રસ પડે છે; રૂપાની સુંદર કલાકૃતિઓનું મને હંમેશાં ભારે આકર્ષણ રહ્યું છે.

પરંતુ કલાનુભવનાં જે ક્ષેત્રોમાં મને ખરેખર રસ પડે છે, તેમાં મેં ખૂબ વિહાર કર્યો છે અને એમાંથી આનંદ પણ ભારે પ્રમાણમાં આણ્યો છે. આ સદીના કેટલાક મહાન કલાકારોને હું મારા અંગત મિત્રો તરીકે ગણાવી શકું છું એ વાત યાદ કરતાં મને ગર્વ ઉપજે છે. સ્ટ્રોવિનસ્કીને હું સારી પેઠે ઓળખું છું, અને એના આરંભકાળની ઘણી કૃતિઓનો મને ખુબ નિકટનો પરિચય થયો હતો. બધા જાણે છે તેમ, ડિઆગીલેવની સાથે મળીને સ્ટ્રોવિનસ્કીએ એ મહાન નિર્માતાએ સર્જેલાં કેટલાક સારાંમાંસારાં બેલેટ માટેના સંગીતનું આલેખન તૈયાર કર્યું હતું; આ સંગીત ઓરકેસ્ટા ઉપર બેસાડવામાં આવ્યું તે પહેલાં એમાંના મોટા ભાગનું મેં શ્રવણ કર્યું હતું.

પુસિની (Puccini) ને હું ઘણી સારીરીતે ઓળખતો હતો. હું ધારૂં છું કે પુસિનીની વધતી જતી સ્વરભંગની પીડા તરફ એમના બધા મિત્રોમાં કદાચ મારૂં જ ધ્યાન પડેલું ખેંચાયું હશે. જે રોગને કારણે અતે એમનું મૃત્યુ થયું તેનાં પ્રથમ ચિન્હ જેવો આ સ્વરભંગ હતો. બને એટલી કુનેહપૂર્વક, મેં એમને ખાંસીની ટીકડીઓ હંમેશાં ચુસ્ત કરવાને બદલે, ડોક્ટરની સલાહ લેવાનું સુચન કર્યું. માસેને (Massenet) એ મારા ખીજાં મિત્ર હતા, અને મોન્ટે કાર્લોની હોટેલ દે પેરિસમાં અમે ઘણીવાર સાથે ખાણું લેતા. એકવાર એ શ્વાસ નળીના સોજથી પટકાઈ પડ્યા છે એવા સમાચાર મને મળ્યા ત્યારે કેન્સથી એમને હોટેલ દે પેરિસમાં મળવા માટે હું ગયો. મને તરત જ એમની બેઠકમાં લઈ જવામાં આવ્યો. બાબુના ઓરડામાં આરસની નાહવાની કૂંડીની અંદર તદ્દન નવન હાલતમાં સામે ભડભડાટ બળતી સગડી રાખીને એ પડ્યા હતા. પોતાના સ્ત્રી સેક્રેટરીને એ સંગીતઆલેખન ઊતરાવવામાં મશગુલ હતાં. એમને કે એમની સ્ત્રી સેક્રેટરીને જરાય સંકોચ થતો હોય એમ

લાગતું નહોતું; મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે, હું જરાક ખચકાયો હતા. પણ માસેને તો ખુલાસાઓનો ધોધ વહાવી રહ્યા હતા. સંગીતનિર્માણ માટેના એક પછી એક સર્જનાત્મક વિચારો ઝડપભેર એમનાં મગજમાં આવવા માંડ્યા હતા અને એને કાગળ પર ઉતાર્યા વગર છુટકો જ નહોતો. હું છેક કેન્સથી એમને મળવા માટે ત્યાં ગયો હતો, એટલે મને મળવાનો એ ઈન્કાર કરે તો તે અસહ્યતા ભર્યું ન લાગે?

“કૃપા કરી જરા ખેસોને,” એમણે કહ્યું: “આટલું કાગ: હું હુમણા પતાવી લઉં.”

વારંવાર ઉના પાણીનો નળ ઊઘાડખંધ કરતાં, સ્વરાકંનના જુદાજુદા પ્રયોગો કરતા, અને પોતાના સ્ત્રી સેક્રેટરીને જાણે સંગીતનું શિક્ષણ આપી રહ્યા ન હોય તેમ એમને એ ફરી ગાઈ સંભળાવવાનું કહેતા, એ લગભગ કલાક સુધી બાથ ટબમાં બેઠા રહ્યા. અંતે પ્રેરણાનો પ્રવાહ અટક્યો, નોટબુક ખંધ કરીને એ યુવતી ઝડપથી ચાલી ગઈ, અને છેક ત્યારે જ એ વૃદ્ધ પુરૂષને-એમની ઉંમર તો સિતેર વર્ષની થઈ હતી-લાન થયું કે પોતે નઅ હાલતમાં બેઠા છે અને પાણી તદ્દન ઠંડુ થઈ ગયું છે. એ બાથમાંથી ફૂટીને બહાર આવ્યા, એમના શયનગૃહમાં દોડી ગયા, પછી નહાવાનો ઝભ્ભો પહેરીને બહાર આવ્યા અને મને મૈત્રિ અને સૌજન્યભરી વિદાય આપી.

હું ઘણા અભિનેતાઓ અને સંગીતકારોના પરિચયમાં આવ્યો છું: કોમેડી ફ્રાંસેસવાળાં મેડમ બાર્ટે; સંગીતકારોની નવીન પેઢીના ગુરૂ અને મહાન “ટેનોર”-મધ્યમ સપ્તકના મહાન ગાયક નિબ્જાંત-જીન દે રેસ્કે; (Jean de Reszke) અને તાર સપ્તકના ઊંચામાંઊંચા સૂર કાઢતી વેળા જેમના ગંભીર અવાજથી કોવેન્ટ ગાર્ડનના શબ્દસઃ પાયા હતી ઊઠતા હોય એમ લાગતું તે કરુસો (Caruso). ટોમોગ્નો (Tomagno) જેટલા અણીશુદ્ધ કલાકાર કદાચ એ ન હોવા છતાંયે, મને લાગે છે કે મારાં જમાનામાં એ નિશંક મોટામાંમોટા ટેનોર હતા. ભવ્ય સિદ્ધિનાં-શિખરે પહોંચેલી મેલબા (Melba) મને યાદ છે; એને માટે એમ કહેવાય છે કે જ્યારે એ પહેલીવાર પેરિસના ઓપેરામાં હાજર થઈ ત્યારે ત્યાંના દિવ્દર્શક એના અવાજમાં રહેલી શક્યતા પીછાણી શક્યો હતો છતાં એણે કહ્યું કે એના ઓસ્ટ્રેલિઅન ઢબના ઉચ્ચાર એટલા બધા ભયંકર છે કે એને મારાથી કોઈ પણ જાતનું કામ

આખી શકાય એમ નથી. ખીલ ઘણા મોટા સંગીતકારોની પેઠે મેલ્યા પણ ખૂબ ખોરાક લેતી; ઓપેરા પૂરો થયા પછી સુંદર અને ભારે વાળું કરવું એને ગમતું, અને અંતે આઈસ્ક્રીમ, તાબું પીચ, સ્ટ્રોબેરીનાં ફળ, અને મલાઈ મગાવીને એ બધું એકસામટું આપટી જવાની એને ટેવ હતી. જાણીતા રેસ્ટોરાંના માલિક એકોફ્રિયેને એની આ ટેવની ખબર પડી, અને એણે આ બધાની એક વાનગી બનાવી અને એનાં માનમાં એને એનું નામ આપ્યું. અત્યારે આખી દુનિયામાં “પેશ મેલ્યા” તરીકે જાણીતી થએલી વાનગીનો આ રીતે જન્મ થયો.

ઈંગ્લેંડમાં સર હેનરી ઈરવિંગ (જેમની મુલાકાત હું લિસિયમ થિયેટર ખાતે વારંવાર એમના ડ્રેસીંગ રૂમમાં લેતો) તેમનાથી માંડીને જ્યોર્જ અલેક્ઝાન્ડર્સ, ધી ટ્રીસ, સર સીમોર હીકસ અને એમનાં પત્ની એલાલ્લીન ટેરીસ સુધીના, અને ખીલ ઘણાબધા એવા સૌથી સુવિખ્યાત રંગભૂમિના અદાકારોને હું સારી રીતે પિછાણતો હતો.

માર્લબોરોના મારા સાથી સભ્ય અને મારા મિત્ર ડગ્લાસ એનસ્લીની મારફત મેં સર જહો-સ્ટન ફોર્બ્સ-રોબર્ટ્સનનો પરિચય સાધ્યો. એનસ્લી પોતે કંઈક પ્રતિભાશક્તિવાળા અને મૌલિકતા ધરાવનારા શખ્શ હતા; પહેલાં એલચીખાતામાં એમણે કામ કર્યું હતું અને તે પછી ખુદ પોતે સમાજની દુનિયા અને રંગભૂમિની દુનિયા વચ્ચે અવિધિસરના વિખેટકાર સમાજની ગયા. ઐતિહાસિક વસ્તુ લઈને પૂર્વનાં જગતનું કોઈ કંઈણાંત નાટક એમના માટે લખવાની ફોર્બ્સ-રોબર્ટ્સને મને સૂચના કરી અને ઈસ્લામી લોકકથા અને ઐતિહાસિક વિશાળ સંગ્રહમાંથી વિષયની પસંદગી કરી લેવાનું એમણે મારા પર છોડ્યું. કરબલા ખાતે મારા પૂર્વજ અને પયગંબર સાહેબના દૌહિત્ર ઈમામ હુસેનની હત્યાની કૃષ્ણ અને દિલ કંપાવનારી કથા મેં પસંદ કરી, અને એ લખવાની શરૂઆત પણ કરી દીધી. એક દિવસે ૧૯૦૪ના ઉનાળામાં ડગ્લાસ એનસ્લીનાં ઘરમાં મેં લખ્યું હતું તે મેં ફોર્બ્સ-રોબર્ટ્સનને વાંચી સંભળાવ્યું; એ કંઈ એમને બહુ પસંદ આવ્યું હોય એમ મને લાગ્યું નહિ. એ પછીથી નાટ્યકવિતા લખવાનો વિચાર જ મેં માંડી વાળ્યો.

ફરી સંગીતવિધાયકો તરફ વળીએ-હું યુરોપમાં પહેલવહેલો આવ્યો ત્યારે વેગનર માટેની ભારે ચર્ચા પુર જ્ઞેશમાં ચાલી રહી હતી.

પણ એ અલબત્ત, ઈટલીને બાદ કરતા પશ્ચિમ યુરોપના પ્રત્યેક દેશમાં સંગીત પ્રત્યેની દરેક પ્રકારની અભિરૂચિની જેમ, પ્રમાણમાં બહુ થોડા જ માણસો પૂરતી મર્યાદિત હતી. મારા જીવનકાળ દરમ્યાન મેં જે મોટાં પરિવર્તનો જોયાં છે તેમાંનું એક પરિવર્તન સમાજના બધા વર્ગોમાં સંગીત વિષેની સમજ, અભિરૂચિ અને કદરદાનીમાં જે ભારે વિકાસ થયો છે તે છે. મિથ્યા અંહુલાવલયો લલકો કદાચ અદ્દશ્ય થયો હશે; પરંતુ, મારા અભિપ્રાય મુજબ, ઈંગ્લેંડમાં જ નહિ પણ ફ્રાંસ અને સ્વિટ્ઝરલેંડમાં પણ વર્ગો વચ્ચેનો લેહલાવ ભૂંસાઈ ગયો તેનાથી ઘણું શ્રેય થયું છે. બેલેટ સંબંધમાં આ ફેરફાર ખાસ દેખાઈ આવે છે; અને આ બાબતમાં હું દાવો કરી શકું કે રૂચિતંત્રમાં અતિ વિપુલ પ્રમાણમાં થએલી ક્રાંતિનું મેં આરંભથી જ, બહુ નિકટતાથી, નિરીક્ષણ કર્યું છે.

ડિઆગીલેવ આ ક્રાંતિના જનક અને પ્રેરક હતા. જેમ સિઝરે (Caesar) ઓટનમાં કર્યું તેમ, યુદ્ધપૂર્વના પશ્ચિમ યુરોપમાં રશિયન ડિઆગીલેવે પણ કર્યું—એ આવ્યા, એમણે જોયું અને એમણે જીતી લીધું. તેઓ પોતે કહેતા કે જો એ રશિયામાં રહ્યા હોત તો પશ્ચિમ યુરોપમાં પોતે કરી શક્યા તેમ પોતાની મૌલિકતા પ્રદર્શિત કરવાની કે પોતાની અસર ઉપભવવાની તક એ કદી મેળવી શક્યા નહોત. રશિયા, એકરીતે જોતાં બેલેટનાં ધામસમું હતું, છતાં ત્યાં પ્રાચિન પદ્ધતિનાં મૂળ ઘણાં ઊંડા ઊતરી ગયાં હતાં, અને, પોતે પરદેશ ગયા પછી, જે પ્રતિભાની જ્યોત ડિઆગીલેવે ઝળહળાવી મૂકી હતી તે માટે ત્યાં કોઈ અવકાસ નહોતો.

શરૂઆતથી જ હું ડિઆગીલેવનો એક ઉત્સાહી અને અચળ સમર્થક રહ્યો હતો, અને એમનાં અકાળ અવસાન સુધી હું એવો જ સમર્થક રહ્યો છું. ડિઆગીલેવની સિદ્ધિનું પ્રમાણ કેટલું હતું એ સામાન્યરીતે આજે સમજાય છે કે નહિ એનો મને સંશય છે. નવી પેઢી આ બધું એમ જ બની ગયું હોય એમ માની લે છે. એમનું આગમન થયું એ પહેલાં, પશ્ચિમ યુરોપમાં બેલેટને, જે રીતે સમજવામાં તથા લજવવામાં આવતું હતું, તે નિષ્ક્રમ અને જડ તથા ગૌણ કલાપ્રકાર હતો. સાચું જોમ અને ઉત્સાહ—ફરીફરીને દેખાડાતી એક પ્રકારની રમણીયતા કરતાં જે ભૂદાં જ હોય છે તે—એમાંથી ઓસરી ગયા હોય એમ લાગતું હતું. પછી ૧૯૦૬ અને ૧૯૧૦માં યુરોપના કલારસિક

માનસપટ પર ડિઆગીલેવનું ફાટી ઊઠતા યોગ્યની જેમ આગમન થયું. એમની ગતિરીલ અસર માત્ર એલેટ પૂરતી જ મર્યાદિત નહોતી રહી; સમાનકલાના ખીલ બધા પ્રદેશમાં એ ફરી વળી અને એના સર્જનાત્મક તેમ જ વિવેચનાત્મક મૂળભૂત વિચારોમાં ક્રાંતિ આણી. સંગીત અને ગતિની સંયોજના કરવાના, અને અમૂર્ત વિચારો અને આદર્શોને જેટલા ગતિ મારફત તેટલા જ સંગીત દ્વારા, મૂર્તિમંત કરવાના ખ્યાલો ઉપર, ડિઆગીલેવની અસર પ્રચંડ અને કાયમી હતી. દેખીતીરીતે જ આ એમની અપૂર્વ સિદ્ધિની પરાકાષ્ટા હતી; પરંતુ આ સદીના પૂર્વાર્ધમાં ડિઆગીલેવ વિના રંગભૂમિની સન્નવટ, વેશભૂષા, સ્ત્રીઓની ફેશન, સુશોભન અને મકાનો કે ચોરડાની અંદરની સન્નવટ : એ બધાંની શી સ્થિતિ હોત ? શિલ્પ અને ચિત્રકળા જેવી મુખ્ય મૂર્ત કલા ઉપર એમનો પ્રભાવ ઓછો ક્રાંતિકારી નહોતો. એમ છતાં એમની અપૂર્વ અને આશ્ચર્યકારક ગુણસંપત્તિ તે તે પરાક્ષ સર્જનાત્મકતા હતી. સંભવ છે કે એવી દલીલ કરવામાં આવે કે એમણે પોતે ખરીરીતે કોઈ સર્જન કર્યું નહોતું, પરંતુ સાત્ય વાત એ છે કે એમની સાથે જેમણે સહકાર કર્યો હતો તે પ્રત્યેક જણે કરેલું સર્જનાત્મક કાર્ય એ, ખરીરીતે અને ગંભીરીતે બેતાં, એમનું પોતાનું પણ સર્જનકાર્ય હતું. કેટલા બધા કલાકારોએ, એમની સાથે રહીને અને એમને માટે, આજે દુનિયા જેને એ કલાકારોનું ઉત્તમોત્તમ કાર્ય ગણે છે તે કર્યું હતું ? કારસાવિના, નિજનસ્કી, લિક્ષર અને માસીને જેવા માત્ર નૃત્યકારો જ નહિ પણ બાકસ્ટ જેવા ચિત્રકાર તેમ જ સ્ટ્રેવિન્સકી જેવા ગાયક સુધ્યાં. ડિઆગીલેવ પ્રતિલાશાળી કલાકારોના દિગ્દર્શક હતા, અને તેઓ એથીએ કંઈક વધુ પણ હતા. ખીલઓને તેઓ એવી પ્રેરણા આપતા કે જેથી એમને માટે કામ કરનાર ખીલઓ એમના વિના થઈ શક્યા હોત તે કરતાં વધારે સારા અને વધારે મોટા બની ગયા હતા અને એમના એ સહકારનું પરિણામ એ આખું છે કે તેમાંના કેટલાક આજે દુનિયાના સૌથી વધારે પ્રખ્યાત અને અદ્ભુત એલેટનિયોજકો બન્યા છે. પોતાની પ્રતિલાથી સામાની પ્રતિલાને જગૃત કરવાની એમની જે આ રહસ્યભરી અસર પડતી તેનું મોટામાં મોટું અને કૃષ્ણ ઉદ્ઘાટન તે નિજનસ્કીનું હતું. પરંતુ જે ખીલ અનેકો ઉપર દેખીતીરીતે જ એમની અઘી મોહિની પ્રસરી નહોતી, તે સઘળાઓ ઉપર પણ, એમણે કરેલી અસર ઓછી મહત્વની નહોતી. પ્રતિલાશાળી કલાકારોનાં જૂથ પર પોતાની સબળ

અને મૌલિક અભિરૂચિનો પ્રલાવ પાડીને તથા તેમની પાસે તેઓનાં ઉત્તમોત્તમ અને મૌલિકમાં મૌલિક કાર્યનું નિર્માણ કરાવીને, એમણે યુરોપ પાસે પોતાની એ વિશિષ્ટ અભિરૂચિનો સ્વીકાર કરાવ્યો અને એની અવિસ્મરણીય અને અમાપ અસર રહી ગઈ.

હું ઘણીવેળા જેને તેઓ “ખાતાઓના ઉપરી” કહેતા હતા એવા એમના મુખ્ય સહકારીઓ સાથે મંત્રણા કરવા યોજવામાં આવતી સમિતિમાં હાજર રહેતો હતો. એમાં સ્ટ્રેવિન્સકી, બાકસ્ટ, નિજનસ્કી, એમના બેલેટના શિક્ષક કારસાવિના, એમના મુખ્ય બેલેટનિયોજક, કદાચ એક ભુવાન કવિ, અને રોડિન જેવા માનનીય અને માન્ય કલાકાર, એટલા હાજર રહેતાં. એ મંત્રણાસમિતિ યુદ્ધ માટેની સમિતિ જેવી હતી. દરેક જણ સામાન્ય ચર્ચામાં પોતાનો સૂર પૂરાવતો પરંતુ એમાં કોઈ શક નથી કે ડિઆગીલેવ એ શ્રેષ્ઠ સેનાપતિ હતા; કલાની લાવના અને કલાદેહની વચ્ચે તેઓ એકતા આણુતા, લબ્ય યોજનાના અંખારને એ વ્યવસ્થિત અને સુસંગત કલાકૃતિનું રૂપ આપતા. વિચારો વચ્ચેના વિસંવાદ સમાવી દેવામાં આવતા, તથા એકરૂપ બનાવવામાં આવતા, અને ઘણે મોટે ભાગે એનાં અંતિમ પરિણામે કોઈક શ્રેષ્ઠ કલાકૃતિનું નિર્માણ થતું.

એમની આ પ્રતિભાનો અતિરેક જે વહેવારૂ પાયા ઉપર મંડાયો હતો, તે પાયો પ્રથમ દર્શને અત્યંત નિર્બળ દેખાતો હતો. ડિઆગીલેવને માથે હંમેશ દેવું રહેતું, એક પાછ પણ એમના હાથમાં હોય એમ દેખાતું નહિ. એમની સર્જનશીલ કલ્પના—અને એ વિષેની એમની શ્રદ્ધા—આ (એમને લાગતા) ગૌણ પ્રશ્નોને વટાવી ઘણેજ જીએ ઉડુચન કરતી હતી. પોતે શ્રેષ્ઠ કલાકૃતિનું, બલકે શ્રેષ્ઠ કલાકૃતિઓની હારમાળાનું નિર્માણ કરી રહ્યા છે એનું એમને જ્ઞાન હતું; પોતાના પ્રેક્ષકો પોતાની કૃતિનું યોગ્ય મૂલ્ય સમજી શકશે એવી એમને દ્રઢ શ્રદ્ધા હતી. પર્વતને અળાવે એવી શ્રદ્ધા એમનામાં હતી—અને એ જેમ આગળ વધતા ગયા તેમતેમ મુશીબતના પહાડો અદ્રશ્ય થતા ગયા.—આર્થિક સ્થિતિ ન્યારે પણ બહુ જ તંગ થઈ ગયેલી જણાતી ત્યારે કોઈક નવો ધનાઢય આશ્રયદાતા, કોઈક મેસેનાસ (Messenas) આવી પહોંચતો; સૌથી તાકીદની અને ભારે મુશ્કેલીઓનું નિરાકરણ કરવામાં આવતું; અને શ્રદ્ધાપૂર્વક એ પોતાની બીજી વિન્યકૃતિ પ્રતિ કૂચ કરતા. રંગભૂમિ ઉપર પણ, તત્કાળ કંઈક નવું કરી

ખતાવવાની શક્તિ અને એના પર પૂરો આધાર રાખવાની એમની વૃત્તિનો ચેપ સૌને લાગતો. છેક છેલ્લી ઘડી સુધી દરેક નવીન સર્જન તદ્દન અધેર હોય તેવું દેખાતું, પરંતુ કોઈક રીતે, એમના પોતાના કોઈ જાદુના પ્રભાવે, છેલ્લા રિહર્સલ અને પહેલા પ્રયોગ દરમ્યાન, એમની આસપાસની પ્રત્યેક વ્યક્તિ નિરાશામાં ડૂબી ગઈ હોય અને માનસિકરીતે ભાંગી પડવાની આણી પર આવી હોય ત્યારે, ડિઆગીલેવ આ વેરવિખેર વસ્તુમાંથી વ્યવસ્થાતું નિર્માણ કરતા; અને એમના વિજયોની લાંબી થતી જતી હારમાળામાં પ્રચંડ લોકાદર મેળવનારી એક વિજયી કૃતિનો ઉમેરો થતો. એક પછી એક રાત્રિએ થિએટર પર “હા ઉ સ પુ લ” (જગા નથી) તું પાટિયું લાગી જતું. પ્રયોગો થતા તે સમગ્ર કાળ વિજયશ્રીથી અંકિત રહેતો. પ્રયોગોનો કાળ પૂરો થતો એટલે, ડિઆગીલેવ અને એમની મંડળી લાંડન અથવા ખીજા રાજધાનીનાં શહેરો અને પ્રાંતના મુખ્ય શહેરોમાં ઉપડી જતી, જ્યાં પણ એવો જ લોકાદર, એવી જ વિજયવાર્તા, પૈસા ખલાસ થઈ જાય ત્યાં સુધી, ચાલુ રહેતાં.

એ ખરેખર અજોડ હતા, પરંતુ એમની જે પ્રતિભાએ કલામાં એકાએક ક્રાંતિ આણી તેનો પ્રવાહ એમનાં મૃત્યુ પછી પણ ચાલુ રહ્યો છે. દુનિયાભરમાં—પેરિસ, લાંડન અને અમેરિકામાં—એલેટની કલા નવચેતન પામીને વિકાસ કરી રહી છે તે આ વિચિત્ર, ધાંધલિયા અને તેજસ્વી પુરૂષે ઉદાર હાથે વાવેલાં ખીજામાંથી ઉગી નીકળેલું સુંદર અને ક્ષણદાયી વૃક્ષ છે. મારી પેઠે જેમણે ઘણી નિકટતાથી અને લગભગ શરૂઆતથી જ એમનાં કાર્યોનું અવલોકન કર્યું છે તેમને એ જાણીને ખૂબ જ સંતોષ પ્રાપ્ત થશે કે વેગનરે સંગીતની દુનિયામાં આણેલી મૂળભૂત અને દુરગામી ક્રાંતિના જેવી જ, આ મહાન કલાવિષયક ક્રાંતિ એ, એક એવા પ્રતિભાશાળી પુરૂષનું કાર્ય હતું જેને મિત્ર તરીકે ઓળખવાતું અમે અભિમાન લઈ શકીએ એમ છીએ.

પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધનાં થોડાં જ વર્ષો પહેલાંની, જે અત્યંત સંમિશ્ર, અત્યંત વિકસિત સર્જનાત્મક કૃતિઓ અને વિવેચનાત્મક કદરદાનીની મોહક દુનિયામાં હું ઉત્સાહપૂર્ણ અને ભયુર્ભયુર્ જીવન ગાળી રહ્યો હતો, તે દુનિયાનાં કેન્દ્રસ્થાને ડિઆગીલેવ અને તેમનાં એલેટ નૃત્યો હતાં. કાળ, અકસ્માત, યુદ્ધ, સામાજિક અને આર્થિક પરિવર્તન, એ બધાઓએ તે કાળે જે અવિનાશી લાગતી હતી એવી, સંસ્કૃતિ તથા જીવનપદ્ધતિનાં સમૃદ્ધ તત્વોનું,

ધમસાણુ વાળી નાખ્યું છે. આમ છતાં ઘણું ગુમાવ્યું છે, તો ડિઆગીલેવે કલાના બધા પ્રદેશમાં સાધેલી ક્રાંતિના લબ્ધ અને વ્યાપક પ્રભાવને કારણે ઘણું મેળવ્યું પણ છે. ખાસ વર્ગોને નુકશાન થયું છે તો આમ વર્ગોને લાભ પણ થયો છે. સંસ્કૃતિનો પ્રચાર એ હવે માત્ર પુસ્તકીયો શબ્દપ્રયોગ રહ્યો નથી; એ તો વાસ્તવિક હકીકત બની ગઈ છે. ન્યારે હું આજનાં પશ્ચિમ યુરોપનાં થિએટરો અને ઓપેરા ગૃહો, સંગીતસંમેલનનાં સભાસ્થાનો અને કલાપ્રદર્શનનાં ધામોનો, તેમ જ ત્યાં જઈને ગીર્દી જમાવતા થોડાક તાલેવંત અને નવરા માણસો જ નહિ પણ) સમાજના દરેક વર્ગના માણસો, જેમનો આનંદ અને માનસિક તેમ જ આધ્યાત્મિક સુવિકાસ સ્પષ્ટપણે વર્તાઈ આવે છે, તેમનો વિચાર કરું છું; ન્યારે હું છેલ્લા થોડા દાયકા દરમ્યાન સમાજના પ્રત્યેક વર્ગ સુધી કલા પ્રત્યેની કેવી સાચી અને ઉત્સાહપૂર્ણ અભિરૂચિ અને એની પારખ પ્રસરી ગઈ છે તેનો વિચાર કરું છું—ત્યારે શોકનાં કરતાં તો ઉલ્લાસનાં ઘણું વધારે કારણો મને જણાય છે. આમ છતાં, એવા કેટલાક માણસો છે જેઓ મારા આ આશાવાદમાં સહભાગી થઈ શકતા નથી. ખીબા વિશ્વયુદ્ધના મધ્યકાળમાં રિચાર્ડસ્ટ્રોસ સાથે ઝ્યુરિચનાં થિએટરમાં મારો મેળાપ થયો તેમાં, આ પરિવર્તનના કાળમાં એક પ્રકારની જે કઠ્ણતા રહેલી હતી તેનો બધો સાર આવી ગયેલો મને લાગ્યો. એ મેળાપ મને એક કઠ્ણતાના પ્રતિક સમો લાગ્યો. આંતરરાષ્ટ્રીય કીર્તિનાં શિખરે એ પહોંચ્યા હતા ત્યારનો મારે એમની સાથેનો પરિચય હતો. અમારી આસપાસ એક ખંડ, એક દુનિયા અઘોર યુદ્ધના પાસમાં જકડાયેલી વિસ્તરી રહી હતી, માણસ છળી ઊઠે એવી વેગનરની ભયંકર કલ્પનાઓ અને આગાહીઓ સત્ય સ્વરૂપ ધારણ કરીને આવી રહી હતી. સ્ટ્રોસ વૃદ્ધ થઈ ગયા હતા, એમનું હૃદય ભાંગી ગયું હતું. મને એમણે જોયો, કઠ્ણતા અને નિરાશાનો ભાવ દર્શાવતા એમણે ખન્ને હાથ હવામાં ઉછાળ્યા, ડોળા ઊંચે ચડાવ્યા અને ન સમન્વય એવી રીતે કંઈક અસ્પષ્ટ ઉદ્દગાર કાઢ્યા, “ખુદા” એવો એક જ શબ્દ હું એમાંથી પકડી શક્યો, અને દિશાશુન્ય અસ્થિર પગલે તેઓ ખંડ છોડી ચાલ્યા ગયા.

૧૯૦૭થી તે યુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું ત્યાં સુધી હું વરસોવરસ થોડાક સમય યુરોપમાં ગાળતો. એક દેશથી ખીબા દેશમાં, એક ખંડથી ખીબા ખંડમાં પ્રવાસ કરવો તે આજના જેટલો ઝડપી નહિ હોવા છતાં ઘણો વધારે

સરળ, આરામદાયક અને અંકુશરહિત હતો. પાસપોર્ટ અને વીસા, હુંડિયામણ પરના અંકુશ અને સલામતિ માટેના ધારાઓ જેવા કષ્ટદાયક સંસ્કારો સુધરેલી દુનિયાએ શિખવાના આકી હતા. યુરોપ આવનારા અમેરિકનોની સંખ્યા દર વર્ષે વધતી જતી હતી, એમાંના ઘણા તાલેવંત હતા, ઘણા સંસ્કારી અને સુરચિવાળા હતા; કેટલાક ત્યાં કાયમ માટે રહી જતા, કેટલાક આવળ કરતા, કેટલાકોએ રિવેરા અને ખીબ્લં સ્થળોએ વિશાળ નિવાસસ્થાનો રાખ્યાં હતાં. એમાંના ઘણા અનેખા વ્યક્તિત્વવાળા આદમીઓ હતા, દાખલા તરીકે “ન્યુયોર્ક હેરોલ્ડ” ના પ્રસિધ્ધ માલિક, જેમ્સ વોર્ડન યેનેટ. ખોલે-સુર-મેર ખાતે તેમનો ખંગલો હતો. એ વેળા તેઓ વૃદ્ધ થઈ ગયા હતા અને દેખાવે પણ વૃદ્ધ લાગતા હતા. તેઓ કંઈક આકરા સ્વભાવના અને તીખા મગજના, પરંતુ પ્રેમાળ અને માયાળુ હતા. એમને તથા એમનાં ખુશમિલજ પત્નીને, મહેમાનોને નાસ્તા માટે નિમંત્રી તેમને દરેક પ્રકારની ખાસ અમેરિકન વાનગીઓ સહિત ભારે ખાણું આપવાનું બહુ ગમતું. મને યાદ છે કે પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ દરમ્યાન કોઈપણ પ્રકારના ખરાબ સમાચાર સાંભળવા તરફ સખ્તમાં સખ્ત અણુગમે દર્શાવવાની એમને ટેવ પડી ગઈ હતી. પશ્ચિમ રાજ્યોની કોઈક વ્યુહરચના અથવા યુક્તિપ્રયુક્તિની ખાખતમાં થએલી પીછેહઠ તરફ એમનું જો ધ્યાન ખેંચવામાં આવતું તો તેઓ એકદમ ઉશ્કેરાઈ જતા અને આ ખરાબ સમાચાર લાવનાર કમનશીખ માણસની તેઓ એવી ખબર લઈ નાખતા અને એને એટલો ભાંડતા કે જે પીછેહઠના સમાચારનો ઉલ્લેખ કરવાનું સાહુસ એણે કર્યું હોય તે, પીછેહઠ માટે ખરેખર એ પોતે જવાબદાર નથી એમ માનવું મુશ્કેલ બની જતું.

એ સમયે જેમનો પરિચય તથા જેમની મૈત્રિ હું પ્રાપ્ત કરી શક્યો તેમાં મોર્ગન્સ એન્કના મિ. હાર્જેસ પણ હતા. લડાઈ ફાટી નિકળી તે દિવસથી તેઓ મિત્રરાજ્યોના ચુસ્ત સમર્થક બન્યા હતા. એ ઉપરાંત સામ્રાજીસમ, બજરમાન, તેજસ્વી સમાં તેમજ દુનિયાની એક સુંદરમાં સુંદર સ્ત્રી જેવાં એમનાં પત્ની; હુસમુખા અને વાર્તાલાપમાં કુશળ એવા મિ. રાલ્ફ કર્ટીસ અને એમનાં પત્ની; મિ. અને મિસિસ જેમ્સ એચ. હાર્ડ; મિ. અને મિસિસ બર્નાડ જેરેન્સન; અને કેરોની અદાલતના એક વખતના ન્યાયાધિશ, તથા ન્યુયોર્કના નવલકથાકાર તથા ઈતિહાસવેત્તા એડીથ વોર્ટનના (Edith Wharton) જીવનભરના મિત્ર વોલ્ટર જેરી; આ બધાનો પરિચય અને મૈત્રિ મને સાંપડયા હતા.

અંગ્રેજી ભાષાના શબ્દોનો ઉચ્ચાર પોતે જે ચોકસાઈ અને કાળજીથી કરતા હતા તેને માટે ખર્નાડ બેરેનસનને ભારે અભિમાન હતું; પરંતુ એમણે ધારણ કરેલાં શબ્દનાં અખતરમાં એક વિચિત્ર તડ હતી; “કોર્કસ્ક્રૂ” (Corkscrew) એ સાદા શબ્દોનો ઉચ્ચાર તેઓ જાણે તેમાં ત્રણે વર્ણુ હોય તેમ “કોરકરસ્ક્રૂ” (Corkerscrew) એ રીતે કરતા. એક વેળા એપ્રીલપુલના દિવસે એમની આ નાનકડી નબળાઈ જેમને ખબર હતી એવા એમના કેટલાક મિત્રોએ મજાક કરવા ખાતર એમની કસોટી કરી. બધાના આનંદની વચ્ચે એમના મુખમાંથી “કોરકરસ્ક્રૂ” એ ઉચ્ચાર શીશીમાંના ખૂચની પેઠે બહાર નીકળી આવ્યો; અને પછી તો વરસો સુધી શુદ્ધ શબ્દોચ્ચાર વિષે કંઈપણ બોલવાની એ હિંમત કરતા તો બધા મોટે અવાજે પેલા આંગતુક વર્ણુની એમને યાદ આપતા.

રાલ્ફ કર્ટીસને શ્લેષ (Pun) કરવાની આદત હતી; એમનો મને પરિચય થયો તેનાં વર્ષો પહેલાં તેઓ એક વેળા મુંબઈમાં હતા ત્યારે ત્યાં મિ. ડબ્લ્યુ. કે. વેન્ડરબીલ્ટ (માર્લબરોના ડચેસ કોન્સુએલો જે પાછળથી મેડમ બાલ્સન બન્યા હતા તેમના પિતા) પોતાનાં જહાજમાં ત્યાં આવી પહોંચ્યા. તે વખતના ગવર્નર લોર્ડ હેરિસ, ઘણા અંગ્રેજોની પેઠે એવો ભૂલભર્યો અભિપ્રાય ધરાવતા હતા કે અમેરિકાના સમાજની રચના પૈસા ઉપર કરવામાં આવી છે. વેન્ડરબીલ્ટ ખાનદાન ખુબ પૈસાવાળું છે એમ જાણતા હોવાથી એમણે મહેરબાનીની રાહ રાલ્ફ કર્ટીસને પૂછ્યું કે મિ. વેન્ડરબીલ્ટને તમે ઓળખો છો? એમના કહેવાનો સ્પષ્ટ ધ્વનિ એ હતો કે એવો પરિચય હોય તો તે બહુમાનભર્યો ગણી શકાય.

રાલ્ફ કર્ટીસે વિરોધ કરતાં કહ્યું કે વેન્ડરબીલ્ટો (વેન્ડરબિલ્ટ ખાનદાનના સભજનો)નો પરિચય મને કદી થયો નથી, કારણ કે હું ન્યારે ન્યુયોર્કમાં હતો ત્યાં સુધી એ લોકો તો “વેન્ડરબીલ્ટીંગ”^૨ હતા.

જેમ્સ હાઈડનાં મકાનમાં હું ઘણીવાર ફ્રેન્ચ અકેડેમિના સભ્ય, રાજનીતિજ્ઞ

૧. શ્લેષ એટલે બે અર્થવાળા શબ્દોનો પ્રયોગ.

૨. વેન્ડરબીલ્ટમાંના “બીલ્ટ” શબ્દનો અર્થ ‘બંધિલું’ એવો થાય છે અને વેન્ડરબીલ્ટીંગમાંના “બીલ્ટીંગ”નો અર્થ ‘બંધાવું’ થાય છે. આમ વેન્ડરબીલ્ટના છેલ્લા વર્ણુ બીલ્ટ ઉપર શ્લેષ કરીને રાલ્ફ કર્ટીસે એમ સુચીત કર્યું કે એ તો ત્યારે “બીલ્ટીંગ” એટલે “બંધાતા” હતા. અર્થાત અત્યારની જીંદગી રિથિતિએ પહોંચ્યા નહોતા.

અને પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસવેત્તા મોંસ્ચે હેનોટોને મળ્યો હતો. ૧૮૯૪થી ૧૮૯૮ સુધી તેઓ ફ્રાંસના વિદેશપ્રધાન બન્યા હતા. મારે માટે એમનાં મનમાં સદ્ભાવ ઉત્પન્ન થયો હતો અને અમે ઘણી વેળા રાજકારણની ચર્ચામાં ઊતરી પડતા. મને યાદ છે કે એમણે ખુબ ગંભીરતાપૂર્વક એમ જણાવ્યું હતું કે ૧૮૯૮નું મેલીન પ્રધાનમંડળ જો હારી ગયું ન હોત અને જે સંયુક્ત પક્ષોએ મેલીનને મુખ્યપ્રધાન બનાવ્યા હતા તેમણે ડેલકાસેને બદલે એમની (મેલીનની) તરફદારી કરી હોત તો સંભવ છે કે એલસેસ-લોરેનના પ્રશ્નનું વાજબી અને મિત્રતાભર્યું નિરાકરણ કરી શકાયું હોત, જે ફ્રાંસ અને જર્મની બન્નેને માટે માનભર્યું અને સંતોષપ્રદ નિવડયું હોત. હેનોટોનું આ વિધાન જો સાચું હોય તો રાજકારણના વિષયમાં ગુમાવેલી તકનું અને લીધેલા ખોટા માર્ગનું આ એક વધુ ઉદાહરણ હતું, જ્યાં જો સાચો નિર્ણય લેવામાં આવ્યો હોત તો પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધની સંભાવના રહી ન હોત.

વોલ્ટર બેરીએ મિસિસ એડિથ વોર્ટન અને માર્સલ મુસ્ટ સાથે માર્ડ ઝોળખાણ કરાવ્યું. વોલ્ટર બેરી કુવારા હતા અને એમની વાર્તાલાપ કરવાની શૈલિ મોહક અને આનંદજનક હતી. તે વેળા અમે જે નાનકડાં મિત્રમંડળમાં ફરતા હતા તેના સ્ત્રીસભ્યોમાં એમણે લગ્નના વિષયમાં દુનિયાના મોટામાં મોટા સખમરીન ટોરપીડો તરીકેની કોણ બાણે કેમ ખ્યાતિ મેળવી હતી ! (અર્થાત દંપતિને લડાવનાર નારદજી તરીકેની ખ્યાતિ મેળવી હતી) સન્નારીઓ ભારપૂર્વક કહેતી કે “એણે અમને દરેકને છુટીછુટી રીતે એમ કહ્યું હતું કે તમારો પતિ તમારે યોગ્ય નથી” તેઓ પ્રસિદ્ધ વકીલ અને પ્રતિષ્ઠિત પુરૂષ હતા, સન્નારીઓને તેમનું માન્યા વગર કેમ ચાલે ? અને દરેક વખતે ઘરભંગનો નવો કિસ્સો થતો. કોઈપણ નાનકડી સુઘડ અને શિષ્ટાચારવાળી મંડળી પકડી લે અને છેવટ સુધી એનો કેડો ન મૂકે એવા પ્રકારની આ રમત હતી. પરંતુ કીર્તિ માટેનો વોલ્ટર બેરીનો ઉલ્લેખપાત્ર દાવો તો આ હતો, કે ગમે તે વખતે મુસ્ટને જમવા માટે બોલાવીને એની પાસે હા પડાવી શકે એવા જે દુનિયામાં બહુ જ થોડા માણસો હતા તેમાના તેઓ એક હતા. એ નવાઈ જેવું છે કે મુસ્ટને હું રિટ્રા ખાતે જ્યાં એ વારંવાર જતાં ત્યાં કદી મળ્યો નથી, પણ વોલ્ટર બેરીને ત્યાં લોજન પ્રસંગે કેટલીકવાર હું તેમને મળ્યો છું. મુસ્ટને માટે જો મને કંઈ વધારેમાં વધારે યાદ હોય તો તે એમનું મૌન છે; એમનું એક જ વાક્ય મને યાદ આવે છે. બેરીના ચોથા મહેમાન તરીકે

આર્જન્ટાઈનના સન્નારી જોડે મેડમોઈઝલ (મિસ) અટુસા હતા, જેમનું વેવિશાળ એક ફ્રેંચ માર્કિવસ સાથે થયું હતું. ખુસ્ટે એમનું અવલોકન કર્યું અને કહ્યું: “એ કિલઓપેટ્રા જેવાં દેખાય છે” આ પછી આખાં લોજન દરમ્યાન તેઓ ખીબું કશું બોલ્યા નહિ. આ અને આવાં ખીબ પ્રસંગે ખેરી તથા હું વાર્તાલાપ ચાલુ રાખવા માટે બનતો પ્રયત્ન કરતા અને એ મહાન નવલકથાકાર શાંતિથી બેઠાબેઠા અમને સાંભળતા; જરાક મુશ્કેલી ઊભી કરે એવો એ અનુભવ હતો.

એ સુખલયાં અને આનંદજનક વર્ષો દરમ્યાન એ સમાજ અને નવરાશની વેળાના આ મારા કેટલાક મિત્રો હતા. કામ તો અલબત્ત મેં વણથંભયું ચાલુ રાખ્યું હતું. વરસનો મોટો ભાગ હું હિંદુસ્તાનમાં ગાળતો હતો, કારણ કે મારા અનુયાયીઓ તરફની મારી ફરજો જ નહિ પણ હિંદી રાજકારણમાં મેં ધારણ કરેલી જવાબદારી તરફ પણ મારે ધ્યાન આપવાનું હતું. એ વર્ષો દરમ્યાન મોર્લિ-મિન્ટો સુધારાઓ અમલમાં આવી રહ્યા હતા. જેનો સ્વીકાર કરાવવા અમારે સખ્ત લડત આપવી પડી હતી તે મુસ્લિમો માટેના અલગ મતાધિકારનો સિદ્ધાંત નકકર અને વહેવાર તેમ જ વાજબી તરીકે પુરવાર થઈ ચુક્યો હતો. બંગાળમાં નવાબ અલી યૌધરી અને ઢાકાના નવાબ તથા પંજાબમાં સર મોહમ્મદ શકી અને સર ઝુલ્ફીકાર અલીખાન જેવા નેતાઓની દોરવણી હેઠળ મુસ્લિમોની રાજકીય જાગૃતિ પરિપકવ થઈ હતી અને ઉત્તરોત્તર દ્રઢ બનતી હતી.

હું પોતે અલીગઢની બાબતમાં સારાં પ્રમાણમાં શક્તિ અને સમય ખર્ચી રહ્યો હતો. મને લાગે છે કે અલીગઢને મહાન મુસ્લિમ યુનિવર્સિટી બનાવવા માટેનાં પ્રારંભિક કાર્યોનો બધો બોજો મારા એકલાને માથે આવ્યો હતો. આ વર્ષો દરમ્યાન અમે અમારી યોજના માટે લોકોમાં રસ જગાડ્યો અને એમનો વધુનેવધુ ટેકો મેળવ્યો. અલબત્ત, બ્રિટિશરોના એક સમર્થ વર્ગ તરફથી એનો વિરોધ પણ કરવામાં આવ્યો. એમની દલીલ એવી હતી કે મુસ્લિમો માટે યુનિવર્સિટી સ્થાપવી એ ઈચ્છવાબેજ નથી. એનું વલણ અને શિક્ષણ સંકુચિત અને એકતરફી બનશે. આ ટીકાઓનો જવાબ આપવા માટે મેં ભારે પ્રયાસો કર્યાં, અને સહાય માટેની મારી બધી અપીલો તેમ જ

મારાં બધાં લાભણે અને લેખોમાં મેં એક મુદ્દાને સૌથી વધારે મહત્વ આપ્યું કે અલીગઢ યુનિવર્સિટીનાં સંતાનો “મુક્ત સંશોધન, ઉદારદૃષ્ટી સહિષ્ણુતા અને વિશુદ્ધ નીતિધર્મનો પ્રચાર કરવા દેશના ચારે ખુણામાં ફરી વળશે.”

ઉચ્ચ અધિકારનું સ્થાન ધરાવનારાઓમાં મને ટેકો આપનારા નહોતા એમ નહિ. લોર્ડ મિન્ટોને સ્થાને વાયસરોય તરીકે લોર્ડ હાર્ડિંગે ઓફ પેનશર્ટ આગ્યા હતા. તેઓ ઇરાન અને નજીકપૂર્વના બધા દેશોમાંની મુસ્લિમ પ્રજા સાથે અને એમની વચ્ચે રહીને વિશાળ અનુભવ પ્રાપ્ત કરેલા, એવા રાજનીતિજ્ઞ હતા. વાયસરોયની એકિઝક્યુટિવ કાઉન્સિલ (કારોબારી સમિતિ)ના સભ્ય તરીકે કેળવણી વિષેની જવાબદારીઓ સર હારકોર્ટ બટલર નામના તેજસ્વી અને એકનિષ્ઠ વહીવટકર્તાને હસ્તક હતી. તેઓ સર વિન્સટન ચર્ચીલની ૧૯૫૧ પછીની સરકારના ચાન્સેલર ઓફ ધી એક્સચેન્જર (નાણામંત્રી), અને બ્રિટનના ૧૯૪૪ના મહાન કેળવણીના કાયદા માટેના જવાબદાર પ્રધાન મી. આર. એ. બટલરના કાકા થતા હતા. કેળવણીની ખાબતમાં રસ લેવો એ તો બટલર કુટુંબમાં ચાલતી આવતી પ્રણાલિકા છે. લોર્ડ હાર્ડિંગ અને સર હારકોર્ટ અમારી મુસ્લિમોની આ સ્થિતિ સમજી શક્યા હતા અને મુસ્લિમ તથા હિંદુઓની સામાજિક, સાંસ્કૃતિક અને આધ્યાત્મિક પરિસ્થિતિમાં રહેલા તાત્વિક ભેદની એમને ખબર હતી. મેં પોતે તો આ વાત સ્પષ્ટ કરવાનો વારંવાર પ્રયત્ન કર્યો હતો કે મારે મન મુસ્લિમો શિક્ષણમાં પ્રગતિ કરે એ સાધ્ય જ નથી પરંતુ સાધ્યને મેળવવાનું સાધન છે. જો આપણે સ્વતંત્રતા અને સ્વરાજ્યના માર્ગે—મંઝીલ ગમે તેટલી દૂર દેખાતી હોય તો પણ—આગળ વધવાનું હોય, તો એક કોમ તરીકે, જે રાજકીય જવાબદારી મેળવવા માટે આપણે અભિલાષા સેવવા માંડી હતી, તેને પહોંચી વળવા માટે જરૂરનાં એવાં જ્ઞાન અને માનસિક શક્તિ આપણે પ્રાપ્ત કરવાં જોઈએ. મારી નજર આગળ કોઈ સંકુચિત સાંપ્રદાયિક ધ્યેય ન હતું. શરૂઆતથી જ હું આગ્રહ કરતો આવ્યો હતો કે સંસ્કૃતનું, અને તેની સાથે હિંદુ સંસ્કૃતિ, ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસ તથા વિકાસનું શિક્ષણ અપાવું જોઈએ, જેથી કરીને આપણા લોકો પોતાના પાઠોશીઓને વધારે સારી રીતે સમજવાને શક્તિમાન થાય. આપણી પોતાની યુનિવર્સિટીની ખાસ જરૂર એટલા માટે હતી કે એ ઇસ્લામની આધ્યાત્મિક એકતાનો વિકાસ કરવા માટેનું ઉત્તમોત્તમ અને અત્યંત ચિરસ્થાયી સાધન હતું.

હું આટલી બધી દ્રઢતાપૂર્વક જે માન્યતા ધરાવતો હતો તે ખીબ્બચોને ગળે ઊતારવાનું, એને સંગીન બનાવવા માટે ટેકો મેળવવાનું અને ફૂંડ એકઠું કરવાનું કાર્ય અત્યંત પરિશ્રમભર્યું હતું. હું આખા હિંદુસ્તાનમાં ફર્યો. હું મોટા મુસ્લિમ નેતાઓ પાસે, ગરીબ અને તવંગર પાસે, રાજવીઓ અને ખેડૂતોની પાસે ગયો. મારા પોતાના તરફથી ફાળામાં મેં એક લાખ રૂપિયા આપ્યા. એ સમયમાં એ રકમ ઘણી મોટી ગણાતી. બધા મળીને મેં ત્રીસ લાખ કરતાં વધારે રૂપિયા એકઠા કર્યાં. એ વર્ષો સખ્ત અને સતત પરિશ્રમનાં હતાં. દિવસો અને અઠવાડિયાંઓ સુધી હું રેલ્વે ટ્રેનમાં જ રહેતો હોંઉ એમ મને લાગતું. જેને શહેર આગળ ટ્રેન થોભતી તે દરેક શહેરના રેલ્વેના પ્લેટફોર્મ ઉપર એકઠા થએલા મુસ્લિમો સમક્ષ હું પ્રવચન કરતો. કોઈપણ તક મળતાં હું અલીગઢનાં ધ્યેય વિષે ઉપદેશ કરતો. આ પૂરાં આંદોલન દરમ્યાન મરહૂમ મૌલાના શૌકતઅલી મારા માનદ્ (એનરરી) અંગત મંત્રી, અને મારા જમણા હાથ સમા હતા; એમની અવિશ્રાંત અને એકધારી સહાય વિના હું એમાં કદીએ સફળતા મેળવી શક્યો હોત કે કેમ એ વિષે મને શંકા છે.

૧૯૧૦માં નાગપુર ખાતે મુસ્લિમ કેળવણી પરિષદ ભરવામાં આવી ત્યારે આ લાંબા કાળનું આંદોલન એની પરાકાષ્ટાએ પહોંચ્યું. અલીગઢની યોજના એ એની કાર્યવાહી પરનો મુખ્ય કાર્યક્રમ હતો, અને પરિષદની કાર્યવાહીમાં એનું જ વર્ચસ્વ રહ્યું હતું. પરિષદના પ્રમુખ મિ. યુસુફઅલીએ અમારા હેતુઓ સારી રીતે સમજાવ્યા અને જે યુનિવર્સિટી અમે સ્થાપવા માગતા હતા તેનાં કાર્યક્ષેત્રની વ્યાખ્યા આપતાં એમણે કહ્યું : “એમાં પરિક્ષાઓ નહિ હોય; વિચારની સ્વતંત્રતા અને મૌલિકતાને એમાં પ્રોત્સાહન આપવામાં આવશે. એ મુસ્લિમ યુનિવર્સિટી બનશે, તે એવા અર્થમાં કે જે પેઢીના કેળવણી વિષેના અનુભવ પરથી હિંદુસ્તાનના મુસ્લિમોએ જે આદર્શો ધડી કાઢ્યા છે, તેનો ત્યાં વિકાસ કરવામાં આવશે.”

હવે જ્યારે આ બાબતમાં કહેવાકરવાનું બધું પેતી ગયું છે અને જ્યારે પાછલા આઠીસ વર્ષો દરમ્યાન અલીગઢની મુસ્લિમ યુનિવર્સિટી જે સિદ્ધાંતો પર દ્રઢ રહી છે અને જે સિદ્ધિઓ એણે મેળવી એ બધાનું હું સિંહાવલોકન કરું છું, ત્યારે મને લાગે છે કે જેનો ઉલ્લેખ અને વિચાર કરતા હું ખરેખર કાયમી સંતોષ લઈ શકું એવી મારા જીવનની એ એક સિદ્ધિ છે. માત્ર એનાં

રાજકીય પરિણામો ઉપર હું લાર મૂકવા માંગતો નથી, જો કે એ ઘણાં મહત્વનાં છે. પુસ્તકાલયો, પ્રયોગશાળાઓ અને આપણાં જગત અને આપણા જમાનાને સંપૂર્ણરીતે સમજવા માટે જરૂરી એવાં સર્વ સાધનોની સાથોસાથ અને એની જોડે પૂરેપૂરું એકરૂપ એવું ઈસ્લામી ધર્મ અને સંસ્કૃતિનું કેન્દ્ર, જ્યાં આપણા ધર્મના સિદ્ધાંતો, એની સર્વદેશીયતા અને એની વાસ્તવિક આધુનિકતા, એની તાત્વિક બુદ્ધિગમ્યતા, ખીજા ધર્મો પ્રત્યે સહિષ્ણુતા, ઉદારતા અને આદરની એની અતિ ઊંડી લાવના, એ બધાંનું જ્યાં શિક્ષણ આપવામાં આવતું હોય તથા આચરણ કરવામાં આવતું હોય તેની સ્થાપના કરીને નિલાવવું, એ મુસ્લિમ યુનિવર્સિટી સિવાય ખીજે કયાં બની શક્યું હોત ? આવાં કેન્દ્રની સ્થાપના કરવામાં મેં મારો હિસ્સો નોંધાવ્યો છે એ મારે માટે ઘડપણમાં સૌથી સુખદ, સૌથી સમાધાનકારક અને પ્રોત્સાહનક વિચાર છે.

ઝારનાં રશિયામાં

૧૯૧૦થી ૧૯૧૪ સુધીનાં વર્ષો પ્રસંગોથી ભરપુર, પ્રવૃત્તિમય અને સક્રિય હતાં. આનંદ અને શોક, કામ અને પ્રવાસ, નિષ્ક્રાંતા અને સક્રાંતા, રમતગમત અને મૈત્રિ-એ વર્ષો દરમિયાન આ બધાનો મને પૂરતો કાળો મળ્યો હતો. મારી પત્ની મોટે ભાગે ફ્રાન્સમાં રહેતી હતી. ૧૯૦૬માં તેણે મારા પ્રથમ પુત્રને જન્મ આપ્યો. એતુ' નામ મેં મેહુદી રાખ્યું. ૧૯૧૧ની ફેબ્રુઆરીમાં એનાં ટૂંકાં જીવનનો અંત આવ્યો, અને એ પછીના જૂન માસમાં મારા બીજા પુત્ર અલીનો જન્મ થયો. એના જન્મથી મને અને મારી પત્નીને અપાર આનંદ અને સાંત્વન મળ્યાં, પરંતુ મારી પત્નીને મોટે એ બાળકનાં સુખ સાથે ગંભીર જવાબદારીની ભાવના અંકિત થએલી હતી. અમારાં કુટુંબમાં ઘણાં વર્ષો બાદ પુત્ર અવતર્યો હતો. પ્રથમ પુત્ર ગુમાવવાથી અમને જે શોક ઉત્પન્ન થયો હતો તેના લીધે એના ભાઈના ઉછેરમાં અમે જે સંભાળ રાખી હતી તે વધારે સાવચેતીભરી અને કાળજીભરી બની હતી. એ બહુ નાનો હતો ત્યારે જ એ બહુ નાબુક તબિયતનો છે એમ જણાવવામાં આવ્યું હતું; એ સમયના એક આગળ પડતા બાળકોના નિષ્ણાત ડોક્ટરની એવી દ્રઢ માન્યતા હતી કે ઉનાળાની ઋતુમાં નોર્મન્ડીના દરિયા કિનારે રહેવાથી, ખાસ કરીને દરિયાની હવાથી તેમ જ દરિયામાં નહાવાથી તબિયત સુધરે છે અને આરોગ્ય જળવાઈ રહે છે. આથી એ એ ત્રણ વર્ષનો થયો ત્યારથી જ મારી પત્ની દર ઉનાળામાં એને ડ્યુવિલ્લે (Deauville) લઈ જતી, અને શિયાળો એ લોકો ફ્રાન્સના દક્ષિણ ભાગમાં ગાળતાં થોડાંક વર્ષો સુધી મારી પત્ની મોન્ટે કાર્લોમાં રહી અને પછી એ સિમિયે (Cimiez) ખાતે ગઈ.

૧૯૧૦ના મેં માસમાં મારા નિકટના અને પરમ મિત્ર શહેનશાહ સાતમા એડવર્ડનું લંડનમાં અવસાન થયું. ફ્રાન્સ અને મૈત્રિની રૂએ, હું એમની સ્મશાનયાત્રામાં લાગ લેવા ઉતાવળે પહોંચી ગયો. ત્યાં, એમના અનુગામી શહેનશાહ પાંચમા ન્યોર્વ સાથે મારી મુલાકાત થઈ.

શહેનશાહને વિંડસર ખાતેના સેન્ટ ન્યોર્વનાં દેવળમાં દફનાવવામાં આવ્યાં; સ્મશાનયાત્રાનાં સરઘસમાં માડું સ્થાન તથા દેવળમાં મારી એક પ્રિટિશ રાજવી કુટુંબ અને વિદેશમાંના રાજવી અતિથિઓની નજીક હતાં. જર્મન શહેનશાહ સરઘસમાં શહેનશાહ પાંચમા ન્યોર્વની પડખે ચાલતા હતા. આ ગોઠવણીથી એક નાનકડો પરંતુ અર્થભરપુર રાજનીતિવિષયક પ્રસંગ ઊભો થયો. પ્રણાલિકા એવી છે કે, ન્યારે એક જ સ્થળે એકથી વધારે રાજકર્તાઓ ભેગા મળે, ત્યારે તેમના દેશોનાં વિસ્તાર કે મહત્વનાં ધોરણે નહિ તેમ જ (આંતરરાષ્ટ્રીય પરિષદોમાં થાય છે તેમ) તેમનાં નામોના પહેલાં અક્ષરનાં ધોરણે નહિ, પરંતુ જે સૌથી પહેલાં ગાદી ઉપર આવ્યા હોય એ ક્રમે એ પ્રથમ સ્થાન લ્યે. એ પછી એ જ ધોરણે ખીલઓનાં સ્થાન નક્કી થાય છે. આ રીતે જો બલ્ગેરિયાના રાજા (ન્યારે બલ્ગેરિયામાં રાજતું રાજ ચાલતું હતું તે દિવસોમાં) સૌથી વધુ સમય રાજગાદીએ રહ્યા હોય, તો તેઓ કોઈપણ સરઘસની આગેવાની લ્યે, અને જો પ્રિટિશ રાજવી કે જાપાનના શહેનશાહ તરતના જ ગાદી ઉપર આવ્યા હોય, તો તેઓ છેલ્લું સ્થાન લ્યે. પરંતુ આ પ્રસંગે મુખ્ય શોકપાલક શહેનશાહ પાંચમા ન્યોર્વની પડખે જ જર્મન શહેનશાહને સ્થાન આપવામાં આવ્યું હતું, અને ખીલ તમામ રાજવીઓ તેમની પાછળ ચાલતા હતા. તોફાન આડકતરી રીતે આવ્યું, કારણ કે ગ્રીસના રાજા, જેઓ સૌથી પહેલા ગાદી ઉપર આવ્યા હતા, તેઓ સ્પેનના રાજાની આગળ ચાલતા હતા. હવે, જર્મન શહેનશાહને ગાદીનો વારસો મળ્યો તે પહેલાં, સ્પેનનાં રાજા એમનાં બાલ્યકાલમાં જ ગાદીએ આવ્યા હતા; અને રાજા આલ્ફ્રેન્સો (સ્પેનના રાજા) પોતાને, જર્મનીના કયસર કરતાં કદાચ ચડિયાતા નહિ, તો પણ દરેકરીતે સમાન તો લેખતા જ હતા. જુદાજુદા રાજવીઓ વિદાય લઈને પોતપોતાને દેશ જવા રવાના થયા કે તરત જ, સ્પેનના એલચીએ પોતાના રાજા અને તેમની સરકાર તરફથી હિઝ મોસ્ટ કેથોલિક મેજેસ્ટી (પરમ કેથોલિક સમ્રાટ-સ્પેનના રાજા)ના કરતાં જર્મન શહેનશાહને આગળનું સ્થાન આપવાથી થએલાં માનભંગ પ્રત્યે વિધિસરનો વિરોધ નોંધાવ્યો, અને

વધુમાં જણાવ્યું કે ગ્રીસના રાજા વહેલા ગાદીએ આવ્યા હતા એ કારણે એમને સ્પેનના રાજાની આગળ સ્થાન આપવામાં આવ્યું, તે પછી શાહી પ્રણયલિકાનું બરાબર પાલન કરવા ખાતર ગ્રીસના રાજા તથા સ્પેનના રાજા એ બન્નેને જર્મન શહેનશાહની આગળ સ્થાન મળવું જોઈતું હતું. આને લીધે વિદેશખાતું અને રાજદરબાર ભારે મૂંઝવણમાં મૂકાઈ ગયાં. દિલગીરી દર્શાવવાનો કંઈ અર્થ ન હતો, કારણ કે દરબારના અને રાજ્યના ઉચ્ચ અધિકારીઓ આવા પ્રકારની ભૂલ કરે એમ માની શકાય નહિ. અંતે આ પ્રશ્ન શહેનશાહ પાસે પહોંચ્યો. એનો ઉકેલ એમણે કુનેહથી અને ચતુરાર્થપૂર્વક આણ્યો: એમણે કહ્યું કે કયસર શહેનશાહ એડવર્ડના ભત્રીજા અને પોતાના નિકટના પિત્રાર્થ થતા હતા, અને ફક્ત આ કારણસર જ, રાજકર્તા તરીકે નહિ પરંતુ શોક પાળતા કુટુંબીજન તરીકે એમને આગળનું સ્થાન આપવામાં આવ્યું હતું.

આ નાનકડી કડ્ડણ મૂંઝવણને બાદ કરતાં, પૂરેપૂરી ક્રિયા ખૂબ જ હૃદયસ્પર્શી નીવડી હતી.

પાછળથી અમેરિકાના માણ પ્રમુખ થિઓડોર રૂઝવેલ્ટ, જેમણે પોતાના દેશના સત્તાવાર પ્રતિનિધિ તરીકે હાજરી આપી હતી, તેમને આપવામાં આવેલા સ્થાન અંગે પણ મુશ્કેલી ઊભી થઈ હતી. તેઓ રાજવી કુટુંબના નહોતા, એટલે સ્મશાનનાં સરઘસમાં તેમ જ ખીજી ગંભીર વિધિઓને પ્રસંગે એમને પાછળનું સ્થાન આપવામાં આવ્યું હતું. એ સમયના આંતરરાષ્ટ્રીય સિવાજ મુજબ એ સંપૂર્ણ રીતે યોગ્ય હતું તેમ છતાં, એ વેળા પણ એ કઠંગુ અને કવેળાનું લાગતું હતું. એની સામે અમેરિકા તથા ફ્રાંસ બન્નેએ વિરોધ નોંધાવ્યો હતો. એ સમય પછીથી, પ્રજાસત્તાકના પ્રતિનિધિઓ, રાજવીઓની સમાન કક્ષાના છે એમ ગણવામાં આવ્યું અને નવો તથા વધુ ઉચિત એવો અનુક્રમ અમલમાં આવ્યો.

એ દિવસે ઘણી આંખો આંસુભીની થઈ હતી—મારી પણ, એમ કહેતા મને સંકેત થતો નથી. એ પછી ટૂંક વખતમાં શહેનશાહ પાંચમા જ્યોર્જ મને એમના પોતાના ખાસ માનનીય મહેમાન તરીકે રાજ્યારોહણ પ્રસંગે નિમંત્રણ પાઠવવાની હિંદી કચેરીને સૂચનાઓ આપી, અને આ નિમંત્રણ કેવળ રાજ્યારોહણ વિધિ પૂરતું જ નહોતું પરંતુ એના તમામ કાર્યક્રમો, ભોજનસમારંભો, દરબારી સત્કારસમારંભો વિગેરે અંગે પણ હતું. રાયલ

ઓપેરા હાઉસમાં યોજાયેલા વિશિષ્ટ અને સુંદર કાર્યક્રમો નિહાળવા હું એમના જ “ઓકસ” માં ખેડો હતો.

૧૯૧૧ના જૂન માસમાં શહેનશાહ પાંચમા જ્યોર્જના રાજ્યારોહણનો વિધિ ઉજવાયો હતો. ખ્રિટનની બહોળલાલી, સંપત્તિ અને સત્તાનાં લબ્ય પ્રદર્શન સમો એ પ્રસંગ ભારે દબદબાલયો અને શાનદાર હતો. પરંતુ ૧૯૧૧નું વર્ષ એ વધતી જતી આંતરરાષ્ટ્રીય તંગદિલીનું વર્ષ હતું; અને ખ્રિટનમાં મિ. લોઈડ જ્યોર્જના અંદાજપત્ર વિષેના ધારાઓ, આચરલેડનો પ્રશ્ન અને હાઉસ ઓફ લોર્ડ્સ-ઉમરાવસભાનો અધારણીય દરબજો એ બાબતો પર આંતરિક રાજદ્વારી વિખવાદ ખૂબ જ કડવાશલયો બન્યો હતો. આવી રહેલા તુફાનના કાળા વાદળોની સામે, રાજ્યાલિષેકનો એ કાળ પોતાની અનેરી તેજસ્વીતાથી ઝળહળી ઊઠ્યો હતો. એ સમયનાં બે સંસ્મરણો બહુ સચોટરીતે મારાં મનમાં અંકિત થઈ રહેલાં છે. પહેલું સંસ્મરણ તે કેવેન્ટ ગાર્ડન ખાતેના સુંદર કાર્યક્રમમાં રજૂ કરવામાં આવેલાં બેલેટ નૃત્યનું છે; એ નૃત્ય તે આવા પ્રસંગને માટે ખરેખર સૌથી યોગ્ય એવું ‘પેવેલિયન ડ’ આરમાઈડ (Pavilion d’Armide) નામનું હતું અને એના મુખ્ય નૃત્યકારોમાં નિજ્જન્સ્કી અને કાર્સાવિનાનો સમાવેશ થતો હતો. એનું સૌદર્ય અને લાલિત્ય ભૂલી ન શકાય એવું હતું; મારા સ્મૃતિપટ પર રંગભૂમિના મને થયેલા એક સૌથી સ્મરણીય રસાનુલવ તરીકે એ અંકિત થઈ રહેલું છે.

બીજો જે પ્રસંગ મારી સ્મૃતિમાં જડાઈ ગયો છે તે જર્મનીના પાટવી કુંવરની હાજરી, એમની કરવામાં આવેલ સરભરા, રાજ તેમ જ રાણીથી માંડીને દરેક જણ તરફથી એમના દેશ પ્રત્યે ખ્રિટનની શુભેચ્છા તથા શાંતિલયાં આશયની એમને ખાતરી કરાવવા માટે કરાયેલાં સાચા દિલના પ્રયત્નો, એ વિષેનો છે. મને યાદ છે કે કેવેન્ટ ગાર્ડન ખાતે તેઓ રાણી મેરીની જમણી બાબુએ બેઠા હતા, અને મેં જોયું હતું કે રાણી તેમની સાથે ગંભીરતાથી વાતો કરી રહ્યાં હતાં અને એમના પ્રત્યેનો રાણીનો વિવેક માત્ર દેખાવ પૂરતો કે લાગણી વિનાનો નહોતો.

થોડાક મહિના પછી શહેનશાહ અને મહારાણી હિંદુસ્તાનની મુલાકાત માટે નિકળ્યાં-ખ્રિટિશ અમલ દરમ્યાન હિંદુસ્તાનની મુલાકાતે આવનારા તેઓ પહેલાં જ અને એકમાત્ર રાજવી દંપતિ હતાં. ૧૯૧૨ની શરૂઆતમાં દિલ્હી

ખાતે લવ્ય કોરોનેશન દરબાર ભરવામાં આવ્યો; એમ જાહેર કરવામાં આવ્યું હતું કે રાજધાની અને સરકારનું વડું મથક કલકત્તાથી દિલ્હી ખસેડવામાં આવશે, અને હિંદી સામ્રાજ્યનાં ગૌરવ, સત્તા અને (તે વેળા લાગતું હતું તેમ) અચળતાને છાજે એવું નવું શહેર બાંધવામાં આવશે. બંગાળના લાગલા રદ કરવામાં આવ્યા, અને—ભૂતકાળની મારી કામગીરીના અને મારી સાથે ઉત્સાહપૂર્વક અને એકધારીરીતે સહકાર કરનારાઓની કામગીરીના પરિપાક તેમ જ કળશ રૂપે—અલીગઢને યુનિવર્સિટીનો. દરજ્જો આપવામાં આવ્યો. શહેનશાહે જાતે શહેનશાહનો કોઈપણ હિંદી પ્રબળન મેળવી શકે તેવો ઊંચામાં ઊંચો ઈલકાબ મને અર્પ્યો, અને એ ઈલકાબ “નાઇટ ગ્રાન્ડ કમાન્ડર ઓફ ધી સ્ટાર ઓફ ઇન્ડિયા” (જી. સી. એસ. આઈ.) નો હતો.

દરબારની વિધિઓ હતી તો લવ્ય, પણ જે વિચિત્ર અણુધારી ઘટનાઓને લીધે રંગમાં ભંગ પડ્યો. લવ્ય દરબારી લોજન સમારંભને પ્રસંગે, હિંદુસ્તાનની બધી જાણીતી વ્યક્તિઓને નિમંત્રણ આપવામાં આવ્યું હતું તે વેળા, રસોડામાં કંઈક અનિષ્ટ ઘટના બની, અને માત્ર શહેનશાહ અને એમની આસપાસ બેઠેલા મૂઠીભર માણસોને જ પૂરી થાય એટલા પ્રમાણમાં જ રસોઈ તૈયાર થઈ હતી. લગભગ બધા મહેમાનો માટે શહેનશાહની સાથે બેસીને લોજન કરવાની જીવનમાં મળી શકે એવી આ એક જ તક હતી, પણ એમાના ઘણાખરાને જમ્યા વગર ઊઠી જવું પડ્યું.

બીજો બનાવ તો આથી ઘણી વધારે ભયંકર શક્યતાઓથી ભરેલો હતો. મને જી. સી. એસ. આઈ. નો ખિતાબ અર્પવામાં આવ્યો તે વેળાનો માનચાંદનો સમારંભ રાતના સમયે એક વિશાળ અને રોશનીથી ઝળહળતા તંબૂમાં યોજવામાં આવ્યો હતો. એ સંપૂર્ણ દરબારી વિધિ હતો: શહેનશાહ અને શહેનશાહબાનું તખ્ત પર બિરાજમાન થયાં હતાં; વાયસરોય, પ્રાંતના ગવર્નરો, સર સેનાપતિ અને ઉચ્ચ દરજ્જાના લશ્કરી અધિકારીઓ, હિંદુસ્તાનના રાજવીઓનો દમામદાર સમૂહ, અને હિંદુસ્તાનના ખુણેખુણામાંથી આવેલા આગળ પડતા તમામ હિંદી તેમ જ બ્રિટિશ અધિકારીઓ, એ બધા આ યાદગાર અને લવ્ય પ્રસંગનાં માનમાં એકઠા થયા હતા. એકાએક તંબૂનાં છાપરાં પરનાં કેનવાસનાં છત્ર નજીક ઊંચે લગાવવામાં આવેલા વિજળીના વ્યોબમાં કંઈક ગોટાળો થવા લાગ્યો. એમાં થઈ રહેલા ઓચિંતા અને ભારે

ઝખકારાઓ પ્રતિ સઘળાની આંખો મંડાઈ ગઈ. ધારો કે એ કાટે તો ?—એ ક્ષણે હાજર રહેલા લગલગ દરેકનાં મનમાં આ એકસરખો, મુક લયાનક વિચાર પસાર થઈ ગયો. સીટીઓ વાગવા લાગી, આગ હોલવવાના બંખાઓનો અવાજ અમને સંભળાવા લાગ્યો. શહેનશાહ અને મહારાણીનાં તખ્ત પાછળ ઉભેલા અધિકારીઓએ પોતાની તલવાર મ્યાન બહાર ખેંચી કાઢી અને શહેનશાહ ને મહારાણીને માટે માર્ગ કરી આપવા સારૂ પડદાઓ અને કેનવાસ ચીરી નાંખવાનું શરૂ કરી દીધું. પણ બાકીના અમે બધા સપડાઈ ગયા હતા. બે તંબુને આગ લાગી હોત તો સગડી આગળ મુકેલા કચકડાના પિંગપોંગના દડાની પેઠે એ સળગી ઊડ્યો હોત, અને તંબૂમાં અમારામાંથી એકાદ જણ પણ ભાગ્યે જ બચી શક્યો હોત. અમે વિચારી રહેલ આ અનિષ્ટ ઘટનાનું પરિણામ અમને માનવદાઝની દ્રષ્ટિએ કમકમાટી ઉપજાવે એવું લાગતું હતું. પરંતુ અમારામાંના મોટા ભાગને તો એને પરિણામે આખા હિંદુસ્તાનમાં જે રાજકીય વહીવટી અને સામાજિક અંધાધુધી ફેલાઈ જાત તેનો વિચાર એથીયે લયંકર લાગતો હતો. દેશમાં એક પણ આગેવાન વ્યક્તિ રહી ન હોત. ખીજે દિવસે શહેનશાહ તથા વાયસરોયે મને જણાવ્યું કે આવા પ્રકારના સમારંભો ફરી કદી પણ રાતને વખતે તંબૂમાં યોજવા નહિ એવા તાત્કાલિક હુકમો કાઢવામાં આવ્યા હતા.

દરબારી મહોત્સવનો મુખ્ય કાર્યક્રમ તો ભવ્ય લશ્કરી પરેડનો હતો. અમારામાંના ઘણા, હિંદીઓ તેમ જ બ્રિટિશરો બન્ને, બ્રિટનના વિશ્વવ્યાપી સામ્રાજ્ય વ્યૂહો, એની વિશાળ જવાબદારીઓ, તેમ જ વધી રહેલી આંતરરાષ્ટ્રીય તંગદિલીના અનુસંધાનમાં, હિંદી સૈન્યનું કેટલું મહત્વ હતું એ સંબંધી વધુ અને વધુ જ્ઞાત થતા જતા હતા. બ્રિટનનું પોતાનું સૈન્ય, જેનો સારો જેવો ભાગ હિંદમાં રાખવામાં આવતો હતો તે, સારી રીતે તાલીમ પામેલું તથા ઉમદા નૈતિક ધોરણવાળું હોવા છતાં—બ્રિટનના કોઈપણ સંભવિત પ્રતિસ્પર્ધિનાં સૈન્ય કરતાં નાનું હતું. સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ ફોર વોર (યુદ્ધના રાજ્યમંત્રી) તરીકે હોલડેઈને લશ્કરી તંત્રની સંપૂર્ણ રીતે નવરચના કરી હતી અને સ્વયંસેવક દળ તેમ જ પાર્ટ ટાઈમ—અમુક સમય કામ કરનાર પ્રાદેશિક સેનાની પણ સ્થાપના કરી હતી; પરંતુ બ્રિટને મશહુર ફિલ્ડ માર્શલ લોર્ડ રોબર્ટ્સની આખા યુરોપ ખંડમાં પ્રચલિત એવી સર્વસ્પર્શી રાષ્ટ્રીય સૈન્ય યોજના સંબંધીની આગ્રહભરી સલાહ પર લક્ષ આપ્યું નહોતું. હું

ખ્રિસ્તનની વધતી જતી લશ્કરી જરૂરિયાતો અને એ જરૂરિયાતોના સંબંધમાં હિંદુસ્તાનનું સ્થાન એ બંને બાબતોનો હિંદીઓને શિક્ષણ આપવા અંગેની મારી ધગશ સાથે સુમેળ સાધી શક્યો હતો.

૧૯૧૧ના જુલાઈમાં લિઓ મેક્સના (Leo Maxso) નેશનલ રિવ્યુપત્રમાં મેં એક લેખ લખ્યો હતો.-(આ સામયિકની સામ્રાજ્યવાદી નીતિ સાથે હું સંમત ન હતો, પરંતુ જે લોકો આગળ મારા વિચારો જણાવવા હું આતુર હતો તે વર્ગમાં એ બહોળો ફેલાવો ધરાવતું હતું.) એ લેખમાં મેં મારી દલીલો આ પ્રમાણે અને તેટલી ભારપૂર્વક રજૂ કરી હતી.

શિક્ષણ આપો, શિક્ષણ આપો, શિક્ષણ આપો. માનવ શક્તિના પ્રશ્ન તરફ ધ્યાન નહીં કરો. જેટલી ઝડપથી ઇંગ્લેંડ દક્ષિણ આફ્રિકા ખાતે લશ્કર મોકલી શકે તેટલી જ ઝડપથી હિંદુસ્તાન પણ ત્યાં લશ્કર મોકલી શકે એમ છે; ઓસ્ટ્રેલિયામાં તો ઇંગ્લેંડ કરતાં પણ તે ઘણું વહેલું લશ્કર ઊતારી શકે; અને પશ્ચિમ કેનેડામાં લગભગ ઇંગ્લેંડ જેટલી જ ઝડપથી હિંદી દળો પણ પહોંચી શકે એમ છે. શિક્ષણ દ્વારા અસંખ્ય હિંદીઓને એમ સમજવવામાં આવે કે સામ્રાજ્યના ગોરા નાગરિકોની પેઠે તેઓ પણ તાજના રખેવાળો અને સમર્થકો છે, તો પછી એવું ભાન પેદા થઈ જાય કે હિંદુસ્તાન અને સ્વશાસન ભોગવતા સંસ્થાનો, સમાન હિતને અંગે અને સમાન ધ્યેયની રક્ષાનાં કાર્યને અંગે એક ખીન્ન સાથે જોડાએલાં હોય, બંનેનાં જીવન મરણ એકસાથે સંકળાએલાં છે. ખ્રિષ્ટિય સામ્રાજ્યમાં હિંદીઓ પોતાની ભાવિ ભુમિકા ભજવવા માટે લાયક બની શકે તેટલા સાર એમને શિક્ષણ આપવું એ ખુબ જ જરૂરનું છે.

એ વિશ્વયુદ્ધોમાં, જેમાંનું એક તો આ શબ્દો લખાયાનાં ત્રણ જ વર્ષ બાદ ફાટી નિકળ્યું હતું તેમાં, મેં કરેલી દલીલો સંપૂર્ણરીતે વાજબી ઠરી હતી.

૧૯૧૨ની પાનખર ઋતુમાં હું ફરી પ્રવાસે નિકળ્યો. આ વેળા હું રશિયાની સફરે ગયો. દેખાવમાં પોતાના પિત્રાઈ ભાઈ શહેનશાહ પાંચમા જ્યોર્જથી લગભગ બમણા એવા ખીન્ન ગાર નીકોલસ જ્યારે ગારવીચ્ય૨ હતા ત્યારે હિંદુસ્તાનની મુલાકાતે આવ્યા હતા; પણ, એને તો ઘણાં વર્ષો વીતી

ગયાં હતાં અને તે પછી હું કદીએ તેમને મળ્યો ન હતો. એમના ઘણા સગાસંબંધીઓ વારંવાર દક્ષિણ ફ્રાંસની મુલાકાતે આવતા. એમાં ઝાંડ ડ્યુકો ખેરીસ તથા નિકોલાસ, અને ખુદ ઝારના ભાઈ ઝાંડ ડ્યુક માર્કલ પણ હતા. એમાંના કેટલાક સાથે મારે નિકટની મેત્રિ થઈ હતી; અને તેમણે ઘણી વખત મને એમનાં વતનમાં એમની મુલાકાતે આવવા માટે કહ્યું હતું.

ઈંગ્લેંડ અને ખીજા ઘણા યુરોપીય દેશોમાં અમીર અને ઉમરાવોની રહેણીકરણી દમામ અને દખ્ખાલરી હતી; પરંતુ એ શિયાળામાં સેંટપિટર્સ ખર્ગ ખાતે રશિયન ઉમરાવોને જે ઠાઠમાઠ અને વૈલવથી, એશઆરામ અને સુખ સગવડલયું જીવન ગાળતા તે જોયા તેની સરખામણીમાં એમની કેઈ વિશાત ન હતી.

એમની દુનિયાને છન્નલિન્ન કરી નાખનાર ક્રાંતિને ત્રીસ કરતાએ વધારે વર્ષો વીતી ગયાં છે. ઘણાની કત્લ કરવામાં આવી, ઘણાને હાખીન અને શાંગહાઈમાં, કોન્સ્ટેન્ટીનોપલમાં, ખલીનમાં, પેરિસ અને ફ્રાંસના દક્ષિણ ભાગમાં દેશવટે જવું પડ્યું. ધરમૂળથી જેમને જીવનનો નવેસરથી આરંભ કરવો પડ્યો હતો એમાં એક પ્રસિદ્ધ સૈનિક, લાંડન ખાતેના માજી લશ્કરી એટેચી જનરલ પોલોવસોફ પણ હતા. વર્ષો સુધી તેઓ મોન્ટે કાર્લોમાં ખહુ જ જાણીતી અને લોકપ્રિય વ્યક્તિ બની ગયા હતા. દેશવટે ભોગવતા એમના ઘણા સાથીઓની પેઠે, એમણે પણ જીવનની આ ચડતીપડતીને ખહુ ખહાદુરીથી, ગૌરવપૂર્વક અને ઉચ્ચ તથા ઉમદા ભાવનાથી સ્વીકાર કરી લીધાં હતા. ૧૯૧૨માં હું જનરલ પોલોવસોફ અને એમના ભાઈનો, એમના નિવાસસ્થાને એમના જ મહેલમાં-મહેમાન બન્યો હતો. એ મહેલ ઝારના એક વખતના પ્રધાન એવા એમના પિતા તરફથી એમને વારસામાં મળ્યો હતો.

એ મહેલની જાહોજલાલીતું વર્ણન કરવું અશક્ય છે. જે લોજન ખંડમાં મારા યજમાને મારા માનમાં લોજન સમારંભ ગોઠવ્યો હતો. એ, હું ખાતરીથી કહી શકું છું કે, ૧૮મી સદીના કેઈપણ ઇટાલિયન પેલેઝો (Palazzo) કરતાં બરાબર ત્રણ ગણો મોટો હતો. ખંડની દિવાલો પર લવ્ય ચિત્રો અને ખુદાદાર પડદાઓ લટકાવેલાં હતાં; ત્યાં ખાસ ઉછેરવામાં આવેલા રંગબેરંગી અને તીવ્ર વાસવાળા ફૂલોના મોટા ગુચ્છાઓ મૂકવામાં આવ્યા હતા, અને લોજન સામગ્રી તો ખૂબ જ વિશાળ પાયા પર તૈયાર કરવામાં

આવી હતી. લગલગ પરીકથાઓમાં આવે છે તેવા, મેં મુલાકાત લીધેલા લલકાલયાં આવા જ ખીન્ન મહેલોમાં, મારે માટે ગોઠવવામાં આવેલા લોજન સમારંભમાંને આ તો માત્ર એક જ સમારંભ હતો.

મારું જીવન વિચિત્ર, અને પ્રથમ નજરે, કંઈક અસ્થિર એવા કાર્યક્રમમાં ગોઠાવાવાં લાગ્યું. એને માટે -લંડન અને પેરિસના સામાજિક જીવનથી હું ટેવાએલો હોવાથી-હું તત્કાળ તૈયાર થઈ શક્યો નહોતો. રાત્રિલોજનનાં મને મળેલાં ઘણાં આમંત્રણોમાંનાં પહેલાં જ આમંત્રણે મારે શું શિખવાતું હતું, તે દર્શાવી દીધું. એક બાણીતા જનરલના નિવાસસ્થાને મારી બાણ અનુસાર યોજનારા એક ભારે લોજનસમારંભ પ્રસંગે મને આમંત્રણ મળ્યું હતું. આ સમારંભમાં કેટલાક ગ્રાંડ ડ્યુકે અને રંગભૂમિની કેટલીક આગળ પડતી સન્નારીઓ ભાગ લેવાની હતી. લંડન કે પેરિસનાંના આવા સમારંભોના મારા અનુભવને આધારે, હું મધ્યરાત્રિ પછી યજમાનને ત્યાં ગયો. ત્યાં ખીન્નું કોઈપણ હાજર નહોતું એ જોઈને હું તો નવાઈ પામી ગયો; દીવા સળગાવવા આમથી તેમ ફરતા નોકરો પણ બાણે હજી હમણા જ ઊંઘમાંથી ઊઠ્યા હોય એમ લાગતું હતું. કલાકેક સુધી વ્યગ્રતા અનુભવતો હું રાહ જોતો ખેસી રહ્યો. અંતે યજમાન અને યજમાન પત્ની નીચે આવ્યાં. દોઢ અને ખેની વચ્ચે ખીન્ન મહેમાનો આવવા લાગ્યા અને વિશાળ ખંડની નિર્જનતા કંઈક ઓછી થવા લાગી. પૂરા બે વાગી ગયા પછી અમે લોજન માટે ગયા. લોજન પછી સંગીત શરૂ થયું, સમારંભ પૂરો થયો અને અમે ઘેર ગયા ત્યારે સાડા ચાર થવા આવ્યા હતા. આ ત્યાંની સામાન્ય પ્રણાલિકા હતી, એ હું તરત સમજી શક્યો.

સેંટ પિટર્સબર્ગ શિયાળાની મોસમ માટેનું પાટનગર હતું. ત્યાં સિઝન શીયાળાની ઋતુમાં બમતી. નવેમ્બરની આખરમાં, એ સિઝનની શરૂઆતમાં હું ત્યાં પહોંચ્યો. ખૂબ સખ્ત ઠંડી પડવી શરૂ થઈ ગઈ હતી, દિવસ ટૂંકા અને અંધકારમય હતા, રાતો લાંબી અને કડકડતી ઠંડીવાળી હતી, અને શહેર પણ બરફથી છવાઈ ગયું હતું. મને લાગે છે કે, ત્યાંની જીવન સંવાદિતા અને અસામાન્ય વેગનાં કારણે આમાં રહેલાં હતાં. દિવસની શરૂઆત સામાન્ય રીતે લગલગ મધ્યાહ્નથી થતી. દુકાનો, બેંકો અને ઓફિસો મોડી સાંજ સુધી ખુલ્લી રહેતી. કામકાજ તથા વેપાર ધંધા બપોર પછી શરૂ થતાં; અને

આનંદી, શોખીન અને સંસ્કારી મંડળીઓ માટે વિવિધ પ્રકારના સુંદર મનોરંજનો તથા મોજશોખમાં રાત્રિઓ પસાર થતી. થિએટરો તેમજ ઓપેરા અને થેલેટ નૃત્યો પણ ઉત્તમકોર્ટિનાં હતાં. અસંખ્ય પાર્ટીઓ યોજાતી; ટ્રોઇકાઓમાં (Troikas) પાટનગરથી બહુ દૂર નહિ એવા ટાપુઓ તરફ ખરફથી છવાએલી નેવા નદીનાં નીરમાં ચાંદની રાતોએ નૌકાવિહાર કરવામાં આવતો. દિવસના ભાગમાં જે થોડા કલાક અજવાળુ રહેતું તે દરમ્યાન આસપાસના પ્રદેશમાં ઘણીવાર શિકારની પાર્ટીઓ યોજાતી; ઉત્સાહી શિકારીઓ ફક્ત પક્ષીઓ અને હરણોનો જ નહિ પણ રીંછોના શિકાર પણ કરતા.

મારા અભિપ્રાય મુજબ, બધાં જ ઘરોમાં ખૂબ વધારે પડતી ગરમી અને હવા ઉભસની બહુ ઓછી સગવડ રાખવામાં આવતી. લંડન અને પેરિસ જેવાં શહેરોમાં, શિયાળાની ઋતુમાં પણ, ઘરનાં બારીબારણાઓ હંમેશ ખુલ્લાં રાખવામાં આવતા એનાથી હું ટેવાઈ ગયો હતો, અને આ બાબતમાં રશિયામાં જે પ્રથા હતી તેથી હું અચંચો પામી ગયો અને એ પ્રતિ મને તિરસ્કાર પણ ઓછો નહોતો ઉપજ્યો. બધાં ઘરો કાચની બેવડી બારીઓવાળાં બાંધવામાં આવ્યાં હતાં. નવેમ્બરની શરૂઆતના સમયમાં, શિયાળો શરૂ થાય એટલે, કામદારો આવીને આ તમામ બારીઓને ખીલાંથી જડી દેતા જેથી કરીને એપ્રિલ માસના અંત સુધી એ ઉઘાડી શકાય નહિ. દરેક બારીને મથાળે એક નાનકડી તખ્તી છૂટી રાખવામાં આવતી; રોજ સવારે એકાદ કલાક એને ખુલ્લી રાખીને ફરી પાછી બંધ કરો જેવામાં આવતી. બસ આટલી જ તાજી હવા કોઈપણ બંડમાં આવતી. પહેલી જ રાત્રિએ બ્રિટિશ એલચીખાતામાં મારાં યજમાન અને એલચીનાં પત્ની લેડી બુચનાનને મેં કહ્યું હતું કે આ રિવાજ મને અત્યંત અનારોગ્યકારી અને અત્યંત અણુગમતો લાગે છે. એમણે જવાબ આપ્યો કે હું અને મારા પતિ પહેલીવાર સેન્ટ પીટર્સબર્ગ આવ્યાં, ત્યારે અમે ઈંગ્લેંડની માફક જ, દિવસ કે રાત કોઈપણ વખતે, બારીઓ તદ્દન બંધ કરી દીધા વગર રહેવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો. પરંતુ, કુટુંબનાં બધાં જ માણસો માંદા પડ્યાં. તેથી અમારે આ દેશનો રિવાજ અપનાવવો પડ્યો, અને એ પછી ક્યારેય મંદવાડ આવ્યો નથી. એમણે મને એમ પણ જણાવ્યું હતું કે જે જે મોટા મકાનોમાં પાર્ટીઓ આપવામાં આવે છે અને ઘણા લોકો એકઠા થાય છે, તે બધે ઠેકાણે ચોરડાઓમાં અત્તરનો

છંટકાવ કરવામાં આવે છે અને એની હુવાને ઝાસ કરીને સુવાસિત અને સ્વચ્છ બનાવવામાં આવે છે.

ઘરોમાં કાયમની વધુ પડતી ગરમી રાખવાનું સ્વાભાવિક પરિણામ એ આંચું કે બધા વર્ગના રશિયનો ઘરની અંદર પ્રમાણમાં બહુ ઓછાં કપડાં પહેરતાં. પણ જ્યારે તેઓ બહાર જતા ત્યારે દરેક જણ ભારે રૂંવાટીવાળા પુષ્કળ કપડાં પહેરીને નિકળતો.

પૈસાદાર લોકો સેબલ (નોગિયાની જાતના પ્રાણી) નાં ચામડાંના રૂંવાટીવાળાં પુષ્કળ કપડાંથી વિંટળાઈને નિકળતા, ગરીબ વર્ગના લોકો ઘેટાંનાં ચામડાંનાં વસ્ત્રો પહેરતાં. દરેક જણ ઘેટાંનાં ચામડાંની રૂંવાટીદાર ટોપીઓ, હાથ પર પહેરવાનાં ગરમ, જાડાં મોજાં અને ખરફમાં ચાલવા માટેના જોડા રાખતા. ચોરડાંનાં ગરમ વાતાવરણમાંથી એકાએક બહારની સખ્ત ઠંડીમાં કોઈએ જવું ન જોઈએ એવા પ્રકારની મળતી સૂચનાઓથી હું ટેવાઈ ગયો હતો, અને પહેલાં તો મને લાગ્યું કે રશિયાની આખી જીવનપદ્ધતિ — જે કેટલેક અંશે, મારા ધારવા પ્રમાણે, શિયાળા દરમિયાન કેનેડાની અને અમેરિકાનાં ઉત્તરમાં આવેલાં ઘણાં રાજ્યોની જીવનપદ્ધતિ જેવી હતી તે — “અનારોચ્યકારક” છે; પરંતુ સેન્ટ પિટર્સબર્ગ અને મોસ્કો ખાતેના મારા થોડાં અડવાડિયાના રહેવાસથી મારો આ પૂર્વગ્રહ દૂર થઈ ગયો.

હુરમિટેજ મ્યૂઝિયમ જોતાં હું તરત એવા નિર્ણય ઉપર આંચો કે મેં જોએલાં બધાં સંગ્રહસ્થાનોમાં એ મ્યૂઝિયમ સર્વોત્તમ છે. લુવ્ર, નેશનલ ગેલેરી કે ન્યુયોર્કનાં મેટ્રોપોલિટન મ્યૂઝિયમ કરતાં એ અનેકગણું ચડિયાતું છે. આ ચડિયાતાપણું એની કડક પસંદગીમાં સમાએલું છે. સાધારણ પ્રકારની કે ત્રીજા વર્ગની એકેય વસ્તુ ત્યાં મૂકવામાં આવી નહોતી; પ્રદર્શીત કરાએલ એકએક નમુનો ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારનો હતો. જે ખીજાં મ્યૂઝિયમો કે આર્ટગેલેરીની મેં મુલાકાત લીધી હતી તેની માફક, અહિં ઊતરતી કક્ષાની કૃતિઓ શંકાસ્પદ ગુણોવાલી કલાકૃતિઓ અને મહાન કલાકારોના શિષ્યોએ કરેલી નકલો તેમ જ અભ્યાસકૃતિઓ એ બધાંને વટાવીને માઇલો સુધી ધીમે પગલે ચાલવાની જરૂર પડતી નહોતી. હુરમિટેજ મ્યૂઝિયમમાં, મહાન નવલકથાકાર ટોલ્સટોયના એક સગા કાઉન્ટ ટોલ્સટોયની દેખરેખ હેઠળ, આ બધી વસ્તુઓને કડક રીતે ભોંયરામાં બંધારી દેવામાં આવી હતી. મને એમ જણાવવામાં આંચું હતું કે,

એમણે એવી પ્રણાલિકા સ્થાપી હતી કે, કોઈ પણ કૃતિ ગમે તેવા મોટા કલાકારની હોય કે માત્ર એમણે દોરેલી મનાતી હોય, પણ એ કૃતિમાં પોતાની અંતરગત ખુબી કે ગુણ ન હોય તો તે બધીને દિવાલ પરથી ઊતારી લેવી. આની અસર એ થઈ કે એ ઉત્તમોત્તમ અને વિશુદ્ધ કલાકૃતિઓનું નાનકડું સંગ્રહસ્થાન બન્યું, અને એને જોતાં અદ્ભુત તાજગીનો અનુભવ થતો.

ચાર્લ્સ ખીબના સમયના પ્રાચીન અંગ્રેજી ચાંદીકામનો સંગ્રહ એ હુરમિટેજ મ્યુઝિયમના એક અમૂલ્ય ખબના જેવી ગણી શકાય એવી વસ્તુ હતી. એ વેળા ઇંગ્લેંડમાં ચાંદીકામની કળા એની પરાકાષ્ટાએ પહોંચી હતી. હું માનું છું કે, આ સંગ્રહ પિટર ધી ગ્રેઇટ-મહાન પિટરે એકઠો કર્યો હતો. એ જીવાનીમાં ઇંગ્લેંડ આવ્યા હતા અને ડેપ્ટફોર્ડની જહાજ ગોદીઓમાં એમણે કામ કર્યું હતું. અર્ધજંગલી અને અર્ધપ્રતિભાશાળી એવા આ માણસમાં સાચો અને સખળ કલારંગ હતો, ઉમદા રૂચી હતી -તે તેઓ હોલેન્ડમાં હતા ત્યારે જે ચિત્રોની એમણે પસંદગી કરી હતી તે પરથી જણાય છે- તેમ જ દૃઢ અને વિસદ્ધ નિર્ણયશક્તિ હતી.

સેન્ટ પિટર્સબર્ગના સેન્ટ આઈઝેકના દેવળમાંનું સમૂહપ્રાર્થનાગીત સાંભળીને મને યાદ છે કે હું આનંદસમાધિમાં ગરકાવ થઈ ગયો હતો. પશ્ચિમ યુરોપમાં મેં ઘણીવાર કેથોલિક તેમ જ એંગ્લિકન (ઇંગ્લેંડના) બંને દેવળોમાં સુંદર સમૂહ પ્રાર્થના ગીતો સાંભળ્યાં છે પણ એ સમૂહગીત જેવું નિર્મળ અને ભવ્ય સમૂહગીત મેં કદી સાંભળ્યું નથી. મને જણાવવામાં આવ્યું હતું કે, આખા રશિયામાંથી બાળકોની ભરતી કરવામાં આવે છે, નાનપણથી એમને તાલીમ આપવામાં આવે છે અને સાથેસાથે સંગીન ધંધાદારી અથવા કળાકૌશલ્ય વિષયક શિક્ષણ આપવામાં આવે છે.

ઝારના ભાઈ ગ્રાંડ ડ્યુક માર્કકેલ, એમના પિત્રાઈઓ, અને એમની કેક રેજીમેન્ટ (કાબેલ ટુકડીઓ) ના અમલદારો સાથે છૂટથી હું મળતો ભળતો રહ્યો હતો, તે છતાં ઝારને મળવાનો કે એમની મુલાકાત લેવાનો મને કદી પ્રસંગ આવ્યો નહોતો. એ વિચિત્ર, એકાકી જીવન ગાળતા હતા; અને એમના વિશાદમય અને વિદ્મભરપુર શાસનકાળનાં છેલ્લાં વર્ષોમાં એમનાં એકાકીપણાંમાં વધારો થયો હતો અને એમનું મિત્રમંડળ સંકુચિત બન્યું હતું. સ્વભાવે

તેઓ દીલાવોચા, શરમાળ અને ગમગીન હતા; એમનાં પત્ની વહેમી કહી શકાય એટલાં ધાર્મિક, હિંમતવાળા અને ગંભીર હતાં પરંતુ વાસ્તવિકતાથી તે તદ્દન અબ્બણ હતાં; એમનો પાટવી કુંવર નાબુક અને માંદલો હતા. જીવનના આ બધા સંલેગોએ મળીને એમને ઉદાસ અને એકાંતપ્રિય બનાવી મૂક્યા હતા. મને કહેવામાં આવ્યું હતું કે જો તમે એમને મળવા માગતા હો, તો એલચીખાતા મારફત સત્તાવાર સંપર્ક સાધીને એમની મુલાકાત માટે તમારે અરજી કરવી પડશે અને એ મુલાકાત સત્તાવાર પ્રકારની જ રહેશે. આથી એ માટે મેં પ્રયાસ પણ ન કર્યો. મને એવી માહિતી મળી હતી કે, થિએટર અને ખાસ કરીને બેલેટ તથા ઓપેરા માટેનો ઝારનો શોખ અને રસ એ એમનામાં સામાજિક મેળમિલાપના જે બહુ થોડા ગુણો હતા તેમનો એક ગુણ હતો. ખેલ શરૂ થઈ ગયા પછી, ફક્ત એક જ અધિકારી મિત્રો સાથે, થિએટરોમાં આવીને, કોઇ દેખે નહિ એવી રીતે એકાદ નાનકડા સ્ટેજ બોક્સમાં સરકી જવાની એમને ઠેવ હતી. એમના બોક્સના પડદા પાછળથી મોટેથી ઉત્સાહભેર તાળીઓના ગડગડાટ, હુરરે અને શાબાશીના પોકારો સંભળાતા, એ જ એમની હાજરીની એક માત્ર નિશાની હતી. કદાચ માત્ર એ જ સ્થળે, પુટલાઈટ આગળની એ બનાવટી દુનિયાથી માત્ર થોડાક જ ફીટ દૂર બેસીને, આ શરમાળ, ગમગીન, એકાંતપ્રિય આદમી પોતાનાં દુઃખ ભૂલી શકતા અને માનસિક નિયંત્રણથી મુક્ત બની શકતા.

સેન્ટ પીટર્સબર્ગથી હું મોસ્કો ગયો. મોસ્કોની બહોળલાલી એ સમયમાં વેપાર અને ઉદ્યોગ પર આધાર રાખતી હતી. રાજપુરૂષો અને અમીર વર્ગે સેન્ટ પિટર્સબર્ગને પોતાનું મુખ્ય મથક બનાવ્યું હતું; માલદાર ઉદ્યોગપતિઓ એ મોસ્કોના મુખ્ય શહેરીઓ હતા. ખાંડ, કાર્બીઅન સમુદ્રના પ્રદેશમાં ઝડપથી વિકાસ પામતો તેલનો ઉદ્યોગ, અને મોસ્કોના રૂના કારખાનામાં તૈયાર થતો છુટક માલ, એ બધાં એમની સંપત્તિના ભિન્નભિન્ન સાધનો હતાં. યુનાઇટેડ સ્ટેટસના એવા જ વર્ગના સ્પર્ધા મુડીવાદીઓ સાથે એમને ઘણું મળતાપણું હતું. તેઓ ઠાઠમાંઠથી રહેતા; એમના મકાનો એ વાસ્તવિક રીતે મહેલો અને મ્યૂઝિયમો જ હતાં, કારણ કે, સેન્ટ પિટર્સબર્ગના ઉમરાવોની પેઠે, મોટા ભાગના આ શાહ સોદાગરો પણ કલાના પારખું હતા.

પ્રસંગોપાત, મારા જોવામાં આવ્યું કે સેંટ પિટર્સબર્ગ કરતાં મોસ્કોનું રૂચિતંત્ર સર્વ ક્ષેત્રને આવરી લેતું હતું; મારા પ્રિય કૈંચ ઈમ્પ્રેસનિસ્ટપ કલાકારો પ્રતિ કંઈક અંશે એમને આકર્ષણ થયું હતું. જ્યારે સેંટ પિટર્સબર્ગમાં મેં જોએલાં બધાં ચિત્રો શિષ્ટપ્રાચીનકલા પદ્ધતિનાં હતાં.

ગરીબ અને તવંગર વચ્ચેનો ભેદભાવ ખરેખર ભયંકર હતો. મેં મીલો અને કાપડોના કારખાનાઓના મજૂરોની પરિસ્થિતિ સંબંધી અભ્યાસ કરવા માટે કંઈક મહેનત કરી હતી; એ મીલો અને કારખાના મુંબઈની કાપડની મીલો સાથે ઘણી રીતે મળતાં આવતાં હતાં; પણ મુંબઈ કરતાં ત્યાંની પરિસ્થિતિ અત્યંત ખરાબ હતી. હું એમ જરાય સંકોચ વગર કહી શકું છું કે, એ સમયના મુંબઈના મીલ કામદારો કંગાળ, દુઃખી અને અર્ધભૂખ્યા જેવા હતા તેમ છતાં, તેઓ મોસ્કોના એ જ વર્ગના કામદારો કરતાં વધારે સુખી અને સ્કુર્તિવાળા દેખાતા હતા. મુંબઈમાં તમને ખીન્નું કંઈ નહિ તો એમનાં મુખ પર સ્મિત જોવા મળી શકતું; મોસ્કોની મીલોના દરેક કામદાર નંખાઈ ગએલો, તવાઈ ગએલો અને થાકથી મરવા પડ્યો હોય એવો દેખાતો હતો. આમ છતાં પગાર અને ખોરાકના વિષયમાં મોસ્કોના કામદારની સ્થિતિ મુંબઈના એના વ્યવસાયબંધુ કરતા વધારે ખરાબ હતી કે કેમ એ વિષે મને શંકા છે. હું ધારૂં છું કે, આ તફાવતનું કારણ એક સાદી હકીકતમાં રહેલું હતું અને તે હકીકત તે આબોહવા. મુંબઈનો કામદાર, એ ગમે તેવો ગરીબ અથવા પિડીત હોય તો પણ, પોતાના કામથી છૂટો થયા પછી, વર્ષના કંઈ નહિ તો આઠ મહિના દરમ્યાન, ખુલ્લી હવામાં હરીફરી શકતો, સૂર્યનાં, ચંદ્રનાં, તારાનાં દર્શન એ કરી શકતો. ખીજે પક્ષે, વર્ષનાં આઠ મહિના દરમ્યાન, મોસ્કોના કામદારોને કાં તો મીલના ગરમ તથા ધુમાડા અને વરાળથી ભરેલાં વાતાવરણમાં અથવા તો એમના મોટા લાગના માણસો માટે ધરની ગરજ સારતાં એવાં લશ્કરની છાંવણી જેવાં વિશાળ અને લોકાર મકાનોના વધુ પડતા ગરમ અને વધુ પડતી ગીરદીવાળા નાનકડા ઓરડામાં પુરાઈ રહીને જીવન ગાળવું પડતું.

૧. કાંઈપણ દ્રવ્ય જેવું દેખાતું હોય તેવું જ આબોહુબ ચિતરવાને બદલે એ દ્રવ્ય જોયા પછી મનમાં જેવો સંસ્કાર-જેવો છાપ પડી હોય, તે રવફે તે દ્રવ્ય ચિતરવું, તે શૈલિને ઈમ્પ્રેસનિસ્ટ-સંસ્કારદર્શી શૈલિ કહે છે. એબણીસમી સદીના પાછલા લાગમાં માનસમાં આ શૈલિનો ઉદભવ થયો હતો.

એ સમયે રશિયાનાં મોટાં શહેરોમાં, ખરી રીતે આપણા ટર્કીસ ખાથને મળતા આવતા એવા, રશિયન સ્ટીમ ખાથને નામે ઓળખાતા બહાર હુમામખાનાઓમાં એક વિચિત્ર પ્રથા પ્રચલિત હતી—મોસ્કોના એક હુમામખાનામાં હું ગયો હતો એટલે હું આ સાંભળેલી વાત કરતો નથી. ત્યાં તમારી સરભરા કરનાર, તમને સાળુ અને ટુવાલ આપનાર, તમને મસાજ કરનાર, તમને જે બેઠકે તે લાવી આપનાર નોકર વર્ગ સ્ત્રીઓનો અનેલો હતો—પણ એ સ્ત્રીઓ પ્રૌઠ વયની અને દેખાવે પણ એવી સાદી અને કડક મુખમુદ્રાવાળી હતી કે એની સાથે કોઈ જરા એટલું પણ ગેરવર્તન ચલાવે એની કલ્પના કરવી પણ તદ્દન અશક્ય હતી. અને, મને ખાતરીપૂર્વક જણાવવામાં આવ્યું હતું કે, એવો ગેરવર્તનનો કોઈ બનાવ બન્યો પણ નહોતો. આઘેક વય વટાવી ગયેલી સ્ત્રીઓ માટેના ઉપયોગી ધંધા તરીકે માત્ર આની ગણના કરવામાં આવતી હતી; અને—મારા જેવા વિદેશી પ્રવાસી સિવાય—કોઈને આમાં કંઈ પણ અસામાન્ય જેવું લાગતું નહોતું.

હું રશિયામાં હતો તે દરમિયાન જ આખા જગતને ભેતભેતામાં આવરી લેનાર દાવાનળને સળગાવનારી પહેલી દીવાસળી ચંપાઈ હતી. બાલ્કન યુદ્ધો—જે દરમિયાન પ્રથમ નાનાનાના બાલ્કન દેશોએ લેગા મળીને ઓટોમન એમ્પાયર તુર્કી સામ્રાજ્ય પર આક્રમણ કર્યું, અને પછી તેઓ આપસઆપસમાં ઝનૂની ઝઘરાઓ કરી બેઠા તે—બધા લોકો મન મનાવતા હતા તેમ ત્યારે માત્ર સ્થાનિક ઘર્ષણો નહોતાં; પણ હુકીકતમાં એ લાવિ બનાવનાં અચુક ચિન્હો હતાં. એ વર્ષો દરમિયાન તુર્કીની આંતરિક મુશ્કેલીઓ અને તકલીફો વધી હતી અને ઘેરી બની હતી, અને તે દુશ્મનોના ઉપરાઉપરી પ્રહારો હેઠળ તરફડિયાં મારતું હતું. નવીનવી આફ્રીકાના સમાચાર બહારનાં જગતને રોજ રોજ મળ્યા કરતાં. હું પેરિસ પાછો ફર્યો અને પછી હિંદ આવવા રવાના થયો ત્યારે તુર્કીની હાલત કેટલી બગડી ગઈ છે તે સ્પષ્ટ જણાઈ આવતું હતું; એ પોતાના દુશ્મનોની દયા ઉપર પૂરેપૂરું મૂકાઈ જાય એની ઘડીઓ ગણાતી હોય એમ લાગતું હતું. મુસ્લિમ હિંદની, બલ્કે આખા ઇસ્લામી જગતની, લાગણીઓ ગંભીર રીતે ખળભળી ઊઠી હતી. મેં મુંબઈ પાછા ફરવા માટે જેટલી બને તેટલી ઉતાવળ કરી. મારા સૌથી નિકટના રાજદ્વારી મિત્રો અને સાથીઓ તુર્કી માટે કામ કરવા મંડી પડ્યા હતા. હિંદુસ્તાનના બધા વર્ગના મુસ્લિમોનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતી એક સંસ્થા સ્થાપવામાં આવી હતી. એમાં અલીગઢ

સાથે ગાઠ રીતે સંકળાએલા ઘણા લોકો શામિલ હતા. એ સંસ્થાનો ઉદ્દેશ તુર્કીને બનતી બધી મદદ કરવાનો અને તુર્કીને માટે એમની હાર સહન થઈ થઈ શકે તેવી તેમ જ માનભરી બનાવવા સાડ્ પ્રિટિશ સરકાર પર યુરોપના મામલામાં પોતાની અસર પાડવા સંબંધી વધુમાં વધુ દબાણ લાવવાનો હતો. હિંદુસ્તાનના એક આગેવાન તખીબ ડોક્ટર અનસારીની નેતાગીરી હેઠળ યુદ્ધના વિસ્તારમાં બધાં સાધનોથી સભ્જ એવું રેડ કેસન્ટ તખીબી મિશન મોકલાવીને મદદ માટેનો વહેવાડ પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો હતો. આ યોગ્ય અને માનવતાલયર્થી કાર્યનું મેં આનંદપૂર્વક સમર્થન કર્યું હતું. તુર્કી માટેની યુદ્ધ લોનોમાં પણ મેં ફાળો આપ્યો હતો; પરંતુ આ યુદ્ધ પ્રત્યેની અમારી નીતિ બાબતમાં હિંદુસ્તાનના મોટા ભાગના મારા મુસ્લિમ ખીરાદરો સાથે મારે દુઃખદ મતલેદમાં ઊતરવું પડ્યું—મને કહેતા દુઃખ થાય છે કે, મારી અને હિંદુસ્તાનના ખીબ મુસ્લિમ નેતાઓ વચ્ચે વિચાર અને આચારનો જે નિકટનો અને ગાઠ સંપર્ક હજી સુધી જળવાઈ રહ્યો હતો તેમાં આ મતલેદને કારણે થોડા સમય માટે ફાટ પડી ગઈ.

અમે તુર્કીને અમારાથી બની શકે તેટલી બધી મદદ કરતા, પણ કરી કરીને અમે કેટલી મદદ કરી શકીએ એમ હતું? એનો સાચો જવાબ હતો— બહુ જ થોડી. અલબત્ત, અમે અમારું ધાર્યું કરી શકીએ એટલા સ્વતંત્ર ન હતા; અને તુર્ક—બાલ્કન પ્રશ્ન વિષેની પ્રિટિશ રાજનીતિ ઉપર અમારી ખરેખરી અસર નજીવી હતી. ગંભીર ભાવથી કરાએલી અમારી અરજીઓને સરકારે ઉદાસીનભાવે પણ સભ્યતાપૂર્વક સાંભળી, પણ વ્યવહારમાં અમારા તરફ કંઈપણ ધ્યાન ન આપવું એ એમને ખરાખર પાલવે એમ હતું. ઓટોમન સામ્રાજ્ય જેને “પંચ” અને ખીબ અખબારોના રાજદ્વારી ઠંઠાચિત્રો કાઢનારાઓ “યુરોપના માંદા માણસ” તરીકે ચિતરતા—તેના તરફ પ્રિટિશ લોકોનો અભિપ્રાય સામાન્યરીતે બહુ ભાવપૂર્ણ નહોતો. યુરોપનું રાજકીય વાતાવરણ તંગ અને નાબુક બની ગયું હતું. યુરોપના રાજ્યસમૂહોમાંના પ્રિટનના મિત્રો—ફ્રાંસ, રશિયા અને કંઈકે ઓછે અંશે ઈટલી—એ બધાનું વલણ ગમે તેવું હોય પણ તુર્કી તરફી તો નહોતું જ, અને એ બધાની મુખ્ય ચિંતા તો જર્મની અને ઓસ્ટ્રિયા સાથે ખુલ્લી અથડામણ ટાળવાની હતી. વધુમાં વધુ, બિન-દરમ્યાનગીરીની નાબુક પરંતુ ઠંડી નીતિ અપનાવવાની હદ સુધી જવા પ્રિટન તૈયાર હતું. પરંતુ હિંદુસ્તાનમાના સામાન્ય મુસ્લિમોનો મત આથી

ઘણો વધારે ઉચ્ચ હતો; (કે) ઇસ્લામની પ્રતિષ્ઠા અને અખંડતા ભયમાં આવી પડ્યાં હતાં; અને મુસ્લિમોએ તુર્કોને ટકી રહેવાનો, દરેક જોખમનો સામનો કરવાનો તથા દરેક કુરખાની આપવાનો અને છેલ્લામાં છેલ્લી હદ સુધી લડી લેવાનો જ આગ્રહ કરવો જોઈએ.

લાગણીઓ તો સુંદર હતી, પણ હું એમાં સહમત થઈ શક્યો નહિ. મેં દર્શાવ્યું કે ખરી રીતે તો તુર્કોને મદદ કરવી એ આપણા અધિકારની વાત નથી; આપણી લાગણીઓ ઉદાર અને ભવ્ય છે એ સાચું, પણ અત્યારે એ લાગણીઓનો અમલ કરવાને આપણે તદ્દન અશક્ત છીએ. આપણે પોતે જીવતા રહીને, ઇસ્લામને ખાતર, છેલ્લામાં છેલ્લો પૈસો ખર્ચી નાખી અને છેલ્લામાં છેલ્લા તુર્ક સુધી, ટકી રહીને લડતાંલડતાં મરી ખૂટવાનો તુર્કોને આગ્રહ કરવો એ તુર્કો માટે અન્યાયી અને ગેરવ્યાજબી છે. એથી એમને મદદ મળવાનું તો બાબુએ રહ્યું, પણ એથી તો એમની હાલત ઉલટી વધારે ખરાબ થાય એમ છે.

મેં ગોળ ગોળ વાતો નહોતી કરી. ઉપખંડમાં સૌથી વધારે વંચાતા અને સૌથી વધારે જવાબદાર અખબાર એવા “ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા”ને મુલાકાત આપતાં મેં આ પ્રકારનું વલણ દર્શાવ્યું હતું. મેં કહ્યું કે: “મંડ્યા રહો! લડ્યે જાવ! ગમે તે કુરખાની આપવી પડે તોએ પરાભ્ય ન સ્વીકારતા!” એવા પ્રેત્સાહન આપતા તારો તુર્કોને મોકલવા એ બધું બહુ સાડું છે. પણ એ તાર મોકલનારા આપણે તો તાર મોકલ્યા પછી ઘેર જઈને નિરાંતથી પથારીમાં પડીને ઘસઘસાટ ઊંઘ લઈ શકીએ એમ છીએ. આ ટીકાઓ લોકોને રૂચે એવી નહોતી, અને હિંદલરના મુસ્લિમોએ એની સામે વિરોધનો વટોળ જગાડ્યો, પરંતુ આવા વટોળ વહી જાય છે તેમ એ વટોળ પણ વહી ગયો, અને પહેલાં વિશ્વયુદ્ધનાં સંકટો અને સમસ્યાઓના અંજાવાતમાં ઘણી જલ્દીથી એ ઝઘડો વિસારે પડ્યો.

પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ

૧૯૧૪ના શરૂઆતના મહિનાઓ દરમ્યાન હું બર્માની મુલાકાતે નિકળ્યો. એ વખતે મારા ઇસમાઈલી અનુયાયીઓના સંબંધમાં કંઈક મહત્વનું કહી શકાય એવું મેં પગલું ભર્યું. બર્માનો સાથે સામાજિક તથા સાંસ્કૃતિક દ્રષ્ટિએ બની શકે તેટલાં પ્રમાણમાં ભળી જવાનો પ્રયાસ કરવાની મેં તેમને સલાહ આપી. બર્માને બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય સાથે જોડી દેવાયું હતું અને એ સમયે એ ઈન્ડિયા ઓફિસના કાબૂ હેઠળ હતું, તેમ છતાં ત્યાંની પ્રબલકીય, દેશાભિમાની ભાવના બહુ પ્રબળ હતી, અને રાષ્ટ્રવાદનો સહજ, સ્વાભાવિક અને સતત વિકાસ થતો જતો હતો. મારી ખાતરી થઈ ચુકી હતી કે મારા અનુયાયીઓ માટે એક માત્ર હડાપણભર્યો અને યોગ્ય માર્ગ એ હતો કે એમણે બર્માનાં જીવન સાથે સામાજિક તેમ જ રાજકીયરીતે બને તેટલે અંશે એકરૂપ થઈ જવું. પોતાનાં ઈન્ડોસેરેસેન-હિંદીઅરખી મિશ્ર નામો, રીતરિવાજો અને વર્તન છોડી દઈને પોતે જેમની જોડે રહેતા હતા, અને જેમનાં ભાવિ સાથે પોતાનું ભાવિ જોડાએલું હતું તે લોકોનાં નામો, રીતરિવાજ તથા વર્તન, હંમેશને માટે અને કુદરતીરીતે, અપનાવી લેવાં.

એ જૂના જમાનાની છેલ્લી વસંત અને ઉનાળાની શરૂઆતમાં મેં બર્માથી યુરોપની ટૂંકી મુસાફરી કરી, અને ત્યાંથી હું ઈસ્ટ આફ્રિકા ગયો. જર્મન પૂર્વ આફ્રિકાના સત્તાધારીઓએ એમના પ્રદેશની મુલાકાત ન લેવા માટે મને વિનંતિ કરી, જેથી મને કંઈક આશ્ચર્ય થયું અને ત્યાંના મારા અનુયાયીઓને ભારે સંતાપ અને રોષ ઉપજ્યાં. આફ્રિકા જવા માટે હું પ્રવાસ કરી રહ્યો હતો તે વેળા, ઓસનિઅન સરહદનાં સારાજેવો (Sarajevo) નામનાં નાનકડાં શહેરમાં

આર્યંડયુક ડ્રાન્સિસ ફર્ડિનાન્ડ અને એમનાં પત્નીનું ખૂન કરવામાં આવી; અને આમ યુદ્ધ માટેનું કારણ મળી ગયું. હું ઝાંઝીખાર પહોંચ્યો ત્યાં સુધીમાં તેો પરિસ્થિતિ ગંભીર બની ગઈ હતી; જુલાઈ માસના છેલ્લા અને ઓગસ્ટ આરંભના દિવસોમાં વધુ અને વધુ ગંભીર બનતા જતા તારોની આપલે થઈ. રશિયા અને જર્મની યુદ્ધે ચડયા; જર્મનોએ બેલ્ગિયમ પર આક્રમણ કર્યું; અને ઓગસ્ટની ચોથી તારીખે ખ્રિસ્તને જર્મની સામે યુદ્ધ બહાર કર્યું.

હું અચકાતો નહોતો, અનિશ્ચિત નહોતો. અભિલાષાઓ, મહત્વાકાંક્ષાઓ, આશાઓ અને હિતો એ બધાં એકાદ બે અત્યંત અંગત એવા નિશ્ચય પૂરતાં જ મર્યાદિત બની ગયાં. એક લાગણીએ મારા મનનો કબજો લઈ લીધો. બને તેટલા જલ્દી ઈંગ્લેંડ જવું અને મારી સેવાઓ જે કોઈ પ્રકારે એનો સારામાં સારો ઉપયોગ થઈ શકે તે રીતે ધરી દેવી. હું તંદુરસ્ત હતો; હજી હું જીવાન અને મજબૂત હતો; માફ સ્થાન ખ્રિસ્તોની સાથે હતું. ક્યસરે મને બક્ષેલો પ્રથમ વર્ગનો ખિતાબ “પ્રુશિયન ઓર્ડર ઓફ ધ ક્રાઉન” મેં તરત જ કંઈપણ ટીકા વગર પાછો મોકલાવ્યો. ખ્રિસ્ત મુલકોમાં અને એની સરહદ ઉપર વસતા મારા અનુયાયીઓને પોતાના વિસ્તારમાંના ખ્રિસ્ત અધિકારીઓને બને તેટલી સહાય અને સાથ આપવા માટે મેં તારથી આદેશો મોકલાવ્યા. ઝાંઝીખારના ખ્રિસ્ત રેસિડેન્ટ સમક્ષ મેં મારી અંગત સેવાઓ ધરી દીધી, અને સમુદ્રકાંઠાથી તે અંદરના ભાગ સુધી વહેવાર જાળવી રાખવામાં મદદ કરવા માટે, ત્યાં વસ્તા હિંદી પ્રબળનોમાંથી ટ્રાન્સપોર્ટ કોર-વ્યવહાર ટુકડી જિલ્લી કરવાની વ્યવસ્થા કરવા માટે મેં પ્રથમ પગલાં ભર્યાં. એ પછી ઈંગ્લેંડ જવા માટે હું ઉતાવળો થયો. હિંદી સમુદ્રમાં જર્મન આક્રમક નૌકા ફરી રહી છે એવી અફવાઓ સંભળાતી હતી—પાછળથી એ અફવાઓ સાચી પણ પુરવાર થઈ હતી— અને મારા ઈરાદા પ્રમાણે મોઝાસા થઈને ત્યાંથી પહેલવહેલું જહાજ મળે તેમાં જ ઈંગ્લેંડ જવાનું ન કરતાં, દક્ષિણ આફ્રિકાને રસ્તે થઈને જવાનું મને ઝાંઝીખારના અધિકારીઓએ જણાવ્યું. દક્ષિણ આફ્રિકાની યુનિયન સરકાર પાસેથી મેં ઈંગ્લેંડ જવાનો પેસેજ-ટિકિટ મેળવ્યો, અને સપ્ટેમ્બરની અધવચમાં હું લંડન પહોંચી ગયો. મને કોઈ જાતનો વહેવાર લશ્કરી અનુભવ નહોતો, એટલે યુદ્ધ પ્રયત્નો અંગે હું જે કંઈ તાત્કાલિક મદદ કરી શકીશ તે સામાન્ય પ્રકારની હશે એમ મને લાગ્યું. ખ્રિસ્ત અથવા હિંદી લશ્કરની કોઈપણ ટુકડીમાં સૈનિક તરીકે સેવા આપવા મેં ઈચ્છા દર્શાવી.

જેમની સાથે હિંદુસ્તાનમાં મારે સારા પરિચય થયો હતો અને એક દશકાથીયે વધુ સમય પહેલાં વાયસરોયની લેજિસ્લેટિવ કાઉન્સિલમાં જેમની સાથે મેં કામ કર્યું હતું તે સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ ફોર વોર (યુદ્ધના રાજ્યમંત્રી) લોર્ડ કિચનરને હું મળ્યો; ત્યારે પશ્ચિમ મોરચે જવા માટે નીકળી ચુકેલી હિંદી લશ્કરી ટુકડીમાં પ્રાઇવેટ (સામાન્ય સૈનિક) તરીકે માઈનામ નોંધવામાં આવે તે માટે મેં આગ્રહ કર્યો.

પરંતુ, હું કોઈ ભતની સેવા આપી શકીસ તે વિષેના, પૂર્વ વિષે વિશાળ અને ગંભીર જ્ઞાન તેમ જ અનુભવ ધરાવતા લોર્ડ કિચનરના, ખ્યાલો તદ્દન જુદા જ હતા. આટલાં ભારે પ્રમાણનાં યુદ્ધમાં મોટે ભાગે ઈસ્લામી એવી પૂર્વની પ્રબલઓને સડોવવામાં કેટલાં ભ્રમ અને કેટલી શક્યતાઓ છુપાએલ છે એનું પૂરેપૂરું જ્ઞાન એમને હતું. એ વર્ષો દરમ્યાન કોન્સ્ટેન્ટિનોપલમાં જર્મનીની ખટપટ તથા લાગવગ ઘણી વધી ગઈ હતી; જર્મન સામ્રાજ્યવાદી વિચારકો અને ઉપદેશકોએ જે અનેક ભ્રમણાઓ પ્રેમથી અને ઉત્સાહપૂર્વક સેવી હતી તેમાંની એક ભ્રમણા તે અર્લિનથી બગદાદ સુધી વિસ્તારતાં જર્મન સામ્રાજ્યનાં મહા સ્વપ્ન વિષેની પણ હતી. તુર્કીની સરકાર તદ્દન વેરવિખેર થઈ ગએલી અને પોતાની મેળે સ્વતંત્ર તથા અસરકારક નિર્ણયો કરવાની શક્તિ ખોઈ બેઠેલી હોય એમ દેખાતું હતું. ભૂમધ્યસમુદ્ર, સુએઝની નહેર, રાતો સમુદ્ર અને હિંદી મહાસાગરમાં થઈને ફક્ત હિંદુસ્તાન જ નહિ પણ ઓસ્ટ્રેલિયા, ન્યુઝિલેંડ તથા દક્ષિણ-પૂર્વ એશિયાના સાંસ્થાનિક પ્રદેશો સુધી પહોંચાડનાર, સામ્રાજ્યની એ સમયની ધોરી નસ સમા, મહત્વના એ દરિયાઈ માર્ગ પર પોતાનો કાબૂ ચાલુ રાખવો એ ખ્રિટન માટે ખૂબ જરૂરી હતું. રાજદ્વારી અને વ્યૂહાત્મક દ્રષ્ટિએ આ જરૂરિયાતો અને ફરજોને લીધે જીભી થયેલી ગૂંચવણભરી પરિસ્થિતિમાં, હું ભારે મહત્વનું સ્થાન ધરાવતો હતો એમ ખ્રિટિશ સરકારને લાગ્યું. લોર્ડ કિચનરે મકકમતાપૂર્વક મને જણાવ્યું કે લશ્કરમાં સૈનિક તરીકે રહેવાનું કામ તમારું નથી.

સૌથી વધારે મહત્વની વાત તો એ હતી કે, ઘણા મહત્વના તુર્કોના આદર તથા વિશ્વાસ મેં સંપાદન કર્યા હતા તેમ જ નિલાવી રાખ્યા હતા એ વાત ખ્રિટિશ સરકારનાં ધ્યાન બહાર રહી નહોતી. મારી પૂરેપૂરી લાગવગ વાપરીને તુર્કોને મધ્ય યુરોપની રાજસત્તાઓ સાથે જોડાઈ ન જવાનું, અને

તટસ્થતા જાળવી રાખવાનું સમજાવવા માટે લોર્ડ કિચનરે મને વિનંતિ કરી. મને જણાઈ આવ્યું કે મારી પાસેથી સારામાં સારી સેવા કરી રીતે લઈ શકાય તે વિષે જાતે કિચનર એકલા જ આવા ખ્યાલો ધરાવતા નહોતા. સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ ફોર ઈન્ડિયા-હિંદીમંત્રી, ફોરેન સેક્રેટરી-વિદેશમંત્રી સર એડવર્ડ ગ્રે, અને મુખ્ય પ્રધાન મિ. એસકિવથ એ બધા એમના અભિપ્રાય સાથે સંમત હતા અને તેનું સંમર્થન કરતા હતા. શહેનશાહની સાથે ખાણું લેવાનું મને માન મળ્યું તે વેળા એમણે જાતે પણ એ વાતનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો.

તેથી, બહારની નજરે ઈન્ડિયન ફિલ્ડ એમ્પ્યુલન્સ ફોરમાં સ્વયંસેવક તરીકે જોડાવા સાડા હું ઈંગ્લેંડમાં વસતા સંખ્યાબંધ હિંદીઓને લેગા કરવાનું, તેમ જ તેમની સગવડ માટે ફાળો એકઠો કરવાનું કામ કરી રહ્યો હતો, તે જ વેળા સાથેસાથે તુર્ક એલચી તૌફિકપાશાનો મેં તરત જ ડહાપણુપૂર્વક અને તાકીદથી સંપર્ક સાધ્યો. મારી વિનંતિને માન આપીને એમણે બ્રિટનની સરકાર સાથે સીધી વાટાઘાટની શરૂઆત કરવા સાડા પ્રધાનેનું પ્રતિનિધિમંડળ મોકલાવવા માટે ૧૯૦૮ની તુર્કીની ક્રાંતિમાં સત્તાસ્થાને આવેલા યંગ ટર્કસ-યુવાન તુર્કોને નિમંત્રણ મોકલાવ્યું. બ્રિટન, પોતાના તરફથી તેમ જ રશિયા અને પોતાનાં બીજાં મિત્રરાજ્યો તરફથી, તુર્કીને લવિષ્યને માટે પૂરેપૂરી બાંહેધરીઓ તેમ જ ખાતરીઓ આપવા તૈયાર હતું.

કોઈપણ દ્રષ્ટિબિંદુથી, જેને પ્રથમ દરજ્જાનો અને મહત્વનો રાજદ્વારી વિષય ગણી શકાય તેમાં સિદ્ધિ મેળવવાની અમને ભારે આશા હતી. મારી પોતાની લાગણીઓ આમાં સારી પેઠે સંડોવાયેલી છે એનું મને પૂરેપૂરું ભાન હતું. તુર્કીને ફરીવારના યુદ્ધ, નાનકડાં અને નજીવા સંયુક્ત બાલ્કન રાષ્ટ્રો સામેનાં નહિ, પરંતુ દુનિયાનાં કેટલાંક સૌથી મોટાં ઔદ્યોગિક અને લશ્કરી રાષ્ટ્રોનાં સંયુક્ત બળ સામેનાં યુદ્ધની યાતના અને સંકટોમાંથી બચાવી લેવામાં આવે એ માટે એક મુસ્લિમ તરીકે હું અત્યંત આતુર હતો. તુર્કો અગાઉની કસોટીમાંથી હજી હમણાં જ બહાર આવ્યા હતા; થાક ખાવાની એમને અત્યંત જરૂર હતી; તેઓ નવીન યુદ્ધમાં પ્રવેશે અને છતાં લગભગ અસીમ દુર્હેવમાંથી બચી શકે એમ બનવું અસંભવિત દેખાતું હતું. એ કબૂલ કરવું જોઈએ કે પશ્ચિમની સત્તાઓ તરફથી અપાનારી ગમે તેટલી

ચોકકસ આંહિધરીઓ તરફ તુર્કોને જે સંશય હતો તે વાજબી જ હતો; થોડા જ વખત પર આ પ્રકારની આંહિધરીઓનો એમને ઘણો કડવો અનુભવ થયો હતો, એ આંહિધરીઓ એમને જાણે લંગ કરવા માટે જ આપેલાં વચનો જેવી લાગી હતી. છતાં પણ ૧૯૧૪ના છેલ્લા મહિનાઓ દરમ્યાન પ્રવૃત્તિ પરિસ્થિતિનો મર્મ માનવસદલાવ વિષે અત્યંત શંકાશીલ દ્રષ્ટિએ તેમ જ વાસ્તવિકરીતે સમજવામાં આવે અને તે કપૂલ રાખીએ તો પણ, તટસ્થતા (જે માટે તુર્કી પાસેથી પશ્ચિમની સત્તાઓ તરફથી એક માત્ર માંગણી કરવામાં આવી હતી તે) જાળવી શકાય તો યંગ ટર્કસ-યુવાન તુર્કોને સામાજિક, આર્થિક અને લશ્કરી સુધારાનો પોતાનો કાર્યક્રમ અમલમાં મૂકવાનો જોઈતો સમય મળી રહે.

અમે જેની સાથે સંપર્ક સાંધ્યો હતો તેમાં તૌફિકપાશા એ મહત્વની કડીરૂપ હતા. ઘણાં વર્ષો સુધી એ સુલતાન અબ્દુલ હમીદના વિદેશમંત્રી રહ્યા હતા. યુવાન તુર્કોની ક્રાંતિનાં પરિણામે તેઓ એ પદેથી દૂર થઈ હુડસેલાઈ ગયા; આમ છતાંયે આ સૌથી વધુ અનુભવી અને શક્તિશાળી મુત્સદ્દીમાં નવી રાજસત્તાનો વિશ્વાસ નભી રહ્યો. લંડનમાં તેમ જ પશ્ચિમનાં ખીજાં પાટનગરોમાં એમની ખૂબ જ પ્રતિષ્ઠા હતી. ચતુર, ગંભીર અને માનનીય એવા એ મારા પરમ મિત્ર હતા; અમને એકબીજામાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો. એથી પણ વધારે મહત્વનું તો એ હતું કે, આ વિષયમાં માફ જે વલણ હતું તેની સાથે એમની પૂરેપૂરી સંમતિ હતી.

પરંતુ, તરત જ પ્રસંગ શોધીને એમણે મને ચેતવણી આપી કે મિત્રરાજ્યોએ તુર્કોને માત્ર તટસ્થતા જાળવવાનું જણાવ્યું તે કરતાં પોતાને પક્ષે જોડાવાનું કહ્યું હોત તો આપણી વાટાઘાટો સફળ થવાનો ઘણો વધારે સંભવ રહેત, કારણ કે યુદ્ધ પૂરું થયાં પછી તટસ્થતા જાળવવા બદલ તુર્કોને કોઈ આભાર માનશે નહિ. એમણે વધુમાં એમ પણ કહ્યું કે મને ખાતરી છે કે તુર્કી મિત્રરાજ્યો સાથે જોડાય તે બાબતમાં રશિયા-કોઈ પણ દિવસ સંમતિ નહિ આપે, કારણ કે આ જાતનું પગલું ભરવામાં આવે તો તુર્કોને ભોગે ઉત્તરપૂર્વમાં, એરઝેરમની (Erzerum) આસપાસ, અથવા કાળા સમુદ્રથી દક્ષિણ બાજુએ પોતાનાં રાજ્યોનો વિસ્તાર કરવાની રશિયાને જે આશા હતી તે તૂટી પડે.

૧. તુર્કોની યંગ ટર્કસ રિફોર્મ પાર્ટી-યુવાન ટર્ક સુધારક પક્ષના સભ્યો.

મેં લોર્ડ કિચનરને ખાનગીમાં આ વિચારો જણાવ્યા. થોડા જ કલાકની અંદર એમણે મને જણાવ્યું કે તુર્કીને પોતાનાં પક્ષે યુદ્ધમાં લાવવાની મિત્રરાજ્યોની ઈચ્છા નથી. આ પ્રારંભિક વિચારવિનિમયને કારણે, અમારી વાટાઘાટો ભારે નડતર સાથે શરૂ થઈ. આમ છતાં કેટલાએ દિવસો સુધી હું આશાવાદી રહ્યો હતો, અને મારો આશાવાદ ણિલકુલ આધાર વગરનો મણુ નહોતો.

એકાએક એમ જાણ થઈ કે ગોખેન અને પ્રેસ્લો નામનાં એ જર્મન લડાયક જહાજો મિત્રરાજ્યોની સાગર પરની ચોકીમાંથી છટકી જઈને કોન્સ્ટેન્ટિનોપલના કિનારા આગળ આવીને લાંચ્યાં હતાં. એની હાજરીથી આખી પરિસ્થિતિ સદંતર બદલાઈ ગઈ. તુર્કીએ એમને આવકાર આપ્યો અને એમનું સંરક્ષણ કર્યું. જર્મન નૌકાસૈન્યની તાકાત અને શક્તિનાં એ પ્રત્યક્ષ ચિન્હ હતાં. કોન્સ્ટેન્ટિનોપલમાં જર્મન મિલિટરી મિશને, પોતાના અત્યંત શક્તિશાળી અને દૃઢનિશ્ચયી સરદાર જનરલ લિમેન વોન સેન્ડર્સની નેતાગીરી હેઠળ, જે ઊંચી અને અસાધારણ નૈતિક પ્રતિષ્ઠા જમાવી હતી તેના અનુસંધાનમાં, આ વહાણોએ તુર્કીની તટસ્થતા જાળવવા માટેની થોડા વખત પહેલાની તો અમારી ભારે આશાએ માટે શક્ય એવું મોટામાં મોટું જોખમ ઊભું કર્યું. ૧૯૧૪ના અંતભાગના સમય દરમિયાન મધ્ય યુરોપની રાજસત્તાઓને (જર્મન મિત્રરાજ્યોને) પોતાની શરતે તરત જ વિજય મેળવી શકાશે એવી શ્રદ્ધા હતી; વોન હિંડનબર્ગ નામના એક મોટી ઉમરના પ્રુશિયન સરદારે પૂર્વ પ્રુશિયાના ટેનનબર્ગના લેજવાળા વિસ્તારમાં રશિયાના અત્યંત બહાદુર પણ અણુઘડ નેતાગીરીવાળા સૈન્યોને જબરહસ્ત હાર આપી હતી; પશ્ચિમમાં પેરિસની લગભગ લગોલગ જ રોકી રાખવામાં આવેલાં જર્મન સૈન્યોએ છસો માઈલને મોખરે દૃઢતાથી જમાવટ કરી હતી. ૧૯૧૮ના ઓગસ્ટ સુધી એ જ મોખરો, તદન છુદ્ર અને થોડા ફેરફાર સહિત તેમ જ બંને પક્ષે ભારે ખુવારીના ભોગે, જાળવી રાખવાનો હતો. હિંદી સમુદ્રમાં છૂટથી ફરતી એમડન નામની એકલવાયી કુંઈઝરે મિત્રરાજ્યોના જહાજોને પારાવાર ખુવારી પહોંચાડી હતી, અને મદ્રાસ રોડઝમાં પણ દેખા દેવાનું સાહસ એણે કર્યું હતું. વિજયનાં હુર્ષમાં ચકચૂર જર્મનો તરફથી એમની આંખ આગળ ધરવામાં આવેલાં પ્રલોભન સમાં આ ચિન્હો અને લક્ષણો વડે કચ્છુરીતે આડે રસ્તે દોરવાઈને તુર્કીની સરકારે રશિયા સામે યુદ્ધની બહેરાત કરવાનું અફર પગલું ભર્યું.

આથી કુદરતીરીતે જ ઓટોમન સામ્રાજ્ય, ગ્રેટ બ્રિટન અને ફ્રાન્સ સાથેના વિગ્રહમાં સંડોવાયું.

અર્ચીલ સમા વ્યૂહવિશારદને આ નિર્ણયથી પશ્ચિમ મોખરા પરની ખૂનરેજીભરી મડાગાંઠનો અંત લાવવાની અને દક્ષિણપૂર્વમાંથી જર્મની અને ઓસ્ટ્રિયા પર હુલ્લો કરવાની તક મળી ગઈ (જે કદી પણ પૂરેપૂરી ઝડપવામાં આવી નહોતી). એ કાળે મારે માટે એ ઘટના ભયંકર આઘાત સમી નીવડી. તેની તીવ્રતા અને ભયંકરતા બેહુદા નિરાશાજનક હતી; અને જ્યારે ખરી રીતે જે અક્ષમ્ય અને અકારણ આક્રમણ હતું તેને માનભર્યો અને લોકોને ગમે એવો દેખાવ આપવાનો પ્રયત્ન કરીને, તુર્કી સરકારે એ આક્રમણને બેહુદા તરીકે, ખ્રિસ્તી પ્રબલ્યો સામેનાં ધર્મયુદ્ધ તરીકે બહાર કઠું, ત્યારે મારાં દુઃખ તથા નિરાશાએ તુર્કીના શાસનકર્તાઓની અધર્મીય મૂર્ખતા સામેનાં ઉચ્ચ તિરસ્કારનું સ્વરૂપ લીધું. અમારી વાટાઘાટો સફળતાની કેટલી બધી નબદિક પહોંચી ગઈ હતી તેનાં જ્ઞાનને લીધે મારા તિરસ્કારની માત્રા અત્યંત તીવ્ર બની ગઈ. વૃક્ષ પરથી ફળ ઊતારી લેવાનું હાથવેંતમાં હતું ત્યાં તો માત્ર વૃક્ષ જ નહિ કિંતુ સારોયે બાગ ખેદાનખેદાન થઈ ગયો.

મારા પર આનાં પ્રત્યાઘાતો સખળ પ્રમાણમાં થયા. ખીબ મુસ્લિમ નેતાઓ સાથે મળીને સમગ્ર ઈસ્લામી આલમને આ કહેવાતી બેહુદાની અવગણના કરવાની તથા પશ્ચિમનાં મિત્રરાજ્યો—ખાસ કરીને જેમનાં દરિયાપારનાં સંસ્થાનોમાં લાખો—કરોડો મુસ્લિમો વસતા હતા તે બ્રિટન અને ફ્રાન્સ સાથે, એમની કુમકે વફાદારીપૂર્વક ઊભા રહીને પોતાની ફરજ અદા કરવાની મેં ગંભીર અપીલ કરી. મારી પોતાની જવાબદારીએ મેં, તુર્કીએ કરેલી ભયંકર ભૂલ વિષેના મારા અભિપ્રાયો રજૂ કરતો મેનિક્સ્ટો પ્રસિદ્ધ કર્યો. મેં દર્શાવ્યું કે ઓટોમન સરકાર અને જે સૈન્યો એ તૈયાર કરી શકે તે, જર્મનીની આક્રમક અને શાહીવાદી આલખાણનાં ખ્યાદાં ગણાશે એમાં શક નથી, બ્રિટન અને મિત્રરાજ્યો સામે યુદ્ધ બહાર કરીને તુર્કો પોતાના જર્મન માલિકોની આજ્ઞાનું પાલન કરતા હતા; અને સુલતાનને અને તેમના સલાહકારોને જર્મન અધિકારીઓ તથા ખીબ બિન-મુસ્લિમો તરફથી આ પગલું ભરવાની ફરજ પાડવામાં આવી હતી. મેં એ હકીકત ભારપૂર્વક જણાવી હતી કે પશ્ચિમની રાજ્ય સત્તાઓ તરફથી સરંક્ષણ માટેનાં જે પગલા લેવામાં આવતા હતા

તેનાથી, ખાસ કરીને તુર્કીને અને સામાન્ય રીતે ઈસ્લામને લય પામવાની જરૂરત નહોતી.

મેં જણાવ્યું હતું કે “બ્રિટિશ તથા રશિયન સામ્રાજ્યોએ તેમ જ ફ્રેંચ પ્રબલસત્તાકે તુર્કી તટસ્થ રહે એ એક માત્ર શરતે તુર્કીને એના બધા પ્રદેશોની સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા જળવાઈ રહે એવી બાંહેધરી આપી છે. તુર્કી એ ઈસ્લામનું ટ્રસ્ટી છે, અને ઈસ્લામનાં પવિત્ર શહેરો એના અંકુશ હેઠળ રહે એ માટે આખી દુનિયા ખુશી છે. બધા મનુષ્યોએ એ સમજી લેવું જોઈએ કે તુર્કની સ્થિતિ કોઈપણ રીતે જોખમાઈ ન હતી અને ઈસ્લામને ખાતર અથવા તો પોતાની સ્વતંત્રતાનું રક્ષણ કરવા ખાતર એ યુદ્ધે ચડ્યું નથી. એટલે મુસ્લિમ તરીકેની આપણી એક માત્ર ફરજ એટલી જ છે કે આપણે આપણી લૌકિક અને ખીનમજબૂખી રાજભકિતને વફાદાર, નિષ્ઠાવાન અને આજ્ઞાકિંત રહીએ.”

મારા આ શબ્દો, બ્યાંથી અને જે સમયે ઉચ્ચારવામાં આવ્યા હતા એ લક્ષમાં લેતા, ખરેખરી જરૂરતને વખતે એની ધારી અને ઉત્તમ અસર પડી હતી એવો દાવો કરું તો, મને લાગે છે કે, તે અયોગ્ય નહિ કહેવાય. પશ્ચિમની રાજ્ય સત્તાઓના મોટા ભાગના મુસ્લિમ પ્રબલજનોએ પોતાની રાજભકિત વફાદારીપૂર્વક જળવી રાખી; દુનિયાભરના યુદ્ધક્ષેત્રોમાં પોતાના ખ્રિસ્તી સાથીઓ સાથે મુસ્લિમ સૈનિકો લડ્યા અને મૃત્યુ પામ્યા. પોતાના સ્વાર્થને માટે ક્યસર અને એમના સલાહકારોએ ઉપજાવી કાઢેલો અને ઉપયોગમાં લીધેલો જે હાદ વિષેનો અપ્રિય વિચાર પડી ભાંગ્યો. અને ૧૯૧૫ની શરૂઆતના મહિનાઓ પછી એના વિષે કશું સંભળાતું બંધ પડ્યું.

આમ છતાં હું હજી પણ માતું છું કે ૧૯૧૪ના છેલ્લા મહિનાઓ દરમિયાન તુર્કી સરકારની અદાલત સાથે મારી વાટાઘાટ શરૂ કરવાના અમારા પ્રયત્નો નિષ્ફળ નીવડ્યા. તે અર્વાચીન ઇતિહાસમાં પરિવર્તન આણનાર એક કઠણ પ્રસંગ હતો. તુર્કી જે તટસ્થ રહ્યું હોત, તો નજદિકપૂર્વનાં રાજ્યોનો તેમ જ આખી ઈસ્લામી આલમનો છેલ્લા ચાળીશ વર્ષનો ઇતિહાસ તદ્દન જુદા જ પ્રકારનો બન્યો હોત. સદીઓથી કુદરતી રીતે ઈસ્લામનાં કેન્દ્ર અને મિલનસ્થાન સમા બની રહેલ કોન્સ્ટેન્ટિનોપલનાં સુલતાન પદનો વિનાશ થયો. આપણે આગળ જોઈશું તેમ મુસ્તફા કમાલની પ્રેરણાદાયી નેતાગીરી

હેકે તુર્કી પોતાની યાતનાઓ પાર કરીને બહાર આવ્યું, એનો આત્મા વિશુદ્ધ સ્વસ્થ થયો, પરંતુ એનું સામ્રાજ્ય જતું રહ્યું. તુર્કોના ઉદાર આધિપત્ય હેઠળ જીવન ગુભરી રહેલા મધ્ય અરેબીઆના પહાડી અને સપાટ પ્રદેશોના જ નહિ પણ ખીબ્લ ફળદ્રુપ ઇસ્લામી પ્રદેશોના પણ લાખો અરબોને રાષ્ટ્રવાદના આનંદો અને શોકો, સંકટો અને કષ્ટોનું પહેલીવાર ભાન થયું. અને નજદિકપૂર્વના અને મધ્યપૂર્વના રાજ્યોની નેતાગીરી જે અત્યાર સુધી ઓટોમન સામ્રાજ્ય કરતું હતું તેનો વારસો,—ઈચ્છાથી નહિ પણ અકસ્માતથી—૧૯૧૮ પછીના વર્ષોમાં બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય હસ્તક આવી પડ્યો; અને “વિલાયત” અને “પાશાલીક” ને સ્થાને મેન્ડેટરી (હુકમ મુજબ અમલ કરનારી) સરકાર અસ્તિત્વમાં આવી. સીરિયામાં ફ્રેન્ચોની દબલ, એશિયા માઈનોરમાં ગ્રીકોનાં સાહસકાર્યો તથા તેમને પડેલી વિપત્તિઓ, આરબ અને યહુદી મહત્વકાંક્ષા વચ્ચેનું ઘર્ષણ, અરબસ્તાનમાં ઇબનેસઉદ્દે નવીન રાજ્યની કરેલી સ્થાપના, મકકાનાં સ્થાનિક સરદારપદમાંથી બે રાજ્યોમાં શાસન કરનાર વંશના સ્થાપક તરીકેનો શરીફી વંશનો ઉદ્દય—આ બધા અને આનાથીએ ખીબ્લ ઘણા વધારે ગૂંચવણભર્યા પરિણામો યંગ તુર્કો—યુવાન તુર્કોએ, ૧૯૧૪ના અંતભાગમાં એમના સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવેલી માંગણીઓ જર્મન દબાણને વશ થઈને નકારી કાઢી તેમાંથી ઉપસ્થિત થવાના હતા.

પશ્ચિમને મોખરે બ્રિટનના યુદ્ધ પ્રયત્નોની યોજના કરી તેને આગળ ધપાવવાની કિચનરની શક્તિ સંબંધમાં ૧૯૧૫ની શરૂઆતમાં ગમે તે સંશયો ઊભા થવા પામ્યા હશે, પણ એમણે પૂર્વના મોખરાની બધી જ શક્યતાઓની ચોકકસ સાવચેતી રાખી હતી. થોડા જ વખતમાં મને બોલાવીને એમણે મારા આગળ એક ખીજ દરખાસ્ત રજૂ કરી. એ દરખાસ્ત એક રાજદ્વારી અથવા અર્ધ-રાજદ્વારી કાર્ય વિષેની હતી. એને કેબીનેટ-પ્રધાનમંડળનો ટેકો હતો અને ઉપરાંત શહેનશાહ જ્યોર્જ પાંચમાને એમાં અંગત રસ હતો અને એમાં એમની પણ સંમતિ હતી. આ દરખાસ્ત ઇજ્જત સંબંધી હતી, જ્યાંની રાજકીય પરિસ્થિતિ નાબુક અને ગૂંચવણભરી થઈ ગઈ હતી. કેરો ખાતે બ્રિટનના પ્રતિનિધિ તરીકેનાં પોતાનાં હોદ્દાએ પાછા ફરવા સાડ કોસ-ચેનલ સ્ટીમર (ઇંગ્લેન્ડની ખાડી પાર કરવાની સ્ટીમર)માં બેસવાની તૈયારી કરતા હતા તેટલામાં જ એકાએક કિચનરને યુદ્ધ કચેરીનું કાર્ય સંભાળી લેવા માટે પાછા બોલાવી લેવામાં આવ્યા. ઇજ્જત ફક્ત નામ પૂરતું (તુર્કોનાં)

ઓટોમન સામ્રાજ્યના એક ભાગરૂપ હતું, ખેદીવ એનો નામનો જ વાયસરોય હતો. ૧૮૮૨માં ખ્રિટિશોએ કબજો લીધા પછી એ પદવિ - ખીજી કશી રીતે નહિ, પરંતુ નામ પૂરતી જ જાળવી રાખવામાં આવી હતી. છેલ્લાં અનેક વર્ષોથી દરેક ઈજીપ્શીયન રાજનીતિજ્ઞ તથા મુત્સદ્દીએ અનેકવાર બતાવી આપ્યું છે તેમ, ખ્રિટિશરો હુમેશાં કહેતા કે ઈજીપ્તનો એમનો કબજો ફક્ત કામચલાઉ છે. આમ છતાં ગમેતેમ ન્યાય અને તર્કની વિરુદ્ધ, તેમ જ વચનો અને ખાંહેધરીની વિરુદ્ધ, એ ચાલુ જ રહ્યો; અંતે આ સદીની શરૂઆતનાં વર્ષો સુધી, મેં અગાઉનાં પ્રકરણોમાં જણાવ્યું છે તેમ, ઈજીપ્ત છેક ખ્રિટિશ સંસ્થાન હોય તેવું લાગતું હતું.

ખીજાં વિશ્વયુદ્ધની માફક, પહેલાં વિશ્વયુદ્ધમાં પણ, ખ્રિટન અને એનાં મિત્રરાજ્યો માટે ઈજીપ્ત એક વ્યૂહાત્મક તેમ જ દરિયાઈ યુદ્ધની દ્રષ્ટિએ સૌથી મહત્વનું લશ્કરી મથક હતું. ૧૯૧૫ની શરૂઆત સુધીમાં ઈજીપ્તમાં રાખવામાં આવેલા ખ્રિટિશ, હિંદી અને સાંસ્થાનિક સૈનિકોની સંખ્યા ઘણી મોટી બની ગઈ હતી અને ધીરેધીરે તે વધતી જતી હતી. એલેક્ઝાન્ડ્રિયા મોટું ગોદીવાળું બંદર હતું. સુએઝની નહેર વ્યૂહાત્મક દ્રષ્ટિએ ઘણા મહત્વનો જળમાર્ગ હતો. સિદ્ધાંતની દ્રષ્ટિએ સીનાઈ એ ઈજીપ્તનો એક ભાગ હતું તેમ છતાં, પણ સુએઝની નહેરના સીનાઈ કિનારા પર તુર્કી સૈન્યની ટુકડીઓ પડી હતી. એ સમયે એ ટુકડીઓનું કામ માત્ર રક્ષણ પૂરતું અને નિષ્ક્રિય પ્રકારનું હતું. પરંતુ ખ્રિટિશ વ્યૂહાકારોનો ખ્યાલ ઈજીપ્તને નિષ્ક્રિય અને શાંત ભૂમિકા આપવાનો ન હતો. તુર્કી સામે દરેક આક્રમણ લઈ જવા માટેનું એને મથક બનાવવાનું હતું. હજારો વહાનો મારફત ખ્રિટન, ઓસ્ટ્રેલિયા, ન્યુઝિલેન્ડ અને હિંદુસ્તાનમાંથી આવેલા માણસો એલેક્ઝાન્ડ્રિયા, પોર્ટ સૈયદ, કંતારા અને ઈસમાઈલીયા ખાતે આવી રહ્યા હતા. એ બધા કેન્સ્ટેન્ટિનોપલ સુધી જતી ડાર્ડેનેલ્સની સામુદ્રધુનિના યુરોપીય કિનારાનું રક્ષણ કરતા એક નાનકડા નિર્બળ ડુંગરાળ દ્વિપકલ્પની ભૂમિ પર, ન ભૂલી શકાય એવી વીરતાપૂર્વક છતાં વ્યર્થરીતે, લડતાંલડતાં મૃત્યુ પામવાના હતા.

ઈજીપ્તની આંતરિક રાજકીય પરિસ્થિતિ જેટલી હદે થઈ શકે તેટલી હદે નિશ્ચિત અને સ્થિર બનાવવી એ, કાર્યસિદ્ધિ માટેનાં આ મહાન મથકને !

ગોટાળો છેક ટોચથી શરૂ થયો. ઇજ્જતમાં કંઈપણ ચુંબસવાળો એકેય શક્તિશાળી રાજદ્વારી નેતા નહોતો, અને ખુદ ખેદિવ, અખ્યાસ હિલ્મી, ખીજે કયાંય નહિ ને કોન્સ્ટેન્ટિનોપલમાં હતા. બોલાવવા છતાં એ ઇજ્જત પાછા નહોતા કર્યા એટલે, મિત્રરાજ્યો એને જર્મનતરફી ધારી લ્યે અને મિત્રરાજ્યના પ્રચારમાં એમને ચોકખેચોકખા શબ્દોમાં એ રીતના ચિતરવામાં આવે એ લગભગ અનિવાર્ય હતું. આમ છતાં, એ પછીનાં વર્ષોમાં અખ્યાસ હિલ્મીને યુરોપ ખાતેના એમના લાંબા દેશવટા દરમ્યાન હું સારી રીતે પિછાણી શક્યો હતો, અને મને ખાતરી છે કે એમના પર ખોટું દોષારોપણ કરવામાં આવ્યું હતું, તેમજ એમના વિષે ગેરસમજ થવા પામી હતી. મને એમના માટે ખરેખરો પ્રેમલાવ ઉત્પન્ન થયો હતો અને એમની બુદ્ધિની તેજસ્વિતા અને વિશદતા માટે મને ખરેખર માન ઉપજ્યું હતું. પોતાના “વિદ્રોહ”ની સાચી વાત એમણે મને જણાવી હતી અને મને ખાતરી છે કે એમની વાત સાચી જ હતી. તુર્કીએ યુદ્ધની જાહેરાત કરી તેના થોડા સમય પહેલાં, ભવિષ્યમાં ખૂની બનનાર એવા એક આદમીએ એમના ઉપર હુમલો કર્યો હતો અને એમનાં જડબાં તથા મુખ ઉપર ઇજા થઈ હતી. એ હુમલાનાં પરિણામે થએલા ઘાનો ઘણો મોટો ડાઘ આખી જીંદગી સુધી એમનાં મોઢાં પર રહી જવા પામ્યો હતો.

૧૯૨૦થી તે ખીજાં વિશ્વયુદ્ધની આખરે એમના થયેલા એકાએક અવસાન સુધી હું અખ્યાસ હિલ્મીને વારંવાર મળતો અને અમે બન્ને ઘણા ગાઠ મિત્રો બની ગયા હતા. એમની પાસે “નિમતુલ્લાહ” નામની એક સુંદર વિહારનૌકા હતી. વધતેઓછે અંશે એ રિવેરા ખાતે શિયાળાના મહિનાઓમાં અને વસંતની શરૂઆતમાં એમનું નિવાસસ્થાન બની રહેતી; અને સામાન્યરીતે તેઓ વસંતના છેલ્લા મહિનાઓ તથા ઉનાળો પેરિસ તથા સ્વિટઝરલૅંડમાં ગાળતા. ઘણીવાર હું “નિમતુલ્લાહ” માં એમની સાથે ખાણું લેતો, અને સ્વિટઝરલૅંડમાં એમને વારંવાર મળતો. એક વસ્તુની મને ખાતરી થઈ ચુકી છે; તેઓ ખ્રિસ્તના વિરોધી કદીપણ નહોતા, અને એમને પોતાના અંગ્રેજ મિત્રો માટે વધુમાંવધુ પ્રેમ હતો. સ્વાભાવિકરીતે જ તેઓ ખેદિવ હતા ત્યારે, કોઈપણ પ્રકારના કાયદેસર હકક અથવા અધિકાર વિના અને સત્તા તેમ જ પ્રતિષ્ઠા માટેના કોઈપણ બતના નૈતિક દાવા વિના, લશ્કરી કબ્જે ધરાવનાર ખ્રિસ્તના અધિકારીઓ એમના દેશની સાથે એક સંસ્થાન જેવો અને ખુદ એમની

પોતાની સાથે વધતે ચોછે અંશે નામનાં મોટા બનાવવામાં આવેલા મહારાજ બેવો વર્તાવ રાખે એ સામે એમને ભારે અણુગમો હતો. આને લીધે એમને લોર્ડ કેમર સાથે નિરંતર અથડામણમાં આવવું પડતું, જેઓ નામથી તો નહિ પરંતુ હુકીકતમાં ઈજ્જતના એકહથ્થુ સત્તાધિશ હતા. આમ છતાં, તેઓ મને હંમેશ કહેતા કે કેમર ખરેખરા સદગ્રહસ્થ છે, તેમનો શબ્દ એમની બાહિષ્કારી બેવો જ છે, અને રાજદ્વારી મતલેદને કારણે અમારા અંગત સંબંધોમાં ગમે એટલી કટુતા હશે, પરંતુ મારા પૂરતું કહું તો લોર્ડ કેમર માટે મને કદી માન ઓછું થયું નથી. તેમને લોર્ડ કિચનરની સાથે અંગત મતલેદોને કારણે કટુતા ઉત્પન્ન થઈ હતી, અને તેમનાં બેઉ વચ્ચેનાં ઘર્ષણ અંગે તેઓ કિચનરને કદી પણ માફ કરી શક્યા નહોતા. એમણે મને કહ્યું હતું કે શરૂઆતમાં ઈજ્જતનાં સૈન્યના સરદાર બનવા માટે પોતે લોર્ડ કિચનરને જે મહફ કરી હતી તે માટે લોર્ડ કિચનરે એમના પ્રતિ કદી આભાર વ્યક્ત નહોતો કર્યો એ બહુ દુઃખદ ઘટના હતી એમ એમને લાગતું હતું. કિચનરના પુરોગામી જ્યારે નિવૃત્ત થયા ત્યારે એ જગા માટે બે કે ત્રણ ઉમેદવાર હતા; અને કિચનરની નિમણૂંક કરવા માટે ખાસ ભલામણ કરતો તાર એમણે પોતે જ રાણી વિક્ટોરિયા ઉપર મોકલ્યો હતો એમ અખબાર હિલ્મી દ્રઢતાથી કહેતા હતા.

એમણે મને એમ પણ જણાવ્યું હતું કે જો મને ઈબ્ન ન થઈ હોત, તો કેન્સ્ટેન્ટિનોપલમાંથી હું જરૂર ભાગી આવ્યો હોત. ત્યાં રહેવાની મને ઈચ્છા નહોતી, તેમ મન પણ નહોતું, અને સાડું થાય કે તરત મારે ઈજ્જત ચાલ્યા આવવું હતું; પરંતુ ખ્રિટિશ અધિકારીઓ હું ત્યાં આવું તે માટે ખાસ આગ્રહ રાખતા હોય એમ લાગતું નહોતું. એમના અભિપ્રાય મુજબ તો એમની ત્યાં જરૂર નથી એમ એમને જણાવવામાં આવ્યું હતું, અને સાથેસાથે એમને હોળીના નાળિયેર પણ બનાવવામાં આવ્યા હતા. આમ છતાં અંગ્રેજો પ્રત્યે એક પ્રબલ તરીકે અથવા તો વ્યક્તિગત રીતે એમનાં મનમાં દ્વેષભાવ નહોતો. એ આખી ઘટનાનો જાણે કે એ કીકેટની રમત હોય અને એમાં પોતે હારી ગયા હોય એ રીતે એમણે સ્વીકાર કરી લીધો; અને સાચા ખેલાડી પેઠે એ બોલી બીડ્યા, “બસ રમત તો પૂરી થઈ ગઈ છે—ચાલો હવે આપણે સાથે બેસીને કંઈક પીએ.”

તેઓ પાકા મુસ્લિમ હતા, નિયમિતરીતે નમાઝ પઢતા અને ઈમાનવાળા શખ્સ હતા, આમ છતાં કેથોલિક સંપ્રદાયના ઉચ્ચ શ્રેણીના પાદરીઓ માટે પણ એમને બહુ માન હતું, અને તેઓ પેરિસમાં એમના સંપર્કમાં આવ્યા હતા; અને હું માનું છું કે એમની સખાવતોમાં તથા કલ્યાણનાં કાર્યોમાં એમણે વિશાળ પ્રમાણમાં ફૂંડ ફાળો આપ્યો હતો. એ હંમેશ મને કહેતા કે કોઈપણ ક્રિમ્શનની સંસ્થા કરતા ચર્ચ ઓફ રોમ પોતાના મિત્રોને એમનાં સંકટના સમયમાં ઘણી વધારે મદદ કરી શકે એમ છે. તેઓ પ્રતિભાશાળી અર્થનિષ્ણાંત હતા; ઇજ્જતમાં પોતાની મૂળ મુડીનો ઘણોખરો ભાગ ગુમાવ્યા પછી પણ એમણે પોતાના માટે અઢળક સંપત્તિ ભેગી કરી હતી. પરંતુ એમને એક વિચિત્ર ટેવ હતી. એમનાં અવસાન પછી એમ જણાઈ આવ્યું કે ઘણીવાર એમણે પૈસાનું રોકાણ ખોટી જગ્યાએ કર્યું હતું. પ્રતિષ્ઠિત બેંકરો, યુરોપ ખંડના ઉચ્ચવર્ગના “એજન્ટ ટુ એઈન્જ” કે ઇંગ્લેંડના શેરહલાલો પ્રતિ ઊંડેઊંડે અવિશ્વાસ ધરાવતા હોવા છતાં પણ, હલકામાં હલકા ખટપટિયાઓથી તેઓ ભોળવાઈ જતા, અને ગમે તેવી હવાઈ યોજનાઓ માટે તેમને મોટી રકમ કાઢી આપતા. આ ઉપરાંત, એમના સેવકોમાં કેટલીક બહુ જ શંકાસ્પદ વ્યક્તિઓ હતી—ખુદા બાણે, એમના એ આશ્રિતોએ કેમ કરીને એમનો વિશ્વાસ સંપાદન કરી લીધો હતો. હું માનું છું કે એમનાં અવસાન બાદ એમના વારસોને જણાઈ આવ્યું હશે કે એમની પાસે પહેલાનાં પ્રમાણમાં કંઈ પૈસો નથી અને એમની સંપત્તિનો ઘણો મોટો ભાગ અદૃશ્ય થઈ ગયો છે. આ કેમ બનવા પામ્યું હશે એનો ખુલાસો, મને લાગે છે કે, હું આપી શકું એમ છું. ખીબાં વિશ્વયુદ્ધ દરમ્યાન અને તે પહેલાં પણ એમણે મને ઘણીવાર કહ્યું હતું કે ભાવિની અનિશ્ચિતતા અંગે અને અમેરિકા, કેનેડા અને દક્ષિણ અમેરિકામાં પણ રોકેલી મુડીની હેરફેર કરવા માટે કે કાબૂ ધરાવવા માટે મુશ્કેલી ઊભી થાય એવો સંભવ છે તે નજરમાં રાખતાં, મને લાગે છે કે યુદ્ધના સમયમાં મારી રોકાણોનો મને લાભ નહિ મળે અને હું ભીડમાં આવી જઈશ. (બેંકે કયુબા અથવા ટેન્જર્સ જેવી સલામત જગાઓએ થાપણુ ધરાવતી કંપનીઓ ઊભી કરીને તેમાં પોતાનાં શેરો તથા સિકયુરીટીઓનો મોટા ભાગનો જથ્થો ટ્રાન્સફર કરવાની બધી ચુકિતઓ એ

૧. પરસ્પર સહાય કરવાની ભાવનાવાળા સભ્યોની સંસ્થા.

બાણુતા હતા). તંગી અને મુશ્કેલીના વર્ષો આવવાનો જે સંભવ હોયતો હતા તેનાથી એ ભય પામતા હતા. એમને લાગતું હતું કે ગ્રીક દંતકથાના મિડાસની જેમ એમની પાસે સુવણ્ણના લાંડાર હોવા છતાં એમને ભૂખે મરવાનો વારો આવે.

આ બંધી વાતો કહેવામાં એમનો ખરો હેતુ મને એમનું અનુકરણ કરવાની સલાહ આપવાનો હતો. આથી મેં એમને પૂછ્યું કે તમે આમાંથી છટકી શી રીતે શક્યા? તીબ્બેરીઓ અને સેફ ડિપોઝીટ વોલ્ટમાં મોટા ભાગના નાણા રાખીને? મેં સ્વાભાવિક રીતે જ જણાવ્યું કે યુદ્ધના સમયમાં આટલા પ્રમાણમાં બેંક નોટ હોય તો તે ખરેખર અડચણરૂપ થઈ પડે અને તમારે જેટલા પ્રમાણમાં સોનું જોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં સોનું બહુ જ વજનદાર નીવડે અને નાની નાની રકમ સિવાય એ રાખવાનું પણ અવ્યવહારૂં બની જાય. એમણે જવાબ દીધો કે હા, ઘણી ઊંચામાં ઊંચી ભતનાં અને કોઈપણ ભતના ડાઘ વિનાનાં કિંમતીમાં કિંમતી અવેરાતનું મૂલ્ય સોનાની જેમ જ જળવાય રહે છે. કંઈપણ વાંધા વિનાના નાનામોટા અવેરાતનો ખરીદનાર હું મેંશ મળી રહેશે; અને એનો એક લાભ એ છે કે એનો માલિક પોતે જ્યાં પણ હોય ત્યાં, ઉપયોગ થઈ શકે એવી ભારે પ્રમાણમાં સંપત્તિ ધરાવતો હશે. મેં સ્વાભાવિક રીતે આ દલીલ ઉપરથી, અને ખાસ કરીને મને એ વારંવાર પોતાની માફક અવેરાતમાં રોકાણ કરવા માટે આગ્રહ કર્યા કરતા તે પરથી, એવું અનુમાન કર્યું કે એમણે અવેરાતમાં બહુ મોટી રકમનું રોકાણ કર્યું હોવું જોઈએ.

જીનિવાના એક ખંડમાં એક દિવસે લગભગ સવારના ત્રણ વાગે હૃદય રોગના હુમલાથી એમનું એકાએક અવસાન થયું; અને ત્યારબાદ ઘણીવાર રહીને, પ્રભાત થઈ ગયા પછી, લોકોએ આવીને એમની જીંદીજીંદી પેટીઓ અને વોલ્ટો જીઘાડ્યાં. પોતાની પાસે સારાં પ્રમાણમાં અવેરાત હોવાની જે વાત એમણે મને કરી હતી તે સંબંધી સ્વાભાવિક રીતે જ મેં એમના વારસદાર

૧. ગ્રીક દંતકથાના મિડાસ નામના રાજાએ પોતે જે કોઈ વસ્તુને સ્પર્શ કરે તે સોનું બની જાય તેમ માગી લીધું હતું. એને આ વરદાન મળ્યું, પણ જ્યારે એણે જોબન પણ સ્પર્શ કરવાથી સોનું બની જવા લાગ્યું ત્યારે તેણે આ વરદાનમાંથી મુક્તિની માગણી કરી. પેક્ટોલસ નદીમાં સ્નાન કરવાથી એને આ મુક્તિ મળી હતી.

પુત્રને વાકેફ કર્યાં, પરંતુ એમના પુત્રે મને કહ્યું કે નાની નાની રોકડ રકમ સિવાય ખીલું કંઈ એમને મળ્યું નથી. તે સાંભળીને મને આશ્ચર્ય અને કંઈક દુઃખ પણ થયું. આના બે ખુલાસાઓ હોઈ શકે: પહેલો એ કે એમની પાસે બે ગવેરાત હતું જ તો હવે તરતમાં ત્રીલું ચુદ્ધ ફાટી નીકળે એવો સંભવ નથી એમ ધારીને એમણે ખીલું વિશ્વચુદ્ધ પૂરું થયું ત્યારે એ વેચી દીધું હશે, અથવા, ખીલે ખુલાસો એ કે, એ મૃત્યુ પામ્યા અને એમની અંગત મિલકત સત્તાવાર રીતે જિઘાડવામાં આવી એ ગાળા દરમ્યાન એ અદ્વય થઈ ગયું હોવું જોઈએ.

૧૯૧૪-૧૯૧૫માં એમણે કરેલી ભૂલભરેલી ગણતરીઓ તરફ પાછા વળીએ. લડાઈનાં ધુમ્મસલયાં વાતાવરણમાં મિત્રરાજ્યોને અખ્યાસ હિલ્મીના ખરા ઈરાદા અથવા અભિપ્રાયનું, કે એ ઈરાદાઓ શી રીતે નિષ્ક્રમ ગયા તેનું ચોક્કસ જ્ઞાન હોય એમ ધારી શકાય નહિ. પરંતુ, ઇજ્જતમાં એને પરિણામે લગભગ અસંજકતા ઉત્પન્ન થઈ; સૌથી વધારે ગૂંચવાડો મુસ્લિમ અભિપ્રાય વિષે જિલો થયો, અને એ અગાઉ દર્શાવેલાં ધારણાંસર ઇજ્જતમાં આંતરિક સલામતી જળવાઈ રહે એ ખાસ જરૂરનું હતું.

આથી મુસ્લિમ અભિપ્રાયનું સ્પષ્ટીકરણ કરીને એને સ્થિરતા અર્પવી એ માફ કર્તવ્ય બન્યું. મારી જોડે એક સાથી લઈ જવા માટે મને કહેવામાં આવ્યું હતું, એટલે મારી નજર મારા પુરાણા અને પ્રિય મિત્ર સર અખ્યાસ અલી બેગ તરફ વળી. તેઓ તે વખતે લંડનમાં સેક્રેટરી એફ સ્ટેટ ફોર ઈન્ડિયા (હિંદી વઝીર) ને સલાહ આપનારી સ્થાયી સમિતિના હિંદી સભ્ય હતા. બને તેટલા જલ્દી અમે કેરો જવા નિકળ્યા; અને લગભગ શાહી દબદબાથી અમારું ત્યાં સ્વાગત કરવામાં આવ્યું. બ્રિટિશ કમાન્ડર-ઈન-ચીફ (સર સેનાપતિ) ના સત્તાવાર મહેમાન તરીકે અમે ત્યાં રહ્યા; અને અમે તરત જ એક નાનુક અને મુશ્કેલ કાર્ય કરવા લાગી ગયા. અમારો કાર્યપ્રદેશ ઇજ્જતના સમાજના અનેક થરો સુધી વિસ્તર્યો હતો.

પહેલા તો અમારે રાજકુળને, અથવા તો ખરી રીતે ઇજ્જતનાં રાજકુળની અગ્રણી વ્યક્તિઓને જીતી લેવાની હતી. એક તો એમાં સુલતાન હતા. અખ્યાસ હિલ્મીની ગેરહાજરીમાં એમની નિમણૂક કરવામાં આવી હતી; એમાં એમના ભાઈ પ્રિન્સ ફાઉદ હતા, જે પાછળથી રાજ ફાઉદ પહેલા

બન્યા હતા અને જેમને જર્મની અને ઇટલી બંને સાથે સંબંધ હતા; એમાં ખીજા કેટલાક વગદાર શાહઝાદાઓ હતા, અને સૌથી વિશેષ તેા સુલતાનના પુત્ર હતા જેમના લગ્ન ખેદિવની બહેન સાથે થયાં હતાં. એમાં અલ અઝહર યુનિવર્સિટીના વડાઓ એવા મુસ્લિમ ધર્મ ગુરૂઓ, ઉલમા પણ હતા. આ અલ અઝહર યુનિવર્સિટી તે માત્ર ઇજ્તનાં જ નહિ પણ આખી ઇસ્લામી આલમનાં ધાર્મિક જીવનનાં કેદ્ર સમી અત્યંત સ્થિતિચુસ્ત અને પ્રણાલિકા પ્રમાણેની મહાન ધાર્મિક શાળા છે. અને એ ઉપરાંત એમાં હતા ઇજ્તના સામાન્ય માણસો—દરેક અખબારની હરએક આવૃત્તિ વિષે ગંભીરતાથી ચર્ચા ચલાવતા તથા આખો વખત કાફેમાં ખેચી રહેનારા શિક્ષિત લોકો, અને અનાદિકાળથી ઇજ્તના સામર્થ્યના સાચા આધાર સમા ગામડિયાઓ અને ખેડૂતો અર્થાત “ફેલાહિન.”

અમારું કાર્ય સ્પષ્ટીકરણ કરવાનું અને આગ્રહભરી વિનવણી કરવાનું છે એમ અમે માની લીધું. ખાનગીમાં કે બહારમાં, અમે જેમની સાથે વાત કરતા તેમને ગળે અમારે એ વાત ઊતારવાની હતી કે મિત્રરાજ્યોના ધ્યેયને ટેકો આપવો અને તેમાં સહાય કરવી એમાં સાચા મુસ્લિમો તરીકે, એમનું હિત હતું એટલું જ નહિ પણ એમની એ ફરજ પણ હતી. હું, અલખત્ત, તાજેતરનાં અંગત જ્ઞાનના આધારે, અધિકારપૂર્વક બોલી શકું એમ હતો; મેં એમ જણાવ્યું કે મિત્રરાજ્યો તરફથી તુર્કીને વાજબી શરતો મળે એવો પૂરેપૂરો સંભવ હતો, લવિષ્યમાં તુર્કીનાં હિતો જળવાઈ રહે તેટલા માટે ગ્રેટ બ્રિટન અને ફ્રાંસ; રશિયા ઉપર પોતાની પૂરેપૂરી લાગવગ વાપરવા માટે તૈયાર હતાં, અને સૌથી વધારે મહત્વનું તેા એ કે, તટસ્થતા બળવવાથી તુર્કીને પોતાને જરૂરી એવો થાક ખાવાનો વખત મળી શક્યો હોત. બ્યારે યુરોપ આત્મવિનાશની ભયંકર ક્રિયામાં પરોવાઈ ગયું હતું, ત્યારે તુર્કીને પ્રાંતિય વહીવટની સમગ્ર શિથિલ અને વિશાળ પદ્ધતિની પુનઃવ્યવસ્થા કરવાનો, આરબ રાષ્ટ્રવાદીઓમાં વધતા જતા અસંતોષનું સામાધાન કરવાનો અને સામાજિક, રાજકીય તથા આર્થિક સુધારાઓ, જેને લીધે સામ્રાજ્યને સખળ અને સંયુક્ત બનાવી શકાયું હોત, તેનો અમલ કરવાનો વખત મળી શક્યો હોત. જૂગારીના એક જ દાવને કારણે આ બધા લાભો ચાલ્યા ગયા હતા; જૂગારીઓનો અંતે તેા વિજય થતો નથી, અને ઇતિહાસ શિખવે છે કે

રાજકીય જૂગારીઓને વિજય માટેની આશા રેસના મેદાન પરના અથવા જૂગારખાનાના જૂગારીઓ જેટલી જ ઓછી રહે છે.

અમારાં કાર્યની અસર અમે જેવી આશા રાખી હતી તેવી જ થઈ. પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ દરમ્યાન બધાયે વખત ઇજ્જતમાં જે આંતરિક શાંતિ જળવાઈ રહી તે, તેમજ આ શાંતિને પરિણામે મિત્રરાજ્યોને જે સહાય સાંપડી તે, છેક જનરલ એલનબીએ પેલેસ્ટાઇન તથા સીરિયા વટાવીને એલેપો સુધી અને આનાતોલિયાના પહાડોની તળેટીના પ્રદેશ સુધી છેવટની વિજય કૂચ કરી ત્યાં સુધી સતત અને ભારે મહત્વની બાબતો બની રહી હતી.

ઇજ્જતથી હું હિંદુસ્તાન આવવા નિકળ્યો. એ પહેલાં સુએઝની નહેરના વિસ્તારમાં પડાવ નાખીને રહેલા અને તે વેળા પણ પુષ્કળ સંખ્યામાં ભેગા થયેલા હિંદુસ્તાનના સૈનિકોની (અલબત્ત, જેમાનાં મોટા ભાગના મુસ્લિમો હતા તેમની) મુલાકાત લઈને મેં પ્રોત્સાહન આપ્યું હતું તેમ જ જેમની સેવા કરવાને તેઓ સપથથી બંધાયેલા હતા એવા સાર્વભૌમ શહેનશાહને માટે વફાદારીપૂર્વક લડીને પોતાની ફરજ બજાવવા માટે તેમને ભારપૂર્વક જણાવ્યું હતું. હિંદુસ્તાનમાં વાયસરોયથી માંડીને સઘળાઓએ જે પ્રશંસા અને આભારપૂર્વક મને વધાવી લીધો તે પરથી, મારી ખાતરી થઈ કે અમે સરસ કામગીરી બજાવી હતી. ઇજ્જતની આ કામગીરીનું અંગત રીતે ખાસ સુખદ પરિણામ એ આવ્યું હતું કે સર અખ્બાસ અલી બેગ માટેનો મારો સ્નેહુભાવ ઘણો જ દૃઢ બની ગયો. ત્યાર પછી એ મારા એક સૌથી નિકટના અને જીવનભરના મિત્ર બની રહ્યા. પ્રસંગોપાત કહી દઉં કે, નવી પેઢીમાં એમના પુત્રો પણ એમના જેટલા જ પ્રતિષ્ઠિત લોકસેવકો બન્યા છે; એમના એક પુત્ર અત્યારે મોસ્કો ખાતે પાકિસ્તાનના મિનિસ્ટર (એલચી) છે અને બીજા પુત્ર, જે પહેલાં કરાચીમાં વિદેશકચેરીના બંધુકના વડા તરીકે હતા, તે અત્યારે ઓટાવામાં હાઇકમિશનર તરીકે કામ કરે છે.

એ વર્ષના અંત ભાગમાં હું લંડન પાછો ફર્યો, અને ફરી એકવાર ત્યાં પણ મને ઇજ્જતમાં અમારી કામગીરીને મળેલી સફળતાની લાગણીથી પ્રેરાઈને વાહવાહુથી વધાવી લેવામાં આવ્યો. ખુદ શહેનશાહે, વડા પ્રધાને, તેમ જ કેબીનેટના અન્ય પ્રધાનોએ મારો ઉમળકાભેર આભાર માન્યો, અને હું ખરેખર કંઈક સેવા કરી શક્યો હતો એવી લાગણીથી મને સાચે જ સંતોષ થયો.

૧૯૧૬ના એપ્રિલમાં, નામદાર શહેનશાહે એક વિશિષ્ટ પ્રકારનાં અને અંગત મહત્વનાં માનથી મને નવાજ્યો. અગિયાર તોપોની સલામી અને મુંબઈ પ્રાંતના પ્રથમ વર્ગના ગાદીનશીન રાજવીની પદ્ધતિ અને સ્થાનની મને એમણે નવાજીશ કરી. હિંદી સામ્રાજ્યનો અંત આવ્યો, અને એ અંતને પરિણામે જે વિશાળ પ્રમાણમાં રાજકીય તેમ જ સામાજિક સુધારા થયા તેને લીધે, અત્યારના જમાનામાં એ નવાજીશનો કંઈ અર્થ રહ્યો નથી, પરંતુ ૧૯૧૬ની પરિસ્થિતિ અને સંજોગોમાં એ માન ઊંચા પ્રકારનું હતું અને શહેનશાહે ભરેલું એ પગલું અત્યંત ઉદારતાભર્યું તથા વિચારશીલ હતું. રાજને આપવામાં આવતી સલામી, અને સલામી અંગેની તોપોની સંખ્યા, એ પ્રતિષ્ઠા તેમ જ અનુક્રમ મુજબનાં સ્થાનને અંગે મહત્વની બાબત હતી; કોઈપણ પ્રદેશનો રાજવી ન હોય છતાં આ બંધનની સલામીનું માન એને મળ્યું હોય એવો આ પહેલાં એક જ દાખલો બન્યો હતો, અને તે હેદ્રાબાદના વડાપ્રધાન સર સાલાર જંગનો હતો. એમણે ૧૮૫૭માં બ્રિટિશ સત્તા પ્રત્યે મધ્ય હિંદુસ્તાન અને દક્ષિણ પ્રદેશની વફાદારી બળવી રાખવામાં મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો હતો. મને મળેલાં આ માન વિષે લંડનમાં “ટાઇમ્સ” પત્રે એક અગ્રણ્યમાં લખ્યું હતું કે “સર સાલારજંગ કરતાં ઘણા વિશાળ પ્રદેશોમાં સેવા બંધવવાનું અને બ્રિટિશ સત્તાને માટે બળવા કરતાં એ વધારે જોખમભર્યા સમયમાં સ્થાનિક અથવા પ્રાંતિય અસર કરતાં ઘણાં વધારે વ્યાપક પ્રકારની અસર પહોંચાડવાનું કામ આગાખાનને ભાગે આવ્યું છે.”

એ કપરા કાળમાં આખી દુનિયાના ખીન્ન અનેક કુટુંબોની પેઠે, મારાં કુટુંબ પર તેમ જ મારા પર, યુદ્ધને પરિણામે, અનિવાર્ય રીતે દુઃખ અને હાનિ ઊતરી આવ્યાં. મારી વિનંતિથી, કેરમાનમાં મારા પોતાના ઇસમાઇલી અનુયાયીઓ તથા ત્યાંના બુદ્ધાબુદ્ધા કબીલાઓને સમબંધવા માટે રાજકીય કામગીરી બંધવવા મારા પિત્રાઈ ભાઈ આગા ફાઝલ શાહ ગયા હતા ત્યારે, જર્મન કર્મચારીઓની ચડામણીથી એમનું ખૂન કરવામાં આવ્યું હતું. ફ્લેન્ડર્સ અને મેસોપોટેમિયાના રણમેદાન પર હિંદુસ્તાનને ખમવી પહેલી બનહાનિનું પ્રમાણ ભયંકર હતું. હું પોતે એક લાંબી, કષ્ટદાયક અને કષ્ટસાધ્ય બિમારીનો ભોગ થઈને પથારીવશ થઈ ગયો હતો. આંખમાં ભારે પ્રમાણમાં તકલીફ છે અને પિડા થાય છે એવું મને ૧૯૧૬ની શરૂઆતના સમયમાં

લાંગવા માંડ્યું હતું; મારી નાડી તદ્દન અવ્યવસ્થિત રીતે ચાલતી હતી, અને મારે ખાસ પ્રકારનો મર્યાદિત ખોરાક લેવાનો નહોતો તથા મને ખોરાક પણ સારીરીતે ચાલતો, તેમ છતાં મારા વજનમાં ઝડપથી ઘટાડો થવા માંડ્યો હતો. પેરિસના એક ડોક્ટરે મારા દર્દનું “એઝ ડીઝીસ” તરીકે નિદાન કર્યું. બહાર બિપસી આવતી આંખો અને ગળા ઉપર નાનકડી ગાંઠ એ એનાં ચિન્હો છે. મારા દર્દનું ઓપરેશન થઈ શકે એમ છે કે નહિ તે જાણવા માટે, હું સ્વિટઝરલેંડમાં, આ જાતની ગાંઠના તે જમાનાના સૌથી મોટા પ્રમાણભુત ડોક્ટર એવાં બર્નશર્ટરના ડો. ક્રોચર પાસે ગયો. સ્વિટઝરલેંડના એક સ્નેટોરિયમમાં કેટલાંક અઠવાડિયા સુધી મારી તપાસ કર્યા બાદ, એનું ઓપરેશન થઈ શકે એમ નથી એમ મને કહેવામાં આવ્યું. સાચે જ મારી હાલત ઝડપભેર બગડતી જતી હતી. અઠાર મહિનાથીએ વધુ સમય સુધી હું સ્વિટઝરલેંડમાં રહ્યો. સુધારો તો જરાયે ન થયો પરંતુ ચોકકસ રીતે બગાડો જ થતો રહ્યો.

એકાએક બ્રિટિશ સરકારને પાછળથી જે, સ્વિટઝરલેંડના કાયદા-કાનૂનના ઇતિહાસમાં, લ્યુસર્ન બોમ્બી ઘટના તરીકે જાણીતો થયો તે બનાવની ભયંકરતા તથા તકેદારી વિષેનું ભાન થયું. જર્મન બસૂશીખાતું હું ખરેખર માંદો છું એમ નહોતું માનતું. પણ, એને એમ લાગતું હતું કે મને જે હુમ્મશને માટે માર્ગમાંથી દૂર કરી દેવાય તો તેથી એના દેશને ઘણો લાભ થશે. મારા ઉપર બોમ્બ નાખવા માટેની એમણે ગોઠવણ કરી; અને આ કામમાં ચોકકસ ફતેહ મળે તેટલા માટે, પૂરેપૂરી ચોકસાઈ માટેની જર્મન પ્રણાલિકા મુજબ, સવારના નાસ્તા માટેની મારી કેફીમાં ઝેર લેખવવામાં આવે એવી પણ ગોઠવણ કરવામાં આવી. બોમ્બ તો ખાલી ગયો, કેફી તો મેં પીધી નહિ. યુદ્ધ બંધ થયાં પછી વર્ષો સુધી સ્વિટઝરલેંડની સરકારે શ્રમપૂર્વક આ આખી ઘટનાની તપાસ કર્યા કરી અને એ સમયે આ તપાસને ખુબ પ્રસિદ્ધિ મળી હતી. પરંતુ, ૧૯૧૭માં બ્રિટિશ સરકારને આ બાબતમાં જે કંઈ કરવાનું યોગ્ય લાગ્યું તે એટલું જ હતું કે મને સ્વિટઝરલેંડ છોડવા વિનંતિ કરવી. આ પરથી હું પેરિસ પાછો ફર્યો.

અન્યત્ર મેં જેમનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે અમેરિકન મિત્રો સહિત ત્યાંના મારા અનેક મિત્રોને ખૂબ જ આઘાત લાગી ગયો હતો અને મારા માટે

તેમને ખૂબ જ ચિંતા થતી હતી; એમના અભિપ્રાય મુજબ (એમણે મને પાછળથી કહ્યું હતું તેમ) મારા માટે બચવાનો કેઈ ઉપાય રહ્યો નહોતો. હું યોતે તો હજી આશા રાખી રહ્યો હતો. —જેકે એની જ્યોત બહુ ઝાંખી પડી ગઈ હતી. સ્વિટઝરલૅંડ અને ફ્રાંસના અનેક વિખ્યાત ડોક્ટરોએ તો મને તપાસ્યો હતો. બધા પ્રકારના ઉપચારો અને અસંખ્ય ઔષધિઓની મારા ઉપર અજમાયશ કરવામાં આવી હતી પણ તે બધું વ્યર્થ ગયું હતું. આ પછી પિઅરમેરી નામના એક પ્રોફેસરે મને તપાસ્યો અને એક નવીન અને ચૌકાવનાડું નિદાન એમણે કર્યું. “ગોઈટર” (ગ્રંથી)નો રોગ મને થયો જ નહોતો. નવીન પદ્ધતિએ જ એમણે મારા ઉપચારની શરૂઆત કરી, અને વરસની અંદર તો મને સંપૂર્ણ આરામ થઈ ગયો. પરંતુ, એની એક અસર રહી ગઈ અને તે આ કે મારી આંખો કદી એમની અસલની સ્થિતિએ પાછી આવી શકી નહિ.

પરંતુ, આ લાંબી માંદગીનું પરિણામ એ આવ્યું કે ત્રણ વર્ષથીએ વધારે સમય સુધી, એટલે કે ૧૯૧૯ના ઉનાળા સુધી, મારે ફરજિયાત રીતે બધી જ બહાર પ્રવૃત્તિમાંથી બાકાત રહેવું પડ્યું.

આ એકાંતવાસ બહુ લાંબો હતો અને એનો કંઈક ખંગ મેં પાછલા તબક્કામાં “ઇન્ડિયા ઇન ટ્રાન્સિશન-હિંદનો સંક્રાંતિકાળ” એ નામનું પુસ્તક લખીને વાળ્યો. એ પુસ્તકમાં હિંદુસ્તાન તેમ જ અગ્નિએશિયાના બધા મુલકોનાં ભવિષ્ય વિષે મારા વિચારો મેં દર્શાવ્યા છે. એ વિષે ઉલ્લેખ કરવાનો આગળ ઉપર પ્રસંગ આવશે.

વિભાગ પ્રીતિ

ગ્રાંટા વસ્થા

This page left blank intentionally

ઝોટો મન સામ્રાજ્યનો અંત

૧૯૧૯ના એ ઉનાળામાં જ્યારે આખરે ફરીથી આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરીને કામે લાગી જવા હું તત્પર થયો ત્યારે ત્રણ વર્ષના મારા એ એકાંતવાસ દરમ્યાન જગતમાં બહુ વિશાળ અને દુરગામી પરિવર્તનો થઈ ગયાં હતાં: રશિયામાં ઝારનાં રાજ્યનો અંત આવ્યો હતો, અને જર્મનો તરફથી લેનિન તથા બળવાના એમના સાથીઓને પોતાનાં વતનમાં જ્યાં ફાવે ત્યાં ફરવાની પરવાનગી આપવામાં આવી હતી; ખ્રેસ્ટ-લિટોવસ્કની સંધિ થઈ ગઈ હતી; ૧૯૧૮માં મધ્યયુરોપની રાજ્યસત્તાઓનો બધા મોખરા પર સંપૂર્ણ પરાજય થયો હતો; ક્યસરે ગાદીત્યાગ કર્યો હતો અને ઓસ્ટ્રો-હંગેરિયન સામ્રાજ્યનો અંત આવી ગયો હતો, યુરોપના છૂટાછવાયા દેશોમાં આક્રમક સમાજવાદી ક્રાંતિનો ઉદય થઈ ચૂક્યો હતો; નજદિકપૂર્વમાં અને મધ્યપૂર્વમાં ઝોટોમન સામ્રાજ્યનો અંત આવ્યો હતો. એ મહિનાઓમાં (અમેરિકાના પ્રમુખ) પ્રેસિડેન્ટ વિલ્સન, તમામ પ્રજાઓ માટેના “આત્મનિર્ણય”ના એમના સિદ્ધાંતને લીધે લગભગ સુક્રિતઠાતા, મંત્રદંષ્ટા જેવા લાગતા હતા. યુદ્ધને પરિણામે સર્વત્ર રાજકીય ભાવનાના ભારે ભુવાળ ચઢ્યા હતા, જેને શાંત પાડવાનું કે દબાવી દેવાનું અશક્ય હતું. શાંતિના સર્જકો સંમિશ્ર, અસ્પષ્ટ અને ગંભીર ભાવથી પ્રેરાઈને મુશ્કેલીઓ અને જોખમોથી ખદખદતાં જગત વિષે તેમ જ ભયથી વ્યાકુળ કરી મૂકે એવી અરાજકતા વિષે વિચારણા કરવા, પેરિસમાં એકઠા થયા હતા. અનેક રાષ્ટ્રના લોકો, આરાજકતાનો પ્રસંગસર અને તાત્કાલિક ઉકેલ લાવીને જગતમાં સુવ્યવસ્થિતરીતે સ્થપાએલા, શાસ્ત્રોમાં કહેવામાં આવ્યું છે તેવાં, હજાર વર્ષ લાંબા સુવર્ણ યુગનું સર્જન કરવા માટે, તેમના પ્રતિ મીટ

માંડી રહ્યા હતા. યુદ્ધનાં લાંબાં, લોહિયાળ, લયાનક સ્વપ્ન પછી સીધાસાદા છતાં ઉત્સાહભર્યા આશાવાદ સહિત રાહતનો સમય જાણે આવી પહોંચ્યો હતો. શાંતિને પરિણામે રાજકીય, સામાજિક અને આર્થિક સુખશાંતિનો નિષ્કલંક યુગ આવનાર હતો. હાઉસ ઓફ લોર્ડ્સ-ઉમરાવસભાના તે વખતના નેતા અને મારા પુરાણા મિત્ર લોર્ડ કર્ઝન જેવી પ્રતાપી વ્યક્તિ ઉપર પણ એ સમયની પ્રચલિત મનોદશાની અસર પડી હતી. એમણે હાઉસ ઓફ લોર્ડ્સની સભા સમક્ષ ૧૯૧૮ના નવેમ્બરમાં યુદ્ધવિરામ જાહેર કરતાં (“The world’s great age begins anew”) “જગતના મહાન યુગનો નવેસરથી આરંભ થાય છે” એ શબ્દોથી શરૂ થતી શેલીની પંક્તિઓ ઉત્સાહ અને ભાવપૂર્વક ઉચ્ચારી હતી.

જે આ બધું બન્યું હતું તેની અસરથી હિંદુસ્તાન પણ ખિલકુલ મુક્ત રહ્યું નહોતું. ૧૯૧૭માં જ્યારે યુદ્ધ ઉગ્રમાં ઉગ્ર સ્થિતિએ પહોંચ્યું હતું, ત્યારે ખ્રિસ્તનમાં સરકારી તેમ જ બિનસરકારી વર્ગમાં સામાન્યરીતે એવી લાગણી પ્રવર્તતી હતી કે સામ્રાજ્યના યુદ્ધ પ્રયત્નોમાં હિંદુસ્તાને આપેલો ફાળો, એના સૈનિકોની બહાદુરી, એના નેતાઓ તથા લોકોની મક્કમતા, એ સઘળાંનો માત્ર ઔપચારિક સ્વીકાર કરવા કરતાં કંઈક વધારે કરવું ઘટે છે. વાયસરોયની અને સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ ફોર ઇન્ડિયા-હિંદીવર્ગીર, એડવિન મોન્ટેગ્યુની મજબૂત ભલામણ પરથી, ૧૯૧૭ના ઓગસ્ટની વીસમી તારીખે, સરકારે હિંદુસ્તાન સંબંધી પોતાના ઉદ્દેશો વિષેનું એક નિવેદનપત્ર પ્રસિદ્ધ કર્યું.

એ નિવેદનપત્રમાં જણાવવામાં આવ્યું હતું કે, “નામદાર શહેનશાહની સરકારની નીતિ, હિંદીઓને વહીવટી તંત્રની પ્રત્યેક શાખામાં વધુનેવધુ પ્રમાણમાં શામિલ કરવાની અને ખ્રિટિશ સામ્રાજ્યની અંદરના એક ભાગ તરીકે હિંદુસ્તાનમાં ક્રમેક્રમે જવાબદાર સરકાર સ્થાપવાનાં ધ્યેયથી, સ્વશાસનની સંસ્થાઓનો ક્રમશઃ વિકાસ સાધવાની છે.”

આ એક અત્યંત મહત્વની જાહેરાત હતી. એ જાહેરાતમાં, ૧૮૩૩ના કાનૂનના સિદ્ધાંતોની વિરૂદ્ધ જઈને, હિંદુસ્તાનમાં ખ્રિટિશ શાસનના જે

આધારભૂત અને સ્વીકૃત ઉદ્દેશો બનવા પામ્યા હતા એ ઉદ્દેશોથી સમૂળીરીતે વેગળા જવાની, એ સમયની તેમ જ તે પછીની ખ્રિટિશ સરકાર તરફની, સ્પષ્ટ ખાંહેધરી આપવામાં આવી હતી. વહીવટી સુધારાની આ પહેલાંની યોજનાઓમાં, ૧૮૬૦ પછીના દશકાની, કોસ-લેન્સડાઉન દરખાસ્તોમાં તેમ જ ૧૯૦૦ પછીના દશકાની શરૂઆતના કાળના મોર્લિ-મિન્ટો સુધારામાં, ખ્રિટિશના હાથમાંથી હિંદુસ્તાનના હાથમાં મૂળભૂત સત્તા અને જવાબદારી સોંપવાના કોઈ ઈરાદાનો ઈશારો પણ કરાયો નહોતો; હિંદુસ્તાન માટે સ્વરાજ્યનો ઉલ્લેખતો કદીએ કરાયો નહોતો. હવે, સૌ કોઈ વાંચી શકે એવા શબ્દોમાં એ ઉલ્લેખ આ નિવેદનમાં થયો હતો. મને કહેવામાં આવ્યું હતું કે પ્રધાન મંડળ સમક્ષ મૂકવામાં આવેલા મૂળ ખરડામાં “સ્વરાજ્ય” એ શબ્દોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો; ખીજા કોઈએ નહિ અને લોર્ડ કર્ઝને જ એ શબ્દો બદલીને એને સ્થાને “જવાબદાર સરકાર” એ શબ્દો મૂક્યા હતા. આમ એમણે એ વસ્તુ અનિવાર્ય બનાવી મૂકી કે એ બહેરાતને અમલમાં મૂકવા જ્યારે અંધારણીય સુધારા દાખલ કરવામાં આવે, ત્યારે એનું સ્વરૂપ, જે પાછળથી “ડાયકી-દ્વિમૂખિ શાસન” તરીકે ઓળખાવા લાગ્યું હતું, એવા પ્રકારનું બની જાય; કારણ કે “જવાબદાર” એ શબ્દ જેઓ એ જવાબદારી ભોગવે છે તેમની કોઈના “પ્રત્યે” ની જવાબદારી સૂચવે છે-પણ કોના પ્રત્યે? ગવર્નર કે વાયસરોય પ્રત્યે, એટલે કે ખ્રિટન અને ખ્રિટિશ પાર્લામેન્ટ પ્રત્યે કે હિંદુસ્તાનના મતદારો અને પ્રબળનો પ્રત્યે? આ દ્વિમૂખિ પદ્ધતિ કામચલાઉ ખાંધછોડ તરીકે કોઈકોઈવાર કામ લાગતી, પરંતુ એ એવડી રાજપદ્ધતિથી પ્રાતમાંના તેમ જ મધ્યસ્થ સરકારના પ્રધાનો સમક્ષ આ દ્વિધા ઊભી થાય એ અનિવાર્ય હતું. રોજબરોજના તથા વહેવારૂ વહીવટની દ્રષ્ટિએ આ વસ્તુ જે માનવીનાં વિચારો, લાગણીઓ અને કાર્યો વચ્ચે મેળ ન હોય એવા લગભગ પાગલ માનવીનાં ખંડિત વ્યક્તિત્વના દ્વિધાલાવનું અર્થાત આદર્શ-પરાયણ ઉદ્દેશ અને તેના રોજિંદા અમલ વચ્ચેના ભેદનું દર્શન કરાવતી હતી, જે પરિસ્થિતિ હવે પછી ખ્રિટનનાં હિંદુસ્તાન તરફનાં વલણનું મુખ્ય લક્ષણ બની રહી. વિચાર, લાગણી અને વર્તન વચ્ચેની વિસંવાદિતા (Schizophrenia) એ સુખદ સંબંધોના પાયારૂપ થઈ શકે નહિ; પરંતુ, આ વસ્તુમાં જ, જે વૈમનસ્ય વધીને ઉચ્ચ દુશ્મનીના લાવમાં પરિણમ્યું અને જેનો અંત માત્ર હિંદુસ્તાનમાંથી ખ્રિટિશ અમલે પૂરેપૂરી અને છેવટની વિદાય લીધી ત્યારે જ

આવ્યો, અને એ આવ્યો ત્યારે અદ્ભુત ઝડપથી અને સંપૂર્ણતાથી આવ્યો એનો ઘણોખરો ખુલાસો રહેલો છે.

૧૯૧૬માં આ બધી વાતો લવિષ્યના ગર્ભમાં છૂપાએલી હતી, અને મારી પોતાની નજર આગળ તો એક વધુ વિશાળ અને હિંમતભર્યું દ્રશ્ય રમી રહ્યું હતું. એનું પહેલીવાર આલેખન મેં મારા પુસ્તક “ઈન્ડિયા ઈન ટ્રાન્ઝિશન” માં કર્યું છે. હિંદુસ્તાન ખ્રિટિશ વચ્ચેના સંબંધ માટે જેમની કંઈપણ જવાબદારી હતી તેવા બધાને અને અલબત્ત, ખાસ કરીને, સેક્રેટરી એન્ડ સ્ટેટ એડવિન મોન્ટેગ્યુને આ વિષે રસ લેતા કરવા માટે હું પ્રયાસ કરી રહ્યો હતો. એડવિન મોન્ટેગ્યુ ચહેદી હતા. ખ્રિટિશ જીવનની રીત અને રસમોમાં એ સંપૂર્ણરીતે એકરસ થઈ ગયા હતા. તેઓ પ્રતિભાશાળી અને પ્રિય બની જાય એવા હતા અને જે કુટુંબોના જૂથે છેલ્લી અર્ધી સદીના ખ્રિટિશ જીવનમાં નોંધપાત્ર ફાળો આપ્યો છે એવા મોન્ટેગ્યુ-સેમ્યુઅલ-આઈઝેકસના એંગ્લો-ચહેદી કુટુંબોના સચુકત જૂથના સભ્ય હતા.

૧૯૧૬માં મને એવી ઉત્કંઠા હતી કે ખ્રિટિશ પ્રેરણા અને દોરવણી હેઠળ મલાયાના દ્વિપકલ્પથી માંડીને મિસરની સરહદ સુધી સ્વરાજ્ય લોગવતાં રાજ્યોનું એક દક્ષિણ એશિયાઈ ફેડરેશન-સમવાયતંત્ર સ્થપાય—કંઈક છૂટથી કહીએ તો જેને કોમનવેલ્થ ખ્રિટિશ રાષ્ટ્રસમૂહનાં ધોરણ સુજ્જનું ફેડરેશન ગણી શકાય, અને જે ખ્રિટિશ સામ્રાજ્યનાં માળખામાં શામિલ હોય (“કોમનવેલ્થ” એ શબ્દ, અલબત્ત, ૧૯૧૬માં પ્રચારમાં નહોતો આવ્યો). એ વેળા મને લાગ્યું હતું અને હજી પણ મને લાગે છે કે ત્યારે તો એ અમલમાં મૂકી શકાય એવી યોજના હતી અને જે યોજના અમલમાં મૂકવામાં આવી આવી હતી તેના કરતાં એમાં દુનિયાની મુશીબતોનો વધારે સારો ઉકેલ રહેલો હતો. ખ્રિટિશ સરકારે એનો સ્વીકાર કર્યો હોત, અને મક્કમરીતે એનો અમલ કરવામાં આવ્યો હોત, તો મારી ખાતરી છે કે દક્ષિણ એશિયામાં એક મજબૂત પરિખળનો—પરિખળોના જૂથનો—વિકાસ થયો હોત, જેમાં વિશુદ્ધ લોકશાહી સંસ્થાઓનો સ્વાભાવિક રીતે અને સરળતાથી વિકાસ થયો હોત અને જેને લીધે ખ્રિટનને તેમ જ (પછીના બનાવને લક્ષમાં લેતાં) અમેરિકા તેમ જ દક્ષિણનાં સાંસ્થાનિક (Southern Dominions) રાજ્યોને ખરેખરી અણીની વેળાએ અસરકારક ટેકો મળી શક્યો હોત અને એથી આક્રમણ સામે કાયમી કિલ્લેબંધી પણ ઊભી થઈ શકી હોત.

એક રીતે જ્ઞેતાં મારી આ દરખાસ્તો એ ગોખલેના ગાઢ સહવાસમાં મેં ગાળેલાં વર્ષો દરમ્યાન મારાં મનમાં જે વિચારો અને આશાઓનું અંકન થયું હતું તેની પરિપૂર્ણતા અને વિસ્તાર જેવી જ હતી. ૧૯૧૪ની પાનખર ઋતુમાં યુદ્ધ પ્રયત્નોમાં મારાથી જેટલો અને તેટલો અસરકારક ફાળો આપવા માટે હું ઝડપથી લાંડન પાછો ફર્યો ત્યારે ગોખલે મને ત્યાં મળ્યા હતા. એ સમયે તેઓ મધુપ્રમેહ-ડાયાબિટીસના રોગથી ખૂબ પિડાતા હતા અને લાંડનની હળવી, ધુમ્મસભરી હવા એમનાં શરીરને અનુકૂળ નહોતી તેમ છતાં મને મળવા માટે એ ત્યાં વધુ રોકાયા હતા. ખીજાં અનેક કામનાં દબાણ વચ્ચે પણ, અમે એકખીજાને ઘણી વાર મળતા અને હિંદુસ્તાન વિષેની અમારી આશાઓ તેમ જ ભયો સંબંધી સુકત મને અને ખુદલાં દિલથી ચર્ચા કરતા. અમારી વાતચીતને પરિણામે જે સમજૂતી પર અમે આવી શક્યા હતા તે સમજૂતીના મોટાભાગનો સમાવેશ કરતી યાદીનો ખરડો સરકાર સમક્ષ રજૂ કરવાના ઈરાદાથી અમે ઘડી કાઢવા માટે પ્રયત્ન કર્યો હતો.

૧૯૧૫ની શરૂઆતમાં ગોખલેનું અવસાન થયું. પણ પોતાનાં અવસાન પહેલાં એમણે મારાં નામનું એક રાજકીય વસિયતનામું તૈયાર કર્યું હતું. એમાં એમણે એવી વિનંતિ કરી હતી કે બે વર્ષના સમયમાં જ્યારે (એમને આશા હતી તેમ) યુદ્ધ પૂરું થાય અને હિંદુસ્તાન પોતાનાં ભાવિનું નિર્માણ કરવાનાં મહાન કાર્યને હાથ ધરવા માટે સમર્થ અને ત્યારે એ વસિયતનામું બહાર પાડવું.

યોગ્ય સમયે ગોખલેનું વસિયતનામું એમના આદેશ મુજબ મેં પ્રસિદ્ધ કર્યું; અને મારા તરફથી એક યાદી ઉમેરીને એવી હિમાયત કરી કે હિંદુસ્તાને યુદ્ધમાં કરેલી સેવાના બદલા તરીકે યુદ્ધ પછી પૂર્વ આફ્રિકાના પ્રદેશને હિંદુસ્તાનની વસાહત અને વિકાસ માટે અનામત રાખવો.

પરંતુ આ તો જે બની શક્યું હોત તેનાં સ્વપ્ના હતાં અને છે. ઇતિહાસ જુદી જ વાટે વળ્યો છે. ૧૯૧૯ના હિંદ સરકારના કાયદામાં સુધારાની જે છેવટની યોજના બહાર કરવામાં આવી હતી, તે તદ્દન જુદી જ, ફક્ત હિંદ પૂરતી મર્યાદિત અને બહુ જ નાના પાયા ઉપર રચાયેલી હતી. અને, અફસોસની વાત એ છે કે, એને લીધે જેને માટે આશા સેવવામાં આવતી હતી તેવી જવાબદાર સરકાર તરફ બીરેબીરે, કદમ-બ-કદમ શાંતિ

ભરી ક્રમશઃ પ્રગતિ ન થઈ શકી, પણ અપાર અશાંતિ અને ઉચ્ચ રાજકીય ખળભળાટ પેદા થયાં. મારા મિત્ર સર ફિરોજશાહ મહેતા અને ગોખલે જેવા હિંદી રાજકારણના વિનિત અને અધારણવાદી નેતાઓનું અવસાન થયું હતું. નવીન પેઢી એ કરતાં ઘણા વધારે વિશાળ ઉદ્દેશોને સિદ્ધ કરવા—અને તે પણ ઉતાવળથી સિદ્ધ કરવા માટે—નવા માર્ગો શોધી રહી હતી.

હિંદ સરકારને લગતા ખરડાની વિચારણા પાર્લામેન્ટમાં થાય તે પહેલાં તેો હિંદુસ્તાનની પરિસ્થિતિમાં કેટલાક અનિષ્ટ પલટા આવી ગયા હતા. લોર્ડ જસ્ટિસ રોલેટનાં પ્રમુખપદ હેઠળ રાજદ્વારી ચળવળની ન્યાયતંત્રની દ્રષ્ટિએ વિચારણા કરવા માટે રચાએલી સમિતિએ પોતાનો અહેવાલ રજૂ કર્યો હતો અને તેમાં વિદ્રોહનાં કૃત્યો માટે ખાસ અદાલતો સ્થાપવાની ભલામણ કરવામાં આવી હતી. આ અહેવાલ સામે વિરોધ જાગ્યો. આચરલેડનો દાખલો હિંદુસ્તાને વિસારે પાડ્યો નહોતો. ખન્ને પક્ષે ઝનૂની દળો જોર પર આવ્યાં. રોલેટ કમિટિની ભલામણોનો પાર્લામેન્ટે સ્વીકાર કર્યો; અને એ ભલામણવાળા ખરડાને કાયદાનું સ્વરૂપ મળ્યું કે તરત જ કોંગ્રેસે તેના વિરોધમાં સામાન્ય હડતાલ જાહેર કરી. આ કપરા અને સંકટભર્યા મહિનાઓમાં એકથી વધારે વાર, મેં મારા અનુયાયીઓને જ નહિ પરંતુ સામાન્યરીતે આખી મુસ્લિમ કોમને પણ સંયમ જાળવવા માટે આગ્રહપૂર્વક ભલામણ કરી; પરંતુ, એ પછી એક પખવાડિયાંની અંદર જ, “અમૃતસરની ભયંકર ઘટના” બની ગઈ જેને લઈને બ્રિટન અને હિંદુસ્તાન વચ્ચેની કોઈપણ કાયમી અને રચનાત્મક સુલેહસંપન્ની આશા અનેક વર્ષો સુધી પાછળ ધકેલાઈ ગઈ.

આ બનાવને લીધે લાગેલા આઘાત અને એની કટુ સ્મૃતિઓને લીધે વર્ષો સુધી પરસ્પરના સંબંધોમાં જેર રેડાયું. મને લાગે છે જો હું નિરાશ બની જાઉં એવો માનવ હોત તો ત્યારે જ હું નિરાશ થઈ ગયો હોત. પણ એ વેળા ઊંચામાં ઊંચી કક્ષાના રાજકીય સિદ્ધાંતોનો જેમાં સમાવેશ થતો હતો એવા વિષય અંગે બ્રિટિશ સરકાર પાસેથી સ્પષ્ટ અને માનભર્યા વર્તાવની ખાતરી મેળવવાના પ્રયાસમાં હું એટલો બધો ગૂંથાઈ ગયો હતો કે નિરાશા જેવી મોજશોખની વસ્તુ માટે મને નહોતો સમય કે નહોતી ઇચ્છા.

... દ્વિમૂખિ રાજ્યપદ્ધતિની એક અસર એ થઈ કે હિંદુસ્તાનની આંતરિક

ખાબતોમાં ઘણાખરા અધિકારો કેન્દ્ર સરકાર પાસેથી પ્રાંતોના જવાબદાર અધિકારીઓને મળ્યા. નોકરશાહીના હાથમાં સઘળી સત્તા કેન્દ્રિત કરવાનાં પરિણામે ઉપસ્થિત થતી અસરો જેટલે અંશે દિલ્હી અને સિમલામાં નોંધપાત્ર બની ગઈ હતી તેટલે જ અંશે તે અસરો લાંડનની હિંદી કચેરીમાં પણ નોંધપાત્ર બની ગઈ હતી. ઈન્ડિયા ઓફિસ-હિંદી કચેરીનાં કાર્યનું વેકેન્દ્રિકરણ અને તેની પુર્નવ્યવસ્થા કરવા માટે લાંડનમાં નિમલમમાં આવેલી સમિતિના સભ્ય બનવાનું મને કહેવામાં આવ્યું. આ કાર્ય મુખ્યત્વે, સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ-હિંદીવર્ગીર, જે સાધનો મારફત માહિતી મેળવતા અને અંતે પોતે જેને જવાબદાર હતા એવા બ્રિટિશ આમસલાના ચૂંટાએલા સભ્યો સમક્ષ પોતાની જાતનો તેમજ પોતાનાં ખાતાંનો ખચાવ કરતા, તે સાધનોમાં સફાઈ લાવવા પૂરતું જ હતું. એ કામ ભારે હતું, પરંતુ એને લીધે જે વિશાળ વહીવટીતંત્ર વડે એક આધુનિક રાજ્યનું સંચાલન કરવામાં આવે છે તે વહીવટીતંત્ર, કઈ રીતે કાર્ય કરે છે તેનું સ્પષ્ટ ચિત્ર, હું અંદર રહીને જોઈ શક્યો.

આ બધું, મેં અગાઉ જણાવ્યું છે તેમ, ભારે રાજદ્વારી પ્રવૃત્તિઓના સમય દરમિયાન જ બન્યું હતું, જે સમયે હું મુખ્યત્વે કરીને ઓટોમન સામ્રાજ્યને સંપૂર્ણરીતે વેરવિખેર થતું અટકાવવા સાડું તેમ જ નજદિકપૂર્વના અને મધ્યપૂર્વના પ્રદેશોમાં માત્ર ન્યાયી અને યોગ્ય જ નહિ પરંતુ વહેવાર પણ હોય એવું શાંતિપૂર્વકનું સમાધાન સાધવા માટે પ્રયાસ કરી રહ્યો હતો.

આટલા માટે, જે રાજકીય તેમ જ વિદેશનીતિ સાથે સંબંધ ધરાવતાં કાર્યના ઝંઝાવાતમાં હું સપડાઈ ગયો હતો, તેની ભૂમિકાનું કંઈક વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન કરવું જરૂરી છે. યુદ્ધ પછીના સમયમાં તરત જ વિજેતા રાજ્યો સમક્ષ જે અસંખ્ય મોટા પ્રશ્નો ઊભા થયાં એમાં એક પ્રશ્ન આ હતો : ૧૯૧૮ના અંતલાગમાં, ઓટોમન સામ્રાજ્યના જે વિશાળ પ્રદેશો ઉપર મિત્રરાજ્યો લશ્કરી કબજો ધરાવતા હતા, તેનું શું કરવું? એ ખરું હતું કે તુર્કો તેમની માતૃભૂમિ, આનાતોલિયા ઉપર, અને પ્રાચિન, ઐતિહાસિક પાટનેગર, કોન્સ્ટેન્ટિનોપલ ઉપર કબજો રાખી રહ્યા હતા. પરંતુ પશ્ચિમમાં ટ્રિપોલિટેનિઆથી માંડી પૂર્વમાં કુર્દિસ્તાન સુધી, અને એલેપ્સોની ઉત્તરેથી માંડી વાદી હાલ્ફા (Wadi Halfa) સુધીના વિશાળ પ્રદેશો, જેની જુદીજુદી જાતિઓ તથા સંસ્કૃતિ ધરાવતી પ્રરંતુ મુખ્યત્વે મુસ્લિમ એવી પ્રજાઓ જે એકબીર તુર્કીના સુલતાનની આજ્ઞ

હેકળ હતી, તેના ઉપર હવે મિત્રરાજ્યોના લશ્કરી ગવર્નરની સત્તા ચાલતી હતી.

યુદ્ધના જોશમાં, વિજયની ઘડીએ-પરાજિત તુર્કીના અંગોની લૂંટમાંથી ભાગ આપવાનાં-અનેક વચનો અપાયાં હતાં; ૧૯૧૯ની શરૂઆત સુધીમાં જણાઈ આવ્યું કે આમાંનાં કોઈપણ વચન ભાગ્યે જ પાળી શકાય એવાં હતાં, લગભગ બધાં જ વચનો પરસ્પર મેળ ન ખાય એવાં હતાં. ૧૯૧૫માં મિસરના કામચલાઉ હાઈકમીશનરે મકકાના શરીફ હુસેનને લખેલા મેક મેહન પત્રો (Mao Mahon Letters) સાથે ૧૯૧૭નાં બાલ્કનનાં જાહેરનામાંનો મેળ ખાય એવો સંભવ નહોતો; એ બંને બાબતો વળી સાઈકસ-પિકોટ કરારની તદ્દન વિરૂદ્ધ જતી હતી, જે કરારપ્રમાણે ખ્રિટન અને ફ્રાંસ “પોતાની લાગવગના વિસ્તાર” તરીકે ઓટોમન સામ્રાજ્યમાંથી પોતાને માટે જંગી હિસ્સાઓ પડાવવા માંગતા હતા. દેખીતી રીતે સૌથી અશક્ય એવું વચન તો કેન્સ્ટેન્ટિનોપલ રશિયાને આપી દેવાનું હતું (કારણ કે એ એક વખતના આ ગ્રીક-રોમન બાઈબેન્ટિયમ શહેરમાં રશિયા ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ હિત ધરાવતું હતું). આ વચનની તો અવગણના કરી શકાય એમ હતું, કારણ કે બાલ્કેવિક નેતાઓએ જર્મનો સાથે પ્રેસ્ટ-લિટોવ્સ્ક સંધિ મારફત પોતાને માટે આગવી સુલેહ કરી લીધી હતી અને સોવિયેટ સત્તા અને પશ્ચિમનાં મિત્રરાજ્યો વચ્ચે જાહેર દુશ્મનાવટભરી પરિસ્થિતિ પ્રવર્તતી હતી. પરંતુ સમગ્રરીતે તુર્કીને માટે ચલાવી લેવાય એવી સંધિની આશાઓ બહુ ઓછી દેખાતી હતી.

સુલેહ માટેની ચર્ચામાં જર્મની કંઈપણ અસર પડે એવું હતું તેવા લગભગ બધા ખ્રિટિશ રાજદ્વારી નેતાઓ સ્પષ્ટરીતે તુર્કીવિરોધી હતા. વડા પ્રધાન લોર્ડ બોર્ન, ગ્રીક નેતા વેનિઝેલોસના મિત્ર અને પ્રશંસક હતા; એમને ગ્રીસ અને પોતાનાં વતન વેલ્સની ઐતિહાસિક ઘટનાઓ તથા જીવનદર્શન વચ્ચે અમુક પ્રકારનું સામ્ય દેખાતું હતું; આટલા માટે તેઓ ઉત્સાહપૂર્વક ગ્રીકતરફી બની ગયાં હતાં. અને જો કે તેઓ સક્રિયરીતે તુર્કીવિરોધી નહોતા, છતાં ઓટોમન સામ્રાજ્યનાં ભાવિ વિષે તેઓ તદ્દન બેફકાર હતા. ચહૂદ્દીઓને માટે પેલેસ્ટાઈનમાં રાષ્ટ્રીય વતન બનાવવાનો ખ્રિટનનો ઈરાદો છે એવું જાહેર કરતાં લોર્ડ રોચસચાઈલ્ડ પર લખાયેલા પત્ર

પર સહી કરનાર આર્થર ખાલ્ફર ખુલ્લી અને સક્રિયરીતે ઝાયોનિસ્ટ^૧ તરફી હતા અને તુર્કી પ્રત્યે એમને ઐતિહાસિક તેમ જ જાતિની દ્રષ્ટિએ ભારે પૂર્વગ્રહ હતો.

પ્રસંગોપાત મારે અહિં કહેવું જોઈએ કે, ઝાયોનિઝમ એ એવી વસ્તુ હતી, જેનો મને લાંબો અને કોઈ રીતે સહાનુભૂતિહિન ન કહી શકાય એવો અનુભવ હતો. મુંબઈના મારા શરૂઆતના અને પરિશ્રમભર્યાં દિવસોમાં મારા મિત્ર એવા પ્રોફેસર હાફકિન ઝાયોનિસ્ટ હતા. એ જ રીતે ઝારનાં રશિયામાં પોતાના પર લાદવામાં આવેલી કુર અને વસમી પરિસ્થિતિમાંથી બચવા માટે પશ્ચિમ યુરોપમાં ભાગી આવેલા એમની પેઢીના ઘણાએ તેજસ્વી અને બુદ્ધિમાન રશિયન યહૂદીઓ પણ ઝાયોનિસ્ટ હતા. શરૂઆતના ખીબ અનેક ઝાયોનિસ્ટની પેઠે હાફકિનને પણ આશા હતી કે તુર્કીના સુલતાન સાથે એવી કોઈકે ગોઠવણ કરી શકાશે જેથી પવિત્ર ભૂમિ (Holy land)માં યહૂદીઓને ક્રમશઃ શાંતિપૂર્વક વસાવી શકાશે—યુરોપના (અુખ્યત્વે તે સમયનાં રશિયન શાસન હેઠળના ગીચ વસ્તીવાળા વિસ્તારોમાંથી) યહૂદીઓને મર્યાદિત સંખ્યામાં લાવીને ખેતીવાડીની તથા ખેડૂતોની જમીન પર વસાવી શકાય; એ માટેની મૂડી યહૂદી કોમના તવંગર શખ્શો પૂરી પાડે, અને જમીન સુલતાનની રૈયત પાસેથી ખરીદ કરીને મેળવવામાં આવે. જે રીતે હાફકિને આ યોજના રજૂ કરી, તે પરથી મને લાગ્યું કે આ જાતનું ઝાયોનિઝમ ઉપયોગી અને વહેવાર છે. અલબત્ત, એમાં યહૂદીઓનું પ્રબલક્રીય રાજ્ય સ્થાપવા માટેનો ઇશારો પણ નહોતો, અને મને આ યોજના તુર્કીના અધિકારીઓ સમક્ષ મૂકવા જેવી લાગી. આમ તો, ઓટોમન સામ્રાજ્યમાં આ જાતના લોકોના પુનર્વસવાટના દાખલા બન્યા હતા. આનો એક નોંધપાત્ર દાખલો તે મુસ્લિમ ધર્મ પાળનારા, પરંતુ શુદ્ધ યુરોપિયન લોહીના સરકેસીઓનો છે. તેમને અખુલ હુમીદે આજે જે જોર્ડનનું રાજ્ય કહેવાય છે ત્યાંનાં ગામડાઓમાં વસાવ્યા હતા અને એનાં પરિણામ પણ બહુ સુંદર આવ્યાં હતાં. દુનિયાની યહૂદી કોમ જ્યુરી (Jewry) સાથે અખુલ હુમીદે મૈત્રિ અને સંબંધ બાંધ્યા હોત તો ઘણું સાડું થાત; અને વિશાળ સિદ્ધાંતના દ્રષ્ટિબિંદુથી જોતાં, પરસ્પર વિશદ રીતે સમાનતા

૧. યહૂદીઓને પેલેસ્ટાઇનમાં ફરી વસાવવાની પ્રવૃત્તિ ઝાયોનિઝમ તરીકે ઓળખાય છે. આ પ્રવૃત્તિને અનુસરનારા ઝાયોનિસ્ટ કહેવાય છે.

ધરાવતી આ બે સેમિટીક પ્રજાઓ, યહૂદી તથા આરબો, છેલ્લાં ત્રીસેક વર્ષના બનાવોને લીધે બન્નેનાં દુર્ભાગ્યે એક ખીજના કટ્ટર શત્રુ બન્યા છે તેને બદલે એકખીજના ગાઠ મિત્રો બને, એ માટે સ્વાભાવિક કારણો છે. હું સર્વપ્રથમ ૧૮૬૮માં પેરિસ ગયો, ત્યારે આયોનિઝમ વિષે એ સમયે અમો બન્નેને જે સામાન્યરીતે રસ હતો તેને આગળ ધપાવવા માટે હાફકિને પોતાના કેટલાક યહૂદી મિત્રો પર મને ભલામણપત્રો આપ્યા હતા. એ મિત્રોમાં એક પ્રખર વિદ્વાન અને રખી (ધર્મગુરુ) ઝાડેક કહાન^૧ પણ હતા. એમની મારફત હું મશહુર ઝેરન એડમન્ડ દ રોથસચાઈલ્ડને મળ્યો હતો. ઝેરન એડમન્ડે આરબના આયોનિસ્ટ પ્રયોગો માટે શાહી સખાવતો કરી હતી; પેલેસ્ટાઈનમાં યહૂદીઓની કેટલીક શરૂઆતની વસાહતોનાં નાણાં એમણે પૂરાં પાડ્યાં હતાં અને તેની અંતિમ આબાદી એમના ઉદ્ધાર આશ્રય અને રસને આભારી હતી. હું તેમને મળવા ગયો ત્યારે તેમના બે પુત્રો સાથે મારી ઝોળખાણ કરાવવામાં આવી હતી. એમાંનો એક જેમ્સ એ વેળા કેમ્બ્રિજનો અંડરગ્રેજ્યુએટ હતો અને ખીજે મોરીસ, નૌકાદળના કેટેટના ગણવેશમાં હતો. ઝેરન એડમન્ડ એમનાં અવસાન સુધી મારા મિત્ર રહ્યા હતા; અને આજે પચાસથીએ વધુ વર્ષો સુધી જેમ્સ રોથસચાઈલ્ડ અને ઝેરન મોરીસ દ રોથસચાઈલ્ડ એ બન્ને મારા ગાઠ અને નિકટના મિત્રો રહ્યા છે.

પેલેસ્ટાઈનમાં યહૂદીઓના વસવાટ વિષે રખી કહાને પોતાના અને પોતાના મિત્રોના વિચારો અનુસાર એક નિવેદન તૈયાર કર્યું. એમાં તુર્કીને સહાયરૂપ બને અને એને સખળ બનાવે એવા પ્રકાર અને પ્રમાણની વસાહત માટેની, શ્રમપૂર્વક તૈયાર કરેલી યોજના હતી; અને એ પર વિચારણા કરવા માટે એમાં એક સૌથી વધુ તર્કયુક્ત દલીલ એવી રજૂ કરવામાં આવી હતી કે ઓટોમન સામ્રાજ્ય એ કોઈ એક પ્રજાનું રાષ્ટ્ર નથી પરંતુ એમાં અનેક પ્રજાઓ તેમ જ અનેક જાતિઓ વસે છે. રખીનું આ નિવેદન લઈને પેરિસના તુર્કી એલચી મુનિર પાશા મારફત તેમ જ સુલતાનના ખાનગી મંત્રી ઈઝઝત બે

૧. કેટલીકવાર નામોમાં ગોટાળા ઘર્ષ જાય છે. ઘણા સમય પછી લંડનમાં અમેરિકન સમાજનાં એક જાણીતાં સન્નારી મિસિસ કોરીગન સાથે મારી ઝોળખાણ કરાવતાં મારા એક મિત્રે મને કોઈપણ ખિતાબ અથવા વધુ ખુલાસા વગર પ્રકટ આગાખાન કહીને પરિચય કરાવ્યો હતો. મુક્ત રિખત વેરતાં મિસિસ કોરીગન બોલ્યા કે ન્યુયોર્કના મેટ્રોપોલિટન ઓપેરા હાઉસવાળા તમારા ભાઈ ઓટોકહાન તો મારા પરમ મિત્ર છે.

મારફત મેં અબ્દુલ હુમીદનો સંપર્ક સાધ્યો. પરંતુ, સારી કે નઠારી જેવી હોય તેવી એ યોજનાને સુલતાને નકારી કાઢી, અને પછી એ બાબતમાં મને કંઈ જાણવા મળ્યું નહિ. મારે કહેવું જોઈએ કે અબ્દુલ હુમીદે એ યોજનાનો અસ્વીકાર કરીને એક મોટામાં મોટી ભૂલ કરી હોય એમ મને હુમેશાં લાગ્યું છે.

પરંતુ જેમ ૧૯૧૭નું પરાજિત તુર્કી એ ઓગણીસમી સદીના છેલ્લા દાયકાનાં ઓટોમન સામ્રાજ્ય કરતાં તદ્દન જુદા જ પ્રકારનું રાજ્ય હતું, તેમ ૧૯૧૭-૧૯૧૮નું અને તે પછીનું ઓથોમનિઝમ, પણ અલખત્ત, તદ્દન જુદા જ પ્રકારનું બની ગયું હતું. અને આ ઓથોમનિસ્ટો તુર્કીના ટુકડાઓમાંથી બને તેટલો સઘળો હિસ્સો લઈ લેવાને ઉત્સુક એવા અનેક ભૂથોમાંનું માત્ર એક ભૂથ હતું. આરબ રાષ્ટ્રવાદ પણ કંઈ ઓછી ઉગ્રતાએ પહોંચ્યો નહોતો, અને બ્રિટિશ સરકારમાં અને સરકારની નિકટનાં વર્તુલમાં એના ઘણા સમર્થ મિત્રો અને ઉત્સાહી હિમાયતીઓ હતા. હું જે જાણું છું તે પરથી મારે કહેવું જોઈએ કે, તુર્કી પડ્યું તેનાથી એ ઘણો વખત પહેલાં, સર ગિલ્બર્ટ કલેટન, ટી. ઈ. લોરેન્સ અને બીજા અનેક કહેવાતા “રાજદ્વારી અધિકારીઓ” જેમણે મધ્યપૂર્વમાં કામ કર્યું હતું, તેમણે ક્યારેક ખુલ્લીરીતે તો ક્યારેક છૂપીરીતે, વેળા કવેળાએ આરબ રાષ્ટ્રવાદને ઉત્તેજન આપ્યું હતું. બ્રિટિશોએ પેલેસ્ટાઈનમાં લશ્કરી તંત્ર પણ સ્થાપી દીધું હતું. જેરૂસલેમના પવિત્ર સ્થળોનું રક્ષણ કરવાનો પોતાને ઐતિહાસિક અધિકાર છે એવો વિચિત્ર દાવો ફ્રેંચોએ નોંધાવ્યો હતો. ગ્રીકો, એમના કલ્પનાશીલ અંગ્રેજ પક્ષકારોનાં પ્રોત્સાહનથી પ્રેરાઈને, ખતરનાકરીતે સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર કરવાની મનોદશા ધરાવતા હતા. અને શાંતિ પરિષદમાં ખરેખરી સત્તાના કેન્દ્ર સમા કલેમેન્સોને તુર્કો તરફ જરાયે પ્રેમભાવ નહોતો; અને પ્રેસીડેન્ટ વિલ્સને પણ, એમની સાથે મારી જે એક મુલાકાત થઈ હતી તેમાં, ખુલ્લાં દિલે એકરાર કર્યો હતો કે તેઓ આ આખા પ્રશ્ન અંગે ખરેખર જાગ્યે જ કંઈ જાણતા હતા.

વિજેતાઓના પક્ષમાંથી તુર્કીને ટેકો એક માત્ર હિંદુસ્તાન તરફથી મળી શકે એમ હતું. તુર્કીના ભાવિ અંગે હિંદુસ્તાનના મોટા ભાગના મુસ્લિમોને જે રસ હતો, તે સ્વાભાવિક અને સ્વયંસ્કુરિત હતો, અને એ મારે બિનમુસ્લિમોએ પણ સારાં પ્રમાણમાં ખરાં દિલથી ચળવળ બપાડી હતી.

યુરોપના દેશોના સામ્રાજ્યવાદ અંગેના કોઈપણ વિચાર સામે એશિયાની કોઈપણ વ્યવસ્થિત સંસ્થા સ્વાભાવિકરીતે જ બળવો પૂકારે એ વાત બાબુએ મૂકતાં, એ ચળવળનો ઉદ્દેશ, બ્રિટિશ સામેના હિંદી રાષ્ટ્રવાદની લડતને વધુ સંગીન અને સબળ બનાવવાનો હતો.

મુસ્લિમોની ચિંતાનાં કારણો ગંભીર અને ઐતિહાસિક હતાં. તુર્કી ગમે તેટલી ખામીઓ છતાં, સ્વતંત્ર મુસ્લિમ રાજ્યના એક માત્ર અવશેષ સમુદાયમાં જગતમાં લગભગ એકલું ઊભું હતું; કેન્સ્ટેન્ટિનોપલના શહેનશાહતું શાસન એ ઈસ્લામે મેળવેલી સિધ્ધિઓનાં પાર્થિવ મહત્વનું એક નિરખી શકાય તેવું અને કાયમી સંભારણું હતું. ખિલાફતમાં પણ, તમામ સુન્ની ફિરકાઓ કે યકિનદારો માટે, વધુમાંવધુ અર્થસૂચક રૂઢાની સીલસીલો સમાએલો હતો. યુધ્ધનો અંત જેમ નજદિકે આવતો ગયો તેમતેમ, ઈસ્લામનાં પવિત્ર સ્થળો અને ખિલાફતનાં ભાવિ અંગે હિંદુસ્તાનમાં ઘેરી ચિંતાઓ થવા લાગી. મારા પુરાણા અને પ્રિય મિત્ર ગોખલેનાં સ્થાને કોંગ્રેસની રાજકીય ચળવળ અને સંગઠનના નેતા તરીકે આવેલા ગાંધીજીએ આખા ઉપખંડમાં બ્રિટિશ વિરોધી લાગણીને ટકાવી રાખવાની તેમ જ એને ઉચ્ચ બનાવવાની જે તક એમને દેખાતી હતી તે પોતાની તિક્ષણ બુદ્ધિથી ઝડપી લીધી. આ બાબતમાં ચળવળનું જે મોજું હિંદલરમાં ફરી વળ્યું તે પ્રચંડ હતું. શાંતિ પરિષદમાંના હિંદુસ્તાનના પ્રતિનિધિઓ બિકાનેરના મહારાજા અને લોર્ડ સિંહાએ, હિંદુસ્તાનના સેક્રેટરી એફ સ્ટેટ એડવિન મોન્ટેગ્યુના હાર્દિક અને સાચા દિલના ટેકાથી, તુર્કીના ભાગલા પાડવા માટેની અને વાસ્તવિકરીતે ખિલાફતને નાબૂદ કરવા માટેની જે ભતભતની દરખાસ્તોનો પરિષદની આબુબાબુ અને આસપાસ આતુરતાપૂર્વક પ્રચાર થઈ રહ્યો હતો તે સામે ભારપૂર્વક વિરોધ નોંધાવ્યો.

પરાજિત જર્મનીનું ભાવિ પહેલાં નક્કી કરવું એવો નિર્ણય લેવામાં આવ્યો હતો. આ મુશ્કેલ કાર્ય ખૂબ ઉતાવળથી પતાવી દેવામાં આવ્યું હતું, અને ૧૯૧૯ના જૂનની ૨૮મીએ વર્સેલ્સ કરાર ઉપર સહીઓ થઈ. તે પછી ખીજા પરાજિત રાષ્ટ્રો સાથે કેવું વલણ રાખવું તે વિષે લાંબી ચર્ચાઓ ચાલી. મારા મિત્ર સૈયદ અમીર અલીએ અને મેં, તુર્કીને લાગતું વળગતું હતું ત્યાં સુધી, બ્રિટનના અને ખરેખર તે જગતના લોકમત સમક્ષ આ પ્રશ્નને એનાં સાચાં સ્વરૂપમાં રજૂ કરવા માટે જોરદાર ઝૂંબેશ આરંભી. અનેક વગદાર

મુત્સદ્દીઓની મેં વારવાર અંગત મુલાકાતો લીધી, અમે બન્નેએ સાથે મળીને લંડનના ટાઇમ્સ પત્ર ઉપર લાંબા પત્રો લખ્યા; ખાનગીમાં તેમ જ બહારમાં ન્યારે ન્યારે અમને અવસર મળ્યો ત્યારે અમારા અભિપ્રાયો વ્યક્ત કર્યા.

વડા પ્રધાને આપેલા કેટલાંક ચોકકસ વચનો તરફ અમે ખૂબ ભારપૂર્વક ધ્યાન ખેંચ્યું, અને ટાઇમ્સમાં એક પત્ર લખીને એમનાં આ વચનો અક્ષરસ ટાંક્યા.

લોઈડ ન્યોર્ને કહ્યું હતું કે “અમે તુર્કીનું પાટનગર લઈ લેવા કે એના એશિયા માઈનોર અને ગ્રેઈસના સુવિખ્યાત અને સમૃદ્ધ પ્રદેશો પડાવી લેવા માટે લડતા નથી. તુર્કી પ્રજાનાં પોતાનાં વતનમાં કોન્સ્ટેન્ટિનોપલનાં પાટનગર સહિત તુર્કી સામ્રાજ્ય જળવાઈ રહે તે સામે અમે પડકાર કરતા નથી, પરંતુ સાથેસાથે ભૂમધ્ય અને કાળા સમુદ્ર વચ્ચેનો માર્ગ આંતરરાષ્ટ્રીય અને તટસ્થ હોઈને, અમારા અભિપ્રાય મુજબ, અરબસ્તાન, આર્મેનિયા, મેસોપોટેમિયા, સીરિયા, અને પેલેસ્ટાઇનને સ્વતંત્ર અલગ રાષ્ટ્ર તરીકે રહેવાનો અધિકાર છે એનો પણ સ્વીકાર થવો જોઈએ.”

જેમના વતી બોલવાનો અમને અધિકાર છે એમ અમે બાણુતા હતા તેમનાં દ્રષ્ટિબિંદુનો સારાંશ આપવા અમે પ્રયાસ કર્યો :

મુસ્લિમો શું માંગે છે. અમે શેની માંગણી કરીએ છીએ? તેઓ કે અમે તુર્કી માટે કોઈ નવા દરબાની માંગણી કરતાં નથી. પરંતુ ઈંગ્લેંડનાં જ નહિ, બલકે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનાં ઉજાનાં નામને ખાતર, અમે એવો આગ્રહ કરવાની અમારી ફરજ સમજીએ છીએ કે ઈંગ્લેંડનાં નામે, દુનિયાને અને ખાસ કરીને ઈસ્લામી આલમને, વડા પ્રધાને આપેલાં વચનોનું પાલન થવું જોઈએ. અને કોન્સ્ટેન્ટિનોપલ, ગ્રેઈસ અને તળ સીરિયાની ઉત્તરેથી માંડી એજીઅન કિનારાથી લઈ કાળા સમુદ્ર સુધીનો મુખ્યત્વે તુર્ક પ્રજાવાળો એશિયા માઈનોરનો પ્રદેશ, વિશાકા સુન્ની જમાતના ખલીફ તરીકે તુર્કના સાર્વભૌમ સુલતાનનાં સંપૂર્ણ કબજા હેઠળ રહેવો જોઈએ. અમારા મત મુજબ, ખીજા કોઈક પ્રજાની મહત્વાકાંક્ષાને સંતોષવા ખાતર તુર્ક સાર્વભૌમત્વના આ પ્રદેશમાંથી કોઈપણ ટુકડો અંટવી લેવો એ કુર અન્યાયભર્યું કૃત્ય બનશે. આ જાતના સામાધાનથી, પશ્ચિમ એશિયામાં શાંતિ સ્થાપવાને બદલે, સતત યુદ્ધનાં ખીજ વવાશે, જેની અસર માત્ર યુદ્ધમાં સંડોવાએલા દેશ પૂરતી જ

મર્યાદિત રહેશે એમ ધારી શકાય નહિ. અગાઉ ભારે સંકટો વેઠી ચૂકેલા, પોતાના પિડાગ્રસ્ત લોકોને વિશ્વયુદ્ધમાં ઘસડી ગએલા પોતાના આંધળા સાહુસિકોની ભૂલ બદલ, તુર્કીને એના કેટલાક સમૃદ્ધમાં સમૃદ્ધ પ્રાંતો ભૌતિક રીતે ખૂંચવાઈ જવાથી પૂરતી સભ મળી છે. પરંતુ અમે એમ કહેવા માંગીએ છીએ કે ઓટોમન સમ્રાટની આધ્યાત્મિક સત્તા આ દેશો પર જળવડી રાખવામાં આવશે, તે તેથી એમની પ્રતિષ્ઠા જળવાઈ રહેશે, એ દ્વારા મુસ્લિમ લાગણીઓને પણ સંતોષી શકાશે, અને સાથેસાથે એ દેશોના મુસ્લિમ રાજ્યકર્તાઓ તેમ જ ગવર્નરોનું સ્થાન અદુષિત બનાવવામાં પણ એ સાધનભુત થઈ પડશે. પરંતુ પ્રેઈસ, કોન્સ્ટેન્ટિનોપલ અને તુર્કી બતિનાં વતનોને લાગેવળગે છે ત્યાં સુધી સુલતાનનાં સાર્વભોમત્વમાં કોઈપણ સ્વરૂપે કંઈપણ હસ્તક્ષેપ કરવામાં આવે તે સામે મુસ્લિમો અત્યંત વિરોધની લાગણી ધરાવે છે.

હિંદુસ્તાનમાં પણ, જેમ જેમ મહિનાઓ વીતતા ગયા, અને તુર્કી સાથેની સંધિ પર સહી કરવાનો વખત નજીક આવ્યો, તેમતેમ ચળવળ એટલી બધી ઉગ્ર બની તેમ જ તેણે એવું સાર્વજનિક સ્વરૂપ ધારણ કર્યું કે વાયસરોય લોર્ડ ચેમ્સફર્ડ તથા સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ એડવિન મોન્ટેગ્યુને એ ગંભીર ચિંતાના કારણરૂપ થઈ પડી (જેમની અંગત સહાનુભૂતિ, હું સારી રીતે જાણતો હતો તે અનુસાર, તુર્કી અથવા એશિયાઈ પક્ષ તરફ હતી). સૌથી વધુ ચિંતા તેમને એ વિચારથી થતી હતી કે, જે સુધારાઓ માટે ભારે આશા સેવવામાં આવતી હતી તે મોન્ટેગ્યુ-ચેમ્સફર્ડ સુધારાઓનો અમલ આવા શ્લેષ અને દુશ્મનાવટભર્યાં વાતાવરણમાં કરવાનો હતો.

વાયસરોયની લેજસ્લેટિવ કાઉન્સિલમાં એવી દરખાસ્ત રજૂ કરવામાં આવી કે મને માત્ર મુસ્લિમોના જ વિચારો નહિ પરંતુ એ પ્રશ્ન પર યોલનારા હિંદુસ્તાનની સમસ્ત પ્રજાના વિચારો રજૂ કરતાં પ્રતિનિધિમંડળના નેતા તરીકે વડાપ્રધાન સમક્ષ લંડન મોકલાવવામાં આવે.

પ્રતિનિધિમંડળના ખીજા સભ્યો હતા : ખિલાફત ચળવળના પ્રમુખ મિ. છોટાણી; હિંદુસ્તાનના એક સૌથી જાણીતા વકીલ જ. હસન ઈમામ; અને કોંગ્રેસના એક આગેવાન સભ્ય ડો. અન્સારી. લોઈડ ન્યોર્ઝ અમને મળ્યા, પણ અમારું કાર્ય નિષ્ફળ બનવા સર્જાયું છે એમ અમને સમજાઈ ગયું,

કારણ કે આ દરમ્યાન ઇતિહાસમાં સેવ્રે સંધિ (Treaty of Sevres) તરીકે ઓળખાતી તુર્કી સાથેની સંધિ ઘડાઈ રહી હતી, અને નવાઈ જેવું એ હતું કે ૧૯૧૮ ન વર્ષમાં જે વાસ્તવિકતાઓ નજદીક પૂર્વનું નવેજ સ્વરૂપે ઘડતર કરનાર હતી તેના તરફ લાગ્યે જ કંઈપણ લક્ષ આપવામાં આવ્યું હતું. કમનશીબ મુલતાન ઉપર કડક જાપ્તો રાખવામાં આવ્યો હતો. કોન્સ્ટેન્ટિનોપલમાં તેઓ એકાંત અને લાચાર કેદી તરીકે જીવન ગુબારી રહ્યા હતા. તુર્ક, આરબ અને ગ્રીક પ્રતિનિધિમંડળો ભૂમધ્ય સમુદ્ર અને લંડન વચ્ચે ઝડપલેર આવળ કરી રહ્યાં હતાં. કોઈકવાર તેમની દલીલો સાંભળવામાં આવતી; જે કે ઘણીવાર તેના પર ધ્યાન અપાતું નહિ. આ સેવ્રે સંધિ વાટાઘાટો દ્વારા ઘડાયેલી નહોતી, એ સંધિ તો ઠોક્રી ખેસાડવાની હતી.

પહેલા તો કોન્સ્ટેન્ટિનોપલ ગ્રીકોને આપવાનું વચન આપવામાં આવ્યું હતું; એ વચન પછી પાછું ખેંચી લેવામાં આવ્યું. છેવટે એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું કે યુરોપીય તુર્કીમાંના ઘેઘંસ અને અરિઆનોપલ ગ્રીસને મળે, અને સ્મર્ના, એશિયા માઈનોરમાં રહે. તુર્કીને, કાળા સમુદ્ર આસપાસની કિનારાની પટ્ટી ધરાવતું, એશિયા માઈનોરના પહાડી પ્રદેશનું “અપંગ” રાજ્ય બનાવી દેવામાં આવ્યું હતું. જે રશિયનોને ગળે ઊતરે તો, ફર ઉત્તરપૂર્વમાં આર્મેનિયાનું સ્વતંત્ર અને સાર્વભૌમ રાજ્ય સ્થપાવું એવી પણ વાત થતી હતી. આ બધા પરસ્પર વિરોધી દાવાઓમાંથી જેમતેમ કરીને કંઈક વ્યવસ્થા જેવું કરવામાં આવ્યું હતું. ૧૯૨૦ના ઓગસ્ટમાં, તુર્કીના લાચાર પ્રતિનિધિઓએ આ બધી દરખાસ્તોને સમાવતા દસ્તાવેજે ઉપર પોતાની સહીઓ કરી.

પરાજિત તુર્કી તરફ ન્યાયપૂર્ણ વર્તાવ થાય એ માટેની મારી પોતાની ચળવળના પહેલા તબક્કાનો, આમ એક રીતે બેતાં, અંત આવ્યો. એ પછી તરત જ શરૂ થયેલા બીજા તબક્કાના બનાવોનો હું ઉલ્લેખ કરું તે પહેલાં, ૧૯૧૯-૧૯૨૦માં શાંતિ સ્થાપનારા રાજદ્વારી પુરૂષોએ, અમે આપેલી સલાહની હકપૂર્વક અને ખુલ્લી અવગણના કરીને, જે નિર્ણયો લીધા તેની શી અસર થઈ તે વિચારવું યોગ્ય થઈ પડશે.

તુર્ક સામ્રાજ્યના ટુકડા કરવા સામેનો મુસ્લિમ વિરોધ સકારણ હતો, —એને અંગે ગમે તેટલી ગેરસમજ ફેલાઈ હોય તે છતાં— સાચી મુત્સદીગીરીની તેમ જ મધ્યપૂર્વને ઝડપી રાખનારી રાજકીય વાસ્તવિકતાની, સમજની ભૂમિકા ઉપર

એ વિરોધ સ્વાયે હોતો. પહેલાં તો અમને એમ લાગ્યું કે, આરબોને તુર્કીથી જુદા પાડવાથી મિસરથી ધરાન સુધી અને એલેક્ઝાન્ડ્રિયાથી માંડી એડન અને અને હિંદી મહાસાગર સુધીનું એક મજબૂત આરબ રાષ્ટ્ર સર્જશે નહિ (આરબોને તુર્કીથી છૂટા પાડવામાં આવ્યા એ ખાબતને ત્યારે જુલમમાંથી મુક્તિ મળી હોય તેમ વધાવી લેવામાં આવી હતી, પરંતુ થોડા જ વર્ષોમાં સઘળા આરબ રાષ્ટ્રવાદીઓ જુદો જ સૂર કાઢવા લાગ્યા હતા). જે અરેબર બન્યું તેની પહેલેથી જ અમે મોટા પ્રમાણમાં આગાહી કરી હતી: બ્રિટિશ અને ફ્રેંચ સત્તા હેઠળ, વર્ષો સુધી સંસ્થાન કરતાં લાગ્યે જ વિશેષ દરજ્જો લોગવતાં હોય એવા નાનાંનાનાં અનેક આરબ રાષ્ટ્રો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં. અમે ભવિષ્ય ભાંગ્યું હતું કે હકીકતમાં આરબો માટે તો ફક્ત માલિકો જ બદલાશે, અને પહેલાં એ માલિકો મુસ્લિમ તુર્કો હતા તેને બદલે હવે ખ્રિસ્તીઓ અથવા (છેવટે પેલેસ્ટાઈનના એક મોટા વિભાગમાં બન્યું તેમ) યહૂદીઓ માલિક બનશે. અત્યારે ત્રીસ વર્ષથી વધુ સમય વીત્યા પછી પણ, ઓટોમન સામ્રાજ્યને સ્થાને આવેલાં આરબ રાજ્યો—બદનામીભર્યા પ્રોટેક્ટોરેઈટ (આશ્રિત રાજ્ય) અને મેન્ડેટેડ દરજ્જાને અંત આવ્યો છે તે છતાં— નાનાંનાનાં રાજ્યો અને પ્રજાસત્તાકોના એક જૂથથી વિશેષ કંઈ નથી. એમાંનું કોઈ પણ એક રાજ્ય શક્તિશાળી સત્તાના વિરોધ સામે એકલું ઊભું રહી શકે તેમ નથી અને, આરબ લીગ હોવા છતાં પણ, તેઓ સોવીયેટ રશિયા અથવા પશ્ચિમનાં લોકશાહી રાજ્યોની અસરોનો અરેબરો સામનો વ્યકિતગત કે સામુદાયિક રીતે કરી શકે એમ નથી. આ બંને વચ્ચેના ઘર્ષણમાં તટસ્થતા જાળવી રાખવી એ કેવળ સ્વપ્ન છે.

ઘડીભર વિચાર કરો કે, પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ પછી તુર્કી, મધ્યપૂર્વના આરબ રાજ્યો અને મિસર વચ્ચે, એક જ સંરક્ષણ સૈન્ય અને સમાન વિદેશનીતિ ધરાવતું સમવાયતંત્ર સ્થપાયું હોત તો વસ્તુસ્થિતિ કેટલી જુદી બની ગઈ હોત! મહાન સત્તા તરીકે તુર્કી ચાલુ રહે એવી મુસ્લિમ તરીકેની અમારી સહાનુકૂળ ભાવના શાણપણભરી હતી, કારણ કે મધ્યપૂર્વની સલામતી અને સ્થિરતા સ્થાપવા જેવું એમાંથી વહેવારૂ પરિણામ આવ્યું હોત. ખીજાં વિશ્વયુદ્ધના અંત પછીનાં વર્ષોમાં બ્રિટને કટકેકટકે પોતાની રાજદ્વારી સત્તા ઊઠાવી લીધી, અમેરિકાએ કટકેકટકે નાણાંકીય, આર્થિક અને લશ્કરી મદદ આપી એ બધી તટકાળ પૂરતી કામચલાઉ અને કઠંગી નીતિની જે અસર થઈ

શકે તે કરતાં ઘણી વધારે સારી અસર ઉપર વર્ણવેલાં વહેવારૂં પરિણામની થઈ હોત. તાજેતરનાં વર્ષોમાં મધ્યપૂર્વમાં જે ફાટકૂટ અને રાજકીય યાતનાની પરિસ્થિતિ ઉપસ્થિત થઈ તે વિષે વિચાર કરો; “નેટો”ના સમાનઅંશે મિડલ ઈસ્ટ ડિક્રેન્સ ઓરગેનાઇઝેશનઃ મધ્યપૂર્વના રક્ષણ અંગેની સંયોજનાની સ્થાપના કરવા માટે કરવી પડેલી વ્યર્થ કોશિશો વિષે વિચાર કરો, અને મનન કરો કે આ બધું કેટલું સહેલાઈથી, કેટલું માનભરીરીતે બની શક્યું હોત.

પણ હવે, વીતી ગયેલી વાતનો અફસોસ કરવાનો વખત નથી. ખીજાં વિશ્વયુદ્ધનાં વિજેતાઓ કરતા ભૂદી જ રીતે, પહેલાં વિશ્વયુદ્ધના વિજેતાઓને પોતાની જીતનો કેફ ચડયો હતો-પોતાના વિજયની ખુમારી ચડી હતી અને તેઓ માનતા હતા કે અમે અમારા અંતરની ઈચ્છા મુજબ નવીન પરાક્રમી જગતની સ્થાપના કરી શકીશું. ઇતિહાસ એ માન્યતાને જેટલી કરુણુ તેટલી જ સંપૂર્ણરીતે ભૂઠી પાડવાનો હતો.

સેવ્રેની સંધિ કઠોર હતી, પણ ખરીરીતે એ જન્મતાંવેંત જ મૃત્યુ પામી હતી. એ પછીની ૧૯૨૧ની વસંત ઋતુમાં જે બનાવો બન્યા, તે એના કરતા ઘણા આગળ નીકળી ગયા હતા, અને દેખીતીરીતે જ એની તાકીદે ફરી વિચારણા કરવાનું જરૂરી બન્યું હતું: લંડનમાં નવી પરિષદ બેલાવવામાં આવી. વાયસરોયની વિનંતિથી એં પરિષદના સંમેલનમાં મુસ્લિમ દ્રષ્ટિબિંદુ રજૂ કર્યું. પરંતુ એની બેઠકો નિષ્ફળ સાબિત થઈ. કેમકે પૂર્વ અને પશ્ચિમના દરેક જણે એકસરખીરીતે, તુર્કીના વિનાશમાંથી ઊભા થએલા પ્રતિભાશાળી સૈનિક અને મુસ્લમી મુસ્તફા કમાલ અત્તા તુર્કનો ખ્યાલ જ કર્યો નહોતો, જેમણે પોતાના અત્યંત સંકટગ્રસ્ત છતાંએ અજેય એવા લોકોને એમની સૌથી ગંભીર યાતનાના સમયે સંગઠિત કર્યા હતા. કોન્સ્ટેન્ટિનોપલ જવાય તેમ ન હોવાથી, એમણે આનાતોલિયાના ઉચ્ચ પ્રદેશમાં અંગોરામાં-અત્યારનાં અંકારામાં- કામચલાઉ પાટનગર સ્થપાયું હતું; વેરવિખેર થઈ ગએલા તુર્ક સૈન્યનું એમણે ફરીથી ઘડતર કર્યું, ફરીથી તેને સાધનસંપન્ન

૧. NATO:— North Atlantic Treaty Organization—ઉત્તર આટલાંટિક અંગેની સંધિ વ્યવસ્થા.

૨. MEDO:— Middle East Defence Organization.

ખનાવ્યું અને ફરીથી તેને તાલીમ આપી. રશિયા સાથે ખાનગીમાં સમજૂતી કરીને, એ પોતાનાં સૈન્યને શસ્ત્રસજ્જ કરી શકયા હતા, અને એમની પિછેહઠના સમયે રક્ષણ માટેની એમને ખાતરી આપવામાં આવી હતી. આમ તેઓ કોઈક દૂરની પરિષદના ટેબલ ઉપર નહિ, પરંતુ પોતાની માતૃભૂમિમાં અને યુદ્ધનાં મેદાન ઉપર પોતાના દેશનાં હિતનું રક્ષણ કરવા સજ્જ બન્યા હતા. આ નવીન ઘટનાના મહત્વનું એ વખતે ભાગ્યે જ કોઈને ભાન હતું.

ગ્રીકો તુર્કીની સૌથી નબદીક હોવાથી તેમને આ સમજૂતીની સૌથી વધારે ખબર હોવી જોઈતી હતી, પરંતુ તેઓ પોતાના લશ્કરી વિજયની અને પ્રદેશનો વિસ્તાર કરવાની લાલસામાં આંધળા બન્યા હતા. અંગોરા ખાતે તુર્કોની આરઝી હુકુમત સ્થપાઈ તે સામે વાંધો ઊઠાવીને, ગ્રીકોએ એશિયા માઈનોરમાં મહત્વાકાંક્ષાભરી, દમામદાર અને પાછળથી પુરવાર થયું તેમ, કેવળ વિનાશકારી લશ્કરી પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરી દીધી.

અને દૂકાળમાં અધિક માસની પેઠે, ખ્રિટિશ સરકાર તુર્કીમાંના અમુક ખ્રિટિશ કેદીઓની મુક્તિ માટે જોએન બની હતી. કંઈ નહિ તો આ મામલામાં હું સીધી દરમ્યાનગીરી તેમ જ તુર્કીના નવા સન્તાધિશોને સીધી અપીલ કરીને, એ વધુનેવધુ કટોકટીભરી બનતી જતી પરિસ્થિતિને, કંઈક અંશે હળવી બનાવી શકયો. તુર્કીએ કેદીઓને છોડી મૂકયા, અને એ કટોકટી પસાર થઈ ગઈ.

પરંતુ, ૧૯૨૨ના ઉનાળાના અંતભાગમાં, પરિસ્થિતિ કોઈપણ વખત હતી તે કરતાં વધારે ગંભીર બની ગઈ હોય એમ લાગ્યું. મુસ્તફા કમાલના ચીથરેહાલ પરંતુ બહાદુર સૈન્યો પોતાની માતૃભૂમિના પહાડી પ્રદેશમાં ટકાવ કરીને ઊભા હતા, ગ્રીક આક્રમણને તેમણે ખાળ્યું હતું, અને હવે વિજયની આગેફૂચના પૂરજોમમાં આવ્યા હતા. તેમણે એશિયા માઈનોરના કિનારાપરનું ગ્રીક-લેવેન્ટાઈન બંદર સ્મર્ના કબજે કર્યું, ત્યાં લૂંટફાટ ચલાવી, અને ખારામાં પડેલા મિત્રરાજ્યોના કાફલાની નજર સમક્ષ, એના આખા વિસ્તારને આગ ચાંપી દીધી. હવે ગ્રીકોનું સૈન્ય વેરવિખેર, હારેલું અને ભાંગેલું બની ગયું. મુસ્તફા કમાલનાં સૈન્યો કોન્સ્ટેન્ટિનોપલના દરવાજે આવીને ઊભા રહ્યા અને ગ્રેઈસ અને એડ્રીઆનોપલ પર ફરી કબજે જમાવવાના મુકત અને અખાધિત માર્ગ માટેની એણે માંગણી કરી.

આખીએ પરિસ્થિતિ ખતરનાક તેમ જ ગૂંચવણભરેલી હતી. સર ચાર્લ્સ હેરિંગ્ટન નામના એક ખ્રિટિશ સેનાપતિની સરદારી હેઠળના મિત્રરાજ્યોનાં સંયુક્ત દળના હાથમાં ચનાક (Chanak) તેમ જ જેને તુર્કોએ ફરી ઇસ્તંબૂલનું નામ પણ આપી દીધું હતું તે કોન્સ્ટેન્ટિનોપલના માર્ગોનો કબજો હતો. ચબરાક, સાવધ છતાં મકકમ મનનો હેરિંગ્ટન લાંડનના હુકમોની રાહ જોઈ રહ્યો હતો. એના તરફથી એક પણ બેદરકારી ભયું અથવા અવિચારી પગલું ભરવામાં આવે કે છૂટોછવાયા જ એકાદ ગોળીખારને પરિણામે ગોળીઓની ઝડીઓ વર્ષવા લાગે તો પહેલાં વિશ્વયુદ્ધને અંતે શસ્ત્રો મ્યાન કર્યાંને ચાર વર્ષ પણ નહોતાં થયાં એટલામાં સર્વાંગી યુદ્ધ ફાટી નીકળે એમ હતું. પરંતુ આ ગંભીર અને નાબુક કટોકટીના મામલામાં મથક પરના લશ્કરી સેનાપતિનું વર્તન એ જ માત્ર મહત્વનો મુદ્દો નહોતો. ખ્રિટિશ સરકારનું વલણ અજબરીતે અવાસ્તવિક અને ઝઘડાખોર હતું. ઔદ્યોગિક અશાંતિના લાંબા અને કપરા સમયની સાથોસાથ લાંબા વખત સુધી ચાલેલી કોલસાના ખાણિયાઓની હડતાલ અને બેકારોની જંગી સંખ્યાનો એને સામનો કરવો પડ્યો હતો. ત્યારબાદ આયરલેંડની ભારેમાં ભારે “મુસીખત”નો અંત લાવનારી મુશ્કેલ તેમ જ કઠણ વાટાઘાટો ચાલી હતી અને અંતે આઈરીશ સંધિ પર સહી કરવામાં આવી હતી. પરંતુ ૧૯૧૮ની “કુપન” ચૂંટણીમાં જંગી બહુમતીથી ચૂંટાઈ આવેલી લોઈડ ન્યોર્જની ખીજ સંયુક્ત સરકારનો સમય પૂરો થયો હતો. ૧૯૧૬ના ડિસેમ્બરમાં, યુદ્ધની મધ્યવર્તી રાજદ્વારી કટોકટી દરમ્યાન, લોર્ડ એસ્કવિથને એકાએક કાઢી મૂકવા બદલ લોઈડ ન્યોર્જને લિબરલોએ ખરેખર કદી પણ માફ કર્યું નહોતું. પાર્લામેન્ટમાંના એમના મોટા ભાગના ટેકેદારો રૂઢિચુસ્તો હતા, પરંતુ તેઓ વડા પ્રધાનની અનિવાર્ય રાજકીય સાહસિકતાથી વધુનેવધુ બેચેન અને શંકાશીલ બનતા જતા હતા. ચનાકની કટોકટી તરીકે ઓળખાતી ઘટનામાં શું એમને પોતાના ટેકેદારોની ફાટફૂટ અને વિખવાદનો અંત લાવવાની, પોતાના વધતા જતા એકલવાયાપણાને અટકાવવાની અને એક મહાન અને સંગઠિત પ્રયાસમાં પાર્લામેન્ટ તેમ જ લોકોને પોતાની પાછળ એકત્ર બનાવવાની તક રહેલી છે એમ લાગ્યું હતું? શું એ નૂગારીનો દાવ હતો કે પછી સરાસર ખોટી ગણતરી હતી?

કટોકટી સૌથી ઉચ્ચ પ્રમાણમાં હતી ત્યારે હું લાંડનમાં હતો, અને એને પરિણામે હું જાણતો હતો તેમ ખતરનાક તેમ જ અન્યાયભર્યું યુદ્ધ ફાટી

નીકળતું અટકાવવા માટે મેં બધા પ્રયાસ કર્યાં. આ સમયે હું વિરૂદ્ધ અભિપ્રાયના ગભરાવી મૂકે એવા જંગી બુવાળ સામે એકલે હાથે લડતો નહોતો. હવે તો મારે શક્તિશાળી મિત્રો અને ટેકેદારો હતા. મારી બહેર કારકિર્દીમાં વારંવાર બન્યું છે તેમ, લંડનના ટાઈમ્સ પત્રની કોલમો મારે માટે ખુલ્લી હતી. પોતાના ભાઈ વાયકાઉન્ટ નોર્થકિલફે સ્થાપેલાં અખબારોનું જૂથ જેમણે તુરતમાં જ પોતાના અંગત અંકુશમાં લીધું હતું તે રોથરમિયર મારા સમર્થક પક્ષકાર હતા. અને લોર્ડ બિવરશુક, જેમની લાગવગ અને આણીને વખતે કરવામાં આવેલી જોરદાર હિમાયતને પરિણામે, લોર્ડ જ્યોર્જ ૧૯૧૬માં વડા પ્રધાનનાં સર્વોચ્ચ સત્તાસ્થાને આવ્યા હતા, તેમની હવે તો, એટલા બધા પ્રમાણમાં ખાતરી થઈ ચૂકી હતી કે લોર્ડ જ્યોર્જ એવે રસ્તે ચઢી ચૂક્યા છે જેનું પરિણામ યાતના અને સંકટ સિવાય ખીણું કંઈ ન આવે. પરંતુ પહેલું કામ જે કરવાનું હતું તે લોર્ડ જ્યોર્જનું પતન કરાવવાનું નહિ પરંતુ દુનિયાના સૌ બિનજરૂરી યુદ્ધોમાં સૌથી વધારે બિનજરૂરી એવાં એ યુદ્ધને ફાટી નીકળતાં અટકાવવાનું હતું.

સપ્ટેમ્બરની શરૂઆતમાં બ્રિટિશ સરકારે ચનાક વિષે એક યાદી બંધાર પાડી. એ યાદી લડાયક ભાવનાવાળી અને અન્યાયભરી હતી, અને અંતમાં તેમાં તુર્કી સાથે ખીણું યુદ્ધ થાય તો સંસ્થાનોને મદદ કરવા અપીલ કરવામાં આવી હતી. આ જાહેરાતમાં જે ધ્વનિ રહેલો હતો તેનાથી બ્રિટિશ લોકમત તદ્દન ચોંકી ઊઠ્યો, અને જેને ગ્રીકના હઠાગ્રહ અને જીદીપણા સિવાય ખીણ કોઈ રીતે ઓળખાવી ન શકાય એવા એક કારણના ટેકામાં, એક વધુ યુદ્ધની યાતનાઓ અને બલિદાનો માટે એ તૈયાર નહોતો. ચારે બાજુએથી વિરોધના ભારે પોકારો ઊઠ્યા. સરકાર તરફી અને ગ્રીકના ટેકેદાર જૂથ પાસે સખળ દલીલ એક જ હતી, તુર્ક દળો ત્યારે કોન્સ્ટેન્ટિનોપલના સામુદ્રધુની વિસ્તારમાં કબજે ધરાવી રહેલ મોટે ભાગે બ્રિટિશ એવાં મિત્રરાજ્યના દળોના લગભગ સંપર્કમાં આવી પહોંચ્યાં હતાં. આ બાબુ, જનરલ હેરિંગ્ટને પોતાનાં નાનકડાં સૈન્યને મુસ્તફા કમાલે દુશળતાથી યુદ્ધ ક્ષેત્રમાં ઊતારેલા કસાયેલ, ખડતલ અને મક્કમ સૈન્યો સાથે સંડોવી કોઈપણ જાતનાં ઘર્ષણમાં ઊતારે એવું કોઈપણ પગલું ભરવાથી દૂર રહેવાનો દઢપણે

નિશ્ચય કર્યો હતો. બીજી બાબુએ, મારા મિત્ર લોર્ડ ડરબીની આગ્રહભરી વિનંતિથી, હું તુર્ક નેતાઓનો સંપર્ક સાધીને મિત્રરાજ્યોનાં દળો પર હુમલો કરવામાં કેવાં ગંભીર જોખમો રહેલાં છે તે એમને દર્શાવી શક્યો હતો; અને મેં તેમને ખાતરી આપી કે જો તમે કોઈપણ જાતના આક્રમક પગલાંથી દૂર રહેશો તો કામચલાઉ સમજૂતી થાય ત્યાં સુધી તમારાં દળોની વ્યૂહરચનાને કોઈપણ જાતનો બાધ આવશે નહિ. મારાથી બની શકે તેટલા આગ્રહપૂર્વક મેં મારા તુર્ક મિત્રોને આ મુદ્દાઓ પર વિચારણા કરવા માટે ભારપૂર્વક સમજાવ્યા. મને એ કહેતા આનંદ થાય છે કે આ બાબતમાં શાણપણ દાખવવામાં આવ્યું. આમાં મહત્વની સહાયભૂત હકીકત એ હતી કે ફ્રાંસે મુસ્તફા કમાલ અને એની સરકાર સાથે છૂપી સમજૂતી કરી લીધી હતી; અને મોંસ્યો રેમોન પોંઇકારે દ્વારા ફ્રેંચ લાગવગને ઉપયોગ તો શાંતિપૂર્વકના સમાધાન માટે જ કરવામાં આવ્યો હતો. યુદ્ધનો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો હોત તો તે એકાએક કરાયેલો નિર્ણય જ હોઈ શકત; એકવાર બ્રિટિશ લોકમતને આ મુદ્દા પર મનન કરવાનો સમય મળે, તો તે લોકમત દ્રઢ સ્વરૂપ ધરીને વ્યક્ત થઈ શકે તેમ હતું અને એ લોકમત મક્કમ રીતે શાંતિની તરફેણમાં હતો. આમ મધ્યપૂર્વમાં બીજું યુદ્ધ થવાનો ખરેખરો અઝૂમતો ભય ટાળી શકાયો.

લોર્ડ બિવરશુકે આ કટોકટીને વખતે કેવી રીતે કામ લેવામાં આવ્યું તેનો તાદશ ચિતાર પોતાનાં “પોલિટિશીયન્સ એન્ડ ધ પ્રેસ-મુસદ્દીઓ અને વર્તમાનપત્ર” નામનાં પુસ્તકમાં આપ્યો છે. આ આખા મામલા દરમ્યાન લોર્ડ બિવરશુક જેટલા મક્કમ તેટલા જ કાર્યપરાયણ રહ્યા હતા. ઘટનાઓનાં વલણથી ગંભીરરીતે ચિંતાશીલ બની, તેઓ વારંવાર મારી સાથે આ બાબતની ચર્ચા કરતા. મને એ જાણીને આનંદ થયો કે અમારી વચ્ચે પૂરેપૂરી એકમતી હતી અને તુર્કીને સહાય કરવાના મારા બધા પ્રયત્નોમાં મને એમનો નૈતિક ટેકો હતો. તેઓ પણ એવાં બહુ જ સંગીન અને વહેવાર અનુમાન પર આવ્યા હતા કે “ગ્રીક સામ્રાજ્યવાદને ટેકો આપવાની કુગાવી દેવામાં આવેલી નીતિને અનુસરીને તુર્કો સામે લડવું એ બ્રિટન માટે ભયંકર ભૂલ ગણાશે, જે

૧. મને યાદ છે કે એમને ન્યુ માર્કેટ ખાતે મળ્યા હતા, અને લોર્ડ ડરબીએ મને મારી બધી લાગવગ વાપરવા માટે કહ્યું હતું. —લેખક

કોઈપણ ભોગે નહિ જ થવા દેવી જોઈએ.” ખિવરશુકે પોતાના મિત્ર અને કેનેડિયન દેશખંધુ બોનરલો (Bonarlaw)ને ટેકો મેળવ્યો હતો. બોનરલો એ વખતે કોન્ઝર્વેટિવ પક્ષના નેતા હતા, જેની સંખ્યા હાઉસ ઓફ કોમન્સ-આમસલામાં સરકાર પક્ષે મત આપનારાઓમાં સહુથી મોટી હતી.

ખિવરશુકે બોનરલોને સાફ સાફ શબ્દોમાં કહ્યું: “આ લોકોને યુદ્ધ જોઈએ છે.”

આ પાંચ શબ્દો લોઈડ જ્યોર્જની સંયુક્ત સરકારનાં પતનના સૂચક હતા. કોન્ઝર્વેટિવ પક્ષના મહાન સામાજિક રાજકીય મથક સમી કાર્લટન કલબમાં પક્ષની સભા મળી; સભાને પ્રભાવિત બનાવનાર અને જેને પરિણામે લોઈડ જ્યોર્જને ટેકો આપવાનું ગંધ કરવાનો સભાએ નિર્ણય લીધો તે પ્રવચન બોનરલોએ નહોતું કર્યું, જેઓ તો એ વખતે ઘણા જ બિમાર હતા, પરંતુ પ્રમાણમાં અજાણ્યા અને બધાની પાછળ બેસનારા પાર્લામેન્ટના સભ્ય સ્ટેન્લી બાલ્ડવિને, આ પ્રવચન કર્યું હતું; જેઓ એક વર્ષથીયે ઓછા સમયમાં બોનરલોને સ્થાને વડા પ્રધાન તરીકે આવવાના હતા.

લોઈડ ખિવરશુકે સંયુક્ત સરકારની ગ્રીકતરફી અને તુર્કીવિરોધી નીતિ પર પ્રહારો કરવાનું આલુ રાખ્યું. ૧૯૨૨ના ડિસેમ્બરની ૧૬મી તારીખે, નાતાલની રજા માટે હાઉસ ઓફ કોમન્સની સભા મુલતવી રાખવામાં આવી તેને ખીજે દિવસે, ડેઈલી એક્ષપ્રેસ નામના અખબારમાં આગલા સપ્ટેમ્બરમાં બનેલા બનાવોનો, વિગતવાર અને સનસનાટીભર્યો હેવાલ પ્રસિદ્ધ થયો. એ હેવાલમાં જણાવવામાં આવ્યું હતું કે સ્મર્નાનાં પતનના દશ દિવસની અંદર, જ્યારે ગ્રીકોની નાસલાગ શરૂ થઈ ચૂકી હતી અને એશિયા માઈનોરમાં પોતાની લશ્કરી હાલત લાચાર થઈ ગઈ હતી, એની એથેન્સની ગ્રીક સરકારને ખાતરી પણ થઈ ચૂકી હતી, ત્યારે લડાઈ ચાલુ રાખવા માટે લોઈડ જ્યોર્જ તેમને પ્રોત્સાહન આપ્યું હતું. (ડેઈલી એક્ષપ્રેસે જણાવ્યું હતું કે) લોઈડ જ્યોર્જ, પોતાના મુખ્ય ખાનગી મંત્રી સર એડવર્ડ ગ્રીગ (હાલમાં લોઈડ ઓલ્ટ્રીનશામ) મારફત ગ્રીક પ્રતિનિધિમંડળ સાથે સંકળાએલા, કોઈક માણસ પાસેથી પૂછપરછ કરીને માહિતી મેળવ્યા પછી, આ પગલું ભર્યું હતું, એ માણસે એમ કહ્યું હતું કે બ્રિટિશ સરકાર તરફથી લડાઈના હથિયારો અને ધીરધારની સક્રિય સહાય નહિ મળે તો ગ્રીક સૈન્ય વધુ વખત ટકી શકે એમ

નથી. ડેઈલી એક્ષપ્રેસે વધુમાં જણાવ્યું હતું કે, ખીજી સપ્ટેમ્બરે એથેન્સની સરકારે લોઈડ જ્યોર્જને યુષ્ક તહકુખીની ગોઠવણ કરવા અપીલ કરી ત્યારે લોઈડ જ્યોર્જના ખીજ એક ખાનગી મંત્રીએ ત્રીક પ્રતિનિધિમંડળને ટેલીફોન કરીને એવી સલાહ આપી હતી કે, “૧૯૧૮માં જર્મનીએ જેવી ભૂલ કરી હતી તેવી ભૂલ ન થઈ જાય, એ માટે તમારી સરકારે ખૂબ કાળજી રાખીને, ગભરાટની ઘડીએ નામોશીલરી તહકુખી કરી નાખવી જોઈએ નહિ.”

લોઈડ જ્યોર્જ ફરી કદી સત્તા ઉપર આવ્યા નહિ. તુર્કી અંગેના અમારા મતભેદો છતાં, મને એ વાતથી આનંદ થાય છે કે, તેઓ છેક ૧૯૪૦માં એન્ટિએસ ખાતે મારી સાથે ખાણું લેવા આવ્યા ત્યારે પણ, તેમની અને મારી વચ્ચે દ્રઢ અને દિલોબ્ધનભરી મૈત્રિ ચાલુ રહી હતી, અને એ મૈત્રિ એમનાં જીવનના અંત પર્યાંત જળવાઈ રહી હતી. લોઈડ જ્યોર્જ અસિમ આકર્ષક વ્યક્તિત્વવાળા પુરૂષ હતા. એમની રાજપુરૂષ તરીકેની અસરકારક કારકિર્દી ૧૯૦૫થી ૧૯૨૨ જેટલી ટૂંકી હતી. એ આટલી ટૂંકી શા માટે હતી એ એમનાં વ્યક્તિત્વ પરથી સમજી શકાય એમ છે. એમનું વ્યક્તિત્વ અનેક પાસાઓવાળા હીરા જેવું હતું; દરેક પાસું તેજનાં પ્રકાશિત કિરણો ફેંકતું, પરંતુ એ પાસાઓની સંખ્યા અને વિવિધતા એટલી ખધી હતી કે એને લીધે વારંવાર પરસ્પર વિરોધ ઉત્પન્ન થતો હતો. એમનાં જીવનમાં એક જ તખકકો એવો હતો જ્યારે આ વિરોધો અને સંઘર્ષણો એકરાગ ખની ગયા હતા, અને એમનાં જીવનમાં સુસંગતતા દેખાઈ હતી—ખરેખર આવી હતી; આ સમય તે અલખત વડા પ્રધાન તરીકેના શરૂઆતના એમનાં પહેલાં બે વર્ષો, ૧૯૧૬થી ૧૯૧૮ સુધીનો હતો— એ સમય મહાભારત પ્રયાસો અને મહત્તાથી અંકિત થએલો હતો. એમને જિતારી પાડવાના એમના ટીકાકારોના ગમે એટલા પ્રયાસો છતાં, તે સમયે તેઓ ખીજ વિશ્વયુદ્ધમાં એમના મહાન અનુગામી ચર્ચીલના જેટલા જ “યુદ્ધના જીતનાર પુરૂષ”ની ખ્યાતિ ધરાવતા હતા. એ એક વિજયના તખકકાને ખાદ કરતાં, લોઈડ જ્યોર્જની શકિતઓ— એમની કલ્પના, એમની વહેવાર કાબેલિયત અને એમને ખુદ્ધિપ્રભાવ જોઈને (મારા જેવા) એમના પ્રશંસકો આશા રાખતા હતા તેટલાં પ્રમાણમાં તેઓ પોતાનાં તેજસ્વી અને શકિતશાળી વ્યક્તિત્વની અનેકરંગી ભાતને કારણે જ પોતાના સમયના ઇતિહાસ પર અસર પાડી શક્યા નહોતા. વર્સેલ્સની સંધિના ચાર મુખ્ય ઘડગૈયાઓમાંના એક તરીકે તેમને—અને તેમની સાથે

પૂરી રીતે મને પણ-ખાતરી હતી કે એ સંધિની શરતો હેઠળ, વિજેતા રાષ્ટ્રને જર્મની ઉપર મળેલી સત્તાનો ઉપયોગ એમનાથી ઓછી કલ્પના શકિતવાળા અને ઓછી કાબેલિયતવાળા એમના પુરોગામીઓ કરતાં એમણે તદ્દન ભુલ્લી જ રીતે કર્યો હોત.

મારી ખાતરી છે કે, હું ઓળખતો હતો એવા એ સમયના બધા મુત્સદ્દીઓમાં, લોઈડ જ્યોર્જ એકલા જ એવા મુત્સદ્દી હતા, જે વીસમીસદીના ત્રીજા દશકાના અંત ભાગમાં અને ચોથા દશકાની શરૂઆતમાં, જર્મનીમાં સ્થપાયેલાં વેઈમર પ્રબલસત્તાકમાં, એવા પ્રકારની સ્વમાનની ભાવના, તેમ જ લોકશાહી સંસ્થાઓની સાચી સમજ, તથા એ સંસ્થાઓના ઉપયોગની એવા પ્રકારની પદ્ધતિ ઉત્પન્ન કરીને તેને ટકાવી શક્યા હોત જે જર્મનીને અને જગતને એડોલ્ફ હિટલરના ઉદભવ અને ખીલાં વિશ્વયુદ્ધની યાતનામાંથી ઉગારી શકેલ હોત. પરંતુ અફસોસની વાત છે કે, એટલા સમયમાં તો એ જવાબામુખી પોતાની આંતરિક નિર્બળતાને કારણે નહિ પણ પોતાની તેજસ્વિતાથી ઠંડો પડી ગયો હતો. હું બહુ છું કે, લોઈડ જ્યોર્જ અને જર્મની વિષે-અહિં મેં જે વિચારો દર્શાવ્યા છે તેવો જ મત, જર્મની સંબંધમાં અગાધ જ્ઞાન અને અનુભવ ધરાવતા લોર્ડ દ'એબરનેન પણ ધરાવતા હતા.

સામાન્ય રીતે મધ્યપૂર્વના, અને ખાસ કરીને તુર્કીના, રાજકારણ અને મુત્સદ્દીગીરી સાથે ગાઠ સંપર્કનો અનેક પ્રસંગોથી ભરેલો એ સમય, મારા માટે પૂરો થયો. પહેલી નિષ્ફળ નીવડેલી લોસાન (Lausanne) પરિષદ પછી ખીજી પરિષદ મળી એ વધુ સફળ નીવડી. એમાં મારો હિસ્સો હિત ધરાવતા નિરીક્ષક જેવો કંઠી શકાય. ખ્રિસ્તની નવી કોન્ઝર્વેટીવ સરકારનું પ્રતિનિધિત્વ વિદેશ મંત્રી લોર્ડ કર્ઝને કર્યું હતું; તુર્કોએ મજબૂત અને કાબેલ પ્રતિનિધિ-મંડળ મોકલ્યું હતું. ખ્રિસ્તનું વલણ વાસ્તવવાદી અને શાણપણ ભરેલું હતું. વસ્તુસ્થિતિનો સ્વીકાર કરીને, નવીન તુર્કીને, હકીકતમાં તેમજ કાનૂની રીતે પણ માન્ય રાખવાનો, તેમજ આ નવજીવન પામેલા, ચેતનવંતા અને એક પ્રબળ બનેલા રાષ્ટ્રને, માત્ર આનાતોલિયા અને એશિયા માઇનોરના દરિયા કિનારા પરના પોતાના વતનના પ્રદેશનો જ નહિ, પણ ગ્રેઈસ, એટ્રીઆનોપલ અને ઈસ્ટબૂલનો પણ કબજો રાખવા દેવાનો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો. આ

ધોરણુ અનુસાર સમજૂતી થઈ, અને લોસાનના કરાર પર સહીઓ કરવામાં આવી. ત્યારપછી મોન્ટ્રો પરિષદ ડાર્ડેનલ્સની (સામુદ્રધુની) મારફત આંતર-રાષ્ટ્રીય જહાજ વહેવાર અંગેની ગોઠવણના નિયમો ઘડયા.

આ બધાંને ધ્રિટનના રાજકીય પરાભ્ય તરીકે ઘટાડવામાં આવે એ સંભવિત છે, પણ હકીકતમાં એનાં મુખ્ય પરિણામો કેવાં આવ્યાં? લાંબા સમય સુધી ધ્રિટન અને તુર્કી વચ્ચે વિકસતાં રહેલ સુમેળ અને સમજૂતી જળવાઈ રહ્યાં અને ખીજા વિશ્વયુદ્ધમાં ધ્રિટન અને તુર્કી વચ્ચે સંબંધ રહ્યો, જેને લીધે, એ સંબંધ ઉપર ભારે દબાણ આવ્યું, તે છતાં ધ્રિટન અને મિત્ર રાજ્યોને ઘણી સહાય મળી હતી. વળી એનો પણ ખ્યાલ કરી જુઓ કે, તુર્કીને ફરીવાર પણ તરછોડવામાં આવ્યું હોત તો શું બન્યું હોત: રશિયાએ લાંબા વખતથી ઈસ્તાંબૂલમાં અને ખુદ સ્મર્નામાં નહિ તો ઉત્તર કિનારા પર ભૂમધ્યમાં દૂર દૂર સુધી પોતાના જહાજો અને વિમાનો સાથે, આસન જમાવી દીધું હોત. પશ્ચિમના મુત્સદ્દીઓએ પોતાની રાજકીય અને લશ્કરી તાકાતના ધમંડમાં એક મહત્વના અને લાગણીપ્રધાન લોકોના પ્રદેશમાં અસીમ ગૂંચવણો અને આપત્તિઓ પેદા કરી હોત; પણ પ્રારબ્ધે અને ખુદ ઈતિહાસે પણ, જુદી જ દિશાએ વલણ લઈ, એશિયા માઈનોરને સામાજિક, આર્થિક અને આધ્યાત્મિક વિકાસ અને પુનર્વ્યવસ્થા માટે ચાર વર્ષો સુધીની શાંતિનો સમય બદ્યો. નૂતન તુર્કીને થએલા અનુભવના અનુસંધાનમાં અને એનાથી તદ્દન વિરૂદ્ધ પ્રકારનો દાખલો જાણવો હોય તો તે, એ જ જમાનાના આરબ રાજ્યોનો હતો. લાગલા અને નિર્બંજતાની, લિન્નલિન્ન દેશોમાં ધ્રિટન અને ફ્રાંસ સાથે સતત ઝઘડતા સક્રિય રાષ્ટ્રવાદી પક્ષોની, અને સત્તાસ્થાને ખેસાડેલી હોવાથી, પોતાના ધ્રિટિશ અને ફ્રેંચ માલિકો પ્રત્યે પ્રમાણમાં વફાદાર એવી લઘુમતીની એ કથા હતી. ટૂંકામાં અતા તુર્કના ઉદયથી તે ખીજાં વિશ્વયુદ્ધ સુધીનો, નજદીક પૂર્વનો ઈતિહાસ આવો હતો. એ શોક અને સંકટભર્યાં વર્ષોમાં જે કંઈ બન્યું તે બધાનો હું નિરીક્ષક હતો—પ્રસંગોપાત હું લંડનના ટાઈમ્સપત્રની કટારોમાં ટીકા પણ કરતો—પરંતુ તે પછીથી, આટલા સમય સુધી મેં જે સક્રિય ભાગ લીધો હતો, તે લેવાનું બંધ કર્યું.

લડાઈ પછીના એ વર્ષોમાં, જે ખીજાં એક કંઈક ગૂંચવણભર્યાં અને મહત્વના રાજદ્વારી પ્રશ્નમાં રસ લઇને, મેં એ પાછળ ખૂબ સમય ગાળ્યો હતો તે,

પૂર્વ આફ્રિકાના, ખાસ કરીને ઝડપભેર વિકાસ સાધતા કેનિયા સંસ્થાનના હિંદીઓનો પ્રશ્ન હતો. અગાઉના પ્રકરણોમાં મેં દર્શાવ્યું છે તેમ, પૂર્વ આફ્રિકાના કિનારાના પ્રદેશમાં લાંબા વખતથી હિંદી વસાહતો સ્થપાઈ ચૂકી હતી. આ વસાહતોમાં મારા ઈસમાઈલી અનુયાયીઓની સંખ્યા સારા પ્રમાણમાં હતી અને એ વધતી જતી હતી. ત્યાંની પ્રજામાં વગદાર અને સમાજની સ્થિરતા સાચવનારા તરીકેનો તેમનો વર્ગ હતો. ૧૯૫૦ના દશકામાં ન્યાં રંગભેદના પ્રશ્નો સૌથી મહત્વના રાજદ્વારી પ્રશ્ન જેવા બન્યા હતા તે કેનિયામાં, એ વેળા, ત્રીસ વર્ષ પહેલાં પણ, ઝૂમી રહેલા ભવિષ્યના ભયના સ્પષ્ટ એંધાણો દેખાતા હતા. કેનિયાના કહેવાતા “વ્હાઈટ હાઈ લેંડ્ઝ” (ગોરાઓ માટેના ઉચ્ચ પ્રદેશ)માં યુરોપિયન—મુખ્યત્વે બ્રિટિશ—વસાહત ઝડપથી વિકસી રહી હતી. કિનારાની પટ્ટી અને રીફ્ટ વેલી (ખીણ વિસ્તાર) તથા આફ્રિકાના મોટા સરોવરની વચ્ચેનો આ વિશાળ અને સપાટ પ્રદેશ વિષવૃત્તના રેખાંશમાંનો સમશીતોષ્ણ અનુકૂળ હવામાનવાળો અને ઉત્તમ ખેતીવાડીના વિકાસ માટે અત્યંત અનુકૂળ એવો પ્રદેશ છે. તાજના સંસ્થાન તરીકે આખા કેનિયાનો વહીવટ બ્રિટનની કેલોનીઅલ ઓફિસ (સંસ્થાન કચેરી) હસ્તક હતો. તાજેતરમાં, જેમના ખીનસત્તાવાર નેતા તરીકે, ઉચ્ચ વ્યક્તિત્વવાદી અને બુદ્ધિશાળી અંગ્રેજ અમીર લોર્ડ ડેલામિયર હતા, તે બ્રિટિશ વસાહતીઓ વધુનેવધુ પ્રમાણમાં પોતાને માટે સ્વશાસન માંગી રહ્યા હતા. ઉષ્ણ કટિબંધવાળા પ્રદેશમાં રહેનાર સામાન્ય બ્રિટિશ લોકોથી તેઓ એ રીતે જુદા પડતા હતા કે તેઓ વસાહતી હતા, અને કેનિયાને પોતાનું કાયમનું નિવાસસ્થાન બનાવવા માંગતા હતા; અને તેમણે એમ કહ્યું પણ ખરૂં. તેઓ ત્યાં હિંદુસ્તાન, ફ્રૂ પૂર્વના મુલકો અને પશ્ચિમ આફ્રિકામાંના બ્રિટિશ અધિકારીઓ, વેપારીઓ અને પ્લેન્ટરોની જેમ, (સામાન્ય રીતે) ફરજ પૂરતો માત્ર ટૂંક મુદત સુધીનો જ નહિ, પણ કાયમી વસવાટ કરીને, પોતાના બાળકોને પણ ત્યાં જ ઉછેરવા માંગતા હતા. પરંતુ હિંદીઓ, જેમની સંખ્યા ઝડપભેર વધતી જતી હતી, તેમને સ્વશાસન માટેની વસાહતીઓની આ ચળવળમાં, “ગોરાઓ”નો રંગભેદ ઉપર રચાયેલ વર્ચસ્વ લાદવામાં આવશે એવો, અને રાજકીય તેમજ સામાજિક દ્રષ્ટિએ પોતાની કોમના કાયમી બહિષ્કાર અને પરાધિનતાનો ભય, દેખાતો હતો. એના જવાબમાં હિંદીઓએ પણ રાજદ્વારી અને મતદાનની સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા માટે માંગણી કરી. સંસ્થાનિક કચેરીના અધિકારીઓ સંકલ્પવિકલ્પ કરવા લાગ્યા; તેઓ પોતાની મેળે અસરકારક નિર્ણયો લઈ શકે એમ નહોતું, એ નિર્ણયો તો વ્હાઈટ હોલ

અને ડાઉનીંગ સ્ટ્રીટમાં કરવામાં આવતા. કેનિયા માટે કોઈપણ સમયે પોતાનું ભાવિ પોતાની મેળે નક્કી કરી લેવાનું શક્ય બન્યું નથી; કેનિયાના બધા જ પ્રશ્નો, બહારની દબલગીરી, બહારની અસર અને અંતે તો બહારના નિર્ણયોને આધીન રહ્યા છે.

પહેલા વિશ્વયુદ્ધને અંતે, ખીન્ત સ્થળોની પેઠે, કેનિયામાં પણ, દબાઇ રહેલી પરસ્પર વિરૂદ્ધ એવી ત્રીજ રાજકીય આકાંક્ષાઓ અને લાગણીઓ, ભભૂકી ઊઠી હતી. ખ્રિટિશ મતદારો અને મોટા ભાગના એમના હાઉસ ઓફ કોમન્સના પ્રતિનિધિઓ-કેનિયાના મામલામાં આખરી નિર્ણય એમને આપવાનો હતો તેમ છતાં-કેનિયાના પ્રશ્નોથી કેવળ અજ્ઞાન હતા. ૧૯૨૦થી સંસ્થાન કચેરીમાં કેનિયાની બાબતમાં હારબંધ નિર્ણયો લેવામાં આવ્યા હતા. દરેક નવા નિર્ણયથી જૂના નિર્ણય રદ થતા હોય એમ દેખાતું હતું. બહુ થોડા વર્ષની અંદર કેનિયામાં કેટલાએ ગવર્નરો આવી ગયા અને સંસ્થાન માટેના સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ પણ કેટલાએ બદલાયા એ હકીકતથી વસ્તુસ્થિતિ કંઈ સુધરી નહિ. ૧૯૨૨ના અંત અને '૨૩ની શરૂઆત સુધીમાં કેનિયામાં પરિસ્થિતિ ગૂંચવણભરી અને ભડકો થઈ ઊઠે એવી બની ગઈ હતી. ખ્રિટિશ વસાહતોની લાગણી એટલી બધી તીવ્ર થઈ ગઈ હતી કે એમને લાગતું હતું તેમ ખ્રિટિશ સરકાર એમની વિરૂદ્ધ નિર્ણય કરે તો આખા દેશનો વહીવટ પોતાને હસ્તક લઈ લેવા સારુ તેમણે એક ગુપ્ત લડાયક મંડળની સ્થાપના કરી હતી. હિંદી લોકમત કેનિયામાં તેમજ સ્વદેશમાં ખૂબ બળભળી ઊઠ્યો હતો. પરંતુ ન્યાય ખાતર કહેવું જોઈએ કે ઉગ્રમાં ઉગ્ર તંગદિલીના પ્રસંગે પણ કેનિયામાં યુરોપિયન અને એશિયાવાસી વચ્ચે હિંસાનો એક પણ બનાવ નોંધાયો નહોતો; બંને કોમો વચ્ચે ગંભીર રાજકીય અંતર હોવા છતાં એમની વચ્ચે અંગત સંબંધો સારા જળવાઈ રહ્યા હતા.

મને તો આખીએ પરિસ્થિતિ ખેદજનક લાગતી હતી. મારા મિત્ર ગોબલેના રાજકીય નિવેદનના પરિશિષ્ટમાં મેં હિંદીઓની વસાહત માટે પૂર્વ આફ્રિકાને અલગ રાખવાનું સૂચન શું નહોતું કર્યું? મેં રાખેતા મુજબ ટાઇમ્સમાં પત્ર લખીને મારા અભિપ્રાયો પ્રસિદ્ધ કર્યાં. મને જે તાત્કાલિક ભય દેખાતો હતો તે એ હતો કે, થોડાક ગરમ મિત્તજના માણસો કોઈક એવા કાર્યો કરી બેસશે, જેની અસર, માત્ર ત્યાંના અને તે સમયના જ નહિ, પરંતુ

આખા હિંદુસ્તાનના અને દૂરના ભવિષ્યમાં પણ, હિંદીઓના માનસ અને કલ્પના પર રહી જશે. ખાસ કરીને એ આ વાતની ભારપૂર્વક ભલામણ કરી હતી કે, ભવિષ્યનું ખ્રિષ્ટિય સામ્રાજ્ય, એ બધી જ ભત, ભાત અને રંગના લોકોના સાચા સહકારવાળી, સંયુક્ત સંસ્થા થવી જોઈએ, એવા અભિપ્રાયનો જે વસાહતીઓ ખરેખર સ્વીકાર કરતા હોય (“કોમનવેલ્થ” ની કલ્પના એ સમયે હજી અસ્તિત્વમાં આવી ન હતી પરંતુ આપણે ઝડપભેર એ તરફ પ્રગતિ કરી રહ્યા હતા) તો, અંગ્રેજોએ સામ્રાજ્યના બીજા કોઈપણ ભાગ કરતા પૂર્વ આફ્રિકામાં તો વધારે પ્રમાણમાં પોતાની પૂરી લાગવગ અને સત્તા વાપરીને, સામાન્ય લોકોમાં વધુ પ્રમાણમાં સહભાવની લાગણી ઉત્પન્ન થાય એવા પ્રયાસ કરવા જોઈએ, અને આ હકીકતનો ખુલ્લા દિલે સ્વીકાર કરી લેવો જોઈએ કે તત્કાલિન લાગણીને બાજુએ મૂકતા, લાંબે ગાળે એમના પોતાના જ હિતને માટે, જરૂરતનું હતું કે કેનિયામાંની હિંદી કોમ સંખ્યાબળમાં જેટલી મોટી હતી તેટલી જ સમૃદ્ધ અને સુખી પણ થાય.

આ આખી પરિસ્થિતિમાં જે જોખમ રહ્યા હતા તેનું હિંદુસ્તાનની સરકારને પૂરું ભાન હતું. વાયસરોય લોર્ડ રિડીંગ, સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ-રાજ્યમંત્રી લોર્ડ પીલ અને ૧૯૨૩ની “ઈમ્પીરિયલ કોન્ફરન્સ”ના હિંદુસ્તાનના એક પ્રતિનિધિ સર તેજબહાદુર સમુએ એમ આગ્રહપૂર્વક ભલામણ કરી હતી કે, હિંદુસ્તાનના પ્રતિનિધિઓ અને કેનિયા, યુગાન્ડા અને શ્રીલંકા જેવા સંસ્થાનના પ્રદેશો, જ્યાં હિંદીઓ સારા પ્રમાણમાં વસતા હતા ત્યાંના વહીવટ સાથે સંબંધ ધરાવનારા તમામ લોકોની વચ્ચે એક-અથવા જરૂર પડે તો સંખ્યાબંધ પરિષદો બોલાવીને એ પ્રદેશમાંના હિંદીઓના રાજકીય અધિકારો તેમજ જવાબદારીઓ નક્કી કરવી જોઈએ.

આ ન્યાયપૂર્ણ અને સબળ વિનંતિ પોતાની સન્મુખ આવી પડી હતી, તેમજ તાજના એ સંસ્થાનમાંના, ખ્રિષ્ટિય વસાહતીઓ, સશસ્ત્ર બળવો ઊઠાવે એવો ગંભીર ભય પણ સામે તોળાઈ રહ્યો હતો, એટલે હવે આ ઝઘડાના અંત માટે તાકીદે પગલા ભરવાની જરૂર છે એ વાતથી ખ્રિષ્ટિય સરકાર બિલકુલ નાવાકેફ રહી નહોતી. આમ કંઈક અંશે સ્ટ્રેટક એવા વાતાવરણમાં મને હિંદ સરકારે આ નાણુક અને મુશ્કેલ પ્રશ્નનો ઉકેલ શોધવા માટે લોર્ડ એટલેન્ડના પ્રમુખપદે રચાએલી સમિતિ સમક્ષ રજૂ થનાર, હિંદી પ્રતિનિધિ-મંડળની નેતાગીરી લેવા માટે વિનંતિ કરી.

અમારી નિમણૂક થઈ તે અરસામાં લોર્ડ ઝેટલેન્ડ, મિ. બાલ્ડવીનની પહેલી ટૂંકજીવી સરકારના એક સભ્ય બની ચૂકયા હતા. મને પ્રમુખપદ લેવાનું કહેવામાં આવ્યું, પરંતુ મને લાગ્યું કે એ ઝઘડામાં હું એક પક્ષકાર અને હિંદી દ્રષ્ટિબિંદુનો, પ્રમુખવકતા હોવાથી, સમિતિનું પ્રમુખપદ લેવું એ મારે માટે અઘટિત થઈ પડશે. આથી અમે પાર્લામેન્ટના સભ્ય મિ. જે. હોપ સિમ્પસનને પ્રમુખ બનાવ્યા; ખીજા સભ્યોમાં ૧૯૨૦માં કેનિયાની સત્તાવાર મુલાકાત લઈ આવેલા વાયસરોયની એકઝીક્યુટિવ કાઉન્સીલના સભ્ય, સર બેન્જામીન રોબર્ટ્સન, દિવાન બહાદુર ટી. રંગાયાર્થ અને મિ. કે. સી. રોય હતા. અમે અમારું કામ એપ્રિલમાં શરૂ કર્યું અને જુલાઈમાં પૂરું કર્યું; અને એ વર્ષના અર્થાત ૧૯૨૪ના ઓગસ્ટ સુધીમાં, બ્રિટનની પહેલવહેલી લેબર ગવર્નમેન્ટ (મજૂર સરકાર) સત્તા પર આવી, ત્યારે હાઉસ ઓફ કોમન્સમાં જે પ્રધાને અમારો અહેવાલ રજૂ કર્યો તે, સંસ્થાન માટેના નવા સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ મિ. જે. એચ. થોમસ હતા.

જીમ થોમસ અને હું ગાઠ મિત્રો બન્યા અને એમના જીવનના અંત સુધી અમે મિત્રો રહ્યા. એમની રાજકીય કારકિર્દીનો અંત લાવનાર દુઃખદ ઘટનામાં તેઓ સંનિષ્ઠાપૂર્વક નહોતા વર્ત્યા એમ મેં કદી માન્યું નથી. એમના ખુલ્લા દિલના અને માયાળુ સ્વભાવે એમને મુશ્કેલ અને દુઃખદ સ્થિતિમાં મૂકી દીધા હોય એ બનવાજોગ છે, એમાંથી નીકળવાનો એક જ માર્ગ હતો—રાજીનામું આપવાનો—અને એ એમણે અચકાયા વિના અપનાવ્યો. જીમ થોમસ મોટા મનનાં અને ઉમદા તથા ઉદાર લાગણીવાળા માનવી હતા. એમના તરફ મને હંમેશા આદર તથા માનનો ભાવ રહ્યો છે.

એ ઉનાળામાં, અમે ઈન્ડિયા ઓફિસની સમિતિ માટેના ખંડોમાં અને કેલોનીઅલ ઓફિસ સાથેની લાંબી ચર્ચાઓમાં, ઘણાં અઠવાડિયાં ગાળ્યાં, છતાં અમારી ચર્ચાઓને પાર્લામેન્ટના કોઈ પણ ધારાની સત્તાવાર છાપ લાગી નહિ, જેમાં અમારાં સૂચનો તેમજ ભલામણોને સમાવી લેવામાં આવ્યાં હોય. આમ છતાં હું ધારૂં છું કે, બાંધછોડ તરીકે, એ સૂચનો ખરેખર મૂલ્યવાન હતા; હા, એ પગલાં અધૂરાં હતા, પણ ભલામણો કરવાની જે સત્તા કે અધિકાર અમને હતા એ મુજબ આથી કંઈ વધારે અમારાથી થઈ શકે એમ નહોતું.

બહાર જીવનમાં મેં ગાળેલા વર્ષો દરમ્યાન એક હકીકતની મને ખાતરી થઈ ચૂકી છે: બાંધછોડ એટલા માટે મૂલ્યવાન છે કે, એનાથી મુશ્કેલ સમયને પાર કરવા માટે પુલ બાંધવાનું શક્ય બને છે, અને તે પછી એ પુલનો ઉપયોગ કરવાથી ઘણીવાર પહેલાં જેનો તત્કાલ ઈન્કાર કરી નાંખવામાં આવ્યો હોત એવા પૂરેપૂરા પગલાનો અમલ કરવાનું શક્ય બને છે.

મતદાનની સમાનતા અને ઉચ્ચ પ્રદેશોમાં અબાધિત વસવાટ એ પ્રશ્નો વિષે કંઈ ફેર પડ્યો ન હતો. ડેલામિયર અને તેમના મિત્રો પોતાની વાત ઉપર મક્કમ હતા; પરંતુ દેશાટનની બાબતમાં કેનિયા સરકારના અત્યાર અગાઉ અમલમાં મૂકી દીધેલા વાંધાભર્યા વટહુકમને અમે પડતો મૂકાવી શક્યા. એ વટહુકમથી પૂર્વ આફ્રિકામાં હિંદીઓના પ્રવેશનો અંત આવી ગયો હતો; પરંતુ પરદેશી વસાહતીઓના ધસારાથી આફ્રિકન હિંદી માટે જોખમ ઊભું થએલું જણાય તો એવે વખતે કોઈપણ કાયદો કરવાનો અધિકાર સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટે પોતાની પાસે રાખ્યો. મિ. થોમસે બહાર કર્ચુ કે, કિનારા પરના નિચાણના પ્રદેશોમાંના અમુક વિભાગો હિંદુસ્તાનમાંથી આવનારા કિસાન વસાહતીઓ માટે અલગ રાખવામાં આવશે. કેટલેક અંશે આ લાભકારક હતું પરંતુ એ વેળા સ્પષ્ટપણે દેખાતું હતું અને આજે પણ એ સ્પષ્ટ દેખાય છે કે પૂર્વ આફ્રિકામાં અધૂરાં પગલા અને બાંધછોડને પરિણામે જે મુશ્કેલ અને ગૂંચવણભરી રંગભેદની પરિસ્થિતિ વધવા દેવામાં આવી છે તે આખી પરિસ્થિતિમાં કોઈ તર્કપુર:સરનું અથવા કાયમી ધોરણે સિદ્ધ કરવું, એ અશક્ય છે. મને લાગે છે કે કેટલેક અંશે અમે એવો દાવો કરી શકીએ કે હિંદુસ્તાનના ટ્રાઈબિંદુ સંબંધમાં અમે જરૂર વધુ સાડું વાતાવરણ અને એ વિષેની વધુ વિશાળ સમજણ ઉત્પન્ન કરી શક્યા હતા, અને ઘણા વર્ષો સુધી કેનિયામાં તેમજ યુગાન્ડા અને ટાંગાનીકામાં ઠીક પ્રમાણમાં વહેવારું કહી શકાય એવી કાર્યપદ્ધતિ ચાલુ રહી હતી તે અમારી સમિતિએ જે કાર્ય કર્યું હતું અને અમે જે વિગતવાર ભલામણો કરી હતી તેના પરિણામ રૂપ હતી.

એક હકીકત ત્યારે જણાઈ આવી હતી, અને આજે ત્રીસ વર્ષ પછી પણ એ ભારપૂર્વક જણાવવાની જરૂર છે: પૂર્વ આફ્રિકાના પ્રશ્નોને ખિટનના વિરોધી રાજદ્વારી પક્ષોના ઝઘડાના કારણરૂપ બનવા દેવા જોઈએ નહિ. આ સવાલમાં હું ઉદાસીન રહી શકું નહિ. કારણ કે મૂળ હિંદુસ્તાનના એવા

મારા પોતાના અનુયાયીઓની સંખ્યા પૂર્વ આફ્રિકામાં અત્યારે લગભગ પચાસ હજાર જેટલી છે, કેનિયામાં સતર હજાર, ટાંગાનીકામાં સતાવીસ હજાર, અને યુગાન્ડામાં છ હજાર. તાજેતરમાં છેક ૧૯૫૩ના જુલાઈમાં ટાઇમ્સમાં એક લેખ લખ્યો હતો એમાં મેં મારા અભિપ્રાયો દર્શાવ્યા હતા. સિદ્ધાંતની દ્રષ્ટિએ મારા એ અભિપ્રાયોમાં વચગાળાના વર્ષોમાં જે કંઈ બન્યું છે એથી કંઈ ફેર પડ્યો નથી.

મેં જણાવ્યું હતું કે “અમે જ્યાં સુધી ભેઈ શકીએ છીએ ત્યાં સુધી બ્રિટિશ પ્રબલ રંગના કે ભતિના લેદલાવ વિના પૂર્વ આફ્રિકાની પ્રબલની “ટ્રસ્ટી” છે. જ્યાં સુધી બેઉ પક્ષ વચ્ચે દ્રઢ સમજૂતી ન સ્થપાય અને બન્ને મુખ્ય રાજદ્વારી પક્ષો તેમજ ગ્રેટ બ્રિટનની પ્રબલના તમામ માહિતગાર મંડળોમાં એ ફરજના અર્થનું સાચું લાભ ન થાય ત્યાં સુધી એ ટ્રસ્ટીપણું કદીપણુ પૂરેપૂરું અમલી બની શકશે નહિ. પૂર્વઆફ્રિકાની જુદીજુદી ભતિઓનો કોઈ વર્ગ એમ માનતો હોય કે ટ્રસ્ટીઓમાં મતભેદ છે અથવા તો એમને કોઈકના તરફ પક્ષપાત છે તો, એ ભતિઓ વચ્ચે સાચી એકતા સ્થાપી શકાશે નહિ. આફ્રિકન સંસ્થાનોનું ટ્રસ્ટીપણું એ એક મોટી જવાબદારી છે, અને કિસ્મતે તેમની સામે ફેંકેલા એક મોટામાં મોટા પડકારમાં બ્રિટિશ પ્રબલ માટે સફળતા અથવા નિષ્ફળતાની કસોટીરૂપ છે.”

આ જવાબદારી કેવી રીતે અદા કરવામાં આવે છે એ તો ફક્ત સમય જ બતાવશે. પૂર્વ આફ્રિકાના આ બનાવોનાં મારાં વર્ણનના અંતભાગમાં આ વાતનો ઉલ્લેખ કરવો બહુ આનંદજનક થાય એમ છે કે ઈસમાઈલીઓની ઈમામતનો મને વારસો મળ્યો તેની અડસઠમી સાલત્રેહને પ્રસંગે કેનિયાના ગવર્નર સર એવેલીન બારિંગે જે નિવેદન બહાર પાડ્યું હતું તે અત્યંત લાગણીભર્યું માયાળુ અને સૌજન્યપૂર્ણ હતું.

૧૯૨૪ના વર્ષમાં મારા બહાર જીવનનો પરિશ્રમભર્યો અને વિવિધ પ્રવૃત્તિવાળો પાંચ કે છ વર્ષનો એક તબક્કો પૂરો થયો. તે પછી ૧૯૨૬ અથવા તો એ આસપાસના અરસા સુધી મેં મારા પોતાના અંગત અને ખાનગી જીવન પ્રત્યે જ ધ્યાન આપ્યું.

પરંતુ મને લાગે છે કે મારે એ સ્પષ્ટ કરી દેવું જોઈએ કે બહાર જીવનમાં હું એક રીતે બેતાં શોખને ખાતર જ રહ્યો છું. મેં દર્શાવ્યું છે તેમ

મારૂં બહાર જવન ઉતરો-તર ચોકકસ રીતે નક્કી કરી શકાય એવા તબક્કાઓમાં વહેંચે છે; પરંતુ વારસામાં જે ફરજો અને જે જવાબદારીઓ મને મળી છે તે ક્ષણભર પણ ઓછી થઈ નથી. ઇસમાઈલીઓના ઇમામ તરીકેનું મારૂં રાખેલા મુજબનું કાર્ય અસંખ્ય અને દૂર દૂર પથરાયેલી તેમ જ દરેક પ્રદેશમાં પોતાનો વહીવટ પોતાની બંધે ચલાવતી એવી ઇસમાઈલી જમાતોની જુદી જુદી કાઉન્સીલો અને સંસ્થાઓની બંધારણીય રીતે દોરવણી કરવાનું અને દેખરેખ રાખવાનું છે. આ ઉપરાંત કોમની હુબરો વ્યક્તિઓ સાથે હું સતત પત્રવ્યવહાર કરું છું. તેઓ તમામ પ્રકારની વિવિધ બાબતો અંગે મારી દોરવણી માગે છે અને મેં અગાઉ દર્શાવ્યું છે તેમ આ કોમ, ચીનની જંગી દિવાલથી દક્ષિણ આફ્રિકા સુધી જગતભરમાં પથરાયેલી છે. આ મારૂં કાર્ય છે અને નાનપણથી છેક ઘડપણ સુધી લગલગ સિ-તેર વર્ષ થયા મારી નિત્યની દિનચર્યાના એક નિયમિત ભાગરૂપ એ રહ્યું છે.

જા હેર જીવનમાંથી વિશ્રાંતિ

ઘોડાઓ, એમનો ઉછેર, એમની તાલીમ તેમ જ રેસીંગનો શોખ મને જીવનભર રહ્યા છે. અલખ-ત, એ શોખ મને વારસામાં મળેલી પ્રજ્ઞાલિકા, અને જે વાતાવરણમાં હું ઉછર્યો હતો, તેના એક અંશસભો છે. લાંડન અને ખીબ્લ સ્થળોએ ભરાએલાં પ્રદર્શનોમાં, ઈરાની કળાના નમૂના, પશ્ચિમની જનતાને કદાચ એ વાતનું ભાન કરાવવામાં સહાયરૂપ નીવડયા હશે કે, જે પુરાણા ઈરાની રાજવી વર્ગનો હું વંશ જ છું, તેમના જીવનમાં રમતગમતોનો હિસ્સો કેટલો ભારે અને મહત્વનો હતો. અનેક પ્રકારની, શિકાર માટેની દોડ એ એમને માટે માત્ર મનોરંજનનાં સાધનરૂપ નહોતી; એ એમને માટે જીવનભરનો મહત્વનો વ્યવસાય હતો; એમના શિકારી કૂતરાઓ, એમનાં ખાઝપક્ષીઓ અને એમના ઘોડાઓ તેઓ ઉછેરી શકે કે મેળવી શકે એવા સુંદરમાં સુંદર, ઝડપીમાં ઝડપી અને ઉમદામાં ઉમદા હતાં. મારા દાદા, એમની યુવાન વયમાં, ફોટોગ્રાફીશાહના દરખાસમાં એ સમર્થ રાજવીના લાડીલા જમાઈ તરીકે રહેતા હતા, ત્યારે એમના ખીબ્લ કેઈપણ સમકાલિનોની પેઠે તેઓ પણ ત્યારે એ સંસ્કારદંભી છતાં ખમીરવંતા સમાજમાં પ્રચલિત એવી ખુલ્લી હવાની તમામ ખેલદોડ તથા મર્દાનગીની રમતગમતોમાં પૂરેપૂરા મશગૂલ રહેતાં હતાં. એમની યાતનાઓ અને પરિભ્રમણોનો અંત આવ્યો અને એમણે મુંબઈમાં વસવાટ કર્યો એ પછી, એમણે ફરીથી કંઈક એમની યુવાનીના સમય જેવો જ જીવનક્રમ સ્વાભાવિકરીતે અને આનંદપૂર્વક અપનાવી લીધો. અને આ પુસ્તકમાં મેં પહેલાં દર્શાવ્યું છે તેમ, સમજશક્તિના ઉદયકાળથી, જે વાતાવરણમાં મેં મારાં ખાલ્યકાલ તથા કિશોરાવસ્થા ગાળ્યાં હતાં તે વાતાવરણ આવા પ્રકારનું હતું.

જ્યારે મારા પિતાનું અવસાન થયું ત્યારે તેઓ રમતગમત માટેના પ્રાણીઓનો વિશાળ અને લવ્ય રસાલો પાછળ મૂકતા ગયા હતા, જેમાં બાઝપક્ષીઓ, શિકારી કૂતરાઓ, અને લગલગ એંસીથી નેવું રેસના (શરતના) ઘોડાઓ હતા. સ્વાભાવિક રીતે મારા માતાએ આમાંના ઘણાખરાનો નિકાલ કરી નાખ્યો, પરંતુ એમણે વીસથી ત્રીસ ઘોડાઓ રહેવા દીધા; અને મારી આખી સગીરવય દરમ્યાન આ ઘોડાઓને પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાં મારા નામ અને મારા વાવટા હેઠળ રેસમાં દોડાવવામાં આવતા. મને તેમ જ મારા પિત્રાઈ ભાઈ તથા રેસીંગના ભાગીદાર આગા શમ્સુદ્દીનને મળેલી કેટલીક ફોટોનો ટૂંક ચિત્તાર મેં આ પહેલાં આપ્યો છે.

હિંદી ટર્ફ ઉપર પ્રારંભકાળથી ચાલુ રહેલાં આ અગ્રસ્થાનની એક અસર એ થઈ કે હું લગલગ વીસમે વર્ષે પહેાંચ્યો ત્યાંસુધીમાં મને રેસના શોખીન મંડળમાંના ઘણા વગદાર અને મહત્વના મિત્રો મળ્યા. આમાંના બે મિત્રો તે લોર્ડ વિલિયમ અને લોર્ડ મારકસ બેરેસફોર્ડ નામના બે ભાઈઓ હતા. તેઓ માર્કવીસ ઓફ વોટરફોર્ડના નાના પુત્રો હતા; અને ખાસ કરીને લોર્ડ વિલિયમ પોતાના અધિકારની રૂએ સમર્થ અને સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વવાળા પુરુષ હતા; એક પછી એક આવેલા લોર્ડ રિપન, લોર્ડ ડફ્રીન અને લોર્ડ લેન્સડાઉન એ ત્રણેય હિંદના વાયસરોયના તેઓ મિલિટરી સેક્રેટરી-લશ્કરી મંત્રી રહ્યા હતા. આ મહત્વના હોદ્દા ઉપર તેઓ લાંબો વખત રહ્યા હતા અને એ દરમ્યાન એમણે પોતાના દરેક ઉપરીનો વિશ્વાસ સંપાદન કર્યો હતો અને નિભાવી રાખ્યો હતો. આને લીધે હિંદુસ્તાનની મુલાકાતે આવનારા મહત્વના અધિકારીઓ અને રાજવીઓ સાથેના સંબંધમાં અને અલખત્ત હિંદુસ્તાનના દેશી રાજાઓ સાથેના સંબંધમાં લશ્કરી, સામાજિક, રાજદ્વારી અને રાજનીતિ વિષયક વગેરે ભિન્નભિન્ન અને વિશાળ કાર્યક્ષેત્રોમાં ન પડકારી શકાય એવી સ-તા અને અસર એમને પ્રાપ્ત થયાં હતાં. તેઓ બિલકુલ નિર્ભય ઘોડેસવાર હતા. એમને માટે કહેવાતું હતું કે શિકારમાં, પોલો રમતમાં તેમ જ સ્ટીપલ ચેઈઝ (ખાડી, વાડ વગેરે વટાવી જઈને ઘોડા દોડાવવાની શરત)માં પડી જવાને કારણે એમનાં શરીરનું એકેએક હાડકું ભાંગી ગયું હતું. મિલિટરી સેક્રેટરી તરીકે ચૌદ વર્ષ સુધી એ રહ્યાં તે દરમ્યાન તેઓ હિંદુસ્તાનના રેસના ઘોડાઓના એક અગ્રગણીય માલિક બન્યા હતા. એમના પોતાના ઘોડાઓ હતા તે ઉપરાંત અત્યંત ધનવાન જમીનદાર એવા દરબંગાના મહારાજ તથા અગ્રગણીય

શીખ રાજવી પતિયાલાના મહારાજ એ એ રાજવીઓની સાથે લાગીદારીઓમાં પણ તેઓ ઘોડાઓ ધરાવતા હતા. એમ હમેશાં કહેવામાં આવતું કે, યુકીઓ લોર્ડ વિલિયમના ડરથી કાંપતા રહેતા, કારણ કે ખેટીંગનાં ક્ષેત્રમાં ભારે ચમત્કારો કરવાની મુશ્કેલ કળામાં એ ભારે નિષ્ણાંત હતા. મારા નાનપણથી જ તેઓ મારા પોતાના તથા મારા કુટુંબના મિત્ર બન્યા હતા; અને જ્યારે જ્યારે તેઓ મુંબઈ આવતા ત્યારે અમે એને ઘણીવાર મળતા,

આથી જ્યારે ૧૮૯૮માં હું પહેલીવાર ઇંગ્લેંડ ગયો ત્યારે મને જણાઈ આવ્યું—અને મારી ઉમર એ જ્ઞાનથી સાનંદ આશ્ચર્ય ધાય એટલી નાની હતી—કે ઘોડાઓના ઉછેર તેમ જ સામાન્યરીતે ટર્ફ અંગેના મારા વંશપરંપરાગત તેમ જ અંગત શોખ વિષે, માત્ર રેસના શોખીન મંડળમાં જ નહિ પરંતુ ઇન્ડિયા ઓફિસમાં, રાજદરબારમાં, અને પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સના ખાનગી રસાલામાં પણ, પુષ્કળ માહિતી પહોંચી ગઈ હતી. લોર્ડ વિલિયમ ઝેરેસ ફ્રેડ અથવા એના ભાઈ લોર્ડ મારકસ એ જેમાંથી કોણે, તે હું શોધી શક્યો નથી પરંતુ કોઈક એકે ઘોડાઓના માલિક તરીકે માઈ નિશાન ઇંગ્લેંડમાં નોંધાવી દીધું હતું. એ જેઠને ખબર હતી કે હિંદુસ્તાનમાં મારા કુટુંબના રેસની નિશાનીના રંગ લીલો તથા લાલ જ હતા; ઇસમાઈલી ધ્વજના રંગો પણ એ જ છે, અને મારા પૂર્વજો જ્યારે ઇજિપ્ત તેમ જ ઇરાન એ બન્ને સ્થળે દુન્યવીરીતે સાર્વભૌમ સ-તાધિશ હતા ત્યારે તેમના ધ્વજનો રંગ પણ લીલો તથા લાલ હતો. કેટલાંક વર્ષો પછી મને જણાઈ આવ્યું કે ઇંગ્લેંડમાં મારા ધ્વજના રંગો, લીલો તથા ચોકલેટ નોંધવામાં આવેલ છે; મેસર્સ વેધરબીમાં મેં તપાસ કરી, તો એમણે જણાવ્યું કે નોંધણી કરવામાં આવી, ત્યારે લીલો તથા લાલ રંગ મળી શક્યા નહોતા; પણ લોર્ડ વિલિયમ, લોર્ડ મારકસ, કે ખીબ કોઈએ, કોણે લીલો અને ચોકલેટ રંગ પસંદ કર્યો તે તેઓ કદી કહી શક્યા નહિ. ઘણા વર્ષો પછી મારો મોટો પુત્ર લીલો તથા લાલ રંગ એકસાથે મેળવી શક્યો; અલબત્ત, એટલા વખતમાં હું પણ રંગમાં ફેરફાર કરાવી શક્યો હોત, પણ એ દરમ્યાન મારો લીલો—ચોકલેટ રંગ એટલો બધો શુકનવંતો અને જાણીતો ઘઈ ચૂક્યો હતો કે એમાં ફેરફાર કરવાનું કુનેહભયુ અથવા વહેવાર ન ગણાત. હું એટલું કહી દઉં કે, ક્રાંસમાં તેમ જ સામાન્ય રીતે યુરોપમાં, મારા રેસના નિશાનના રંગ, લીલો અને લાલ જ હતા અને રહ્યાં છે.

મને તરત જ એપ્સમ ખાતે ગ્રાંડ સ્ટેન્ડનો માનનીય સભ્ય બનાવવામાં આવ્યો. મને ચોકકસ યાદ છે કે, મારી રેસની પ્રવૃત્તિની ખરી શરૂઆત ૧૮૯૮ની એપ્સમ સ્પીંગ મિટીંગથી થઈ. એ વખતે સીટી અને સબર્બન-શહેર અને પરાંની રેસમાં પાણીદાર ઘોડા રે રોનાલ્ડની જીત થઈ હતી. મને એ વિચારથી ગર્વ થાય છે કે મેં મારા મિત્રોને કહ્યું હતું કે આ ઘોડો ઉમદા છે અને જાતવાન ઘોડાઓના ઉછેરના ઇતિહાસમાં એ મશહુર બનશે એ ચોકકસ છે—ખાસ કરીને એટલા માટે ગર્વ થાય છે કે, એ ઘોડાની ઉંમર તથા વજન જોતાં, એનો એ વિજય કંઈ વિસમ્યકારક નહોતો. ઘોડા અઠવાડિયા પછી હું ડરખી ગયો; અને ત્યાં મેં એકના છાસકના ભાવે જેદાહ નામના ઘોડા ઉપર એક પાઉન્ડની નાનકડી ખેટ લગાવી. મારી ખેટ એકના છાસકના ભાવની હતી, તેમ છતાં ઘોડો દોડ્યો ત્યારે એના ઉપર એકના એકસોનો ભાવ બોલાયો હતો, અને પછી બધાની અબજયખી વચ્ચે એ ડરખી જીતી ગયો. એનકલોઝર (બેઠક માટેની ખાસ જગ્યા)માં મારા મિત્ર પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ મને જોઈ ગયા અને દૂરથી હસીને મને કહ્યું કે જેદાહ નામનો ઘોડો તો નિશક તમારો જ હોય એ બરાબર છે.

એસ્કોટ ખાતેનો શાહી પરિવારનો ચંદ્રક પચાસ વર્ષથી એ વધારે સમય સુધી મારી પાસે રહ્યો છે; આ ચંદ્રક પ્રથમ મને મહારાણી વિક્ટોરિયાએ આપ્યો હતો, અને પછી એ ચંદ્રક ઉત્તરોત્તર શહેનશાહ સાતમા એડવર્ડ, શહેનશાહ પાંચમાં જ્યોર્જ, શહેનશાહ છઠ્ઠા જ્યોર્જ અને મહારાણી એલિઝાબેથ બીજાં તરફથી મને ફરીફરીને અર્પવામાં આવ્યો છે.

પરંતુ, શરૂઆતથી જ રેસ માટેનો મારો રસ કામચલાઉ કે માત્ર દેખાવ પૂરતો રહ્યો નથી. ૧૮૯૮થી ઈંગ્લેન્ડમાં અથવા તો યુરોપ ખંડમાં મેં રેસની મિટીંગોમાં જવા માંડ્યું હતું અને ત્યાં જઈને હું ઘોડાઓના ફાર્મનું કાળજીપૂર્વક નિરીક્ષણ કરતો. હિંદુસ્તાનમાં મુંબઈ, પૂના અથવા કલકત્તામાં, બની શકે ત્યાં સુધી કદી હું રેસમાં જવાનું ચૂકતો નહિ.

૧૯૦૫માં ફ્રાંસ ખાતે એ વખતના એ દેશના ઘોડાઓના અગ્રગણ્ય માલિક મિ. ડબ્લ્યુ. કે. વેન્ડરબિલ્ટની મને ઓળખાણ થઈ. મારા કરતાં તેઓ ઘણી મોટી વયના હતા, તેમ છતાં એમણે પોતાના રેસના જંગી તબેલાઓના વહીવટનો બધો ભેદ મને ખાસ રસપૂર્વક બતાવી દીધો. એમણે પોતાના

“પ્રૌઢનર” વિલિયમ ડયુકની મારી સાથે ઝોળખાણ કરાવીને એને ખાસ તાકીદ કરી કે “ન્યારે પણ એમને મરણ થાય ત્યારે એમને તબેલામાં આવીને ઘોડાઓની ટ્રાયલ તેમ જ તાલીમ જોવા દેવી.” મિ. વેન્ડરબિલ્ટે મને કહ્યું: મને લાગે છે કે તમને મારાં ઘરમાં છૂટથી આવળ કરવામાં જેટલો આનંદ આવે એ કરતાં વધારે આનંદ મારા તબેલાઓમાં છૂટથી આવળ કરવામાં આવશે.”

ન્યારેન્યારે હું પેરિસમાં હોઉં ત્યારે હું મેશાં વિલિયમ ડયુક પોતાને કોઈક મહત્વની ટ્રાયલ લેવડાવવાની હોય તો મને સંદેશો મોકલાવતા, અને ઘણીવાર વહેલી સવારે હું તબેલાઓમાં જઈને ટ્રાયલનું નિરીક્ષણ કરતો.

૧૮૯૮થી તે પહેલું વિશ્વયુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું ત્યાં સુધીનાં સાંજ વર્ષ દરમ્યાન, હું યુરોપમાં ઘોડાની રેસ, ઉછેર અને તાલીમનું નિરીક્ષણ કરતો, પરંતુ જાતે એમાં કોઈ જાતનો સક્રિય ભાગ લેતો નહોતો. પરંતુ એ દરમ્યાન કેટલાક પાણીદાર ઘોડાઓ જોઈને મારી કલ્પના ઉદ્દિપ્ત થઈ હતી અને એની સચોટ છાપ હજીએ મારા મનમાં રહી છે; અલબત્ત, ખીજા કેટલાક ઘોડાઓ એટલા જ ઉમદા, સારા અને સફળ હતા, પરંતુ તેઓ અને તેમનાં કાર્યો આવી જ રીતે મારી સ્મૃતિમાં અંકિત થયાં નથી. બિલકુલ અચકાયા વગર હું કહી શકું છું કે ઈંગ્લેંડમાં મેં જોયેલા બધા ઘોડાઓમાં, ટેટ્રાય અને સ્પીઅરમીન્ટ એ જ જ ઘોડાઓએ મારા મનપર સૌથી ભારે છાપ પાડી હતી. મેં ઈંગ્લેંડમાં સેપ્ટર અને પ્રિટી પોલી જેવી ઘોડાઓ અને આર્ડપેટ્રીક અને સનસ્ટાર જેવા ઘોડાઓ, તથા ફ્રાંસમાં સાર્ડનાપેલ જેવા ઘોડાને જોયા છે. મેં જોયેલી ઘોડાઓમાં સેપ્ટર અને પ્રિટી પોલી એ જ જ ઘોડાઓ એવી છે જેમને ગુણમાં અને સ્વભાવમાં ઉપર જણાવેલા પેલા ઉમદા ઘોડાઓ સાથે સરખાવી શકાય. કોઈપણ નરજાતિના ઘોડાની સરખામણીમાં ઊભી રહી શકે એટલાં પ્રમાણમાં એ બન્ને ઝડપી, તાકાતવાન, શરીરે રૂપરૂપ તથા દમ ધુટી શકે એવી હતી; એ ઘોડાઓ એટલી બધી સારી હતી કે એ બન્ને પાંચ વર્ષની થઈ ત્યાં સુધી તેમને શસ્ત્રમાં દોડાવવામાં આવી હતી, અને ઈંગ્લેંડના જાતવંત ઘોડાના ઈતિહાસમાં તેમના વંશજો મશહુર બની ગયા છે. પરંતુ, સામાન્ય રીતે જોતાં, એમાં કોઈ સંદેહ નથી કે કાળજીપૂર્વક ઉછેરવામાં આવેલા

ઘોડાની ઔલાદમાં ઘોડો એ ઘોડી કરતા વધારે ચડિયાતો હોય છે. ઇંગ્લેંડમાં સ્પીઅરમીન્ટ અને ટેટ્રાએ અને પ્રેસ્ટીજ નામના એક આગળ તરી આવતા ફ્રેંચ ઘોડાએ મારાં મન પર પોતાની શક્તિની જે કાયમી છાપ પાડી હતી તેવી છાપ આમાંની કોઈપણ ઘોડીએ પાડી નથી. મેં જોયેલા રેસના બધા ઘોડાઓમાં સૌથી વધારે છાપ પાડે એવો ઘોડો પ્રેસ્ટીજ નહોતો એ વિષે મને લેશ માત્રે ખાતરી નથી. પ્રેસ્ટીજની સાથેસાથ મેઈન્ટેનોન નામનો એક ખીજો ઘોડો પણ મિ. વેન્ડરબિલ્ટ પાસે હતો અને વારંવાર એ બન્નેને સાથે દોડાવીને એમની કસોટી કરવામાં આવતી. મેઈન્ટેનોન સરસ ઘોડો હતો અને ફ્રેંચ ડરબી પણ એ જીત્યો હતો, પણ ઝડપી દોડમાં એ પ્રેસ્ટીજની નજીક વીસ ડગલાં સુધી પણ જઈ શકતો નહિ. બન્નેને તાલીમ આપનાર વિલિયમ ડયુકે મને વારંવાર કહ્યું હતું કે એના પર ગમે તેટલું વજન મૂકવામાં આવે, એ વજન ત્રણ સ્ટોન જેટલું હોય તો પણ, એ બન્ને ઘોડાઓ સાથેસાથ દોડી શકવાનાં નથી. દુર્ભાગ્યે એક પણ મહત્વની શરતમાં પ્રેસ્ટીજને દાખલ કરવામાં આવ્યો નહોતો; જો એને દાખલ કરવામાં આવ્યો હોત તો બહુ સહેલાઈથી એ જીતી જાત. એ કદી હાર્યો નહોતો, અને એ ધીમી સ્વાલ ચાલ કદી છોડતો નહિ, કારણ કે એની પાસે કેટલી ગુપ્ત શક્તિ પડી છે અને એ શક્તિનાં દર્શન કરાવવાનો કોઈ એને પ્રસંગ આપે તો એનું દર્શન એ કરાવી શકે એમ છે એનું કોઈને ભાન હોય એમ લાગતું નહોતું. એની પ્રભાતની દોડ માટે પણ આમ જ કહી શકાય. એના પર સવારી કરનાર જોકીઓ ડયુકને કહેતા કે એને એની તાકાતના એક અંશ જેટલા પ્રમાણમાં પણ પૂરજોશમાં દોડાવતાં ખરેખર અમને ખીક લાગે છે કે રખે અમને લઈને તે ભાગવા જ માંડશે. એ ઉમદા ખવાસનો ઘોડો હતો; અને આજ સુધી હું એ સમજી શક્યો નથી કે મિ. વેન્ડરબિલ્ટે એના કરતાં ઘણા ઓછા શક્તિશાળી ઘોડાઓને ઔલાદ વધારનાર ઘોડા તરીકે રહેવા દઈને એને ખૂબ સોંઘામાં શા માટે વેચી નાખ્યો હશે? એ સાચું છે કે, પ્રેસ્ટીજને માટે સારી ઘોડીઓ કદી મળી શકી નથી, આમ છતાં એ સાર્ડનાપેલનો જન્મદાતા હતો. ગ્રાન્ડ પ્રિક્સ દ પેરિસ અને ફ્રેંચ ડરબી તરતમાં જીતીને, સાર્ડનાપેલ ન્યારે એની કીર્તિ અને શક્તિને શીખરે પહોંચ્યો, ત્યારે પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ આવી પડ્યું. મેં અગાઉ જણાવ્યું છે તેમ, તે વેળા હું આફ્રિકામાં હતો. હું ન્યારે યુરોપ પાછો ફર્યો ત્યારે બધી રેસીંગ હુકીકતમાં

અંધ પડી ગઇ હોય એમ મને જણાયું; હું પોતે પણ મેં અગાઉ વર્ણવ્યા છે તે બનાવો તથા કાર્યોમાં ગળાબૂડ ડૂબેલો હતો. એપ્સમ ખાતે ૧૯૧૬માં લડાઇ પછીની પ્રથમ ડરબી રેસ રાખવામાં આવી ત્યાં સુધી હું રેસકોર્સ પર ગયો નહોતો કે મેં રેસના ઘોડાઓનો અભ્યાસ પણ કર્યો નહોતો. ત્યારથી તે ૧૯૨૧ સુધી ઇંગ્લેંડ, ફ્રાંસ, બેલ્જિયમ, ઇટલી, હિંદુસ્તાન કે ઇન્ડિયાનાં. પણ હોઈ ત્યાં દરેક મહત્વની રેસમાં જવાની ટેવ મેં ફરી આણી કરી. કેટલાએ વખતથી, ઓગણીસમી સદીના છેલ્લા દશકામાં; યુરોપમાં કેટલાક ઘોડાઓ રાખવાનું મેં નક્કી કર્યું હતું, પરંતુ મારા પ્રિય અને ંહાલા પિત્રાઈ ભાઈ આગા શમ્સુદ્દીન, જેમની સાથે મેં ૧૯૧૦માં યુરોપ ખાતે તબેલો રાખવાનો ઇરાદો રાખ્યો હતો, તેમનાં અવસાનને લીધે આ વિષેની મારી બધી આશાઓ અને વિચારોનો અંત આવ્યો.

એ પછી ૧૯૨૧ની વસંતઋતુના એક દિવસે મિસિસ એડવિન મોન્ટેગ્યુને ઘેર ભોજન પ્રસંગે, મારી બાલુમાં પ્રિટનના માણ વડાં પ્રધાનનાં પુત્રવધૂ અને મિસિસ ન્યોર્થ લેમ્બટનનાં બહેન મિસિસ એસકિવથ, બેઠાં હતાં. અમારી વચ્ચે ઘોડાઓ વિષે વાતચીત નિકળતાં, એમણે મને ઇંગ્લેંડમાં રેસીંગ અને જાતવાન ઘોડાઓ ઉછેરવાનું કામ હાથ ધરવા માટે બને તેટલા ભારપૂર્વક આગ્રહ કર્યો.

એમણે મને પૂછ્યું: “તમે મારા બનેલી ન્યોર્થને બોલાવીને તમારે માટે થોડીક ઘોડીઓ અને વછેરાંઓ ખરીદ કરવાનું એમને કેમ કહેતા નથી?”

રિટ્ઝમાં મારા ઓરડામાં જઈને ન્યોર્થ લેમ્બટનને મને મળી જવા માટે મેં ચિઠ્ઠી લખી. અમારી વાતચીતનું ફળ આવ્યું. એમણે બાણીતા આર્મ્સ્ટ્રોંગ સ્ટ્રોપાર્ટસમેન રીચાર્ડ ડાવસન સાથે મારી ઓળખોણ કરાવી, અને મારા ઘોડાઓને તાલીમ આપવાની એમને લલામણ કરી, અને પોતે મારે માટે થોડાંક વછેરાંઓ ખરીદ કરવાનું કબૂલ કર્યું. પેરિસ પાછા કરીને મેં વિલિયમ ડ્યુકને બોલાવ્યો. એના શેઠ મિ. વેન્ડરબેટ્ટનું અવસાન થયું હતું, એટલે તે બીબાં કોઈને ત્યાં કામ કરવા માટે સ્વતંત્ર હતો. મારે માટે એણે ફ્રાંસમાં વછેરાંઓ ખરીદ કરીને તેને તાલીમ આપવા માંડી; ઇંગ્લેંડમાં મિ. લેમ્બટન ખરીદી કરતા અને મિ. ડાવસન તાલીમ આપતા. ત્યારપછી મેં બને ડ્યુલીફ અને શેફેલ્ડ ખાતે વેચાવા માટે અવવાં વછેરાંઓની જાતલાત

વિષે અભ્યાસ કરવા માંડયો. ડોક્ટરેસ્ટરના વહેરાંઓમાંથી મેં ખાસ એક વહેરીની પસંદગી કરી. એ વહેરી અને ખીજી ઘોડીઓથી, મેં મારા તબેલાની શરૂઆત કરી, અને એ વહેરીનું નામ મેં ટેરેસીના રાખ્યું. એ જ વખતે આ જ વહેરીના જનક ટ્રેસરીથી થયેલો ખીજો એક વહેરો મારા ધ્યાનમાં આવ્યો; લેમ્બટનને મેં તાર કર્યો અને ડાવસનને એ વહેરો ખરીદવા માટે તાત્કાલિક લખી જણાવ્યું. એ વહેરો તે ખીજો કોઈ નહિ પણ ૧૬૨૩ની ડરબીમાં જીત મેળવનાર મારો પહેલો ઘોડો પેપીરસ હતો. મિ. લેમ્બટનને એ ઘોડો ગમતો નહતો, એ એમને ઘણા નાનો અને ઢીમચા જેવો લાગતો હતો.

આ પરથી દેખાઈ આવે છે કે, જો કોઈપણ વહેરાના પગ મજબૂત હોય, અને એ રાક્ષસ સરખો મોટો કે વામનજી સરખો નાનો ન હોય, ત્યાં સુધી તો, એના દેખાવ કે આકાર ઉપર આધાર રાખીને આપણે ચાલવું ન જોઈએ. વહેરાની પરિક્ષા કરવા માટે, એના ઉછેરની સૌથી મહત્વની વાત ઉપરાંત, હું એક ખીજો પ્રશ્ન પણ વિચારું છું: એ બહુ ઊંચો અને વજનહાર થશે કે એ કદી ટટુ કરતાં વધારે મોટો નહિ થાય? એના પગ તાલીમ માટેની ગેલઅપ વગેરેની સખ્ત કસરતો સહન કરી શકે એવા મજબૂત છે ખરા કે ?

સામાન્ય લોકોને રેસીંગમાં ઘણો રસ હોય છે; તેઓને પોતાની પસંદગીના ઘોડા હોય છે, તેઓની પોતાની પસંદગી અને નાપસંદગી હોય છે, પરંતુ શરતના ઘોડાને તાલીમ આપવાની કળાના મૂળતત્વનું જ્ઞાન ઘણા ઓછાને હોય છે. મૂકકાખાજને આપવામાં આવતી તાલીમ પાછળ જે ઉદ્દેશ રહ્યો હોય છે ખરાખર તેવો જ ઉદ્દેશ આમાં પણ હોય છે. તમારો મૂકકાખાજ, તમારો કુસ્તીખાજ, તમારો વેઈટલીફ્ટર-વજન ઊંચકનાર એ સૌ, સંભાળપૂર્વક વિચારીને નક્કી કરવામાં આવેલી યોજના પ્રમાણે, દરરોજ સ્નાયુઓની લિન્નલિન્ન પ્રકારની કસરત તથા હલનચલન દ્વારા, આખરી કસોટીના દિવસો માટે, પોતાનાં આખાં શરીરને, જ્ઞાનતાંતુઓને, સ્નાયુઓને તેમ જ સામનો કરવાની તથા સહન કરવાની પોતાની શક્તિને, સંપૂર્ણ રીતે વિકસાવી, ઊંચામાં ઊંચી કક્ષાએ પહોંચાડીને, તૈયાર કરે છે.

અમુકવસ્તુ, કોઈપણ કસરતખાજ પહેલવાન માટેની પદ્ધતિપૂર્વકની અને

શાસ્ત્રીય પ્રકારની કસરતો છે તેવી કસરતો ઘોડાને માણુસની જેમ સૂવાડીને કરાવવાનો કોઈ પ્રશ્ન જ નથી. ઘોડાના સ્નાયુઓને—અને એ સ્નાયુઓને શક્તિદ્વારા કાર્યક્ષમ બનાવનાર જ્ઞાનતાંતુઓને—મજબૂત બનાવવાનો ક્ષત એક જ માર્ગ છે, અને તે માર્ગ છે એને ચલાવવાનો, દોડાવવાનો અને જરૂર જણાય તો, અમુક પ્રમાણમાં છલંગ મરાવવાનો. જેમ મેડીસન સ્કેવર ગાર્ડનની રીંગમાં દાખલ થાય ત્યારે સારામાં સારી શારીરિક હાલતમાં હોય એવો જ ઈનામ માટે હરિક્ષાઈ કરનાર મૂકકાબાજ જીતી શકે છે, તે જ પ્રમાણે પોતાની રેસીંગની કારકિર્દીના સૌથી મહત્વના દિવસે ઘોડાઓ પણ વધુમાંવધુ શારીરિક શક્તિ મેળવીને, જ્ઞાનતાંતુની વધારેમાં વધારે સ્ફૂર્તિવાળા તેમ જ ચેતનવંતા અને તાબા અને એ રીતે તેમને માટે આ કસરતોની યોજના કેવી રીતે કરવી તેની જેને જાણ હોય છે તેને જ મોટો તાલીમ આપનાર કહી શકાય.

૧૯૨૨માં ઈંગ્લેંડનાં અને ફ્રાંસનાં રેસનાં મેદાનોમાં મારાં નિશાન પહેલવહેલાં દાખલ થયાં ત્યારથી માંડીને ૧૯૫૨ સુધીનાં ત્રીસ વર્ષનાં, યુરોપીય રેસમાં રસ લેનારાઓ તેમ જ ઘોડાઓ વિષેનાં મારાં સંસ્મરણો, લિન્નલિન્ન પ્રકારનાં અને અનેક છે.

મારા સ્મૃતિપટ પર અનેક મહાન અંગ્રેજ, અમેરિકન અને ફ્રેંચ સ્પોર્ટ્સમેન, એમની તમામ વ્યક્તિગત ખાસિયતો તેમ જ દ્રષ્ટિબિંદુઓ અને સ્વભાવની વિચિત્રતાઓ સહિત, આવે છે અને જાય છે. દાખલા તરીકે, મને તરતજ યાદ આવે છે શ્રીલાડેલ્ફીઆવાળા મિ. જોસેફ વાઈડનર, અમેરિકન ઘોડાઓના માલિકોમાંના મારા એક સૌથી નિકટના અને માયાળુ મિત્ર. ઘોડાના ઉછેરના વિષયમાં, ખાસ કરીને એમની ઔલાદની ખાખતમાં, નર કરતાં માદાનાં મહત્વ વિષેના, એમના અભિપ્રાયો બહુ ચુસ્ત હતા. એકવાર મેં એમને કહ્યું કે, પિતૃપક્ષ કરતાં માતૃપક્ષનું મહત્વ ઘણું વધારે છે એવી તમારી ખાતરી હોવાથી, તમે જે માનવીઓની ખાખતમાં તમારા સિદ્ધાંતો લાગુ પાડો તો, કોઈપણ કુટુંબના જીવાન પુરુષો વાઈડનર કુટુંબની કન્યા સાથે ન પરણે તો એમનું કુટુંબ ઝડપથી અધોગતિ પામે. મેં કરેલી મજાક સરખિપૂર્ણ હતી ખરી? ગમે તેમ પણ, એ સાંભળીને તેઓ સજ્જનને છાજે એવી રીતે હસ્યા.

પિતાનું મહત્વ ઘણું ઓછું આંકીને માતાને મહત્વ આપનાર એવા મારા ખીબા મિત્ર સહગત લોર્ડ વેવટ્રી હતા. લોર્ડ વેવટ્રી તો મારી જાણમાં

આવેલા ખીબા કોઈના કરતાં પણ આ વિષયમાં એમ માનતા કે જે તમારી પાસે સારી ઘોડીઓ હોય તો કેવા પ્રકારનો ઘોડો એને માટે તમે લઈ આવો છો એ જોવાની કંઈ જરૂર નથી. મારો પોતાનો મત એવો છે કે નર તેમ જ સ્ત્રી બંને દ્વારા તમારે સારામાં સારી અને સૌથી અનુકૂળ એવી ઔલાદ રેદા કરવા માટે યત્ન કરવો જોઈએ. એક જ જાતના તેમ જ જુદી જુદી જાતના ઘોડા ઘોડીઓ દ્વારા ઔલાદ ઉત્પન્ન કરીને સિદ્ધાંતની દ્રષ્ટિએ તેને ખંને તેટલી સંપૂર્ણ બનાવવી જોઈએ. અમુક વછેરો પોતાની જનેતા અથવા માતૃપક્ષના એના મોટા ભાગના વડવાઓ જેવા થાય છે કે પોતાના જનક અથવા પિતૃપક્ષના મોટા ભાગના વડવાઓના જેવા ગુણ ધરાવતો બને છે, તેના ઉપર સફળતાનો આધાર રહે છે. આ પ્રમાણે સગાભાઈ હોય એવા બે ઘોડાઓમાં એ બંને તદ્દન એક સરખા જોડિયા ભાઈ ન હોય તો, એક સરખા કે ભિન્ન પ્રકારના તેઓના લક્ષણો હશે કે કેમ તે કહેવું સંભવિત નથી. એકમાં પિતૃપક્ષના વડવાઓના ગુણો દેખાય અને એ ઘણા ઉમદા ઘોડો બને; ખીબામાં માતૃપક્ષના વડવાઓના ગુણો આવે અને એ હલકા પ્રકારનો ઘોડો નીકળે. ખીજે પક્ષે બંને ઘોડાઓમાં અથવા બંનેમાંથી એકમાં જનેતા અથવા જનકના માતૃપક્ષના ગુણો ઊતરી આવે અને એ નિષ્કૂળ બને. આમ પુષ્કળ અભ્યાસ પછી તેમ જ ઘણા અનુભવને આધારે સંભાળપૂર્વક વિચાર કરીને, હું એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યો છું કે, આ બધું નર્સીબ ઉપર આધાર રાખે છે, કારણ કે દુનિયામાં ઊંચામાં ઊંચી ઔલાદનો ઘોડો, એના ભાઈ અથવા બહેને, ગમે તેવી સિદ્ધિ મેળવી હોય તે છતાં પણ, જરાયે સારો નીવડશે કે કેમ, એ અગાઉથી કહેવું તદ્દન અશક્ય છે.

શ્રોડીક ઉમદા ઘોડીઓ ખરીદી લેવાનું મેં મિ. લેમ્બટનને જણાવ્યું અને એમણે પોતે મુમતાઝ મહાલ અને કોસ જેવી કેટલીક સુંદર ઘોડીઓ શોધી કાઢી; તેમ જ ડાયોક્લિન અને સાલ્મન ટ્રાઉટ જેવા બે સરસ વછેરાઓ પણ એમણે મેળવી લીધા. મારી ખાતરી છે કે, મને તરત જ જે સફળતા મળી તેનું કારણ એ છે કે, મારી યુરોપિયન રેસીંગ કારકિર્દીની શરૂઆત, મેં મારા ઘોડાની સંભાળ લેવા માટે, વિલિયમ ડયુક અને રીચાર્ડ ડાવસન, એ સર્વકાળના બે મોટામાં મોટા ટ્રેઈનરો વડે કરી.

આજે પણ રીચાર્ડ ડાવસન જેટલા જ શક્તિશાળી ટ્રેઈનર હોયાત છે એમાં શક નથી. પરંતુ ઈટલીના મેડમ ટેસીઓને આદ કરતા એમના જેટલી

દ્રઢ હિંમત કોઇનામાં હોય એમ હું ધારતો નથી. ડાવસનનો એક મોટો ગુણ એ હતો કે પોતાનો ઘોડો, પોતાના જીવનના સૌથી મહત્વના પ્રસંગને માટે સંપૂર્ણ સ્ફૂર્તિવાળો અને સારામાં સારો અને, એ માટે કોઈપણ જોખમ ખેડતા એ અચકાતા નહિ. આને મેં જે બધું સાંભળ્યું છે તે મુજબ, ઇંગ્લેંડમાં તેમ જ મોટા ભાગના ફ્રેંચ ટ્રેઈનરોમાં, જે પદ્ધતિઓ પ્રચલિત છે, તે એ કરતાં ઘણા હળવા પ્રકારની છે. સામાન્યરીતે ડાવસન અને ડયુકની તેમ જ હું જેને સૌથી મોટો ટ્રેનર માનું છું તે, ફ્રેન્ક બટર્સના કરતા હમણાના ટ્રેનરો પોતાના ઘોડાઓના સંબંધમાં ઘણી છૂટછાંટ મૂકે છે. અત્યારે તો ખૂબ લાલનપાલન કરવામાં આવે છે અને એમને વધારે પડતા નાબુક બનાવી મૂકવામાં આવે છે. લગભગ બધા જ ટ્રેઈનરો હાલના આ પ્રચલિત બનેલા અભિપ્રાય મુજબ આવે છે એટલે એમાં કોઈ મોટો ફેર પડતો નથી, પણ એમાંનો કોઈપણ જો મેડમ ટેસીઓ અથવા અગાઉના કડક માણસો સામે આવીને ઊભો રહે તો તે બહુ ઊતરતી કેટીનો છે એમ જણાઈ આવ્યા વગર રહે નહિ. એ માટે કારણ એ આપવામાં આવે છે કે, જૂના વખતમાં તાલીમ લેતા લેતા ઘણા ઘોડાઓ થાકને ક્ષીધે લાંગી પડતા. મને કહેવામાં આવ્યું છે કે, જૂના જમાનાના એક સૌથી મોટા ટ્રેઈનર ગીલ્બીને, ડરબીના થોડા જ દિવસ પહેલાં, જે ઘોડી વડે એ શરત જીતવાની પોતે આશા રાખી હતી તે ઘોડીને તૈયારી કરાવવામાં છેક ડીલ્લી પાડી દીધી હતી. ગીલ્બીનેને એથી જરાપણ અસ્વસ્થતા થઈ નહોતી; માલિકની એણે માફી પણ માગી નહોતી. એણે સાચું જ કહ્યું હતું કે, જે દોડની કસરત કરતા એ ઘોડી લાંગી પડી તે જો એની પાસે ન કરાવી હોત તો એ કદાપી ડરબી જીતી શકી ન હોત અને ઓછી તૈયારી કરીને ચોક્કસ હાર મેળવવા કરતા જીતવા માટે દરેક પ્રકારનું જોખમ ખેડવું એ માફકામ છે.

૧૯૩૧થી મને ટ્રેઈનર તરીકે મિ. ફ્રેન્ક બટર્સ મળ્યા એ માફક મોટું સફલાચ્ય હતું. મારા કુટુંબીજનોને એમને માટે ખૂબ જ સફલાવ છે. મિ. બટર્સ આપણે મળવાની આશા રાખીએ એવા એક સૌથી ખુશમિલ્લજ આદમી છે. એમનો સ્વભાવ હીરા જેવો સાફ ને નિર્મળ હતો, પરંતુ હીરાની સખ્તાઈ એમનામાં ન હતી. તેઓ દુનિયાના એક મોટામાં મોટા અને સફળમાં સફળ ટ્રેઈનર હતા. પોતાની કારકિર્દીની શરૂઆત એમણે ઓસ્ટ્રિયા અને હંગેરીમાં કરી હતી અને થોડા જ વખતમાં, પોતાના ધંધામાં ઊંચ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું એ પછી એ ડેરી ગયા અને ત્યાં પણ અત્ય સમયમાં એ ટોચ પર

પહોંચી ગયા. ત્યારબાદ લોર્ડ ડરબીના ઘોડાનું કામકાજ એમણે સંભાળી લીધું, અને ફેરવે અને એવા ખીબ ઘોડાઓ વડે એ કેટલાએ વર્ષો સુધી ખ્રિટનમાં અગ્રગણ્ય ટૂંધનર બન્યા અને પોતાના પેટ્રોને અગ્રગણ્ય માલિક બનાવ્યા. લોર્ડ ડરબીને છોડીને એ મારી પાસે આવ્યા ત્યારે પરિસ્થિતિ તરત બદલાઈ ગઈ અને ઘોડાના માલિક તથા ઉછેરનાર તરીકે હું ફરીથી આગલી હુરોબમાં આવી ગયો. મારે માટે એમણે બહેરામ, મહેમુદ, તહેરાવ અને ફીરહોશી જેવા ખમીરવંતા ઘોડાઓની પરખસ, તેસ જ ખીબ એ વર્ષના ધણા ઉમદા વહેસએ તાલીમ આપીને તૈયાર કર્યાં. ઉમદા ઘોડાઓની બાબતમાં એમને મળતી સફળતા કરતાં વધારે આશ્ચર્યકારક તો સામાન્ય પ્રકારના ઘોડાઓ પાસે જે રીતે તેઓ કામ લેતા તે રીત હતી. કોઈપણ ઘોડા પાસે, એનાથી થઈ શકે એટલું સારામાં સારું કામ કઢાવવાની, એમનામાં અજબ કુનેહ હતી.

કેટલીક બાબતમાં, બટર્સ અને ડયુક બન્ને સરખા હતા, ખાસ કરીને આવાતમાં કે એમની પાસે વહેરાઓ આવતા તેના દેખાવ સંબંધી ખારીક હકીકતોને ખીબ ધણા ટૂંધનરો જેટલું મહત્વ આપે છે તેટલું એ એમાંથી એકેય આપતા નહિ. મિ. ડયુક તો જે લોકો વહેરાઓના આકાર, દેખાવ, ઘાટ પરથી તેમની પસંદગી કરતા તેની બિનજરૂરી મજાક પણ બિડાવતા; તેઓ માનતા કે કોઈપણ વહેરો, જે એને બરાબર તૈયાર કરવામાં આવે, અને એ કુદરતી રીતે જ તંદુરસ્ત અને સ્ફૂર્તિવંત હોય, અને સૌથી વધારે તો એનામાં આરામ તથા નિંદ્રા લેવાની શક્તિ હોય, તો એ ખીબ કોઈપણ વહેરાના જેટલો જ સારો ગણી શકાય. તેઓ મારા માટે વહેરાઓ ખરીદતી વેળા તેઓનું ખારીકાઈથી નિરીક્ષણ કરવાની તસ્દી કદી લેતા નહિ. ખરું જોતાં એ વિષે તેઓ ખીજવાર વિચાર પણ કરતા કે નહિ એની મને શંકા છે. સિલામ ચાલતું હોય અને જેને માટે એમણે ખીટ લગાવી હોય તે વહેરો મેળવવામાં એ નિષ્ફળ જતા, તો પણ, એ કદી નિરાશ થતા નહિ. પણ એ વસ્તુને હુસી કાઢતા અને કહેતા કે ખીબે વહેરો કેદાચ આથી પણ સારો મળશે. એમને મન તો આ બધું હેટની અંદર આંકડા લખીને ચિઠ્ઠીઓ મૂક્યા બાદ તેને ખેંચી કાઢવા જેવું હતું. અલબત્ત, આ ઉપરાંત તાલીમ આપવાની પોતાની પદ્ધતિમાં સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા પણ એમનામાં હતી. એમને પોતાના વહેરાઓમાં નહિ પરંતુ પોતાની જાતમાં શ્રદ્ધા હતી. ઘોડાની તબિયત અને

સ્કૂલિંગ ટકાવી રાખવા માટે તેઓ, સામાન્ય રીતે લોકો વાપરતા થયા તેના કરતાંયે ઘણા વખત પહેલાથી વિટામિન અને ખીણ કુદરતી પદ્ધતિને ઉપયોગ કરતાં. ડ્યુકના શનુઓ ઘણાં હુતાં, અદેખાર્થ એ એમની દુશ્મનાવટનું કારણ હતું. જેમનાં ભારે કિંમતના વછેરાઓને, ડ્યુકના સસ્તામાં ખરીદાએલા ઘોડાઓ વડે હાર મળતી, તેઓ એવું સૂચન કરવા પ્રેરાતા કે, એ પોતાના ઘોડાઓને કંઈક માદક પદાર્થ ખવડાવે છે. આના કરતાં મોટું જુડાણું ખીણું કોઈ હોઈ શકે નહિ. એ હુસી પડતા અને મને કહેતા કે, “હું જે માદક ખોરાક દરેક ઘોડાને ખવડાવું છું તે આ છે: ઊંચામાં ઊંચી ભતનાં ખોરાક, પુષ્કળ પ્રમાણમાં તાજાં ઘાસચારા, તાજાં વિટામિન, તખેલામાંની પુષ્કળ તાજી હવા અને સખત કામ.”

એ દિવસોમાં તાલીમ માટેની ક્રાંસની જમીનો ઘણી ખરાબ હતી, જે કે મને કહેવામાં આવ્યું છે કે હુમણા હુમણા એ ઘણી સુધરી ગઈ છે. આથી ડ્યુકને વધતે ઓછે અંશે રેસના મેદાનમાં પોતાના ઘોડાઓને તાલીમ આપવી પડતી. એમણે એક આદરણીય ધોરણુ રાખ્યું હતું: જે દેશમાં તાલીમ આપવા માટે જમીન મળવી અશક્ય હોય, ત્યાંના લોકોએ કોઈપણ ઘોડા વિષે જ્યાં સુધી એકવાર પણ એણે, પોતાની સાચી શક્તિ દર્શાવી ન હોય, ત્યાં સુધી કોઈપણ નિર્ણય કરવો એ ઉચિત નથી; ત્યારબાદ એની શક્તિ તેમ જ કાર્યમાં ભારે અણસરખાપણું જેવામાં આવે તો એ, જાહેર હિતની વિરુદ્ધ છે. અને આ રીતે હોડનારા ઘોડાને કોઈપણ સારા પ્રેરનર ન રાખતા તેને ઘોડારમાંથી હાંકી કાઢવો જોઈએ. એકવાર ઘોડાની શક્તિ પ્રદર્શિત થયા પછી એ શક્તિ ઘોડામાં દ્રઢતાપૂર્વક જળવાઈ રહેવી જોઈએ. પરંતુ તાલીમ માટે નકામી એવી જમીન પર ઘોડાને હોડાવીને, માલિક અથવા પ્રેરનર, એની શક્તિ હુણી નાખે, એવી આશા રાખવાને લોકોને અધિકાર નથી.

આથી વિરુદ્ધ કેન્ક અટર્સને પોતાના ઘોડાઓને તૈયાર કરવા માટે કદી પણ રેસની જરૂર લાગી નહોતી. એમના બે વર્ષના વછેરાઓમાં જે જીતવાની તાકાત હોય તો, મેદાનમાં જતા વારને પહેલી જ વખત તે જીત મેળવતા. ઢાખલા તરીકે વિખ્યાત ઘોડો અહેરામ ડરબીમાં હોડતા પહેલા કૂકત એક જ રેસ-ટુ થાઉઝંડ ગીની-બે હજાર ગીની-માં હોડયો હતો અને જેમ ડરબીમાં, તેમ એ રેસમાં પણ, એ નિરાંતે, મહેલાઈથી જીતી ગયો. આંખ ખોલવા માટે, બે ત્રણ ક્લોટીઓની ઉપાધિમાં એને બિતરવાતું નહોતું.

મેં ઉછેરેલા ઘોડામાં સારામાં સારો ઘોડો હું કેને ગણુ છું; એં વિષે મને ઘણીવાર પૂછવામાં આવે છે. તુલ્યાર રબૂ થયો નહોતો ત્યાં મુધી અચકાચક વગર મેં કહી દીધું હોત, અહેરામ. પરંતુ દરેક પ્રસંગે, જરૂર પૂરતું જ કામ કરવાની શક્તિ તુલ્યારે દાખવી છે, અને એથી અહેરામ સાથે સરખાવતા એની શક્તિમર્યાદાની આંકણી કરવી મુશ્કેલ અને છે. મેં જોએલા બધા ઘોડાઓમાં કદાચ અહેરામ સૌથી વધારે પ્રભાવશાળી ઘોડો હશે. પહેલેથી જ એ વિજેતાં જેવો દેખાતો હતો, તેમ જ એ રીતે વર્તતો હતો. તુલ્યાર દોડે છે ત્યારે એં ટ્રેડામ (નામના શિકારી કૂતરા) જેવો દેખાય છે. મારી જુવાનીના વખતમાં મેં ફ્લાર્થિંગ ફ્રેકસને, એ જ્યારે એ અને ત્રણ વર્ષનો હતો ત્યારે અજબ રીતે તુલ્યારની માફક જ દોડતો જોયો હતો; પોતાનું માથું પોતાના શરીરની સાથે સમાંતર રાખીને અથવા એથીએ નીચું રાખીને એ દોડતો; લગલગ દરેક ઘોડો પોતાના શરીર કરતાં પોતાની ડોક ઊંચી રાખીને, અને કેટલાક તો માથું ઊંચું રાખીને દોડે છે. મેં જોએલા બધા ઘોડાઓમાં તુલ્યાર અને ફ્લાર્થિંગ ફ્રેકસ એ બે, આ નિયમનના અપવાદ જેવા દેખાય છે. પરંતુ ઇંગ્લિશ રેસીંગમંડળની મહાન વ્યક્તિ લેખાતા હાલના લોર્ડ રોઝબેરીએ મને કહ્યું હતું કે, દુનિયાના લગલગ બધા ઘોડાઓના પૂર્વજ સમો વિખ્યાત ઇંગ્લીશ, બાણે એ જમીન સૂંઘતો હોય એ રીતે, માથું નીચું નમાવીને દોડતો હતો અને ઇંગ્લેંડની રેસીંગના વહીવટમાં લોર્ડ રોઝબેરી વધારે આગળ પડતો અને સક્રિય ભાગ નથી લેતા એ માટે કેટલા બધા માણસોને ખેદ થાય છે. તુલ્યાર તીરની માફક સીધો દોડે છે. પરંતુ એક હકીકત આપણે નજર આગળ રાખવી જોઈએ કે તુલ્યાર રેસ માટેના ઉમદા મોટા ઘોડાઓનાં પ્રમાણમાં નાના કદનો છે, જ્યારે અહેરામનું એમ નથી. આધુનિક જમાનાતુ ડરબીના વિજેતાઓમાં અહેરામ સૌથી ઊંચો હતો, અને તુલ્યાર કદાચ સૌથી ડીચકો છે; અને છેક જૂના વખતથી કહેતીરૂપ થઈ પહેલું વાક્ય બૂલવા સરખું નથી કે “ઘોડો નાનો અને સારો હોય એ કરતા એ મોટો અને સારો હોય તે વધારે સારું.”

પરંતુ આ સવાલને ખીજી બાજુ નથી એમ પણ નથી. મિ. કેન્ડબર્સ અને સ્વ. કેપ્ટન ગ્રીઅર જેવા નિષ્ણાંત ઘોડા પારખુઓએ મને કહ્યું છે કે, “ઘોડાના કદ અને એના હાડકાની મજબૂતાઈ માટે, અંગ્રેજ ઘોડા ઉછેરનારાઓ વધારે પડતી પંચાત કરે છે, અને ઘણીવાર ટૂંકા કદનાં માણસો અને

જનાવરોમાં જે શક્તિઓનો સમુચ્ચય દેખાય છે તેને માટે આપણે નાના કદના ઘોડાઓની જરૂર છે.” મને લાગે છે કે આમાં ઘણું સત્ય રહેલું છે અને તેથી તુલ્યાર આચરણેડમાં રહીને નવીન પેઢીઓ પર પ્રભાવ પાડશે અને ઘોડાઓના કદ અને અસ્થિ ઉપર મૂકવામાં આવતા વધારે પડતા ભારને એ અટકાવશે એમ જાણીને મને આનંદ થાય છે. અમે ઘણાઓ એવી આશાઓ સેવતા કે ડરખીની વિજેતા ટૂંકી કદની ઘોડી મન્ના, એ કદનો ઘટાડો કરવામાં સહાયરૂપ થશે, પણ કમનશીએ મન્ના પ્રમાણમાં નિષ્ફળ નીવડી. અલખત્ત. પ્રખ્યાત હાઇપેરીઅન પણ ટૂંકા કદનો ઘોડો હતો અને દુનિયાનો એક મોટામાં મોટો ઘોડો એ હતો. પરંતુ અસ્થિ અને સ્નાયુના કદ અને શક્તિને ખાતર, ચેતન અને સ્ફૂર્તિના લોગ આપવાની અત્યારની વૃત્તિનો અસરકારક સામનો કરવા સારુ. એકથી વધારે હાઇપેરીઅનોની વધારે જરૂરત છે.

આ રીતે ઘોડાઓની રેસ, ઉછેર અને માલિકી વિષેની મારી પૂર્વસ્મૃતિઓનો વિચાર કરતા હું મારા વિજયો, ઈનામો, જાતવંત ઘોડાઓના વેચાણ અને એવી ખીજી ખાખતોનો અહેવાલ આપવા સાંજતો નથી. એ જાતનો ઈતિહાસ જેમને જાણવો હોય તેમને માટે રફ લિખિત “ગાર્ડ ટુ ધ ટર્ફ” એ પુસ્તકમાં એ અધી વિગતો અહુ સારી રીતે પૂરી પાડવામાં આવી છે. મારા પોતાના સંસ્મરણો પચ્યાસથીએ વધારે વર્ષના સમયને આવરી લેયે છે. ઓગણીસમી સદીના છેલ્લા દશકાના જોડીઓ, માલિકો અને ટ્રેનરોની એ આખી પેઢી ક્યારનીયે વિદાય લઈ ચૂકી છે. સવારી કરવાની પદ્ધતિ પણ જૂના ચિત્રોને ખાદ કરતાં ભૂલાઈ ગઈ છે. હાખલા તરીકે એ વેળા વેસ્ટમિનિસ્ટરના પહેલા ડયુક હતા, દેખાવમાં એ નમ્ર તથા માયાળુ જણાતા, પરંતુ જરા જરામાં ઉશ્કેરાઈ જાય તેવા હતા. મિ. ગ્લેડસ્ટને ઘણા વર્ષો પહેલા એમને ડયુકની પદ્ધતિ આપી હતી પરંતુ એજ ગ્લેડસ્ટને જ્યારે આઈરીશ હોમ ફલ (સ્વરાજ) ને ટેકો આપવાની જાહેરાત કરી ત્યારે, ડયુકે ગ્લેડસ્ટનની છખીને ઘરમાંથી ફગાવી દઈને જાહેર ક્લિલામમાં વેચવા મોકલી આપી. એ નાના કદના અને કંઈક નાના ખાંધાના હતા, અને મને કહેવામાં આવ્યું હતું તેમ, પોતાના કેટલાક સારામાં સારા ઘોડા પર દ્રાયલ વખતે જાતે સવારી કરતાં. પોતાકની ખાખતમાં એમને એક વિચિત્ર ધૂન હતી: પ્રસંગ ગમે તે હોય તો

પણ એ હુમ્મેશાં મોનીંગ કોટ અથવા ફ્રેઝ કોટની સાથે વાદળી રંગનું ખમીસ, વાદળી રંગનો કેલર અને વાદળી રંગની ટાઇ પહેરતા.

એક દિવસ આ ડ્યુક એફ વેસ્ટમિનિસ્ટર પોતાના ઘોડારમાં ગયા ત્યારે વેમ્પાયર નામની ઘોડીએ, એમના પર હુલ્લો કર્યો. એમણે તરત જ એ ઘોડીનો અંત આણવા હુકમ કર્યો. ઘોડીને ક્ષમા આપવા એમને વિનંતિ કરવામાં આવી અને છેવટે માફ કરવા એ કબૂલ થયા. બે કે ત્રણ વર્ષ પછી એજ ઘોડીએ એમને ધી ઘેટ અને ત્યારબાદ ફલાઈંગ ફ્રેક્ષ જેવા વહેરા આપ્યા.

એ પછીના વર્ષોમાં ડ્યુક એફ પોર્ટલેન્ડ સાથે મારે સારી ઓળખાણ થઈ; ૧૯૩૫ની ડરબી પછી તેમણે પોતાના ઉત્તમ ઘોડા સેન્ટ સાઈમન અને મારા ઉત્તમ ઘોડા બહેરામ વચ્ચે સરખામણીના મુદ્દાઓ મને કાઢી બતાવ્યા. મારા બીજા મિત્ર હતા બેરન વોન એકાર્ડસ્ટીનના સસરા સર જે. બી. —“બ્લન્ડેલ”—એપલ, એ કઠાવર શરીરના, મોટા અવાજવાળા, આત્મશ્રદ્ધા ધરાવતા, કઠાચ આત્મસંતુષ્ટ પણ, ખરેખર આપબળે આગળ વધેલાં, પરંતુ માયાળુ અંતઃકરણવાળા અને ઉદાર પુરુષ હતા. પરંતુ ટોટનહેમ કોર્ટ રોડ પર પોતે સ્થાપેલા ફરનીચરના સ્ટોરના એ માલિક હતા, એટલે જોકી કલબ ઉપર જેમનું ચલાણ હતું એવા ખૂબ જ ઊંચા અમીરવર્ગના નાનકડા જૂથમાં એ લોકપ્રિય નહોતા; વારંવાર જોકી કલબની ચૂંટણીમાં એમને બ્લેકબોલ કરવામાં આવ્યા હતા—(એમને ચૂંટવામાં નહોતા આવ્યા). એક દિવસે ખખર પડી કે તેઓ મરણ પથારીએ પડેલા છે; બધાને પ્રશ્નાતાપ થયો, અને જોકી કલબમાં ઉતાવળથી એમને ચૂંટી કાઢવામાં આવ્યા. રૂબેન અને આર્થર સાસૂન નામના બે ઉદાર અને માયાળુ ભાઈઓ જેવા માયાળુ વૃદ્ધ પુરુષ મેં જોયા નથી. એમનામાં ધમંડનો અંશ પણ નહોતો. સમાજના ઊંચામાં ઊંચા વર્ગમાં, તેઓ ખૂબ જ લોકપ્રિય હતા, તેમ જ શહેનશાહ એડવર્ડના અંગત ગાઢ મિત્ર હતા. મને હુમ્મેશ એમ જાણવા મળ્યું છે કે, રેસની મિટીંગમાં તેઓ શહેનશાહ વતી નાની નાની રકમો લગાડતા; શહેનશાહની બેટીંગ પરચીસથી પચાસ પાઉન્ડ જેટલી જ રહેતી; પરંતુ એ

૧. ચૂંટણી વેળા કાળી ગોળી નાખીને નકારનો—વિકલ્પનો મત આપવો તેને બ્લેકબોલ કહે છે.

લગાડવામાં સાસૂન લાઈઓ એટલી બધી કાળજીપૂર્વકની તપાસ કરીને તથા સંભાળપૂર્વક એટલી જહેમત લેતા, કેમ બાણે એ હુબરો પાઉન્કની ઝેરીંગ ન હોય !

ઓગણીસમી સદીના અંત ભાગમાં રેસીંગ સંબંધીનો જે મહાન બનાવ બન્યો તે અમેરિકાથી આવેલી ઘોડેસવારીની પદ્ધતિનું ભારે પરિવર્તન હતું. લોર્ડ વિલિયમ ઝેરેસફોર્ડ અમેરિકાથી ટ્રોડ સ્લોનને એના અમેરિકન સવાર સહિત લઈ આવ્યા. વેસ્ટમિનિસ્ટરના તેમ જ પોર્ટલેન્ડના ડયુકસ જેવા તમામ આગળ પડતા ઘોડાના માલિકોએ પહેલા તો એમની ઠેકડી ઊડાવી, પણ એણે તો બધાના કિલ્લા જમીનદોસ્ત કર્યાં. ઈંગ્લેંડ અને ફ્રાંસ બંને પર હુલ્લો લઈ આવેલા સ્લોન અને એના અમેરિકન નકલખોરોએ, એક પછી એક રેસમાં વિજય મેળવવા માંડયો. સમયને અનુકૂળ થઈને પરિવર્તન ન કરી શકે એવા વૃદ્ધ અને જીદી જીનવાણી એમ્પિયનેનો બધું છોડી દઈને તદ્દન નિવૃત્તિ લેવી પડી. એ પછી “ડોપીંગ”^૧ દાખલ થયું.— એ પણ આટલાંટિકને પેલેપારથી (અમેરિકાથી) આવ્યું. એથી બધે ખળભળાટ મચી ગયો, અને ઈંગ્લેંડ તથા ફ્રાંસમાં અંતે ડોપીંગ પર પ્રતિબંધ મૂકવાની તેમ જ એમ કરનારને સખત સબ માટેની જોગવાઈ કરવામાં કેટલાક વર્ષો નીકળી ગયા. પરંતુ અમેરિકન સવારીની પદ્ધતિની વાત તદ્દન જીદી હતી. એ ટકી રહી, અને ત્યારપછી લશ્કરના ઘોડેસવાર માફક ટટ્ટાર ખેસીને સવારી કરવાની પદ્ધતિનો ફરીથી સ્વીકાર કરવાનો કોઈને વિચાર પણ ન આવ્યો. એક રીતે યુદ્ધમાં દારૂગોળાની શોધથી જેવી ભારે ક્રાંતિ આવી, તેવી જ ભારે ક્રાંતિ રેસના વિષયમાં આ પણ હતી. નિસંશય એ સાચું છે કે એના પરિણામે, ભૂતકાળ કરતાં ઘણો જ સુધારો થયો છે પરંતુ કલાની દ્રષ્ટિએ જોઈએ તો, જે જૂની ઢબની સવારીમાં ઘોડેસ્વાર અને ઘોડો બંને છટાદાર અને મોલાદાર લાગતા એ બાબત અદ્રશ્ય થવાથી મોટી ખોટ ગઈ છે.

મને ઘણીવાર પૂછવામાં આવ્યું છે કે આજના ઉત્તમમાં ઉત્તમ ઘોડાઓ ગઈ સદીના છેલ્લા દશકાના તથા આ સદીના શરૂઆતના વર્ષોના ઉત્તમમાં ઉત્તમ ઘોડાઓની સરખામણીમાં કેવા લાગે છે? આજના શ્રેષ્ઠ ઘોડાઓ એમના

૧. ઘોડાના ફોર્મ તથા એ ભૂતકાળમાં રેસની અંદર કેડું કામ કરી ગયો હતો તે સંબંધની માહિતી.

પુરોગામીઓ કરતા ઘણા ચડિયાતા છે? અંગત રીતે જરાએ અચકાયા વગર હું એમ કહી શકું છું કે છેલ્લા પરચાસ વર્ષમાં ઘણી જ પ્રગતિ કરવામાં આવી છે અને શા માટે નહિ? જે પ્રગતિ સાધી શકાઈ ન હોત તો ઉછેરવાની અને પસંદ કરવાની અસંખ્ય અને વિસ્તૃત પદ્ધતિવાળું આ રેસીંગ અર્થહિન અને સમયના દુર્વ્યય જેવું બની જાત. પ્રોડ ઘોડીને લેગા કરવા માટે એમને ચૂંટી કાઢવાનો અને પસંદ કરવાનો એક માત્ર ઉદ્દેશ નિરંતર એમની ઔલાદ સુધારવાનો છે, અને તે એવી રીતે કે એમની એકબીજાની કુદરતીરીતે થતી પસંદગીમાં અકુદરતી પસંદગીદ્વારા-માણસોએ એમની કરેલી પસંદગીદ્વારા સહાયભૂત થવું. અમે રેસના ઘોડાઓ! ઉછેરનારાઓ ચોક્કસ માનીએ છીએ કે આ બંને પદ્ધતિનો નિષ્ઠાપૂર્વક અને વિજ્ઞાનિક રીતે સમન્વય કરવામાં આવે તો ઘોડાના જાતિય લક્ષણો અને ગુણોમાં નોંધનીય તેમ જ સતત સુધારો થઈ શકે, થાય છે જ. ઘોડાઓને દોડતા કેટલો વખત લાગ્યો હતો તેની ગણતરી માત્ર રેકોર્ડ કરનારી રેસોમાં નહિ પરંતુ સામાન્ય રેસોમાં પણ સરખાવી શકાય. એવા, દાખલા તરીકે ૧૯૧૪ના વર્ષના અને અત્યારના વર્ષના, અમુક અઠવાડિયાઓના સમયના આધારે કરવામાં આવી છે. આંકડાઓની મદદથી આ રીતે તપાસી જોતાં અત્યારના ઘોડા વધારે જલ્દી દોડે છે એમાં શક નથી. અપવાદ રૂપ ઘોડાને ખાદ કરતાં, સામાન્ય રીતે ઘોડાની ઝડપ, ઓળખીએ ન શકાય એટલી વધી ગઈ છે.

આજના સામાન્ય શરતના મેદાન કરતા લગભગ ત્રણથી ચાર ગણા લાંબા વિસ્તારમાં દોડતા અસલના ઘોડાઓ પોતાની શક્તિ જાળવી રાખતા એમ આપણને કહેવામાં આવે છે. હિંદુસ્તાનના પશુવૈદકખાતામાં પણ કેટલાક એવા લેલાગુઓ પેદા થયા છે, જેઓ કહે છે કે ખાસ ઉછેરવામાં આવતા ઘોડા કરતા સામાન્ય પ્રકારનો હિંદી ઘોડો-કેટી (Katty) ચડિયાતો છે, કારણ કે માઈલોના માઈલો સુધી અટક્યા વગર એક સરખી ચાલે તે દોડી શકે છે. વાત સાચી છે, પણ તેથી શું? અમે ઝડપ મેળવવા માટે ઘોડા ઉછેરીએ છીએ, અને ખચીત આ લેલાગુઓ અને ખાલી અવાજ કરનારાઓને સાચો જવાબ એમ આપી શકાય કે, ખાસ ઉછેરવામાં આવેલા ઈંગ્લિશ ઘોડાઓની પાસે છ થી નવ માઈલ સુધી રવાદ ચાલે દોડવાનું અથવા તેા આખો દિવસ ચાલ્યા કરવાનું કામ લેવાનું હોતું નથી; ઘોડાક ફર્લોંગ સુધી

ઝડપભેર એ દોડે અને પછી આરામથી સૂઈ જાય એટલું ખસ છે—લલે કેટી ઘોડો ધીમે ધીમે ચાલ્યા જ કરે—અને એ ટૂંકી પણ વેગવાન ઘોડામાં ખીબે ઘોડો જે કંઈ કરી શકે તેટલું બધું કામ, પોતાના શરીર અને શક્તિને એટલો ધસારો પહોંચાડ્યા વીના, એ કરી દે છે. અંતર લાંબુ અથવા ટૂંકું ગમે તેટલું હોય તોયે ધીમેથી ચાલનારા ઘોડાને, ખાસ ઉછેરવામાં આવેલો રેસનો ઘોડો હુસારી દેશે, કારણ કે એ માટેનો જરૂરી પ્રયત્ન કરવા પૂરતી બધારાની શક્તિ એનામાં છે. રેસના ઘોડાને અત્યંત વિશિષ્ટ પ્રકારના ઉદ્દેશને ખાતર ઉછેરવામાં આવે છે અને એનાથી એ ઉદ્દેશ સારી રીતે સિદ્ધ થાય છે. ઉછેર તેમ જ પસંદગી સંબંધેના સિદ્ધાંતોનું સમર્થન કેવળ હુકીકતો વડે થઈ શકે છે, અને એનાથી પુરવાર થાય છે—મને લાગે છે કે વિરોધનો સંભવ પણ ન રહે એ રીતે પુરવાર થાય છે—કે રેસ માટે ખાસ ઉછેરવામાં આવતા ઈંગ્લિશ ઘોડાઓના ગુણોમાં, મક્રમ અને સતત સુધારો થતો રહ્યો છે. તમે આજના ઘોડાઓ અને પચાસ વર્ષ પૂર્વેના ઘોડાઓના ચિત્રોની પણ સરખામણી કરો તો, દેખાય ઉપરથી કંઈ કહી શકાય એમ હોય તો તમે ભ્રમ શકશો કે, આજનો ઘોડો દેખાવમાં પહેલાના ઘોડા કરતા ઝડપી લાગે છે.

હિંદુસ્તાનમાં સ્વરાજ આગમનના ઐધાણ

૧૯૨૪ના અંત પછી કેટલાક વર્ષો સુધી જાહેર જીવનમાં મેં લાગ્યે જ કંઈપણ લાગ લીધો. આ બધા વર્ષો દરમ્યાન હિંદુસ્તાનમાં રાષ્ટ્રીય લાવનાનું જોર મક્કમ રીતે વધી રહ્યું હતું. કોંગ્રેસ પક્ષમાં મહાત્મા ગાંધીની અંગત નેતાગીરી અને સત્તા વધારે સખળ બની. એમની કક્ષામાં આવી શકે એવા નેતાઓ નહેરુ પિતા પુત્ર-પંડિત મોતીલાલ નહેરુ, તથા શ્રી જ્વાહરલાલ નહેરુ- અને વલ્લભભાઈ પટેલ જ હતા. ઉગ્ર ધર્ષણ અને કટુદમનનો સમય આવી જતો; તેમ જ પ્રમાણમાં શાંતિનો કાળ પણ આવતો. મુસ્લિમોને પોતાનું ભાવિ પોતે જાતે ઘડી લેવાનું છે એવું વધુ ને વધુ પ્રમાણમાં ભાન થતું હતું. લોર્ડ ચેમ્પસફર્ડ પછી લોર્ડ રિડીંગ આવ્યા; અને રિડીંગ પછી લોર્ડ ઈરવીન (હાલમાં લોર્ડ હેલીફોર્ડસ) આવ્યા, જેઓ એડવર્ડ વુડ તરીકે મિ. બાલ્ડવીનની પહેલી સરકારમાં પ્રધાન હતા. તેઓ અત્યંત નિષ્ઠાવાન, ગંભીર પ્રકૃતિના અને જિંદી ધર્મલાવનાવાળા હતા. હિંદુસ્તાન અને ખ્રિટનના સંબંધમાં અત્યંત મહત્વના નિર્ણયરૂપે હિંદુસ્તાનને કમશઃ સ્વરાજ્ય આપવાનું ખ્રિટનનું વચન હજી જીજી હતું. એ વચનને અમલમાં મૂકવાના આરંભના પગલા લેવા માટે ઉત્તરોત્તર આવતી સરકારો એક સરખી રીતે અચકાતી હતી, આને કારણે અળવળ બ્યાપક બની.

આ બનાવો અને પ્રવાહોનું હું રસપૂર્વક નિરીક્ષણ કરતો હતો પણ એથી વિશેષ કંઈ નહિ. પ્રસંગો અને પ્રવૃત્તિઓથી ભરપુર એવા અંગત જીવનમાં હું ઓતપ્રોત થઈ ગયો હતો. દર વર્ષે હું હિંદુસ્તાન જતો; મારાં

પત્ની દક્ષિણ ફ્રાંસમાં રહેતાં હતાં; મારો પુત્ર અલી, બાળવયની એની નાનુક તમિયત સુધરી જતાં એના શિક્ષક મિ. સી. ડબ્લ્યુ. વેડીંગટન (અજમેરની મેયો કોલેજના માજી પ્રિન્સીપલ)ની સાથે ઇંગ્લેંડમાં રહેતો હતો. ૧૯૨૩-૧૯૨૪ના શિયાળામાં મારાં પત્ની તથા પુત્ર મારી સાથે હિંદુસ્તાનમાં આવ્યાં. આ સમય દરમ્યાન રેસીંગમાં હું સક્રિય રીતે ખૂબ રસ લેતો હતો; મારાં પત્ની રેસીંગમાં મને ફ્રાંસમાં સાથ આપતાં, પણ ઇંગ્લેંડમાં નહિ.

૧૯૨૬માં એ માંદા પડ્યા અને આખું વર્ષ એ અશક્ત રહ્યાં. ડોક્ટરોએ અપચાથી માંડીને જ્ઞાનતંતુઓના રોગ સુધીના બધા દર્દોનું નિદાન કર્યું. એ વર્ષના અંતમાં એમને ખૂબ દર્દ થવા માંડ્યું; એટલે આખરે એમની હાલત પર ડોક્ટરોએ કંઈક ધ્યાન આપ્યું, અને એપેન્ડીસાઈટીસનું ઓપરેશન કરવાની સૂચના કરી. ડિસેમ્બરમાં ઓપરેશન કરવામાં આવ્યું. ત્યારે જીજીઈ આવ્યું કે એમને એપેન્ડીસાઈટીસનો રોગ હતો જ નહિ. ધીરે ધીરે એમની તમિયત સુધરતી જતી હોય એમ લાગ્યું. પરંતુ એક દિવસે બપોરે, હું બોઈસ (Bois) ખાતે ફરવા ગયો હતો, અને ત્યાંથી હોસ્પિટલ ખાતે પાછો ફર્યો, ત્યારે મને કહેવામાં આવ્યું કે મારી ગેરહાજરી. દરમ્યાન એમનું અવસાન થયું હતું. લોહીનો એક નાનકડો બંધાઈ ગયેલો ગૂઠો ખસી જઈને હૃદય સુધી પહોંચી ગયો. અને જીવલેણ નીવડયો. સાડત્રીસ વર્ષની એમની ઉંમર હતી.

એક વર્ષથી વધુ સમય વહી ગયો. ૧૯૨૮ની શરૂઆતમાં મેં એક્ષ-લેસ-બેઈન્સ (Aix-Les-Bains) ચેમ્બેરી (Chambery) ખાતે રહેતા મેડમોઈઝલ એન્ડ્રી કેરોન સમક્ષ લગ્નની દરખાસ્ત મૂકી. કુમારી કેરોન અને તેના કુટુંબને હું, એ નાની છોકરી હતી ત્યારથી, બારચૌદ વર્ષોથી ઓળખતો હતો, મેં લગ્ન માટેની માંગણી કરી ત્યારે એની વય ત્રીસ વર્ષની હતી. મારો સ્વીકાર કરતાં પહેલાં એણે લાંબા વખત સુધી આનાકાની કરી; અંતે લગલગ બે વર્ષ પછી, ૧૯૨૯ના ડિસેમ્બરમાં, એક્ષ-લેસ-બેઈન્સ ખાતે અમારાં લગ્ન થયાં. એક એવી હાસ્યજનક ગપ અખબારોએ સર્જી અને વહેતી કરી હતી કે હું પીપરસીટ ખરીદવા ગયો હતો, ત્યાં ચોકલેટની એક દુકાનમાં એ કામ કરતી હતી, ત્યાં મારી એની સાથે મુલાકાત થઈ હતી. એઆ એક શબ્દ પણ સાથે નહોતો; બન્યું હતું એમ કે અમે લગ્ન કરવાનાં છીએ એવા સમાંવાદ

અખબારોને મળ્યા, ત્યારે એમને ફક્ત એટલી જ ખબર હતી કે ચેમ્બેરીની કેરોન નામની કોઈક યુવતિ સાથે હું પરણવાનો છું. મેડેમોઈઝલ કેરોનની શોધમાં અખરપત્રીઓ ચેમ્બેરી ખાતે ઊતરી પડ્યા. અંતે એ નામની છોકરી તેમને મળી પણ આવી-ચોકલેટની દુકાનમાં કેન્ડી વેચતી.

“આ રહી એ” એમ કહીને તરત જ “આગાખાન જેમની સાથે લગ્ન કરવાના છે તે મેડેમોઈઝલ કેરોનને અમે શોધી કાઢી છે” એવા ખબર પોતાના અખબારોમાં આપવા સારુ તેઓ ટેલીફોન કરવા દોડી ગયા.

ચોકલેટ કેન્ડીની દુકાનવાળી છોકરી મને કહીએ મળી નહોતી; એ મને ઓળખતી પણ નહોતી. મારી મેડેમોઈઝલ કેરોન એ તો તદ્દન તુદી જ વ્યક્તિ હતી, જે પેરિસમાં વર્ષોથી પોતાની બહેન સાથે દરજની દુકાન ચલાવતી હતી, અને ચોકલેટ સાથે એને જિંદગીમાં કંઈપણ લેવા દેવા નહોતી. પણ આ ગપ તો ખરેખર ઊડતી ઊડતી આગળ વધી અને સત્ય એને પકડી શકે એમ લાગ્યું નહિ.

વર્ષો સુધી અમારૂં લગ્નજીવન સુખી અને સુમેળભર્યું રહ્યું. આ લગ્નથી અમને એક સંતાનની પ્રાપ્તિ થઈ, એ ૧૯૩૩ની જાન્યુઆરીની ૧૭ મીએ જન્મેલો મારો ખીજો પુત્ર સદરૂદીન હતો. મારાં પત્ની દરેક સ્થળે મારી સાથે આવતાં હતાં. ૧૯૩૦માં ઈંગ્લેંડમાં શહેનશાહ અને શહેનશાહી બાનુએ એમને સુલાકાત આપી અને એસ્કોટ ખાતે આજુ લેવાતું આમંત્રણ આપ્યું. વર્ષો સુધી મારા સામાજિક જીવનમાં એ સંપૂર્ણ અને સક્રિય રીતે લાગ લેતાં રહ્યાં હતાં.

આ દરમિયાન હું રાજકીય તેમ જ જાહેર જીવનમાં ફરીથી ખેંચાઈ રહ્યો હતો. વાયસરોય લોર્ડ ઈરવીને, એક મહત્વની જાહેરાત કરીને હિંદીઓને ખ્રિટિશ મત મુજબ અધારણીય ઉત્ક્રાંતિમાં તેમના માટેનું અતિમ ધ્યેય શું છે તે દર્શાવ્યું હતું, પરંતુ એ ધ્યેય માટેના માર્ગ અથવા એ માટેના પગલા વિષે એમણે ચોખવટ કરી નહોતી.

લોર્ડ ઈરવીને જણાવ્યું હતું કે, “૧૯૧૯નો ધારો ઘડવામાં, ખ્રિટિશ સરકારના હેતુઓ સ્પષ્ટ કરવા સંબંધમાં, ગ્રેટ બ્રિટન અને હિંદુસ્તાન અને દેશોમાં શંકાઓ વ્યક્ત કરવામાં આવી હોવાથી એમ સ્પષ્ટ રીતે જણાવવાની

મને સત્તા આપવામાં આવી છે કે, બ્રિટિશ સરકારના નિર્ણય મુજબ, હિંદુસ્તાનની બંધારણીય પ્રગતિનું સ્વાભાવિક પરિણામ, જે ૧૯૧૭ના બહારનામામા વિચારવામાં આવ્યું છે, અને એમાંથી સૂચિત થાય છે, તે મુજબ સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્યની પ્રાપ્તિ છે.”

“સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય” એ જે શબ્દોની આસપાસ, દશકાથીયે વધારે સમય સુધી, હિંદુસ્તાનની આકાંક્ષાઓ અને ઉમેદો સંકળાએલી તેમ જ કેંદ્રિત બનીને રહી હતી, તથા સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય માટેની વધુ ને વધુ ઉચ્ચ તેમ જ ક્રિયાત્મક ચળવળ એમાંથી પરિણમી હતી, અને અતે એક નહિ પણ મુસ્લિમ અને હિંદુ એવાં બે સ્વતંત્ર અને સાર્વભૌમ રાજ્યો પેદા થયાં. આમાંના પાછલા રાજ્યે તો, લગભગ તરત જ, સંસ્થાન તરીકે ઓળખવાનું, નામનું અને દેખાવ પુરતું બંધન પણ ફગાવી દીધું, અને પોતાને (પોતાને બંધારણીય રીતે અધિકાર તેમ જ શક્તિ હતાં તે મુજબ)—કોમનવેલ્થ (રાષ્ટ્રસંઘ)માંના પ્રબલસત્તાક તરીકે બહાર કર્ચું.

પરંતુ ૧૯૨૮-૧૯૨૯માં આ બધું પ્રાપ્ત કરવા માટે પ્રયત્નો કરવાના હતા. કલકત્તામાં કોંગ્રેસની બેઠક મળી અને તેણે સાંસ્થાનિક દરબજા તેમ જ સ્વરાજ્ય માટેની પોતાની યોજના ઘડી કાઢી; પરંતુ કોંગ્રેસની છેવટ સુધીની આવી બધી બીજી યોજનાઓની પેઠે, એ યોજનામાં પણ, એક પ્રબળ અંદર બીજી પ્રબલ તરીકેના મુસ્લિમોના દાવાઓને ઓછા આંકવાની—બલકે એની અવગણના કરવાની હઠાચ્છલરી અને આત્મઘાતક ક્ષતિ પૂરતું દુષ્ણ હતું. આથી મુસ્લિમ લોકમત બગૃત બન્યો. એ સમયે એક શાહી કમિશન—ધર આંગણના અથવા દરિયાપારના ગંભીર રાજદ્વારી કે બંધારણીય પ્રશ્ન હાથ ધરવા માટેનું એ જમાના જૂનું બ્રિટિશ સાધન—હિંદુસ્તાનનો પ્રવાસ કરી રહ્યું હતું, અને ભારે ચીવટથી આંજી નાખે એવો પુરાવાનો ગંજ ભેગું કરી રહ્યું હતું, એના પ્રમુખ હતા મહાન ધારાશાસ્ત્રી અને રાજપુરુષ સર જહોન સાઈમન (અત્યારના વાયકાઉન્ટ સાઈમન), જેઓ એ સમયે આંજી નાખે એવી કારકિર્દીની ટોચે હતા; એમાંના એક સભ્ય હતા, આગ્રહી સ્વભાવના પરંતુ અંગત રીતે આગળ ન આવવાની ઇચ્છા રાખનારા મિ. કલેમેન્ટ એટલી, જેમના હિંદુસ્તાન વિષેના જ્ઞાન ઉપર આ અનુભવની, ઘેરી અને કાયમની છાપ પડવાની હતી. વાયસરોયે બહાર કર્ચું હતું કે, સાઈમન કમિશન

પોતાનો હેવાલ બહાર પાડે તે પછી કયે પ્રકારે બંધારણીય પ્રગતિ બરાબર સાધી શકાયે તે વિષે સમજૂતી પર આવવા માટે બ્રિટિશ સરકારના, બ્રિટિશ હિંદુસ્તાનના તેમ જ હિંદી રજવાડાઓના પ્રતિનિધિઓની એક પરિષદ યોજાવવાનો ઇરાદો રાખવામાં આવ્યો છે.

આટલા માટે હિંદુસ્તાનના સ્વરાજ્યનો વિકાસ કયે માર્ગે કરવો તે વિષેના મુસ્લિમ અભિપ્રાયોને શબ્દસ્થ કરવા માટે, ૧૯૨૮ની આખરમાં દિલ્હી ખાતે એલ ઇન્ડિયા મુસ્લિમ કોન્ફરન્સ (અખિલ હિંદ મુસ્લિમ પરિષદ) ભરવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું. આ પરિષદનું પ્રમુખપદ લેવાનું મને કહેવામાં આવ્યું. મને ખાતરી છે કે આખા ઉપખંડ માટેના સંપૂર્ણ અને અંતિમ સ્વતંત્રના માર્ગને આંકનારી આવી અનેક પરિષદોની પરંપરામાં આ પરિષદ એક સૌથી મહત્વની પરિષદ તરીકે પુરવાર થઈ હતી. એ વિશાળ સંમેલનમાં સઘળા પ્રકારના મુસ્લિમ મંત્રણે ધરાવતા વર્ગના પ્રતિનિધિઓ હાજર હતા. એના મહત્વના અને કાયમી રાજકીય નિર્ણયોના નિર્માતા હોવાનો હું ઠાવો કરી શકું એમ છે. લાંબી, સંપૂર્ણ અને ખુલ્લા દિલની ચર્ચાઓ પછી, અમે સર્વાનુમતે કેટલાક સિદ્ધાંતો ઉપર આવી શક્યાં, જે અમે એક બહેરનામામાં રજૂ કર્યાં. એ સિદ્ધાંતો નીચે પ્રમાણે હતા :

હિંદુસ્તાનનો વિશાળ વિસ્તાર અને તેમાં વસી રહેલી ભિન્નભિન્ન જાતિઓને લક્ષમાં લેતાં, હિંદુસ્તાનની પરિસ્થિતિને અનુકૂળ થાય એવા એક માત્ર શાસનતંત્રનો પ્રકાર, સમવાયી તંત્રનો છે, જ્યાં એ સમવાયીતંત્રમાં ભાગરૂપ રાજ્યોને સંપૂર્ણ આંતરિક સ્વશાસન અને સમવાયી સરકાર હસ્તક સિવાયની બાકીની બધી સત્તાઓ મળવી જોઈએ.

હિંદુસ્તાનની જુદી જુદી ધારાસલાઓમાં પોતાના પ્રતિનિધિઓ ચૂંટીને મોકલવાના મુસ્લિમોના અધિકારને, હવે દેશમાં કાયદાનું સ્વરૂપ મળ્યું છે, અને મુસ્લિમોની સંમતિ વિના તેમને એ અધિકાર રદ થઈ શકે નહિ.

જે પ્રાંતોમાં મુસ્લિમો લઘુમતીમાં છે, ત્યાં તેમનું પ્રતિનિધિત્વ કોઈ પણ રીતે અત્યારના કાયદા મુજબ તેઓને, જે પ્રતિનિધિત્વ મળ્યું છે તેનાથી ઓછું ન હોવું જોઈએ. (આ સિદ્ધાંત “વેઈટેજ” તરીકે ઓળખાય છે)

મુસ્લિમોને મધ્યસ્થ તેમ જ પ્રાંતીય પ્રધાનમંડળોમાં યોગ્ય હિસ્સો મળે. એ આવશ્યક છે.

આ પ્રકારનું “વેઈટેજ” અમે સિંધ અને મુખ્યત્વે મુસ્લિમોની, બહુમતી ધરાવતા અન્ય પ્રાંતોની; હિંદુ લઘુમતિઓને આપવાનું સ્વીકાર્યું, પરંતુ અમે એવો આગ્રહ રાખ્યો કે, સિવિલ સર્વિસ અને કાયદા વડે સ્થપાયેલી, સ્વશાસનવાળી સર્વ સંસ્થાઓમાં, મુસ્લિમોને યોગ્ય પ્રમાણમાં દાખલ કરવા ભેઈએ. મેં પોતે “મુસ્લિમ શિક્ષણ, ભાષાઓ, ધર્મ, અંગત કાયદા, અને સંભાવતી સંસ્થાઓના ઉત્તેજન અને રક્ષણ માટે” યોગ્ય બાંહેધરીઓ માંગી; જે સઘળા ઉદ્દેશો માટે, વર્ષો સુધી બને તેટલા પરિશ્રમ-પૂર્વક મેં લડત ચલાવી હતી. મારા સહુધર્મીઓ અને સહુવતનીઓને કોંગ્રેસના અસ્પષ્ટ શુભેચ્છાના પોકારોથી સહેજે લોભાઈ જવાના ભેખમ અમે ચેતવણી આપવી પણ મને યોગ્ય લાગી.

અમે સ્પષ્ટપણે દર્શાવેલા એ સિદ્ધાંતો, હવે પછીથી બ્રિટિશ અથવા હિંદુ પ્રતિનિધિઓ તેમ જ મંત્રણાકારો સાથેની, હિંદી સરકાર અથવા કોંગ્રેસ પક્ષ સાથેની, દેશના વહીવટ માટેની તેમ જ સુધારા વિષેની નવી યોજનાઓ વિષેની એકેએક ચર્ચા દરમ્યાન, અમારે માટે માર્ગદર્શક લોભિયારૂપ બનવાના હતા. હવે અમારી પાસે અમારી કાનૂની કિતાબ હતી, અને એથી દૂર જવાનો અમારો ઈરાદો નહોતો.

પરિષદમાં દેખાતી સર્વાનુમતતા ખાસ સૂચક હતી, કારણ કે મિ. એમ. એ. જિન્નાહ પોતાના મુસ્લિમ ખિરાદરો સાથે ફરી એકમત બન્યા એના એ એક ચિન્હરૂપ હતી. લાંબા વિલંબ પછી મિ. જિન્નાહની આ સંમતિ મળી હતી, જે કે એ સમયે તો એમણે પોતાના મનમાં થએલા આ ફેરફારને બહેરમાં સ્વીકાર્યો નહોતો અને એ વાત ખાનગી રાખી હતી. થોડા જ વખત પહેલાં મિ. જિન્નાહે કલકત્તાની કોંગ્રેસપક્ષની બેઠકમાં ભાગ લીધો હતો, અને તેઓ એવા નિર્ણય પર આવ્યા હતા કે હુકીકતમાં જે હિંદુ વર્ચસ્વ હેઠળ હોય એવા, અખિલ હિંદના ધોરણે રચાયેલા કહેવાતા, કોંગ્રેસ કે ખીબ કોઈ પક્ષમાં એમને માટે ભવિષ્યમાં કોઈ પણ સ્થાન નહોતું. આખરે અમે એમને અમારા મત તરફ વાળી શક્યા.

હિંદુસ્તાનની રાજકીય અને બંધારણીય ઉત્ક્રાંતિને લાંબી અને ભારે રસાકસીવાળી ચેતરંજની રમત સાથે સરખાવવામાં આવે, (હું બાણું છું કે આ સરખામણી સંપૂર્ણ નથી કારણ કે, આ રમતમાં હુમેશાં ઓછામાં ઓછા

ત્રણ ખેલાડીઓ હતા), તે એમ કહી શકાય કે હવે ખાસ કટોકટીભરી સમત માટેની આજી મંડાઈ ગઈ હતી, મહોરાઓ બરાબર જગાએ ગોઠવાઈ ગયા હતા, નવી ચાલ શી ચાલવી તેના વિચારમાં દરેક જણ પડી ગયો હતો અને ગંભીર શાંતિ પ્રસરી રહી હતી. સાઈમન કમિશન પોતાનો અહેવાલ ઘડવાના કામમાં લાગી ગયું હતું. બ્રિટનમાં થએલી સામાન્ય ચૂંટણીને પરિણામે, મિ. બાલ્ડવીને રાજીનામું આપવું પડ્યું અને મિ. રામસે મેકડોનાલ્ડે એમનું ખીણું મજદૂર પ્રધાનમંડળ રચ્યું; પરંતુ, સંખ્યાને હિસાબે, મજદૂરપક્ષ સૌથી બળવાન હતો તેમ છતાં, હાઉસ ઓફ કોમન્સમાં તેની સંપૂર્ણ બહુમતી નહોતી, અને પાંચ વર્ષ અગાઉ કરવું પડ્યું હતું તેમ, એને લીબરલ પક્ષ (વિનિતો)ના ટેકા ઉપર આધાર રાખવો પડતો હતો. ૧૯૨૬ના વર્ષ દરમિયાન દુનિયાનો તખ્તો ઝડપથી અને ચમત્કારીક રીતે પલટાઈ ગયો. વોલ સ્ટ્રીટમાં એકાએક આવેલી મંદીના કારણે, આર્થિક સંકટામણનાં વર્ષો આવ્યાં. એ મંદીને પરિણામે પશ્ચિમના લગભગ દરેક દેશમાં બેકારીના આંકડા ધીમે ધીમે વધવા માંડ્યા, અને જર્મની તેમ જ ખીણ સ્થળોએ માણસો મરણિયા બનીને આબરી ઉપાયો શોધવા મંડી પડ્યા. ૧૯૨૦ના ત્રીજા દશકાનો ટૂંકો અને છેતરામણો પ્રકાશનો યુગ પૂરો થયો હતો; સર વીન્સ્ટન ચર્ચિલે જે યુગને “ટેરીબલ થર્ટીસ” (ભયંકર એથા દશકા) તરીકે વર્ણવ્યો છે તેને આંગણે આવીને આપણે બધા બેલા હતા.

૧૯૨૬ના પહેલા ત્રણ મહીના મેં મિસર ખાતે ગાળ્યા, અને ત્યાં “ઇન્વિઝિબલિટી” (મિસરી પુરાતત્ત્વ)નો બિડો અભ્યાસ કર્યો. મારા શિક્ષક અને માર્ગદર્શક તરીકે સુવિખ્યાત ઇન્વિઝિબલિટીસ્ટ એવા પ્રોફેસર ન્યુબરી (New Bury) હતા, તેઓ નાઈલ ખીણમાંના તમામ ઐતિહાસિક અવશેષો બેલા માટેના પ્રવાસમાં છેક અધુ સીમ્બલ સુધી અને ત્યાંથી પાછા ફરતા પણ મારી સાથે રહ્યા હતા.

મિસરમાં બ્રિટિશ હાઈકમીશનર તરીકે લોર્ડ લોઈડ હતા. મુંબઈના તેઓ સફળ ગવર્નર તરીકે રહ્યાં હતાં તે સમય દરમિયાન એમની સાથે મારો ઘણો સારો પરિચય થયો હતો. કેમર અને કર્જનની વિચારસરણી ધરાવનારા દ્રઢ મનના સામ્રાજ્યવાદી લોઈડ ન્યોર્થ એ પછી ટૂંક સમયમાં જ પોતાના ઘર આંગણાની (બ્રિટનની) સરકાર સાથે ઘર્ષણમાં આવ્યા, અને પોતે એમને

વિશ્વાસ ગુમાવ્યો છે એમ લાગવાથી પોતાના હોદાનું એમણે રાજીનામું આપી દીધું. તેઓ ભારે કુશાગ્ર બુદ્ધિવાળા અને પોતાના ઉદ્દેશની સિદ્ધિ માટે દ્રઢ આગ્રહી સ્વભાવના હતા. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની ભાવિ મહત્તામાં એમને એવી દ્રઢ શ્રદ્ધા હતી, તેમ જ એ માટે એમને એવી ઊંડી અને અચળ લાગણી હતી, કે જે ભેતાં ખીભ વિશ્વયુદ્ધમાં પ્રમાણમાં મુત્સદીઓના સંબંધમાં ગણવામાં આવે છે તેમ-નાની વયમાં જ એમનું અવસાન થયું એ એક રીતે ધૂપા આશીર્વાદ જેવું જ હતું, કારણ કે હિંદુસ્તાનમાંથી આખરે બ્રિટિશ ધ્વજને ઊતારી લેવામાં આવતો ભેદને તેમ જ એ ઉપખંડના પ્રબલસત્તાક ભારત અને અંતે તો પ્રબલસ-તાક થનાર પાકિસ્તાન એવા એ લાગલા પડેલા ભેદને, ખરેખર એમની લાગણીઓને સખ્ત આઘાત લાગ્યો હોત.

અંગત રીતે ભારે માટે તો તેઓ સૌથી માયાળુ અને સૌથી ઉદાર યજમાન બન્યા હતા, પરંતુ મિસરના રાજકર્તા વર્ગના તમામ વિભાગોમાં તેઓ અપ્રિય થઈ પડ્યા હતા, તેનું દુઃખદ ભાન મને થયા વિના રહ્યું નહિ. શાહ કુઆદને હું ત્રીસ વર્ષથી એ વધુ સમયથી ઓળખતો હતો, અને બ્રિટિશ સરકારે પહેલા વિશ્વયુદ્ધની શરૂઆતમાં મિસર ખાતેના મારા મિશન પર મને મોકલ્યો હતો ત્યારે, ખાસ કરીને હું તેમના ગાઢ સંપર્કમાં રહ્યો હતો. તેમણે ખાસ આગ્રહપૂર્વક મને મળવા માટે યોલાવ્યો. આખદીન પેલેસમાં તેઓ મને એકાંતમાં મળ્યાં. લાંબા વખત સુધી એકલા સાથે બેસીને અમોએ વાર્તાલાપ કર્યો. એ વાર્તાલાપ કંઈક દુઃખદ છતાં વસ્તુસ્થિતિ પર પ્રકાશ ફેકે એવો હતો. શાહ ખરેખર બિમાર હતા, પરંતુ એમના રોગની ગંભીરતા કોઈ સમજી શક્યું નહોતું. પોતાની તરફ જે રીતે તુચ્છકાર અને અવગણના દર્શાવવામાં આવતાં હતાં તે બદલ તથા પોતાના જ દેશના તંત્રમાં પોતાને કોઈ અસરકારક અવાજ મળે એ માટે બ્રિટિશ હાઈકમીશનરના નિર્દય ઈન્કાર બદલ, શાહ ખુલ્લી રીતે રડી પડ્યા હતા.

એમણે કહ્યું: “લોઈડ હોરી જેએ છે અને પૂતળાંઓ નાએ છે. કોમરે અખ્ખાસ હીલ્મીને પૂતળાં જેવો બનાવી દીધો હતો; તો લોઈડ મને શબ સમાન બનાવી રહ્યા છે.”

મહમદઅલી કલબ એ મિસરી નેતાઓનું મહાન મિલનસ્થાન હતી. ત્યાં તેઓ છૂટથી વાત કરી શકતા, પોતાની મનપસંદ પાનાની રમત રમી

શકતા તેમ જ પોતાની અનેક રાજદ્વારી તેમ જ ધંધાદારી યોજનાઓનો પ્રચાર કરી શકતા. ત્યાં પણ, એક પછી એક મિત્રો અને યોગજીતાઓ પાસેથી, મેં આ જ વાત સાંભળી: ફ્રીડ માર્શલ લોર્ડ એલનખીએ, જેમની અચળ ન્યાય ભાવના માટે એમને અત્યંત માન હતું, તેમણે જે વચનો આપ્યાં હતાં તે પરથી, એમને વધુ ને વધુ પ્રમાણમાં સ્વતંત્રતા મળશે એવી આશા ઉત્પન્ન થઈ હતી; પરંતુ હવે એમને જણાઈ આવ્યું કે જે “દોરીઓ” લોર્ડ એલનખીએ હાઈકમીશનર માટે અનામત રાખી હતી તેને લોર્ડ બ્યોર્ન લોઈડે લોખંડી સાંકળમાં ફેરવી નાખી હતી—આ શબ્દો મારા નથી, એક કરતા વધુ મિસરી પ્રધાનોએ ઘરાબર આજ શબ્દો મને કહ્યા હતા.

જે લોર્ડ લોઈડ હિંદુસ્તાનમાં પૂરેપૂરા ઉદારમતવાદી તરીકે રહ્યાં હતાં, તેમ જ જે બંધારણ અનુસાર તેમને તંત્ર ચલાવવાનું હતું તેની ભાવના તથા તથા તેના શબ્દોને અનુકૂળ રહીને વત્યાં હતા, તે જ લોર્ડ લોઈડે ઈજિપ્તમાં આવીને આવો જુદો જ સ્વાંગ શા માટે ધારણ કર્યો હશે? સાચે જ, એમણે હાઈકમીશનર જેવું નહિ, પણ સર્વસત્તાધીશ વાયસરોય જેવું વર્તન કેમ રાખ્યું હશે? એનો જવાબ શું એ ન હોઈ શકે કે, મુંબઈના ગવર્નર તરીકે એ હિંદુસ્તાનમાં હતા, ત્યારે જે મોન્ટેગ્યુ-ચેમ્સફર્ડ બંધારણના સિદ્ધાંતોનો, એમણે ઉદારતાપૂર્વક અમલ કર્યો હતો, તે બંધારણમાં અમુક ચોક્કસ રીતે નકકી કરવામાં આવેલા, કાર્યના અને વહીવટના ક્ષેત્ર પૂરતું, સ્વરાજ્ય આપવામાં આવ્યું હતું, અને એ ચોક્કસ રીતે આંકવામાં આવેલી મર્યાદામાં રહીને, લોઈડને દખલગીરી કરવાનું કોઈ કારણ નહોતું, તેમ જ, જરૂર પણ નહોતી, પરંતુ મિસરમાં એમના લોખંડી હાથ પરનું મોબ્જું સરી પડ્યું; કારણ કે ત્યાં તેા આખો સંબંધ પ્રવાહી અને અનિશ્ચિત સ્વરૂપનો હતો, અને શાહ તેમ જ તેમના પ્રધાનો અને પ્રિટિશ હાઈ કમીશનરની સત્તાના ક્ષેત્રોને છૂટાં પાડતી એવી કોઈક ચોક્કસ લેહરેખાઓ નહોતી. મિસરીઓ માનતા હતા કે, પોતાનો દેશ સ્વતંત્ર અને સાર્વભૌમ રાજ્ય છે, અને શાહ તથા તેમના સલાહકારો દેશની આંતરિક, વહીવટી રાજ-બંધારણના તંત્રની બાબતોમાં જ નહિ, પરંતુ વિદેશી સંબંધોના વિષયમાં પણ, પોતાને ફાવે તેમ વર્તવાને પૂરેપૂરા સ્વતંત્ર છે; બ્યારે હાઈ કમીશનરનું કામ ફક્ત ટ્રેટ પ્રિટનના હિતો જળવાઈ રહે અને મિસર, પ્રિટન તરફ દુશ્મની ધરાવતા અથવા એનું અનિષ્ઠ કરે એવા કોઈક

રાજદ્વારી જૂથમાં ન જોડાય, એટલું જ જોવાતું હતું. ખીજે પક્ષે જ્યોર્જ લોઈડને પોતાની સત્તાઓ તથા શાહ અને એમના પ્રધાનોની સત્તાઓ કેવા પ્રકારની છે તે વિષેની કોઈ સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા આંધવામાં આવી હોય એમ દેખાતું નહોતું; અને એમને એમ જણાઈ આવ્યું હતું કે, પોતે જો ખારીક નજર નહિ રાખે અને મક્કમ હાથે દોરવણી નહિ કરે તે, કદાચ આખું જૂથ કાબૂ ખહાર ચાલ્યું જશે.

૧૯૩૦ના ઉનાળામાં સાઈમન કમિશને પોતાનો અહેવાલ ખહાર પાડ્યો. એમાં બ્રિટિશ અમલ હેઠળનાં હિંદુસ્તાનના રાજદ્વારી ઇતિહાસ તેમ જ તત્કાલિન પરિસ્થિતિની છણાવટ, જેટલી સ્પષ્ટ તેટલી જ ઉત્કૃષ્ટ રીતે કરવામાં આવી હતી; પરંતુ એ કમિશનની નિમજીકે જે મોટી આશાઓ અને આકાંક્ષાઓ પેદા કરી હતી, તેના પ્રમાણમાં કમિશનનો અહેવાલ; એના કાર્યક્ષેત્રની જે સ્થનાત્મક ખાબુ હતી તે લક્ષમાં લેતાં, ઘણા જ અધૂરો નીવડ્યો. ખાસ કરીને એનાથી કેંગ્રેસના નેતાઓ નિરાશ થઈ ગયા અને તેમણે પોતાનો વિરોધ મોટે અવાજે અને સાફ શબ્દોમાં દર્શાવ્યો. ૧૯૩૦ની શરૂઆતમાં વાયસરોય લોર્ડ ઈરવીન રજા ઉપર ઈજ્જેડ ગયા હતા. અને તેઓ જ્યારે હિંદુસ્તાન પાછા ફર્યા ત્યારે એમણે બહાર કહ્યું કે, ના. શહેનશાહની સરકાર, હિંદુસ્તાનના લવિષ્યની વિચારણા કરવા માટે તેમ જ એના અંધારણમાં સુધારાઓ કરવા માટે લંડનમાં એક ગોળમેજી પરિષદ યોજવાની ઈચ્છા રાખે છે. આ બહારત મહાત્મા ગાંધીએ શરૂ કરેલી સવિનય લંગની અભવળ પરાકાષ્ટાએ પહોંચી હતી ત્યારે, ભારે તંગદિલીના સમયે આવી પડી. થોડા વખત માટે એનાથી તંગદિલી હુળવી ખની; અને થોડા અઠવાડિયા પહેલાં લાગતું હતું તે કરતાં વધારે શાંત રાજદ્વારી વાતાવરણમાં, ગોળમેજી પરિષદની તારીખ અને તે માટેના પ્રતિનિધિઓ, તેમ જ સવિનય લંગ બદલ કેદમાં પૂરવામાં આવેલા રાજદ્વારી ગુનેગારોને માફી આપવાના પ્રશ્ન અંગે, ચર્ચા કરવા સારુ વાયસરોય, એક પ્રતિનિધિમંડળને ખોલાવી શકયા. પરંતુ આ પ્રારંભની ખેઠકમાં સમાધાન થઈ શક્યું નહિ; મહાત્મા ગાંધી ખસી ગયા,

૧. આ પ્રતિનિધિમંડળના સભ્યો તરીકે મહાત્મા ગાંધી, સર તેજબહાદુર સપર પંડિત મોતીલાલ નહેરુ, મિ. એમ. એ. બિન્નાહ અને ઈન્ડિયન નેશનલ એસોસિએશનના તે સમયના પ્રમુખ મિ. વી. એ. પટેલ હતા.

અને ગોળમેળ પરિષદમાં કોંગ્રેસ લાગ લેશે એવી કોઈ પણ ખાંદિધરી આપવાનો એમણે ઇન્કાર કર્યો. લાહોર ખાતે ઇન્ડિયનનેશનલ કોંગ્રેસની બેઠકે, સવિનય ભંગની ચળવળ ફરી શરૂ કરવાની તરફેણમાં ઠરાવ પસાર કર્યો.

વાયસરોયે દ્રઢ આગ્રહપૂર્વક પોતાનું સહાનુભૂતિ અને શાણપણભર્યું આશાવાદી વલણ ચાલુ રાખ્યું. હિંદુસ્તાનની રાજકીય ગૂંચ ઉકેલવાના પ્રયાસ અંગે કોંગ્રેસ ભલે, કંઈ નહિં તો શરૂઆતમાં પણ, સહકાર ન આપે, તો પણ એ પ્રયત્ન કરવો તો ખરો જ. કોંગ્રેસની બહાર હોય તેવા, હિંદુસ્તાનના બની શકે તેટલા પ્રતિષ્ઠિત અને પ્રતિનિધિત્વશાળી, રાજકીય નેતાઓને આમંત્રણ આપવું. મિ. નહેરુએ ૧૯૩૬માં (હિંદુસ્તાનની સ્વતંત્રતાનો આખોયે પ્રશ્ન હજી પણ અણુઉકેલ્યો હતો ત્યારે) પ્રસિદ્ધ થયેલી પોતાની આત્મકથામાં આ પરિષદના પ્રતિનિધિઓની અંગત લાયકાત વિષે કેટલાક તીખા અને તમતમતા અભિપ્રાયો દર્શાવ્યા છે; પરંતુ ઇતિહાસકાળની લાંબી દ્રષ્ટિમર્યાદામાં એ બેઈ શકાય છે કે એ પ્રતિનિધિમંડળ, એકબીજાથી અત્યંત ભિન્ન એવાં દ્રષ્ટિબિંદુ તેમ જ ભૂમિકાવાળાં સ્ત્રી પુરુષોનું, અદ્ભુત સંમેલન હતું, જેઓ સઘળાં હિંદુસ્તાનમાંના ખ્રિષ્ટિય શાસનના ઉદ્દેશ તરીકે સ્પષ્ટરીતે બહોર કરવામાં આવેલાં સ્વાતંત્ર્ય તેમ જ સ્વરાજ્ય માટેનો શાંતિભર્યો તેમ જ માનભર્યો માર્ગ શોધી કાઢવા માટે ખરેખર આતુર હતાં.

ખ્રિષ્ટિય પ્રતિનિધિઓમાં, વડા પ્રધાન મિ. રામસે મેકડોનાલ્ડ; લોર્ડ ચાન્સેલર, લોર્ડ સેન્ડી; હિંદુસ્તાન માટેના સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ, મિ. વેન્નુડ બેન, (અત્યારના લોર્ડ સ્ટેન્સગેટ) અને કોન્ઝર્વેટીવના વિરોધ પક્ષ તરફથી સર સેમ્યુઅલ હોર (અત્યારના લોર્ડ ટેમ્પલવુડ), જેઓ એ પછી, હિંદુસ્તાનનાં લવિષ્ય માટે કસોટીરૂપ કહી શકાય એવાં કેટલાંક વર્ષો દરમ્યાન હિંદીમંત્રી થનાર હતા; અને લીબરલ પક્ષનાં એક નેતા અને ભૂતપૂર્વ વાયસરોય લોર્ડ રિડીંગ હતા. ખ્રિષ્ટિય હિંદના પ્રતિનિધિમંડળમાં હું એક પ્રતિનિધિ તરીકે નિમાયો હતો, તેમાં વિવિધ પ્રકારના રાજદ્વારી મંત્ર્યો ધરાવનારા મુસ્લિમ, હિંદુ અને પારસી પ્રતિનિધિઓ અને અનેક નાની નાની કોમોના પ્રતિનિધિઓ હતા; મુસ્લિમોમાં મિ. એમ. એ. જિન્નાહ, સર મહમદ શક્તી, સર અકબરુલ્લાખાન, અને મૌલાના મહમદઅલી હતા; ઉપરાંત બે સ્ત્રી પ્રતિનિધિઓમાં બે ગ મ શા હ ન વા ઝ અને મિ સિ સ સુ ખ્યા રો ય ન; હ તા,

હિંદુઓમાં સર તેજબહાદુર સપ્ત, રાઈટ એનરેબલ વી. એસ. શ્રીનીવાસ શાસ્ત્રી; સર સી. પી. રામસ્વામી આયર, સર ચીમનલાલ સેતલવડ, મિ. એમ. આર. જયકર અને દીવાન બહાદુર રામ મુદાલીયર હતા; પારસીઓમાં સર ફીરોજ શેઠના, સર કાવસજી જહાંગીર અને સર એચ. પી. મેઠી હતા. “અધૂત” બત્તીમાં જન્મેલા મિ. આંગ્રેડકર બંતે દલિતવર્ગનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતા હતા; સર હેનરી ગીડની, એંગ્લો ઇન્ડિયન કોમનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતા હતા. રાબ્બઓનું પ્રતિનિધિમંડળ જેટલું રૂવાળદાર તેટલું જ લવ્ય હતું. એમાં હિંદી રાજવીઓના ઇતિહાસમાં સૌથી વિખ્યાત અને મહાન વંશના નામ ધારણ કરનારાઓ એવા ઘણા હતા. વડોદરાના મહારાજ, ગાયકવાડ એમના નેતા હતા, એમની સાથે ખીબ ખીકાનેર, પતિયાલા, લોપાલ, કાશ્મીર, રેવા અને બામનગરના મહારાજઓ હતા-બામનગરના મહારાજને ક્રિકેટના વિષયમાં અવિસ્મરણીય ખ્યાતિ ધરાવનાર “રણજીત” તરીકે કદાચ લાખો પ્રિટિશરો વધુ સારી રીતે ઓળખતા હતા. ઘણા રાબ્બઓ સાથે તેમના દીવાનો-તેમના વડા પ્રધાનો-આવ્યા હતા. તેમાં સર અકબર હૈદરી અને સર મિરઝા ઇસમાઈલ જેવા વિખ્યાત અને ઊંચ કક્ષાના રાજદ્વારી પુરુષો અને ખીબ પ્રસિદ્ધ પુરુષો પણ હતા.

૧૯૩૦ની પાનખર ઋતુમાં અમે લંડન ખાતે મળ્યા. મને મુસ્લિમ પ્રતિનિધિમંડળના નેતા થવાનું માન મળ્યું. અગાડું વડું મથક અમે રિટજ હોટલમાં રાખ્યું. હું લંડનમાં હોર્ડિંગ ત્યારે ત્યાં જ ઊતરવાનો રિવાજ મેં ઘણા લાંબા સમયથી રાખ્યો છે, ફક્ત વિવેક ખાતર હું નથી કહેતો, પરંતુ અ.વા નોંધપાત્ર પ્રતિનિધિમંડળના નેતા તરીકે ચૂંટાવું એમાં મોટું માન સમાચેલું હતું, જેમાં આવી લાંબી પહોંચ ધરાવતી હરતીઓ હતી: મિ. એમ. એ. જિન્નાહ, જેઓ પાછળથી પાકિસ્તાનના સર્જક અને કાઈદે-એ-અઝમ બન્યા હતા; સર મોહમદ ઝક્રૂલ્લાહખાન, જેમણે વર્ષો સુધી અનેક આંતરરાષ્ટ્રીય પરિષદોમાં હિંદુસ્તાનના પ્રતિનિધિ તરીકે કામ કર્યું હતું અને જેઓ પાકિસ્તાનના પ્રથમ વિદેશ પ્રધાન બન્યા હતા; અને મારા જૂના અને સત્યા મિત્ર સર મુહમ્મદ શક્ષી, જેઓ મુસ્લિમ લીગના એક સ્થાપક હતા.

મારા જીવનના પ્રસંગભરપુર તેમ જ વિરલ સુખના એ સમયમાં, જે અનેક આત્મદોષ પ્રસંગો મને સાંપડ્યા છે તેમાંના એક પ્રસંગ તે આ હતો

નેતા તરીકે ચૂંટાઈ આવવાનો હતો. મેડમોઈઝલ એન્ડ્રી કેરોન સાથેના મારા લગ્નનું એ પ્રથમ વર્ષ હતું, અને એજ અરસામાં પ્લેનહેઈમ ઘોડા વડે હું ડરબીની રેસ જીતી ગયો હતો, એ પ્રસંગ પણ કંઈ સામાન્ય તો નહોતો જ.

એ બાદ, આ ચાહગાર વર્ષના અંતમાં, શહેનશાહ પાંચમાં જ્યોર્જના પ્રમુખપદે, હાઉસ ઓફ લોર્ડસની, વિધિસરની પ્રારંભિક બેઠક સાથે, પહેલી ગોળમેજી પરિષદ શરૂ થઈ. મારા સાથીઓએ પરિષદના, બ્રિટિશ-હિંદના પ્રતિનિધિઓના, એટલે કે રાજ્યો સિવાયના સમસ્ત હિંદી પ્રતિનિધિ મંડળના નેતા તરીકે મારી ચૂંટણી કરીને, મને વધુ ગૌરવ આપ્યું. રાજ્યો તો અલખત, પોતાનું પ્રતિનિધિત્વ પોતે જ કરતા હતા અને તેઓ પોત-પોતાનાં રાજ્યો તથા ઠકરાતોના સર્વસત્તાધીશોની હેસિયતથી આવ્યા હતા.

શહેનશાહ જ્યોર્જને અત્યંત ગંભીર માંદગીમાંથી સાજા થયાને વધુ સમય થયો નહોતો; એમણે પોતાના પ્રારંભિક પ્રવચનમાં, અમને સૌને, અમે જે કાર્ય હાથ ધર્યું હતું તેના ગંભીર મહત્વ વિષે મનન કરવા માટે, અત્યંત હૃદયસ્પર્શી અપીલ કરી હતી.

શહેનશાહે જણાવ્યું, “હું તમારી કાર્યવાહીને બહુ જ સહાનુભૂતિપૂર્વક તેમ જ અત્યંત રસપૂર્વક, નિશ્ચિંતતાથી તો નહિ, પરંતુ શ્રદ્ધાપૂર્વક નિહાળતો રહીશ. હિંદુસ્તાનમાં મારી પ્રબલ જે આર્થિક સ્થિતિમાં જીવન ગુજારે છે તેની મારા મન ઉપર ઘણી અસર થાય છે અને તમારી ચર્ચા દરમિયાન એનો ખ્યાલ સતત રીતે મારા મનમાં રહેશે. ગદ્યમતીઓ અને લઘુમતીઓ, પુરુષો અને સ્ત્રીઓ, શહેરીઓ અને ખેડૂતો, જમીનદારો અને ગણોતિયાઓ, સખળા અને નખળા, ગરીબ અને તવંગર, કોમો, નાતબતો અને સંપ્રદાયો, જેઓ સઘળા રાજકીય જીવનનાં જીવંત જીવંત અંગો છે, તેમના વ્યાજબી દાવાઓ મારાં ધ્યાનમાં છે. આ બધાં મારે મન મહત્વનાં છે. આવા લિન્નલિન્ન દાવાઓનું, એક બીજા પ્રત્યેની ફરજ તરીકે, રૂપાંતર કરીએ અને એનો સ્વીકાર કરીને તેને અમલમાં મૂકીએ તેમાં જ સ્વરાજ્યનો સાચો પાયો રહેલો છે એ વિષે મને શંકા નથી. મને એવી આશા છે કે, આ પાયા ઉપર રચાયેલી હિંદુસ્તાનની ભવિષ્યની સરકાર, પોતાની ગૌરવભરી આકાંક્ષાઓ, વ્યક્ત કરશે.”

એ પછી બીજા સુંદર અને હૃદયગમ લાખણો થયાં; પરિષદને સેંટ

જેમ્સ પેલેસ ખાતે લઈ જવામાં આવી અને ત્યાં એણે પોતાના ગૂંચવણુભર્યા અને ગંભીર કાર્યોનો આરંભ કર્યો. ઉપલક દ્રષ્ટિએ અમે એકમતી પર આવી શકયા, પરંતુ અંદરખાનેથી લાગણીએ તેમ જ દ્રષ્ટિબિંદુના વિષમ અને ગંભીર અંતરે હતા, જેની અસર આરંભથી જ વર્તાતી હતી. આ વસ્તુ સમન્વય તેટલા ખાતર, ૧૯૩૦ની એ પાનખર ઋતુ વખતે, રાજકીય પરિસ્થિતિ, તેમ જ બ્રિટન અને હિંદુસ્તાનના સંબંધો, કેવા પ્રકારના હતા, તેનો ટૂંકાણુમાં ફરીથી ઉલ્લેખ કરવો જરૂરી છે. સાઈમન કમીશનના અહેવાલમાં રબૂ થએલી યોજનામાં, મધ્યસ્થ સરકારની જવાબદારીનો ઇન્કાર કરવામાં આવ્યો હતો, અને હિંદુસ્તાનના સમવાયતંત્રના ખ્યાલને અનિશ્ચિત સમય સૂધી લવિષ્યને માટે અભરાઈ ઉપર ચઢાવી દેવામાં આવ્યો હતો. આથી કોઈને ખરેખર સંતોષ થાય એમ નહોતું; કારણ કે એમાં કોઈ વહેવારૂ સમાધાનની યોજના નહોતી, પરંતુ એમાં ફકત એ સમયે હસ્તી ધરાવતા અને ગંભીર બની ચૂકેલા રાજદ્વારી ઘર્ષણુ તરફ આંખ આડા કાન કરવામાં આવ્યા હતા. કારણ કે; સ્વરાજ્ય માટેની હિંદુઓની ચળવળનું બધુંયે લક્ષ તાત્કાલિક પ્રબતંત્રની સ્થાપના તેમ જ સબળ કેન્દ્ર સરકારની ભાવનામાં કેન્દ્રિત થયું હતું. પ્રબતંત્રનો એમનો ખ્યાલ માત્ર સંખ્યાના ધોરણે રચાયો હતો, અને ધાર્મિક મતભેદોને એ કરતા વિશેષ કોઈ સ્થાન આપવામાં આવ્યું નહોતું; ત્યારે મુસ્લિમોનો મત ધીરે ધીરે મધ્યસ્થ સરકારમાંથી સત્તાની વહેંચણી, હકીકતમાં સ્વશાસન ધરાવતી પ્રાંતીય સરકારોમાં કરવા તરફ, વળ્યો હતો, અને એ ઉપરાંત જેમાં બધા રાજ્યો ભાગીદાર બની શકે એવા અખિલ હિંદના સમવાય તંત્રનો ખ્યાલ હજી કોઈને આવ્યો નહોતો. આવી પરિષદમાં ભાગ લેવા માટે આવેલા એકે મુખ્ય પક્ષ પાસે કોઈ પણ ચોકકસ યોજના નહોતી. હતા માત્ર પરસ્પર વિરુદ્ધ એવા દાવાઓ. બ્રિટિશ સરકાર સમક્ષ, આ બધા પરસ્પરવિરોધી અને એક બીજા સાથે મેળ ન ખાઈ શકે એવા દાવાઓ અને વળતા દાવાઓ રબૂ કરવામાં આવ્યા ત્યારે કુદરતી રીતે જ શું કરવું અને શું નહિ તેની વિમાસણુમાં એ પડી ગઈ.

મને લાગતું હતું તે પ્રમાણે, બ્રિટિશ હિંદના પ્રતિનિધિમંડળમાંના મુસ્લિમ અને હિંદુ વિભાગો વચ્ચેનું અંતર નિવારવા માટે માર્ગ શોધી કાઢવો એ પહેલું આવશ્યક કાર્ય હતું. એ અંતર વટાવી શકાય ત્યારે જ હિંદુસ્તાનના

ખંધારણીય વિકાસ માટેની અમારી સંયુક્ત દરખાસ્તો, બ્રિટિશ પ્રતિનિધિઓ સમક્ષ રજૂ કરી શકાય એમ મને લાગ્યું.

આ, અથવા લગભગ આવા જ, ઉદ્દેશથી પ્રેરાઈને ઉત્સાહ અને ખંતપૂર્વક પ્રયાસ કરનારાઓમાં, મારા મિત્ર લોપાલના નવાબ, મુખ્ય વ્યક્તિ હતાં. એમના જમાનાના- રાજાઓમાં તેઓ બહુ આગળ પડતી વ્યક્તિ હતાં. તેઓ ચુસ્ત મુસલમાન, કામ આટોપવાના સામર્થ્ય તથા ઇચ્છાશક્તિવાળા, ભારે શરીરબળ ધરાવનાર, રમત ગમતના શોખીન તેમ જ પોલોના પ્રથમ વર્ગના ખેલાડી હતાં. ઉપરાંત, તેઓ પાકા રાષ્ટ્રવાદી હતાં, અને હિંદુસ્તાનની અર્ધ સાંસ્થનિક ધૂંસરી ફગાવી દઈને તેની પરાધીનતા નાબૂદ કરવાને માટે આતુર હતાં. તેઓ એ બાબતમાં મારી સાથે સંપૂર્ણ રીતે એકમત થયા કે, બ્રિટિશ હિંદના પ્રતિનિધિઓ એવા અમે, અમારા પોતાના મતભેદો નિવારવાના માર્ગો તથા ઉપાયો શોધી ન શકીએ તો કોઈ પણ માંગણીઓવાળી યોજના તૈયાર કરીને નામદાર શહેનશાહની સરકાર સમક્ષ જઈ શકીશું નહિ; અને આમાંયે સંરક્ષિત રજવાડાઓની વિચારણા તો કરવામાં જ આવી નહોતી. નવાબને ત્યાં અમે મળ્યા તે ક્ષણથી જ, મારી એ દ્રઢ ખાતરી થઈ હતી કે, સૌથી વધારે મહત્ત્વ આ વસ્તુનું છે. આથી એક તરફ ખરેખરા અર્થમાં “કોન્ડોલેન્સ સ્ટેટ” (બ્રિટિશ હિંદ તથા દેશી રાજ્યોનું સંયોજિત રાજ્ય) અને બીજી તરફ, કેનેડાના જેવું મહત્ત્વની સર્વોચ્ચ સત્તા તથા અધિકાર, મધ્યસ્થ સરકારને હસ્તક હોય એવું રાજ્ય; આ બેમાંથી સ્વતંત્ર હિંદુસ્તાનના સ્વરૂપ વિષે અંતિમ નિર્ણય કરવામાં, મુસ્લિમો તથા હિંદુઓ વચ્ચે સમજૂતી સ્થાપવાનો હું હિમાયતી બન્યો.

અમારા હિંદુ સાથીઓ સાથે સમજૂતી પર આવવા પૂર્વે પ્રથમ તો અમારે ખુદ અમારા મુસ્લિમ પ્રતિનિધિમંડળમાં એકમતી સ્થાપવાની હતી. પ્રથમ તો, કેટલાંક મુસ્લિમ પ્રતિનિધિઓ, ખાસ કરીને મિ. ગિન્નાહ, -પરિષદ ભરાઈ તે પહેલાથી જ-સમવાય તંત્ર વિષે શકા સેવતા હતા. હું સારી રીતે બાણ્યતો હતો કે એમાં રહેલા ભેખો, લાંબે કાળે આવે એવા, અથવા ઓછા મહત્ત્વના નહોતા; વ્યક્તિગત રાજતંત્ર ન્યાં સ્થાપિત થઈ ચૂક્યું હતું, અને તે સમયે તો અનિવાર્ય પ્રણાલિકા સમું દેખાતું હતું, તેવા અનેક (દેશી) રાજ્યો સાથે વિકાસ પામતી લોકશાહીનું જોડાણ કરવું, એમાં ભેખમ, તેમ જ

વિષમતાભરી નવીનતા રહેલી હતી; તે ઉપરાત ખીજે એ ભય પણ હતો કે, મોટા ભાગના રાજવીઓ હિંદુ હોવાથી, સમસ્ત સમવાયતંત્રમાં મુસ્લિમ કોમની રાજદ્વારી અસર ગંભીર રીતે ઓછી થઈ જાય. આમ છતાં મને ખાતરી થઈ હતી કે, સમવાયતંત્રની યોજનામાં તાત્કાલિક મુશ્કેલીઓ અને ભ્રમ ગમે તેટલાં સમાજોલાં હોય તો પણ, હિંદુસ્તાનના રાજકીય પ્રશ્નનો સૌથી વધારે સારો અને માન્ય રાખી શકાય એવો ઉકેલ, એમાં રહ્યો હતો, તેમજ એ એવી તક હતી જે ફરીથી કદીએ પાછી આવે એવો સંભવ ન હતો, અને એને અમલી બનાવવા માટે બાંધછોડ કરવાની જરૂર પડે તો, એના સ્પષ્ટ અને અસંખ્ય ફાયદાઓ જોતાં, એ કંઈ અહુ ભારે વાત નહોતી.

મને એ જણાવતા આનંદ થાય છે કે, મુસ્લિમ પ્રતિનિધિમંડળમાં અમે સમવાયતંત્રની તરફેણમાં નિર્ણય લઈ લીધો, એ બાદ એના ભારેમાં ભારે વિરોધી રહેલા મિ. જિન્નાહ, એ પછીની તમામ ચર્ચા અને વાટાઘાટોમાં, અફર વફાદારીથી, અમારા સંપૂર્ણપણે મદદગાર સાથી બની રહ્યા.

હિંદુસ્તાનના રાજવીઓએ કોઈ પણ પ્રકારના સમવાયી તંત્ર માટે પોતાની સંમતિ દર્શાવી હતી એટલે, હવે ફક્ત હિંદુ પ્રતિનિધિઓની જ સંમતિ મેળવવી બાકી હતી. એ વાત એમને ગળે બિતારવા માટે મેં પ્રયાસ કર્યો કે “જો તમે એકત્ર હિંદુસ્તાનને બદલે સમવાયી હિંદુસ્તાનનો સિદ્ધાંત સ્વીકારવા જેટલી છૂટ મૂકી શકો તો, તમને —અને અમને પણ— સમસ્ત દેશનો તાત્કાલિક અને વિશાળ રાજદ્વારી વિકાસ કરવા માટેનો યશ પ્રાપ્ત થશે. સાચા સમવાયી તંત્રના ધોરણને માટે જરૂરી એવી બાંધેધરીઓ અમે માગી હતી; પંજાબ અને બંગાળની મુસ્લિમ બહુમતીને, બંધારણની કલમોમાં બનાવટી ખેંચતાણુદ્વારા, લઘુમતીમાં ફેરવી ન નાખવાની કબૂલાત અપાય; સિંધને મુબઈથી અલગ પાડીને જુદો પ્રાંત બનાવવામાં આવે; સરહદ પ્રાંતમાં સંપૂર્ણ રીતે બંધારણીય સરકારની પદ્ધતિ દાખલ કરવામાં આવે; તેમની સૈન્ય તેમ જ મુલકી—સિવિલ સરવીસીસમાં મુસ્લિમો માટે અમુક પ્રમાણમાં જગ્યાઓ ફાયદા વડે અનામત રાખવાની ખાતરી આપવામાં આવે. આ પ્રકારની ખાતરી તેઓ આપે તો, બદલામાં બ્રિટિશ સરકારની સામે સંયુક્ત મેારચો માંડવા, અમે ઓફર કરવા તૈયાર હતા. મેં તો એથીયે આગળ જઈને, ખાસ છૂટછાટ તરીકે, એવી પણ ઓફર કરી કે એક પસંદ કરવામાં આવેલા હિંદી નેતાને સંયુક્ત

સરદારી સોંપવામાં આવે અને એ નેતાના આદેશોને આધિન રહેવાનું બંધન અમે મુસ્લિમ કોમ પર મૂકીશું. સર ચીમનલાલ સેતલવડે પોતાના સંસ્મરણોમાં મારી આ ઓફરનો ઉલ્લેખ કર્યો છે અને આ વિષયમાં એમની સાક્ષી, મકકમ રીતે નોંધાએલી પડી છે કે, પહેલી ગોળમેજી પરિષદમાં, એના માટે રાખવામાં આવેલી ધારણા મુજબ સિદ્ધિ ન મળી શકી અને અંતે સાંસ્થાનિક-સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત ન થઈ શક્યું, એટલું જ નહિ પણ હિંદુસ્તાનના ભાગલા પણ કરવા પડયા, આ મહત્વની ઘટનાઓની કંઈક અંશે શરૂઆત મારી ઓફરના હિંદુ પ્રતિનિધિમંડળે કરેલા અસ્વીકાર દ્વારા થઈ હતી એમ જોઈ શકાય છે. મારી ખાતરી છે કે સમ્રૂ અને શાસ્ત્રી એમના દિલમાં ઊંડે ઊંડે મુસ્લિમ દરખાસ્તો સ્વીકારવાની ઇચ્છા રાખતા હતા, પરંતુ તેઓ પોતાના હિંદુ સાથીઓથી, અને સૌથી વિશેષ તો મહાસલાની લાગવગથી, ડરતા હતા.

જેની મને ગંભીરપણે પ્રતીતિ થઈ હતી તેની અહીં મારે નોંધ લેવી જોઈએ કે, જે એ જ સ્થળે અને એ જ સમયે મારા અભિપ્રાયોનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો હોત તો, ત્યાર પછીના ઇતિહાસનો માર્ગ તદ્દન જુદો જ વળ્યો હોત, અને ઘણા વખત પહેલાં હિંદુસ્તાનની સમવાયી સરકાર અસ્તિત્વમાં આવી ચૂકી હોત, જેમાં મુસ્લિમો તેમ જ હિંદુઓ રોજ-બરોજના વહીવટમાં ભાગીદાર બનીને એમની રાજદ્વારી આકાંક્ષાઓ પૂર્ણ કરી શક્યા હોત અને સંતોષપૂર્વક તેઓ સમસ્ત હિંદના કલ્યાણ માટે સાથે મળીને કામ કરતા હોત.

હવે પછીના પ્રકરણમાં મારે હિંદુઓની સતત જીદ અને હઠાઈનો તેમ જ એને કારણે એ પછી ઘણા સમય બાદ બ્રિટિશ કેબીનેટ મિશને સૂચવેલા બંધારણને તેમણે નકારી કાઢ્યું હતું તેનો, ઉલ્લેખ કરવાનો પ્રસંગ આવશે. હિંદુ પ્રતિનિધિઓને, ભોપાળના નવાબના નિવાસસ્થાને અમે મળ્યા ત્યારે મુસ્લિમો વતી જેટલી સહૃદયતાપૂર્વક મેં ઓફર કરી હતી તેટલી જ સહૃદયતાથી એમણે એનો સ્વીકાર કરી લીધો હોત તો, ગોળમેજી પરિષદનો આરંભ, આ બંધારણની રૂપરેખા તેમ જ એના સિદ્ધાંતોના ઘડતરથી થઈ ગયો હોત.

અમારી માંગણીનો અસ્વીકાર થતાં, પહેલી ગોળમેજી પરિષદની બાકીની

કાર્યવાહી, ખાસ મહત્વની અથવા ઉપયોગી ન રહી, કારણ કે જે પાયાના આધાર પર એમાં અર્થા વિચારણા થવી જોઈતી હતી, તે પાચો મક્કમ અને મજબૂત હોવાને બદલે, અસ્પષ્ટ તેમ જ કાચો હતો.

એ કાળે એક વાતમાં આગળ પગલું ભરવામાં મળેલી સફળતા બહુ મહત્વની હોય એમ લાગ્યું હતું, પરંતુ સમય અને મહત્વના બનાવોની પરંપરાએ દર્શાવી આપ્યું કે, એ પગલું નજીવું અને તકલાદી હતું. આ પગલું તે રાજ્યોએ સમવાયતંત્રના સ્વીકારની જાહેરાત કરી તે હતું. પરિષદના બ્રિટિશ પ્રતિનિધિઓએ, આ જાહેરાતને વધાવી લીધી. એમના પોતાના દ્રષ્ટિબિંદુથી કદાચ સ્વાભાવિક રીતે જ એમને એ પગલું અર્થસૂચક અને રચનાત્મક રીતે પ્રગતિકારક, તેમ જ સંયુક્ત રાજ્યની પાર્લામેન્ટ પાસેથી કહેવાતી હિંદુસ્તાનની સમવાયી પાર્લામેન્ટને સત્તા સોંપવાના કાર્યમાં, ખરેખરી સહાયરૂપ લાગ્યું હતું.

વહીવટના તમામ મુખ્ય ક્ષેત્રોમાં અને વહીવટ માટેની સત્તાના સ્થાનોમાં જવાબદારી એક કેન્દ્રસ્થાને હોય, એ મહત્વતુ છે, એવી દ્રઢ માન્યતાવાળા અને માજી વાઈસરોય તરીકેના મોલાથી પ્રાપ્ત થયેલી પ્રતિષ્ઠાના ભવ્ય તેજથી દીપતા, એવા હાઉસ ઓફ લોર્ડના લીબરલ પક્ષના નેતા, લોર્ડ રિડીંગે, આ જાહેરાતને અંતઃકરણપૂર્વક પરંતુ અમુક મર્યાદામાં રહીને ટેકો આપ્યો. વડાપ્રધાન મિ. રામસે મેકડોનાલ્ડને એ જાહેરાત પરિષદમાં લગાણ પાઠનારી લાગવાને બદલે પરિષદને ઉગારી લેનારી અને સફળતા અપાવનારી લાગી, જે લગાણ, એ સમયે તે દેખાતું હતું તેમ, ખતરનાક નીવડ્યું હોત. આખી પરિષદ દરમિયાન મિ. મેકડોનાલ્ડની સ્થિતિ, વિષમ અને નાજુક બની ગઈ હતી; પરંતુ એ એમને માટે નવું નહોતું, કારણ કે આ પ્રકારની સ્થિતિનો, પોતાની કારકિર્દીમાં એમને વારંવાર સામનો કરવો પડ્યો હતો. સત્તાના શિખરે રહીને એમણે સ્વસ્થતાપૂર્વક અને કુનેહથી એનો મુકાબલો કર્યો હતો, પરંતુ આ હુકીકત સૂલી શકાય એમ નથી કે, એમની બધીયે રાજદ્વારી કુનેહ અને કાબેલિયત છતાં, એમની હાલત, આઠ તેજી ઘોડાની લગામ જેના હાથમાં હોય, અને એમાંની કોઈ પણ ગમે તે એક જોડી, પોતાની મેળે લાગી જઈ શકે એમ છે તથા કદાચ લાગી પણ જાય અને ગાડીને ધાર્યા કરતાં તદ્દમ જુદી જ

દીશામાં ખેંચવાનો પ્રયત્ન કરે એમ જે જાણતો હોય, એવા ગાડીવાન કરતા કંઈ જુદી નહોતી.

પરિષદના હિંદી પ્રતિનિધિઓને માટે મિ. મેકડોનાલ્ડને પ્રમુખસ્થાન લેવું પડ્યું હતું. પ્રમુખ તરીકે એમણે અમારી વિચારણામાં ચતુરાઈથી, ઉદારતાથી અને નિષ્પક્ષતાપણે કાર્ય કર્યું. એ શાણા અને માનનીય પુરુષ, જે લોકશાહી અધારણીની ગૂંચવણભરી પદ્ધતિ અને સિદ્ધાંતોનું અમે નવશિક્ષણ લઈ રહ્યાં હતાં તેમાં અમારા માર્ગદર્શક, ક્લિસ્ટ્રક અને મિત્ર બન્યા. પોતાના પક્ષની નજરમાં મિ. મેકડોનાલ્ડને, જીનવાણી બની ચૂકેલા શાહીવાદ અને આડખીટીરૂપ બનેલા, સ્થાપિત હિતો સામેની, લાંબી પવિત્ર લડતમાં, પોતાના પક્ષના નેતા તરીકે, તેમ જ એમની પોતાની અંતઃકરણની ઈચ્છા હતી તે સુજબ, હિંદુસ્તાનના સુકિતદાતા, એની આઝાદીના ઘડગૈયા તરીકે ઊભા રહેવાનું હતું. એમનો પક્ષ ૧૯૩૦માં સત્તાસ્થાને હતો, એ વર્ષ લવિષ્યમાં આવનાર વિપત્તિ અને તોફાનની આગાહી અને સૂચનોથી ભરેલું હતું. એમના પક્ષને હાઉસ ઓફ કોમન્સમાં નકકર અને કાયમી બહુમતીનો ટેકો નહોતો, અને એવો ટેકો મળે તે જ, એ પક્ષના નિર્ણયો સ્પષ્ટ રીતે અસરકારક અને કાયમી બની શકે. આ કાર્ય બજાવતી વેળા તેઓ જાણતા હતા કે, હિંદુસ્તાનના પ્રશ્ન વિષેનું એમનું દ્રષ્ટિબિંદુ, સૌથી વધારે પ્રગતિશીલ હતું, તેમ જ તેઓ પોતે અને એમનો પક્ષ, બહુ જ થોડા અને નજીવ અંકુશો અથવા અપવાદો સાહુત સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્યની મંઝીલે પહોંચવા સારુ આખો માર્ગ ઝંડપલેર વટાવી જવા આતુર હતો. પરંતુ વિરોધ પક્ષના રૂઢિચુસ્ત કોન્ઝર્વેટીવ સભ્યોની ધીરજની આકરી કસોટી કરવી, એ તેમને પાલવે તેમ નહોતું. એ પક્ષ ખ્રિષ્ટિય સામ્રાજ્યવાદી હિતોની અત્યંત કાળજીપૂર્વક નિગેહબાની કરી રહ્યો હતો; અને પાર્લામેન્ટમાં તેમ જ અખબારોમાં કોન્ઝર્વેટીવ પક્ષના તદ્દન જીનવાણી વિચારના લડાયક માનસના સભ્યો, સબળ અને સન્તાવાહી રીતે, થાણા જમાવીને બેઠા હતા, જ્યાં રહીને તેઓ મિ. મેકડોનાલ્ડ જે એમના અભિપ્રાયની છડેચોક રીતે અવગણના કરે તો, એમને પડકારી શકે અને કદાચ ઉથલાવી પણ શકે એમ હતું.

પરિષદની આ સ્પષ્ટ જોઈ શકાય એવી એક મુખ્ય સિદ્ધિની આસપાસનું વાતાવરણ આ સંજોગોમાં, આસવાજ્જલ્યું રહે, એ ડંજલજ અનિર્વાચ્ય હતું.

એમ લાગતું હતું કે, માત્ર પ્રાંતિક સ્વરાજ્ય કરતા, કંઈક ઓટી અને ઊંચ વસ્તુ નિર્મિત તથા નિશ્ચિત થઈ ચૂકી હતી. સર તેજબહાદુર સમૂ જેવા અમારામાંના જે કેટલાક વકીલો હતા તેમને, તે વેળા, આ વસ્તુ હિંદી સ્વરાજ્યના માર્ગે ગંભીર અને કાયમી વિકાસના પગલા જેવી લાગતી હોઈને તેઓ ઉત્સાહપૂર્વક એની વિગતોમાં મશગૂલ બની ગયા. મારે કહેવું જોઈએ કે, મારા દિલના ઊંડાણમાં મને એવી શંકા હતી કે અમારા કાર્યતું કોઈ વાસ્તવિક કે કાયમી પરિણામ નહિ આવે, કારણ કે ૧૯૩૦ના હિંદુસ્તાનની મહત્વની વાસ્તવિકતાને એમાં વિસારે પાડવામાં આવી હતી.

એ ભૂલી જવામાં આવ્યું હતું કે સર્વકાળે સૌથી પહેલી અને સૌથી મુખ્ય વાત એ હતી કે આ ઉપખંડમાં વસ્તી હિંદુ અને મુસ્લિમ પ્રબલો વચ્ચે મૂળભૂત લેદો હતા. અને હિંદુસ્તાનના વાયવ્ય તથા પૂર્વ વિભાગના મુસ્લિમો તથા બાકીના પ્રદેશની હિંદુ બહુમતી વચ્ચે પણ આ લેદો સૌથી સ્પષ્ટ રીતે દેખાઈ આવતા હતા.

એ પણ ભૂલી જવામાં આવ્યું હતું કે, બુદ્ધિમાન વર્ગ, આખી હિંદુ વસતિનો કુકત દશ ટકા જેટલો હતો, છતાં તેની સંખ્યા ચારથી પાંચ કરોડ જેટલી હતી, અને એની “અત્યંત નાની લઘુમતી” તરીકે અવગણના કરી શકાય તેમ નહોતું. એ ભૂલાઈ ગયું હતું કે ખ્રિટિશરો ગાંસડા પોટલા લઈને હુમ્મશ સારુ છેવટની વિદાય લઈ જાય એમ તેઓ ઇચ્છતા હતા; આ ઉદ્દેશને માટે તેઓ પ્રયાસ અને પરિશ્રમ કરતાં હતાં, અને હુકીકતમાં ૧૯૪૭માં એમ બન્યું પણ ખરૂં. કાગળ ઉપરના વિસ્તૃત બંધારણની તમામ ઝીણી ઝીણી વિગતો, એની સાવચેતીભરી બાંહેધરો, કલ્પનાતિત સૌદ્ધાંતિક યોજનાઓ વડે સક્રાંતપૂર્વક જાળવી રાખવામાં આવેલી સ-તાની સમતુલા; આ બધું તેમને લુચ્ચાઈભરી અને અનિષ્ટકારક વાહિયાત વાતો જેવું, તેમ જ રૌપ પ્રેરે એવી ચાલબાજીઓ જેવું લાગતું હતું. એ વડે ખ્રિટિશરો એક હાથે જે કંઈ આપ્યું હોય તે બીજે હાથે પાછું લઈ શકશે—અને લઈ લેશે પણ ખરા—એમ તેને લાગતું હતું.

એ ભૂલી જવામાં આવ્યું હતું કે રાજ્યો એમની તમામ સંપત્તિ, શક્તિ, અંગત આકર્ષણ, પ્રતિષ્ઠા અને ખ્રિટિશો સાથેના સંબંધ પ્રત્યેની વફાદારી છતાં, હુકીકતમાં ખૂબ જ ઓછી સન્તા કે લાગણ્ય ધરાવતાં હતાં.

અક્ષય-ત, વિરોધી પ્રચારકો વારંવાર તેમને વર્ણવતા હતા તેવા અધમ ઉપહાસપાત્ર રમકડાં તેઓ નહોતા, પરંતુ તેમની સાચી સ-તા, અને પોતાની અસરથી લોકમતને પ્રભાવિત કરવાની તેમની શક્તિ, આ બેઉ ચીજો હાંખા સમય દરમ્યાન ઘસાઈ ગઈ હતી, અને તેમની પ્રબલને-અને સામાન્ય રીતે હિંદુસ્તાનના લોકોને-ખાતરી થઈ ચૂકી હતી કે, તેઓ સાચી સ-તા વિનાના હતા; અને સર્વસંતાધીશ બ્રિટિશ રેસિડેન્ટની નીતિથી વિરુદ્ધ હોય એવો, કેઈ પણ સ્વતંત્ર અભિપ્રાય ધરાવવાની કે સ્વતંત્ર નિર્ણય કરવાની તેમનામાં શક્તિ નહોતી. આમ, સમવાય બંધારણનું એમણે કરેલું સમર્થન-બ્રિટિશ શબ્દકર્તા વર્ગ એનાથી છેતરાયો તે છતાં-વાસ્તવિકતાના અભાવવાળું અને સાચી સ-તા વગરનું માત્ર પડછાયા સમું હતું એમ દર્શાવાયું.

૧૯૩૧ની પાનખર ઋતુમાં, ખીજી ગોળમેજી પરિષદ મળી તે દરમિયાન જગતની પરિસ્થિતિમાં, તેમ જ હિંદી-બ્રિટિશ સંબંધોમાં પણ ભારે પલટો આવ્યો હતો. ઉચ્ચ અને સખ્ત આર્થિક કટોકટીઓ યુરોપ અને યુનાઈટેડ કીંગડમ ઉપર ઊતરી પડી હતી. વિખ્યાત એસ્ટ્રીઅન કેડીટ-એનસ્ટોલ્ટ બેંક તૂટી પડતા, ઉતાવળે ધીરધાર પર, સર્વત્ર સામાન્ય અંકુશો મૂકવામાં આવ્યા હતા અને જગતના વેપારમાં ભારે મંદી આવી પડી હતી. બ્રિટનમાં બેકારોની સંખ્યા વધીને ત્રીસ લાખ જેટલી જંગી બની ગઈ હતી; દેશની આર્થિક, નાણાંકીય તેમ જ આયાત નિકાશની પરિસ્થિતિના સરકારી હુકમથી કરવામાં આવેલા પ્રમાણભૂત નિરીક્ષણનો અહેવાલ, “મે રિપોર્ટ” (May Report) માં પ્રસિધ્ધ કરવામાં આવ્યો હતો. એમાં કરકસર કરવા માટે અનેક લલામણો કરવામાં આવી હતી. પણ એ બધી મિ. રામસે મેકડોનાલ્ડના પ્રધાનમંડળના મોટા ભાગના સાથીઓને સદંતર નામંજૂર હતી, અને એથી ભારે રાજકીય કટોકટી આવી પડી. સખ્ટેમ્બરમાં શહેનશાહ ખાલમોરલ ખાતે રજા ગાળવાના પોતાના પ્રિય અને વાર્ષિક કાર્યક્રમને અટકાવીને, લાંડન પાછા ફર્યા, અને એમણે જુદા જુદા રાજકીય પક્ષના નેતાઓને પોતાની મુલાકાતે બોલાવ્યા. એ પછી રાષ્ટ્રીય સરકારની સ્થાપના કરવામાં આવી, અને તેને આ કટોકટીનો મુકાબલો કરવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું. મિ. મેકડોનાલ્ડ વહાવ્રધાન થયા, મિ. બાલ્ડવિન, સર ચોસ્ટીન ચેંબરલેન, સર જહોન સાઈમન અને સર હારબર્ટ સેમ્યુઅલ જેવા, કેન્ઝર્વેટીવ અને લીબરલો તેમનાં ટેકેદાર બન્યા.

આ સરકારની સ્થાપના પછી તરત જ કરવામાં આવેલી સામાન્ય ચૂંટણીમાં, આ સરકારના ટેકેદારો જેઓ મુખ્યત્વે કોન્ઝર્વેટીવ અને નેશનલ લીબરલ હતા, તેઓ જંગી બહુમતીથી સ-તા પર આવ્યા; અને હાઉસ ઓફ કોમન્સમાં, લેબરપક્ષનું પ્રતિનિધિત્વ માત્ર નામનું બની રહ્યું—હાઉસ ઓફ કોમન્સમાં માત્ર એ જ માણ પ્રધાનો, પીઠ શાંતિવાદી મિ. બ્યોર્નલેન્સબરી અને મિ. એટલી રહ્યાં.

આ ફેરફારોની અસર ખીણ ગોળમેણ પરિષદ પર થયા વગર રહે એમ નહોતું. બ્રિટન તથા બ્રિટિશ સરકાર આ ગંભીર અને સઘળું ધ્યાન રોકી રાખે એવા પ્રસંગોમાં સંડોવાયેલી હોવા છતાં, એને લીધે પરિષદ મુલતવી ન રહી. દરમિયાનમાં જેમને માટે મિ. મહુમદઅલીએ, “ટોલ ક્રિશ્ચિયન” (ઉચ્ચ કોલેજના ક્રિશ્ચિયન) એવો યાદગાર શબ્દપ્રયોગ કર્યો હતો, તે વાયસરોય, લોર્ડ ઈરવીનની ધીરજ અને ભારે સમબલવટ શક્તિને સફળતા મળી, અને મહાત્મા ગાંધીએ લાંડન આવવાનું સ્વીકાર્યું. તેઓ પોતાની અંગત હેસિયતથી આવ્યા હતાં, પરંતુ સામાન્ય રીતે બધાને લાગતું હતું કે તેઓ કોંગ્રેસના નિયુક્ત નેતા અને પ્રતિનિધિ તરીકે ભલે ન આવ્યા હોય, તો પણ, હિંદુઓની જંગી બહુમતીને લાગતું વળગતું હતું ત્યાં સુધી, તેઓ જે કહે તે પ્રમાણભૂત અને નિર્ણયાત્મક ગણાય એમ હતું.

અમે મુસ્લિમો તો એવી આશા રાખતા હતા કે, ભારે અંગત પ્રતિષ્ઠા તથા અપૂર્વ રાજકીય સમજશક્તિ ધરાવતા મહાત્મા ગાંધી, આ હકીકતની કઠર કરશે (અને તે પર અમલ કરશે) કે, હિંદુઓ અને મુસ્લિમોના સંયુક્ત મોરચાની રચના કરવી, એ પગલું જાતે જ એક મહત્વની આગેકૂચ કહેવાશે, અને બધા એમ સમજી શકશે કે, એને લીધે ગોળમેણ પરિષદ પાસેથી એક એવું બંધારણ તૈયાર કરવાની અબ્જેડ તક મળશે, જે બ્રિટિશરોના હાથમાંથી હિંદીઓને હસ્તક સત્તાની સોંપણી સમું હોઈને, હિંદુસ્તાનને એક વિશ્વસત્તાનો દરબજો આપી શકશે. ૧૯૪૭માં જે અંતિમ ઉકેલ કરવામાં આવ્યો, તેવી કોઈ વસ્તુને ૧૯૩૦માં મહાત્મા ગાંધી અગાઉથી બોધ શકે અથવા એની પ્રાપ્તિ માટે આશા રાખી શકે એ સંભવિત નહોતું. છતાં તેઓ બ્યારે આવ્યા ત્યારે પરિષદમાંના અમારા જેવા ઘણા પૂર્વના દેશોમાંથી આવેલા પ્રતિનિધિઓની પેઠે, એમણે પણ એવી આશા રાખી હોવી બોધએ જ કે,

હિંદુસ્તાન અને વહાઇટ હોલ ભલે એકાદ બે રેશમી દોરીથી બંધાયેલા રહે, તો પણ સ-તાની ફેરબદલી ખરેખર થશે જ.

કેંબ્રિસના એક માત્ર પ્રતિનિધિ તરીકે ૧૯૩૧ના નવેમ્બરમાં મહાત્મા ગાંધી લંડન આવ્યા. તેમની સાથે વિખ્યાત હિંદી કવયિત્રી મિસિસ સરોજિની નાયડુ હતાં. બીજી ગોળમેળના પ્રતિનિધિઓ તરીકે, અમારી પ્રથમ મુલાકાત, રિટ્ઝ હોટલમાં મારા ખંડમાં, મધરાતે થઈ; એટલે માડું આ વર્ણન થોડુંક અટકાવીને અહીં, આ બે ખરેખરી અદ્ભુત વ્યક્તિઓની મારા મન પર પડેલી છાપ અને તેના સંભારણા રજૂ કરું તો તે પ્રસંગોપાત થઈ પડશે.

એક અથવા બીજી રીતે પિસ્તાલીસથીએ વધુ વર્ષોથી મહાત્મા ગાંધીને હું ઓળખતો હતો, અને તેમના સંપર્કમાં રહ્યો હતો. આશરે ૧૮૯૯ કે ૧૯૦૦માં, મેં પહેલવહેલી વાર એમનું નામ સાંભળ્યું. એ સમયે હું અને તેઓ દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓના દરબજા અને ભાવિ સંબંધમાં સક્રિય રીતે રસ લઈ રહ્યાં હતાં. આ સવાલ કાયમી બનીને અનેક વર્ષો સુધી અમારું લક્ષ રોકી રાખવાનો હતો. એ સમયે એમની ફિલ્સૂફીના ઘડતરની હજી શરૂઆત જ થઈ હતી, અને એમણે આધુનિક, ભૌતિક પ્રગતિથી છૂટા પડીને એનાથી વિમુખ થઈ જવા જેવો પોતાના જીવનનો મહત્ત્વનો અંગત નિર્ણય હજી સુધી લીધો નહોતો. એ પછીના દશ-બાર વર્ષો સુધી, અમે દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓના સવાલને અંગે અવારનવાર એક બીબને મળતા રહ્યાં હતાં. પહેલું વિશ્વયુદ્ધ ફાટી નીકળ્યા પછી તરત જ અમે બંને એક સાથે લંડનમાં હતા; દક્ષિણ આફ્રિકાના યુદ્ધની શરૂઆતમાં એમણે કયું હતું તેમ, એમણે આ વખતે પણ બ્રિટિશ સરકારને રણક્ષેત્રની હોસ્પિટલ અને એમ્બ્યુલન્સના કાર્યમાં મદદ કરવાની ઓફર કરી. પરંતુ તેઓ પોતાના માનસિક તથા આધ્યાત્મિક માર્ગે ઘણું દૂર સુધી પહોંચી ચૂક્યા હતાં, અને હું બાલ્યુતો હતો તેમ તેઓ એવા નિર્ણય ઉપર આવી પહોંચ્યા હતાં કે હિંદુસ્તાનની તેમ જ તેમના દેશબંધુઓની મુક્તિ, ઔદ્યોગિક અને જડવાદી એવી કહેવાતી સમકાલીન સંસ્કૃતિનો ત્યાગ કરવામાં રહેલી છે. ૧૯૨૦-૧૯૨૧ની ખિલાફત ચળવળના સમયે, અમારી વચ્ચે થયેલા સંપર્કનું મેં વર્ણન કયું છે; એ પછીથી મહાત્મા ગાંધી, એમના બાકીના જીવન સુધી, વિશ્વ ઇતિહાસની એક મહત્ત્વની વ્યક્તિ બની રહ્યાં હતાં.

હું માનું છું કે, મહાત્મા ગાંધીની ક્રિસ્તૂકીની વિચારસરણી તેમ જ એમનું રાજકીય કાર્ય, એ અન્નેમાં કેટલી ગંભીર અસંગતિઓ રહેલી હતી. જે વચ્ચે મેળ સાધવા સમગ્ર જીવનપર્યંત તેઓ મથતા રહ્યાં પરંતુ એમાં તેમને પૂરેપૂરી સફળતા ન મળી. જેમની અસર વડે એમનું આધ્યાત્મિક જીવન ઘડાયું હતું તેમાં મુખ્યત્વે ન્યુ ટેસ્ટામેન્ટમાં દર્શાવ્યા મુજબના ક્રાઇસ્ટ, ટોલ્સ્ટોય, થોરો અને હિંદુ ગૈરાચ્ચ લાવનાના જુદાં જુદાં સ્વરૂપના અમુક ઉપાસકો હતા; પરંતુ સામાન્ય રીતે સમજવામાં આવે છે તેવા અર્થમાં તેઓ કેવળ સન્યાસી નહોતાં; દુનિયાથી સંપૂર્ણ રીતે વિમુખ બનીને, કેવળ ધ્યાનમાં જીવન ગાળનારા યોગીઓ અથવા અમુક વિધિનિષેધના ચોકઠામાં રહીને જીવન ગાળનારા બૌદ્ધ અથવા ખ્રિસ્તી સાધુઓ પ્રત્યે, તેમને હમદર્દી નહોતી, તેમજ એમને તેઓ સાંખી પણ શકતા નહોતાં. હું કહી દઉં કે, ગાંધીજીની ક્રિસ્તૂકી, આ દુનિયાનો ત્યાગ કરવાની નહિ પણ તેને સુધારવાની હતી, એમ મને ખાતરી થઈ ચૂકી હતી. એ સુધારણા તેઓ સૌને એક કરનારી પરસ્પર માનવપ્રેમની ચેતનવંતી જ્યોત વડે કરવા ઈચ્છતા હતા; પરંતુ આને લીધે અમુક પ્રમાણમાં ત્યાગની લાવનાને અપનાવ્યા વગર એમને છૂટકો નહોતો. આપણા સમયની ઔદ્યોગિક અને ટેકનીકલ ક્રાંતિએ જન્માવેલી વસ્તુ તરફનું એમનું આ વલણ, લાક્ષણિક રીતે દ્વિમુખી હતું. તેઓ માનતાં હતાં કે વિજ્ઞાન વડે કુદરત પર કાબૂ મેળવવાનું માણસ માટે શક્ય બન્યું છે એનો પૂરેપૂરો લાભ, સૌ મનુષ્યોને મળવો જોઈએ—સામાન્ય રીતે સૌની સ્થિતિ સુધરે એ રીતે—પરંતુ એમને એ પણ લાગતું હતું કે મનુષ્યની અત્યારની સામાજિક અને આધ્યાત્મિક વિકાસની ભૂમિકા જોતાં, જો અમુક વ્યક્તિઓ જ આ લાભ લેતી થશે તો તો બહુ જ મોટા ભાગના મનુષ્યો એનાથી વંચિત રહી જશે, અને તેમની સ્થિતિ પ્રમાણમાં પહેલા કરતાં પણ વધુ ખરાબ બની જશે.

જેના મૂળમાં ગંભીર માનસિક અને આધ્યાત્મિક અસંગતિ રહેલી હતી એવો એમનો આ દ્વિધાલાવ એ એમના આખા જીવનકાળ દરમિયાન, એમના સૌથી નિકટના અને સૌથી પ્રિય મિત્રો સાથેના સંબંધોમાં, એમના શિક્ષણમાં અને એમના વર્તનમાં દેખાઈ આવતો હતો.

મને યાદ છે કે એક વાર તેઓ ગંભીર રીતે બિમાર પડી ગયા હતાં અને એમને ઓપરેશન કરાવવું પડ્યું હતું, ત્યારે પૂનામાં મારે એમની સાથે

લાંબી વાતચીત થઈ હતી. સાસૂન હોસ્પિટલમાં તેઓ ખીછાનાવશ હતાં, ત્યાં હું તેમને જોવા ગયો. હોસ્પિટલની, એમનું ઓપરેશન કરનાર બ્રિટિશ સરજનની, સલાહ આપનાર ડોક્ટરોની, અને શુશ્રૂષા કરનાર પરિચારકોની, એમણે મુક્ત કંઠે પ્રશંસા કરી. એમ છતાં તેમને એમ લાગ્યા વિના ન રહ્યું કે હિંદુસ્તાનની કરોડોની વસતિમાંથી દરેકેદરેક માણસ તરફ આ ધોરણુ મુજબ ધ્યાન આપી શકાય તેમ જ એની સારવાર કરી શકાય તેમ ન હોવાથી, પૂનામાં તેમને પોતાને એ સગવડ પ્રાપ્ત થાય એ પણ ખોટું જ કહેવાય. છતાં દરેક માણસના જેટલું જ એમને પણ એ લાગતું હતું કે, સાસૂન હોસ્પિટલનો—અને જેના એ પ્રતીકરૂપ હતી તે દરેક વસ્તુનો—નાશ કરવો એ ગુનો છે, તેમ જ એનો લાભ બધાને ન મળી શકે તો પણ થોડાને તો મળવો જ જોઈએ; પણ કોને એ મળવો જોઈએ? અને છતાં, એમને લાગતું હતું કે, અને છતાં....અને છતાં....અને આ રીતે એમની શ્રીલક્ષ્મી ધીરે ધીરે પ્રશ્નાર્થરૂપ બની ગઈ જેમાં માત્ર પ્રશ્ન જ નહિ, વિરોધ પણ હતો.

પૂનાની એ હોસ્પિટલના ખીછાના પર એ સૂતા હતા અને એમની સામે સંપૂર્ણ સુમેળની અશક્યતા ખડી થઈ હતી. જેવા છે તેવા આ જગતમાં સંપૂર્ણ સુમેળ સાધવો અશક્ય છે, એ કઠોર વાસ્તવિકતાને કારણે, તેઓ કેટલીક વાર ભૌતિક પ્રગતિની તરફેણ કરતા હોય એમ દેખાતું, તો કેટલીક વાર એનો વિરોધ કરતા હોય એમ દેખાતું. આ કારણથી કેટલાક ટીકાકારો એમના ક્રિશ્ચિયન-ટોલ્સટોયવાદી આદર્શોના સચ્ચાર્થ વિષે અથવા તો વહેવાર રાજકારણ અને અર્થકારણના વિષયમાં એમની પ્રવૃત્તિઓની અસરકારકતા વિષે શંકા ઊઠાવવા પ્રેરાયા હતા. મહાત્મા ગાંધી કંઈ એકલા જ એવા નહોતાં, જેના બાહ્ય અને આંતરજીવનમાં વિરોધ અને સંઘર્ષો હોય, એમ સમજી લેવું એ શું વધુ ન્યાયયુક્ત અને વધુ ઉદારતાભર્યું નથી? આધ્યાત્મિક તેમ જ ભૌતિક ક્ષેત્રોમાં આવા વિરોધો આપણા સૌના જીવનના શું મૂળ પાયારૂપ નથી? અને જો આપણે આપણી જાતને અને આપણા માનવબંધુઓને કોઈ રીતે ઉપયોગી અથવા મદદરૂપ થવા માંગતા હોઈએ તો, બની શકે તેટલી સારી રીતે આવા વિરોધોની ગણતરી કરીને જ જીવન ગાળવા સિવાય આપણે ખીજું શું કરી શકીએ?

૧૯૪૫-૧૯૪૬માં અમારી વચ્ચે જે છેલ્લો વાર્તાલાપ થયો તે એક

રીતે મહાત્મા ગાંધીના સમસ્ત આધ્યાત્મિક અને ઔદ્ધિક જીવનના નાનકડાં પ્રતિબિંબરૂપ હોતો. જે વાતાવરણ અને જે સંજોગોમાં એ વાર્તાલાપ થયો હોતો તે પરથી એક સાદી હકીકતનું સખળ દ્રષ્ટાંત મળી શકતું હતું કે જેવી છે તેવી આપણી આ દુનિયામાં, વિરોધો અથવા વિસંગતિઓથી આપણે કદીપણ છટકી જઈ શકતા નથી. ગાંધીજી સાથે હું હિંદી રાજકારણમાં સક્રિય રીતે ભાગ લેતો ન હોવાથી અમુક અંશે મારા પુરાણા અને માનનીય મિત્ર લોપાળના નવાબના સાથી તરીકે રાજકારણની ચર્ચા કરવા માટે આવ્યો હતો. એ સમયે પણ અસ્તિત્વ ધરાવતી ચેમ્બર ઓફ પ્રિન્સીસના પ્રમુખ લોપાળના નવાબ, એ સમયના મુસ્લિમ રાજપુરુષોમાં પક્ષમુકત રાજપુરુષ હતાં, કારણ કે આ ઉપખંડના ભાગલા થાય તો જ મુસ્લિમોને એમનું નેહતું મળે એમ છે, એવી કાઈદે આજમને થએલી ખાતરી એમને ગળે ઊતરતી નહોતી. હું પોતે તો હજીયે એવી આશા સેવી રહ્યો હતો કે છેલ્લા બ્રિટિશ મિશને સૂચવેલા બંધારણ જેવું કંઈક સ્વીકારી શકાય તો સંપૂર્ણ અને અંતિમ ભાગલા અટકાવી શકાય. હવે હું એ સ્પષ્ટપણે નેહ શકું છું કે, મારી ધારણા સાચી નહોતી. ભાગલા એ જ એક માત્ર ઈલાજ હતો. મહાત્મા ગાંધીએ અને મેં આ બાબતો વિષે વાત કરી; દક્ષિણ આફ્રિકા વિષે વાતો કરી; અને પછી જતાં જતાં વિષય બદલીને મેં એમને પૂછ્યું: “માર્કસવાદ વિષે-માર્કસના પોતાના વિષે, એન્જલ્સ, લેનિન અને સ્ટેલિન વિષે તમારો શો અભિપ્રાય છે?”

એમને જવાબ જેટલો લાક્ષણિક તેટલો જ ચતુરાઈભર્યો હતો. એમણે કહ્યું: “હું પોતે સોયેસો ટકા સામ્યવાદી બની જાઉં-જો માર્કસને છેલ્લો તબક્કો એ પહેલો તબક્કો હોય અને જો લેનિનના આર્થિક આદર્શોનો તાત્કાલિક અમલ કરવામાં આવે તો.”

“જો-તો” આ શબ્દોમાં અસંગતિ હતી. રાજ્ય જો, માર્કસે આદેશ આપ્યો છે તે મુજબ ક્રાંતિને છેલ્લે તબક્કે નહિ પણ પહેલે જ તબક્કે ઘસાઈને નામશેષ થઈ જાય, અને ‘લેવું દરેકની પાસેથી તેની શક્તિ મુજબ, આપવું દરેકને એની જરૂરિયાત મુજબ’ એ લેનિનના આર્થિક સૂત્રને તાત્કાલિક અમલ કરવામાં આવે, તો ખરેખર માર્કસની કલ્પના મુજબના સ્વર્ગનો આરંભ થાય. મેં એમની, પુરાણી સ્ટેલિનવાદી કલ્પના સામે પ્રતિવાદ

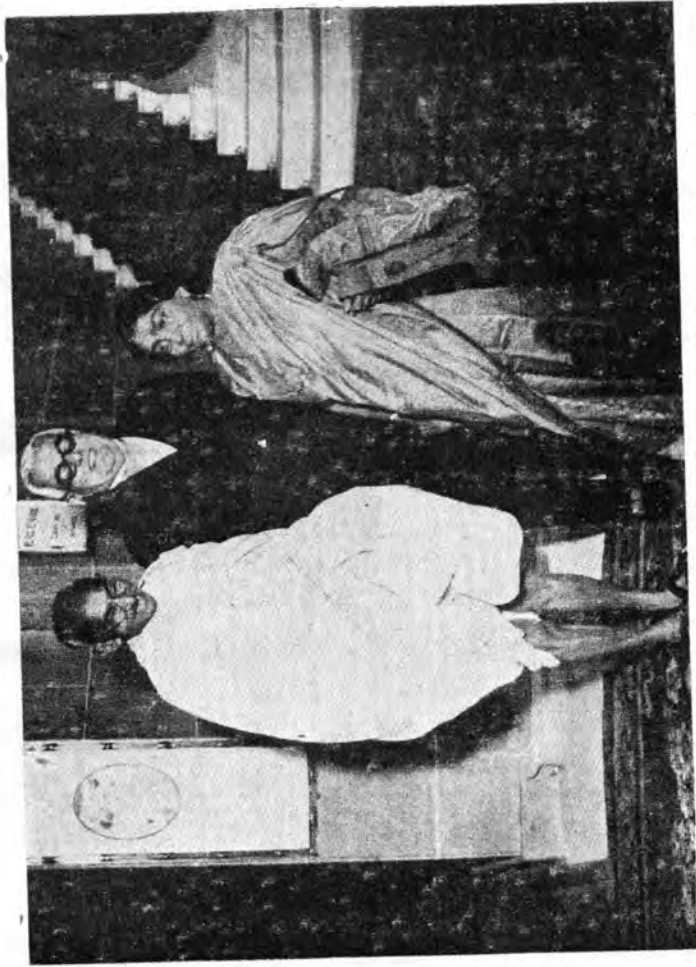
કર્ચો: “આજે છે તેવી દુનિયામાં, મૂડીવાદી-શાહીવાદી રાજ્યો રહેલાં છે, જેમની ઉત્પાદનશક્તિ, શાંતિ અને ઉપયોગિતાના ધ્યેય તરફ વળેલી નથી, પરંતુ એ શક્તિનો ઉપયોગ તેઓ આક્રમક અને શાહીવાદી યુધ્ધના શઘ્ય ધ્યેયનાં સાધન તરીકે કરવા માંગે છે; આવી દુનિયામાં સામ્યવાદી રાજ્યે, પોતાના સંરક્ષણ માટે વ્યવસ્થિત થવાની જરૂર છે, અને વ્યવસ્થિત સમાજવાદને જગતભરમાં વિજય પ્રાપ્ત થાય, એવા આવશ્યક પ્રાથમિક તબક્કાઓ સર્જાય તે પહેલાં જ જે રાજ્ય “નામશેષ” થઈ જાય, તેા ત્યાં મુક્ત સમાજની રચના શી રીતે થઈ શકે ?”

“લલે એક દેશ આ પ્રમાણે કરે” ગાંધીજીએ કહ્યું. “એક દેશ એના રાજ્ય તંત્ર, એની પોલીસ અને એના સશસ્ત્ર દળો, એના આદેશો અને એની સત્તાનો ત્યાગ કરે. એક રાજ્યને આ રીતે ખરેખર નામશેષ થઈ જવા દો. એથી ત્યાં જે સુખ પ્રવર્તી રહેશે તે એટલું બધું મોટું અને કાયમી હશે, કે ખીજા દેશો શરમના માર્યા જ તેમના મૂડીવાદી-શાહીવાદી સમાજને તેમ જ રાજ્યોને નામશેષ થઈ જવા દેશે.”

આ યુગના, જીવનના પાયામાં રહેલી અસંગતિને મહાત્મા ગાંધી, ખીજા કોઈના કરતાં પણ વધુ પ્રમાણમાં ટાળી શકે એમ નહોતું. આપણા સંપૂર્ણ આદર્શને આપણે સિદ્ધ કરી શકતા નથી એટલે આપણને હુંમેશા એના કરતાં સહેજ નીચી કક્ષાની અને ઘણે ભાગે ઉતરતી વસ્તુઓથી ચલાવી લેવું પડે છે. માનવજાત માર્કસના અંતિમ ધ્યેયને સિદ્ધ કરી શકશે એવી આશા રાખવા છતાં પણ, ગાંધીજી આ વસ્તુ સમજતાં હતાં. આ ધ્યેય કદી પણ સિદ્ધ થઈ શકે એમ હોય તેા, કાર્પસ્ટ, હ. મહંમદ અને યુધ્ધના જીવનમાંથી અમુક ભાગો પસંદ કરીને તૈયાર કરવામાં આવેલા દૂકા માર્ગના કરતાં ખીજા જ કોઈ પણ માર્ગે ત્યાં પહોંચી શકાશે નહિ.

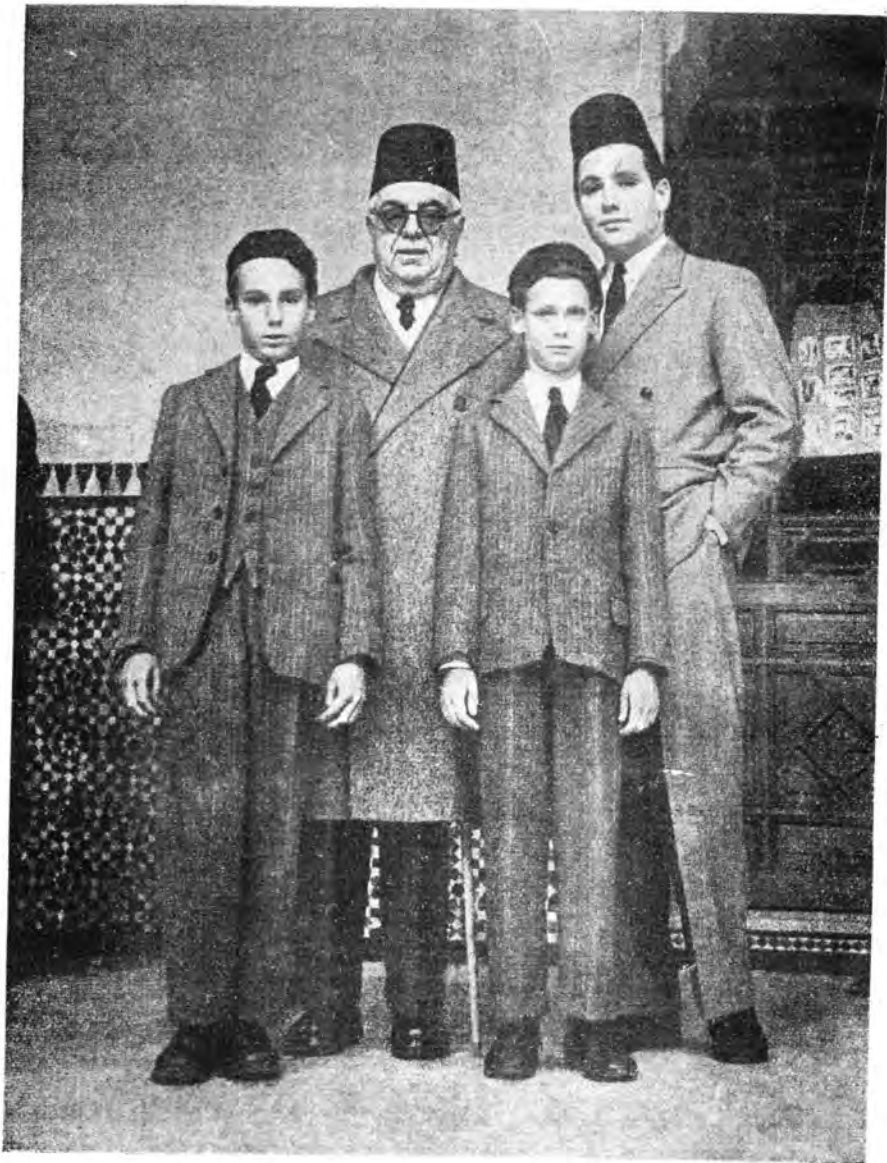
૧૯૩૧ની એ પાનખરની, રિટઝ હોટલ ખાતેની અમારી મધરાતની મુલાકાતમાં ગાંધીજીના સાથી તરીકે આવેલા મિસિસ નાયડુ પણ એમની રીતે કંઈ ઓછા મોહક વ્યક્તિત્વવાળા નહોતાં. હું મજ્યો છું એવી સૌ સ્ત્રીઓમાં તેઓ એક સૌથી વધુ ધ્યાન ખેંચે એવાં હતાં, કેટલીક રીતે ભોતાં તેઓ મિસ નાઈટીંગેલ જેવા પ્રતિભાશાળી હતાં. લગ્ન પછી તેઓ હેદ્રાબાદમાં રહેતાં હતાં. એમની મૂળવૃત્તિ તેમ જ એમનો ઉછેર, ઘણા પ્રમાણમાં લોકશાહી પ્રકારનાં

H. R. H. THE PRINCE AGA KHAN
with
GANDHIJI and Mrs. SAROJINI NAIDU
in London during 1931 Round Table Conference.

ક્રિઝ રોયલ હાઇનેસ ધી પ્રિન્સ આગાખાન સાહેબ,
૧૯૩૧ માં લંડનમાં ચોનલએવી ગોળમેલ પસ્વિદ સમયે,
ગાંધીજી અને શ્રીમતી સરોજિની નાયડુ સાથે.

H. R. H. THE PRINCE AGA KHAN
 with his younger son
PRINCE SADRUDDIN
 and his two grandsons
 PRINCE KARIM AGA and PRINCE AMYN MAHOMED.

હિઝ રાયલ હાઈનેસ ધી પ્રિન્સ આગાખાન સાહેબ.
 પોતાના નાના પુત્ર પ્રિન્સ સદરુદ્દીન
 અને
 બે પૌત્રો. પ્રિન્સ કરીમ આગા અને પ્રિન્સ અમીન મહમદ સાથે.

હતાં, એમ છતાં તેઓ કવયિત્રી હતાં. એમનું સંવેદનશીલ અને કલ્પનાપ્રધાન માનસ, તે સમયના હૈદ્રાબાદના નિઝામ-હાલના નામદાર નિઝામના પિતા-એમના ચારિત્ર્યમાં રહેલી મૌલિકતા, વિલક્ષણતા અને તેજસ્વિતાથી પ્રભાવિત બન્યું હતું. નિઝામ નમ્ર અને નાબુક સ્વભાવના, કોમળ અને સંસ્કારી લાગણીઓ અને ભાવનાવાળા, પરંતુ સ્પષ્ટ અને સ્વચ્છ દર્શનશક્તિવાળા, સ્વતંત્ર અભિપ્રાય ધરાવનારા, ઉદાર, નાબુક અને નબળા બાંધાના શરીરમાં વિશાળ હૃદય ધરાવનારા, માનવી હતાં. એમને પણ કવિ થવાના કોડ હતા અને તેમની કેટલીક ઉર્દૂ કૃતિઓને, તે ખરેખર લગલગ કવિતા તરીકેનું ગૌરવ આપી શકાય એમ પણ છે. મિસિસ નાયડુ એમનાં યશોગાન ગાતાં; પરંતુ તેઓ પોતે જ, પ્રેમનું અને જીવનનું, ભાવનાઓ અને ઊર્મિઓના જગતનું, સખળ અને સુકોમળ આદેખન કરનારા સાચા કવયિત્રી હતાં. એમનાં સ્વભાવમાં જ એક સાથે સંકળાઈને રહેલાં એવાં એ કોમળતા અને શક્તિના સહયોગમાં દ્વેષ, તિરસ્કાર કે દુર્ભાવનાને અવકાશ નહોતો. તેઓ કટ્ટર રાષ્ટ્રવાદી હતાં, નિશ્ચયપૂર્વક તેઓ માનતાં હતાં કે બ્રિટિશરોએ હિંદુસ્તાનને અને એના ભાવિને હિંદુસ્તાનના બાળકોના હાથમાં સોંપીને ચાલ્યા જ જવું જોઈએ, આમ છતાં એમને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ અને પશ્ચિમના વિજ્ઞાન માટે-સૌથી વિશેષ તે અંગ્રેજી સાહિત્ય પ્રત્યે, અગાધ અને ઊંડો આદરભાવ હતો. પૂર્વબ્રહ્મી પોતે કેટલા મુકત છે, એનું ગૌરવશીલ દર્શન એમણે રૂઝવાડ ક્રીષ્ણીંગના અવસાન સમયે કરાવ્યું હતું. ક્રીષ્ણીંગનો નર્યો નિર્ભેજ શાહીવાદ, હિંદુસ્તાનની રાજનૈતિક શક્તિ અને શક્યતાઓ વિષેના એના અત્યંત સંકુચિત અભિપ્રાયો; એ સૌ અનિવાર્ય રીતે મિસિસ નાયડુના મંતવ્યોના છેક સામા છેડાનાં હતાં. આમ છતાં તેઓ મૃત્યુ પામ્યા ત્યારે મિસિસ નાયડુએ એ કવિ, નવલકથાકાર અને અજોડ વાર્તાકારની પ્રતિભાની પ્રશસ્તિમાં પોતાના તરફથી ઉદાર ભાવે અંજલિ આપતું એક નિવેદન પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું- એ નિવેદનમાં એમણે નિર્વિવાદ રીતે સ્પષ્ટ કર્યું હતું કે; એ અંજલિ તે એક કલાકારે ખીબ કલાકારની કરેલી કદર હતી, અને ક્રીષ્ણીંગની ભતિભેદ પર રચાએલી રાજકીય ફિલ્સૂફી પ્રત્યે, એમને જે ઊંડી અને કાયમની વૃણા હતી, તેની સાથે એ અંજલિને કશેો સંબંધ નહોતો, એની કંઈ અસર એના પર થઈ નહોતી.

આવી હુતી એ નોંધપાત્ર વ્યક્તિઓ જે રિટઝ હોટલમાં મધરાતે મારા ખંડમાં આવી હુતી. પ્રેસ ફ્રેટોગ્રાફર માટે અમે સાથે ઊભા રહીને છબી લેવડાવી અને પછી ચર્ચા-વિચારણા શરૂ કરી. શરૂઆતની ચર્ચા કરતા મેં મહાત્માજીને કહ્યું: “તમે જે અત્યારે હિંદુસ્તાનના મુસ્લિમોના ખરેખરા પિતા જેવું વર્તન કરશો, તો તેઓ હિંદની આઝાદી માટેની તમારી લડતમાં પોતાની પૂરેપૂરી શક્તિથી તમને મદદ આપીને, એનો બદલો વાળી આપશે.”

મહાત્માજી એ મારી તરફ ફરીને કહ્યું: “સાચું કહું તો મારે કહેવું જોઈએ કે મુસ્લિમો તરફ પિતાના જેવી મને લાગણી નથી. પરંતુ રાજદ્વારી આવશ્યકતાના દ્રષ્ટિબિંદુથી તમે આ વાત રજૂ કરતા હો તો, હું તમારી સાથે સહકાર કરવાના ભાવથી, એની ચર્ચા કરવા તૈયાર છું. કોઈ પણ પ્રકારના લાગણીવેડામાં હું ઊતરી શકું એમ નથી.”

શરૂઆતમાં જ આમ આ વાત પર ઠંડુ પાણી રેડાયું; અને એની ઠંડી અસર એ પછીના અમારા વાર્તાલાપ ઉપર પણ રહી. મને લાગ્યું કે મેં સાચી લાગણીભર્યા સદ્ભાવ અને સંબંધની તાત્કાલિક પ્રતીતિ કરાવી દીધી ત્યારે, મહાત્માજી તરફથી એનો વળતો જવાબ મળ્યો નહિ.

વર્ષો પછી-૧૯૪૦માં-મેં તેમને આ વાતની પુનઃ યાદ કરાવી હતી. એમણે કહ્યું કે “આ પ્રસંગ અને પૂરેપૂરો યાદ છે, હું ખરેખર અત્યંત દિલગીર છું કે મારા જવાબ વિષે તમારી ગેરસમજૂતી થઈ છે. હું એમ કહેવા નહોતો માંગતો કે મુસ્લિમો માટે મને કોઈ સ્નેહની લાગણી નથી, કે એમના હિત માટે મને કંઈ દરકાર નથી; મારા કહેવાનો અર્થ માત્ર એટલો જ હતો કે સગા ભાઈઓના સંબંધનું મને ભાન હતું. પરંતુ પિતાના સંબંધમાં જે મુરખીપણાનો ભાવ આવે છે તેનાથી હું બિનવાકેફ હતો.”

અને મેં “પિતા” શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો હતો તે કોઈ મુરખીપણાનું સૂચન કરવાના હેતુથી નહિ, પરંતુ એમની વૃદ્ધાવસ્થા તરફ માન દર્શાવવાના હેતુથી જ એ શબ્દ વાપર્યો હતો-અલબત્ત, આરોગ્ય અથવા માનસિક શક્તિની બાબતમાં તેઓ વૃદ્ધ નહોતા.

શરૂઆતમાં જ શબ્દો અંગે ઊભી થએલી આ કમનશીબ ગેરસમજ માત્ર ક્ષણિક ન રહી; કારણ કે માત્ર એ સાત પૂરતી જ નહિ, પરંતુ સમગ્ર

ગોળમેલ પરિષદ દરમિયાન, એની એવી છાપ ચાલુ રહી, કે હિંદુ મુસ્લિમ સંગઠન માટેના અમારા પ્રયાસો, કેવળ રાજકીય સ્વરૂપના હતા અને દેશબંધુઓ તરીકેના લાંબા સહવાસથી જન્મેલી લાગણીના દઢ અંધનથી, તેમ જ એકબીજાની સંસ્કૃતિ અને વિકાસ માટેના આદરભાવથી રહિત હતા. આમ અમે જે કંઈ સમાધાન ફરી શકીએ તેમાં અંતકરણની ઉભા તો આવે જ નહિ; ફરીથી અમારે જડ રાજકારણ તરફ પાછા વળવું પડ્યું, અમારી ચર્ચાઓમાં પ્રાણ પૂરે અને એને બળ આપે એવા લાગણીભર્યા સમભાવની કોઈ પ્રેરણાત્મક હૂંફ એમાં નહોતી.

આ શરૂઆતની વાતચીતમાં અમે બહુ પ્રગતિ કરી ન શક્યા. એ પછી અમારી વચ્ચે વાર્તાલાપોની પરંપરા ચાલી. મોટે ભાગે એ વાર્તાલાપો રિટર્ન હોટલના મારા ખંડમાં થતા. યજમાન તરીકે હું પ્રમુખપદ લેતો, એક પક્ષે મિ. જિન્નાહ અને સર મહમદ સફી વાટાઘાટો ચલાવતા અને બીજે પક્ષે મહાત્મા ગાંધી. આ ચર્ચાઓની કડાણી બહુ લાંબી છે અને દુર્ભાગ્યે ખાસ કૃળદાયક પણ નથી.

વાતચીતો અવિધિસરની હતી અને એની કોઈ નોંધ રાખવામાં આવતી નહિ. હું બહુ ઓછું બોલતો અને ચર્ચાનો ભાર મોટે ભાગે મિ. જિન્નાહ અને સર મહમદ સફી તેમ જ સર અફઝલખાન, મિ. શૌકતઅલી અને સ્વ. શક્તઅલીખાન જેવા પ્રસંગોવશાત આવનારા બીજા પ્રતિનિધિઓ માટે રહેવા દેતો. મોટા ભાગની આ ચર્ચાઓથી ફિટઝરોડેડની આ પંક્તિઓ યાદ આવી જતી:

યુવાકાળે હું પંડિત સંતની પાસે ઉભંગેથી
જતોંતો ને શ્રવણ કરતો મહાયચ્યા અતિશય કંઈ:
પ્રવેશું કિંતુ જે દ્વારે, તે દ્વારેથી જ વળતો હું
હુતો તેવો જ, ને તેવો જ, ને તેવો જ કેવળ રહી.૧

૧. ઉત્તરબેંગાળની મશહુર રૂબાઈઓના ફિટઝરોડેડે કરેલા અંગ્રેજ અનુવાદમાંની નીચેની રૂબાઈ:

Myself when young did eagerly frequent
Doctor and Saint, and heard great argument
About it and about: but evermore
Came out by the same door as in I went.

હુમેશાં રહીરહીને દલીલ મતલેદના અમુક મૂળ મુદ્દા પર આવીને અટકતી: હિંદુસ્તાન એક રાષ્ટ્ર છે કે બે રાષ્ટ્ર ? શું ઇસ્લામ એ કેવળ ધાર્મિક લઘુમતી છે, કે જે પ્રદેશમાં મુસ્લિમો બહુમતીમાં છે ત્યાં તેમણે ખાસ રાજકીય અધિકારો અને જવાબદારીઓ પ્રાપ્ત કરવાનાં અને ધરાવવાનાં છે ? આ વિષયમાં કોંગ્રેસનું વલણ અમને કેવળ સિદ્ધાંતવાદી અને અવાસ્તવિક લાગ્યું. તેઓ પોતાના એક પ્રબળ સિદ્ધાંતને હુકમપૂર્વક વળગી રહ્યા, અમે જાણતા હતા કે એ સિદ્ધાંતનું ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ સમર્થન થઈ શકે એમ નથી. અમે કહેતા હતા કે બ્રિટિશ રાજ્ય આગ્યું તે પહેલાં હિંદી ઉપખંડના ભિન્નભિન્ન વિભાગો કદી એકદેશરૂપ બન્યા નહોતા. બ્રિટિશ રાજ્યે કૃતિમ રીતે કામચલાઉ એકતા પેદા કરી હતી, અને એ રાજ્ય જશે ત્યારે એ એકતા સાચવી નહિ શકાય, તેમ જ જાતિના અને ધર્મના ગંભીર ભેદો ધરાવતી જુદી જુદી પ્રજાઓ ધર્મશાળામાં સૂતેલા વટેમાર્ગીની માફક હુમેશને માટે એક જ સ્થળે સૂઈ નહીં રહે, પણ એક દહાડો જાગીને પોતપોતાને જુદે માર્ગે ચાલ્યા જશે.

આથી વિગતોના મુદ્દા પરત્વે અમે ગમે તેટલી એકતા સાધી શકીએ, તો પણ સિદ્ધાંત વિષેના આ આખરી મતલેદનો નિકાલ થઈ શકતો નહોતો.

મહાત્માજીએ પહેલી અને મહત્ત્વની એવી શરત મૂકવા માટે પ્રયાસ કર્યો કે, મુસ્લિમોએ પોતાને માટે કોઈ પણ જાતની ખાંહેધરી માંગતા પહેલાં સ્વરાજ્ય શબ્દનો જે અર્થ કોંગ્રેસે ઘટાવ્યો હતો તેનો, એટલે કે સ્વશાસનનો, પોતાના ધ્યેય તરીકે સ્વીકાર કરવો જોઈએ. મિ. જિન્નાહે એનો તદ્દન વાજબી રીતે એવો જવાબ વાળ્યો કે ગોળમેજી પરિષદમાં આવેલા જુદા જુદા પ્રતિનિધિમંડળોના હિંદુ સભ્યો ઉપર મહાત્માજીએ એ શરત મૂકી નથી, તો પછી એમણે મુસ્લિમો પર એ શરત શા માટે મૂકવી જોઈએ ? આ પણ એક ખીજી ભારે અડચણ હતી.

અમારી શરતો પહેલેથી જ એક સરખી હતી: સંરક્ષણ અને વિદેશી બાબતો સિવાય, મધ્યસ્થ સરકાર પાસે બહુ જ ઓછી સત્તા રહે; અને બાકીની સઘળીયે સત્તા ખાસ કરીને પંજાબ, બંગાળ, સિંધ, બલુચિસ્તાન અને સરહદના પ્રાંતો ન્યાં, મુસ્લિમોની બહુમતી હતી તે પ્રાંતોને સોંપવામાં આવે. આ બાબતમાં અમે મક્કમ હતા; કારણ કે બંગાળમાં તથા પંજાબમાં

વસતા મોટા ભાગના મુસ્લિમો આ બાબતમાં મક્કમ છે એમ અમે જાણતા હતા.

મહાત્મા ગાંધી, અમે એમના પક્ષે લખીએ તેનું મહત્વ બરાબર પીછાનતા હતા. કેને બબર!—કદાચ તેઓ અમારા દ્રષ્ટિબિંદુનો સ્વીકાર પણ કરી શક્યા હોત, પરંતુ પંડિત માલવિયા અને હિંદુ મહાસભાએ, ૧૯૪૭માં થએલા દેશના ભાગલા પરથી સિદ્ધ થયું છે તેમ, જે રાજકીય સિદ્ધાંતો અને ભાવનાઓને હિંદુસ્તાનની વાસ્તવિક સ્થિતિ સાથે જરાયે સંબંધ નહોતો, તે સિદ્ધાંતો અને ભાવના પર રચાએલી દલીલો આગળ ધરીને એના ઉપર અમારી વિરુદ્ધ ભારે દબાણ કર્યું.

વખતના વહેવા સાથે આ દલીલબાજીમાં વધુ ને વધુ ઝીણું કંતાતું ગયું. દલીલો વધારે ને વધારે અવાસ્તવિક બનતી ગઈ: કોઈપણ રાષ્ટ્ર પોતાના પ્રાંતોને નક્કી કરવામાં આવી ન હોય એવી સત્તાઓ સોંપી શકે નહિ; વધુમતીને લઘુમતી બનાવવાની યુક્તિ પ્રયુક્તિઓ પર અંકુશ મૂકી શકાય એવો કોઈ બંધારણીય માર્ગ નથી—આકર્ષક અને પાંડિત્યભર્યા આ મુદ્દાઓ હતા, પરંતુ હિંદુસ્તાનના જીવનની નક્કર હકીકતો અને આંકડાઓ સાથે એને ભાગ્યે જ કંઈ પણ સંબંધ હતો.

ન્યાયને ખાતર મારે, અમારી આ બધી ચર્ચાઓને પરિણામે જે એક વ્યવહારુ સુધારો ઘડી શકાયો, અને આખરે ૧૯૪૭ના સમાધાનમાં જેણે કંઈક મહત્વનો ભાગ લજવ્યો તેનો ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ. આ સુધારો હતો મુંબઈથી સિંધને અલગ પાડીને ગવર્નર હેઠળ તેનું પોતાનું અલગ તંત્ર સ્થાપવાનો. એ પહેલાં ઓછામાં ઓછા ત્રીસ વરસોથી એ બંને પ્રાંતો વચ્ચે ચાલુ જોડાણ રહ્યું હતું એ ઇતિહાસની દ્રષ્ટિએ ભૂલ હતી; સિંધની કહેવાતી પછાત દશાનો, તેમ જ સત્તા ભોગવનાર પુરાણા શહેર મુંબઈ અને સત્તા સહન કરનાર નવીન નગર કરાંચી એ બંને વચ્ચે ભલી થએલી હરિકાઈ તથા ઈર્ષ્યાનો ખુલાસો આ હકીકતમાંથી મળી આવે છે.

મુંબઈ પ્રાંતમાં ઊંચામાં ઊંચી જગાએ પહોંચેલા આઈ. સી. એસ. અધિકારીઓએ મોટે ભાગે મરાઠી અને ગુજરાતી જીલ્લાઓમાં વર્ષો ગાળ્યાં હતાં. એ પ્રાંતના ખીબ બધા ભાગોથી સિંધ; ભતિ, ભાષા, ધર્મ અને સૂમિની પ્રકૃતિક રચનાની બાબતમાં જુદું પડી આવતું હતું, અને ત્યાંના સરકારી

નોકરો માટે તદ્દન જુદાં જ દ્રષ્ટિબિંદુ, માનસ તેમ જ શિક્ષણની જરૂર હતી. વહેવારના સાધનો, રસ્તાઓ અને આંતરિક વિકાસની આબતમાં સિંધ તરફ, એના ઘણે દૂર આવેલી એવી વહીવટ કરનારી કેન્દ્રસ્થ સરકારે ખેદરકારી બતાવી હતી, એ કેન્દ્રસ્થ સરકાર સાથે સિંધનો સંપર્ક માત્ર દરિયા માર્ગે અથવા દેશી રિયાસતોના પ્રદેશમાંથી થઈને પસાર થતા માર્ગો દ્વારા જ જળવાતો હતો.

સિંધને અલગ પાડવાના આખા પ્રશ્નની વિચારણા કરવા માટે એક ખાસ સમિતિ નિમવામાં આવી હતી. તેના મુસ્લિમ પ્રતિનિધિઓ-જેમાં હું પણ હતો-તેમણે કોમી ધોરણે આ અંગે દલીલ કરી નહોતી; અમે આગ્રહપૂર્વક એમ જણાવ્યું હતું કે, સિંધના વતનીઓને ન્યાય મળે તે ખાતર, વહેવાર અને વહીવટી કારણસર એને મુંબઈથી અલગ કરવો જોઈએ. મુંબઈનું પ્રતિનિધિત્વ કરતા અલગતાવિરોધી એવા એક જે સભ્યોને આદ કરતાં, ખીબા બધા હિંદુ સાથીઓએ અમને ટેકો આપ્યો અને અમારી દરખાસ્ત મંજૂર થઈ.

ખાસ સમિતિના પ્રમુખ સ્વ. અર્લ રસેલ હતાં. તેઓ બર્ટ્રાન્ડ રસેલ તરીકે વધુ જાણીતા એવા હાલના અર્લના મોટા ભાઈ થતાં હતાં. ચેતનવંતુ અને રસપ્રદ એવું એમનું વ્યક્તિત્વ હતું. જુવાનીમાં તેમણે કલેશભર્યા દાંપત્યજીવનને પરિણામે ઉત્પન્ન થયેલાં સંકટો તથા કાનૂની તેમ જ સામાજિક વિષમતાઓ સહન કર્યાં હતાં અને તેમને પાર પણ કર્યાં હતાં. મહારાણી વિક્ટોરિયાના વિખ્યાત વીગ પક્ષના વડા પ્રધાન અને પ્રથમ અર્લ લોર્ડ જોન રસેલના તેઓ પૌત્ર હતાં. ઈંગ્લેંડના પુરાણા વિગના સ-તાધારી પક્ષમાં એ સૌથી વધુ સત્તાશીલ એવા મંડળમાં જન્મેલા અને ઉછરેલા હોવા છતાં તેઓ પોતે વર્ગલેદની ભાવનાથી કેવળ પર હતા. એમની સ્મરણશક્તિ અદ્ભુત અને સમૃદ્ધ હતી અને વાર્તાકલાની એમને ભારે બક્ષિશ મળી હતી.

પરિષદનાં અંત પછી થોડા સમયમાં દક્ષિણ ક્રાંસમાં તેમનું અવસાન થયું; એમના મૃત્યુના સમાચારથી મને આઘાત થયો, કારણ કે હું તો આશા

૧. ઈંગ્લેંડના રાજ પહેલા અને ખીબાના સમયમાં; ઈસ્વી સન ૧૬૮૮ની ક્રાંતિ પછી, જે રાજકીય પક્ષ રાજની સત્તા ગ્રાણ બનાવી એ સત્તા પાર્લામેન્ટને સુપ્રત કરવા પ્રયત્ન કરતો હતો તે પક્ષ વીગ પક્ષ તરીકે ઓળખાય છે. ઓગણીસમી સદીમાં એ પક્ષને સ્થાને લિબરલ-ઉદારમતવાદી પક્ષ આવ્યો. વીગ પક્ષનો વિરોધ પક્ષ ટોચી પક્ષ હતો. જેને સ્થાને કેન્ઝર્વેટિવ-રેડિયુસ્ટ પક્ષ આવ્યો.

રાખી રહ્યો હતો કે અમારી મિત્રતા અમારા બાકીના જીવન સુધી ચાલુ રહેશે અને વધુ ને વધુ સમૃદ્ધ બનતી જશે.

એમના એક આગલાં પત્ની એન્ટીબસમાં અમારા ઘરની નજીક રહેતાં હતાં. એમનું વ્યક્તિત્વ પણ એાધું નોંધપાત્ર કે મૌલિક નહોતું. “ઇલીઝાબેથ એન્ડ હર જર્મન ગાર્ડન” નામના પુસ્તકમાં આવતું પાત્ર તે જ આ નાનુક, અબ્બેડ અને અબ્બેય ઇલીઝાબેથ. છેક અંત સુધી બગીચા માટેનો એમનો શોખ જળવાઈ રહ્યો હતો. મોગીન્સ ખાતે, કન્ટ્રી ક્લબ અને ગોલ્ડફના મેદાનની નજીક એ રહેતાં હતાં; એ જગ્યાના બગીચા અને ફૂલોનું ઘણુંખરૂં આયોજન એમણે કર્યું હતું; અને મારાં પત્ની પ્રિન્સેસ એન્ટ્રી અને હું ઘણી વાર અમારા બગીચા અંગે એમની સલાહ લેતાં હતાં.

હવે ગોળમેજી પરિષદ તરફ પાછા વળીએ: છેવટે પરિષદની અનેક લાંબી પરંપરાનું પરિણામ નજીવું આવ્યું. મહાત્માજી હિંદુસ્તાન પાછા ફર્યા; અમારા તમામ કાર્યોનો સરવાળો આટલો હતો: આંકડાઓ અને તારીખોનો જંગી ખડકલો, અસંખ્ય લાષણો અને સાચી સમજૂતી પ્રમાણમાં ભેટાં અદ્ય-અથવા તે બિલકુલ નહિવત હતી. ખીજી પરિષદની પૂર્ણાહુતિ થઈ, બધાં પ્રતિનિધિઓ વિખરાઈ ગયા, અને ત્રીજી ગોળમેજી પરિષદની અમે વાટ ભેવા લાગ્યા. હકીકતમાં એ ત્રીજી ગોળમેજી પરિષદ હતી પરંતુ સત્તાવાર રીતે તેને બેઈન્ટ સીલેક્ટ કમિટીનું નામ આપવામાં આવ્યું હતું. હિંદુસ્તાન માટે સમવાયી બંધારણ ઘડી કાઢવા સારુ પાર્લામેન્ટે માર્કવીસ ઓફ લીનલીથગોના પ્રમુખપદ હેઠળ આ સમિતિની નિમણૂંક કરી હતી.

આ સમય દરમિયાન રાજકીય ક્ષેત્ર બહારનું મારૂં સામાન્ય જીવન શાંતિભર્યું અને પ્રસંગોથી યુક્ત ચાલુ રહ્યું હતું. પહેલી બે ગોળમેજી પરિષદોની થકવી નાખે એવી અને લાંબી બેઠકોના આખા યે સમય દરમિયાન મારાં પત્ની પ્રિન્સેસ એન્ટ્રી મને અમૂલ્ય સહાયરૂપ તથા ટેકારૂપ બન્યા હતા. કારણ કે આ પરિષદોમાં સાથે સાથે મહેમાનનવાઝી, સામાજિક સંબંધો, પાર્ટીઓ, સમારંભો તેમ જ ખાણાઓ પણ અસંખ્ય ભેડાએલાં રહ્યાં હતાં. ૧૯૩૩ના બન્યુઆરીમાં પેરિસ બહાર ન્યુઇલી ખાતેની અમેરિકન હોસ્પિટલમાં મારા ખીજા પુત્ર સદરૂદ્દીનનો જન્મ થયો. એ વર્ષને અતે પ્રિન્સેસ એન્ટ્રી

પહેલી વાર મારી સાથે હિંદની મુલાકાતે આવ્યાં. અમારા પુત્રને અમે દક્ષિણ ક્રાંસમાં રાખ્યો હતો. અમે આખા દેશનો પ્રવાસ કર્યો અને ઘણા ખરા મશહુર, સુંદર તેમ જ ઐતિહાસિક સ્થળો જોયાં. થોડાક દિવસ અમે બિકાનેરના સુવિખ્યાત વૃદ્ધ મહારાજને ત્યાં રહ્યાં; કલકત્તામાં ગવર્નર સર જોન એન્ડરસન (અત્યારના લોર્ડ વેવરલી)ના મહેમાન તરીકે રહ્યાં; થોડો સમય હવા ફેર માટે ટેકરીઓ ઉપર ગાળી, અમે ખરમા ગયા. ૧૯૩૪ના એપ્રિલમાં અમે અમારા મુકામે, કેન્સ પાછા પહોંચ્યા ત્યારે ત્યાં ઉછરી આવેલા, તંદુરસ્ત અને મજબૂત પરંતુ નાનકડા બાળકે અમારો સત્કાર કર્યો, એથી અમને ઘણો આનંદ થયો.

એ પછી રાજકારણમાં હું પૂરેપૂરો ગૂંથાઈ ગયો. હિંદી ગોળમેળ પરિષદોની હારમાળામાંની ત્રીજી પરિષદ આવી પહોંચી હતી. મેકડોનાલ્ડ બોલ્ડવીનની નેશનલ ગવર્નમેન્ટ-રાષ્ટ્રીય સરકાર રચાતાં બ્રિટિશ પક્ષમાં ફેરફાર થયા હતા; મિ. રામસે મેકડોનાલ્ડ હજીયે વડાપ્રધાન હતા, પરંતુ હાઉસ ઓફ કોમન્સમાં હવે તેમનો આધાર કોન્ઝર્વેટીવ પક્ષની જંગી બહુમતી ઉપર હતો, અને એ પક્ષના નેતા મિ. બોલ્ડવીન હતા, આને કારણે હિંદુસ્તાન વિષેની અમારી મંત્રણાઓ સાથેના સીધા અને નિકટના સંપર્કથી મિ. મેકડોનાલ્ડ વંચિત બન્યા; તમામ મહત્વની બાબતોમાં તેમની સલાહ લેવાનું તો અવશ્ય ચાલુ રહ્યું, પરંતુ એમ લાગ્યા વીના નહોતું રહેતું કે અસરકારક નિર્ણયો લેવાનું કાર્ય તો ઇન્ડિયા ઓફિસ જેના હાથ હેઠળ હતી તે માણસને હસ્તક છે. આ માણસ તે અલબત્ત, સર સેમ્યુઅલ હોર હતા. લાગણીશીલ, શાણા, ઉદાર મનવાળા, અને પ્રખર બુદ્ધિશાળી એવા એ મુત્સદીને વીસમી સદીના મધ્ય ભાગની આપણી દુનિયાની વાસ્તવિક પરિસ્થિતિનું સાંગોપાંગ જ્ઞાન હતું, અને હિંદુસ્તાનને લાગેવળગે છે ત્યાં સુધી, તેઓ ખરાબર સમજતા હતા કે કટ્ટર શાહીવાદીના દિનેા પૂરા થયા છે.

૧૯૩૪ની વસંત ઋતુમાં જોઈન્ટ સીલેક્ટ કમિટી લાંડન ખાતે મળી. એના પ્રમુખ લોર્ડ લીનલીથગો પછીથી હિંદુસ્તાનના વાયસરોય બનવાના હતા. સમિતિની રચના જેટલી સબળ હતી તેટલું જ તેમાં વૈવિધ્ય હતું. બ્રિટિશ પ્રતિનિધિમંડળમાં કોન્ઝર્વેટીવ પક્ષનું અનિવાર્ય રીતે ઘણું મોટું પ્રમાણ હતું; વ્યક્તિગત રીતે એનાં જુદા જુદા સભ્યોના હિંદુસ્તાન વિષેના જ્ઞાન તેમ જ

H. R. H. THE PRINCE AGA KHAN
leads in Blenheim, winner of the 1930 Derby.

હિઝ રોયલ હાઈનેસ ધી પ્રિન્સ આગાખાન સાહેબ, ૧૯૩૦ના ડરબીવિજેતા
અશ્વ “બ્લેનહિમ” ને દોરી રહ્યા છે.

H. R. H. THE PRINCE AGA KHAN
ON THE GOLF COURSE AT MANDELIEU

હિઝ રાયલ હાઈનેસ ધી પ્રિન્સ આગાખાન સાહેબ,
મેન્ડેલ્યુના ગોલ્ફ મેદાન પર.

અનુભવનાં પ્રમાણ અને પ્રકારમાં ઘણો ફેર હોતો. લોર્ડ ડરબી અને સર ઓસ્ટીન ચેમ્બરલેઈન જેવા માનનીય અને પ્રભાવશાળી નેતાઓ શરૂઆતમાં તટસ્થ રહ્યા. ખીન્ન કેટલાકે એવા પણ હતા, જેઓ હિંદુસ્તાનના પ્રશ્નોનું નિરાકરણ સમવાયી તંત્ર વડે કરવાના વિચારોનો ખુલ્લો વિરોધ કરતા હતા. હિંદુસ્તાનનું પ્રતિનિધિત્વ એકંદરે સારું હતું; મહાત્મા ગાંધીજીએ ભાગ નહોતો લીધો, પરંતુ કૉંગ્રેસ પક્ષની ખહારના હિંદુસ્તાનના પ્રગતિશીલ રાષ્ટ્રવાદનું તત્ત્વ એમાં સારા પ્રમાણમાં હતું. આ સમિતિમાં જે કંઈ બન્યું તેનો વિચાર કરતાં મહાત્મા ગાંધીની ગેરહાજરીના જેટલી જ મને મિ. જિન્નાહની ગેરહાજરી સાલે છે. મને લાગે છે કે અમે મુસ્લિમોએ મિ. જિન્નાહને અમારી સાથે રાખવા માટે આગ્રહ ન કર્યો એ બહુ જ કમનસીબ વસ્તુ હતી; તેઓ જે પ્રતિનિધિમંડળના સભ્ય થયા હોત તો, જેને હું આ ગોળમેજી પરિષદોનું કિંમતીમાં કિંમતી કૃણ ગણું છું, તેનું એમણે સમર્થન કર્યું હોત.

આ કૃણ તે હિંદી-બ્રિટિશ સંબંધોના ઇતિહાસમાં પહેલી જ વાર તમામ કેમો વતી દરેક વિવાદસ્પદ મહત્વના રાજદ્વારી મુદ્દાને આવરી લેતી એવી બ્રિટિશ સરકાર સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવેલી સંયુક્ત માંગણી, એટલે કે બેઈન્ટ મેમોરેન્ડમ. એમાં દર્શાવવામાં આવેલી યોજના જે અમલમાં મૂકવામાં આવી હોત તો, એ એક મહત્વનું આગેકદમ-ખરીરીતે નેતાં સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય પૂર્વેનું ઉપાંત્ય પગલું (છેલ્લાં પહેલાંનું પહેલું) બન્યું હોત. એ યોજના વડે જવાબદારીની વધુ ને વધુ પ્રમાણમાં ફેરબદલી ચાલુ અને ચોકકસ રીતે થયા કરે એ માટે અમે પ્રયાસ કર્યો હતો. તમામ બિનસરકારી હિંદી પ્રતિનિધિઓએ એના પર સહી કરી હતી; એનો ખરડો પ્રતિનિધિમંડળના બુદ્ધિશાળી અને સત્તાવાર મંત્રીએ અને મેં ઘડ્યો હતો. બ્રિટિશ સરકાર માટે કેટલીક આખરી મંજૂરીઓ રાખવા સિવાય, લગભગ બધી સત્તા હિંદીઓના હાથમાં સોંપી દેવા માટેનો દાવો એમાં નોંધાવી દેવામાં આવ્યો હતો. આ ધોરણ અનુસારનું બંધારણ જે મંજૂર કરવામાં આવ્યું હોત તો, ત્યાર પછી જે કટોકટીભરી પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ તે-૧૯૩૬માં હિંદુસ્તાને સુદ્ધની કરેલી બહારાત, ૧૯૪૨માં કૃષિ મિશન સામે ઊભા થએલા પ્રશ્નો અને છેવટની સત્તાની સંપૂર્ણ ફેરબદલી-એ બધું ઘણું એણું

મુરકેલ બન્યું હોત. આ બંધારણનું સંપૂર્ણરીતે સંસ્થાપન થયું હોત, એ માન્ય રાખવામાં આવ્યું હોત, અને એનો અમલ ચાલુ રાખવામાં આવ્યો હોત તો, યોગ્ય સમયે જે અનામત સ-તાઓની ફેરબદલી કરવા માટેનો ઉલ્લેખ બંધારણના અંતિમ તબક્કામાં અમારા ખરડામાં કરવામાં આવ્યો હતો, તે કાર્ય પ્રમાણમાં ઘણું સહેલું બની ગયું હોત.

ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા ખીલ અંગેની નોઈન્ટ કમિટી (સંયુક્ત સમિતિ) સમક્ષ આપેલી જીખાનીમાં મેં જણાવ્યું હતું તેમ:

“હું રીસ્પોન્સીબલ ગવર્નમેન્ટ” (જવાબદાર સરકાર) એ શબ્દ પ્રયોગ સ્વીકારું છું, જે કે આદર્શ તરીકે હું પહેલ કરીને, લોકમત લઈને, અને કદાચ સભ્યોને પાછા ખેલાવીને અંતિમ સત્તા માટેની નેગોવાઈ કરનાર અમેરિકન સમવાયી યોજના મુજબનું અથવા તો સ્વીસ ધોરણનું સ્વ-રાજ્ય પસંદ કરું, પરંતુ સંલોગોની વસ્તુસ્થિતિ પીછાણવી જ રહી..... “જવાબદાર સરકાર” એ અમારે માટે ભવિષ્યમાં એવી કોઈક યોજના ઘડી કાઢવાના કાર્યમાં માર્ગરૂપ બનવી નેઈએ, જે યોજના હિંદુસ્તાન જેવું બનાવવાનું છે તેવા મહાન રાજ્યોના સંઘને માટે વધુ અનુકૂળ થઈ પડે, અને હું માનું છું કે અમેરિકન સમવાયી યોજનાને મળતી આવે એવી કોઈક યોજના દ્વારા એ માર્ગ મળી રહેશે.”

આ સંયુક્ત યાદીના (અમારા ધારવા પ્રમાણેના) તમામ ગુણો છતાં કોંગ્રેસે એનો ઇન્કાર કર્યો અને તેથી બ્રિટિશ સરકારને પણ એનો ઇન્કાર કરવાની ફરજ થઈ પડી. એને બદલે એમણે ૧૯૩૫ના ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા એક્ટમાં ઉલ્લેખ કરવામાં આવેલું બંધારણ તૈયાર કર્યું. એ બંધારણમાં બ્રિટિશ દરમિયાનગીરી અને ખરેખરા નિર્ણય માટે ઘણી છટકખારીઓ રાખવામાં આવી હતી—અને તે પણ એવી બાબતોમાં, જે અંગેનો નિર્ણય પ્રત્યેક દેશપ્રેમી હિંદીના મત મુજબ હિંદુસ્તાને પોતે જ લેવો નેઈએ,—દાખલા તરીકે, ખીલ વિશ્વયુદ્ધમાં હિંદુસ્તાને ભાગ લેવો કે નહિ; એ બંધારણની મોટામાં મોટી ખામી એ હતી કે જેના પર કંઈ ચણતર થઈ શકે એવો કોઈ પાયો જ એમાં નહોતો; ૧૯૪૨ના મિશનમાં સર સ્ટેફર્ડ ક્રીપ્સને અને એ પછીના મિશનમાં લોર્ડ એલેક્ઝાન્ડ્રા ઓફ હાલ્સબરો અને લોર્ડ પેથીક લોરેન્સને આ કટુ હુકીકતને કારણે જ પોતાના કાર્યમાં અટકી જવું પડ્યું હતું. આ ધારામાં

હિંદુઓ અને મુસ્લિમો વચ્ચેનું અંતર ઘટવાના પ્રયાસને વેગ આપે એવી પણ ભેગવાઈ નહોતી, અને ૧૯૪૨ના તેમ જ ૧૯૪૬-૧૯૪૭ના કસોટીના કાળમાં, એ ધારાની પોકળતા તદ્દન છતી થઈ ગઈ. એની મર્યાદાઓને લીધે તેમ જ હિંદી આઝાદીના સાચા અર્થ વિષેની ચોખવટના અભાવને લીધે, ૧૯૩૫ના ધારાએ સંયુક્ત હિંદની વાતને અશક્ય બનાવી મૂકી. એને બાબુએ મૂકીને જ હિંદની આઝાદીની નવેસરથી જ રચના કરવા માટે પ્રયત્ન કરવો રહ્યો. એ પછી આ કઠોર સત્ય સ્પષ્ટ થયું કે, અત્યંત વિશાળ સમવાયી અથવા કોન્ફ્રીડરેટ ધારણના પાયા પર રચના કરવામાં ન આવે તો હિંદુસ્તાનની એકતા અશક્ય છે.

૧૯૪૭ના બીજા કેબીનેટ મિશને હિંદુસ્તાનની એકતા બળવી રાખે એવું બંધારણ છેવટે રબૂ કચું તો ખરું, પણ તે તમામ અંતિમ સ-તા સમવાયી હિંદુસ્તાનના ત્રણ કોન્ફ્રીડરેટ (અંગલૂત) રાજ્યોને સોંપી દેવાની કિંમત ચૂકવીને. આ એવા પ્રકારનું બંધારણ હતું, જે માટેની ભૂમિકા સ્વાભાવિક રીતે અને દ્રઢતાપૂર્વક અમારા ૧૯૩૪ના બેઈન્ટ મેમોરેન્ડમ દ્વારા તૈયાર થઈ શકી હોત. આ છેલ્લા પ્રયાસ પ્રત્યેનું કોંગ્રેસનું વલણ, ઓછામાં ઓછું કહીએ તો, ઉદાસીનતાભર્યું તો હતું જ; અને એ પ્રયાસ પણ અધવચ તૂટી પડ્યો. અંતે જે ઉકેલ આવ્યો એજ આનો એક માત્ર ઉકેલ હતો, અને વર્ષો સુધી બેચેનીથી અને અકળામણપૂર્વક બેડાએલાં રહેલાં પેલાં વિચિત્ર સીયામીઝ બેડકાં-મુસ્લિમ હિંદુસ્તાન અને હિંદુ હિંદુસ્તાન-ને એક ઝડપી અને જબ્બર ઓપરેશન કરીને છૂટાં પાડવામાં આવ્યાં.

લીગ ઓફ નેશન્સની રાજનીતિ અને રાજપુરૂષો

બેઈન્ટ મેમોરેન્ડમ અને બેઈન્ટ સીલેક્ટ કમિટીનું કાર્ય ૧૯૩૪માં પૂરું થતાં, હિંદી રાજકારણ સાથેના મારો સંબંધ પૂરો થયો. પરંતુ, બહિરજીવનમાં મેં નવીન દિશાએ પ્રસ્થાન કર્યું અને નવી જ પ્રવૃત્તિઓમાં હું પરોવાઈ ગયો. ૧૯૩૦ પછીના દશકાની શરૂઆતથી તે ખીબું વિશ્વયુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું ત્યાં સુધી મારાં જીવનમાં એ પ્રવૃત્તિઓ મારાં મુખ્ય કામકાજ તથા રસના વિષયરૂપ બની રહી.

ઇન્ડિયા ઓફિસમાં સર સેમ્યુઅલ હોર સાથેના મારા નિકટના પરિચયમાંથી આ પ્રવૃત્તિઓ વિકસિત બની. હિંદી પ્રશ્ન વિષેની અમારી સત્તાવાર વિચારણાઓ દરમિયાન વચ્ચે વચ્ચે તેઓ તેમ જ હું, જગતના મામલામાં-૧૯૩૦ પછીના દશકામાં રસમગ્ન કરે છતાં કઠિન કહી શકાય એવા એ વિષયમાં-વધુ ને વધુ ઊંડા ઊતરતા ગયા.

૧૯૨૦ પછીના દશકા દરમિયાન જે અદ્ભુત, સરળ છતાં ઝટ ગળે ઊતરે એવા આશાવાદે ઘણાંની આશાઓને ઝોલે ચડાવી હુતી તે આશાવાદ સહસા તૂટી પડયો, અને એનું સ્થાન ગંભીરરીતે વધતી જતી ચિંતાએ લીધું. પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ પછીનાં તરતનાં વર્ષો દરમિયાન જે કેટલીક ભ્રમણાઓને પોષવામાં આવી હુતી તેની યાદ આજે કરુણા ઉત્પન્ન કરે છે. સુમાહિતગાર ગણાતાં મંડળોમાં વારંવાર ફરનારા અને યુદ્ધિમાન મનાતા માણસોને મેં એમ કહેતા સાંભળ્યા છે કે, “લડાઈએ દુનિયાને ગરીબ નથી બનાવી દીધી પણ એને સમૃદ્ધ બનાવી છે, અને દેખીતીરીતે એ યુદ્ધ પાછળ જે ખર્ચ થયો છે તેનું

વળતર ઘણાં સારાં પ્રમાણમાં લાવનિયમનની અને આર્થિક સુમેળની ઊંચા પ્રકારની પદ્ધતિથી મળી ગયું છે.” પરંતુ જ્યારે મંદી આવી પડી ત્યારે જ લાભ થયું કે યુધ્ધની કિંમત તો ચૂકવવી જ પડે છે. આ લાભ ભગતાં, સાથે એ કઠોર સત્ય સ્પષ્ટ થયું કે, જગત નવીન આપત્તિને પથે જઈ રહ્યું છે.

અત્યારની પેઠે ત્યારે પણ જર્મની અને જર્મનોના પ્રશ્નથી વિમુખ થવું પાલવે તેમ નહોતું. આજે આપણે અધાય બાણીએ છીએ તેમ યુરોપની મુશ્કેલીઓ અને પ્રશ્નોતું હાર્દ જર્મનીમાં રહેલું જણાય છે. જર્મનીના પ્રશ્નોનો અંતિમ ઉકેલ આણ્યા વિના સારી અને કાયમી વિશ્વશાંતિની ખરેખર કોઈ આશા નથી. આ ઉકેલ એક બાબુએ રશિયા અને ખીજી બાબુએ અમેરિકન નેતાગીરી હેઠળની પશ્ચિમની સ-તાઓ વચ્ચે ખુલ્લા દિલની અને પ્રમાણિક સમજૂતીથી અથવા તો પશ્ચિમની સ-તાઓ સાથે જોડાયેલ તથા એકરૂપ અનેલ જર્મનીને એકત્રિત કરવાથી આવી શકે. ૧૯૩૦ પછીના દશકામાં પણ જર્મનીનો પ્રશ્ન અમારા માટે એટલો જ ગંભીર બન્યો હતો; પશ્ચિમનું જગત કંઈ દિશા તરફ જઈ રહ્યું છે અને પોતાના ભવિષ્યનું એ કેવી રીતે નિર્માણ કરશે તેમ જ શાંતિ કે યુદ્ધનો મહા પ્રશ્ન-એ અંધા સવાલોને, જર્મનીનું શું થવાનું છે, એ સવાલથી જરાએ ભુલ પાડી શકાય તેમ નહોતું.

આઠ કરોડ જેટલા અત્યંત બુદ્ધિશાળી, ઉદ્યોગી, કુશળ અને સુશિક્ષિત લોકો રાઈન (Rhine) અને વીસચુલા (Vistula) નદીઓ, ઉત્તર સમુદ્ર અને આલ્પ્સ પર્વતની વચ્ચેના પ્રમાણમાં નાના વિસ્તારમાં ગીચોગીચ વસેલા હતા. એ જ પ્રજાની “વસાહતો” રીચ (Reich) (જર્મન રાજ્ય)ની સરહદ બહાર સુડેટનલેંડમાં, ઓસ્ટ્રિયામાં અને રૂમાનિયા તથા રશિયાના પ્રદેશો જેટલા દૂરના ભાગમાં સ્થપાઈ હતી. એકતા ચાહતા હોવા છતાં તેઓ ધાર્મિક અને વંશોના ઝઘડાઓના લાંબા ઇતિહાસને વિસર્યાં નહોતા. આ પ્રજા યુરોપના હૃદયમાં જ એક વિરાટ અને કાયમી પ્રશ્નચિન્હ સમી બની ગઈ હતી, અને આવી એ એક જ પ્રજા નહોતી. ક્રિસ્ટિયન ઇટલીના ઓળા ક્ષિતિજમાં ઊતરવા માંડ્યા હતા-મુસોલીનીની શાહિવાદી મહત્ત્વાકાંક્ષા, ઇથોપિયા અને આલ્બેનિયા તરફનું એનું વલણ, અને “ત્વરિત ઇલાજના દસ્તિયા” તરીકેનો ભૂમધ્ય પરમો એનો દાવો-એ પણ મોટા પ્રશ્નો હતા.

જેની કિંમત ખતન અને મોતની નામોશી વડે ચૂકવવી પડી હતી એવા

તમામ ગુનાહો અને બેવકૂફીઓ છતાં મુસોલીની, અનેક રીતે પ્રતિભાશાળી અને પ્રતાપી વ્યક્તિત્વવાળો પુરુષ હતો. અઠારમી સદીમાં વેસ્લીએ ઇંગ્લેંડમાં જેવું ધાર્મિક પુનર્જીવન આણ્યું, કંઈક અંશે તેવું જ રાજકીય પુનર્જીવન મુસોલીનીએ પણ જે યુદ્ધ વચ્ચેના સમયમાં, ઇટલીમાં આણ્યું હતું. એણે સર્જેલું આ પુનર્જીવન પ્રબળ પ્રત્યેક વર્ગને સ્પર્શી શક્યું નહોતું—એમ તો મેથોડીઝમ (ઇંગ્લેંડમાં વેસ્લીએ આણેલું ધાર્મિક નવજીવન) પણ પ્રબળ પ્રત્યેક વર્ગને સ્પર્શી શક્યું નહોતું. પરંતુ મુસોલીનીની રાજકીય પુનર્જીવનની ઘણી ભાવનાઓ સમસ્ત ઇટાલિયન સમાજમાં—ક્રાસિસ્ટ પક્ષની બહાર પણ ઘણે સુધી—પ્રસરી ગઈ હતી. દાખલા તરીકે એને સર્વોચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત કરવાની ઝંખના ભગી હતી. ઇંગ્લેંડ, સ્પેન અને પોર્ટુગલ જેવા રાષ્ટ્રોએ દરિયા પારના દેશોમાં પોતાના વિશાળ સંસ્થાનો સ્થાપ્યા હતા તો પોતાના દ્વીપકલ્પની સીમા બહાર યુરોપમાં વિસ્તાર કરવાનો પ્રતિબંધ હોય એવા, રોમના અનુગામી અને વારસ સમાં ઇટલીને, હવે રોમના શાહી સંદેશને દરિયા પારના દેશોમાં પુનર્જીવિત કરવાનો પવિત્ર અધિકાર છે અને એ એની ફરજ છે એવી લાગણી ઇટલીની પ્રબળમાં ફેલાઈ હતી. આથી ઇથોપિયા પ્રત્યે એનું સમસ્ત લક્ષ આવેશપૂર્વક કેન્દ્રિત કરવામાં આવ્યું. પહેલું ધ્યેય એ હતું કે અડુવાની (Addisaba) શરમ ઘોઈ નાખવી, અને ખીજું તેમ જ ઘણું વધારે મહત્ત્વનું ધ્યેય તે વિષુવવૃત્ત પરના ઉચ્ચ પ્રદેશોમાં (જે આબોહવાની દ્રષ્ટિએ દક્ષિણ અમેરિકાના ઘણા દેશોને મળતા આવતા હતા તેમાં) એક વિશાળ યુરોપિયન વસાહત ઊભી કરવાનું હતું. એ વસાહતના લોકો એક દિવસ સ્પેનવાસીઓએ ઈન્કા (દક્ષિણ અમેરિકાના મૂળ વતનીઓ)ની સાથે ખાંધ્યા હતા તેમ, ત્યાંના અમહારીક અમીરવર્ગ સાથે લોહીના સંબંધ ખાંધી શકે અને જેમને તેઓ બતિલેદની દ્રષ્ટિએ ઊતરતા ગણતા હોય તેમને કાયમને માટે ચપરાસી અથવા તો નોકરના દરજ્જા પર ઊતારી શકે.

ફર પૂર્વમાં જાપાન જે પાછળથી “ચાઈના ઈન્સ્ટીટ્યુટ” (ચીનની ઘટના) તરીકે ઓળખાયો તેમાં ગૂંથાયું હતું; એના નેતાઓને સંસ્થાનો વિસ્તારવાની નીતિ અનિવાર્ય રીતે આવશ્યક લાગતી હતી; મંચુરિયામાં તો જાપાન બહુ ઊંડે સુધી ઊતરી ચૂક્યું હતું. સર સેમ્યુઅલ હોર અને હું જ્યારે જ્યારે

હિંદુસ્તાન માટેના રાજકીય વિકાસના અંધારણની ઝીણી ઝીણી વિગતોની ચર્ચામાંથી નવરા પડતા ત્યારે, અમે આવા વાસ્તવિક વિષયો—એ તાત્કાલિક ઉકેલ માંગતાં અને લયંકર સ્વરૂપના હતા તે છતાં તે તરફ વારંવાર વળ્યા વિના રહી શકતા નહિ.

ધીમે ધીમે સર સેચ્યુઅલ હોરને એવું ભાન થયું કે હિંદુસ્તાને જે ઘડીથી આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણમાં, ભલે ગમે તેટલો મર્યાદિત પણ ભાગ લેવા માંડયો તે ઘડીથી હિંદુસ્તાનની સરકારે (મારે ઉપયોગ કરવાની આખતમાં) ધરિદાપૂર્વક મારી ઉપેક્ષા અને અવગણના કરી હતી. નવી દિલ્હી અને સિમલાની આ નીતિ માટેના કારણોની છણાવટ કરવી એ મુશ્કેલ નહોતું. હોરે તુરત જ એનો તાગ કાઢી લીધો. હિંદુસ્તાન પર રાજ્ય કરી રહેલી સર્વસત્તાધિશ અને પરસ્પર ગાઠ રીતે ગૂંથાયેલી એ નોકરશાહી—ઈન્ડિયન સિવિલ સર્વિસની ઊંચી પદવી ધરાવતા અહેબાંઓને, આવા ઘણા સવાલો વિષે ઊંચકક્ષાની ભતમાહિતી ધરાવનાર મારા જેવા સ્વતંત્ર સ્થિતિના અને સ્વતંત્ર અભિપ્રાયના માણસની કહર કરવાની ઇચ્છાએ નહોતી અને આમ કરવાનું ગબુચે નહોતું. તેઓ એમ પણ બાણતા હતા અને એ બાણીને એમને દુઃખ થતું હતું કે, જો મને કોઈ વિદેશ અંગેનો સત્તાવાર રાજદ્વારી અધિકાર આપવામાં આવે, અને એ રીતે હું વાયસરોય પાસેથી સીધી રીતે આદેશો મેળવવાની સ્થિતિમાં આવું તો, વાયસરોયને મારા પોતાના અભિપ્રાયો જણાવતા અને જરૂર પડે તો સત્તાવાર નીતિની ટીકા કરતા પણ હું અચકાઈ નહિ, જો ગેરવાજબી રીતે મારી વાતને ઉડાવી દેવામાં આવે તો એ જ પ્રમાણે રાજનામું આપી દેતા અને વાયસરોય તેમ જ સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ આગળ એ રાજનામું મારે સંપૂર્ણ અને પ્રતીતિજનક કારણો દર્શાવતા પણ હું અચકાઈ નહિ. કોઈ પણ આંતરરાષ્ટ્રીય પરિષદમાં હિંદુસ્તાનનું હું પ્રતિનિધિત્વ કરું તો, મને અમલદાર શાહીના પૂતળાં તરીકે રાખવાની એમને કોઈ તક મળી શકે નહિ. એટલે અમલદારશાહી માનતી હતી કે, હું એમને માટે લાભરૂપ બનું એ કરતાં ઘણો વધારે ભારરૂપ બનું, એમ હતું. કદાચ અધિકારીઓ ખોટા છે એમ હું સાબિત કરું એવો પણ સંભવ હતો.

સ્વાભાવિક રીતે જ નોકરશાહીના અધિકારીઓએ મારા તરફના તેમના અભાવ અને લય માટેના યુદ્ધિયુક્ત કારણો શોધી કાઢ્યાં. તેમણે જણાવ્યું

કે “તેઓ રેસના ઘોડાઓના માલિક છે, સાહિત્ય અને કલાના શોખીન છે, અલીગઢ વિદ્યાપીઠના એ સ્થાપક છે, લલે એ સાંસ્કારિક સંસ્થા હોય છતાંયે અમુક એક વર્ગની હતી, ઈસમાઈલીઓના એ ઈમામ હોવાથી એમની પહેલી વફાદારી હુમેશાં પોતાના અનુયાયીઓ તરફ જ રહેવાની, એટલે સરકાર એમને નીમવાનું જોખમ ખેડી શકે નહિ.” હું એમ કહેવાની હિંમત કરી શકું છું કે સેક્રેટરીએટની ક્ષાઈલો મારા વિષેની વિગતો અને યાદીઓથી ભરચક બની ગઈ હતી; અને અંતે એ બધાનો સરવાળો “ના” એવા એક જ શબ્દમાં આવી રહ્યો હતો. સર સેમ્યુઅલ હોર આ બધી ચીજોની આરપાર જોઈ શકયા હતા અને એ એક હઠભર્યા પૂર્વગ્રહ સિવાય ખીલું કશું નથી, એમ એ કળી ગયા હતા.

ન્યારે ડિસ-આર્મમેંટ કોન્ફરન્સ (નિ:શસ્ત્રીકરણ પરિષદ)ની તૈયારીઓ ચાલી રહી હતી અને લીગ ઓફ નેશન્સ માટે હિંદી પ્રતિનિધિમંડળ નીમવાની ગોઠવણ થઈ રહી હતી ત્યારે, એ બધી બાબત સર સેમ્યુઅલ હોરે પોતાના લાક્ષણિક ઉત્સાહ અને પૂરેપૂરી કાળજી સાથે ઉપાડી લીધી. એમણે એ હકીકત તરફ વાચસરોયનું ધ્યાન દોર્યું કે, હું વધુ ઉપયોગી કાર્યને યોગ્ય હતો. મને આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રમાં હિંદુસ્તાનની સેવા કરવાની તક આપવામાં આવે એ માટે એમણે આગ્રહ કર્યો: “દક્ષિણ વિનાના એલચી” એવો શબ્દપ્રયોગ કોઈકે મારા માટે કર્યો છે. મને સત્તાવાર દરબજે આપવાનો સમય ક્યારનોયે પાકી ગયો છે એમ સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટે ભારપૂર્વક જણાવ્યું.

હું ધાડું છું કે મારા નવીન કાર્યની મુખ્ય બાબતો વિષે મેં સારી તૈયારી કરી હતી એવો હું દાવો કરી શકું. યુરોપિયન તેમ જ પૂર્વના રાજદ્વારી અને સામાજિક ઇતિહાસની ભૂમિકાનું મને ઠીક ઠીક જ્ઞાન હતું. પુખ્ત વયનો થયો ત્યારથી જ, મેં પુષ્કળ પ્રમાણમાં અને એકધાડું વાંચવાનું ચાલુ રાખ્યું હતું. અખબારોનો તેમ જ પ્રિન્ટ અને ક્રાંસના જે રાજદ્વારી સામયિકો અને ત્રૈમાસિકો આપણા સમયના બધા બનાવો અને પ્રવાહોનું, પ્રમાણભૂત તેમ જ ઘણીવાર વિદ્વતાભર્યું વિવેચન કરે છે, તેનો મેં ખંતપૂર્વક અભ્યાસ કર્યો છે અને હજીયે કરું છું; ઉપરાંત રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રમાં પણ મેં ઘણા વર્ષો સુધી સક્રિય જીવન ગાળ્યું હતું.

૧૯૩૨ની વસંત ઋતુ દરમિયાનના આંતરરાષ્ટ્રીય વાતાવરણનો તેમ જ

કેટલાક મુખ્ય આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રવાહો અને ઘટનાઓનો ઉલ્લેખ કરી દઉં. યુ. એસ. એસ. આર. (રશિયા) કંઈ નહિ તો ઉપર ઉપરથી કુલીનતાનો દેખાવ કરતું હતું. અત્યારે આપણે જાણીએ છીએ કે પ્રથમ પંચવર્ષીય યોજનાના ત્રાસજનક અને વિઘાતક પ્રયાસો પછી રશિયાની આંતરિક સ્થિતિ ખતરનાક બની ગઈ હતી, ત્યાં સુધીમાં પોતાના દેશના ભાવિના એક માત્ર વિઘાતા સમા બનેલા સ્ટેલીનને બહારની તંગદિલી હળવી બને એવો સમય જોઈતો હતો. એના વિદેશ પ્રધાન લિટવીનોવને ઈંગ્લેંડનો સારો પરિચય હતો, એમનાં પત્ની અંગ્રેજ હતા. ખ્રિટિશ મુત્સદ્દીગીરીના વહેવાર શાણપણ તથા તેની ચતુરાઈનો એમને અંગત અનુભવ હતો, અને જે યોગ્ય રીતે કામ લેવામાં આવે તો રશિયા, રાષ્ટ્રોના સમુદાયમાં પોતાનું યોગ્ય સ્થાન મેળવે એવી શક્યતા છે, એમ પણ એ જાણતા હતા.

લિટવીનોવને પોતાને પોતાના દેશની પ્રતિષ્ઠા વિષેના ખ્યાલો વધારવાની, તેમ જ એને જગત સમક્ષ સાચેસાચી સન્નારી તરીકે રજૂ કરવાની ખરા અંતરથી ઈચ્છા હતી; પણ એ સન્નારી તો પોતે ઉંખરા ઉપર કંઈક ખંચકાઈને ઊભાં રહ્યાં હતાં. આ અંગેના કારણો પાછળથી જાણવા મળ્યાં. આમ છતાં, કંઈ નહિ તો લિટવીનોવ અને એમના ખીજ સભ્યો સાથે સામાજિક સંબંધો આંધવાનું તો શક્ય હતું જ. મેં મારી મેળે પહેલ કરીને આ બાબતની શરૂઆત કરી. (મને શંકા છે કે એથી મારા ખ્રિટિશ સાથીઓને નવાઈ લાગી હશે તેમ જ છૂપી ગમ્મત પડી હશે, કેમકે પ્રતિનિધિમંડળના અગાઉના હિંદી સભ્યો જે આનાકાની કરતા હતા તેનાથી તેઓ ટેવાઈ ગયા હતા) અને લિટવીનોવના માનમાં મેં ખાસ લોજનસંમારંભ ગોઠવ્યો. એથી એમને થયેલો સંતોષ સ્પષ્ટરીતે વર્તાઈ આવતો હતો. આ ખાણ વડે લિટવીનોવ જીનીવા ખાતે રહ્યાં ત્યાં સુધીની એમની સાથેની મિત્રાચારીનો પાયો નાંખાયો. ખીજ રશિયન રાજપુરુષો સાથે પણ મિત્રાચારી સંબંધ અને બદલામાં તેઓ પણ એમના પોતાના સામાજિક સંમારંભોમાં મને આમંત્રણ આપવાનું કદીયે ચૂક્યા નહોતા. લિટવીનોવ તો ખરેખર લોજસમારંભમાં રાજપુરુષ તરીકે આગળ આવવા લાગ્યા અને સામાજિક ક્ષેત્રમાં એમણે સાચી સફળતા પ્રાપ્ત કરી. જીનીવાની નજીકમાં જ મારા પુરાણા મિત્ર ઝેરન મૌરીસ દે રોઈસ ચાઈલ્ડનો એક સુંદર બંગલો હતો. એમણે અવિધિસરના

લોજનસમારલોની યોજના કરી તેમાં લિટવીનોવ અને તેના સાથીઓને તેમજ આગળ પડતા ખ્રિટિશ, ફ્રેંચ અને ખીજા દેશોના પ્રતિનિધિઓને, એકસાથે લેગા કરવા માંડયા.

અમેરિકાએ પ્રેસીડેન્ટ વીલ્સનને જાકારો દીધો હતો અને લીગ ઓફ નેશનસમાં જોડાવાનો ઈન્કાર કરીને, અમેરિકાને પોતાવા લવિષ્યમાં દૃઢ શ્રદ્ધા હોવાની જાહેરાત ઉગ્ર અને એકલવાયાપણાના સૂરથી કરી દીધી હતી. પરંતુ ૧૯૩૨ સુધીમાં આખા ઉત્તર અમેરિકા ખંડમાં મંદીની અસર સખ્ત રીતે જણાવા લાગી હતી; હાર્ડિંગ-કુલીજના એકલતાવાદનો યુગ પૂરો થવા આવ્યો હતો. વિદેશ ખાતાને વધુ ને વધુ પ્રમાણમાં લાન થવા લાગ્યું હતું કે અમેરિકાને ખાકીના જગતથી હાથ ધોઈ નાખવા નહિ પરવડે; એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું કે જીનીવાના લાંબા વખતથી અપરિચિત રહેલા આંતર-રાષ્ટ્રીય વાતાવરણનું માપ કાઢવા માટેનું સગવડભર્યું સાધન ડિસ-આર્મમેન્ટ કોન્ફરન્સમાંથી મળી રહેશે. રશિયા કરતા જુદી જ રીતે (હીટલર પૂર્વેનું) વેઇમાર જર્મની હવે આંતરરાષ્ટ્રીય ખિરાદરીનું, ખ્રિટન અને ફ્રાંસ સાથે કંઈ નહિ તો ઉપર ઉપરની સમાનતાના ધોરણે માનનીય સભ્ય બન્યું હતું. શું સ્ટ્રેસમન, ખ્રિયાં અને ઓસ્ટ્રીન ચેમ્બરલેઇન લોકાર્નો ખાતે હૃદયસ્પર્શી મિત્રભાવથી નહોતા મળ્યા? અને શું ખ્રિયાંએ “*A bas les Cannons.....*” એ શબ્દોથી શરૂ થતાં પોતાનાં જોરદાર ભાષણ વડે એ પ્રસંગને નહોતો ખિરદાવ્યો ?

૧૯૩૨માં “ડિસા-આર્મમેન્ટ” એ પ્રમુખ શબ્દ હતો. એ એક એવી ભાવના હતી, જેના ઉપર અનેક ઉમદા અને જીંચી આશાઓનો મદાર હતો. આશાવાદ આગળ અને આગળ વધતો હતો: નિઃશસ્ત્રીકરણના સિદ્ધાંતનો સ્વીકાર કરનારા સંપૂર્ણ પ્રતિનિધિઓને એક ટેબલ પર લેગા કરો, અને તેમને નિઃશસ્ત્રીકરણની-તોપો અને બંદૂકોને ઓગાળી નાખવાની, યુદ્ધ જહાજોને ભંગારમાં નાખવાની, વિમાનોના શસ્ત્રસરંજામ અને તેના ઉપયોગની મર્યાદા બાંધવાની-વહેવાર વિગતો નક્કી કરવા દો, એટલે ચિશ્વશાંતિ અચૂક અને કાયમી બની શકશે.

આમ છતાં આશાવાદની નીચે સંશય અને લયનો પણ એક પ્રવાહ વહી રહ્યો હતો. લવિષ્ય શું, ઘણાઓ માનવા માંગતા હતા, એટલું ઉજ્જવળ હતું ખરું? શું વેઇમાર જર્મની, એ જેવું દેખાતું હતું તેવું જ હતું ?

ઈખટ અને સ્ટ્રેસમાન વિદાય લઈ ચૂકયા હતા; જુનીંગ વધતા જતા વિરોધી વળોના વિચિત્ર જીવાળનો સામનો કરી રહ્યાં હતાં, જેમાનાં કેટલાંક આર્થિક પરંતુ મોટાભાગના તો ખુલ્લે ખુલ્લા ઉગ્રતાભર્યા રાજકીય સ્વરૂપના હતા. જર્મનીને લોકશાહી લણી આકર્ષવા માટે હાથ ધરાયેલાં તમામ પ્રયાસો શું વ્યર્થ નીવડયા હતા? શું ડૂંગરે પ્રસૂતિની પીડા સહન કરીને માત્ર એક ક્ષુદ્ર ઊદરડાને જન્મ આપ્યો હતો?

એ સમયના રાજકીય શબ્દ કોષમાં નવો શબ્દ દાખલ થયો હતો: નાઝીવાદ, એનો અર્થ અમને કહેવામાં આવ્યું હતું કે, નેશનલ સોશ્યાલીઝમ (રાષ્ટ્રીય સમાજવાદ) થાય છે. એમ લાગતું હતું કે ગૂંચવણભર્યું અને કેવળ જર્મન ઢાળમાં ઢળાઈને ઇટલીના ફાસીસ્ટવાદે જર્મનીના હબરો યુવાનોના કલ્પનાશીલ આદર્શમયતા અને વફાદારીભર્યા માનસ પર પકડ જમાવી હતી અને એડોલ્ફ હીટલર નામના માણસ સાથે એને સંબંધ હતો.

એ સમયે જીનીવા ખાતેના જર્મન મિશનનો લશ્કરી સલાહકાર ખુદ જનરલ-પાછળથી ફ્રીડ ડાઈલ- ફ્રેન પ્લોમ બર્ગ હતો. એ ત્યાર પછી હીટલરના રીશવેહર દળનો વડો બન્યો હતો, શહેનશાહ છૂંકા બ્યોર્જના રાજ્યાલિષેકના પ્રસંગે હીટલરના પ્રતિનિધિ તરીકે એ આવ્યો હતો. કંઈક ભેદભર્યા સંજોગોમાં અંતે તે નામોશીમાં આવી પડ્યો હતો-કહેવાય છે તે પ્રમાણે પ્રતિકૂળ લગ્નને કારણે એમ બન્યું હતું: આ યુસીઅન સૈનિક અને મારી વચ્ચે સારો મિત્રાચારીનો સંબંધ બંધાયો. એની પાસેથી મેં જર્મની ઉપર રાજ કરવા માંગતા માણસો વિષે ઘણું સાંભળ્યું. તિરસ્કારથી એ તેને સ્ટ્રેસમાનના મોટા માપના પગરખામાં પગ ઘાલીને ઊભેલા હોય એવા વેંતિયા માણસો કહેતો. એ લોકોએ સિદ્ધાંતમાં ઉદારમતવાદ અને વહેવારમાં બિનઆવડત એ બેઉની રાજતંત્ર ચલાવવામાં ભેળસેળ કરી નાખી હતી એમ એને લાગતું હતું અને તેથી એ ધીરજ ગૂમાવી બેસતો હતો.

આવો હતો હતો એ તોફાની સાગર, જેમાં મેં ઝંપલાવ્યું. નવી દિલ્હીના સેક્રેટરીએટમાં સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટની ઇચ્છાનો પ્રભાવ પડતો હતો. ડિસ-આર્મમેંટ કોન્ફરન્સના હિંદી પ્રતિનિધિમંડળના એક સભ્ય તરીકે મારી નિમણૂંક કરવામાં આવી. નામમાં માફ સ્થાન સર સેમ્યુઅલ હોર પછીનું બીજું હતું, પણ એમની રવાનગી પછી મારે જ સુકાન સંભાળવાનું હતું.

૧૯૩૨માં મળેલી લીગની સભામાં હું મુખ્ય હિંદી પ્રતિનિધિ તરીકે નિમાયો હતો. આમ મારા બહાર જીવનમાં એક નવો તબક્કો શરૂ થયો અને એ, વચ્ચે કોઈ અંતરાય વિના હીટલરના સૈન્યોએ પોલેન્ડમાં કૂચ કરી અને લીગ જેના સંરક્ષણ માટે આટઆટલી મહેનત કરી રહી હતી તે, વિશ્વ શાંતિ છિન્નભિન્ન થઈ ગઈ, ત્યાં સુધી ચાલુ રહ્યો.

૧૯૩૨માં જીનીવામાં જે આશાવાહની મનોદશા પ્રવર્તતી હતી તેમાં હું સંપૂર્ણ રીતે સંમત થઈ શક્યો નહિ. મને ખાતરીપૂર્વક લાગતું હતું કે અમારી આશાઓને સફળ બનાવવા માટે વધુ શ્રમપૂર્વક અને વધુ વાસ્તવિકતાની દ્રષ્ટિથી પ્રયાસ કરવાની જરૂર છે. જે નવા ક્ષેત્રમાં મને બોલાવવામાં આવ્યો હતો તેમાં મારાથી થઈ શકે તેટલા પ્રમાણમાં, મારા પોતાના વિચારો અને માન્યતાઓનું વિવરણ કરવાનો મેં પ્રયાસ કર્યો. અને તેટલી પૂર્ણ ગંભીરતાથી મેં લીગની સૌ સભ્યોની યૌદ્ધમી ખુલ્લી બેઠકમાં કંઈક લાંબુ પ્રવચન કરતાં કહ્યું:

આપણે જોયું છે કે હથિયારોનું બળ હજીએ પ્રવર્તે છે અને બિનસલામતીની લાગણી હજી પણ ચાલુ રહી છે. કોઈ રીતે એવી પ્રતીતિ થઈ શકતી નથી કે યુદ્ધનો અંત લાવવા માટેનું યુદ્ધ લડાઈ ગયું છે, અને એમાં ફતેહ મળી છે. નૈતિક દ્રષ્ટિએ આપણે ભય, દુર્ભાવના અને શંકાની, મનને જડ કરી નાખતી અસરોને દૂર કરવાના કામમાં લાગી જવું જોઈએ. ભૌતિક નજરે એ બિલકુલ આવશ્યક છે કે યુદ્ધ માટેના સજ્જ થવાના અનુત્પાદક પ્રયાસોને ઓછામાં ઓછી મર્યાદા પૂરતા ઘટાડી નાંખવામાં આવે. ફરના હિંદુસ્તાનમાં પણ યુરોપના જેટલા જ પ્રમાણમાં, વિશ્વયુદ્ધ અનેક લોકોને ચિંતાતુર બનાવ્યા છે અને દુઃખદ કરુણતાનો વારસો એણે પાછળ મૂક્યો છે. મારા દશ લાખ કરતાંયે વધુ દેશબંધુઓને શસ્ત્ર સજ્જ થવા માટે આદેશ મળ્યો હતો, એમાંથી પચ્ચાસ હજાર કરતાં પણ વધારે માણસોએ પોતાના પ્રાણનું બલિદાન આપ્યું છે. હિંદુસ્તાનમાં શસ્ત્ર સરંભનું પ્રમાણ આક્રમણ માટે ઉપયોગી થઈ પડે એટલું નથી. એ દેશના વિસ્તારની વિશાળતા અને પરિસ્થિતિની વિવિધતાને લક્ષમાં લઈને એના સૈન્યોના પ્રમાણની

આંકણી કરવી જોઈએ. આ હુકીકત ઘણી વાર ભૂલી જવાય છે કે હિંદુસ્તાનનો વિસ્તાર આખા યુરોપના અર્ધા ભાગ કરતા પણ વધારે છે અને તેની વસતિ આખી દુનિયાના લગભગ પાંચમાં ભાગ જેટલી છે. પ્રત્યેક દેશના શાંતિપ્રિય જનોના હૈયામાંથી, લશ્કરી ભાર ઝોછો કરવાનો, એને લીધે આવી પડતો આર્થિક ભાર ઘટાડવાનો, યુદ્ધની ઝેંકામ પદ્ધતિઓ સામે નાગરિક વસતિને સલામત બનાવવાનો અને સૌથી વધુ તો ખુદ યુદ્ધના ખ્યાલ સામે જ સલામતી મેળવવાનો પોકાર ઊઠી રહ્યો છે.

એ વર્ષોમાં ખીજા વિશ્વયુદ્ધને અટકાવવા માટે પ્રયાસ કરતા અમારામાંના ઘણા લોકો, જે શબ્દો જોડ્યા હતા તે હવામાં ઊડી ગયા છે, પણ એનો અર્થ એવો નથી કે એ પ્રયાસ કરવા જેવો નહોતો અથવા તો એમ કરવામાં અમે વાજખી નહોતા. લીગ ઓફ નેશન્સ જીનીવાના જે વિશાળ મહેલમાં રાખવામાં આવી હતી, તે મહેલ જે ઉદ્દેશથી બાંધવામાં આવ્યો હતો તે ઉદ્દેશ અનુસાર હવે તેનો ઉપયોગ થતો નથી, પરંતુ જે વિનાશ અને કરુણતાને નિવારવા અમે પ્રયાસ કર્યો હતો તેમાંથી ઊભી થએલી, યુનાઈટેડ નેશન્સ ઓર્ગેનીઝેશને, (સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંસ્થાએ) નવીન યુગમાં અને નવીન પદ્ધતિ વડે અમારું કાર્ય ચાલુ રાખીને બતાવી આપ્યું છે કે, અમારી મહેનત તદ્દન નકામી તો નથી જ ગઈ.

વીસમી સદીના ચોથા દશકાના બાકીના સમયમાં લીગ અને એમાંથી જન્મેલું નિઃશસ્ત્રીકરણનું કાર્ય એ મુખ્યત્વે મારા રસનો વિષય બની રહ્યું અને એમાં જ મારા મોટા ભાગનો વખત જતો હતો. એક સાથે મહિનાઓ સુધી હું જીનીવામાં રોકાઈ રહેતો, એ સમયે જાપાને લીગનો કરેલો તુચ્છકાર, જર્મનીએ નાટકીય ઢબે એમાંથી લીધેલી વિદ્વાય, અને પછી ઈથોપિયા પર આક્રમણ કરીને મુસોલીનીએ ફેંકેલો સીધો પડકાર-આવા ઘણા સંતાપજનક અને ભ્રમણા ભાંગી નાખનારા બનાવો બન્યા. આ સમયની શરૂઆતમાં નિઃશસ્ત્રીકરણ પરિષદના પ્રમુખ મિ. આર્થર હેન્ડરસન સાથેની મારી મૈત્રીને સેં ગાઢ અને મજબૂત બનાવી. બ્રિટિશ મજદૂર ચળવળમાંથી આગળ આવેલા સૌથી વધુ ધ્યાન ખેંચે એવા મુત્સદીઓમાં મિ. હેન્ડરસન પણ એક હતા. મિ. રામસે મેકડોનાલ્ડની ખીજા મજદૂર સરકારના એ ભારે લોકપ્રિય અને આગળ

તરી આવે એવા સફળ વિદેશમંત્રી હતા, પરંતુ જે ઝડપલેર અને નાટકીય ઢબે પલટો આવ્યો અને તેને પરિણામે નેશનલ ગવર્નમેન્ટ (રાષ્ટ્રીય સરકાર)ની સ્થાપના થઈ, તેમાં પોતાના નેતાને સાથ આપવાનું એમને શક્ય ન લાગ્યું. આથી બ્રિટનના મજદૂર પક્ષ પ્રત્યેની તીવ્ર લાગણીભરી અને ગર્વભરી વફાદારી તો એમણે જાળવી રાખી પણ, એમણે જે નિર્ણય લીધો, તેની અસર એ થઈ કે, સત્તા અને હોદ્દો તેમણે ગૂમાવ્યો. બધાંને જ એમ લાગતું હતું કે આવા શાણા, અનુભવી અને આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રમાં નોંધપાત્ર કાર્ય કરી દેખાડનાર માણસને ગૂમાવવો એ બ્રિટનને માટે તેમ જ જગતને માટે પણ ખતરનાક બનશે. એટલા માટે એમને નિઃશસ્ત્રીકરણ પરિષદના કાયમી પ્રમુખ તરીકે નિમવામાં આવ્યા, અને એમનું અકાળ અવસાન થયું ત્યાં સુધી તેમણે ભારે નિરાશા તેમ જ હૈયું ભાંગી નાંખે એવી મુશ્કેલ મથામણમાં પણ, હિંમતથી અને કુશળતાપૂર્વક, એ હોદ્દાની ફરજો બજાવી. અમારી ઓળખાણ ઝડપથી ખૂબ લાગણીભરી અને પરસ્પર સાચા સ્નેહભાવ ભરેલી મૈત્રીમાં પરિણમી. જેવો પ્રેમાળ એમનો સ્વભાવ હતો એવી જ નોંધપાત્ર એમની બુદ્ધિ અને સિદ્ધિઓ હતી. એમની પેઢીના મોટા ભાગના મજદૂર નેતાઓની પેઠે એ પણ સાચોસાચ ધરતીના પુત્ર હતા, અને તેમની પેઠે દુનિયામાં નાની પાયરીથી આગળ વધીને ભિંચ્યા, જવાબદારીભર્યા એકાકી સ્થાને પહોંચ્યા હતા. તેઓ વિનયી, આખાબોલા, ચતુર, સ્વસ્થ, બોલવામાં શાંત અને ખડક જેવા અડગ ચારિત્ર્યવાન હતા. એમનાથી નાની પેઢીના એક મજદૂર નેતા મિ. મોર્ડન ફિલીપ્સે કહ્યું છે, કે બ્રિટિશ મજદૂર ચળવળનાં મૂળ માર્કસવાદ કરતાં મેથોડીઝમમાંથી વધુ મળી આવે છે; આર્થર હેન્ડરસન પૂરતી તો આ વાત તદ્દન સાચી હતી, કારણ કે આખા જીવન પર્યંત એ ચુસ્ત અને નિષ્ઠાવાન મેથોડીસ્ટ રહ્યા હતા. એમના આ લાંબા અને પરિશ્રમભર્યા જીવનમાર્ગમાં એમનાં પત્ની એમના નિષ્ઠાવાન સાથી બન્યા હતા. તેઓ સ્વભાવે અત્યંત મીઠાં અને ઉદાર, સત્યપરાયણ અને આગ્રહી હતા અને એમની પોતાની રીતે અત્યંત શાણા એવાં સન્નારી હતાં.

હેન્ડરસન ઘણી વાર એન્ટીઝમાં મારે બંગલે મહેમાન બન્યા હતા; સખાવતી કરોડપતિ બનહાર્ડ ઝેરન કોઈક વાર કેસીનોમાં કલાક બે કલાક ગાળવા સારુ મોન્ટે કાર્લો આવતા. હેન્ડરસન એમની સાથે ખુશીથી સહેલગાહે

જતા, પરંતુ તેઓ કેસીનો પહોંચતા ત્યારે હેન્ડરસન, ખેરન પાછા ફરે ત્યાં સુધી શાંતિથી મોટરમાં જ બેસી રહેતા. હેન્ડરસન જેટલા લલા તેટલા જ આગ્રહી અને જેટલા બહાદુર તેટલા જ નિઃસ્વાર્થ હતા. જીનીવામાં અમે કઠિન અને કપરા કાળમાં જે રસ્તો કાઢતા હતા તેમાં સલાહ અને સહાય માટે અમે એક ખીજનો આધાર રાખતા થયા હતા.

૧૯૩૫નું વર્ષ યાદગાર બન્યું હતું. એ વર્ષમાં ઇથોપિયા ઉપર મુસોલીનીએ આક્રમણ કર્યું હતું. એ વર્ષમાં ગવર્નમેન્ટ એક ઇન્ડિયા એક્ટ હસ્તીમાં આવ્યો હતો. એ ધારો તે, બાર વર્ષ બાદ હિંદુસ્તાનમાંના બ્રિટિશ રાજ્યનો અંત લાવનાર ટૂંકો અને ચમત્કારિક કાનૂન ઘડાયો એ પહેલાંના બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટે હિંદુસ્તાન માટે ઘડેલો છેલ્લો મહત્વનો ધારો હતો. એ વર્ષમાં મારા મહાન અને લલા મિત્ર શહેનશાહ પંચમ જ્યોર્જની રજતજયંતિ આવતી હતી, અને શહેનશાહ તેમ જ મહારાણી મેરી તરફ એમની પ્રભાવે દર્શાવેલ પ્રેમ, વફાદારી અને આભારની લાવનામાં, મેં પણ સંપૂર્ણ રીતે મારો સૂર પૂરાવ્યો હતો. મારે માટે એ બહેરામનું વર્ષ હતું, કારણ કે એ ઉનાળામાં એ ઉમદા ઘોડો બે હબર ગીની, ડરબી અને સેન્ટ લેઝરની શરતમાં જીત્યો હતો, રેસના ખબરપત્રીઓએ તેની આ સિદ્ધિને ટર્ફના ટીપલ કાઉન (ત્રિવિધ તાજ) તરીકે જાળખાવી હતી. શેક સેનડ નામનો ઘોડો આ સિદ્ધિ મેળવી શક્યો હતો. તે પછી બત્રીસ વર્ષે આવું માન મેળવનાર બહેરામ પહેલો જ ઘોડો હતો.

બહેરામ ખાતે એ ડરબીની રેસ જીત્યો ત્યારે હું હાજર રહી શક્યો હતો. એનો બેકી ફ્રેડી ફ્રેકસ હતો, અને અલબત્ત, એના વિજય પછી હું જ એને દોરીને લઇ ગયો હતો. નામદાર શહેનશાહ અને મહારાણીએ બકિંગહામ મહેલમાં મને (બેકી કલબના ખીજ સભ્યોની સાથે) સત્કારવા ઉત્સવસમારંભના ખાણ પ્રસંગે આમંત્રણ આપીને ભારે માન આપ્યું હતું. મહારાણી મેરીએ બતે જ, ટેબલની સબવટ મારા રેસીંગના રંગો, લીલા તથા ચોકલેટમાં કરવી, એવો હુકમ આપ્યો હતો.

બહેરામ સેન્ટ લેઝરની રેસ જીત્યો ત્યારે હું આવા ખુશનુમા વાતાવરણમાં હાજર નહોતો રહી શક્યો. તે વેળા હું જીનીવા ખાતે મારી ફરજે પર પહોંચી ગયો હતો. આમ છતાં એક રેકોર્ડ કર્યાનો હું દાવો કરી

શકું એમ છું: મારી ખાતરી છે કે લીગની સલામો હું એક જ એવો સભ્ય હોઈશ, જેને, “તમારો ઘોડો સેન્ટ લેઝરની રેસમાં જીત્યો છે” એવા સંમાચાર સાંભળવા માટે ઘેઠકમાંથી બહાર બોલાવવામાં આવ્યા હોય.

પરંતુ એ અરસામાં આંતરરાષ્ટ્રીય વાતાવરણ અંધકારમય બની ગયું હતું. એના આકાશમાં કાળા વાદળા ગોરંલાયા હતા: પહેલા વિશ્વયુદ્ધના અંત પછી આશા અને શાંતિની ઝબકી રહેલી ઝીણી ન્યોતો એક પછી એક બોલવાતી જતી હતી. ઇથોપિયા પર મુસોલીનીએ આક્રમણ કર્યું તેના બરાબર એક પખવાડિયા પહેલાં લીગ ઓફ નેશન્સની સલામો મેં લાંબા કર્યું હતું, મારી ખાતરી થઈ ગઈ હતી કે ગોળ ગોળ અને મીઠા શબ્દોનો સમય વીતી ગયો છે, મારા પોતાની વતી અને મારા દેશ તરફથી મેં બને તેટલી ગંભીર રીતે અને સાફ સાફ વાત કરી:

લીગમાં સર્વદેશીયતાનો અભાવ છે અને યુરોપ તેમ જ યુરોપિયન હિંતો પાછળ લીગ પોતાની મોટા ભાગની શક્તિઓ ખર્ચી નાખે છે તેથી, હિંદુસ્તાનને દુઃખ થાય છે. આ નાટકીય નિષ્ફળતાઓથી, આ લાંબી લાંબી અને નિષ્ફળ નિઃશસ્ત્રીકરણ પરિષદથી અને લીગના સભ્ય-રાજ્યો દ્વારા શસ્ત્રોની સળવટ પૂર બેશમાં ચાલી રહેલી છે, એ વાતથી હિંદુસ્તાનને ખેદ થાય છે. હિંદુસ્તાનની ટીકા, એના આદર્શો અંગે નહિ પણ એની ખામીઓ અંગે છે. દુનિયા માટે એમાંથી એક માર્ગ પસંદ કરવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે. શાણપણ એમને સાચો માર્ગ સૂઝાડો.

૧૯૩૫નું વર્ષ પૂરું થતા હું ઇસમાઈલીઓના વંશપરંપરાગત ઇમામ તરીકેની મારી સુવર્ણજ્યંતી ઉજવવા સારુ મુંબઈ ગયો. દાદીવાળા વડીલો વચ્ચે બેઠેલો, નાનો, ટૂંકી નજરવાળો ગંભીર બાળક એવો હું ગાદીએ આવ્યો તે વાતને અર્ધી સદી વીતી ગઈ હતી. પ્રાચીન પ્રભુલિકા મુજબ મને સોનાથી તોળવામાં આવ્યો એ આ ઉત્સવની પરાકાષ્ટા હતી. આ પહેલાં અમે જમાતખાનામાં બાનુઓનો ખાસ સમારંભ યોજ્યો હતો, જેમાં મારા વહાલા માતા મારી જમણી બાબુએ અને મારી પત્ની ડાબી બાબુએ બેઠાં હતાં.

તુલાવિધિનો પ્રસંગ દબદબાલયો અને દહયંગમ હતો. એ પ્રસંગે મારા અનુયાયીઓ અને મારી વચ્ચે પરસ્પર ગાઠ પ્રેમતાં ઝરણાં વહી રહ્યાં હતાં.

પરંતુ અમારા આ આનંદઉલ્લાસનો કાર્યક્રમ મારા પુરાણા, માયાળુ અને ગાઠ. મિત્ર શહેનશાહ પાંચમા જ્યોર્જના ૧૯૩૬ના જાન્યુઆરીમાં સેડીંગગહાર્મ ખાતે થયેલા અવસાનના દુઃખદ સમાચાર મળતા ટૂંકાવી નાંખવો પડ્યો. વર્ષોજૂની અમારી મૈત્રીનો, શાંતિના ને યુદ્ધના કાળમાં જે અનેક કસોટીઓ અને મુશ્કેલીઓમાંથી એમને પસાર થવું પડ્યું હતું તેનો, નાનીમોટી તમામ બાબતોમાં મારા પ્રત્યે એમણે દર્શાવેલા સ્નેહ અને મમતાનો, મને વિચાર આવ્યો. એમના તરફથી મને મળેલો છેલ્લો સંદેશો, એ મારી સુવર્ણજ્યંતિ માટેના ઉમળકાલયા અભિનંદનનો હતો. અમે તરત જ એમના માનમાં મહોત્સવના બાકીનાં કાર્યક્રમો રદ કર્યાં અને ત્યાં ભેગા થયેલા મારા અનુયાયીઓ આગળ આ ટૂંકું નિવેદન મેં વાંચી સંભળાવ્યું:

શહેનશાહના અવસાનના આઘાતજનક સમાચાર સાંભળીને મારું હૈયું દ્રવી બિઠ્યું છે, ધાર્મિક વિધિઓ સિવાયની મારી સુવર્ણજ્યંતિ અંગેની ખીજ બધી પ્રવૃત્તિઓ મેં રદ કરવાનું નક્કી કર્યું છે. આપણને ગાઠ શોક પાળવાનો છે. હું પોતે કાળાં કપડાં પહેરીશ, અને મારા અનુયાયીઓ પોતાનો રાષ્ટ્રીય શોકસૂચક પોષાક પહેરશે. શહેનશાહ એ કેવળ એક મહાન રાજવી જ ન હતા, પરંતુ ખરેખરા અર્થમાં તેઓ તો મહાન મનુષ્ય હતા. તેઓ અંગત રીતે મારા પ્રત્યે હૃદયમાં માયાળુ રહ્યા હતા. મને ખાતરી છે કે દુનિયાના અને પોતાના આખા સામ્રાજ્યના અનુભવી એવા નવા શહેનશાહ, મહારાણી વિક્ટોરિયા, શહેનશાહ એડવર્ડ અને શહેનશાહ જ્યોર્જના સુયોગ્ય વારસદાર બનશે.

એ પછીના થોડા જ મહિનામાં, પ્રસંગોએ દુઃખદ રીતે જીવું જ વલણ લીધું, એમ છતાં મારા નિવેદનના છેલ્લા વાક્ય માટે મને ક્ષણભર પણ ખેદ થતો નથી અથવા તો હું એને પાછું ખેંચી લેવા માંગતો નથી. ૧૯૩૬ના એ જાન્યુઆરીમાં સામ્રાજ્યની વફાદારી વચ્ચે અને સુદ્ધિ તેમ જ ઉજાવલ

રાજશાસન માટેની વહીવટી અને ઉચ્ચ આશાઓ પ્રેરતા પિતાની ગાદીએ આવેલા એ મોહક, તેજસ્વી અને પ્રેમાળ પુરુષને હું ઘણા સમયથી ઓળખતો હતો.

૧૮૬૮માં થોર્ક હાઉસના સેન્ટ જેમ્સીસ પેલેસમાં હું એમને પહેલી વાર મળ્યો. ત્યારે તેઓ ચાર વર્ષના બાળક હતા. એમના માતા એ વખતે ડચેસ ઓફ થોર્ક હતા. તેઓ ડેવીડ અને બર્ટી, એ નામે એમનાં કુટુંબમાં ઓળખાતા એવા નાવિક પોષાકમાં સજ્જ થયેલા બે નાના બાળકોને મારી સાથે હસ્તધૂનન કરાવવા દિવાનખાનામાં લાવ્યાં. મોટા બાળકના આકર્ષક વ્યક્તિત્વની છાપ તરત જ મારાં માનસ પર અંકાર્ઠ ગઈ; દેખાવે એ બુદ્ધિશાળી અને માયાળુ જણાતો હતો અને જોનાર પર પ્રભાવ પાડે એવો પારદર્શક અને સ્વચ્છ લાવ એના મુખ પર તરવરતો હતો. હજી પણ મારી પાસે એ બે બાળકોનો એ સમયનો ફોટોગ્રાફ છે. એના ઉપર એની માતાએ એનાં નામો લખી આપેલાં છે.

એ પછીના વર્ષોમાં જે સંનિષ્ઠાભરી, ને દેશાભિમાનથી પ્રેરાયેલી લોકસેવાની લાંબી કારકિર્દીની, પરાકાષ્ટા તરીકે એ ગાદીએ આવ્યા અને જેને માટે એમણે પોતાની જાતને અત્યંત ખંતપૂર્વક તૈયાર કરી હતી, તેના વિવિધ તબક્કા દરમિયાન હું એમના સંપર્કમાં આવ્યો હતો. જીવનની પહેલી વીસીને આંગણે ઊભેલો, ફ્રેંચ શીખવા માટે પેરિસમાં આવેલો એ શરમાળ, પાતળો કિશોર મને યાદ આવે છે. એ વખતે એને નવાઈ લાગતી હતી કે, “મારા દાદાએ પેરિસમાં એવું તે શું જોયું?” (એ પછીના જીવનમાં એ પોતે પણ ચુસ્ત પેરિસવાસી બન્યા હતા) તેઓ પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ હતા એ સમયના શરૂઆતના વર્ષો મને યાદ આવે છે. મને યાદ આવે છે એ બહાદુર યુવાન સૈનિક, જે, ગાદીના વારસને યુદ્ધના મોરચાની નજીક ન આવવા દેવો, એવા લોર્ડ કીચનરના કડક હુકમમાંથી છટકી જવા માટે હરેક રીતે પ્રયત્ન કરી રહ્યો હતો. હું એ માણસને ઓળખતો હતો, જેના હૃદય પર બાઈઓમાં લડાતી લડાઈઓમાં એ વર્ષો દરમિયાન થયેલા કલેઆમ અને વિનાશની અસર હંમેશ માટે અંકિત થઈ ગઈ હતી, એ માણસ, જેણે પોતાના સંસ્મરણોમાં સાચી અને સચોટ રીતે લખ્યું છે, “યુદ્ધ વિષેનું જ્ઞાન મને બાઈસીકલ પર ફરતા ફરતા મળ્યું છે.” ફ્લેન્ડર્સના કાઠવકીચડવાળા રસ્તાઓ ઉપર પોપેરીધે અને

મોન્ટ્રોમાં તેમ જ ચીપ્રેસ આસપાસના ગામડાઓમાં વજનદાર લશ્કરી બાઈસીકલ પર અવિરતપણે એ ફર્યા હતા, એ માણસ, જે વર્ષો પછી રોયલ આલબર્ડ ખાતેના વાર્ષિક સમારંભને પ્રસંગે આત્મસમર્પણ અને દેશને પહેલી ખોટની ભાવનાના તલ્લીન બનીને, ખીનિયનનું “ફાર ધ ફ્રાલન-બલિ બનેલાઓને” નામનું ગીત ગાયું હતું.

મને યાદ આવે છે, પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ પછીના વર્ષો દરમિયાનના “સામ્રાજ્યના એ એલચી” (એમ્બેસડર ઓફ એમ્પાયર), જેમણે અવિરતપણે કોમનવેલ્થ સામ્રાજ્ય અને આખી દુનિયામાં પોતાના દેશ અને પોતાની પ્રબ્ધ માટે પ્રવાસ ખેડ્યો હતો. ૧૯૨૦ પછીના દશકાની શરૂઆતમાં હિંદુસ્તાનની ભારે કપરી મુસાફરી કરી આવીને એ શ્રમિત થએલા અને થાકી ગએલા હતા, તે સમયે હું એમને એક કરતા વધારે વાર મળ્યો હતો. તે સમયના જાપાનના યુવરાજ-અને અત્યારના શહેનશાહના માનમાં, સેન્ટ જેમ્સીસ પેલેસ ખાતે આપવામાં આવેલા લગ્ન શાહી લોજન સમારંભમાં હું પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સની બાબુમાં ખેઠો હતો. તે વખતે એમણે કહેલું તે યાદ આવે છે કે ઇંગ્લેંડ અને જાપાનની સંધિના કરારો, ફરી તાબા કરવા માટેની જાપાનની વિનંતિને, જે નકારી કાઢવામાં આવશે તો જાપાન આપણને કદી માફ નહિ કરે-જાપાનના યુવરાજની મુલાકાતનું ખરૂં કારણ આ જ હતું. એમનો અવાજ એમના પિતા અને દાદા જેવો ખુલ્લું અને સંગીન નહોતો. તે બંનેની સરખામણીમાં એમનો અવાજ હુમ્મશ શાંત અને ધીરો હતો, પરંતુ એમના જેટલી જ ગંભીરતા, મક્કમતા અને પોતે જે કંઈ કહેવા માંગતા હોય તેના મહત્વ વિષેની શ્રદ્ધાથી તેઓ ખોલતા.

પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ જ્યાં જાય છે ત્યાં મિત્રો બનાવે છે, એ વાક્ય ૧૯૨૦ પછીના દશકામાં કહેતીરૂપ બની ગયું હતું. એ કેવળ શાબ્દિક અંજલિ નહોતી પણ હુકીકતનું કથન હતું. એમ શાથી બનતું? થોડાંક સમર્થ માનવીઓનાં આદરમાન જેટલા જ જનતાનાં પણ આદર અને સહાનુભૂતિ સંપાદન કરી લેનારાં એમના અપાર અને દુર્જય આકર્ષણનું મૂળ શામાં રહેલું હતું? એમણે ખેડેલા અનેક પ્રવાસોમાંના એકમાં એમની સાથે ગએલા ટાઈમ્સના અખરપત્રીને એનો સાચો ખુલાસો જડ્યો છે એમ હું ખાતરીપૂર્વક માનું છું. એણે લખ્યું હતું કે પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ એ એક કલાકાર છે.

આમાં જ એમના સ્વભાવ, એમની કરુણતા તેમ જ એમની સિદ્ધિઓનું સાચું રહસ્ય સમાજેલું છે. તેઓ આજન્મ કલાકાર હતા. સૌથી મહાન કલાકાર જ સંપાદન કરી શકે એવી રીતે લાખો લોકોની પ્રીતિ અને સહાનુભૂતિ એમણે સંપાદન કરી હતી, અને એ કંઈ નાટકીય અથવા કૃત્રિમ પદ્ધતિ અપનાવીને નહિ પરંતુ, લોકો પાસેથી પોતે જે કંઈ ગ્રહણ કરતા અને તેમનામાં જે કંઈ લાગણીઓ જન્માવતા તેમાંથી સંચય કરીને એ પાછું લોકો પાસે “ધરી દઈને.” એમની તમામ શાહી મુલાકાતો અને સાથે સાથે જનતા ભેગા મળવાના અસંખ્ય પ્રસંગો પછી એમની શક્તિનો પુષ્કળ વ્યય થઈ જતો તેનું કારણ પણ આ જ છે. હુર્ષના પોકારો કરતી હબરો લોકોની મેદની વચ્ચેથી લાંબી સવારી કરીને એ પાછા ફરતા ત્યારે એમને થાક લાગતો તેના કારણે માત્ર શારીરિક કરતા ઘણા ઊંડા હતાં. ધીમે ધીમે ચાલતી એમની મોટરની આસપાસ આતુરતાપૂર્વક ભેગા થએલા લોકો સાથે તેઓ હમેશાં ગાઠ માનસિક અને આધ્યાત્મિક તાદાત્મ્ય અનુભવતા.

તેઓ ગાદીએ આવ્યા પછી ૧૯૩૬ની વસંત ઋતુની શરૂઆતમાં તેમની સાથે મારી પ્રથમ મુલાકાત થઈ. મારી તાજેતરની અને ચાલુ પ્રવૃત્તિઓથી તેઓ પૂરેપૂરા વાકેફગાર હતા. તેઓ જાણતા હતા કે છેલ્લા થોડા વર્ષોથી હું મિ:શસ્ત્રીકરણ પરિષદમાં અને લીગની ઉત્તરોત્તર મળતી સભાઓમાં હિંદુસ્તાનનો મુખ્ય પ્રતિનિધિ હતો. દુનિયાની વધતી જતી ભયજનક સ્થિતિ જોઈને હું ખૂબ ચિંતાશીલ બની ગયો હતો; એ વર્ષો દરમિયાન એ ક્ષેત્રમાં કોઈ પણ રીતનું કામ કરી રહેલા અમારામાંના ઘણાની પેઠે હું પણ, અમે જે વિનાશને નિવારવા મથતા હતા, તેના ઘેરા બનતા જતા પડછાયાના ભાનના ઝોળ હેઠળ કચડાઈ રહ્યો હતો; આંતરરાષ્ટ્રીય, અને ખાસ કરીને યુરોપિયન રાજકારણના હૃદયને લાગુ પડેલા કેન્સરથી હું વાકેફ હતો. અમેરિકા તરફથી જે ખેપરવાપણું બતાવવામાં આવતું હોય એમ દેખાતું હતું તેને લીધે, તેમ જ તેમાં સોવિયટ સંઘ પોતે કોઈ પણ પક્ષે ઊભો ન રહે પરંતુ છેવટે લાભ ખાટી જનાર સર્વશક્તિમાન લવાહ તરીકે આગળ આવી શકાય એવા પ્રકારનું યુદ્ધ જગાવીને મૂઠીવાદી સંસ્કૃતિના કૂચ્યા ઉડાવી દેવા માટે જે યોજના ઘડી કાઢેલી કહેવાતી હતી, અને જેને અમે રશિયાના “ગ્રન પાવડર પ્લોટ” તરીકે ઓળખાતા હતા, એ યોજનાની હયાતીને લીધે પણ મને ભય લાગતો હતો. પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સને આ બધી વાતની ખબર હતી.

મારી સાથે આવેલા લોર્ડસ-ઈન-વેઈટીંગ અને ઈન્ડિયા ઓફિસના અધિકારીઓએ માન્યું હતું, કે મને સામાન્ય શિસ્તા મુજબની ટૂંકી મુલાકાત આપવામાં આવશે, પરંતુ તેઓ બહારના ઓરડામાં દોઢ કલાકથી વધુ વખત હવા ખાતા બેસી રહ્યા અને મેં કદીયે ન અનુભવેલી એવી, શહેનશાહે મારી ખૂબ જ ઝીણવટભરી, ગંભીર અને સુમાહિતીપૂર્ણ ઊલટ તમાસ લીધી. આખરે ન્યારે હું બહાર આવ્યો ત્યારે પોતાની પાસે આવતા તમામ સરકારી અને પ્રધાનમંડળના કાગળોના વિશાળ અને તલસ્પર્શી વાંચન વડે મેળવેલા જ્ઞાન માટે જ નહિ, પણ એથીયે વિશેષ તેા એમના દ્રષ્ટિબિંદુની ગંભીરતા અને વસ્તુના હાર્દમાં પ્રવેશ કરવાની એમની શક્તિને માટે મારું હૃદય આદરભાવથી છલકાઈ ગયું.

૧૯૩૬ના વર્ષ દરમિયાન ખાનગી કોકટેલ પાર્ટીમાં અને એકાદ બે નિકટના મિત્રોને ત્યાં ખાણાને પ્રસંગે હું શહેનશાહને કેટલીયે વાર મળ્યો હતો. મોટા સમારભોમાં છીછરા લોકોની હાજરી વચ્ચે શહેનશાહ જરાયે છીછરાપણું દર્શાવતા નહોતા પરંતુ ગંભીરતાપૂર્વક તેઓ પોતાનું સમસ્ત લક્ષ્ય પોતાની ફરજો પર કેન્દ્રિત કરતા હતા, એથી હું બહુ પ્રભાવિત થયો હતો. મારી પહેલી મુલાકાત પછી અને એ મહિનાઓમાં આ ખાનગી અને બિનસરકારી પ્રસંગોએ હું ન્યારે ન્યારે એમને મળતો ત્યારે મિસિસ વોલીસ સિમ્પસન-અત્યારના ડચેસ ઓફ વીન્ડસર- એમની સાથે દેખાતાં. મને તેઓ જેટલાં મોહક તેટલાં જ અુદ્ધિશાળી પણ લાગ્યાં. તેઓ છીછરાપણાથી મુક્ત, બહુશ્રુત અને શહેનશાહ સાથે પોતાના દ્રષ્ટિબિંદુનો સુમેળ સાધવા માટે સભાનતાપૂર્વક ને ગંભીર રીતે પ્રયાસ કરતાં હોય એવાં જણાયાં. બે બુદ્ધે બુદ્ધે ઠેકાણે હું તેમને ખાણા પ્રસંગે મળ્યો હતો અને એ દરેક પ્રસંગે અમારા યજમાન અને યજમાન પત્નીને ખાદ કરતાં ખીલ એક જ માનવી, મારા પુરાણા મિત્ર શ્રીલીપ કેર, માર્કવીસ ઓફ લોધિયન હાજર હતા. તેઓ આધ્યાત્મિક જ્ઞાનની ઉત્સાહપૂર્વક અને ખંતથી ખોજ કરી રહ્યા હતા. (ત્યારખાદ તેઓ વોશીંગ્ટન ખાતે એલચી નિમાયા હતા; ૧૯૪૪માં તેમનું અવસાન થયું.) અમારી વાતોનો સૂર સામાન્ય રીતે ખૂબ જ ગંભીર અને ચિંતાભર્યો હતો.

કુશરતી રીતે જ શહેનશાહ અથવા મિસિસ સિમ્પસન બેમાંથી કોઇએ

પણ મારા સાંભળતાં પોતાની અંગત વાતને કદીયે ઉલ્લેખ કર્યો નહોતો. પણ અલખત લંડનમાં તો જ્યાં પણ કોઈ માણસ જતો ત્યાં અફવાઓ અને ગુપ્ત વાતોથી વાતાવરણ ભરેલું હોય એમ દેખાતું.

જીનીવાથી હું લંડન પાછો ફર્યો ત્યારે રાણી મેરી સાથે મારે જે હૃદયલેદક વાર્તાલાપ થયો હતો તેનો હું ઉલ્લેખ કરી ચૂક્યો છું. ત્યાર બાદ એજ વર્ષમાં, હું ધાર્ડ્સ કે જીલ્ડાર્ડમાં, રાણી મેરીના એક નિકટના મિત્રે મને કહ્યું હતું કે દરરોજ જ્યારે પોતાના અત્યંત પ્રિય પુત્રના માથા ઉપર ગંજૂમી રહેલી એ છુપી અને અખોલ આકૃતનો રાણી મેરીને વિચાર આવતો ત્યારે એ ખૂબ રૂદન કરતાં.

આ કટોકટીભર્યા અરસામાં જ લોર્ડ વિગ્રામે જ્યારે અમે બંને એકલા ભોજન લેતા હતા ત્યારે, એક એવી વાત કહી જેની મારા મન પર ભારે છાપ પડી. એમણે કહ્યું: “શહેનશાહ આઠમા એડવર્ડ અમારા દેશના ઈતિહાસમાં સૌથી મહાન રાજા બની શકે એવું ખમીર એમનામાં રહેલું છે. એમની મોહકતા અને એમની અંગત પ્રતિષ્ઠા એવી છે કે કશાએ વર્ગલેદ વિના આખી પ્રજાને પોતાની તરફ ખેંચી શકે.”

લોર્ડ વિગ્રામે આ લાંબા અને જિંડા અનુભવની વાણી ઉચ્ચારી હતી. લોર્ડ સ્ટેમફોર્ડેમની પછી તેઓ શહેનશાહ પાંચમાં જ્યોર્જના ખાનગી મંત્રી બન્યા હતા. તેઓ ઠરેલ, શાણા, વફાદાર સલાહકાર અને મિત્ર બન્યા હતા; પરંતુ તેઓ રાજદરબારી બન્યા તે પહેલા હિંદી સૈન્યના અફસર હતા, અને તે પછી લોર્ડ કર્ઝન જ્યારે વાયસરોય હતા ત્યારે તેમના સ્ટાફમાં હતા. એમણે લાગણીથી દોરવાયા વિના ન્યાયપુરઃસરનું કરેલું મૂલ્યાંકન મને ખૂબ મહત્વનું લાગ્યું હતું; આમ છતાં હું જોઈ શક્યો કે તેઓ શોક અને ચિંતાની અત્યંત તીવ્ર લાગણી ઉપર કાબૂ મેળવવા મથી રહ્યા હતા.

પાનખર આવી પહોંચતા હું જીનીવા પાછો ફર્યો. ટેલીફોન પર એકવાર શહેનશાહે મારી સાથે વાત કરી; અમારી વાતો સાવચેતીભરી હોય એ અનિવાર્ય હતું; છતાં એમના પોતાના તેમ જ દેશના જીવનના નાટકની જે ઘેરી કરુણતા અને વિષમતા થોડા જ વખતમાં એના દુર્ભાગ્યની પરિસ્થિતિએ પહોંચવાની હતી, તેનું મને ફરી એક વાર ભાન થયું, અને અંતિમ ને

અનિવાર્ય નિર્ણય, જે સંપૂર્ણતાથી અને ઝડપથી આવી પડયો તેની કરુણતા અસીમ હતી.

એ પછી તો વર્ષોનાં વહાણાં વાઈ ગયાં અને ૧૯૩૬ના ડિસેમ્બરના પહેલા અઠવાડિયાઓની એ કરુણ ઘટનાઓ વિષેના આપણા મંતવ્યોમાં અનિવાર્ય રીતે નવીન દ્રષ્ટિકોણ દાખલ થયો છે. શહેનશાહ એડવર્ડ આઠમાના ગાદીત્યાગ પછી એમના ભાઈ છઠ્ઠા ન્યોર્થ ગાદી પર આવ્યા. એમણે પોતાના સોળ વર્ષના રાજઅમલ દરમિયાન દેશની તેમજ માનવ સ્વાતંત્રની પ્રાપ્તિ માટે જે વિપુલ પ્રમાણમાં નિસ્વાર્થ અને દ્રઢ રીતે સેવા કરી છે તેને તેમજ એમના પિતાની પેઠે એમના સ્વભાવમાં પણ જે અપાર શાંતિ અને લલમનસાઈ રહેલી હતી તેને, આજે આપણે સાભાર અને સાનંદ યાદ કરીએ છીએ.

એમના મોટાભાઈને, પોતાના એક સૌથી વધારે હૃદયસ્પર્શી પ્રવચનમાં કહેવું પડ્યું હતું તેમ છઠ્ઠા ન્યોર્થને ખૂબ જ સુખી લગ્ન જીવનનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું હતું. એમનાં પત્ની, અત્યારના રાજમાતા રાણી એલીઝાબેથ પોતાના પતિની પેઠે જ ખીબ વિશ્વયુદ્ધના લયો અને સંકટોના તેમ જ યુદ્ધ પછીના દૂરગામી સામાજિક તેમજ આર્થિક પલટાના કપરા વર્ષો દરમિયાન પોતાના પતિને ટેકો આપતાં, હુમેશ એમને પડખે રહીને પ્રબળ નિઃસ્વાર્થપણે અને સતત રીતે સેવા કરતા રહ્યાં હતાં.

અત્યારે કોમનવેલ્થના પ્રમુખપદે લોકપ્રિય, મોહક, યુવાન મહારાણી રાજ્ય કરી રહ્યાં છે. એમના કાર્ય માટે એમનામાં જિંદગીમાં જિંદગી માનસિક તેમ જ આધ્યાત્મિક ગુણસંપત્તિ છે, અને અત્યાર સુધીમાં એ સ્પષ્ટ થઈ ચૂક્યું છે કે તેમણે જગતભરની પોતાની પ્રબળી ગાઢ વફાદારી અને આદરભાવ મેળવી લીધાં છે. પતિના ગાઢ પ્રેમનો એમને સહારો મળી રહ્યો છે; અને એમના પિતાની પેઠે એમનું ગૃહજીવન પણ શાંત અને પ્રેમાળ કુટુંબ જીવનના પ્રતિકરૂપ બન્યું છે. લાંબા અને પ્રસંગભરપૂર એવા પ્રિટનના ઇતિહાસમાં ઇલીઝાબેથના લગ્ન નવીન યુગના મંગળ એધાણ વર્તાઈ રહ્યાં છે. પ્રિટન અને કોમનવેલ્થમાં તાજ (રાજવી)ની સંસ્થા કડકમાં કડક કસોટીમાંથી ઝડપભર અને સફળતાપૂર્વક પસાર થઈ ચૂકી છે, એટલે આ બાબતમાં તો અફસોસ કરવાનું કોઈ કારણ નથી.

આમ છતાં બંધારણીય અને રાજકીય પરિણામોનો વિચાર બાબુએ

મૂકીને ડચુક ઓફ વીન્ડસર, એડવર્ડ અને એમના ડચેસની કહાણીનેા કેવળ માનવ ઘટના તરીકે વિચાર કરવામાં આવે તો પણ એ કહાણી એ ખચ્ચીત બધા યુગોની મહાન પ્રભુચકથા છે. ઈરાની અથવા અરબી દંતકથાઓની અમર, કરુણ અને રસિક દંતકથાઓની ભેડે, એન્થની અને કલીઓપેટ્રા, રોમીઓ અને બુલીએટની કહાણીઓ ભેડે એને મૂકી ભુઓ, અને એ બધા કરતાં પણ એ કહાણી વધારે હૃદયંગમ નથી લાગતી ?

અગાઉ મારા ધાર્મિક મંતવ્યોની ચર્ચા કરતા મેં કવિ હાફિઝનું એવી મતલબનું કથન ટાંકી બતાવ્યું છે કે જે દિવ્ય હુસ્તીને આધારે આપણે જીવીએ છીએ, હુરીએ ફરીએ છીએ અને પ્રાણ ધારણ કરી રહ્યા છીએ; તેની સાથે સીધો સંપર્ક સાધી શકાય તે સારુ, આપણને આપણામાંથી જેમને 'હોલી સ્પીરીટ' (પવિત્ર આત્મા)ની સહાય અને કૃપા મળી શકતી નથી, તેઓ માનવપ્રેમ અને સહચારની ભિંચામાં ભિંચી કક્ષાએ પહોંચી શકે તો, તેમને પણ પ્રભુના આશીર્વાદ સમો વિશુદ્ધ આનંદ મળી શકે. માનવપ્રેમ અને સહચારની એવી ભિંચી કક્ષાએ પહોંચવું એ કંઈ સહેલાઈથી અને સરળતાથી થઈ શકે એવી સરળ વસ્તુ નથી, પરંતુ જીવનભરના રનેહુભવનો એ મુકુટમણિ છે, જેને માટે એક મનુષ્ય પોતાની પાસે જે કંઈ હોય તે, તેમજ એ જે કંઈ બાણતો હોય અને અનુભવતો હોય તે બધું જ ખીબના પ્રેમ અને સેવા ખાતર ન્યોછાવર કરી દે છે.

જેમણે આટલા બધાનો લોગ આપીને સહન કર્યું છે તે માણ શહેનશાહ આઠમા એડવર્ડને, ખચ્ચીત કદાચ સર્વોચ્ચ નહિ તો એનાથી કંઈ ઉતરતા પ્રકારના પરંતુ કોઈ પણ રીતે અનુચિત નહિ એવા સર્વવ્યાપી અને શાશ્વત પ્રેમનો પ્રકાશ અને આશીષ પ્રાપ્ત થયાં છે.

આ કરુણ અને હૃદયદ્રાવક કહાણીને અંતે મારે એક અંગત તાબ્લ કલમ (તા. ક.) ઉમેરવાના છે. ૧૯૩૭ની પાનખર ઋતુમાં હું ખલીનમાં રહેતો હતો. ડચુક અને ડચેસ ઓફ વીન્ડસર પણ એ વખતે ત્યાં હતાં. મેં તેમની મુલાકાત લીધી અને અમારી વચ્ચે ખૂબ જ નિકટની, ઘણી બાબત પ્રકાશમાં આણનારી, એવી લંબાણથી વાતચીત થઈ. ડચુકે એમના લાઇ વિષે જે સ્પષ્ટ અને પારદર્શક વક્ષાહારી અને સન્નિષ્ઠાથી વાતો કરી તેની મારા મન પર ખહુ ભીંડી છાપ પડી. ખેલના લાઇનેા ઉદ્ભવ તેઓ હામેશ રાબ

તરીકે જ કરતા; તેમની વાતોનો આખો સૂર પોતાના રાજ પ્રત્યે એક વક્રાદાર પ્રબળ તરીકેનો હતો. ત્યાર બાદ એ જ વર્ષમાં હું લંડનમાં હતો ત્યારે શહેનશાહ છઠ્ઠા જ્યોર્જ મને સુલાકાત આપી; મને મહેલમાં બોલાવવાનું દેખીતું કારણ એ હતું કે હીટલર સાથેની મારી સુલાકાતનો અહેવાલ મારે એમના આગળ રજૂ કરવો. જતાં પહેલા શહેનશાહે મને પૂછ્યું: “તમે મારા ભાઈને મળ્યા હતા ?” ત્યારે મેં તેમને મારી હયુક ઓફ વીન્ડસર સાથે થયેલી વાતચીતનો સાર કહી સંભળાવ્યો અને હયુકની તરત વર્તાઈ આવે એવી સન્નિષ્ઠા અને ઉખા પર મેં ખાસ ભાર મૂક્યો. પોતાના મોટા ભાઈએ નવીન પરિસ્થિતિનો ખુશીથી અને સંપૂર્ણ રીતે સ્વીકાર કરી લીધો છે એમ જોઈને શહેનશાહનું હૃદય ખૂબ દ્રવી ગયું. ખરી રીતે એમને એટલી બધી લાગણી થઈ કે મને પણ એની અસર થઈ.

આપણે શાંતિ જાળવી શકીશું કે અંતે તો યુદ્ધ જ થવાનું છે? જીનીવામાં વરસો વરસ આ સવાલ અમારી સમક્ષ આવીને ઊભો રહેતો. એની ગંભીરતા સમજવાને સારુ તેમ જ અમે દરેક જણ વ્યક્તિગત રીતે અથવા અમારા દેશોના પ્રતિનિધિ તરીકે કેવી રીતે એ પ્રશ્નનો જવાબ શોધવા મથી રહ્યા હતા, એ સમજવાને માટે ઐતિહાસિક તેમ જ રાજદ્વારી ભૂમિકાનું સારા પ્રમાણમાં સંમિશ્રણ કરવું જરૂરી છે. મ્યુનીચના કરારને વારંવાર મનમનામણીની નીતિના એક અજોડ અને નિષ્કારણ કૃત્ય તરીકે ઉચ્ચતાપૂર્વક વખોડી કાઢવામાં આવે છે, અને જેમનાં નામ સાથે મ્યુનીચ સદા સંકળાયેલું રહેલું છે, જેમને એ કરાર પોતાના મોટામાં મોટા વિજય સમા ભાસ્યા હતા એ ધ્રિટનનાં મુખ્ય પ્રધાન નેવીલ ચેમ્બર લેઈનની સખ્તમાં સખ્ત શબ્દોમાં અને હૃદ બહારની ટીકાઓ કરવામાં આવી છે. પરંતુ હુકીકતમાં પક્ષીય અને નિંદાજનક પ્રચારકાર્ય દ્વારા આટલી આક્ષેપભરી રીતે જેમનો કેટો પકડાયો હતો તે “દોષિત મનુષ્યો” કોણ હતા? મ્યુનીચ કરાર માટેનું ઉપરછલું “દોષદર્શન” નહિ, પણ એનાં સાચાં કારણો શાં હતાં ?

પ્રથમ તો, બાકીના યુરોપ સાથેના જર્મનીના સંબંધોના ઇતિહાસમાં લાંબે સુધી આપણે પાછળ નિરીક્ષણ કરવું પડશે. પહેલાં વિશ્વયુદ્ધને અંતે કરવામાં આવેલા, અને વર્સેઈસના શાંતિ કરારમાં, સ્પષ્ટરૂપે નોંધવામાં આવેલા

કમનસીબ, અસત્ય અને અન્યાયલય્યાં આક્ષેપનું આપણે ફરીથી નિરીક્ષણ કરવું પડશે. એ આક્ષેપ એવો હતો કે યુદ્ધ જગાવવા માટે એકલું જર્મની જ ગુનેગાર હતું. યુદ્ધ માટે કેનો કેટલો દોષ હતો એ ગમે એટલી કડકરીતે નક્કી કરવામાં આવે તો પણ એ બધો ય દોષ જર્મનીનો હતો, એમ કોઈ પણ રીતે ન કહી શકાય. એ માટેની લગલગ અરધોઅરધ જબાબદારી રશિયાની હતી. ઈંગ્લેન્ડસ્કી જેવા માણસની એવકૂફી, બિન આવડત, પાગલ મહત્વાકાંક્ષા અને ઝેરીલા આત્મસંતોષ માટે શું કહેવું? પેરિસ ખાતે ઝારના એલચી તરીકે એમણે મને -મને એકલાને જ નહિ, પણ બની શક્યું તે બધાને- કહ્યું હતું કે “Cost ma querre”? પેલો નબળા મનનો અને મૂર્ખ માણસ સાગુનોવ, જે, વીટ અને રોઝેન જેવા એનાથી વધુ શક્તિશાળી માણસોએ આપેલી બધી ચેતવણી છતાં જે યુદ્ધથી એના દેશની, એના શહેનશાહની અને એના પોતાના વર્ગની ખુવારી થઈ જવાની હતી તેથી અગાઉથી ચેતી જઈને અટક્યો નહોતો, એ માણસના સુખમાંથી બહાર પડતી એવી જ મૂર્ખતાલરી બડાશો માટે, શું કહેવું?

પરંતુ યુદ્ધને અંતે પોતાના જ પ્રચારથી અંધ બનેલા વિજેતા રાષ્ટ્રોના લાખો લોકોને સામ્રાજ્યવાદી જર્મનીએ સગવડલયેાં કુરમાનીનો બકરો દેખાતો હતો. જર્મનીને માત્ર એકલા ગુનેગાર તરીકે આંકવામાં આવ્યું. પછી વર્સેલ્સની સંધિ પરની સહીએ સૂકાય તે પહેલા રાજકીય વિચારસરણીમાં મહત્ત્વનો પલટો આવ્યો. જહોન મેનાર્ડ કેઈન્સના પારદર્શક ને સચોટ લખાણોની ગંભીર અસર ધ્રિટનના છેક છેડેના જહાલ પક્ષના બુદ્ધિશાળી મનુષ્યો પર થઈ. તેઓને દેખાઈ આવ્યું કે વર્સેલ્સના અન્યાયને કારણે, અને પહેલાં વિશ્વયુદ્ધની બધી યાતનાઓ અને સંકટોને સારુ માત્ર જર્મની જ દોષપાત્ર છે એવી આ કરારમાં કરાવવામાં આવેલી કબૂલાતને કારણે તેમ જ તેના પર જર્મનીના પ્રતિનિધિઓની પરાણે સહી કરાવાઈ હોવાને અંગે તેમના અંતરઆત્માને દુઃખ થતું હતું; અને હીટલર સ-તા ઉપર આવ્યો ત્યાં સુધી તેઓ ૧૯૧૯ના એ સંમાધાન ઉપર વાચાળતાપૂર્વક ટીકાઓ કરતાં રહ્યાં.

વર્સેલ્સના કરાર અંગેના શાણપણુ વિષે જ નહિ પણ એની નીતિમતા સબંધમાં પણ ઊઠાવવામાં આવતી શંકાઓ, જહાલ પક્ષના બુદ્ધિશાળી માનવી પૂરતી જ મર્યાદિત નહોતી. મવાલ પક્ષના ઘણાએ સંનિષ્ઠાલયાં રાજદ્વારી

વિચારકો, જેઓ કદાચ વધારે વહેવાર યુદ્ધિના અને એ પ્રશ્નને સત્તાના રાજકારણની દ્રષ્ટિએ જોવાની વૃત્તિવાળા હતા તેમને પણ ભારે શંકા હતી કે, કદાચ યુદ્ધ સુધીનું જોખમ ખેડીને પણ અસત્ય પરચ્યાએલી એ પરિસ્થિતિને, હતી તેવી ને તેવી જ જાળવી રાખવી, એ વાજબી છે કે કેમ? એ જ પ્રમાણે વર્સેલ્સના કરારના એક ભાગ જેવા લીગ ઓફ નેશન્સના અંધારણને પણ પડકારવામાં આવ્યું. આ અંધારણ હેઠળ સિદ્ધાંતમાં લીગ બધા અન્યાયોને દૂર કરવાની “—આ દુઃખદ વસ્તુસ્થિતિને ટાળીને એની જગ્યાએ મનગમતી સ્થિતિ સ્થાપવાની—” પૂરેપૂરી સત્તા ધરાવતી હતી, પરંતુ લીગની ખરેખરી કાર્યપદ્ધતિનો પરિચય થતો ગયો તેમ તેમ એ તરત જ સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવ્યું કે હકીકતમાં તેનું અંધારણ એવું શિથિલ હતું, કે ગમે એવો આંખે ઊડીને વળગે એવો અન્યાય હોય, તો પણ તેને દૂર કરવાનું લીગને માટે અશક્ય બનતું.

હતી તેવી પરિસ્થિતિ જાળવી રાખવાની તરફેણમાં દરેક વસ્તુ હતી. ૧૯૨૦ના હાઉસ ઓફ લોર્ડ્સમાં સાર્વજનિક મતાધિકારનો ખરડો સફળતા-પૂર્વક પસાર કરાવવાની જેટલી શક્યતા હતી તેટલી જ શક્યતા લીગ દ્વારા સરહદોની આંકણીમાં સાચી સુધારણા કરાવવાની તેમ જ પરસ્પર વિરોધી એવા રાષ્ટ્રીય દાવાઓની કંઈ પણ પતાવટ કરાવવાની હતી. યુદ્ધ પછીના યુગમાં સિદ્ધાંતવાદીઓ લીગના અંધારણની પૂજા કરતા પરંતુ ઘણી ખરી મૂર્તિઓની પેઠે એ મૂર્તિ પણ માટીપગી હતી. નામમાં નહિ તો હકીકતમાં એ એલેક્ઝાન્ડર પહેલાના ૧૮૧૫ના “હોલી એલાયન્સ” (પવિત્ર સંગઠન) ની નવી આવૃત્તિ હતી. લોકશાહી, આઝાદી અને આત્મનિર્ણય જેવા પવિત્ર શબ્દોનો સ્વાંગ ધારણ કરીને આવેલી એ મેટરનીશની પ્રથા હતી, પરંતુ એની રચના, એવી રીતની કરવામાં આવી હતી કે, સાધન સંપન્ન રાષ્ટ્રો માટે પોતાની ઊતરતી કક્ષા પલટાવી નાખવાની આશા ફક્ત શક્તિશાળી રાષ્ટ્રોમાં વિખવાદના ખીજ રોપવામાં અથવા તો પોતે સીધું અને યુલ્લું આક્રમણ કરી શકે એટલી હદે પોતાની લશ્કરી તાકાતની ગુપ્ત રીતે જમાવટ કરવામાં રહેલી હતી. લીગની આ ઊણપ, તરત વર્તી શકાય એવી, તેમ જ કાયમી હતી. લોર્ડ હેલીફ્રિક્સ વિદેશમંત્રી હતા ત્યારે મેં તેમને કહેલું તેમ, “ડુકરના કાનની ચામડીમાંથી તમે રેશમી બટવો બનાવી શકો નહિ.”

આ ભતની ખામીઓ કંઈ લાંબા વખત સુધી છુપાવી શકાય નહિ. બોલેવિયા અને પેરુગ્વે વચ્ચેનો લોહીઆળ અઘડો દૂર દૂરના પ્રદેશમાં—અને એ સમયે તો લશ્કરી દ્રષ્ટિએ મહત્વ વિનાના પ્રદેશમાં— થયો હતો, પણ એણે ઊભી કરેલી મુશ્કેલીઓ ગંભીર અને વાસ્તવિક હતી, અને અમારામાંથી જેમણે આ પ્રશ્નનો ઠીક ઠીક રીતે, વાજબી કહી શકાય એવો ઉકેલ આણવામાં ભાગ લીધો હતો તેમને એ મુશ્કેલીઓનું તીવ્ર ભાન હતું.

તે પછી ચીન અને જાપાન વચ્ચેનો લાંબા કાળ સુધી ચાલેલો અઘડો ઊભો થયો. અહીં તો પહેલેથી જ મામલો બિલકુલ ચોકખો નહોતો. આ સદીની શરૂઆતમાં ઝારના રશિયા સામેની લડતમાં, વિજય પ્રાપ્ત કર્યા પછી જાપાનીઓએ મંચુરિયામાં, પોર્ટ આર્થરથી માંડીને તે લગભગ ખુદ પેકીંગની દિવાલો સુધી, પોતાને માટે વિશિષ્ટ અને શક્તિશાળી સ્થાન જમાવ્યું હતું. એના પરના ચીનના સંપૂર્ણ અધિકારનો સ્વીકાર તો હજીયે કરાતો હતો, પરંતુ એ જાણે જાપાનનું રક્ષિત રાજ્ય હોય એ રીતે જાપાન એનો વહીવટ ચલાવતું હતું અને એનો લાભ પણ ઊઠાવતું હતું. ઉત્તર ચીનના સંગ્રામ વીરો (Warlords) ટોકીઓ સાથે ખીસ્માર્કના શબ્દોમાં કહું તો “તારની દોરીએ” બંધાએલા હતા. સાચો સાચ તેઓ ટેલીફોન તેમ જ રેડિયો મારફત પણ એની સાથે પૂરેપૂરા અને ચાલુ સંપર્કમાં રહેતા. વર્ષો થયાં ચીન આંતર વિગ્રહોથી છિન્નભિન્ન થઈ ગયું હતું તેમ છતાં જેમ જેમ જાપાનની મહત્વાકાંક્ષાની નિશ્ચયાત્મકતા તથા પ્રમાણ છતાં થતાં ગયાં તેમ તેમ, જાપાન સાથેનો તેનો આ સંબંધ વધુને વધુ દુશ્મનીભર્યો બનતો ગયો. લાંબા વખત સુધી ચીન અને જાપાનના આ “મતલેદો”નો શિષ્ટાચારની રીતે ઉલ્લેખ કરવાનો સિવાજ બની ગયો હતો; પણ ખરું જોતા આ મતલેદ નહિ, પણ ચુદ્ધ હતું અને એનો અંત લાવવા માટે અમે જીનીવા ખાતે પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા.

લીગના દ્રષ્ટિબિંદુ મુજબ કાયદાની નજરે ચીનનો દાવો બિલકુલ લાજવાબ હતો. જાપાનને ચીનમાં કશો અધિકાર નહોતો. સિવાય કે જે છૂટછાટો ચીન પાસેથી એને મળી હતી, અથવા તો જે ચીને રશિયાને મરજિયાત રીતે આપી હતી અને રશિયા પાસેથી જાપાને જીતી લીધી હતી તે. દાખલા તરીકે બંદરો, રેલ્વે, વેપારી મથકો, અને અડાઓ જાપાને કરેલા

પ્રદેશ માટેના ખુલ્લા યા છુપા દાવાઓ કાનૂની રીતે જરાયે વળુદ વિનાના હતા.

પરંતુ જ્યારે લીગે જાપાનને ઠપકો આપીને દરમિયાનગીરી કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો, ત્યારે જાપાનના શાસકોને લાગ્યું કે, “કાથરોટ કુડાને હસે છે કે તારૂં મોઢું પહોળું છે.” જાપાનીઓએ દલીલ કરી કે એક કે બે સદી પૂર્વે ખ્રિસ્ત અને ક્રાંસે પોતાનું સામ્રાજ્ય જમાવવા માટે જે કયું હતું અરાબર તે જ કામ આ વીસમી સદીમાં શું અમે નથી કરી રહ્યા? તેઓ એવો દાવો સ્વીકારતા નહોતા અથવા સ્વીકારી શકતા નહોતાં કે, લીગના અંધારણ હેઠળ એક નવીન જગતની રચના કરવામાં આવી છે, જેમાં અધા રાષ્ટ્રો ઉપર એવું આંતરરાષ્ટ્રીય નૈતિક અંધન મૂકવામાં આવ્યું છે કે, કોઈ પણ પ્રકારનો રાજકીય ફેરફાર કરવાનો એક માત્ર માર્ગ, લીગના વિસ્તૃત, ગૂંચવણભર્યા અને દીર્ઘસૂત્રી તંત્રમાં જ રહેલો હતો. જાપાને ઉત્તરે એશિયાના પ્રદેશમાં હકીકતમાં જે સ્થાન જમાવ્યું હતું તેનો જાપાન માટે કાનૂનની નજરે લીગ પાસે સ્વીકાર કરાવવાના કામ કરતાં તો, બાઈબલના શબ્દોનો ઉપયોગ કરીને કહીએ તો, “સોઈના નાકામાંથી બિંટને પસાર થવાનું ઘણું સહેલું હતું.” સાધન સંપન્ન રાષ્ટ્રોએ ના પાડી; હવે આ ઇન્કારની દિવાલને ઓળંગી જવાનો અથવા તોડી પાડવાનો માર્ગ માત્ર જેની પાસે કંઈ નહોતું એવા રાષ્ટ્રોને માટે ખુલ્લો જ હતો.

ચીન અને જાપાન વચ્ચેની આ તકરાર જ્યારે લીગ સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવી ત્યારે હું પોતે પહેલ કરીને એ સમયના વિદેશમંત્રી સર જોન સાઈમન પાસે ગયો અને એમને કહ્યું કે, “હું માનું છું કે હિંદુસ્તાનના પ્રતિનિધિ તરીકે—એક એશિયાવાસી તરીકે— ચીન અને જાપાન વચ્ચે સીધી વાટાઘાટો મારફત આ અઘડાનું સમાધાન કરાવવા માટે બને એટલું બધું કરી છૂટવું એ મારી ફરજ છે.” લોર્ડ સાઈમન ઉપર ઘણું સ્થળેથી સખ્ત પ્રહારો કરવામાં આવ્યા છે, પરંતુ તેઓ નોકરશાહીનું નહિ પણ એક મુત્સદીનું માનસ ધરાવતા હતા. —હજીએ ધરાવે છે— તેઓ તરત જ જોઈ શક્યા કે હિંદુસ્તાન હજી સ્વતંત્ર બન્યું નહોતું ત્યારે હિંદુસ્તાનનો પ્રતિનિધિ, ખ્રિસ્તનો એને સ્પષ્ટ ટેકો ન હોય તો, આવું સ્વતંત્ર રીતે પગલું ભરે તે અસામાન્ય ગણાય એવો સંભવ છે, આમ છતાં કેવળ એશિયાવાસીઓના જ અઘડામાં એક એશિયાવાસી દરમિયાનગીરી કરે, તો તેની અસર ઘણી જ થશે.

મારાથી જે કંઈ થઈ શકે તે કરવા માટે મને સન્તા આપવામાં આવી. ચીન અને જાપાન બંનેના પ્રતિનિધિઓ સાથે મેં ઘણી વાર વાતચીતો કરી, એક આખરી પ્રસંગે સમજૂતી કરાવવા માટે ભગીરથ પ્રયાસ કરીને ચીન અને જાપાનના પ્રતિનિધિમંડળના પ્રમુખોને ભેગા કર્યા; એક સાથે ઊભા રાખીને અમારા ત્રણેનો ફોટો પણ લેવામાં આવ્યો.

પરંતુ, પ્રેસ ફોટોગ્રાફર બન્નીની ચાંપ દબાવીને પ્રકાશ કરે તેથી કંઈ નિરાકરણ થઈ જાય એમ નહોતું એ કરતાં કંઈક વધારે કરવાનું હતું. વાટાઘાટો પડી ભાંગી. ત્યારબાદ એશિયામાં દુશ્મનાવટ વધુ મોટા પ્રમાણમાં ફરી શરૂ થઈ. “ચાઈના ઈન્સીડન્ટ” (ચીનનો ખનાવ) શાંઘાઈમાં અને મધ્ય ચીનમાં સંપૂર્ણ યુદ્ધના રૂપમાં પલટાઈ ગયો. અતે જાપાને લીગનો ત્યાગ કર્યો. મંચુરિયાને ચીનથી છૂટું પાડવામાં આવ્યું અને મંચુરિયામાં પુરાણા મંચુના શાહી વંશના એક નખીરાને જાપાનીઓએ પૂતળા સમો શહેનશાહ બનાવ્યો. કાયદા પંડિતોની નજરે આ માણસને ચીનનો શહેનશાહ બનાવવો જોઈતો હતો. એ પછી મધ્ય ચીનમાં જાપાનના અને જનરલ વ્યાંગ કાઈ શેકના સૈન્યો વચ્ચેનું યુદ્ધ, ૧૯૪૧માં જાપાને પર્લ હારબર પર હુમલો કર્યો અને ખીનું વિશ્વયુદ્ધ દૂર પૂર્વ સુધી ફેલાયું, ત્યાં સુધી વણ અટક્યું ચાલુ રહ્યું.

એ કઠિન વર્ષોમાં રાજનીતિ જેટલું જ વ્યક્તિઓનું પણ મહત્ત્વ હતું. જીનીવામાં અમે એક પછી એક ઊભા થતા પ્રશ્નો અને કટોકટીઓનો સામનો કરી રહ્યા હતા તે દરમિયાન, મારે ઘણા અસાધારણ માણસો સાથે ઓળખાણ થઈ. સર એરીક ડ્રોમોન્ડ (પાછળથી અર્લ ઓફ પર્શ) એ લીગના પ્રથમ મહામંત્રી (સેક્રેટરી જનરલ) હતા, જેઓ કઠિન, લગભગ અશક્ય કહી શકાય એવી પરિસ્થિતિ માટે આદર્શ પુરુષ હતા. દરેક પ્રશ્નને બે બાબુ હોય છે એનું એમને જ્ઞાન હતું, એટલું જ નહિ પણ તેઓ દરેક પ્રશ્નને એની સમગ્રતાનો ખ્યાલ કરીને તપાસતા હતા. તેમની સાથે અનેક વાર મારે વાતચીત થઈ હતી તે પરથી લીગ કોઈક બહારથી નજીવું દેખાતું પગલું ભરે અથવા એવો નિર્ણય કરે તેની અસર કેટલી ખારીક અને દૂરગામી થાય તે હું સમજી શક્યો. ઝરણામાં નાના સરખા દેખાતા પથ્થરાઓ નાખવાથી લાંબા ને લાંબા ખનતા કૂંડાળાનું જાણે અમે નિરીક્ષણ કરી રહ્યા હોઈએ એમ લાગતું હતું. પરંતુ મારા કહેવાની એવી છાપ ન પડવી જોઈએ કે, એરીક ડ્રોમોન્ડ

આંતરરાષ્ટ્રીય ખાખતોમાં કોઈ પણ હિલચાલ ન કરવાની, અથવા તેો હતી તેવી જ સ્થિતિને હઠપૂર્વક બળવી રાખવાની તરફેણ કરતાં હતા. હું કહી શકું એમ છું કે, ઇતિહાસે શીખવેલો પાઠ એના કરતાં કોઈ વધારે સારી રીતે સમજ્યું નહિ હોય; દાખલા તરીકે, એલેક્ઝાન્ડર પહેલાના તથા મેટરનીશના તમામ પ્રયત્નો છતાં ૧૮૧૫માં સ્થાપવામાં આવેલી યુરોપિયન રાંબ્યપદ્ધતિ ૧૮૩૦ સુધીમાં પડી ભાંગીને લગલગ અરાજકતાની સ્થિતિએ પહોંચી હતી, એનું એમના કરતા વધુ સ્પષ્ટ ભાન ખીબ કોઈને ન હતું. ડુમોન્ડનું માનસ સરળ હતું અને ખીબને સમજાવવાની શક્તિને એમનામાં ભારે વિકાસ થયો હતો; હું બહુ છું કે, ગંભીર બની બય એવા કેટલાયે અઘડાઓ, માત્ર એમની કુનેહ અને શાણપણભરી દીર્ઘદ્રષ્ટિને લીધે જ એમની ઓફિસમાં પતી ગયા હતા. પરંતુ એમની લાગવગ અને એમની સત્તા મર્યાદિત હતી, કારણ કે કાયમી અધિકારીઓને પોતાના કોઈ સ્વતંત્ર અભિપ્રાયો હોતા નથી અને તેથી એવી રાષ્ટ્રીય પ્રણાલિકા આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રમાં પણ પ્રવેશી ચૂકી હતી અને આથી મહામંત્રી તરીકે પોતાની મેળે કોઈ પણ નીતિની પહેલ કરવાને એમને અધિકાર નહોતો.

જર્મન ચાન્સેલર જુનિંગ એક આર્દ્દહૃદયી અને એકલવાયા પુરુષ હતા. અમારી મુશ્કેલીઓ વચ્ચે, નિષ્ઠાવાન ક્રિશ્ચિઅન અને ચુસ્ત રોમન-કેથોલીક એવા એ જુનિંગ સાચી ક્રિશ્ચિઅન ભાવનાથી ભરેલા પોતાના અંતઃકરણને કારણે જર્મન તરીકેની પોતાની દેશાભિમાનની વૃત્તિને કારણે, જર્મનીમાં લોકશાહીને ચાલુ રાખવામાં વધતી જતી મુશ્કેલીઓને કારણે, નાઝીઓના વધતા જતા પડકારોને કારણે અને જર્મન પ્રબસ-તાકના ચૂંટાએલા વયોવૃદ્ધ પ્રમુખ હિન્ડનબર્ગની પ્રબસ-તાકને વળગી રહેવા માટેની વધતી જતી અશક્તિને કારણે, દેખીતી રીતે ઘેરાઈ ગયા હતા.

ઝેકોસ્લાવાકીઆના પ્રમુખ બેનેસ બુદ્ધી રીતે, પરંતુ આવા જ હતાશ માનવી હતા. એમના દેશને માથે કેવા ભયો તોળાઈ રહ્યા છે એનું એમને પૂરેપૂરું ભાન હતું. કોફી પીતી વેળા અથવા ખાણને પ્રસંગે એમણે અનેકવાર પોતાની તકલીફો અને મુશ્કેલીઓની મને વાત કરી હતી. ઝેકોસ્લાવાકીઆની જર્મન લઘુમતીના દિલ જીતી લેવા પડશે, પોતાના બૃહદ જર્મનીના સ્વપ્ના છોડી દઈને, ખીબ પ્રબંકીય જૂથોની સાથે સાથે વફાદાર અને સાચા

શહેરીઓ ખનવા માટે તેમને સમજાવવું પડશે. આ વસ્તુઓ તેઓ જાણતા હતા; પરંતુ આ સિધ્ધિ પ્રાપ્ત કરવા માટે કિંમત ભારે ચૂકવવી પડે એમ છે એનું પણ તેમને ભાન હતું; પરંતુ આ ઉપર તેઓ ભારે મદાર બાંધી રહ્યા હતા. છતાં જ્યારે જ્યારે પણ તેઓ સુડેટનલેન્ડમાંની કાર્લસબાદ અથવા મેરીઅનબાદ જેવી જગ્યાએ જતા ત્યારે એમની નીતિની મર્યાદાઓ અને એની ભાંગી પડવાની શક્યતાઓ તેમની સામે ખડી થતી, કારણ કે આ વિસ્તારમાંના ઝેકો લઘુમતીમાં હોવા છતાં પોતે રાજકીય તેમ જ આર્થિક દ્રષ્ટિએ જર્મન ભાષા બોલતી વધુમતી કરતાં ઊંચી કક્ષાના છે એમ કેળવણી અને ભાષાના અવરોધોનો ઉપયોગ કરીને પૂરવાર કરવા મથતા. શુભ આશયોવાળો રાજકીય નેતા પોતાના સ્પષ્ટ અને સાચા દિલના આશયોને અમલમાં મૂકવા માટે પોતાના અનુયાયીઓને કેમ સમજાવી શકતો નથી, તેના ઉત્તમ ઉદાહરણ રૂપ બેનેસ હતા.

તે વેળા, પોતાની મહાન કારકિર્દીની હજી જોણે શરૂઆત કરી હતી, એવી એક વ્યક્તિ સાથે, મારે જીનીવામાં પહેલીવાર ભેટો થયો—એ માનવી તે એન્થની ઈડન. અમારી વચ્ચેના સદ્ભાવ અને સમભાવનું એક તાત્કાલિક કારણ એ હતું કે પહેલા વિશ્વયુદ્ધ પછી તરત જ એક્સકર્ડ ખાતે એનર્સ માટે એમણે જે વિષય પસંદ કર્યો હતો તે, પૂર્વની ભાષા અંગેનો હતો; એમણે ફારસીનો અભ્યાસ કર્યો હતો. પૂર્વના નિષ્ણાંત અને ફારસીના પ્રમાણભૂત પંડિત, અરેબીકના પ્રોફેસર અને મારા ઘણા જૂના મિત્ર, ઈ. જી. બ્રાઉને તેઓ ઓળખતા હતા. મૈત્રીની આ સમાનતા અને ઈસ્લામી સાહિત્ય, વિચારસરણી અને શ્રીલક્ષ્મીના સમાન જ્ઞાન અને સમજ એ બધાએ અમને નિકટ આણવા માટેના ખાસ સ્નેહબંધન બન્યા. લીગની સભાની બેઠકમાં બ્રિટિશ સરકારના એક પ્રતિનિધિ, અને હિંદુસ્તાનના એક પ્રતિનિધિ વચ્ચે કુદરતી રીતે જ સામાન્ય સંબંધ થાય, અને સામાજિક સંબંધો બંધાય તેના કરતા એ બંધન અમને વધુ નિકટ આણે એવું હતું. ભૂતકાળના અને વર્તમાનકાળના અનેક જાણીતા મુત્સદ્દીઓની કારકિર્દીનું મારી પેઠે નિરીક્ષણ કરનાર કોઈને પણ મિ. ઈડનના અંતિમ લબ્ધ લવિષ્ય વિષે આગાહી કરવાનું મુશ્કેલ નથી. આજે ખીલા અનેકની સાથે હું પણ એ પ્રાર્થના કરવામાં શામિલ થાઉં છું કે અંતે જ્યારે એ બુલંદ હાકલ પડે અને ઈડન સૌથી ઊંચામાં

ઊંચું સ્થાન સંભાળી લે, ત્યારે જે આરોગ્ય અને બળ તેમણે પાછલા વર્ષોમાં પોતાના દેશની અને સામાન્ય રીતે માનવજાતની સેવા કરવામાં અર્ચી નાખ્યાં છે તે, એમને સંપૂર્ણ રીતે ફરી પ્રાપ્ત થઈ જાય.

એ પછી લીગ સામે જે ભારે કટોકટી ઊભી થઈ તે ૧૯૩૫માં ઇટલીએ એગિસીનિયો પર કરેલા હુમલાથી સર્બંઈ હતી. ચીન-જાપાનના ઝઘડા કરતાંયે આ પડકાર વધુ ગંભીર હતો, કારણ કે જાપાનના પગલાં ગમે તેટલા આક્રમણશીલ હોય તો પણ, એને માટે, જે કે અને નિર્દોષ ઠરાવે એવા નહિ તો યે ખુલાસો આપી શકે એવા કેટલાક મુદ્દા હતા, જેને કારણ, મેં આગળ જણાવ્યું છે તેમ, આ તો સીધો સાદો મામલો છે, એમ ગણી લેવાનું કોઈ પણ મહાન સ-તા માટે અશક્ય બની ગયું હતું. આપવામાં આવેલી વિવિધ છૂટછાટો અને દરજ્જા અંગેના કાનૂન વિષેની ગૂંચો, તેમ જ (કારિયા પરના જાપાનના કબજા પછી) યાલુ નદી (Yalu River) આસપાસની સમાન સરહદઃ આ બાબતો પોતે જ ઝઘડાના કારણરૂપ હતી, અને તેમાં રાજકીય દ્રષ્ટિએ થયેલ અસંતોષ એ લશ્કરી પગલાના બહાના તરીકે ચાલી શકે તેમ હતો-અને સામાન્ય રીતે એ બહાનું આગળ કરવામાં આવતું પણ હતું. અલબત્ત, નૈતિક દ્રષ્ટિએ આ આખી પરિસ્થિતિનો અચાવ થઈ શકે એમ ન હતું, પણ એનું સમર્થન કરવા માટે તેમ જ ઉપરછલી રીતે એને પ્રતિષ્ઠા અપાવવા માટે સદીઓની પ્રણાલિકા પડી હતી.

ઇટલી પાસે ઈથિોપિયા પરના એના આક્રમણશીલ અને સામ્રાજ્યવાદી ઇશાહાઓનું રંગરોગાન કરવાને, આવી તક કે આવી સગવડ નહોતી. ઇટલીનો એક માત્ર દાવો તેની નિરંતર વધતી જતી વસતિને, એને જે ઇટાલિયન તરીકે રાખવી હોય તો રહેવા માટે, જગા પૂરી પાડવાની ખુલ્લી જરૂરિયાતનો હતો. લીબિયામાં ભારે પ્રમાણમાં અને ઉત્કટ રીતે શોષણ કરવા સારુ તેમ જ વસાહત સ્થાપવા માટેની શક્યતા બહુ જ ઓછી હતી; ભૂમધ્ય સમુદ્રના કાંઠા પરની આ લાંબી પટ્ટીમાં ફળદ્રુપ વિસ્તારો મર્યાદિત પ્રમાણમાં હતા અને રણનો પ્રદેશ વિશાળ હતો. એટલે ઇટલીની વધારાની વસતિ માટે આ બેમાંથી એક જ શક્ય હતું; કાં તો એટલાંટિક પાર કરીને તેઓ ઉતર કે દક્ષિણ અમેરિકામાં અથવા તો મિસર, મોરકકો, ટ્યુનીસિયા, અલજીરિયા જેવા ભૂમધ્ય પરના પ્રદેશોમાં હિજરત કરીને રહેવા જાય, અને એ રીતે ઇટલીના

શહેરી મટી જાય; અથવા તો ઇટલીમાં, એ ભૂમિનું મંચાંદિત પ્રમાણ જોતા સહન કરી શકે તે કરતાં લાખોની વધારે સંખ્યામાં રહીને, પોતાના પશ્ચિમ યુરોપના પાટોશીઓ કરતાં ઘણી નીચી કક્ષાનું અને સામ્રાજ્યવાદી રોમના વારસદાર રાષ્ટ્રને બિલકુલ ન જાણે, એવું ધોરણ સ્વીકારીને જીવન વ્યતિત કરે.

મુસોલીનીઓ પોતાના આશયો જરા પણ ગુપ્ત રાખ્યા નહોતા. ઇટલીભરમાં એણે શહેરો અને નગરમાં હૃદય હલાવી નાખે એવા લાષણો કર્યાં, અને તેની વકતૃત્વ શક્તિએ હજારો લોકોના હૃદયમાં ઉત્સાહના પૂર અને સહાનુભૂતિ જન્માવ્યા. રાજદ્વારી ભૂમિકાએ એણે એક કરતા વધુ ચેતવણી આપી, પણ એની શબ્દરચના એવી ગોળ ગોળ હતી, કે એ સંબંધમાં ક્રાન્સ તથા ખ્રિટને જાળવેલી ખામોશીનો અર્થ એ પોતાને માટે સીધા પ્રોત્સાહન તરીકે નહિ તો પણ સંમતિ તરીકે તો તારવી શકાયો. ડ્યુસ (મુસોલીની) ના માનસની પ્રક્રિયાની ભૂમિકા ગમે તેવી અસ્પષ્ટ હોય તો પણ, ૧૯૩૫ના આખા ઉનાળા દરમિયાન જે ખુલ્લે ખુલ્લી તૈયારીઓ એણે કરી હતી, તે તરફ બેહરકાર રહી શકાય એમ નહોતું. ઇથિોપિયાના સ્વતંત્ર અને સાર્વભૌમ રાજ્યને તદ્દન પોકળ બહાના હેઠળ લશ્કરી રીતે જીતી લઇને એને કબજે કરવા માટે એણે તૈયારી કરી હતી. બેમાંથી એક વસ્તુ પસંદ કરવાનો કરુણ પ્રસંગ ઇથિોપિયા માટે આવ્યો હતો: કાં તો મુસોલીનીની આખરી ચેતવણીને નમતું આપવું અથવા તો સંપૂર્ણ લશ્કરી પરાજય અને ગુલામી સિવાય, જેનું ખીન્નું કોઈ પરિણામ આવે એમ નહોતું એવા યુદ્ધમાં કંઈ પણ આશા રાખ્યા વિના બિતરવું.

આમ લીગ લાચાર અને મુશ્કેલ પરિસ્થિતિમાં મૂકાઈ ગઈ; અને ખ્રિટન, ક્રાંસ, તેમ જ ખરેખર જગતના મોટા ભાગના દેશોમાં સર્વત્ર એવા ગંભીર અને ભારે આપતિજનક મતભેદો ઉપસ્થિત થયા, જે ત્યાર પછી ચાર વર્ષ બાદ ખીન્નું વિશ્વયુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું ત્યાં સુધી એટલા બધાં કમનસીબ પરિણામો સાથે ચાલુ રહ્યા. પરંતુ જે દેશોમાં કોઈ જાતનો જાહેર મતભેદ બિલો થવાનો અવકાશ નહોતો એ દેશો હતા સોવિયેટ રશિયા અને નાઝી જર્મની. રશિયન નીતિ સાદી અને એકધારી હતી; લીટનોવે રશિયન નીતિ સંબંધમાં નિવેદન કરી-દીધું હતું કે, “શાંતિ અવિલાન્ય છે” સામ્યવાદી

નીતિમાં ગમે તેવી ખામી અને નબળાઈ હોય છતાં, તેમાં સિદ્ધાંત અને આચરણ એ બે વચ્ચેની તાર્કિક એકતાનો દેખાવ તો લગભગ હુમેશાં જ રહ્યો છે. નાઝીઓને, તો અલખત્ત, વિશ્વયુદ્ધમાં જર્મની ઉપર વિજય મેળવનાર અને વર્સેલ્સ કરારની લેખિત આંહેધરીઓ દ્વારા એ વિજયને કાયમી બનાવવા મથનાર સત્તાઓ વચ્ચેની રહીસહી એકતાને તોડી પાડવાની, આ સૌથી સરસ તક મળી ગઈ. પોતાને થયેલો સંતોષ બહુ બેરશોરથી બહાર ન કરવા જેટલા તેઓ ચતુર હતા; આથી પ્રિટન અને ફ્રાન્સની જનતા, નીતિની ભાવનાને લાગેલા આઘાતના રશિયાના ઉદ્ગારો હેઠળ છુપા રહેલા જોખમોથી જેટલી અસાવધ હતી તેટલી જ અસાવધ એ જર્મન વલણમાં જે જોખમો છુપાં પડ્યાં હતાં તેનાથી પણ હતી.

પ્રિટનની ગૂંચવણ અને અનિશ્ચિતતા દુઃખદ રીતે દેખાઈ આવતી હતી. એક બાબુએ નેવી લીગના એ વખતના પ્રમુખ સ્વ. લોર્ડ લોઈડ જેવા બુનવાણી સામ્રાજ્યવાદીઓનો વાસ્તવવાદ હતો —જે સદંતર ખોટો હતો એમ ખીજા વિશ્વયુદ્ધના નૌકા ઇતિહાસ દ્વારા સાબિત થવાનું હતું. એમની દલીલ એવી હતી કે નિઃશસ્ત્રીકરણ અને આર્થિક સંક્રામણના વર્ષો દરમિયાન શાહી નૌકાબળ એટલું નિર્બળ બની ગયું છે કે ઇટલીના આક્રમણ સામે સખત અને કાયદેસરના પગલા લેવાતાં, જે ખુલ્લી અથડામણ બાબી થયા વિના રહેશે નહિ તે માટેનું જોખમ એ ખેડી શકે તેમ નથી. આથી સામ્રાજ્યવાદીઓ કેઈ પણ મક્કમ નીતિ સ્વીકારવાની વિરુદ્ધ હતા.

ખીજા એવી વિચારસરણી પ્રવર્તતી હતી કે ઇટલીને છંછેડવાથી —એ સમયનો પ્રચલિત શબ્દ પ્રયોગ વાપરીએ તો “એને જર્મનીના હાથમાં ધકેલી દીધા જેવું” થશે, અને આ દલીલને તેઓ મુસોલીનીની બેહુકમી સામે નમતું જોખવા માટેનું પૂરતું કારણ ગણતા હતા. ખીજા એવા પણ હતા; જેઓ પાછળથી હોર-લાવાલ ગોઠવણ તરીકે ઓળખાએલી વ્યવસ્થામાં રાજદ્વારી દ્રષ્ટિએ વહેવારૂ છટકખારી બેતા હતા.

આક્રમણની આ બેશરમ નીતિને આંતરરાષ્ટ્રીય સંબંધો અને પ્રચાર કાર્યમાં “કોન્કોટીરી” (પ્રાચીન કાળના ભાડૂતી લશ્કરના) ધોરણે વીસમી સદીના ટેકનીકની મદદથી દેખીતી રીતે સસ્તી સફળતા મળી તેને કારણે જીનીવા ખાતે ગંભીર અને વ્યાપક રોષની તેમ જ શરમની લાગણી ફેલાઈ ગઈ.

મેં મારા મિત્ર મિ. ઇડનને મળીને કહ્યું, “તમે જો એમ ઈચ્છતા હો કે આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણનો પાયો ન્યાયનો હોવો જોઈએ, તમે જો એમ ઈચ્છતા હો કે લીગે, એને જેવી ધારવામાં આવે છે, તેવી જ ખરેખર બનવું જોઈએ, તમે જો એમ ઈચ્છતા હો કે લીગને આપસઆપસમાં સાચી તેમ જ જૂઠી વાતોનો નિર્ણય કરે એવા રાષ્ટ્રોના સાચા સમાજ તરીકે વિકાસ સાધવાની તક મળવી જોઈએ, તો આ રહ્યો એક આગળ પડતો મામલો. જેને હાથ ધરવો જ જોઈએ. આ મામલામાં કોઈ પણ પ્રકારનું સાચું કારણ છે જ નહિ. ઇથિોપિયામાં જેની સ્વતંત્રતા તથા નાગરિક અને આર્થિક અધિકારો છીનવાઈ ગયા હોય, એવી કોઈ ઇટાલિયનોની લઘુમતી હુસ્તી ધરાવતી નથી. આ તો જેને માટે કોઈ બહાનું કાઢી શકાય એમ નથી એવો ખુલ્લે ખુલ્લા આક્રમણનો મામલો છે અને એનો ઉપાય આપણા હાથમાં જ છે. આપણને તો માત્ર સુએઝની નહેર બંધ કરી દેવાની જ જરૂર છે. અથવા તો આપણે કોઈ શિક્ષાત્મક પગલાં લેવાનાં જ હોય તો તે તેલના ઉપર પ્રતિબંધ મૂકવાનાં પગલાં પણ લેવાવાં જોઈએ, અને આ રીતે એ પગલાંને વાસ્તવિક પ્રકારનાં અને અસરકારક બનાવી શકાય. પણ હું તો હજીયે માનું છું કે, લીગ, સુએઝની નહેર બંધ કરવાનો, સાદો અને સર્વાનુમતે ઠરાવ પસાર કરે, એ જ એનો સારામાં સારો ઉકેલ છે.”

એને બદલે અમે એવી જાતનાં શિક્ષાત્મક પગલાંની તરફથી ઠરાવ પસાર કરતા ગયા, જે મને મૂર્ખાઈભર્યાં અને નકામાં લાગતાં હતાં. આ પગલાંઓ અસરકારક નહિ નીવડે એમ અમે જાણતા હતા છતાં, અમારે એની તરફથી મત આપવો પડતો હતો કારણ કે, અમે જો એમ ન કરતે તો ઇટલીના આક્રમણ તરફ દુર્લક્ષ કરીએ છીએ એમ લાગતે; જે કંઈ પણ પરિણામ આણી શકે એવું એક માત્ર શિક્ષાત્મક પગલું—પેટ્રોલ પર પ્રતિબંધ મૂકવાનું શિક્ષાત્મક પગલું—હતું તેને બાકાત રાખવામાં આવ્યું હતું. હું એ જોઈ શક્યો હતો કે, હવે પછી અનિવાર્ય રીતે એક એવો ખરાબ દિવસ આવવાનો છે, જ્યારે અમારામાંના જેઓ એકવાર લીગને માટે ભારે આશા સેવી રહ્યા હતા તેમને, લીગની સભા પાસે જઈને દુઃખી દિલે આ શિક્ષાત્મક પગલાંઓ પાછા ખેંચી લેવા માટે માંગણી કરવી પડશે. હું એ પણ જોઈ શક્યો—અને એનો એકરાર કરતા હું અચકાતો નથી—કે ઇથિોપિયા પરના

ઇટલીના વિજય સામે નમતું જોખવાની ઘડી એક વાર અમારે માટે આવી જાય, તો પછી અમારે અમારો ગર્વ અને ગુસ્સો ગળી જઈને, હસતે મુખે એમ કરવું એ અમારા માટે વધારે સારું થઈ પડશે.

નમતું મૂકવાની નીતિ અને એના આચરણના વિકાસક્રમમાં આ એક મહત્ત્વનો તબક્કો હતો. આ એવો દાખલો હતો, જેમાં આક્રમણકાર સામે નમતું મૂકવાનું અને એની સાથે સમાધાન કરવાનું કાર્ય નૈતિક દ્રષ્ટિએ ખોટું હતું; પરંતુ એક વાર મહાન સત્તાઓ આ મામલામાં—તદ્દન ખરાબ અને અન્યાયી એવા આ મામલામાં—નમતું મૂકે એટલે એનું પરિણામ અનિવાર્ય રીતે એવું જ આવવાનું કે જેમાં, ઐતિહાસિક તેમ જ કાયદાની છટકાપારીઓ હતી એવા ચીન સાથેના જાપાનના મામલામાં અથવા જેમાં પીડિત લઘુમતીઓના જર્મની સાથે ફરીથી જોડાણ કરવાની માંગણી કરતા લોકમતના ખડાનાઓ રજૂ કરવામાં આવ્યા હોય અને કાયદેસરપણાનો તેમ જ નૈતિકતાનો ભારે દેખાવ કરવામાં આવ્યો હોય, એવા કેઈક પ્રકારના જર્મન આક્રમણના મામલામાં અમારે વહેલે મોડે નમતું મૂકવાનો નવો ઘૂંટણો ગળે ઊતારવો જ પડે.

પરંતુ એ શું માત્ર દેખાવ જ હતો? ગંભીર અને સાચા અંતરની આશંકાએ વર્સેલ્સના કરાર પર સહી થઈ કે લગભગ તરત જ, વ્યક્તિગત રાષ્ટ્રો તેમ જ લીગની સલાના રાષ્ટ્ર સમુદાય માટે જર્મની સાથેના સંબંધોમાં ગૂંચવાળો ઊભો કર્યો હતો. વિજેતા સત્તાઓના લોકમત ઘડનાર અને વગદાર વર્ગમાં સૌથી વધારે ખિટનના, અને એથી કંઈક ઓછે અંશે અમેરિકા તથા ઇટલીમાં જર્મન પ્રત્યેના દ્રષ્ટિબિંદુ તથા માનસિક વલણમાં જે અનિવાર્ય ફેરફારો થયા હતા તેનો મેં આ પ્રકરણમાં અગાઉ ઉલ્લેખ કર્યો છે.

આમ તો હું સામાન્ય રીતે ખિટન અને ખિટિશ લોકોનો પ્રશંસક છું, પરંતુ મને વધારેમાં વધારે આદરભાવ અને માન એમનામાં જે કાયમી ગુણલક્ષણ છે તેને લીધે છે—આ લક્ષણ તે, પોતાના દેશને ગમે તેટલો આર્થિક લાભ પહોંચાડે એવું દેખાતું હોય તે છતાં, કેઈપણ અન્યાયી અથવા હિંસક પગલું કે નીતિનો સ્વીકાર કરતા અટકાવનાર, પ્રબળ ઘણા મોટા અને સામાન્ય રીતે લાગવગ ધરાવતા વર્ગનું, તીવ્ર સંવેદનશીલ માનસ. ખિટિશ ઇતિહાસમાં નિર્દયતા, હિંસા અને વિજયના તબક્કાઓ આવી ગયા છે એમાં

શક નથી; પણ કઈ તંદુરસ્ત અને ખમીરવંતી પ્રજા પોતાના લાંબા રાષ્ટ્રીય જીવનમાં આવા તબક્કામાંથી પસાર થઈ નહિ હોય? પરંતુ અંતઃકરણનો આ અવાજ હુમ્મેશ ગૂંજતો રહે એ બ્રિટિશ સ્વભાવ અને બ્રિટિશ જીવન પદ્ધતિનું મૂળભૂત લક્ષણ છે; શરૂઆતમાં એ ભલે શાંત અને ધીમે હોય, તેમ જ બહુ થોડા માણસો પૂરતો મર્યાદિત હોય છતાં અંતે તો બહુમતી એના તરફ ઢળે છે. મહાન વિક્ટોરિયન વૈજ્ઞાનિક પ્રોફેસર ટી. એચ. હુસ્લીએ એમના જીવનના આખરી સમયમાં એક સુપ્રસિદ્ધ પ્રવચનમાં કહ્યું હતું તેમ, જે સૌથી યોગ્ય હોય છે તે જ જીવન ટકાવી શકે છે એમ પ્રતિપાદન કરતા કઠોર જીવન કલહના સ્પષ્ટ કુદરતી નિયમને બ્રિટિશ મંતવ્ય પ્રમાણે, એથી કોઈક ઉચ્ચ અને ઉમદા લાગણી વડે ઉત્તમ બનાવવો જ જોઈએ. અંતઃકરણનો આ ગુણ, જે મહાન રાષ્ટ્રોને હું જાણું છું એમાંના કોઈ પણ કરતા વધારે પ્રમાણમાં અને સતત રીતે બ્રિટિશ પ્રજામાં તેમ જ અમેરિકામાંના તેમના કુટુંબીઓમાં મને જોવા મળ્યો છે.

મોટા ભાગની માનવજાતમાં બાહ્ય ઘટના પ્રત્યેની આવી આગ્રહભરી અંતઃકરણવૃત્તિ એ કેવળ અંગત અને વ્યક્તિગત બાબત જણાય છે. ઈંગ્લેંડમાં લાંબા સમયથી આ વસ્તુ રાષ્ટ્રીય બની રહી છે અને અમેરિકા વિષે પણ એ સાચું છે. આનું કારણ, હું માનું છું કે કવેકરોની અસરોમાં રહેલું છે. કવેકરો હુમેશાં સંખ્યાની દ્રષ્ટિએ નાની લઘુમતીમાં જ રહ્યા હતા પરંતુ ઓગણીસમી સદીથી એમના સંખ્યાબળના પ્રમાણમાં ઘણી વધારે નૈતિક તેમ જ આધ્યાત્મિક અસર એમણે પહોંચાડી છે. ખીબ “નોન-કોન્ફેરમીસ્ટ” જૂથો સાથેના તેમના સંબંધો મારફત, કવેકરોની આ અસર બ્રિટને પોતાને ઘર આંગણે, તેમ જ દરિયાપારના દેશોમાં, સૌથી મોટો ઔદ્યોગિક અને વેપાર વાણિજ્યનો વિસ્તાર સાધ્યો તે યુગમાં પણ, સમસ્ત પ્રજામાં ફેલાએલી હતી, અને જે સતત તેમ જ સખળ રીતે બ્રિટિશ રાજનીતિ અને તેના કાર્યો પર તેની અસર પડી છે તે નોંધપાત્ર છે.

૧૯૨૦ પછીના દશકામાં વધારેમાં વધારે વાર અને સખળ રીતે જર્મની સંબંધમાં આ અંતઃકરણના અવાજની રજૂઆત કરનાર લોઈડ જ્યોર્જ હતા. અખબારોમાં, વર્ષો દરમિયાન આ ચળવળ મજબૂત અને અસરકારક બનતી ગઈ. ખાસ કરીને એનું લક્ષ જર્મની પાસેથી જે રીતે સંસ્થાનો ઝૂંટવી લેવામાં

આવ્યા હતા તેના પર કેન્દ્રિત થયું હતું. જે. એલ. ગાર્વિન અને ખીબ્બોએ જર્મનીને તેના એકથી વધુ ગુમાવેલા સંસ્થાન પાછા અપાવવા માટે ભેરદાર દલીલો કરી. આવા પગલાંની વહેવાર શક્યતા તેમ જ એની સૈધ્ધાંતિક યોગ્યતા સામે બ્રિટિશ પ્રબળ માનસના ખારણા કઠ્ઠી બંધ થયા નહોતાં.

આમ સંધિના કરારથી લાઢી દેવામાં આવેલી પરિસ્થિતિને એવા ને એવા જ રૂપમાં બળવી રાખવામાં શાણપણ છે કે નહિ એ વિષે બ્રિટનમાં અંતકરણપૂર્વક શંકાઓ કરવામાં આવતી હતી, તે શરૂઆતથી જ વર્સેલ્સ અંગેનું જર્મન વલણ પણ, એવું રહ્યું હતું કે એ કરાર બેહુકમીભર્યો છે અને મળી શકે તેવા દરેક સાધન વડે એને નકામો બનાવીને, એની સામે પડકાર ફેંકીને, જર્મન પ્રબળ એ તેને છેવટે ફગાવી દેવો બેઠ્યો. સામાન્ય રીતે જર્મનો માનતા હતા કે, ન તો તંણે એકલાએ લડાઈ શરૂ કરી હતી કે, ન તો તેઓ યુદ્ધમાં ખરેખર હારી ગયા હતા. એટલે જર્મની સુધરેલા રાષ્ટ્રોના સમૂહમાં—હીટલરનો ઉદ્દય થયો તેનો ઘણો વખત પહેલાં— ફરીથી સ્થાન પામ્યું કે તરત જ બધા મુખ્ય પ્રશ્નો અંગે એણે જે વલણ ધારણ કર્યું તે પૂરતી ચેતવણીરૂપ બનવું બેઠતું હતું. ગમે તેટલા ઉત્સાહ અને આશાવાદથી વધાવી લેવામાં આવેલી હોવા છતાં, લોકાર્નોની સંધિની શરતોમાં પાશ્ચિમના પ્રદેશમાં બધાનો નિકાલ આણવાના સાધન તરીકે યુદ્ધનો ત્યાગ કરવા વિષે જ સ્પષ્ટતા કરવામાં આવી હતી; પોલાંસ વિષેના જર્મન દાવાઓની બાણી બેઠને એમાં કશી ચોખવટ કરવામાં આવી નહોતી.

લોકાર્નો પછી થોડા જ વખતમાં બર્લીન ખાતેના મહાન બ્રિટિશ એલથી, અને જેઓ તેમ જ જેમનાં પત્ની લાંબા સમય થયા મારા સૌથી નિકટના અને સૌથી પ્રિય મિત્ર મંડળમાં હતાં તે લોર્ડ દ'એબરનોને, મને હોટેલ મેટ્રોપોલ ખાતે ખાણાપર સ્ટ્રેસમેનની મુલાકાત લેવાતું જણાવ્યું. એ પ્રસંગે અમારા ત્રણ જણ ઉપરાંત માત્ર સ્ટ્રેસમેનના અંગત મંત્રી જ હાજર રહ્યા હતા. સ્ટ્રેસમેને ગોળ ગોળ વાતો ન કરી. તેઓ માનતા હતા કે યુદ્ધ પછીના સમયમાં કેટલાક સામાન્ય સિદ્ધાંતો સ્થાપવામાં આવ્યા છે, જેવાં કે તમામ યુરોપિયન પ્રબળો બે તેમની ઈચ્છા હોય તો સંગઠિત થવાને સ્વતંત્ર છે અને “સંસ્થાનો” અર્થાત મતૃભૂમિથી વિખુટી પડેલી કોમી લઘુમતીઓને, આત્મનિર્ણયનો અધિકાર છે. તેમણે દલીલ કરતાં કહ્યું કે બુગોસ્લાવીઆ,

ઈટલી અને ઝેકોસ્લાવાકીઆને આ સિદ્ધાંતો લાગુ પાડવામાં આવ્યા છે અને એમણે એમ દલીલ કરી કે, લોકાર્નોની ધ્વનિ એ છે કે એ સિદ્ધાંતોને વિસ્તારીને શાંતિભર્યા માર્ગે જર્મનીને પણ લાગુ પાડવા જોઈએ. ૧૮૭૧માં જર્મનીએ આલસેઈસ-લોરેઈલને ખાલસા કરીને, જે અન્યાય કર્યો હતો તેનું સંપૂર્ણ અને આખરી નિવારણ લોકાર્નો કરાર દ્વારા કરવામાં આવ્યું છે; હવે પશ્ચિમ યુરોપમાં જર્મનીને કોઈ વધુ દાવો કરવાનો રહ્યો નથી. સ્ટ્રેસમેને કોઈ ભતની ધમકી આપી નહોતી, એમની દલીલો ન્યાયી તેમ જ યોગ્ય વર્તાવની ભૂમિકા પર ચ્યાએલી હતી.

“ભૂલ સુધારી લેવ”ના ખ્યાલે, જર્મનીના મુત્સદ્દીઓ અને રાજપુરુષોના માનસનો વર્ષો સુધી કળજે લીધો હતો. જુનીવા ખાતે પ્રસંગે અને અપ્રસંગે આ માટેનો તેઓ પ્રચાર કરતા હતા, મારા પોતાના અનુભવ પરથી કંઈ નહિ તો એક દાખલો પણ હું એવો ટાંકી શકું એમ છું કે, જ્યારે સમય કે સ્થળની યોગ્યતા જોયા વિના જ આ ભતના પ્રચારને આગળ ધપાવવા માટે પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો હતો: એક મોટા સત્તાવાર સમારંભમાં બધા સંપૂર્ણ ઈવનીંગ ટ્રેસમાં સભ્ય થઈને આવ્યા હતા, કડક વિધિપુર:સરનો એ પ્રસંગ હતો. તે વેળા લીગની સલાના ફ્રેંચ પ્રતિનિધિમંડળના નેતા મોર્યો તારડ્યુને બધાના દેખતાં જર્મન પ્રતિનિધિમંડળના નેતાએ નિર્દય રીતે પરેશાન કર્યા હતા.

નિ:શસ્ત્રીકરણ પરિષદની નિષ્ફળતાને લીધે મળેલી તકનો જર્મનોએ લાલ ઊઠાવ્યો. વર્સેઈસ કરારનો ઉદ્દેશ રાષ્ટ્રોમાં ક્રમેક્રમે નિ:શસ્ત્રીકરણ માટે પગલાં ભરતા જવાનો છે અને મિત્ર રાજ્યોએ એ સમયે તેમણે આપેલા વચનોનો ભંગ કર્યો છે એવી દલીલમાં તેમને ફરીથી શસ્ત્રસભ્ય થવા માટે બહાનું મળી ગયું.

૧૯૩૩ પછીથી હીટલર, જે એના લોકશાસનવાદી અને બિનક્રાંતિકારી પુરોગામીઓ શરમાતા શરમાતા ને ધીમે સાદે નહિ, પણ સામાન્ય વાતચીત કરતા હોય એવી રીતે વારંવાર કહેતા આવ્યા હતા તે જ વાત ઘાંટા પાડીને કહેતો હતો. તાત્વિક રીતે જોતાં એની માંગણીમાં ખાસ નવું કંઈ નહોતું. નવીનતા હતી જે ઉદ્ભવ, આક્રમક અને ઉગ્ર રીતે એ એની રજૂઆત કરતો હતો તેમાં. એના દાવાઓ પણ એના પુરોગામીઓના જેવા અસ્પષ્ટ અને ભયંકર રીતે

ગોળ ગોળ હતા, પરંતુ એણે કેટલાક તદ્દન સ્પષ્ટ નિવેદનો પણ કર્યાં. એણે કહ્યું “કેઈ વસ્તુ મને ઓછામાં ઓછી પસંદ હોય તો તે ખીન્નું ચુદ્ધ છે. હવે જર્મન લોહી હું રેડવા માંગતો નથી. પહેલા વિશ્વયુદ્ધની ભયંકર ખૂનરેણમાંથી હજી જર્મન પ્રબલ ઊંચી આવી નથી. હું જે દાવાઓ કરું છું તે નમ્ર અને યોગ્ય છે.” મેં જણાવ્યું છે તેમ ૧૯૩૭ની પાનખર ઋતુમાં હું પોતે બર્લિન ગયો અને ત્યાં એને મળ્યો. આ પગલું મેં બ્રિટિશ વિદેશ ખાતાની સૂચનાથી નહોતું ભયું, પરંતુ હું જે કરી રહ્યો હતો તેની પૂરી માહિતી એને હતી. આ સમય સુધીમાં હીટલરે પોતાની માંગણીઓની યાદી ઠીક ઠીક વિગતવાર તૈયાર કરી લીધી હતી. ઓસ્ટ્રિયામાં જે લોકમત લેવામાં આવે અને જે વધુમતી જર્મની સાથેના જોડાણની તરફેણ કરે તો ઓસ્ટ્રિયા-જર્મનીના જોડાણની પરવાનગી આપવી; એક લોકો અને સુડેટન-લેંડમાંથી જર્મન ભાષા બોલતી પ્રબલ વચ્ચેના સંબંધો ટ્રેઈટ પ્રિટન અને આઈરીશ ક્રી સ્ટેઈટ વચ્ચેના સંબંધ જેવા હોવા જોઈએ, અને જર્મનીને પહેલાં એની પાસે હતા તે પ્રદેશોમાં નહિ તો, એની બંધારણના ખીન્ન પ્રદેશોમાં સાંસ્થાનિક સામ્રાજ્ય સ્થાપવાનો હકક મળવો જોઈએ. એ માનતો હતો કે, ટાંગાનીકા પર જર્મનીનો નૈતિક દાવો છે, કારણ કે આફ્રિકન સૈનિકો જર્મનોને પક્ષે રહીને બહાદુરીપૂર્વક લડયા હતા અને તેથી ત્યાં જર્મન શાસન લોકપ્રિય થયું હોવું જોઈએ, એણે આ મુદ્દા અંગે યુદ્ધે ચડવાની ધમકી આપી નહોતી.

છ મહિના પછી આખું ચિત્ર તદ્દન બદલાઈ ગયું. નાઝીઓએ ઓસ્ટ્રિયામાં કૂચ કરી દીધી હતી અને હીટલરને લીન્ઝમાં તેમ જ વીએનામાં જબરદસ્ત આવકાર મળ્યો હતો. સુડેટનનો સવાલ હવે દૂરનો કે માત્ર સિદ્ધાંત પૂરતો રહ્યો નહોતો. ૧૯૩૮ના ઉનાળાની શરૂઆતમાં એક મોટી કટોકટી ઊભી થઈ. એકોસ્લાવેક સરહદ પર જર્મનીએ જંગી લશ્કરની જમાવટ કરી છે એવી અફવાઓ આખા યુરોપમાં પ્રસરી ગઈ. તંગ વાતાવરણની અંદર સપ્તાહના અંતના દિવસોમાં એલચી ખાતાઓમાં અને વિદેશમંત્રીની કચેરીઓમાં મુત્સદ્દીઓ અને અધિકારીઓ ચિંતાતુર બનીને કામ કરતા રહ્યા. નિર્ણાયક લડકા વિના એ કટોકટી પસાર થઈ ગઈ પણ તે યુરોપ જે રોગથી પીડાઈ રહ્યું હતું, તેની ગંભીરતા અને ઉગ્રતાનો ખ્યાલ આપી ગઈ. મિ. ઈડને વિદેશ કચેરીમાંથી રાજીનામું આપી દીધું હતું અને માલ વાયસરોય

લોર્ડ હેલીફ્રિક્સ એમની જગ્યાએ આવ્યા હતા. પરંતુ વડા પ્રધાન મિ. નેવિલ ચેમ્બરલેઈન વિદેશી મામલા ઉપર ચાંપતી નજર રાખી રહ્યા હતા. એમણે તદ્દન વાજબી રીતે જ ઈટલી સામે પગલાં લેવા માટે સત્તા મેળવવાની લીગની નીતિને “મીડ સમર મેડનેસ (ઉનાળાના ઉન્માદ)” તરીકે ઓળખાવી હતી. તેઓ હવે અંતઃકરણપૂર્વક અને ખંતથી યુરોપ, જે સંકટ અને મુશ્કેલીઓમાં આવી પડ્યું હતું તેનું વહેવાર રીતે નિવારણ કરવા માટે મથતા હતા. ચોક્કસ પ્રશ્નોના ચોક્કસ ઉકેલો શોધી કાઢીને તેઓ નવેસરથી શાંતિની ઇમારતને, જરૂર પડે તો એક એક ઈંટ ચણીને પણ બાંધવાના પ્રયાસ કરતા હતા. સુડેટન જર્મનોની ફરિયાદો એ પણ આવે એક ચોક્કસ પ્રશ્ન હતો. નાઝી નેતા અને સુડેટનલેંડ ખાતેના મોવડી કેનરાડ હેન્લીને એ ઉનાળામાં ઇંગ્લેંડની મુલાકાત લીધી અને અગ્રગણ્ય બ્રિટિશ મુત્સદ્દીઓ સમક્ષ પોતાનો કેસ રજૂ કર્યો. મિ. ચેમ્બરલેઈનની વિનંતીથી અને પ્રેમ સરકારની સંમતિથી નિષ્કલંક ખ્યાતિવાળા તેમ જ રાજકીય અને આર્થિક મોરચે સફળ મંત્રણાકાર તરીકેની લાંબી કારકિર્દી ધરાવતા પ્રધાન મંડળના એક માણ સભ્ય એવા લીબરલ પક્ષના એક આગેવાન નેતા લોર્ડ રન્સીમેનનાં પ્રમુખપદે સુડેટન જર્મનોના લવિષ્ય વિષેના આખા સવાલની તપાસ કરવા અને જે શક્ય હોય તો, તેના ઉકેલની લલામણુ કરવાના ઉદ્દેશથી ઝેકોસ્લાવેકીયા ખાતે એક નાનું પ્રતિનિધિમંડળ મોકલવામાં આવ્યું. કોઈ પણ પ્રકારની લશ્કરી ધમકીને તદ્દન બાબુએ રાખતા સુડેટનલેંડના લોકમતનું પરિણામ શું આવશે એ વિષે લોર્ડ રન્સીમેનના પ્રતિનિધિમંડળને કોઈ શંકા નહોતી.

જર્મનીની માંગણીઓનું, ધરમૂળનું પરંતુ એક પ્રકારનું ક્રાંતિકારી શાંતિભર્યું ન્યાયી અને કાયમી સામાધાન કરી નાખવાની તરફેણમાં, ઇંગ્લેંડમાં પ્રબળ અને અસરકારક લોકમત પ્રવર્તતો હતો. આવું સમાધાન સાધવા માટે ગાઢ પ્રયાસ કરનાર લોકોમાં એક મારા જૂના અને નિકટના મિત્ર હતા. જોગાનુજોગ બર્લીનના જે આગળ પડતા એલચીઓ મારા પ્રિય અને માનનીય મિત્રો બન્યા હતા. મેં અગાઉ લોર્ડ દ’એબરનેનને ઉદ્દેશ કર્યો જ છે. ૧૯૦૦ની શરૂઆતથી એમની સાથે મારે સારો પરિચય રહ્યો છે. આ સમયે બ્રિટિશ એલચી સર નેવિલ હેન્ડરસન હતા. ૧૯૧૨માં સેન્ટ પીટર્સબર્ગમાં તેઓ બ્રિટિશ એલચી ખાતામાં જુનિયર અધિકારી હતા તે વખતે અમે પહેલવહેલા મળ્યા હતા અને અમારી વચ્ચે ગાઢ અને કાયમી મૈત્રી બંધાઈ

હતી. પૈરીસમાં થોડાં વર્ષ પછી, મેં અગાઉ જેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તેવા નાનકડા, પૈસાપાત્ર અને જેમાં મોટે ભાગે અમેરિકનો હતા એવા મિલનસાર, સાહિત્યરસિક કલાપ્રેમી, રમતગમતના શોખીન અને સુસંસ્કૃત સમાજના અમે બન્ને સભ્ય બન્યા હતા; અને એ પછી મીસરમાં પણ ફરી અમે પરસ્પર સંપર્કમાં રહ્યા હતા. અમારી પ્રથમ મુલાકાતના પચ્ચીસ વર્ષ પછી, તેઓ એલચી તરીકેની પોતાની કારકિર્દીની ટોચે પહોંચ્યા હતા. તેમણે પોતે પોતાની ખુલ્લા દિલની આત્મકથા (સર નેવીલ હેન્ડરસન રચિત ‘ફિલ્યોર ઓફ એ મીશન’)માં જણાવ્યું છે તેમ, તેમને એક અજોડ અને મહત્વની જવાબદારીભર્યું કામ સોંપવામાં આવ્યું હતું. તેઓ બલીન ગયા તે પછી અમે કેટલીક વાર મળ્યા હતા. એમણે ખાત્રીપૂર્વક મને જણાવ્યું હતું કે, “મેં જાતે કાર્લસબાદ અને મેરીઅનબાદની મુલાકાતમાં જોયું છે કે, ત્યાંની લોકલાગણી બહુ ભારે પ્રમાણમાં જર્મન-તરફી છે; મને ખાત્રી છે કે બરાબર લોકમત લેવામાં આવે તો, ત્યાંની જંગી બહુમતી જર્મની સાથે જોડાણની તરફેણમાં આવશે.”

બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળના કાન પર નાંખવામાં આવતી લગલગ બધી જ સલાહ આ પ્રકારની હતી. કોન્ઝર્વેટિવ-રૂઢિચૂસ્ત પક્ષનો મોટો ભાગ પ્રધાનમંડળને ટેકો આપતો હતો. અખબારોમાં, ‘ટાઇમ્સ’ તરફથી જર્મનીની માંગણીઓના અને ખુદ સુડેટનલેંડના લોકોની માંગણીઓના ન્યાયી અને વાજબી ઉકેલને માટે સૌથી સખળ અને અસરકારક ટેકો મળ્યો. આ મહાન અખબારે એના પોતાના તાજેતરના પ્રસિધ્ધ થએલા ઇતિહાસમાં મ્યુનીચની સમગ્ર કટોકટીમાં પોતે જે ભાગ લજવ્યો હતો તેનો પ્રમાણિકપણે અને સાફ સાફ ઉલ્લેખ કર્યો છે. બ્રિટન અને બીજે સ્થળે વિશાળ પ્રમાણમાં પ્રવર્તતી માન્યતા કરતાં ઊલટી જ રીતે ‘ટાઇમ્સ’ જે વલણ અખત્યાર કર્યું હતું તેની પાછળ સરકારની પ્રેરણા રહેલી નહોતી. એ સમયના તંત્રી, જ્યોર્જ ડાવસન અને તેમના મદદનીશ તથા ત્યાર બાદ તેમની જગ્યા સંભાળનાર રોબીન ગેરિંગ્ટન-વોર્ડ, જેઓ બન્ને અત્યારે મૃત્યુ પામ્યા છે તેઓ-તદન સ્વતંત્ર વિચારણા અને નિર્ણય કરીને એવા અભિપ્રાય પર આવ્યા હતા કે, જર્મની સાથે જરૂર પડે તો જેની અસર વ્યાપક બને એવી છૂટછાટો મૂકીને પણ સમાધાન કરવું એ માત્ર રાજકીય દ્રષ્ટિએ જ જરૂરી નથી, પરંતુ એ ન્યાયી અને વાજબી પગલું પણ છે. તેમને એવી આશા હતી કે, આ પ્રકારનું સામાધાન યુદ્ધને ફાટી નીકળતા અટકાવશે.

હુમણાં હુમણાં મ્યુનીચનો બચાવ કરનારાઓની દલીલમાં વિચિત્ર પલટો આપ્યો છે. અત્યારે એવી દલીલ કરવાની ફેશન થઈ પડી છે (જેમ ૧૯૫૩ના ઉનાળામાં 'ડેઈલી ટેલીગ્રાફ'માં પ્રસિધ્ધ થયેલા પત્રવ્યવહાર પરથી જણાઈ આવે છે તેમ) કે, મ્યુનીચ કરાર નૈતિક દ્રષ્ટિબિંદુથી નહિ પરંતુ લશ્કરી દ્રષ્ટિબિંદુથી જોતાં, વ્યૂહરચનાની નજરે ખિટનની જમીન, દરિયાઈ અને સૌથી વધુ તો હુવાઈ નબળાઈને કારણે, યોગ્ય હતો. આનું ટૂંકમાં "બહુ જ જરૂરી એવો સમય મ્યુનીચે ખરીદ કરી આપ્યો" એ પ્રકારની વિચારસરણી તરીકેનું વર્ણન કરી શકાય. તે પછી જે બનાવો બન્યા તેને અનુરૂપ થઈ પડે એવી રીતે પાછળથી ઉપજાવી કાઢેલી આ વિચારણા છે. તે વખતે તો સરકારના સભ્યો અને સમાધાનના ખીજા હિમાયતીઓને મેં કહેતા સાંભળ્યા હતા, અને મેં પોતે સંનિષ્ઠાપૂર્વક રજુ કર્યું હતું તેમ, મ્યુનીચનો દાવો નૈતિક દ્રષ્ટિબિંદુથી વિચારવાનો હતો અને તે આ રીતનો હતો: એકોસ્લાવેકીઆમાંના જર્મનોને લોકમત દ્વારા પોતાની પસંદગી દર્શાવતા અટકાવીને, તેમને એક શાસન હેઠળ રહેવાની ફરજ પાડવા માટે યુદ્ધે ચડવું, એ શું ખિટન માટે ન્યાયભર્યું છે?

અત્યારે એ બધા પર નજર નાખી જતા મને લાગે છે કે, હિંદુસ્તાનમાં હિંદુ-મુસ્લિમનો પ્રશ્ન જે લગભગ માની ન શકાય એટલે દરબજે જર્મન-એકના પ્રશ્ન જેવો જ હતો, તે પ્રશ્ન સાથેના મારા ગાઠ અંગત સંબંધ અને એ અંગેની મારી સમજને પરિણામે, મારા મનમાં ઊંડે ઊંડે જે સંસ્કારો પડ્યા હશે તેને લીધે, જે પ્રદેશોમાં જર્મનો બહુમતી ધરાવતા હતા તે પ્રદેશોમાં તેમને અલગ પાડવા, એવા વિચારની હું તરફેણુ કરતો થયો હતો. લગભગ દશ વર્ષ બાદ હિંદુસ્તાનમાં જે બનવાનું હતું તેની નાનકડી આવૃત્તિ અહીં સર્નાઈ હતી. પાકિસ્તાન-ભારતના પ્રશ્નમાં જિન્નાહે જે ભૂમિકા ભજવી હતી એવી જ નિર્ણયાત્મક ભૂમિકા એ સમયે કોનરાડ હેન્ડલીને (જે કે ઈતિહાસમાં એમનું નામ એ પછી તદ્દન વિલુપ્ત થઈ ગયું છે.) ભજવી હતી.

મારા જાગૃત મનમાં એ સમયના વિચાર પાછળ રહેલી અજાગૃત માનસની પૂર્વ ભૂમિકા ગમે તે હોય પણ હું કયાં જિલો હતો એ બાબત મને કોઈ શંકા નહોતી. જ્યોકે ડોસનની વિનંતિથી, મેં 'ટાઈમ્સ'ના અગ્રણેષના પાના પર, મિ. ચેમ્બરલેઈન જર્મનીની છેલ્લી મુલાકાત લઈને જે સમાધાન કરીને પાછા

ક્રૂર્યા હતા તેની ભારોભાર પ્રશંસા કરતો લેખ લખ્યો હતો—એ યાદ રહે કે ચેમ્બરલેઇન વિજેતા તરીકે પાછા ક્રૂર્યા હતા અને ઉમળકાભેર એમને વધાવી લેવામાં આવ્યા હતા. એટલે ઇતિહાસ સમક્ષ હું મ્યુનીચ કરારના ચુસ્ત અને મજબૂત ટ્રેક્ટેટ તરીકે જિલો છું અને આટલા વર્ષો બાદ, હવે એ પછીના ખૂનરેણાલયાં અને આપત્તિકારક બનાવો પછી, પણ હું અચકાયા વિના કહું છું કે, ૧૯૩૮માં આપણે યુદ્ધે ન ચડયા એ બદલ હું ઇશ્વરનો આભાર માનું છું. ૧૯૩૮માં એટ ઓટન યુદ્ધે ચડયું હોત તો યુદ્ધ માટે એ સંપૂર્ણ રીતે સજ્જ થઈ શક્યું હોત કે નહિ, એ અત્યંત ચર્ચાર્પદ પ્રશ્નને બાબુએ રાખીએ તોપણ, નીતિની દ્રષ્ટિએ એ નિર્ણયના વાજખીપણા અંગે હંમેશાં શંકા રહી હોત અને એ શંકાને કારણે યુદ્ધના સંચાલન અને તેના પરિણામ વિષે નૈતિક અનિશ્ચિતતા જન્મી હોત. ઇતિહાસની નજરે ઓટન કોઈ સીધા, ગૌરવલયાં અને કેવળ અનિવાર્ય એવા મુદ્દા પર નહિ, પરંતુ હતી તેવી પરિસ્થિતિને જાળવી રાખવા માટે અને એક પ્રાદેશિક પ્રજાની બહુમતીને સમાન લોહી, ભાષા અને સંસ્કારના સંબંધવાળા પોતાના બિરાદરો સાથે જોડાવા માટે લોકમત લેતા અટકાવવાને ખાતર યુદ્ધે ચડયું હતું, એમ દેખાતે.

એ સમયની ઘણીખરી વિગતો ઉપર વિસ્મૃતિના અંધકારનો પડદો સહેલાઈથી પડી ગયો છે. મિ. ચેમ્બરલેઇને સાધેલા મ્યુનીચના સામાધાન અંગેનો એક મહત્વનો, પરંતુ વારંવાર ભૂલી જવામાં આવતો મુદ્દો એવો હતો કે, જેકોસ્લેવેકીઆમાં જે પ્રદેશોમાં બંને પ્રજાઓ મિશ્રિત રીતે રહેતી હોય એવા શંકાલયાં પ્રદેશોમાં લોકમત લેવાવો જોઈએ. એ પછી જખરી ઉચ્ચપાથલોમાં આ મહત્વની જોગવાઈ ભુલાઇ ગઇ અને લોકમત લેવાયો જ નહિ; કદાચ એવી દલીલ કરી શકાય, કે ગમે તેમ પણ એનું પરિણામ પહેલેથી જ નક્કી હતું.

પણ હવે જ હું જાણી શક્યો છું કે કદાચ ૧૯૩૮ની એ પાનખર ઋતુમાં ખીબ ઘણા લોકોની પેઠે હું પણ એની બ્રમણા સેવી રહ્યો હતો કે અમે સાથે જ “અમારા સમયમાં શાંતિ” સ્થાપવાના હતા. આ પરિસ્થિતિ નેવિલ ચેમ્બરલેઇને આણી હતી એટલે એ અમારે મન વીરપુરુષ (Hero) હતા અને થોડો વખત તો એ પહેલાના કે પછીના બહુ જ ઓછા મુત્સદીઓને મજ્યું હશે, એટલું માન એમને મજ્યું.

દુઃખની વાત છે કે એ સમય બહુ ટુંકો નિવડ્યો. પોતાના ઉદ્દેશો સિદ્ધ કરવા માટે હિટલરે ગમે તે રીતો અપનાવી હોય તો પણ, અત્યાર સુધી એના દાવાઓ, સંધિના કરારોમાં અને લીગ ઓફ નેશન્સના અધારણમાં નકકી કરવામાં આવેલા આત્મનિર્ણયના સિદ્ધાંતના આધાર ઉપર રચાએલા હતા. પરંતુ ૧૯૩૯ની વસંત ઋતુમાં પ્રતિષ્ઠાના એ પડદાને એણે ચીરીને ફગાવી દીધો. ઝેકોસ્લોવેકીઆના બાકી રહેલા ભાગમાં એના સૈન્યોએ પ્રવેશ કર્યો અને એ દેશને રીશ (જર્મન રાજ્ય)ના રક્ષિત (પ્રોટેક્ટોરેટ) રાજ્ય તરીકે ઓળખાવામાં આવ્યું. હુકીકતમાં જે દેશને ખાલસા કરીને એને તદ્દન પરાધીન બનાવવામાં આવ્યો હતો, તે દેશ પર શાસન કરવા સાડા નાઝી પહેલાના યુગના એક હયાત રાજપુરૂષ બેરન ફ્રાન્ક ન્યુરેટને પ્રેમ ખાતે રક્ષક (પ્રોટેક્ટર) તરીકે મોકલવામાં આવ્યા.

આથી ઇતિહાસ સમક્ષ જર્મનીના દાવાની આખી નૈતિક ભૂમિકા એક જ ઝાટકે અત્મ ઘર્ષ ઘર્ષ, અને ૧૯૩૭-૧૯૩૮માં જેઓ એક ખીલથી તદ્દન બુદ્ધા વિચારો ધરાવતા હતા તેવા ઘણા લોકોએ ઘટનાથી એક સમાન નિર્ધાર દ્વારા એકત્ર ઘર્ષ ગયા. હવે કોઈ શંકા રહી નહોતી; કોઈ પ્રશ્નો રહ્યા નહોતા. દરેકને, -એક વર્ષ પહેલા જેઓ મ્યુનીચ કરારના સૌથી મજબુત હિમાયતી હતા તેમને પણ - સ્પષ્ટ રીતે દેખાતું હતું કે, ૧૯૩૯નું હિટલરનું યુદ્ધ એ ઇરાદાપૂર્વકના આક્રમણનું કાર્ય હતું. પરંતુ એ કંઈ ફક્ત હિટલરનું જ યુદ્ધ નહોતું. ભયંકર હુકીકત તો એ છે કે, જર્મન પ્રબળનું એ યુદ્ધ હતું. આ વખતે જે દોષારોપણ કરવામાં આવ્યું હતું તે સાચું છે. એક હબર વર્ષ સુધી ટકી રહે એવી પોતાની “નવી વ્યવસ્થા” સ્થાપવા માટેના, અથવા તો વેગનરનાં સંગીતની અંતિમ પરાકાષ્ટામાં આવે છે તેમ પોતાની સાથેસાથ આખી યુરોપીયન સંસ્કૃતિના પુરચ્છે ફુરચ્છા ઉડાવી નાખવા માટેના હિટલરના પ્રયાસમાં એને જર્મન પ્રબળની જંગી બહુમતીનો ટેકો હતો.

હિટલરનું ખૂન કરવાના પ્રયાસો થયા હતા એ સાચું છે. પરંતુ ખાલી અસ્પષ્ટ વાતોથી આગળને તબક્કે પહોંચ્યો હોય એવો તો એક જ પ્રયાસ હતો. એ હતો ૧૯૪૪ના વીસમી જુલાઈના બળવો. સૈન્યના ઉચ્ચ અધિકારીઓએ યેજેલું આ કાવતરું લગભગ સફળ થવા સુધી પહોંચી ગયું હતું. આ પ્રયાસ પણ -એમાં સંડોવાએલા માણસોની સાચી દેશભક્તિ અને

સિતમ હેઠળ પણ, એમણે જાળવી રાખેલા ગૌરવ અને હિંમત છતાં પણ—જ્યાં સુધી નાઝીઓની હાર ચોકકસ નહોતી બની ત્યાં સુધી કરવામાં નહોતો આવ્યો. ૧૯૩૯ કે ૧૯૪૦માં અને ૧૯૪૧માં જ્યારે ધરી રાજ્યો જગતમાં રૂવાબલેર ધૂમી વળ્યા હતા ત્યારે એક પણ સેનાપતિએ આંગળી સરખી ઊભી કરી નહોતી. એમના પરિવર્તન માટે સંપૂર્ણ પરાજય ઝડપીતો દેખાય એ જરૂરી હતું. જો એમનામાં જવાબદારીનું સાચું અને સતત ભાન રહ્યું હોત તો એમણે ૧૯૪૪-૧૯૪૫માં યુદ્ધનું પરિણામ આવતું અટકાવવા માટે નહિ, પણ ૧૯૩૯માં યુદ્ધને ફાટી નીકળતું અટકાવવા માટે જ યોજના ઘડી હોત.

કોઈક કદાચ કહેશે: “૧૯૩૯માં મુઝીલર સૈનિકોએ બળવો કર્યો હોત તો તેથી કંઈ ન વળત; જર્મન પ્રબલ તો તેમ છતાં પણ યુદ્ધે ચડી હોત.”

જો એમ જ હોય—બધી માંગણીઓને સંતોષવાનું વચન મળવા છતાં જર્મન પ્રબલ્યે ઈરાદાપૂર્વક શાંતિને બદલે યુદ્ધ અને સમૃદ્ધિમાં ભાગીદારીને બદલે આક્રમણશીલ વિજયને પસંદ કર્યો હોય—તો તેથી તો જર્મની સંપૂર્ણ રીતે ગુનેહગાર ઠરે છે. એની સામે બદલામાં લેવામાં આવેલું એકેએક પગલું—પૂર્વ સાથેનો એનો કાપી નાખવામાં આવેલો સંબંધ, એણે ગુમાવી દીધેલા પ્રદેશો, એના શહેરોનો વિનાશ—એ બધું તદ્દન વાજબી ઠરે છે.

આ દલીલને હજી જરા આગળ લંબાવી શકાય: “ડાન્ઝીગનું શું? એ પણ જર્મન શહેર હતું—ત્યાં કેમ લોકમતનો સિદ્ધાંત લાગુ પાડવામાં ન આવ્યો?”

એનો જવાબ એ છે કે જર્મનીને ડાન્ઝીગના સવાલમાં અથવા પોલેંડમાંના તેના કોઈ દાવા અંગે પ્રમાણિક લોકમત બોધતો નહોતો. એણે એવી માંગણી પણ કરી નહોતી. હિટલરના વિદેશમંત્રી રિબેન્ટ્રોપે આ દાવાઓ વિષે સત્તાવાર નિવેદન કર્યું ત્યારે એ શી રીતે કર્યું હતું? સામાન્ય રીતે જેવી રીતે વાટાઘાટોની શરૂઆત થાય છે તેવા કોઈ પણ સિવાજ પ્રમાણેના પગલાં લીધા વિના એણે મારા મિત્ર સર નેવીલ ચેમ્બરસનને એક એક કરુણ અને એટલી જ નિરર્થક ઘટનાના સાક્ષી થવા બોલાવ્યા. તેણે ખ્રિષ્ટિય એલચી આગળ ઝડપથી, કઠોર રીતે અને કોઈ ગુનેહગાર પોતાની નિર્દોષતા પુરવાર કરવા માટે પ્રયત્ન કરતો હોય એવી આવેશભરી લાગણીથી, છતાં બેદરકાર રીતે, જર્મન ભાષામાં આખરી ચેતવણી—અલ્ટિમેટમનો પત્ર

વાંચી સંભળાવ્યો. હેન્ડરસનને એ કાગળ વાંચવા માટે આપ્યા વિના જ એકાએક મોઢું ફેરવી એ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. એટલે હેન્ડરસને, ગુનેહગારના બચાવનામા તરીકે તેનો અર્થ કર્યો. ૧૯૩૯ના જર્મનીની મનોદશા ગુનાહિત, મુર્ખતાભરી અને ભુગારીના મિથ્યાભિમાન જેવી હતી. અત્યારે એમ કહેવું કે એ યુદ્ધ હીટલરનું હતું, નાઝીઓનું હતું, સેનાપતિઓનું હતું, સુક્રીભર માણસોનું હતું, એ સાચી વાતને ઉડાવવા જેવું છે. જર્મન પ્રબળનું એ યુદ્ધ હતું, અને એ માટે પ્રબળની વિશાળ બહુમતીને, ખાસ કરીને એના રાજકર્તા વર્ગને જવાબદાર ગણવા ભેધએ.

આમાંથી કોઈ બોધ તારવી શકાય એમ છે? આનો કોઈ ખુલાસો છે? જર્મનો વિષે મારો અભિપ્રાય આવો ઘડાયો છે, કે એમના તમામ મહા ગુણો એમની તાકાત, પરિશ્રમભર્યું કામ કરવા માટેની એમની શક્તિ, એમની શિસ્ત, એમની બુદ્ધિ, અને શિક્ષણ માટેની એમની ધગશ—એ બધું છતાં એમના ચારિત્ર્યમાં રહેલું એક એવું કલ્પનાપ્રધાન અને આત્મનાશની પ્રેરણા કરનારું તત્ત્વ એમને પીડી રહ્યું છે કે માત્ર સફળતાથી એમને કદી પણ સંતોષ થતો નથી. ખીબ રાષ્ટ્રો વેખરને ભૂલી ગયા હતા, કદાચ એટલા જ કારણસર ખીબું વિશ્વયુદ્ધ લડાયું હતું.

૧૮૭૦ પછી ખીસ્માર્કે વારંવાર કહ્યું હતું, “અમને સંતોષ થયો છે.” ૧૯૩૮ પછી તો અચિત જર્મન નેતાઓ અને પ્રબળએ, આ જ વાત વાસ્તવિક શબ્દોમાં કહેવી ભેઠતી હતી. આ જ પ્રકારના વિચારથી પ્રેરાઈને નેવીલ ચેમ્બરલેઈન માનતા હતા કે અમારા સમયમાં તેઓ શાંતિ સ્થાપી શક્યા હતા. પરંતુ એને બહલે એક વર્ષ કરતાં યે ઓછા સમય પછી ગંભીર અને દુઃખભર્યા અવાજે એ કહેતા હતા: “આપણે અનિષ્ટ વસ્તુઓની સામે લડીએ છીએ” શા માટે? એ શું વેગનેરીઅન ઠબનું મૃત્યુને વાંછનારું લક્ષણ નહોતું, જેણે એક સુધરેલી ગણાતી પ્રબળને સૌથી ઉઘાડા આક્રમક યુદ્ધમાં ધકેલી દીધી? કંઈ નહિ તો હવે તો મિત્રરાજ્યના કોઈ પણ પક્ષકારને, આ યુદ્ધ લડવામાં, આપણે વાજખી હતા એ અંગે અંતઃકરણને જરાયે આઘાત નહિ પહોંચે, એ વિષે એક પણ શંકા નહિ ભેઠે. આ ન્યાયનું યુદ્ધ હતું.

મને એ વિચારથી આનંદ થાય છે કે જીનીવા ખાતે વર્ષો સુધી મેં કામ કર્યું તે વણ્ણપ્રીછયું ન રહ્યું. ૧૯૩૭માં લીગ ઓફ નેશન્સના પ્રમુખ

તરીકે સર્વાનુમતે મને ચૂટવામાં આવ્યો. એ વર્ષની બેઠક પૂરી થયા પછી અને ૧૯૩૮ની બેઠકની શરુઆત થઇ એ પહેલાંના વધુ એક વર્ષના સમય માટે પ્રમુખપદે ચાલુ રહેવાનું મને કહેવામાં આવ્યું. આ એક વિરલ માન હતું; અને જવાબદારી પણ; કારણ કે જરૂર પડે તો ખાસ બેઠક બેસાવવાની અને એનું પ્રમુખપદ લેવાની મારી ફરજ હતી.

આ આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રમાંની મારી કામગીરી, અને લીગના પ્રમુખ તરીકે હું ચૂંટાયો એ વર્ષ દરમ્યાન એ જે પરાકાષ્ટાએ પહોંચી તેથી મારાં પ્રિય માતાને ખાસ આનંદ થયો. પહેલીવાર હું જીનીવા ગયો ત્યારે એમની વય એંસી વર્ષથી વધારે હતી, અને અખૂટ રસથી એ મારાં કાર્યનું અવલોકન કરતાં હતાં. દર વર્ષે જ્યારે હું હિંદુસ્તાન જતો ત્યારે અમે આ બાબત વિષે ખુલ્લાં દિલે અને પૂરેપૂરી વાતચીત કરતાં, જેમ અમે, મારાં આખાં જીવન દરમ્યાન, અમારા રસના વિષયો, અમારા આનંદો અને અમારાં દુઃખોમાં સમાન ભાગ લેતાં હતાં. ઘણાં લાંબા સમય પર્યંત એમની તંદુરસ્તી, એમની તમામ શક્તિઓ જળવાઈ રહી હતી, જીવન અને એનાં બધાં કાર્યો, ભલે જાહેર તેમ જ રાજકીય હોય કે કૌટુંબિક તેમ જ ઘરગથ્થુ હોય, એ બધાં માટેનો એમનો તીવ્ર ઉત્સાહ જળવાઈ રહ્યો હતો. એસેમ્બલીની ૧૯૩૭ની બેઠક પુરી થઈ ત્યારે હું દક્ષિણ ફ્રાંસમાં મારે ઘેર પાછો ફર્યો તે વેળા મારાં માતાની તબીયત-એ વખતે એમની ઉંમર અઠ્યાસી વર્ષની હતી-ગંભીર ચિંતા પેદા કરે એવી હતી એમ માનવાને કોઈ કારણ નહોતું. અને ખરેખર એવું કોઈ કારણ નહોતું જ કેમકે તેઓ હુમ્મશનું શાંત અને સુખી જીવન ગાળી રહ્યા હતાં.

એમણે મારા બન્ને પુત્રો અલી અને સદ્ગૃહીનને જોયા હતા. એ જ્યારે સુરેષ આઘ્યાં ત્યારે, અને સદ્ગૃહીન તેમ જ એની માતાએ એક ઉનાળો એમની સાથે લેબેનેન ખાતે ગાળ્યો ત્યારે, નાનો બાળક સદ્ગૃહીન એમને માટે ખાસ આનંદ અને પ્રસન્નતારૂપ બન્યો હતો. બાળવયમાં અવસાન પામેલા મારા મોટા ભાઈનું જે નામ હતું તે જ નામ એનું પણ હતું, અને તેથી મારાં માતાનાં દિલમાં ખાસ આનંદ થયો હતો. તેમણે પોતાના પ્રપૌત્રો, અલીના બે દિકરાઓ કરીમ અને અમીનને જોયા નહોતાં પણ એમનાં વિષેની

બધી બાબતોથી તેઓ વાકેફ હતા. બન્નેનાં નામ તેમણે જ પાડ્યાં હતાં. નાના દીકરાનું નામ મારાં માતાના ભાઈનાં નામ પરથી પાડવામાં આવ્યું હતું. જેમનું અવસાન જીવાન વયે ૧૮૮૦ પછીના દશકામાં થયું હતું. મેં આગળ જણાવ્યું છે તેમ મારી પહેલી જ્યંતિ વખતે તેઓ હાજર રહ્યાં હતાં અને શહેનશાહ પાંચમા જ્યોર્જનાં અવસાનના સમાચારથી અમારા સમારંભના કાર્યક્રમો રદ કરવામાં આવ્યા તે પહેલાં શહેનશાહના વતી લોર્ડ વિગ્રામે તારથી પાઠવેલા અલિનંદનના સંદેશાથી એમને ખાસ આનંદ થયો હતો. ઉત્સાહી, પ્રેમાળ, ધર્મનિષ્ઠ, દરેક નવીન ઘટના અને નવીન રસના વિષય પ્રત્યે કુતૂહલવૃત્તિવાળાં એવા મારાં માતા જીવનનાં એમનાં અંતિમ વર્ષોમાં એમના પરિચયમાં આવનાર તમામ લોકોમાં આનંદ અને કલ્યાણની ભાવનાના તેજ રેલાવનાર વ્યક્તિરૂપ બન્યાં હતાં.

૧૯૩૭ના વર્ષના અંતનો સમય હતો, અને હિંદુસ્તાનમાંથી મારા પર તાર આવ્યો કે એમની તખીયત ગંભીર થઈ ગઈ છે. એમાં એમને જોવા માટે તાકીદે આવી પહોંચવાનું જણાવવામાં આવ્યું હતું. એ સમયના ઝડપીમાં ઝડપી વિમાનમાં હિંદુસ્તાન જવા હું તરત જ ઊપડ્યો. મુંબઈ પહોંચતા મને સાડા ત્રણ દિવસ થયા.

“ટર્કીશ બાથ” લેવાની મારા માતાએ પોતાની આદત જીવન પર્યંત જાળવી રાખી હતી. હિંદુસ્તાનમાં અમારાં દરેક ઘરમાં તમામ સાધનો વાળા ટર્કીશ બાથની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી, જેમાં યોગ્ય પ્રમાણની ગરમી-વાળા લેજ વિનાનાં હુમામખાનાઓ, પાણીની અવરજવરની ખરાબર જોગવાઈ, અને એ બધાને અંતે, ગરમ પાણીનો હોજ અને એક ઘણા ઠંડા પાણીનો નાનકડો હોજ: આ બધી ગોઠવણ કરવામાં આવી હતી. અઠવાડિયામાં એક વાર મારાં માતા નિયમિત રીતે તુર્ક અને ઈરાની પ્રણાલિકાઓ મુજબની મસાજ વગેરેની તમામ પદ્ધતિ પ્રમાણે સ્નાન કરતાં; નખની સફાઈ કરનાર તેમ જ પગના નિષ્ણાંત પણ એમની પાસે હતા, અને પૂર્વના રિવાજ પ્રમાણે તેઓ વાળમાં હીના લગાવતા. નવેંખરના એક દિવસે સ્નાનગૃહમાંથી બહાર આવતા તેઓ ખેહોશ થઈ ગયા; તેમને પાછી શુધ્ધિ આવી ખરી, પણ તે પછીથી એમની માનસિક શક્તિઓ નિર્બળ બની ગઈ અને કોઈ કોઈ વખતે શુધ્ધિ અને દ્રષ્ટિ ખરાબર હોય એવા ટુકડા ગાળાઓ બાદ કરતાં એમની સ્મરણશક્તિ જતી રહી.

તેઓ મલબાર હીલ પરના અમારાં મકાન પર રહેતાં હતાં. તેમના ડોક્ટરે-પ્રસંગવસાત મારા દાદાની સાથે ઈરાનથી આવેલા એક મૂળ અનુયાયીના વંશ જ જેઓ ઇન્ડીયન મેડિકલ સર્વિસ (આઈ. એમ. એસ.)ના સભ્ય બન્યા હતા તેમણે-મને ચેતવી દીધો હતો, કે એમનામાં ધણો ફેરફાર થઈ ગયેલો બેવા માટે તમારે તૈયાર રહેવું પડશે. મને એ બેઠને નવાઈ લાગી કે એમનું શારીરિક આરોગ્ય બહુ જ સાફ હતું પરંતુ એમની માનસિક શક્તિઓ-મેં ઉપર કહેલા શુધ્ધિના ટૂંકા ગાળાઓ બાદ કરતાં- લગભગ તદ્દન ખલાસ થઈ ગઈ હતી. હું મારો મોટા ભાગનો વખત એમની સાથે ગાળતો; અને જ્યારે કોઈક કોઈક વાર તેઓ મને પૂરેપૂરો ઝોળખી શકતાં અને મારી સાથે વાત કરતાં ત્યારે મને ભારે આનંદ થતો.

એમના સમગ્ર દીર્ઘ જીવન દરમ્યાન મારાં માતાનાં મનમાં એક સાદી અને અંતઃકરણપૂર્વકની ઇચ્છા રહી હતી: કે જ્યારે વખત આવે, ત્યારે મુસ્લિમ ધરતી પર પોતાનું અવસાન થાય અને ત્યાં પોતાને દફન કરવામાં આવે. મુસ્લિમ ધરતી એમ કહેવાનો એમનો અર્થ એ હતો કે એક મુકત, સ્વતંત્ર અને સ્વાર્વભૌમ મુસ્લિમ સરકાર રાજ્ય કરતી હોય એવી ભૂમિ. આની સાથે એક ખીજી વાંચ્છના વણાયેલી હતી: કે મૃત્યુ પછી એમને મારા પિતાની ખાલુમાં જ દફનાવવામાં આવે. મારા પિતા પ્રત્યે એમને ગાઢ અને ઊંડો પ્રેમ હતો અને પચાસ વર્ષ કરતાંય વધુ સમય પહેલાં એમનું અવસાન થયું તે બંધીથી એમના માટેનો તેમનો શોક મહારાણી વિક્ટોરીયાએ પોતાના પ્રિય પતિ પ્રિન્સ આલબર્ટ માટે જેવો શોક પાડ્યો હતો એવો જ ઊંડો, એવો જ કાયમી અને એવો જ હૃદયસ્પર્શી રહ્યો હતો.

એટલે બનતી ઝડપથી મેં મારા માતાને ઈરાક લઈ જવા સાફ તૈયારી કરી. ત્યાં સ્વતંત્ર મુસ્લિમ સરકાર રાજ્ય કરતી હતી અને ત્યાં કરબલા નજીક નજફમાં મારા પિતાને દફન કરવામાં આવ્યા હતા. આ સ્થળે તેમને લઈ જવામાં દેખીતીરીતે જ ભારે મુશ્કેલીઓ અને ગૂંચવણો હતી. તખીખી સલાહ હુવાઈ પ્રવાસનો વિરોધ કરતી હતી. બે કે હું તો હુમેશાં એમ જ માનતો આવ્યો છું કે, બગદાદ સુધીની બે દિવસની મુસાફરીમાં જુદી જુદી જગ્યાએ રોકાવું પડત તે છતાં, મારાં માતા દરિયાઈ મુસાફરી કરતાં હુવાઈ મુસાફરી વધારે સારી રીતે સહન કરી શક્યાં હોત. પરંતુ આમ છતાં, તેઓ ખોટમાં ખસરા

ગયા અને ત્યાંથી ટ્રેન મારફત બગદાદ પહોંચ્યાં. એ દરમિયાન હું કેરો ગયો હતો, અને ત્યાંથી વિમાન મારફત બગદાદ ગયો. ત્યાં મારાં માતા કાઝમીનની પવિત્ર જગ્યા નજીક મારા એક પિત્રાઈ ભાઈ આગા મુસ્તફા ખાનને ત્યાં ઊતર્યાં હતાં.

હું એમના ખીછાના પાસે પહોંચ્યો. તે પછી થોડીક મીનીટોમાં એમણે આંખો ઉઘાડી, અને મને ઓળખ્યો. પછી પથગંબરસાહેબનાં ઉદાહરણને અનુસરવા તેમજ જીવનશૃષ્ટિમાંથી શાંત અને સલામત સફર કરી જવા મથતા તમામ સાચા મુસ્લિમો યાચતા હોય છે તે રીતે, તેઓ શાંતિને, સુખાનંદને તથા સર્વકોઈ ઝંખી રહ્યા હોય છે તે અંતિમ “પરમસંગાથ (Companionship on High)” ને પામ્યાં. ઈસમાઈલી રિવાજ મુજબ હું એમના જનાઝા સાથે એમની આખરી આરામગાહ સુધી ગયો નહિ, પણ કેટલાક પિત્રાઈ ભાઈઓ અને ભત્રિજાઓએ લાગણીભર્યાં હૃદયે તેમને મારા પિતાની નજીક દફન કર્યાં, અને તેઓ લાંબા વખતથી ઉત્કંઠાપૂર્વક ઝંખના કર્યાં કરતાં હતાં એમ, બન્નેનું આખસી મિલન થયું.

વિભાગ શીટો
સકે

જાલજુલ

This page left blank intentionally

ખી જીવં વિશ્વ યુદ્ધ

ખીજીવં વિશ્વયુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું તેનો અર્થ મારે માટે જીવનભર સેવેલી આશાઓના ચૂરેચૂરા થઇ જવા જેવો હતો. જીનીવા ખાતે મેં ખુલ્લો મૂકેલો લીગ ઓફ નેશન્સનો વિશાળ મહાલય નિર્જન અને સૂનો પડ્યો હતો. એની નિર્જનતા અને એની નિરવતા ઉત્કટરીતે સૂચક હતાં. આમ છતાં, બ્યારે ૧૯૩૯ના ઉનાળા પછી અને પાનખરની શરૂઆતમાં હિટલરના સૈન્યો પોલેંડ પર ફરી વળ્યાં, અને ખ્રિટન અને ફ્રાંસ, એક જ પેઢીના ગાળામાં ખીજી વાર, વિજયભૂખ્યા અને આક્રમક જર્મની સામે ઉતર્યા ત્યારે હું પોતે તો સ્વિટ્ઝરલેંડમાં જ હતો.

જે કે યુદ્ધના પાછલા કાળમાં, જે વેળા સ્વિટ્ઝરલેંડમાં મારો આજીવન વસવાટ હતો ત્યારે, સ્વીઝ સરકારને એ સમયના મુશ્કેલ અને નાજીક સંજોગોને કારણે—મને કોઈ પણ પ્રકારની રાજકીય પ્રવૃત્તિથી દૂર રહેવાનું જણાવવાની ફરજ પડી હતી. પરંતુ ૧૯૩૯ના સપ્ટેમ્બરમાં એ પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવ્યો નહોતો. એટલે હું ફરેક સ્થળના મારા અનુયાયીઓને તેમનાથી બને શકે તેટલી સહાય અને ટેકો ખ્રિટનને અને ખ્રિટનના ઉદ્દેશોને આપવા સારૂ, નિવેદનો કરીને આદેશ આપી શક્યો હતો. પરંતુ મારા પોતાના માટે પહેલાં વિશ્વયુદ્ધમાં મેં જેવી રાજકીય કે રાજનીતિવિષયક પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરી હતી તેવી પ્રવૃત્તિઓ આ વેળા હાથ ધરવા માટે કોઈ પ્રસંગ નહોતો. ઓટોમન સામ્રાજ્ય જેવી કોઈ મોટી સુસ્થિત સત્તા આમાં સંડોવાયેલી નહોતી. કોઈ ખલીફ હતો નહિ; જેહાદની કોઈ બહેરાત થઈ

નહોતી. મારી ફરજો અને જવાબદારીઓ ખીલ કોઈ પણ સામાન્ય શહેરી કરતાં નહોતી વધારે કે નહોતી ઓછી.

એ સમયે મારી પાસે તાલીમ હેઠળ અને તબેલામાં સંખ્યાબંધ ઘોડાઓ હતા. યુદ્ધમાં પડેલા દેશોમાં, યુદ્ધકાળ દરમિયાન અને તે પછી પણ લાંબા વખત સુધી રેસીંગ દેખીતી રીતે બંધ થઈ ગયું હતું. પરંતુ ૧૯૩૬માં ઈટલી યુદ્ધમાં પડ્યું નહોતું. મને થયું કે કદાચ હું એવો સોદો પાર પાડી શકીશ જે ઈટાલીઅન સરકારને સહાયરૂપ નીવડે, અને—હું આશા રાખતો હતો તેમ જો મને નફા થાય તો—મને મોટા પ્રમાણમાં રકમ મળી રહે, અને તે બ્રિટિશ યુદ્ધ લોનોમાં હું રોકી શકું. મારી પત્ની સાથે હું ફ્લોરેન્સ ગયો અને ઈટાલીઅન સરકારને મારા બધા ઘોડા વેચવાની ઓફર કરી. મને જણાયું કે પ્રતિષ્ઠિત લોકોનો, ખાસ કરીને ઈટલીને યુદ્ધથી દૂર રાખવા માંગતા લોકોનો, મારી ઓફરને સારા પ્રમાણમાં ટેકો હતો; ત્યાર પછી તો મને જાણવા મળ્યું છે કે, સિઆનો પોતે પણ એની તરફેણમાં હતો. પરંતુ, ઊંચામાં ઊંચા સ્થાનેથી, અને સોદો પૂરો થવાની અણીપર હતો ત્યારે, ખુદ મુસોલિની તરફથી એ સોદા માટે મનાઈ કરવામાં આવી હતી.

મને આથી મુસોલિનીના ધરાદાઓનું સ્પષ્ટ સૂચન મળી ગયું, કારણ કે એ માટે મોટી રકમની માંગણી કરવા ઉપરાંત, મેં જે શરતો મૂકી હતી, કે નાણું તરત ચૂકાવી દેવાનું છે, પણ ઘોડાઓ યુદ્ધ પૂરું ન થાય ત્યાં સુધી ઈટલીમાં પહોંચાડવામાં નહિ આવે.

ઈટાલીઅન સરકાર સાથે આ મુજબની વાટાઘાટ કરતાં પહેલાં મેં મારા જાતવંત ઘોડા અને ઘોડીઓની ઓફર બ્રિટિશ નેશનલ સ્ટડ-રાષ્ટ્રીય અશ્વઉછેર શાળા—ને કરી હતી. મારે અહિં એ કદાચ જણાવવું જોઈએ કે એ દિવસોમાં મારા પુત્ર અલીનો મારી ઘોડારની માલિકીમાં કોઈ ભાગ નહોતો, એટલે હું ખીલ કોઈને પણ પૂછ્યા વિના મારી મરજીમાં આવે તેમ કરવા સ્વતંત્ર હતો. પણ મારી આ ઓફરની શરતો, એ ઈટાલીઅન સરકાર આગળ મેં પાછળથી રજૂ કરેલી શરતો કરતાં, તદ્દન જૂદી હતી. કારણ કે અહેરામ, મહમુદ, અને મારી પાસે જે ઘોડા હતા તે બધા માટે મેં એમની ખરેખરી કિંમતના દશમા ભાગ—જેટલીએ રકમ માંગી નહોતી, અને ઈટાલીઅન સરકાર તરફથી મને જે રકમ લાંગલગ મળી જવાની અણીપર હતી, તેના પાંચમાં

HER ROYAL HIGHNESS BEGUM AGA KHAN.

હર રોયલ હાઈનેસ બેગમ આગાખાન સાહેબા.

This page left blank intentionally

ભાગથીયે એ રકમ ઓછી હતી. છતાં સરકારનાં ખેતીવાડીખાતાએ એ ઓફરનો અસ્વીકાર કર્યો. શા માટે એ તો એ જ બાણે. હું માનું છું કે આ ઓફર અબ્બેડ હતી, અને તે શાંતિ તેમ જ યુદ્ધકાળના ધ્રિટનના એક અતિ મહત્વના ઉદ્યોગને -ખેતીવાડીને- માટે અત્યંત લાભકારક પણ થઈ હોત. આજ દિન સુધી મને આ નિર્ણયની સમજ પડી નથી. એમણે તો ધરમની ગાયના દાંત ગણવાની પણ તસ્દી લીધી નહિ.

૧૯૩૯-૧૯૪૦ના શિયાળામાં હું હિંદુસ્તાન ગયો, જ્યાં મેં સ્થળો જોવામાં તથા દિલ્હી જઈને વાયસરોય લોર્ડ લીનલીથગો સાથે રહેવામાં થોડા મહિના ગાળ્યા. મેં તેમને ઇટલી સરકાર સાથેની મારી વાટાઘાટો નિષ્ક્રમ નીવડયાનો અહેવાલ કહી સંભળાવ્યો. એપ્રિલ મહિનામાં હું મારા પત્ની અને મારા નાનાપુત્ર સાથે દક્ષિણ ક્રાન્સમાં, વર્ષોના મારા રિવાજ મુજબ, એન્ડીએસ ખાતેના મારા નિવાસસ્થાને રહેવા ગયો. ૧૯૪૦ના મે અને જૂન મહિનાના ઉલ્કાપાત ભર્યા બનાવે, ખીજ ઘણા લોકોની પેઠે, મારે માટે પણ, તદ્દન અણધાર્યાં હતા. જુનીવા ખાતેના મારા વરસોના વસવાટ દરમિયાન હું અનેક ફ્રેન્ચ મુત્સદીઓના પરિચયમાં આવ્યો હતો, અને તેમને ફ્રેન્ચ સૈન્યની શક્તિમાં હુંમેશ એટલો બધો દ્રઢ અને જીંડો વિશ્વાસ હતો કે જ્યારે રહાઈનથી તે ઇંગ્લિશ ચેનલ સુધીના લગલગ સમસ્ત મોરચા પરનો ફ્રેન્ચ સામનો પડી ભાંગ્યો, અને નાઝીઓના યાંત્રિક દળો ક્રાન્સના દક્ષિણ અને પશ્ચિમ ભાગ ઉપર ફરી વળ્યાં ત્યારે, મને માની ન શકાય એવા, આઘાત અને આશ્ચર્ય થયાં. ઇટલીએ મિત્રરાજ્યો સામે યુદ્ધ બહાર કર્યું અને ફ્રેન્ચ સરકારે પેરિસને ખુલ્લા શહેર તરીકે બહાર કરી એને છોડી દઈને બોર્ડો (Bordeaux) ખાતે આશરો લીધો ત્યારે, મને જણાયું કે, અમારા પર તદ્દન હારી ગએલા દેશમાં ફસાઈ પડવાનું જોખમ સામે આવ્યું હતું. ફ્રાંસનું પતન થયું, તે પહેલાના બાકી રહી ગએલા લગલગ છેલ્લા દ્વાર મારફત, મેં મારા પત્ની અને પુત્ર સાથે જેટલી બને તેટલી ઝડપે સ્વિટ્ઝરલેંડનો માર્ગ લીધો. મારા મોટા પુત્ર અલી, 'બ્રિટિશ યુમેનરી રેન્જિમેન્ટમાં' અધિકારી પદ પર હતા અને સ-તાવાર મંજૂરીથી તેઓ ફ્રેન્ચ સાથે જોડાયા હતા. અને એ સમયે ફ્રેન્ચ સૈન્યો સાથે તેઓ સીરિયામાં હતા. મારી પુત્રવધૂ પોતાના નાના બાળકો સાથે ફેરોમાં હતી.

તટસ્થ સ્વિટઝરલેંડ આશ્રયસ્થાન હતું, પણ કેટલાક વર્ષ સુધી એ અડુલું અને એકલવાયું આશ્રયસ્થાન બની રહ્યું. રાજકીય પ્રવૃત્તિ માટે મને મનાઈ કરવામાં આવી હતી; બહારના જગત સાથેના મારા મોટા ભાગના સંપર્કો તૂટી ગયા હતા; અને આ વર્ષોમાં મારી ગંભીર બિમારીઓની પરંપરાની શરૂઆત થઈ. અમારે સૌને માટે, ઘણા મુશ્કેલ અને કટોકટીભર્યા એવા આ સંભોગોમાં, જીનીવાના બ્રિટિશ કોન્સલ જનરલ મિ. હેનરી લીવીંગ્સ્ટને અને ઝ્યુરીચ ખાતેના તેમના સાથીદારે, મારા તરફ ભારે મમતા દર્શાવી, મને સહાય કરી.

મારી બિમારીના મૂળ કેટલાક વર્ષો પહેલાં નાંખાયા હતા. લગભગ ૧૯૩૫થી મને અંદરખાનેથી કોઈક વિક્રિયાઓની પિડા થઈ રહી હોય એમ વર્તાતું હતું, પરંતુ મેં જે જુદા જુદા ડોક્ટરોની સલાહ લીધી એમને એમાં ખાસ કંઈ ગંભીર ન લાગ્યું. ૧૯૪૦માં મેં સ્વિટઝરલેંડમાં કેટલાક નામાંકિત સર્જનોની સલાહ લીધી, મારી ઉપરા ઉપરી તપાસ કરવામાં આવી અને ડોક્ટરોનો અભિપ્રાય વધુ ને વધુ ગંભીર બનતો ગયો. આ તકલીફનું કારણ એક ગાંઠ હતી અને એ જોખમી નીવડે એવો સંભવ બતાવવામાં આવ્યો હતો. છતાંએ ગાંઠ એવી જગ્યાએ હતી કે એનું ઓપરેશન કરવું તે એમને જોખમભર્યું લાગતું હતું. રક્તસ્ત્રાવ એ લગભગ રોજનો અનુભવ થઈ પડ્યો હતો; મારી શક્તિ ઘટતી ગઈ અને પરિણામે હું ખૂબ બેચેન બની ગયો. છેક યુદ્ધ પૂરું થયા પછી જ્યારે હું પેરિસ જઈ શક્યો ત્યારે મહાન ફ્રેંચ સર્જન પ્રો. ક્રાંકોઈ દ' ગોડાડ દ'એલેઈને મારું ઓપરેશન કરીને, એ ગાંઠ કાઢી નાખી અને ત્યારે એમને જણાયું કે ગાંઠ જોખમકારક નહોતી. પરંતુ આથી મારી બધી પિડા પતી ન ગઈ; એ પછી માંદગીએ મારા પર કરેલા વારંવારના હુમલા વિષે હું આગળ ઉપર કંઈક કહીશ.

આ દરમિયાન સ્વિટઝરલેંડ ખાતેના મારા ફરજિયાત વસવાટ દરમિયાન મારા અંગત જીવનમાં એક ભારે મહત્વનો ફેરફાર થયો. આ પહેલાં મેં લગ્ન વિષેનાં ખ્રિસ્તી અતે મુસ્લિમ મંતવ્યોના તફાવતોને અને તેમાંથી જીલી થતી ગેરસમજનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. લગ્નને ધાર્મિક બંધન ગણવાની ભાવનાવાળી ખ્રિસ્તી પ્રણાલિકા મુજબ જેઓ ઉછર્યા છે તેમને જેમ લગ્નને વહેવાર અને કરારની વાત ગણાવનાર ઇસ્લામી વિચાર સમજવો મુશ્કેલ લાગે

છે, એ જ પ્રમાણે મુસ્લિમોને પણ લગ્ન વિધેના પશ્ચિમના કાયદાઓ સમજવા એટલા જ મુશ્કેલ લાગે છે. એ કાયદાઓ દુઃખી લગ્નો નિલાવી રાખવાની ફરજ પાડે છે, અને જે સહુજીવન અસહ્ય બની ગયું હોય તેનો અંત લાવવા માટે તેમ જ પતિપત્નીને નવેસરથી જીવન શરૂ કરવાની પરવાનગી આપવા માટે કૃત્રિમ અને વ્યવસ્થિત વ્યભિચારનું પાપ થયું હોવું જોઈએ એવો આગ્રહ રાખે છે.

લગ્ન જીવનની દ્રષ્ટિએ મારી ત્રીજી પત્ની પ્રિન્સેસ એન્ડ્રી કેરોન અને હું એકબીજાથી દૂર થતાં ગયાં, જે કે એકબીજા માટે અમારો સ્નેહલાવ, અમારો આદરલાવ તથા અમારી સાચી મૈત્રિ, કોઈ રીતે ઓછાં થયાં નહોતાં. આ સંભોગોમાં એક બીજાની સંમતિથી, અમે ૧૯૪૩માં જીનીવાની એક દીવાની અદાલતમાં જઈને છૂટાછેડા લીધા.

તેર મહિના પછી મેં મારી અત્યારની પત્ની સાથે લગ્ન કર્યાં. પહેલીવાર હું એને કેરોમાં મળ્યો હતો અને ઘણાં વર્ષોથી હું એને ઓળખતો હતો. હું એટલું જ કહીશ કે જે લગ્નમાં આધ્યાત્મિક, માનસિક અને લાગણીની ભૂમિકાએ, સાચું અને સંપૂર્ણ એકત્ર તથા એકબીજાને સમજવાની વૃત્તિ રહેલ હોય એને જ સંપૂર્ણરીતે સુખી લગ્ન ગણી શકાય તો અમારું લગ્ન એવું જ લગ્ન છે.

સાચા મુસ્લિમ તરીકે મેં કોઈપણ ખ્રિસ્તી નારીને મારી સાથે પરણવા સારુ ધર્માન્તર કરવાનું કદીયે કહ્યું નથી, કારણ કે ઇસ્લામી માન્યતા મુજબ ખ્રિસ્તીઓ, યહૂદીઓ-અને, કેટલાક સિદ્ધાંત મુજબ, પારસીઓ તથા એકેશ્વરવાદી સુધારક હિંદુઓ-મુસ્લિમો, સાથે લગ્ન કરવા છતાં પોતપોતાનો ધર્મ પાળી શકે છે. એનાં મનને વાળવાનો કોઈ પણ પ્રકારનો મેં પ્રયત્ન નહોતો કર્યો તે છતાં, મારી અત્યારની પત્ની કેરોમાં રહેતી હતી ત્યારે જ એણે ઇસ્લામ અંગીકાર કરી લીધો હતો. એણે ઇસ્લામ અંગીકાર કર્યો તેમાં કદાચ કેટલાક ઉદ્દેશો તથા લાગણીઓમાંથી એકેએક પોતપોતાની રીતે કારણભૂત થયેલ હશે; જુમ્હાની નમાઝ માટેની ધર્મપરાયણ મુસ્લિમોની સ્વસ્થ ઉત્સુકતા; ઇસ્લામના સિદ્ધાંત અને આચરણના પાયારૂપ ગુણો-જેવા કે દંભ, પૂર્વગ્રહ અને જાતિય અભિમાનનો સંપૂર્ણ અભાવ, અને અલખત કેરોની સુલતાન હસન મસ્જિદ જેવી મસ્જિદનું શાંતિપ્રદ અને સુખદાયી સૌંદર્ય-જેટલું પાર્થિવ તેટલું જ આધ્યાત્મિક લાગતું સૌંદર્ય પણ.

અમારા લગ્ન એવા સમયે થયા જ્યારે મને પત્નીની સહાય અને સમજની ખૂબ જ જરૂર હતી. તાજેતરના વર્ષોની મારી બધી ગંભીર માંદગીને સમયે, એ મારા ક્રોમળ અને દ્રઢ સહાયક અને આશ્વાસક થઈ પડયા છે. આખરે મને મારી પત્નીના સહવાસમાં ચિત્ત અને આત્માનું સાચું એક્ય અનુભવવાનું ખરેખરૂ અને અદ્ભુત આશ્રયધામ પ્રાપ્ત થયું છે.

યુદ્ધના વર્ષો દરમિયાન કંઈપણ મહત્વની હોય એવી મારી એક માત્ર રાજકીય પ્રવૃત્તિ, ૧૯૪૧માં મિત્ર રાજ્યોએ ઈરાનમાં પ્રવેશ કર્યો તેને લગતી હતી. આમ કરવામાં એમનો બેવડો ઈરાદો હતો, એક તો એ કે સોવિયેટ રશિયા સાથેનો વ્યવહાર, મુરમાનસ્ક અને આર્કેન્ગલ સુધી ઉત્તર ધ્રુવના વળવાઓ મોકલી જાળવી રાખવામાં આવતો હતો, તેને ખદલે વહેવાર માટેનો કોઈક એછો જોખમી માર્ગ શોધી કાઢવો, અને ણીએ, મધ્યપૂર્વમાં મિત્ર રાજ્યોના સ્થાનની સામે ધરીસ-તાઓને પ્રપંચ અને જાસૂસોની જાળના મથક તરીકે ઈરાનનો ઉપયોગ કરતા અટકાવવા. આ પગલું વ્યૂહની નજરે બેશક જરૂરી હતું, પણ એને કારણે ઈરાનના નોંધપાત્ર રાજવી રેઝાશાહને ગાદી ત્યાગ કરવો પડ્યો અને ઈરાન તેમ જ પશ્ચિમનાં સંબંધોમાં એકાએક અશાંતિ, વિરોધ અને હતાશાનો લાંબો સમય શરૂ થયો. ૧૯૫૩ની ઓગસ્ટની ઘટનાથી (આપણે આશા રાખીએ કે) એનો હવે અંત આવી ગયો છે.

મિત્ર રાજ્યોએ, રેઝાશાહના દેશ સંબંધી લીધેલા પગલાંઓને, રેઝાશાહ વતી હુજવાં બનાવવાને માટે મેં લીધેલા પગલાંઓનું વર્ણન કરું તે પહેલાં, શાહ જેમને હું સારી રીતે ઓળખતો હતો, તેમના સ્વભાવનો અહીં પરિચય કરાવું, તો તે પ્રસંગોપાત થઈ પડશે. રેઝાશાહે લશ્કરી તાલીમ રશિયન અફસરોના હાથ નીચે લીધી હતી, પણ તેઓ શુદ્ધ ઈરાની વંશના હતા. તેઓ, જે પ્રદેશમાંથી આવ્યા હતા તે ઉત્તર ઈરાનના લોકોએ, દક્ષિણના કબિલાઓ સાથે અથવા તો મોટી હિજરતોના યુગમાં ઈરાનમાં આવીને વસેલા તુર્કો સાથે, લોહીના સંબંધો બાંધ્યા નહોતા. શાહે પોતાની અટક પહેલવી રાખી હતી એ જ બતાવી આપે છે કે પોતે શુદ્ધ ઈરાની આર્ય વંશના છે, તેનો તેમને પૂરેપૂરો ખ્યાલ હતો.

મેં જણાવ્યું છે તેમ, હું પોતે, મારા કુટુંબના બંને પક્ષે, એની પહેલાના કાજર વંશ સાથે નિકટનું સગપણ ધરાવું છું. એ વંશની શરૂઆત

તુર્કોથી થઈ હતી પણ, એ વંશના ઘણા લોકો, ઈરાનીઓ સાથે લગ્ન સંબંધથી જોડાયા હતા. એટલે, પેઢીઓ થયા એમને ઈરાનીઓ સાથે લોહીના સંબંધો બંધાયા હતા.

રેઆશાહ પહેલવી કદાવર પુરુષ હતા, એમની જીવનમાં તેઓ શારીરિક તેમ જ નૈતિક દ્રષ્ટિએ બળવાન હતા. એમની અગાઉના નાદિરશાહની પેઠે, તેઓ ઘોડેસ્વાર દળમાં તાલીમ લઈને કેવળ પોતાની શક્તિ, ચારિત્ર્યબળ અને ઊંચ બુદ્ધિને કારણે ઝડપથી આગળ આવ્યા અને છેલ્લા કાબર શહેનશાહ આહમદશાહના યુદ્ધ મંત્રી બન્યા. આહમદશાહના પ્રોત્સાહનથી તેઓ ઈરાનના વડાપ્રધાન અને હુકીકતમાં સરમુખત્યાર બન્યા. કાનૂની નહિ તે હુકીકતની દ્રષ્ટિએ બહારથી લાદવામાં આવતી બધી સત્તાથી મુક્ત બનાવીને, અને વારંવારના રશિયન તેમ જ બ્રિટિશ દબાણમાંથી, અને એ બે દેશોના પરસ્પર હિતોના ઘર્ષણમાંથી મુક્ત કરીને, ઈરાનને ખરેખર સ્વતંત્ર બનાવવાની, એમને મહત્વાકાંક્ષા હતી. હું એમના વિષે જે કંઈ પણ જાણું છું તે પરથી, મારી ઘણા વખતથી ખાતરી થઈ ચૂકી છે કે, જો આહમદશાહે પોતાના દેશની ખાબતોમાં અને રાજકર્તા તરીકેની પોતાની ફરજોમાં, સાધારણ પણ રસ લીધો હોત તો, રેઆશાહને ગાદી ચૂંટવી લેવાની જરા પણ ઈચ્છા થાત નહિ.

આહમદશાહની કહાણી દુઃખદ અને પરિચિત હતી. તેઓ અત્યંત બુદ્ધિશાળી યુવાન હતા, સુશિક્ષિત હતા, પૂર્વ અને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિનું એમને વિશાળ જ્ઞાન હતું, અને ઇતિહાસ, રાજકારણ તેમ જ અર્થશાસ્ત્રના તેઓ સારા અભ્યાસી હતા. પરંતુ એમની બુદ્ધિ અને શક્તિ, ઊંડા અને વિશાળ નિરાશાવાદથી ખવાઈ ગયા હતા. ખંત, બુદ્ધિ અને અમલ કરવાની શક્તિ એ બધા ગુણો એમનામાં હતા, પણ એ વડે પોતાના રાજ્ય અને વંશને સમૃદ્ધ તેમ જ સધર બનાવી શકાશે એમ તેમને લાગતું નહોતું. માનવજીવનની સામાન્ય લાગણીઓ તરફની એમની વિચિત્ર ઉદાસીનતાને ખ્યાલ, એટલા ઉપરથી મળે છે કે, એમને બાળકો હતા એમ છતાં એમણે પોતાના ભાઈને ગાદીવારસ તરીકે રહેવા દીધો હતો. નિકટના સગા અને મિત્ર તરીકે હું તેમને સારી રીતે ઓળખતો હતો. અમારી વચ્ચે બહુ સારો સંબંધ હતો અને અમે ઘણીવાર મળતા. પણ એ દેખીતું હતું કે, એમને પોતાના તાજની પરવા નહોતી, અથવા તો પોતાના ભાગ્યમાં કોઈક રચનાત્મક

સિદ્ધિ મેળવવાનું લખાયું છે. યા તો પોતાના દેશની હાલત સુધારવા માટે પોતે કંઈ કરી શકે એમ છે, એવી માન્યતાનો એમનામાં અભાવ હતો. એમણે પોતાના બાળકો અને માતા માટે તેમ જ અમુક અંશે પોતાના ભાઈ માટે ભેગવાઈ કરવા તરફ જ બધું ધ્યાન આપ્યું; અમેરિકામાં ચતુરાઈથી એમણે નાણું રોક્યું અને ધીમે ધીમે, સંભાળપૂર્વક ખાનગી મિલકત જમાવી. પોતાના અંગત મામલાઓના વહેવારમાં એ આટલા ચક્રોર હતા પણ શાહ તરીકેની પોતાની ફરજોમાં એટલા જ ઉદાસીન હતા.

અકાળે એમનું મરણ થયું. એ ખૂબ જ જડા શરીરના હતા, અને પોતાનું વજન ઘટાડવા માટે એમણે નિશ્ચય કર્યો હતો. છેલ્લી હદ સુધી જઈને એમણે પોતાનું અરધોઅરધ વજન ઘટાડી નાંખ્યું અને પોતાની તંદુરસ્તીને સુધારી ન શકાય એટલી હદે નુકશાન પહોંચાડ્યું. ભર જીવાનીમાં પેરિસ અમેરિકન હોસ્પિટલમાં એમનું અવસાન થયું. પણ એ પહેલા એમણે રાજગાદી ગુમાવી દીધી હતી. ઈરાન પાછા ફરવા માટે એમને ફરી ફરીને આગ્રહ કરવામાં આવ્યો હતો; પોતાની સરકારના દરેક તેડાની એમણે અવગણના કરી, મારા જેવા મિત્રોની સલાહ સાંભળી નહિ અને પોતાની ફરજો ફરીથી સંભાળી લેવા માટે ચોકખી ના સંભળાવી દીધી. આવા સંભેગોમાં, તાજ અને જવાબદારીઓ જેને સોંપાયા હતા તેણે એનો ત્યાગ કરી દીધો એટલે, રેઝાશાહ પહેલવીએ એ પોતાને હસ્તક લઈ લીધા. એ એમનું કૃત્ય ઐતિહાસિક તેમ જ અધારણીય દ્રષ્ટિએ તદ્દન વાજબી હતું; અને એટલે આદરભાવ દર્શાવતો અને સુખી તથા સમૃદ્ધ રાજ્ય માટેની પ્રાર્થનાનો સૌથી પહેલાં, ખીબ કેટલાકની પેઠે, મેં પણ સંદેશો પાઠવ્યા.

રેઝાશાહ કાબેલ રાજવી હતા. જગતના તમામ સ્વતંત્ર અને સાર્વભૌમ રાજ્યોમાં પોતાનો દેશ કદાચ સૌથી પછાત દશામાં છે એ જોઈને એ દેશપ્રેમીના દિલને ખરેખર બહુ દુઃખ થતું હતું. કુશળતાથી અને બહાદુરીપૂર્વક એમણે આધુનિક સુધારાઓ દાખલ કર્યા હતા. પહેલાં, ઈરાનમાં ઈસ્લામનું જે રીતે રીતે પાલન કરવામાં આવતું હતું અને અનેક વહેમો તથા અર્ધા ખુતપરસ્ત ખ્યાલો તેમ જ આચારો પ્રવર્તી રહ્યા હતા તેમાંથી એને મુક્ત કરવા માટેનું કાર્ય હાથ ધર્યું. આ બધું, અમારા ધર્મના સાચા આદેશોથી વિરૂદ્ધ હોવા છતાં, ઈરાનમાં મુલકાઓ તથા કાઝીઓએ પોષ્યું

હતું, અને એ રીતે લોકોને અજ્ઞાન રાખીને પોતાના હિતોને સધર અને સત્તાઓને સર્વોપરી બનાવ્યા હતા. કાબર વંશે પોતાનું સ્થાન બાબવી રાખવાને માટે, આ અધ્રમધાળુ, લેલાગુ ધર્મગુરુઓને સાથ આપ્યો હતો, અને બન્નેએ મળીને, ઔદ્યોગિક તેમ જ વૈજ્ઞાનિક ક્રાંતિએ સાધેલી સિદ્ધિ અંગેનું શાસ્ત્રીય તેમ જ વહેવારુ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે, યુરોપ અમેરિકા જવા ઈચ્છતા યુવાનેની આશા ઉપર, ઠંડુ પાણી રેડયું હતું. રેઝાશાહે આ પ્રણાલિકાનો ભંગ કરીને, આધુનિક વિજ્ઞાનના અભ્યાસ માટે પોતાના દેશના બારણા ખુલ્લા મૂકીને ઈરાની વિદ્યાર્થીઓને મોટી સંખ્યામાં યુરોપ અને અમેરિકાની વિદ્યાપીઠોમાં મોકલ્યા. તેમણે સ્ત્રીઓના શિક્ષણને અને તેમની મુક્તિને ઉત્તેજન આપ્યું અને પરદાની ભયંકર પ્રથાનો અંત આણ્યો. તેમણે રાષ્ટ્રીય ઉદ્યોગને, ખાસ કરીને ગાદીચાના ઉદ્યોગને વિકાસ કરવા માટે પ્રયત્ન કર્યો. એ ઉદ્યોગને એમણે ફરીથી સફળીયુગની ઊંચામાં ઊંચી પરંપરા અનુસાર ઉચ્ચ ધોરણે આણ્યો. હકીકતમાં તેઓ ઈરાનના કમાલ આતાતુર્ક હતા. પરંતુ કાબર વંશે અને તેના સાથીઓએ બાણી બેઠને લાંબા વખત સુધી ખતરાઓ નાખ્યા કીધા, તેને કારણે આતાતુર્ક કરતા એમનું કાર્ય ઘણું વધારે મુશ્કેલ બની ગયું.

પોતાના દેશના આંતરિક મામલામાં કોઈ પણ વિદેશી સત્તા દખલગીરી કરે તેના તેઓ ઉગ્રતાથી વિરોધ કરતા હતા. બેશક ખ્રિસ્ત અને રશિયા સાથેના એમના વહેવારમાં ઘણા કારણો એમને સહાયભૂત થયા હતા: પહેલા વિશ્વયુદ્ધને લીધે બન્ને ગંભીર રીતે નિર્બળ થઈ ગયા હતા. ખ્રિસ્તની સામ્રાજ્યવાદી અને વિસ્તારવાદી મહત્વકાંક્ષા તેમ જ નીતિ, લગભગ અદ્રશ્ય થવા જેટલી હદે ઓછી થઈ ગઈ હતી; અને રશિયા પોતાના નવા તંત્રને સંગીન બનાવવાના કામમાં, પંચવર્ષીય યોજના અને એને અંગેના પુનર્ચનાના વિશાળ કાર્યોમાં એવું ડુબી ગયું હતું કે, તત્કાળ પૂરતી એને પશ્ચિમ એશિયામાં સામ્રાજ્ય ફેલાવવાની ઝારની નીતિ ફરીથી અપનાવવાની ઈચ્છા નહોતી.

એટલે ખીલું વિશ્વયુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું ત્યારે, પોતાના આંતરિક સવાલોમાં ગૂંથાઈ ગયેલા ખીલ દેશના રાજ્યકર્તાઓની પેઠે, રેઝાશાહે પણ ઈરાનને આખર સુધી, ઘર્ષણથી દૂર રાખવા માટે પ્રયાસ કર્યા. પણ માણસ ધારે છે કંઈ અને ખુદા કરે છે કંઈ.

૧૯૪૧ના ઉનાળામાં જર્મનીએ રશિયા પર હુમલો કર્યો ત્યાં સુધી ઈરાનને માટે તટસ્થ રહેવું અશક્ય નહોતું. પરંતુ ત્યારબાદ વ્યૂહ રચનાની દ્રષ્ટિએ જેમ જેમ એનું મહત્વ વધતું ગયું તેમ તેમ એની સ્થિતિ વધુ જોખમી બની. દ્વરપૂર્વમાં લડાઈ ફાટી નીકળી અને અમેરિકાએ યુદ્ધમાં સંપૂર્ણ રીતે ભાગ લીધો તે પહેલાં પણ, મિત્ર રાજ્યોને અમેરિકા તરફથી મળતી મદદનું પ્રમાણ સતત વધતું ગયું હતું, અને લેન્ડ-લીઝ (ધીરાણપટાની યોજના) વડે અમેરિકાએ જીવનમરણ જેવી જરૂરિયાતના, લશ્કરી અને ખીબા પુરવઠાના લંડાર ખુલ્લા મૂક્યા હતા. જેનો એક હિસ્સો બની શકે તેટલી ઝડપથી રશિયાને પહોંચાડવાનું નક્કી થયું હતું.

પરંતુ યુરોપના કોઈપણ માર્ગેથી, રશિયા સુધી પહોંચવાનું અશક્ય હતું. સાગરના અને જમીનના પ્રત્યેક માર્ગે પર જર્મનીએ ધૂમી રહ્યા હતા. સંખ્યાબંધ બ્રિટિશ અને અમેરિકન બંનેની યુવારી વેઠીને, આર્ટીક મહાસાગરને રસ્તે, અમુક સંખ્યામાં વળાવાઓ મોકલવામાં આવ્યા, અને આટલો ભોગ વેઠીને એમણે મોકલાવેલા માલનો રશિયાને કટાણું મેં કરીને, આભારના એક શબ્દ વિના સ્વીકાર કર્યો. આથી લશ્કરના વડાઓએ ઈરાનમાં થઈને જવાય એવો ઓછો જોખમી, અને ઓછો ખર્ચાળ માર્ગ ઉઘાડવાનો નિશ્ચય કર્યો.

રેઝાશાહને પોતાના દેશની મહામહેનતે જળવાયેલી સ્વતંત્રતા માટે ગર્વ તેમ જ ચિંતા હતી. અત્યાર સુધી, બ્રિટિશરો અને રશિયાનો બંનેએ ખતાવેલા સમાધાનીભર્યા વલણથી, તેમ જ બહારથી દેખાતી જર્મનીની ગંભીર અને વિશાળ પ્રમાણની લશ્કરી ક્રંતેહથી, એ ગેરરસ્તે દોરવાઈ ગયા હતા. આથી મિત્ર રાજ્યોએ માંગેલી સગવડો આપવાના કાર્યમાં એમણે જરા પણ સહકાર કર્યો નહી. એમના મત પ્રમાણે એવી સગવડનો અર્થ ઈરાનની તટસ્થતાનો ત્યાગ કરવા જેવો થતો હતો.

યુદ્ધના આ તબક્કે મિત્રરાજ્યો ખૂબ જ ભીડમાં હતા. પરંતુ આમ છતાં તેઓ પોતાની માંગણીનો ઈરાન તરફથી કોઈપણ અસરકારક સામનો યવાનો સંભવ જિલો થાય, તો તેને દાખી દેવાને પૂરતી લશ્કરી તાકાતનું પ્રદર્શન કરી શક્યા. હિંદુસ્તાનમાંથી મોકલવામાં આવેલા એક નાના સૈન્યે ઈરાનમાં પ્રવેશ કર્યો અને તરત જ, દ્વર સ્વિટઝરલેંડમાં રહેલા મને, સમજાઈ

ગયું કે રેઝાશાહે પોતાનું સ્થાન કેવા ગંભીર ભેખમમાં મૂકી દીધું છે. એટલે મેં જીનીવા ખાતેના શહેનશાહના કોન્સલ જનરલ મારફત એમને સંદેશો મોકલવા માટે, વિદેશ કચેરી પાસે રજા માંગી. મને કંઈક આશા હતી કે અમારા સંબંધો તેઓ ગાદી પર આવ્યા તે સમય પૂરતા જ નહિ પણ તે પછીથી હું મેંશ ખૂબ જ મિત્રાચારીભર્યા રહ્યા હતા એટલે, તેઓ મારી સલાહ કદાચ ધ્યાનમાં લેશે. મેં એમને લાંબો તાર કરીને, એ સમજી જવાની વિનંતિ કરી હતી કે, એમની ગાદી ભયમાં છે અને જો તેઓ અસહકાર કરવાનું ચાલુ રાખશે તો, એમને પોતાને ગાદી ત્યાગ કરવાની ફરજ પડશે, અને ધરાનને યુદ્ધમાં માનનીય સાથી તરીકે જોડાવાને બદલે, ખંડિયા તરીકે જોડાવાની ફરજ પડશે. અફસોસ, મારો તાર તેમને વિચાર કરવા માટે કંઈપણ વખત મળી શકે એમ વેળાસર પહોંચ્યો કે નહિ તેની મને ખબર નથી, એ મોકલાવવા માટે વિદેશ કચેરીની પરવાનગીની મારે રાહ જોવી પડી હતી. આ કટોકટીના સમયમાં બનાવો ખૂબ ઝડપથી બનતા રહ્યા હતા, અને મને ભય છે કે ઘણું કરીને મારો તાર એમને બહુ મોટો મળ્યો હશે: અને એ સમયે તો એમનો ગાદી ત્યાગ અનિવાર્ય બની ચૂક્યો હશે. છતાં, એક હકીકતથી કંઈક આશ્વાસન મળી શકે છે કે એમના એ સમયના વિશાળ સન્તા ધરાવતા દરબારી પ્રધાને પાછળથી મને જણાવ્યું હતું તેમ, મારા તારના ખીબ્લ ભાગમાં મેં એમને મિત્ર રાજ્યોના પક્ષે જોડાવા માટે વિનંતિ કરી હતી તેની તેમના પર કંઈ અસર જરૂર પડી હતી. શાહે વિદાય લેતા, ધરાનના લોકો પોતે, પોતાનો અવાજ રજૂ કરી શક્યા. એમનો વંશ બચી ગયો અને અત્યારના શહેનશાહ, રેઝાશાહના પુત્ર શાંતિપૂર્વક ગાદીએ આવ્યા. રેઝાશાહને દેશનિકાલ કરીને પ્રથમ (Mauritius) મોરીસીઅસમાં અને પછી જહોનીસબર્ગમાં મોકલવામાં આવ્યા. ત્યાં એ થોડા જ સમયમાં, -એશક, હૃદયભંગ થવાના કારણે- અવસાન પામ્યા.

લડાઈના વર્ષો પસાર થતા ગયા. લાંબા સમય સુધી સ્વિટઝરલેંડ અને બહારના જગતના વહેવારની સગવડો પર, ઘણા અંકુશો રહ્યા, અવેજી ડરખી જેવા કોઈક મોટા પ્રસંગે હું, એલચીના સૌજન્યથી એકાદ રડયો ખડયો તાર મોકલી શકતો. ઈંગ્લેંડ જતા ખાનગી તારોને પખવાડિયું કે એથીય વધુ વખત થતો, અને ઘણીવાર એ તાર મળતા જ નહિ. હું એવા ખબર મેળવી

શકયો કે મારા બે ઘોડાઓ ડરખીમાં ખીજ અને ત્રીજ આંબ્યા છે; મારા પુત્ર અલીએ મને પટેથી આપેલો ઘોડો “તહેરાન” ૧૯૪૪ની ડરખીમાં ખીજે આંબ્યાના સમાચાર પણ મને મળ્યા. એ પછી ૧૯૪૪માં, ફ્રાંસનો મોટો ભાગ સુકત થતા, સમાચારો વધુ સહેલાઈથી મળવા લાગ્યા, અને સેંટલેઝરમાં તહેરાનની થએલી જીતના સમાચાર, મને તરત જ મળી ગયા. યુદ્ધના આખા સમય દરમિયાન મારા આ હિતો કુશળ હાથમાં રહ્યા હતા; મારા અત્યારના એજન્ટ મિ. નેસ્પીટ વેડીંગ્ટનના પિતા, મારા ઘોડારની દેખરેખ રાખતા અને ન્યુ માર્કેટમાં મિ. ફ્રેન્ક બટર્સ, મારા રેસના હિતોની સંભાળ રાખતા. યુદ્ધ પછી ધીરે ધીરે મેં મારા ઘોડાર અને તાલીમ હેઠળના રેસના ઘોડાઓ ઉપરનો રોજબરોજનો અંકુશ, ફરીથી મારા હાથમાં લીધો, અને ૧૯૪૭ મુઘીમાં એ બધાનો સમગ્ર વહીવટ મારા હાથમાં પાછો આવી ગયો.

૧૯૪૫ની શરૂઆતમાં મારા આ લાંબા એકાંતવાસનો અંત આવ્યો. પેરિસ ખાતેના બ્રિટિશ એલચી, હાલના લોર્ડ નોર્વીચે મારા માટે ખાસ ફ્રેંચ પોલીસ રક્ષણ મેળવ્યું; અને દેશના ઘણા ગ્રામ વિભાગોમાં હજી પણ ઠીક ઠીક અંધેર હતું. જર્મન સૈનિકો ત્યાં ફાવે તેમ ફરતા હતા અને સશસ્ત્ર ટોળાઓ ધાડ પાડતા હતા તે છતાં, મારા પત્ની અને હું, કરી આફત વિના માર્સેલ્સ પહોંચી ગયા. માર્સેલ્સમાં અમે થોડો વખત અમેરિકન સૈન્યના તેમ જ તેના સેનાપતિના મહેમાન તરીકે રહ્યા. માર્સેલ્સથી અમે એક બ્રિટિશ લશ્કરી વિમાનમાં કેરો ગયા.

૧૯૪૦થી મધ્યપૂર્વની બધી લડાઈઓ માટે કેરોમાં બ્રિટનનું વડુ લશ્કરી મથક સ્થાપવામાં આવ્યું હતું અને શહેરની અંદર તેમ જ તેની આસપાસ બ્રિટિશ સૈનિકોની જંગી જમાવટ થઈ હતી, તેમ છતાં એ શહેરને યુદ્ધથી ભાગ્યે જ કંઈ નુકશાન થયું હતું. હંમેશની પેઠે એનું સામાજિક જીવન ગૈવિધ્યવાળું, અનેક ભાષી અને અનેક રંગી રહ્યું હતું. ત્યાંના બ્રિટિશ એલચી ખાતામાં વડા તરીકે, છેલ્લા પ્રોકોન્સલ લોર્ડ કીલર્ન (Killearn) હતા, એ પહેલા એ સર માર્સલ્સ લેમ્પસન તરીકે ઓળખાતા હતા. આ માનવી એમના પહેલાની કારકિર્દીમાં ૧૯૩૬ના એંગ્લો મિસરી કરાર માટે સુખ્યત્વે જવાબદાર હતા. એ શહેરમાં મોટા મકાનો, હોટેલો, જર્મીરાના મકાનોના વિશાળ નવા ખંડમાં, તેમ જ ગાર્ડન સીટીમાં અને આબુખાબુ,

પ્રવૃત્તિમય અને ભરચક સામાજિક જીવનની ભરતી-ઝોટ ચાલ્યા કરતી હતી. એંબ્લો-મિસરી સંબંધો ઉપર ઉપરથી ચોચ, અને મૈત્રિભરી સ્થિતિમાં રહ્યા હતા, પણ અંદરખાનેથી તંગદીલી વધતી જતી હતી.

મિસરના રાજદરબારમાં તેમ જ રાજદ્વારી મંડળમાં મારા અસંખ્ય મિત્રો અને ઓળખીતાઓ હતા. એમાં રાજવી કુટુંબના ઘણા સભ્યોનો પણ સમાવેશ થતો હતો. મારા ખ્યાલ મુજબ કંઈ નહિ તો ત્રણ એમાં એવા એવા હતા જેમને માટે માત્ર ઉલ્લેખ કરી જવા કરતા, મારે કંઈક વધુ કહેવું જોઈએ: શાહ ફાઝલ, જેમને પુખ્તવયે પહોંચ્યા પછી હું હવે પહેલીવાર મળતો હતો; એમના વડા પ્રધાન નહાસપાશા અને એમના ગાદીવારસ શાહઝાદા મહમદઅલી.

શાહઝાદા મહમદઅલી અને હું પંચાવન વર્ષથી મિત્રો તરીકે રહ્યા છીએ. ૧૮૯૮માં પહેલીવાર હું લંડન ગયો ત્યારે, તેઓ અને હું એક જ હોટેલ પીકેડેલીની અલ્બેમર્લમાં ઊતર્યા હતા. તેમણે મહારાણી વિક્ટોરિયાના મહેમાન તરીકે, મને પણ એવું માન મળ્યાના થોડા વખત પહેલા કે પછી, વીન્ડસર કેસલ ખાતે ખાણું લીધું હતું. એક વિચિત્ર અને આનંદદાયક અકસ્માતથી, પંચાવન વર્ષ બાદ મહારાણી એલીઝાબેથ ખીબના રાજ્યાભિષેકના વર્ષમાં એક જ વર્ષના ઉનાળા દરમિયાન મહારાણી વિક્ટોરિયાના મહેમાન તરીકે ખાણું લેનાર એ અને હું બન્ને મહારાણી વિક્ટોરિયાના પૌત્રની પૌત્રીના ચાના ટેબલ ઉપર મહેમાન બન્યા. સમયના આ લાંબા ગાળા દરમિયાન શાહઝાદા મહમદઅલી અને હું દ્રઢ તથા ગાઢ મિત્રો રહ્યા છીએ.

એમનું વ્યક્તિત્વ મોહક અને વિવિધરંગી છે. ખેદીવના તેઓ નાના ભાઈ થાય. મિસરી જીવન અને રાજકારણમાં લાંબા સમય સુધી તેમણે મોટે ભાગે પરદા પાછળ રહીને શાંત, રાહતભરી પરંતુ ભારે અસર કરી છે. તેમણે કદી લગ્ન કર્યા નથી, કારણ કે (હંમેશ કહેવામાં આવે છે કે) તેમનો અભિપ્રાય એવો છે કે કુટુંબ પેદા કરવા માટે ચોગ્ય ગણાય એટલા પોતે તંદુરસ્ત નથી. છતાં એમનું માનસ જેટલું સંવેદનશીલ છે અને એમની ખુદ્દિ જેટલી તીવ્ર છે તેટલા જ ભારે એમના શક્તિ અને જોમ પણ છે. આખા જીવન પર્યંત એ ચુસ્ત મુસ્લિમ રહ્યા છે; મક્કાની હુજ તેમણે અદા કરી છે, ઈસ્લામી સંસ્કૃતિના ઘેરા રંગે તેઓ રંગાએલા છે. થોડા વખત પહેલા તેમણે ઈસ્લામ,

તેનો અર્થ અને માનવબલ માટે તેનો આધ્યાત્મિક સંદેશ— એ વિષે પુસ્તિકાઓની હારમાળા પ્રસિદ્ધ કરી હતી. યુરોપમાં એની ઘણી નકલોનો ફેલાવો કરવા માટે મને જણાવ્યું હતું. તેઓ અરબી, તુર્કી, ઇંગ્લિશ, ફ્રેંચ અને જર્મન ઉપરાંત એક બે બીજી ભાષાઓ પણ બોલે છે. (Mamelukes) મેમલુકોના સમયના અથવા તે પોતાના મહાન વડદાદા, વિજેતા મહમદઅલીના સમયનું મિસરના ઇતિહાસ વિષેનું એમનું વિસ્તૃત જ્ઞાન સાચે જ અદ્ભુત છે, એમના પોતાના વતન અને ધર્મના લોકોમાં જ નહિ, પરંતુ મિસરની અનેક વિદેશી વસાહતો અને લઘુમતી કોમોના—ખ્રિટિશ, ફ્રેંચ, યહૂદી, ગ્રીક અને કોપ્ટ—લોકોમાં પણ એમના અસંખ્ય મિત્રો અને પ્રસંશકો છે. મિસરની બહાર પૂર્વના બધા મુસ્લિમ પ્રદેશોમાં, યુરોપમાં તેમ જ અમેરિકામાં પણ એમણે આદર મેળવ્યો છે. તેઓ જીવનભર ખ્રિટનના તેમ જ ખ્રિટિશ ચારિત્ર્ય અને જીવનસરણીના મોટા પ્રશંસક, અને અનેક ચડતી પડતીઓમાં તથા નિરાશાઓમાં એંગ્લો—મિસરી મિત્રાચારી અને સમજૂતીના, ભારે હિમાયતી રહ્યા છે. મિસરમાં રાજશાહીનો અંત આવ્યો અને નવા તંત્રની શરૂઆત થઈ તે પછી, તેમણે કડવાશ કે વિરોધ વિના, નવા રાજતંત્ર હેઠળ મિસર અને તેના લોકોની આબાદી સતત વધતી રહે એવી ઇચ્છા દર્શાવીને, સ્વેચ્છાએ દેશવટો લીધો છે. તેમને પોતાને એમ લાગ્યું હતું કે, પોતાની ઉંમર ઘણી મોટી થઈ ગઈ હોવાને કારણે, તેમાં હિસ્સો આપવા જેટલી પોતાની શક્તિઓ નથી. એમનો મહેલ, એમના વિખ્યાત સુંદર બાગ બગીચાઓ અને એમનો બાદશાહી કલા સંગ્રહ—એ બધા માટે પોતાના અવસાન પછી એ રાષ્ટ્રીય સંગ્રહસ્થાન બને એવા હેતુથી એક ટ્રસ્ટ બનાવ્યું છે. અત્યારે શાંત અને નિરોગી વૃદ્ધાવસ્થામાં તેઓ ઉનાળો સ્વિટઝરલેંડમાં, અને શિયાળો ફ્રેંચ કે ઇટાલિયન રિવેરામાં ગાળે છે. દીર્ઘકાળ સુધી શાંત અને નિવૃત્તિમય જીવન તેઓ માણતા રહ્યાં.

નહાસપાશાને મિસર રાષ્ટ્ર સંઘમાં જોડાયું ત્યારે હું પહેલીવાર મળ્યો. તેઓ જીનીવા આવ્યા હતા અને મેં હિંદુસ્તાનના પ્રતિનિધિ તરીકે તેમનો સત્કાર કર્યો હતો. રાજપુરુષ તરીકેની લાંબા સમયથી તેમની બહેલી પ્રતિષ્ઠા, તેમની વકૃત્વશક્તિને તેમ જ પોતાના દેશની આમ જનતા પર પ્રભાવની મોહિની પાથરતા હતા તેને આભારી હતી; પરંતુ તમે એમને પહેલીવાર મળો ત્યારે આ ગુણો ભાગ્યે જ નજરે ચડે છે. વિધિની વિચિત્રતાને કારણે,

સંભવ એવો છે કે, રાજની તેઓ સેવા કરતા હતા તેમની સાથે ગંભીર અથડામણમાં આવેલા માનવી તરીકે, ઇતિહાસ તેમને યાદ કરશે, છતાં ખરી રીતે જોતાં તેઓ રાજશાહીના કટ્ટર હિમાયતી છે. મેડમ નહાશે પોતાના પતિને શાહ ફાઝક તરફ કેવો ઊંડો ભક્તિભાવ હતો તેનો, તેમ જ એ ભક્તિભાવની સાથે સાથે અંધારણીય રાજ તરીકે એમની સ-તાઓ કેવી મર્યાદિત થતી હતી તેની એને સતત યાદ અપાવવાથી જ, એમની સારામાં સારી સેવા કરી શકાશે, એ જાતની પોતાના પતિની દ્રઢ માન્યતાનો, પણ મારી આગળ ઉલ્લેખ કર્યો છે. હવે પ્રધાનની બેશક આ કાયદેસરની ફરજ છે; પણ ખ્રિટનમાં પણ-મિ. વ્લેડસ્ટનને મહારાણી વિક્ટોરિયા સાથે પોતાના લાંબા પરંતુ તદ્દન શિષ્ટાચાર પૂરતા સંબંધ દરમિયાન જણાઈ આવ્યું હતું તેમ-દેશના રાજા કે રાણીએ શું શું ન કરવું જોઈએ તેની પોતાના રાજકર્તાને નિરંતર સલાહ આપ્યા કરતો પ્રધાન, જે પ્રધાનો પોતાની જવાબદારીઓ વિષે આટલા અધા કઠોર અને કડક ખ્યાલ ન રાખતા હોય તેમના જેટલો પોતાના રાજકર્તાને પ્રિય થઈ પડવાનો સંભવ નથી. નહાસપાશાનું આ લક્ષણ માત્ર ઉપરછલું નહોતું, પણ એ તો એમનો મૂળભૂત સિદ્ધાંત હતો જે અનુસાર તેઓ મક્કમપણે અને અચળરીતે વર્તતા. મેં પોતે એમને એકથી વધુ વાર એમ કહેતા સાંભળ્યા છે કે: “રાજ્ય શાહ ચલાવે છે પણ તંત્ર મારે સંભાળવાનું છે.”

અલખ-ત, શાહ ફાઝક જેવા યુવાન અને ઉત્સાહી રાજવીને આમ વારંવાર સલાહ મળ્યા કરે તે ખુન્ચ્યા વગર ન રહે. શાહ ફાઝક પોતાના વડા પ્રધાન તરફ રાબેતા મુજબનો અધો શિષ્ટાચાર દર્શાવતા, દાખલા તરીકે મેં એ બન્નેને ઘણીવાર, ઓપેરામાં શાહી બોક્સમાં સાથે જોઠેલા જોયા છે, પણ એમ હું મેંશ લાગ્યા કરતું હતું કે, સભ્યતાના આ શિષ્ટાચાર પાછળ ન પૂરી શકાય એવું અંતર રહેલું હતું. શાહના મનમાં ઊંડો પણ અબોલ વિરોધભાવ, વસતો હતો અને પોતાની વક્ષાદારી તથા ભક્તિભાવની કદર ખૂબવામાં આવતી નથી, એનું દુઃખ નહાસપાશાને થતું હતું.

અને ખુદ શાહ ફાઝક? આ દુઃખી પરંતુ નોંધપાત્ર માનવીના સ્વભાવમાં કંઈક એવું રહ્યું હતું જે ખીબ અનેક માણસની પેઠે મને પણ કદી સમજાયું નથી. ન સમજાય એવા પરસ્પર અનેક વિરુદ્ધી ગુણો એમનામાં રહેલા છે. છતાં એ અધાની પાછળ ભારે આકર્ષણ અને મુગ્ધ કરે એવી સાચી સરળતા

પણ છે. એમની સગીરવયમાં જ એમના પિતાનું અવસાન થયું હતું. એમના માતા ત્યાર પછી લગભગ તરત જ વિદેશ ચાલ્યાં ગયાં અને આજ કાંઈક માતા અને પિતા બન્નેના પ્રેમ અને અસરથી વંચિત થઈ ગયો. શિક્ષણ માટે એને ઈંગ્લેંડ મોકલવામાં આવ્યા, પણ ખરી રીતે જોતાં એમની હાલત, પરંતુ એક વિશાળ મકાનમાં કેદીના જેવી જ હતી. અને પોતે આંકેલા ધોરણે કદાચ એનો ઉછેર ન થાય એવા લયથી, એના પિતાએ આપેલા હુકમની રૂએ, એને બહાર જવાની અને જેમની વચ્ચે એ રહેતો હતો તે લોકો સાથે હળવા મળવાની, બંધી કરવામાં આવી હતી. એને શાળાનું યોગ્ય શિક્ષણ મળ્યું નહિ. વિદ્યાપીઠમાં એ કદી ગયા નહિ અને વુલવીચની શાહી લશ્કરી શાળામાં, થોડાક જ મહિના એણે ગાળ્યા. પરંતુ એમની કુદરતી શક્તિઓ ખાબતમાં કોઈ શંકા કરી શકાય એમ નથી. પોતાના કાકા શાહુઝાદા મહમદઅલીની પેઠે, એ અનેક ભાષાઓના બહુ સારા જાણકાર છે, પરંતુ મને લાગે છે કે, પોતાના દરબજા અને શક્તિઓને છાજે એવું શિક્ષણ એમને મળ્યું નથી. એની એમને હંમેશ મુશ્કેલીઓ જણાતી રહી છે. તમામ રાષ્ટ્રના જિંચ શિક્ષણ પામેલા માનવીઓના સંપર્કમાં, એમને વારંવાર આવવું પડ્યું હતું. એ કારણે એમનામાં લઘુતાત્રંધી ઉત્પન્ન થઈ; એનો બદલો વાળવા માટે એમણે હલકી કોટીના અને ઓછું લાભેલા ખુશામતખોરોનો નાનકડા જૂથનો સાથ શોધ્યો. નાનપણમાં ખ્યારવિહોણા અને એકલવાયા રહેલા કાંઈક મોટી વયે એકાંતથી, અંધારાથી અને નવરાશના સમયથી, કોઈક માનસરોગની પેઠે, લય વ્યાકુળ રહેવા લાગ્યા.

હું માનું છું કે જેને માટે દેશમાં એમની ટીકાઓ થઈ છે અને પરદેશમાં નામચીન બન્યા છે એવી એમની ટેવો, જેને માટે એમને કડક ઠપકો મળ્યો છે તે જુગારની લત, અને નૃત્યત્રહો તેમ જ રાત્રિ કલબોમાં કોઈ પણ ઉદ્દેશ વિના મનોરંજનની શોધમાં બગાડેલો લાંબો સમય: એ બધાના ખરા કારણો આ કમનસીબ ભૂમિકામાં રહેલા છે. અફસોસ, એમણે સમય બગાડ્યો છે એ વાતનો ઇન્કાર કરવો અશક્ય છે. સમયના આ કુરુણ અને ઉદ્દેશહીન દુર્વ્યથનો અચાવ તો નહિ પણ ખુલાસો એ રીતે થઈ શકે કે, આજપણમાં એમનામાં શિસ્તનો અભાવ હતો, તેમ જ કોઈએ એમને એ શીખવવાની તસ્દી લીધી નહોતી કે, સમય એ માણસની મુખ્ય સંપત્તિ છે

અને જો એ સમય વેડફી નાંખે તો પોતાની મોટામાં મોટી દૌલત એ વેડફી દે છે જે, પાછી કદી પણ મેળવી શકાતી નથી.

એમની આ ખામીઓની સામે હું એમના સારા ગુણો મૂકવાનું પસંદ કરું છું. એમની ધર્મપરાયણતા; (વિરોધી ટીકાકારોએ એમને માટે ગમે તેમ કહ્યું હોય તે છતાં) પાકા મુસ્લિમ તરીકે શરાબ પ્રત્યે એમની નફરત; ખાસ કરીને ગરીબો, નીચલા વર્ગના ફેલાહીન ગામડિયા તંથા ખેડૂતો અને નોકરો પ્રત્યેની એમની સભ્યતા અને માયાળુપણું; એમની દેશભક્તિ અને એમનું દેશાભિમાન. આ છેલ્લો ગુણ એમના વ્યક્તિત્વના એક મુખ્ય લક્ષણરૂપ હતો એ હું જાણું છું. માથાના મુકુટથી પગના તળિયા સુધી એ મિસરી છે. મિસર અને મિસરીઓ જગતના કોઈપણ દેશ કે કોઈપણ પ્રભથી ઊતરતા છે કે કોઈપણ દાહડો ઊતરતા હતા એવું સૂચન સરખુએ કોઈપણ સ્થળેથી કરવામાં આવે તો, એનો તેઓ ઉચ્ચ વિરોધ કરે છે. પોતાનો દેશ, મહુમદઅલી અને ઈબ્રાહીમપાશાના સમયની મહત્તા ફરી પ્રાપ્ત કરે એમ તેઓ અંખે છે, અને પોતાના દાદા ખેદીવ ઈસમાઇલના દુરદેશ આદર્શો અને સિદ્ધિઓ માટે એમને ભારે અભિમાન છે.

કહેવામાં આવે છે કે, આપણે બધા જ માનવી, લિન્ન લિન્ન અને પરસ્પર એવા એવા અસંખ્ય તત્વોના બનેલા છીએ; આવા તત્વોનું મિશ્રણ આ દુર્ભાંગી છતાં મિલનસાર અને બુદ્ધિશાળી રાજવીમાં, જેટલું ગૂંચવાડા અને વિસંગતીભર્યું બની ગયેલું છે, એટલું ભાગ્યે જ ખીબ કોઈ એક જ માનવીમાં થયું હશે. એમના શાસનના પાછલા સમય સુધી, જ્યાં લગી વધારેમાં વધારે નુકશાન થઈ ચૂક્યું હતું, એમના સંભવિત ઉત્તરાધિકારી વિષેની અચોક્કસતાને કારણે, દરબારમાં અને આસપાસ, છાના કાવત્રા અને આશંકાઓનું અનિષ્ટ વાતાવરણ જામી ગયું હતું. એમના પિતા ખાલી પહેલી ગાદી પર આવ્યા હતા કારણ કે, એમના પિત્રાઈ ભાઈ ખેદીવ અખ્બાસ હીલમીને ગાદી પર આવવાની મનાઈ કરવામાં આવી હતી, તેમજ ખીબ દેખીતા દાવેદાર, સુલતાન હુસેનના સૌથી મોટા પુત્રને રક્ષકસત્તાઓએ યોગ્ય ગણ્યો નહોતો. ફરક પોતે પોતાના માખાપના એકના એક પુત્ર હતા; ખીબ લખ પહેલા એમને પણ પુત્ર થયો નહોતો, એમની અંગત સલામતી વિષે કાળજીભરી ચિંતા રાખવામાં આવતી હતી. જે એમની પોતાની રીતે ખૂનના સીધા અને ખુલ્લા ભય જેવી જ ત્રાસદાયક હતી.

પોતાના પ્રધાનો સાથેના એમના ગ્રંથકા લાંબા અને હઠાગ્રહલય્યા હતા. એમનાં પહેલાં એમના પિતા માનતા હતા તેમ, એ પોતે પણ માનતા હતા કે, મિસરની મુખ્ય જરૂરિયાત શાહનાં મકકમ અને સત્તાશાળી શાસન તેમજ દોરવણી અંગેની છે. સૌથી મોટો અને સૌથી વધુ અસરકારક એવો વફૂદ પક્ષ મકકમ રાષ્ટ્રવાદી લાવનાવાળો હતો, પરંતુ એ મોટા મૂડીવાદી અને ઉદ્યોગોના સ્થાપિત હીતોનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતો હતો. એ પક્ષ શાહને માત્ર નામના રાજકર્તા બનાવવા માંગતો હતો. અનેક મુદ્દાઓ પરત્વે તેમની વચ્ચે વારંવાર ઘર્ષણ થતું. શાહના હુકમો અથવા હુકમો તરીકે એવા રાજદ્વારી માણસોનું જૂથ ઊભું થયું, જેઓ પોતાની સત્તા અને બઠતી માટે રાજ તરફ મીટ માંડતા. રાજને અને વફૂદ પક્ષને જ્યારે એક ખીલ સાથે બનતું નહિ ત્યારે શાહી આગ્રહ રાજકીય પક્ષ તરીકે ઓળખાતા આ પક્ષના એક કે ખીલ માણસને બોલાવીને સરકારની રચના કરવાનું કહેવામાં આવતું; અને એ સરકાર ખીલ મોટી કટોકટી ઊભી થાય ત્યાં સુધી ટકી રહેતી. સૈન્યમાં પણ શાહ એવી જ ચાલખાણ ચલાવતા હોવાનું કહેવાતું હતું. પોતાના માનીતા માણસોને તેઓ બઠતી આપતા. આથી અફસર વર્ગમાં એમના પ્રત્યે રોષની લાગણી ફેલાઈ હતી. તેઓ એમને માફ કરવા તૈયાર નહોતા.

છેલ્લી ચૂંટણીમાં વફૂદ પક્ષને સંપૂર્ણ વિજય મળવાથી નહાસ અને એમના મિત્રો ફરીથી સત્તા ઉપર આવ્યા. એ વેળા બની શકે તેટલા વધારેમાં વધારે પ્રમાણમાં અને બને તેટલી રીતે એમની વિરુદ્ધ રાજદ્વારી પુરુષોનું સંગઠન કરવામાં આવ્યું હતું, અને એ નિષ્ફળ ગયું હતું. શાહ તદ્દન હિંમત હારી ગયા, અને તેમણે ઉદાસ અને ઉદાસીનભાવે નિરાશાવાદનો આશરો લીધો. એમના ગાદીત્યાગ પહેલાં છેલ્લીવાર, એમણે યુરોપની મુલાકાત લીધી ત્યારે, હું એમને મળ્યો હતો. એમનામાં ભારે ફેરફાર થઈ ગયો હોય એમ મને તરત જ લાગ્યું; હતાશ પ્રારબ્દવાદીની મનોદેશમાં “માફ ધાર્યું મારાથી થઈ શકતું નથી, ભલે એમને ફાવે એમ એ કરે.” આવી જાતનું વાતાવરણ એમને ઘેરી વળ્યું હતું. જે લાંબે ગાળે એમના પરાજય અને પતનનું કારણભૂત થયા વિના રહે એમ નહોતું. એમણે પોતાની રીતે પોતાની પ્રબળ સહાય કરવા તથા તેમની હાલત સુધારવા પ્રયત્નો કર્યા હતા, અને હવે એમને લાગ્યું કે “હું નિષ્ફળ ગયો છું.” ઈરાનના કાજરવંશના છેલ્લા શાહ અહમદશાહની યાદ મને તીવ્ર રીતે તાજ થઈ આવી. અહમદશાહની પેઠે શાહ ફાફે પણ

H. R. H. THE PRINCE AGA KHAN

being weighed against diamonds on the occasion of his
DIAMOND JUBILEE CELEBRATION at BOMBAY 1946.

१९४६ मां सुंभर्ष जाते उजवायेला हीरक महोत्सव प्रसंगे
डिअ रॉयल डायमंड्स धी प्रिन्स आगाखान साहेबनी हीरा वटे तुलाविधि.

H. R. H. THE PRINCE AGA KHAN
with
H. R. H. THE BEGUM AGA KHAN
and
PRINCE SADRUDDIN
at
THE DIAMOND JUBILEE CELEBRATION.

હિઝ રોયલ હાઈનેસ ધી પ્રિન્સ આગાખાન સાહેબ
હીરક મહોત્સવ પ્રસંગે,
હર રોયલ હાઈનેસ બેગમ આગાખાન સાહેબા અને
શાહઝાદા સદરુદ્દીન સાથે.

પરાભ્યની ગંભીર ઉદાસીનતા સ્વીકારી લીધી હતી, અને પોતાની ફરજ બજાવવાની તેમજ પ્રબળી સેવા કરવાની પોતાની શ્રદ્ધા ગૂમાવી દીધી હતી. કાબરવંશની માફક મહુમદઅલીએ સ્થાપેલા વંશનું પણ પતન થયું, અને બન્ને દેશોમાં સત્તા રાજપુરુષોના હાથમાં નહિ પણ લશ્કરી માણસોના હાથમાં ગઈ.

અત્યારે શાહ ફાઝલની હાલત હતાશબરી, દયાબનક અને વિષાદમય છે. એમના કાકા અને એમની પૂર્વેના વારસદાર શાહઝાદા મહુમદઅલી કરતા બુદ્ધિ જ રીતે એમને તો કુદરતના ક્રમ પ્રમાણે લાંબુ જીવન ગાળવું પડે એવો સંભવ છે. તેઓ કામ શું કરશે? સ્વમાન જળવાય અને પોતાના માનવબંધુઓને કંઈક ઉપયોગી થઈ શકાય એવું નવું જીવન તેઓ કયાં અને કેવી રીતે ઘડી શકશે? અત્યારે એ જોઈને અત્યંત દુઃખ થાય છે કે, તેઓ યુરોપના એક શહેરમાંથી ખીબ શહેરમાં કોઈ સ્થળે સ્થિર થયા વિના અને ઉદ્દેશ વિના ભટકયા કરે છે; અને એ જાણીને એ દુઃખ વધુ ઘેરૂં બને છે કે જીવાનીમાં જો એમને યોગ્ય શિક્ષણ અને યોગ્ય માર્ગદર્શન મળ્યા હોત તો, મિસરના એ દેશાભિમાની અને સારા, કદાચ મહાન રાજા બની શક્યા હોત, એવા ગુણ એમનામાં હતા.

મને ઈમ ત મળી અને હું ગાદીએ આવ્યો તેને ૧૯૪૫માં સાઠમું વર્ષ બેસતું હતું. પરંતુ ખીબ વિશ્વયુદ્ધના અંતે જે મુશ્કેલ પરિસ્થિતિ આવી પડી હતી એને લીધે, મારા હીરક મહોત્સવની ઉજવણીની વિશાળ પ્રમાણમાં યોજના કરવી તે શક્ય નહોતું તેમજ અનુકૂળ પણ નહોતું. અમે જે ઉજવણીઓની યોજના નક્કી કરી: એક ૧૯૪૬ના માર્ચમાં મુંબઈ ખાતે હીરક તુલાવિધિની, અને ખીજી પાંચ મહિના બાદ દારેસ્સલામમાં એ જ હીરાનો ઉપયોગ કરીને યોજવાનું નક્કી થયું.

બ્યારે એ સમય આવી પહોંચ્યો, દુનિયાની પરિસ્થિતિમાં સુધારો થવાની હજી શરૂઆત જ થઈ હતી અને પ્રવાસ માટેની મુશ્કેલી યુદ્ધના છેલ્લા મહિનામાં હતી તેના કરતાં કંઈક જ ઓછી થઈ હતી. આમ છતાં મારા અનુયાયીઓનું લઘ્ય પ્રતિનિધિત્વશાળી સંમેલન, એક અદ્ભૂત અને મારે માટે તો -કદી ન ભૂલી શકાય એવા પ્રસંગ માટે મળ્યું. નજીક અને

હરના પૂર્વના સમસ્ત પ્રદેશોમાંથી, મધ્ય એશિયા અને ચીનમાંથી, સીરિયા અને મિસરમાંથી, અને બરમા તથા મલાયામાંથી, ઇસમાઈલીઓ, તેમજ હિંદુસ્તાનના મારા હુબરો અનુયાયીઓ હાજર રહ્યા હતા. હિંદુસ્તાનના ઘણા રાજવીઓએ તેમ જ બ્રિટિશરાજની એ તોફાનીલયાં સંઘ્યાકાળે ભંચ બ્રિટિશ અધિકારીઓએ આ ઉજવણી વખતે હાજર રહીને મને માન આપ્યું. આખી ઇસ્લામી આલમમાંથી, તમામ સ્વતંત્ર મુસ્લિમ રાજ્યના વડાઓ તરફથી અને વાયસરોય તરફથી મારા પર અભિનંદનનના તારો અને કાગળોનો વરસાદ વરસ્યો. આ રીતે વર્ષો થયા જેમના પ્રત્યેનો મારો પ્રેમ અને જેમના વિષેની મારી જવાબદારીની ભાવના ગંભીર અને સતત રીતે ચાલુ રહ્યા છે, તેમની સાથે ફરીથી ભેગા થતા મને ગર્વ અને આનંદ થયા.

હું આશા રાખું છું અને માનું છું કે, આ ઉત્સવ માટે જે સ્થળ અને સમયની યોજના કરવામાં આવી હતી, તેનાથી જ તાજેતરમાં કેટલાક મુઠ્ઠીભર દુષ્ટ લોકોએ વહેતી મૂકેલી એક શરારતી અને તકલીફ પેદા કરે એવી છતાં નજીવી વાતનો સંપૂર્ણ અને સચોટ રહિયો મળી રહે છે. ૧૯૩૦ પછીના દશકામાં હિંદ સરકાર સમક્ષ મેં મને એક પ્રાદેશિક રાજ્ય આપીને રાજકર્તા દેશી રાજ્યોની હરોળમાં મને મૂકવાનું સૂચન કર્યું હતું એવી વાત કેટલાક પંચાતિયાઓએ ખુલ્લેખાંચરેથી શોધી કાઢી છે. આ વિનંતિના અસ્વીકાર પરથી તેમણે તદ્દન ભૂલભરેલું અને વાહિયાત અનુમાન તારવ્યું કે, એને લીધે મને માહું લાગ્યું હતું, અને એનો વિરોધ કરવા ખાતર જીવનભર જે સિદ્ધાંતો અને આદર્શો મેં સેવ્યા હતા તેનો મેં ત્યાગ કરી દીધો હતો. આના કરતાં સત્યથી વેગળું ખીલું કંઈ હોઈ શકે નહિ.

જે ખરેખર અન્યું હતું તે આમ હતું: ઇસમાઈલી કોમમાં લાંબા વખતથી એવી લાગણી પ્રવર્તતી હતી કે પોતાનું કોઈ રાષ્ટ્રીય વતન હોય એ ઇચ્છવા યોગ્ય છે—મોટું, શક્તિશાળી રાજ્ય નહિ, પણ તાંજોર કે વેટીકનના જેવું—ધરતીનો એક પોતાનો નાનકડો-ટુકડો જેને દુનિયાભરના ઇસમાઈલીઓ એ પોતાનો છે તેમ કાયમ માટે કહી શકે અને ત્યાં તેઓ પોતાના તમામ રીતરિવાજો પાળી શકે, પોતાના કાયદાઓ ઘડી શકે, અને (આર્થિક દ્રષ્ટિએ) પોતાની બેંકો, રોકાણ માટેના ટ્રસ્ટો, વીમા યોજનાઓ તેમ જ સામાજિક કલ્યાણ તથા પ્રોવીડન્ટ ફંડની યોજનાઓ સાથેનું આર્થિક

કેન્દ્ર રચી શકે. મને પ્રાદેશિક રાજ્યના વિચારતું ખાસ આકર્ષણ નહોતું, પણ આ અંગેની ઈસમાઇલીઓની મક્કમ લાગણીઓ જોઈને મેં આ વાત હિંદી સરકારને કાને નાંખી. હિંદ સરકાર અમારી માંગણી મંજૂર કરી શકી નહિ, અને મને ખાતરી છે કે એ માટે એની પાસે પૂરેપૂરાં યોગ્ય અને વાજબી કારણો હતા. પણ મેં આ માંગણી કરી તેથી એમને મારા તરફ અણુગમે થયો, અથવા તો એણે કરેલા ઈન્કારથી મને દુઃખ અને નિરાશા થયાં એવો ખ્યાલ એ એક તુકડો જ છે.

મને લાગે વળગે છે ત્યાં સુધી ૧૯૩૯ પછીથી ખ્રિટનના યુદ્ધ માટેના પ્રયાસોમાં, મેં ખૈસાની તેમ જ મારાથી બનતી બીજી બધી રીતની મદદ કરી, એ જ આનો ખરેખરો અને વહેવાર પુરાવો છે; લંડનમાં હું બચાવી શકું અથવા એકઠા કરી શકું એવા નાણાની પાઈએ પાઈ જુદી જુદી યુદ્ધ લોનોમાં રોકવામાં આવી હતી; અને મને ખબર છે કે બેન્ક ઓફ ઈંગ્લેંડ કે ખ્રિટિશ નાણાખાતું, એ બેમાંથી કોઈ પણ, જે મારાથી બનતી મદદ મેં કરી હતી તેનાથી અબજ નહોતા.

મારી હીરક જ્યંતિ પ્રસંગે ખ્રિટન અને હિંદુસ્તાનમાંના ખ્રિટિશ અધિકારીઓએ, એમને લાગતું વળગતું હતું ત્યાં સુધી પૂરેપૂરી નિખાલસ રીતે અને મમતાપૂર્વક સગવડો આપવાની તત્પરતા દર્શાવી હતી. મારી ખાતરી છે કે સર સ્ટેફર્ડ ક્રિપ્સ-તે સમયના ચાન્સેલર ઓફ એક્ષચેકરે, રસ લઈને સહાય કરી નહોત તો, અમે કદીયે સમારંભો ઉજવી શક્યા નહોત. ચાન્સેલરથી માંડીને બધા અધીકારીઓએ પહેલાં હિંદુસ્તાન અને પછી હિંદુસ્તાનમાંથી આફ્રિકા ખાતે હીરાઓ લઈ જવા સારુ સલામતી માટેના ચાંપતા પગલાઓ સહિતની બની શકતી બધી જ સગવડો આપી હતી. મને મળેલા અલિનંદનના સેંકડો સંદેશાઓમાં ધ્યાન ખેંચે એવો વાયસરોયનો અંગત સંદેશો પણ હતો. થોડા મહીના પછી આફ્રિકામાં પણ આ જ પ્રમાણે બન્યું હતું. ત્યાં તુલાવિધિ પ્રસંગે ગ્રાંઝીબારના રેસિડેન્ટે, ટાંગાનિકા, કેન્યા અને યુગાન્ડાના ગવર્નરોએ, અને ખુદ સેક્રેટરી ઓફ ધી સ્ટેઈટસ ફોર ધી કેલોનીઝ-સંસ્થાનો માટેના રાજમંત્રી મિ. ક્રિશ બેન્સ જેવા મોટા અધિકારીએ હાજર રહીને એ પ્રસંગનું ગૌરવ વધાર્યું હતું. હું આફ્રિકામાં રહ્યો ત્યાં સુધી બધો વખત ગવર્નરોએ, તેમ જ જેના જેના હું સંપર્કમાં આવ્યો હતો તે બધા

બ્રિટિશ અધિકારીઓએ, બહુ જ લાવપૂર્વક તથા મહેમાનદારીભરી રીતે મારો આદર સત્કાર કર્યો હતો. હું આશા રાખું છું કે એક ખોટા તુકા માટે આટલો ખુલાસો પૂરતો છે.

હિંદુસ્તાનમાં ઉજવાએલા સમારંભમાં એક ગંભીર મુદ્દો ઊભો થયો હતો. હીરાઓની કિંમત જેટલી એટલે પાંચ લાખ પાઉન્ડથી વધુ રકમ એકઠી કરવામાં આવી હતી, અને મને તે કોઈપણ શરત વિના ભેટ તરીકે આપવામાં આવી હતી. આ જંગી રકમનો ઉપયોગ એ સમયના આખાએ અવિલકત હિંદુસ્તાનમાં વસ્તી ઈસમાઈલી કોમના કલ્યાણને માટે થાય એમ હું ઈચ્છતો હતો. આફ્રિકામાં ઈસમાઈલીઓએ રચેલા ટ્રસ્ટ જેવી ખાસ યોજના મેં મનથી નક્કી કરી હતી. એ યોજનાનો થોડોક ઉલ્લેખ મેં અગાઉ કર્યો છે. આ ટ્રસ્ટ બ્રિટિશ જીવનમાં કિંમતી ક્ષણો આપનાર કેન્ડલી સોસાયટીના જેવું છે. બહુ ખોટા ભાગના ઈસમાઈલીઓ વેપારી અને ખેડૂત વર્ગના છે. હું માનું છું કે, સામાન્ય ધર્માદાના ફંડ કરતા હડાપણભરી નાણાકીય સલાહ, સહાય, લેાન, ગીરાણુ પદ્ધતિ વગેરે સહિતની આ જાતની કલ્યાણી યોજના, વધારે અનુકૂળ થઈ પડે છે.

પરંતુ હિંદુસ્તાનમાં જુદા અભિપ્રાયો પણ પ્રવર્તતા હતા. જેમણે નાણું ભર્યા હતા તેમના પ્રતિનિધિઓને મેં તેનો નિકાલ કેવી રીતે કરવો એ વિષેની સલાહ આપીને, એ રકમ પુનઃસુત્ર કરી દેખી. ઈમામ તરીકેની મારી સત્તાનો ઉપયોગ કરીને મારી સલાહને ફરમાનનું રૂપ આપવાનું મને ગમ્યું નહિ. રૂઠિ મુજબનું એનું ધર્માદા ટ્રસ્ટ બનાવવાનો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો. મારે ભારપૂર્વક કહેવું જોઈએ કે, એ નિર્ણયમાં મારો કોઈ હિસ્સો અથવા કશી જવાબદારી નહોતી, અને મને જેનો ભય હતો અને હું જે ધારતો હતો તે જ પરિણામ એનું આવ્યું, કારણ કે પૂર્વમાં એ વસ્તુ અપરિચિત નથી. ટ્રસ્ટ હજી તો ખરાબર કામ કરતું થાય તે પહેલાં જ મુંબઈના ઈસમાઈલીઓના જુદા જુદા પક્ષો વચ્ચે લાંબો અને ખતરનાકરીતે ખર્ચાળ એવો ખટલો ઊભો થયો. છતાં મને હજી આશા છે કે એ દાવાઓ પતી જશે ત્યારે મૂળ ભરાએલી રકમમાંથી કંઈ નહિ તો અર્ધા ભાગ જેટલી રકમ તો ખર્ચાઈ ગઈ નહી હોય અને એ રકમ ઈસમાઈલીઓમાં સખાવત માટે મળી શકશે.

હોસ્પિટલો અને દવાખાનાઓ, શાળાઓ અને શિષ્યવૃત્તિઓ, અને રાખેતા મુજબ ચાલતી સખાવતી સંસ્થાઓ તથા મંડળો જેવી સામાન્ય સખાવતોને મોટા પ્રમાણમાં સહાય તેમ જ ઉત્તેજન ન આપવા બદલ કેટલીકવાર મારી પોતાની પણ ટીકા થઈ છે. મારી ખાતરી છે કે ઈસમાઈલી કોમની વાત તદ્દન નિરાળી જ છે. ઘણા ઈસમાઈલીઓ વેપારી અને મધ્યસ્થ વર્ગના માનવીઓ છે; ખીજાઓ રશિયન ઇતિહાસમાં સમાજના જે વર્ગને કુલકર કહેવામાં આવે છે એવા વર્ગના જમીનધારી ખેડૂતો છે. સૌકાઓ થયાં ઘડાએલું અને પોશાએલું એવું અત્યંત વ્યકિતવાદી દ્રષ્ટિબિંદુ એમનામાં હુસ્તી ધરાવે છે. બહારથી લાદવામાં આવેલી કલ્યાણ યોજનાને, એમની સમાજરચનામાં સ્થાન નથી. હું ખાતરીપૂર્વક માતું છું કે, એમની પહેલી જરૂરિયાત તો એ છે કે, તેઓ કરકસર અને સ્વાશ્રયની બાબતમાં સહકાર કરતા શીખે, અને પોતાના કુટુંબોમાં, તેમ જ વ્યકિત તરીકે આનો અમલ કરીને તેનો આખી કોમ પૂરતો વિસ્તાર કરે. ઘણા યુરોપિયન દેશોમાં જીવનરચનાના ભાગરૂપ બનેલી સામાન્ય અને કહેવાતી ધર્માદા અને કલ્યાણ યોજનાઓથી આ કાર્ય થઈ શકે નહિ. હું અંતઃકરણપૂર્વક માતું છું કે, બેન્કીંગ અને વાણિજ્યમાં, નાણાં એકઠા કરવામાં અને ધીરધાર કરવામાં, ખાંધકામ અને ખેતીવાડીમાં, બે સહકાર કેળવવામાં આવે તો એથી તેમને આર્થિક, સામાજિક અને સાંસ્કારિક ઉન્નતિ માટેનો માર્ગ મળી રહે, એથી પોતાને માટે અને પોતાનાં બાળકોને માટે પોતાની શકિતઓ તેમ જ ગુણો વડે તેઓ સિદ્ધ કરી શકે એવું ઉત્તમ જીવન પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ મળી રહે.

બ્રિટિશ પૂર્વ આફ્રિકામાં અને માડાગાસ્કરમાં આના પાયા સારી અને સાચી રીતે નંખાયા છે, અને હું અંતઃકરણપૂર્વક આશા રાખું છું કે જેને હું મારા અનુયાયીઓ માટેના મારા દુન્યવી અને આર્થિક પ્રયાસો કહી શકું તેનાં ફળો કંઈ નહિ તો ૧૯૬૦ની આસપાસમાં તો આવી જ જશે. મિસર અને સીરિયામાં, પાકિસ્તાન અને હિંદુસ્તાનમાં, મલાયા તથા પોર્ટુગિઝ પૂર્વ આફ્રિકામાં, આ કાર્ય વધુ મુરકેલ બનશે, છતાં એ માટે હું પ્રયાસ કરી રહ્યો છું અને મને લાગે છે કે ૧૯૫૪-૧૯૫૫માં ઉજવાનારી મારી પ્લેટિનમ

૧. ઉત્પાદકો પાસેથી માલ વાપરનારા પાસે જતાં વચ્ચે જેમના હાથમાં પસાર થાય છે તે-મિલલમેન.

૨. પોતાની જમીન ધરાવતા સારી સ્થિતિના રશિયન ખેડૂત.

ન્યુબિલી દ્વારા, બ્રિટિશ પૂર્વ આફ્રિકામાં જેના અમે સફળ મંડાણ કર્યા છે તે ભતના પ્રયાસો, આ વિસ્તારમાં પણ કરવા માટે શ્રેષ્ઠ તક મળી રહેશે.

લગભગ ત્રીસ વર્ષ પહેલાં મોન્ટેગ્યુ-એમ્સફર્ડ સુધારાઓની ભરિસાત કરવામાં આવી તે જ દિવસથી, જે રોગ શી રીતે આગળ વધશે એની પહેલેથી આગાહી કરવાનું શક્ય બન્યું હતું, તે રોગ, ૧૯૪૬માં હિંદુસ્તાનમાં ઘણા વધીને ગંભીર સ્થિતિએ પહોંચ્યો છે એવું દરેક લક્ષણ દેખાતું હતું.

મારો યુવાનીમાં અને તેથીએ ઘણા વખત પહેલાં જે આધ્યાત્મિક એકતા અને સાતિત્યની ભાવના વડે, હિંદુસ્તાનમાં બ્રિટિશ રાજ્ય ટકી રહ્યું હતું, અને જેના આધાર પર તેમનું નૈતિક બંધારણ રચાયું હતું તેમ જ એની બાહ્ય કુશળતા તથા સંપૂર્ણતા ઘડાયાં હતાં, તે હવે તૂટવાની અણીપર આવી રહી હતી. ૧૯૧૭થી લગભગ દ્વિધાભાવની કેટિએ પહોંચતા જે પરસ્પર વિરોધ વડે, હિંદુસ્તાનમાં બ્રિટનની સ્થિતિની સદ્ધરતા તથા દૃઢતા, નૈતિક તેમ જ વહેવાર દ્રષ્ટિએ ખવાઈ ગઈ હતી, તે હવે એનો અંતિમ અને અનિવાર્ય ભોગ લઈ રહ્યો હતો. કલક-તા, દિલ્હી અને મુંબઈ તેમ જ બીજા દરેક મોટા શહેરોની દિવાલો પર વારંવાર ચાકથી લખવામાં આવેલા પેલા બે શબ્દો “હિંદુસ્તાન છોડો” એ હવે માત્ર ચળવળીઆના અણુઘડ અક્ષરો નહોતા રહ્યા; હવે તેો એ શબ્દો આશા અને ઇરાદાના વાચક બન્યા હતા. હિંદુસ્તાનમાંથી બ્રિટિશરો બંધ રહ્યા હતા. હવે મુખ્ય પ્રશ્ન હતો એમની વિદાયની ગતિનો—એ ઝડપી અને કે ધીમી. સવાલ માત્ર ક્યારે અને કેવી રીતે એટલો જ હતો. માત્ર મુઠ્ઠીભર અંગ્રેજો—બધા મળીને બે હજારથી પણ ઘણા ઓછા—ઈન્ડિયન સિવિલ સર્વીસમાં હવે રહ્યા હતા; પરંતુ સ-તા હજીએ એમના હાથમાં જ કેન્દ્રિત થયેલી હતી; અને જ્યાં સુધી તેમની જવાબદારી હિંદુસ્તાનની પ્રબળ પ્રત્યે નહિ, પણ પાર્લામેન્ટ અને બ્રિટિશ પ્રબળ પ્રત્યે હતી ત્યાં સુધી, હિંદુસ્તાન સ્વતંત્ર અને સ્વરાજ્ય ભોગવતું બની શકે નહિ.

પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ કરતાં બીજાં વિશ્વયુદ્ધની હિંદુસ્તાન પર ઘણી વધારે ગંભીર અને ગાઢી અસર પડી. ૧૯૪૨ના પહેલા છ મહિનાની અંદર બર્મા સહિતનો આખા અગ્નિ એશિયાનો વિસ્તાર ભપાને જીતી લીધો; આફમણનો

આ બુવાળ હિંદુસ્તાનની સરહદો સાથે ટકરાવા લાગ્યો; બાપાનના ઝોંબરો કલક-તા ઉપર દેખાવા લાગ્યા, પરંતુ નોંધપાત્ર ખીના એ હુતી કે એની ભાગ્યે જ કંઈપણ અસર થઈ. હિંદુસ્તાનને મિત્રરાજ્યોની કુમકે, લગભગ વીસ લાખ જેટલું સૈન્ય ભેળું કરીને યુધ્ધમાં મોકલી આપ્યું. ઈતિહાસનું એ મોટામાં મોટું મરજિયાત (Volunteer-army) સૈન્ય હતું. હિંદુસ્તાનની લડાયક અને ખિનલડાયક કોમો વિષેની વિચિત્ર તેમ જ ભૂલભરેલી બ્રિટિશ માન્યતા તદ્દન ભાંગી પડી, અને અંગાળના તથા દક્ષિણનાં વિભાગનાં લોકોએ પણ લશ્કરી ટુકડીઓમાં બહાદુરીપૂર્વક સેવા આપી. મધ્યપૂર્વમાં, પૂર્વ આફ્રિકામાં તેમ જ ઈટલીમાં, હિંદી લશ્કરી ટુકડીઓ, બ્રિટન અને કોમનવેલ્થના લડાયક સૈન્યોના આંતરિક ભાગ તરીકે, વર્ષોથી રહી હતી. કેરેનની લડાઈથી તે ચાર વર્ષ બાદ માર્શલ કેસરલીંગે ઉત્તર ઈટલીમાં આખરી પીછેહઠ કરી ત્યાં સુધી, અંતિમ વિજયની સિધ્ધિમાં એમણે આપેલો મહામુલો ફાળો યુધ્ધના ઈતિહાસમાં અમર અક્ષરે અંકિત થયો છે. શાહી કમિશન ધરાવતા હિંદી અફસરોએ અનેકવાર એમના શૌર્ય, શાણપણ, નેતાગીરી અને ઉચ્ચ સ-તા ભોગવવાની પોતાની શક્તિનું દર્શન કરાવ્યું હતું. યુધ્ધના છેવટના તખકકાઓમાં ૧૯૪૪-૧૯૪૫માં લોર્ડ માઉન્ટબેટનના સર્વોચ્ચ સેનાપતિ પદે, દક્ષિણ પૂર્વ એશિયાની જે લડાઈઓ થઈ, જેને કારણે આખા બર્મામાંથી બાપાનીઓને કરુણ રીતે, ભાગવું પડ્યું અને જે બાપાનના અંતિમ પરાભ્યમાં મહત્વનો ફાળો આપનાર બની, તે લડાઈઓનું મુખ્ય મથક હિંદુસ્તાન બન્યું હતું.

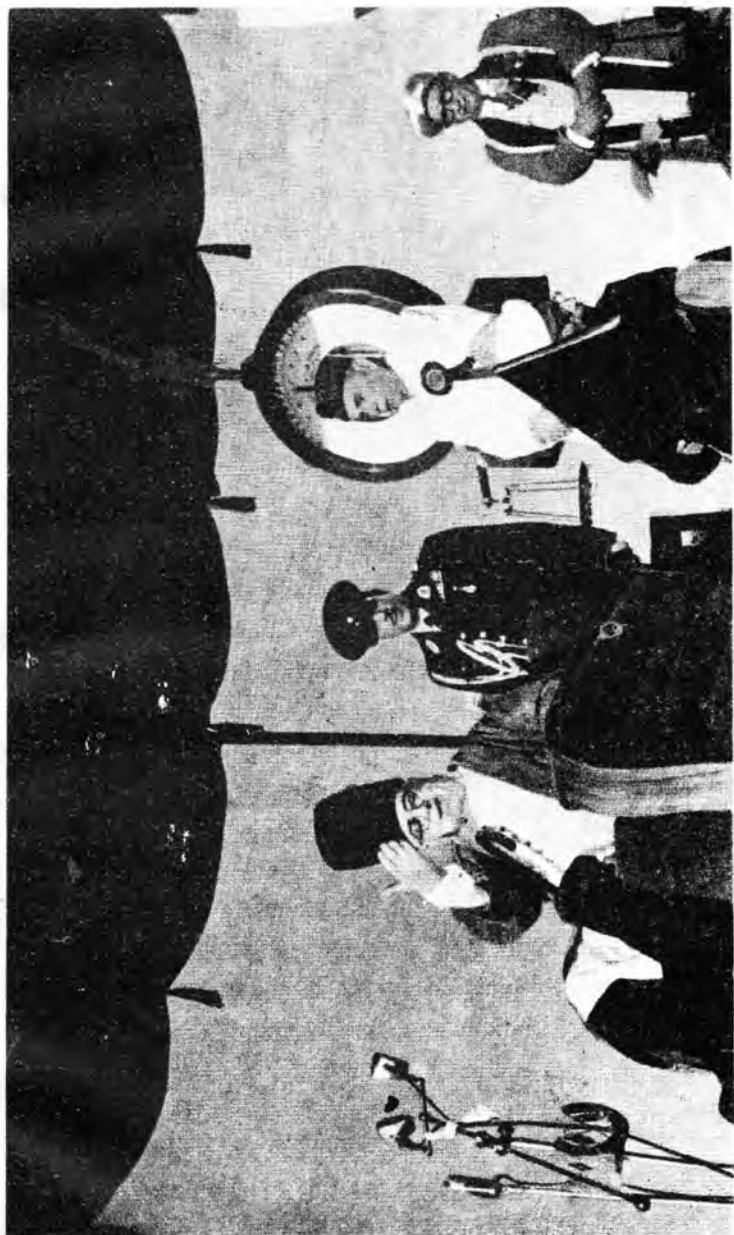
છતાં પણ યુધ્ધના સમસ્ત સંચાલન અને વ્યૂહરચનામાં હિંદુસ્તાનનો, હિંદુસ્તાન તરીકે કોઈ અવાજ નહોતો. એના મોટા ભાગના સૌથી વિખ્યાત રાજદ્વારી નેતાઓ, વર્ષોથી રાજકીય કારાવાસમાં સબડી રહ્યા હતા. ૧૯૪૨ની ઘસંત ઋતુમાં, યુદ્ધ બ્યારે પરાકાષ્ટાએ પહોંચ્યું હતું ત્યારે, એ સમયના વિરાટ પ્રશ્નોની ભૂમિકાઓનો સામનો કરીને, હિંદુસ્તાનની આકાંક્ષાઓની સિદ્ધિ અર્થે કોઈ વહેવાર યોજના ઘડી કાઢવા માટે, સર સ્ટેફર્ડ ક્રિપ્સની આગેવાની હેઠળ, એક બ્રિટિશ મિશન હિંદુસ્તાન આવી પહોંચ્યું. ક્રિપ્સ મિશન સૌથી સખ્ત ખડક સાથે અથડાઈને ભાંગી પડ્યું અને નિષ્ફળ નીવડ્યું: એ ખડક તે આ હકીકત હતી કે બ્રિટિશ તથા હિંદુ પ્રતિનિધિઓ,

એ ઉપખંડની એકતા બળવી રાખવાની આશા રાખતા હતા. (૧૯૪૨ની એ પરિસ્થિતિમાં હિંદી સરક્ષણદળોની એકતા બળવવા માટે ખ્રિટિશરોને ઓછી ચિંતા નહોતી) તેમ છતાં એ એકતા સાધવા માટે જે કિંમત ચૂકવવી પડે એમ હતું તે, કોઈ મુસ્લિમ કબૂલ કરી શકે એમ નહોતું, અને અત્યાર સુધીમાં મુસ્લિમ લોકમત મિ. એમ. એ. જિન્નાહ, કાઈદ-એ-આઝમની નેતાગીરી હેઠળ મક્કમ રીતે સંગઠિત થઈ ગયો હતો. તેમણે ક્રિપ્સને તદ્દન સ્પષ્ટરીતે જણાવી દીધું કે, લગલગ દશ કરોડ મુસ્લિમોને સંતોષ ન આપતું હોય એવું, અખંડ હિંદુસ્તાન માટેનું કોઈપણ અધારણ સ્વીકારી શકાશે નહિ. એવા અધારણ સામેનો મુસ્લિમોનો વિરોધ એમના પ્રાણુન્ટે જ તૂટશે. “આઝાદી યા મોત” એમ તેઓ કહેતા હતા તેનો આ જ અર્થ હતો.

ક્રિપ્સ મિશનની નિષ્ફળતા પછી, ત્રણ વર્ષથીએ વધુ સમય રાજદ્વારી મડાગાંઠ ચાલુ રહી. હિંદુસ્તાનના અર્થતંત્રના પાયા કેટલા કાચા અને તકલાદી છે તે ૧૯૪૩ના અંગાળના દુકાળે ખતાવી આપ્યું. લોર્ડ લિન્ડ્લીથગોની જગ્યાએ વાયસરૈય તરીકે ફ્રિડ માર્શલ લોર્ડ વેવેલ આવ્યા. યુદ્ધનો અંત આવતાં આખાં હિંદુસ્તાનનું રાજકીય હવામાન ઝડપભેર ઊંચું ગયું. આખાએ એશિયામાં રાષ્ટ્રવાદની લાવનાનો પ્રયત્ન જીવાળ આવ્યો હતો. સંસ્થાનવાદની ખેડીઓ ફગાવી દેવા માટે, આતુરતાભરી તીવ્ર ઉત્કંઠા બગી હતી. બપાનના વિજયોની અસર લશ્કરી અને સામાજિક દ્રષ્ટિએ ગમે તેટલી ધૂણાપાત્ર હોય તે છતાં, એનું એક ભારે મહત્વનું પરિણામ આવ્યું હતું: આખાએ અખિ એશિયાના કરોડો માનવીઓને એણે ખતાવી આપ્યું હતું કે, એમના યુરોપીય માલિકો જરાએ અજ્ઞેય નહોતા. કરોડો માનવીઓએ જોયું હતું કે, એક એશિયાઈ રાષ્ટ્ર, અમેરિકા, ખ્રિટન અને કોમનવેલ્થ, ફ્રાંસ અને હોલેંડની સંયુક્ત તાકાતને પડકારીને, ત્રણ ત્રણ વર્ષથીએ વધુ સમય સુધી, કોરિયાથી તે ન્યુગીની સુધીના, અને આસામની સરહદથી માંડીને મધ્ય પેસિફિક સુધીના, વિશાળ વિસ્તારવાળા પ્રદેશ આગળ થંભાવી રાખી હતી. આનો ખોધપાઠ એવો જ્વલાંત અને એવો સળગ હતો કે, એ ભૂલી શકાય એમ નહોતું.

હિંદુસ્તાનમાં હવે સન્તાની ખદલી પાંચ અથવા દશ વર્ષ ખાદ થાય એવી કોઈ વાત કરતું ન હતું. લવિષ્યમાં અને ખ્રિટિશોએ નકકી કરેલી

H. R. H. THE PRINCE AGA KHAN
being weighed against platinum on the occasion of his
PLATINUM JUBILEE CELEBRATION at KARACHI (Pakistan) 1954.

१९५४ मां करांची (पाकिस्तान) भाते ७७वांवेदी “७७ेदीनम अयुगिदी” प्रसंगे
डिअ रोजल हाडनेस धी प्रिन्स आगाआन साडेथनी ७७ेदीनम वडे तुदाविधि.

H. R. H. THE PRINCE ĀGA KHAN
at the
PLATINUM JUBILEE CELEBRATION at KARACHI (Pak.) 1954.

હિઝ રાયલ હાઈનેસ થી પ્રિન્સ આગાખાન સાહેબની
પ્લેટીનમ જ્યુબિલી (કરાંચી)
પ્રસંગની યાદગાર તસ્વીર.

શરતોએ નહિ, પણ તત્કાળ અને મોટે ભાગે હિંદુસ્તાનના લોકોએ પોતે મૂકેલી શરતો મુજબ જે સ્વરાજ્ય ન મળે તો તરત જ એ માટેની સાચી અને લોહિયાળ લડાઈ ફાટી નીકળે એમ હતું. આ લાગણી, કેટલી ઊંડી અને કેટલી વ્યાપક હતી તેની સૌથી વધુ સ્પષ્ટ નિશાની, વર્ષો પછી પરદેશમાંથી પાછા ફરેલા મારા જેવા માણસને દેખાઈ આવતી હતી, એ હતી વધી ગએલી દુશ્મનાવટ. માત્ર ખ્રિસ્તની રાજકીય સત્તા સામે નહિ પરંતુ દરેક ખ્રિસ્તિય વસ્તુ સામે. અંગ્રેજી ભાષા, અંગ્રેજના રીતરિવાજો, પાઠ્ય અને વિસ્કી, સોડા, યુરોપિયન સુટ, કોલર અને ટાઈ—એ બધા સામે દુશ્મનાવટ એટલી બધી વધી ગઈ હતી કે, આ રિવાજ જે હિંદુસ્તાનીઓએ અપનાવ્યા હતા તેમને પણ કેટલાક પ્રદેશોમાં રહેવું બેખમકારક બન્યું હતું. આ બધાંએ વસ્તુસ્થિતિનું સાચું ભાન કરાવી દીધું.

ખ્રિસ્તને પોતાને તો હિંદુસ્તાનની મરજી વિરુદ્ધ એને કબજે રાખવાની નહોતી ઈચ્છા કે નહોતી એમનામાં શકિત. યુદ્ધના લાંબા વખતના બોલ હેઠળ એ તદ્દન નબળું પડી ગયું હતું. દરિયાપારની એની રાકાણો ખર્ચાઈ ગઈ હતી. એક વખતનું દુનિયાનું લેણદાર રાષ્ટ્ર ખ્રિસ્ત, હવે લગભગ દરેકનું કરજદાર બની ગયું હોય એમ દેખાતું હતું. વિજય તો મળ્યો હતો, પણ દુનિયાની નેતાગીરી ગૂમાવીને એની કિંમત ચૂકવવી પડી હતી. ઘરઆંગણે એની પ્રજા સામે આર્થિક સંકટામણોનો, તંગીઓનો, કરકસરથી રહેવાનો અને માપબંધીનો લાંબો સમય આવ્યો હતો; દૂરપૂર્વની લડાઈનો અંત આવ્યો તે પહેલાં જ રાષ્ટ્રને વિજયને માર્ગે દોરી જનાર મિશ્ર સરકાર લાંગી પડી હતી, અને પોતાના ઈતિહાસમાં પહેલી જ વાર મજદૂર પક્ષ પાર્લામેન્ટમાં જંગી બહુમતી મેળવીને સત્તા ઉપર આવ્યો હતો. નવા વડા પ્રધાન મિ. એટલી, સોળ વર્ષ પહેલાં સાયમન કમિશનના સભ્ય હતા ત્યારથી જ તેમણે હિંદુસ્તાનના પ્રશ્નમાં ઊંડો રસ લેવા માંડ્યો હતો. મજદૂર પક્ષે ઘર આંગણે, સામાજિક અને આર્થિક સુધારાના કાર્યક્રમ ઉપરાંત, દરિયાપારના દેશોમાં ન્યાં બની શકે ત્યાં ખ્રિસ્તિય સામ્રાજ્યવાદનો અંત લાવવાનું વચન આપ્યું હતું. વર્ષોથી હિંદુસ્તાનની સ્વતંત્રતા, એ એની રાજકીય ઘોષણાઓનું એક મુખ્ય સૂત્ર હતું. યુદ્ધ સમયની મિશ્ર સરકાર ન્યાં નિષ્ક્રમ ગઈ હતી ત્યાં એની અનુગામી બનેલી આ સરકારે, પ્રારંભકાળની સત્તાના ઉત્સાહભર્યા

આશવાદથી પ્રેરાઈને, સફળ થવા માટે નિર્ધાર કર્યો હતો. સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ ફોર ઈન્ડિયા-હિંદીમંત્રી લોર્ડ પેથિક લોરેન્સ, તથા સરક્ષણ ખાતાના પ્રધાન મિ. એ. વી. એલેક્ઝાન્ડર (અત્યારના લોર્ડ એલેક્ઝાન્ડર ઓફ હિલ્સબરો)ની નેતાગીરી હેઠળ, એક કેબિનેટ મિશન, સત્તાની ફેરબદલી કેવી રીતે કરવી તે અંગે વાયસરોય, સરસેનાપતિ અને હિંદુસ્તાનના રાજદ્વારી નેતા સાથે વાટાઘાટ કરવા, દિલ્હી આવવા રવાના થયું.

જેમના હાથમાં છેવટનો નિર્ણય અને સત્તા હતા એવા રાજદ્વારી નેતાઓ ચાર હતા: કોંગ્રેસ-હિંદુ પક્ષે મહાત્મા ગાંધી, મિ. નહેરુ અને સરદાર પટેલ; મુસ્લિમ પક્ષે મિ. જિન્નાહ-કાયદે આઝમ. એમની વચ્ચે સમજૂતી થાય અથવા વિરોધ થાય, અને તે અનુસાર રાજકીય અને સામાજિક વસ્તુસ્થિતિ અમલમાં આવે તેના ઉપર આ ઉપખંડનાં ભવિષ્યનો આધાર રહેલો હતો.

અકાળે અંત પામેલી કાઈદે આઝમની ઉભવળ અને યુગપ્રવર્તક કારકિર્દી ૧૯૪૬ અને ૧૯૪૭નાં આ મહત્વનાં વરસોમાં પરાકાષ્ટાએ પહોંચી. હવે તેઓ ઐતિહાસિક વ્યક્તિ બની ગયા છે; અને મારી ખાતરી છે કે, એમની યાદ અમર બની છે. મારાં જીવનમાં મેં જોયેલા તમામ મુત્સદ્દીઓ-કલેમેન્સો, લોઈડ જ્યોર્જ, ચર્ચીલ, કર્ઝન, મુસોલિની, મહાત્મા ગાંધી-એ બધામાં જિન્નાહ સૌથી વધુ ધ્યાન ખેંચે એવા છે. મારા મત પ્રમાણે, આમાની કોઈ પણ વ્યક્તિ ચારિત્ર્યબળમાં તેમ જ જેને જ સાચી મુત્સદ્દીગીરી કહી શકાય એવા અગમખુદ્ધિ અને નિશ્ચયબળના લગભગ અમાનુષી ગણી શકાય એવા સુમેળની બાબતમાં, જિન્નાહ કરતાં ચડી જાય એવી નહોતી. કદાચ એવી દલીલ કરવામાં આવે કે, બીજા કેટલાક લોકો કરતાં એ વધુ નસીબદાર હતા-દાખલા તરીકે, કેવળ નિષ્કળતા અને નામોશી પામીને કરુણ રીતે નાશ પામેલા મુસોલિની કરતાં એ ઘણા વધારે નસીબદાર હતા. પણ જિન્નાહને શું કેવળ સદલાચ્ચને લીધે જ સફળતા મળી હતી? અને મુસોલિનીને માત્ર દુર્લાચ્ચને લીધે જ નિષ્કળતા સાંપડી હતી? સાચા અને ખોટા નિર્ણયનો શું એમાં કંઈ જ હિસ્સો નહોતો?

ઇંગ્લેંડથી પાછા આવીને જિન્નાહે મુંબઈમાં વકીલાત કરવા માંડી ત્યારથી તે એમનાં અવસાન સુધી, વર્ષો થયાં હું જિન્નાહને ઓળખતો હતો.

મુસોલિનીને તો હું એક જ વાર મળ્યો હતો; અને એ પ્રસંગ પણ યાદગાર હતો. એક દિવસે અપારે રોમમાં રેસકોર્સની એમની બોક્સમાં ત્રણેક કલાક સુધી સુંદર અંગ્રેજીમાં એમણે મારી આગળ ભાષણ આપ્યું, અને નવાઈ જેવું તો એ હતું કે બહેરમાં એ એટલા બધા “લાઉડસ્પીકર-ભારેખોલા” હતા પરંતુ મારી સાથે એ ધીમા અને નમ્ર અવાજે ખોલતા હતા. એમણે પોતે રેસ તરફ, સ્ટેન્ડ અથવા મેદાનમાંના લોકો તરફ, જરાએ નજર ન કરી, અને મને પણ ન તો એકેય રેસ જોવા દીધી કે ન તો એમની સામે દલીલ કરવા માટે મોઢું પણ ખોલવા દીધું. છતાં આ બંને વ્યક્તિઓ વચ્ચે મને એક મહત્વનું સામ્ય દેખાય છે.

એ બંનેએ પોતાની યુવાનીથી તે પ્રૌઢ વય સુધીમાં રાજકીય વિચારસરણીમાં એક છેડાથી તે બીજા છેડા સુધીની સફર કરી હતી. મુસોલિનીએ લગભગ સામ્યવાદ જેવા જ સમાજવાદથી માંડીને ફ્રાંસીઝમના નિર્માણ સુધીની, માર્ક્સથી માંડીને નિત્ઝે, અને સોરેલ સુધીની યાત્રા કરી હતી. આરંભકાળમાં, મુસ્લિમ નેતાઓમાં જિન્નાહ, કોંગ્રેસના ધોરણ અનુસાર અખંડ હિંદી રાજ્યનું ધ્યેય ધરાવતા હિંદી રાષ્ટ્રવાદના સૌથી મોટા હિમાયતી હતા; છતાં, આખરી તબક્કામાં, હિંદી સામ્રાજ્યના પાકિસ્તાન અને ભારત એવા બે ભાગ પડાવવામાં મુખ્યત્વે તેઓ જવાબદાર હતા. જે પુરુષે આટલા બધા વખત સુધી હિંદુસ્તાનની એકતા માટે હિમાયત કરી હતી તે જ પુરુષે આંતરરાષ્ટ્રીય કાનૂનોને સંપૂર્ણરીતે અનુસરીને, હિંદુસ્તાનના બંને ભાગોને સાંધી શકે એવી દરેક સાંકળ તોડી નાંખી અને—બ્રિટિશરોના ઉચ્ચ વિરોધોનો સામનો કરીને— હિંદી સૈન્યના પણ ભાગ પાડ્યા.

આ બંને માનવીઓ—મુસોલિની અને જિન્નાહના સ્વભાવનાં ઘણાં ઉપરછલાં લક્ષણમાં ભેદ દેખાતો હતો. એ ભેદ (સૌથી વિશેષ તો) એકને વરેલી સફળતા અને બીજાને મજેલી નિષ્ફળતા વચ્ચે દેખાતો હતો. અનેક બાબતોમાં દેખીતીરીતે એ બંનેના સ્વભાવમાં વિરોધાભાસ રહેલી હતો, છતાં એક બાબતમાં બંનેમાં એકસરખીરીતે જીવનભર અસરકારક સામ્ય

૧. સામ્યવાદી વિચારસરણીના પ્રણેતા કાર્લ માર્ક્સ.

૨. વિશ્વવિખ્યાત જર્મન શિલ્પુર; પોતાના વિકાસને અનુલક્ષીને, જીવનબળ કળવી, મનુષ્યે “પુરુષોત્તમ-Superman” ડું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ એવા નવસિધ્ધાંતના હિમાયતી.

૩. પ્રતિભાસંપન્ન વનસ્પતિશાસ્ત્રી.

રહેલું હતું. બન્નેનો એક જ ધ્રુવતારક હતો; નીતિ ગમે તે હોય, એની પાછળની રાજકીય ક્વિલ્સૂકી ગમે તે હોય, પણ જ્યાં સુધી પોતે એના નેતા હોય અને એની દોરવણી કરતા હોય ત્યાં સુધી, એ સફળ થવાની જ અને નૈતિક દ્રષ્ટિએ પણ યોગ્ય ઠરવાની જ. એ બન્નેના આ ગુણને માત્ર મહત્વાકાંક્ષા કહીને ઉવેખી શકાય એમ નથી; બન્નેને એવી દ્રઢ અને અફર પ્રતીતિ થઈ ચૂકી હતી કે પોતે ખીબ માણસો કરતાં ચડિયાતા છે અને જો કાર્યનાં સંચાલનનો દોર પોતાના હાથમાં હોય, અને તમામ બાબતમાં આખરી શબ્દ પોતાને જ ઉચ્ચારવાનો હોય, તો રાજકીય કાર્ય પાછળનો કોઈપણ અમૂર્ત સિદ્ધાંત ગમે તે હોય (કે એનો અભાવ હોય) તે છતાં, બધું બરાબર પાર ઊતરવાનું જ.

આ માન્યતા એ કોઈ દંભી આપવડાઈ નહોતી; એ કોઈ આત્મપ્રસંશા કે છીછડું અભિમાન નહોતું. બન્નેની આ માન્યતાનું મૂળ આ હકીકતમાં રહેલું હતું કે પોતાની શક્તિ વિષે બન્નેને સંપૂર્ણ પ્રતીતિ થઈ ચૂકી હતી, એવી પ્રતીતિ કે, ખીબઓ કરતાં પોતાને વધુ શાણપણની બક્ષિસ મળેલી હોવાથી, પોતાને જે વસ્તુ ઉત્તમ લાગતી હોય તે ખીબઓની વતી કરવા પોતે સ્વતંત્ર રહેવું, એ પોતાના લોકો પ્રત્યેની, બદકે આખી માનવબળ પ્રત્યેની પોતાની ફરજ છે. ઇબ્રાહિમના પયગંબરોને તેમ જ લ્યુથર અને કાલ્વિન જેવા સુધારકોને પ્રેરણા અને પ્રોત્સાહન આપનાર અપૂર્વ દ્રઢ શ્રદ્ધા જેવી જ શું આ પણ અપૂર્વ દ્રઢ શ્રદ્ધા નહોતી? આપણા પોતાના જમાનામાં આપણે એવા ઓછામાંઓછા બે માનવીઓ જોયા છે, જે આવી જ રાષ્ટ્રોને હચમચાવી નાખનારી શ્રદ્ધાથી પ્રેરાયા હતા, અને એ બન્નેની નજર આગળ પોતાની બલતને ન સ્પર્શતું હોય એવું કોઈક જુદું જ ધ્યેય હતું—એકે એમાંથી સારું પરિણામ આણ્યું, ખીબએ ભયંકર અનિષ્ટ પેદા કર્યું. એક હતો હબ્સ વર્ષ સુધી ટકી રહે એવી જર્મનોએ લાદેલી નવરચનાનું સ્વપ્ન સેવનાર હિટલર; અને ખીબ હતા મહાત્મા ગાંધી, જેમની નજર આગળ એવું હિંદુસ્તાન રમતું હતું જેનાં સમાજ, અર્થતંત્ર અને સમસ્ત જીવન અમુક શાંતિમય અને નૈતિક સિદ્ધાંતો ઉપર રચાયાં હોય. પોતાની કોઈપણ આંતરિક વસ્તુ કરતાં આ બહારની વસ્તુનાં અસ્તિત્વનું મહાત્માજીને મન ઘણું મોટું મૂલ્ય હતું. બે વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન બ્રિટનના બે નેતાઓ પણ આ જ પ્રકારની અદ્ભુત

અને ઉત્સાહભરી આત્મશ્રદ્ધાથી પ્રેરાએલા એવા માણસો હતા, પરંતુ લોઈડ જ્યોર્જ અને ચર્ચીલ, બન્નેને માટે સ-તાનો અમલ કરવામાં બ્રિટિશ જીવનપદ્ધતિ તેમ જ બ્રિટનની નાગરિક, પાર્લામેન્ટરી (પાર્લામેન્ટ વિષયક), નૈતિક અને ધાર્મિક પ્રણાલિકા અને માન્યતાઓએ આંકેલી મર્યાદાઓનું ઉલ્લંઘન કરવું અશક્ય હતું.

મુસોલિની અને જિન્નાહ, એ બન્નેના મત મુજબ વિરોધ એ કોઈ એવો અભિપ્રાય નહોતો જેને અગે બાંધછોડ કે વાટાઘાટથી સમાધાન કરવું જોઈએ; એ તો એવો પડકાર હતો જેને પોતાની ચડિયાતી તાકાત અને બુદ્ધિથી નાબૂદ કરી દેવો ઘટે. બન્ને તકવાદી દેખાતા હતા, કારણ કે દરેક નવું પગલું લેતી વેળા, તેઓ પોતાના આત્મવિશ્વાસ અને પોતાની અચળ ઈચ્છાશક્તિને લીધે એમ માનતા હતા કે એ પોતે જ સાચા છે અને તદ્દન જ સાચા છે. બન્ને જણા ખીબાઓને વિશ્વાસમાં લેવાની અથવા તો ચોખવટ કરવાની તસ્દી લેતા નહી.

મુસોલિનીએ માર્કસવાદથી આરંભ કરીને લાંબો રસ્તો ખેડ્યો, તે સિદ્ધાંતો અગેની શંકા કે મતભેદને કારણે નહિ, પરંતુ એટલા જ કારણથી કે, સમાજવાદી રાજદ્વારીઓ તેમ જ સિદ્ધાંતવાદીઓની જે દુનિયામાં એમણે લોસાં (Lausanne) ખાતે દેશવટો ભોગવતાં પોતાની તોફાની યુવાનીને સમય ગાળ્યો હતો તે દુનિયામાં, સિદ્ધાંતો અને ભાવનાઓ, જે વ્યવહારૂં સિદ્ધિવું જ એમને મન મહત્વ હતું એના એક માત્ર માર્ગમાં, સતત નડતરરૂપ થતાં હતાં—એવી વ્યવહારૂં સિદ્ધિ જેના ખેનિટો મુસોલિની પોતે નેતા હતા. ઈટલીમાં જ્યારે ફેસીઝમનો એક સખળ રાજદ્વારી તત્વ તરીકે પહેલીવાર ઉદય થયો, ત્યારે એ શું છે એ કોઈ જાણતું નહોતું, એના સિદ્ધાંતો કે કાર્યક્રમની રૂપરેખા કોઈ આપી શકતું નહોતું, કારણ કે એમાં એવું કંઈ હતું જ નહિ. મુસોલિનીએ માત્ર એટલું જ કહ્યું: “ચાલો આપણે એક પક્ષ સ્થાપીએ, અને એનું નામ ફેસીસ્ટ પાર્ટીએ”—એનો અર્થ કંઈપણ થઈ શકે, અથવા એનો અર્થ કશોએ ન હોઈ શકે. એ પક્ષનો સિદ્ધાંત એક જ હતો, એની ફરજ એક જ હતી કે એનો નેતા જેમ કહે તેમ કરવું. અને એનો નેતા દ્રઢતાપૂર્વક માનતો—અને લાંબા વખત સુધી માનતો રહ્યો— કે એ પક્ષ જે કંઈપણ કરશે તે ઉત્તમ જ હશે, કારણ કે દરેક વસ્તુનો સંકેદ અને એનો અમલ મુસોલિની કરતા હતા.

પોતાની આખી કારકિર્દી દરમિયાન જિન્નાહમાં પણ આવી જ લાક્ષણિકતા દેખાતી રહી હતી. બુદ્ધિ, અધિકાર અને નીતિમતાના વિષયમાં પોતાના કરતાં કોઈપણ ચડિયાતો હોય એમ એ સ્વીકારતા નહોતા. સિદ્ધાંત કે મત વિષેની કોઈ મર્યાદામાં તેઓ માનતા નહોતા. નિશ્ચયબળવાળા અને શક્તિશાળી આ યુવાન બેરિસ્ટર, તમામ અપશુકનોની સામે થઈને, લાગવગ વિના અને વારસામાં સમૃદ્ધિ મેળવ્યા વિના, થોડાં જ વર્ષોમાં મકકમ વિરોધ છતાંયે વિજયી નીવડયા. તેઓ રાજકારણ તરફ વળ્યા ત્યારે હિંદી રાષ્ટ્રવાદી બન્યા. તેઓ કોંગ્રેસમાં જોડાયા, કારણ કે, કોંગ્રેસી રાજદ્વારીઓની પેઠે, તેઓ પણ હિંદુસ્તાનને બ્રિટનની સાંસ્થાનિક તથા શાહીવાદી ધૂંસરીમાંથી મુક્ત કરવા માગતા હતા, તેમ જ તેઓ એમ માનતા હતા કે જો પોતાને સ્વતંત્ર રીતે કામ કરવા દેવામાં આવે તો તેઓ પોતે જ એ કાર્ય પાર પાડી શકે એમ છે. આમ છતાં કોંગ્રેસના સહવાસમાં એમની સ્થિતિ પાણી ખડારની માછલી જેવી થઈ ગઈ હતી. હિંદુસ્તાનની સ્વતંત્રતા માટેના હિમાયતી થવા સારુ એમણે કાર્ય કર્યું, પણ હિમાયત અંગેના તેમના ખ્યાલો, ખીબ કોંગ્રેસી નેતાઓ કરતાં તદ્દન ભિન્ન હતા. તેઓ પાછા ફર્યા અને જેમની સાથે કોમી તથા ધાર્મિક સૂત્રોથી એ સંકળાએલા હતા તેમની સાથે એ ફરીથી જોડાઈ ગયા. એ સમયની મુસ્લિમ લીગમાં તેઓ ખીબ નેતાઓની સાથે નામ પૂરતા એક નેતા તો હતા, પણ એ પોતાની માન્યતા તથા નીતિનો અમલ કરાવી શકતા નહોતા, કારણ કે મુસ્લિમ વિચારોનું સામાન્ય વલણ તેઓ કોંગ્રેસી છાવણીમાં હતા ત્યારે પોતે જે દ્રઢ નિર્ણયો ધરાવતા હતા તેનાથી પ્રબળરીતે વિરુદ્ધ દિશામાં જતું હતું. તેમણે કોંગ્રેસ માટે ખહુ ઉત્સાહથી અને સખ્ત કામ કર્યું હતું; પરંતુ, એમનાં દ્રષ્ટિબિંદુ પ્રમાણે, એમને એક પછી એક નિષ્ફળતા જ મળતી રહી હતી. મુક્ત સમાજમાં રાજદ્વારી નેતાઓની ફરજો અને જવાબદારીઓ વિષેની એમની માન્યતા અને જેમની સાથે તેઓ કામ કરતા હતા તે લોકોની માન્યતા વચ્ચે અતિ ઘણું વિશાળ અંતર હતું. જે હુથિયાર તેઓ લેતા એ દરેક વખતે એમના હાથમાં જ ભાંગી પડતું કારણ કે તેઓ પોતે જે સમિતિઓ અને કાઉન્સિલોમાં સભ્ય હતા ત્યાં બાંધછોડ અને વાટાઘાટો દ્વારા ઘડી કઢાયેલ નીતિ સાથે એમની કલ્પના મુજબની નીતિનો મેળ મળવો અશક્ય હતો. એમની સામે અવરોધો ઉપર અવરોધો આવતા ગયા અને તેમનો અસંતોષ અને એમની નિરાશા ઘેરાં

બનતાં ગયાં. “પાછાં વળવું જ નહિ એ નિશ્ચય” તેમણે અલખ-ત, ૧૯૨૮ના ડિસેમ્બરમાં ભરાએલી નહેરુ પિતા-પુત્રનાં વચ્ચેસ્વવાળી કોંગ્રેસની કટોકટીભરી બેઠક વખતે કહ્યો. ત્યાં એમની ભ્રમણા ભાંગી જતાં અને નિરાશા પ્રાપ્ત થતાં તેમને એવી ખાતરી થઈ ગઈ કે અખંડ હિંદુસ્તાનમાં મુસ્લિમો માટે વાજબી અને અપક્ષપાતી વર્તાવનો કેઈ અવકાશ રહ્યો નથી.

હું અહીં ફરી નિશ્ચયપૂર્વક કહું છું કે ગોળમેજી પરિષદની બેઠકોમાં જિન્નાહે મુસ્લિમ પ્રતિનિધિમંડળના સભ્ય તરીકે વફાદારી અને ગૌરવભર્યો ભાગ ભજવ્યો હતો. આમ છતાં, પોતાના ઉદ્દેશની સિદ્ધિ પોતાને માર્ગે જ સાધી શકાય એમ છે એવી એમની શ્રદ્ધા, પોતે ત્યાં જે કામ કર્યું હતું તેથી, ડગી નહોતી. બ્રિટિશ અધિકારીઓ અને કોંગ્રેસના પ્રતિનિધિઓ સાથેની વર્ષોની ચર્ચાઓ તથા વાટાઘાટોને પરિણામે મુસ્લિમોમાં એમની પોતાની રાજકીય જરૂરિયાતો અને મહત્વાકાંક્ષાની ભાવના દ્રઢ બની હતી તથા વિકાસ પામી હતી, અને એમણે તદ્દન વાજબીરીતે જિન્નાહનું અનુસરણ કર્યું તથા એમનામાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ મૂક્યો.

જે જમાનામાં “ખાંધછોડ નહિ જોઈએ” એવી વૃત્તિ લગભગ દશ કરોડ મુસ્લિમોમાં પેદા થવા લાગી હતી એ જમાનામાં, “ખાંધછોડ” જેવા શબ્દને પણ જે પિછાનતા નહોતા એવા જિન્નાહ-માત્ર પોતાના તરફથી જ નહિ પરંતુ જેમના નેતા થવા જેઓ નિર્માયા હતા તેમના તરફથી પણ-જીવનભરની તક, કદાચ સદીઓની તક ઝડપી લેવા હાજર હતા. તેઓ-ખીલ્ત કોઈથી થઈ શક્યું નહોતું એ રીતે-સમગ્ર હિંદુસ્તાનના મુસ્લિમોની વિશાળ બહુમતીની માન્યતાઓ અને ભાવનાઓનું મૂર્તિમંતા સ્વરૂપ બની રહ્યાં.

એટલે, હિંમતભરે તેમણે આગળ આવીને કહ્યું: “આપણે એક મુસ્લિમ પક્ષની જરૂર છે. આપણે એક એવી એકત્રિત મુસ્લિમ સંસ્થા જોઈએ છે, જેનો એકેએક સભ્ય પોતાની કોમ, પોતાના ધર્મ અને પોતાની સંસ્કૃતિને જીવંત રાખવા ખાતર પ્રાણ દેવા તૈયાર હોય.”

પણ આ સંસ્થાનો કાર્યક્રમ શું હોવો જોઈએ, સંસ્થાના સમર્થકો સમક્ષ કઈ ચોકકસ અને વિગતવાર દરખાસ્તો સંસ્થાએ મૂકવી જોઈએ, કયે સમયે અને કયા સ્વરૂપે સંસ્થાએ ચળવળ ઉપાડવી જોઈએ, એ વિષે એમણે ક્યારેય કશું કહ્યું નહિ. બહેરમાં જો કે એમણે કદી એમ કહ્યું નહોતું, છતાં

એમનો ઈરાદો એવો હતો કે આ બધી બાબતો જ્યારે સમય આવે-અથવા ખરીરીતે, જ્યારે એમને એમ લાગે કે સમય આવ્યો છે-ત્યારે એમણે બંતે જ નિર્ણય કરી લેવા માટે અનામત રહેવી જોઈએ.

જિન્નાહની નેતાગીરી હેઠળ હુસ્તીમાં આવેલી મુસ્લિમ લીગની સંસ્થાના સભ્યોએ પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી કે મુસ્લિમોનાં વ્યક્તિત્વ કે એકતા માટેની પૂરેપૂરી અને યોગ્ય બાંહેધરીઓ વિના, અથવા ઈસ્લામી અને હિંદુ સાંસ્કારિતા, સમાજ, ધર્મ તથા સંસ્કૃતિ વચ્ચેના બધા મતભેદો પ્રતિ યોગ્ય લક્ષ અપાયા વિના હિંદુસ્તાનની સ્વતંત્રતા આવે તો અમે-મરવું પડે તો મરીને પણ-તત્કાળ તેનો સામનો કરીશું.

જિન્નાહ, હુમેશાં પોતાના મુસ્લિમ અનુયાયીઓને એક જ હુકમ આપતા: “મેં આંકી આપેલા ધોરણ અનુસાર સંગઠિત બનો. મને અનુસરો, અણીની ઘડીએ -જરૂર પડે તો- જાન દેવા તૈયાર રહો, અને એ ઘડી આવશે ત્યારે હું તમને કહીશ.”

જે થોડાક બુદ્ધિશાળીઓ જિન્નાહમાં આવી અચળ શ્રદ્ધા રાખી શક્યા નહિ તેઓ અલગ પડી ગયા, અને જિન્નાહ વિષેની એમની ટીકાઓ “શું, કેમ, ક્યાં અને ક્યારે?” એ પોકારની પુનરૂકિત સમી હતી.

મને પોતાને ખાતરી છે કે છેક ૧૯૪૬ સુધી જિન્નાહને પોતાનાં ધ્યેય વિષે કોઈ સ્પષ્ટ કે આખરી જ્યાલ નહોતો, ખાર મહિનાની અંદર તો પોતે એક નવા રાષ્ટ્રના, સદીઓથી દુનિયાએ ન જોઈ હોય એવી એક મહાન મુસ્લિમ સ-તાના ઘડવૈયા બનશે એની એમને પોતાને ખબર નહોતી. બ્રિટિશ કેબીનેટ મિશનની ચર્ચાના કટોકટીભર્યા તબક્કામાંથી જે તક જાલી થઈ હતી, અને જેને લીધે લોર્ડ માઉન્ટબેટન હિંદુસ્તાન આવ્યા ત્યારે પહેલો દાવ એમના હાથમાં આવ્યો એવી આટલી ભવ્ય, આટલી માનવામાંયે ન આવે એવી તક ભાગ્ય એમના હાથમાં મૂકશે એવી કલ્પના એમને કે ખીબ કોઈને આવી પણ નહી હોય. પાકિસ્તાનનો જન્મ થયો: દુનિયાની વસતિસંખ્યાના હિસાબે પાંચમાં નંબરના અને નેવું ટકા મુસ્લિમોની વસતિ ધરાવતા નવીન રાષ્ટ્રનું નિર્માણ થયું. અને આ રાષ્ટ્ર એક એવી સંસ્થાનું સર્જન હતું જેનો માર્ગદર્શક સિદ્ધાંત એક જ હતો: “નેતાને અનુસરો.”

થોડા જ વખતમાં હવે પછી હું વર્ણવાનો છું તેમ જિન્નાહે યોગ્ય ધંડીએ યોગ્ય પસંદગી કરી હતી. અણીની ઘડી આવી પહોંચી ત્યારે મુસોલિનીએ અયોગ્યને બદલે યોગ્ય પસંદગી કરી હોત તો એનો અંત કેવો જુદો જ આવ્યો હોત. પણ એને માટે તો એક ગુનેગારનો હોય એવો હીણતા અને નામોશીલયો અંત વાટ જોઈ રહ્યો હતો. ખીજી તરફ જિન્નાહે એવા પુરુષ તરીકે અમર કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી, જેણે લશ્કર, નૌકાદળ કે હવાઈદળ સિવાય, જીવનભર સેવેલી આત્મશ્રદ્ધા અને એક હિંમતભર્યા નિર્ણયરૂપે સાકાર કરીને, દશ કરોડથીએ વધુ મુસ્લિમોનું મહાન સામ્રાજ્ય પેદા કર્યું.

હું ૧૯૪૬માં હિંદુસ્તાન પહોંચ્યો ત્યારે આ જખરદસ્ત ઘટનાઓ આકાર લઇ રહી હતી. હિંદુસ્તાનને તત્કાળ અને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા આપવાના સિદ્ધાંતનો ધિટનમાં એકમતે સ્વીકાર થઈ ચૂક્યો હતો તેમ છતાં, આ મોટા પ્રશ્નો તો યાકી જ હતા: એક જ લશ્કર, નૌકાદળ અને હવાઈદળ ધરાવતું એ અખંડ હિંદુસ્તાન હોવું જોઈએ, કે એ ઉપખંડના ભાગલા પાડવા જોઈએ અને એ ભાગલા કેટલી હદે સંપૂર્ણ હોવા જોઈએ? એવી ઝાંખી ઝાંખી આશા પણ હજી કેટલાક સેવતા હતા કે મુસ્લિમ લીગ અને કોંગ્રેસ વચ્ચે, અથવા—વ્યક્તિગતરીતે જોતાં—કાઈદે આઝમ અને મહાત્મા ગાંધી વચ્ચે હજી કોઈક પ્રકારની સમજૂતી સ્થાપી શકાશે. મેં હમણાં જ ઉપર જણાવેલા પ્રશ્નોના જવાબનો આધાર, આ જાતની સમજૂતી ઉપર રહ્યો હતો.

મારા પુરાણા અને પ્રિય મિત્ર, ચેમ્બર ઓફ પ્રિન્સીપલ્સ ચાન્સેલર, લોપાલના નવાબ, સમજૂતી થઈ શકે એમ છે કે નહિ તેની તપાસ કરવા માટે, મારી સાથે મહાત્મા ગાંધીને મળવા આવ્યા. એ સિવાય ખીજા એક જે મહત્વના સવાલો પણ ચર્ચાવાના હતા: નવાબને હિંદુસ્તાનના રાજવીઓ અને સ્વતંત્ર હિંદુસ્તાનમાંના તેમનાં રાજ્યોનાં ભાષિ વિષે, અને મારે દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓના પ્રશ્ન વિષે ચર્ચા કરવાની હતી. જે વાર એમની સાથે લંબાણથી ચર્ચા કર્યા પછી અમે એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યા કે, એમની અને જિન્નાહની વચ્ચે સમજૂતી થાય એવી કોઈ આશા નથી, (ખીજાવારની ચર્ચાને અંતે મહાત્માએ સામ્વવાદ વિષે નિર્ણય કર્યો હતો એ હું આગળ જણાવી

ગયો છું) હિંદુસ્તાન એક જ રાષ્ટ્ર છે એમ મહાત્મા હજી પણ માનતા હતા. એમનાથી પણ વધારે મકકમરીતે જિન્નાહ માનતા હતા કે હિંદુસ્તાનમાં બે પ્રજાઓ છે. મેં મહાત્માને જણાવ્યું કે, બર્માને હિંદુસ્તાનથી જુદું પાડવાનો સિધ્ધાંત સ્વીકાર્યા પછી, ઉત્તરપશ્ચિમ અને ઉત્તરપૂર્વના મુસ્લિમ પ્રદેશોને પણ એ જ રીતે અલગ નહિ પાડવાનું કેઈ કારણ નથી, એ ખરેખર સમજાઈ જવું જોઈએ, કારણ કે બર્માની પેઠે એ પ્રદેશો પણ ખ્રિસ્તના વિજયના પરિણામે, સંયુક્ત હિંદુસ્તાનના ભાગ બન્યા હતા અને તેથી હિંદુસ્તાનના ખીજા ભાગો સાથે, એમને જોડાવાનો ખ્યાલ કૃત્રિમ અને તકલાદી હતો. આમ છતાં મારા બોલવાની મહાત્મા ઉપર કંઈ અસર થઈ નહિ, અને લોપાલના નવાબને રાજ્યોના પ્રશ્નની ચર્ચા કરવા માટે છોડી દઈને મેં વિદાય લીધી.

પૂનાથી હું નવી દિલ્હી ગયો. ત્યાં મેં વાયસરોય લોર્ડ વેવેલ તથા સરસેનાપતિ સર કલોડ ઓકીનલેક સાથે ચર્ચા કરી. હિંદુસ્તાનને તત્કાળ સ્વરાજ્ય આપવાની યોગ્યતા તથા આવશ્યકતાની બંનેને પૂરી ખાતરી થઈ ચૂકી હતી, છતાં હિંદુસ્તાનની એકતાના ખ્યાલ વિષે બંને બહુ જ મકકમ હતા. એનું કારણ બેશક એ હતું કે તેમને મન રાજકીય બાબતો કરતા સરવાળે લશ્કરી બાબતો, વધારે મહત્વની હતી; અને ઈરાની અખાતથી જાવા અને સુમાત્રા સુધીના જંગી વિસ્તારમાં, હિંદી સરંક્ષણદળોની, અને સૌથી વધુ તો હિંદી સૈન્યોની હસ્તી રહે એ, ૧૯૪૬ના વર્ષમાં મહત્વની લશ્કરી બાબત હતી. યોગાનુયોગ એવો થયો હતો કે હિંદી સૈન્ય, શાહી હિંદી નૌકાદળ અને હિંદી હવાઈદળની રચના કરીને, ખીજાં વિશ્વયુદ્ધનાં અંત સુધીમાં તેને લગ્ય અને પ્રતાપી સ્થિતિએ પહોંચાડવામાં, લોર્ડ વેવેલ અને જનરલ ઓકીનલેક (હાલ ફીલ્ડ માર્શલ) એ બંનેએ સરસેનાપતિ તરીકે વારાફરતી ભારે હિસ્સો લીધો હતો. આ અત્યંત શિસ્તબદ્ધ અને સુસજ્જ દળોનું અસ્તિત્વ ચાલુ અને એકત્ર રહે, એનું ખ્રિસ્ત અને સંસ્થાન સંઘ માટે તેમ જ પશ્ચિમના મિત્રરાજ્યો તથા સંયુક્તરાષ્ટ્રો માટે કેટલું મૂલ્ય હતું તેનું, એ બંનેને ખાસ લાભ હતું. હિંદી સૈન્યના ભાગલા પાડવામાં આવે તો તેથી કેવાં જોખમો ઊભા થાય તે પણ તેઓ સારી રીતે સમજતા હતા. નવાં અસ્તિત્વમાં આવેલા બેઉ રાજ્યોના બે લશ્કરો સરહદપાર, એક ખીજાને ઈર્ષ્યા અને શંકાથી ભેતા રહેશે, એટલું જ નહિ પરંતુ, જગતના એક વિશાળ અને

મહત્વનો વિભાગ, વ્યૂહરચનાની નજરે ખતરનાક રીતે ખાલી પડી જશે. આથી તેમણે હિંદી સૈન્યની એકતા અખંડિત રીતે જળવાઈ રહે એવો કોઈક ઉકેલ શોધી કાઢવા માટે પ્રયાસ કર્યો. એ નિષ્ફળ ગયા, અને એ જ ઉદ્દેશને નજરમાં રાખીને પ્રયાસ કરનારા બધા લોકો નિષ્ફળ ગયા એ પરથી, ગમે તેવી જોરદાર દલીલની સામે, ગમે તેવી હઠીલી અડચણોની સામે પણ, પોતાના વાજબી અધિકારો અને સંપૂર્ણ રાજકીય, ધાર્મિક અને સાંસ્કૃતિક સ્વતંત્રતા, સાર્વભૌમત્વ પ્રાપ્ત કરવા માટે મુસ્લિમોનો નિશ્ચય કેટલો ભારે અને મક્કમ હતો, તેનું માપ નીકળી શકે છે.

મારી હીરક જ્યંતિની ઉજવણીઓ પૂરી થતાં હું યુરોપ પાછો ફર્યો, પણ શરીરથી હું નંખાઈ ગયો હતો; મારી તખીયત લથડી ગઈ અને મહિનાઓ સુધી મારાથી કંઈ કામ થઈ શક્યું નહિ. પેરિસમાં પ્રોફેસર ક્રાંકોઈ દ ગોડાર્ડ દ'એલને કરેલા સફળ ઓપરેશનથી, કંઈ નહિ તો મારે માટે એક ગંભીર ચિંતાનું કારણ દૂર થયું હતું; પણ હું મારી સામાન્ય પ્રવૃત્તિઓ થોડાં પ્રમાણમાંએ ફરી શરૂ કરી શકું તેને કેટલાક મહિનાઓ લાગી ગયા.

દરમિયાન ૧૯૪૭નું વર્ષ, હિંદુસ્તાન માટે લાગ્ય-નિર્માણનું વર્ષ બન્યું. બ્રિટિશ કેબીનેટ મિશને કરેલી દરખાસ્ત, અખંડ હિંદુસ્તાન માટેની બ્રિટનની છેલ્લી ઓફર અને આખરી દરખાસ્ત નીવડી. એ દરખાસ્ત ચતુરાઈભરી હતી, અને -કોઈપણ શરતે એકતા જાળવી શકાય એમ હોત તો- એ દરખાસ્ત રચનાત્મક પણ હતી. એ બંધારણ ત્રણ શ્રેણિવાળું હતું. બ્રિટિશ હિંદના પાડવામાં આવનારા ત્રણ મોટા વિભાગો -ઉત્તર પશ્ચિમ, અને ઉત્તર પૂર્વના તથા વિશાળ હિંદુ બહુમતીવાળા વિભાગો- માં વધુમાં વધુ સાર્વભૌમ સત્તા રહેવાની હતી અને કેન્દ્રમાં વિદેશ ખાતું, સરંક્ષણ અને મુખ્ય વ્યવહાર-એટલા પૂરતી આવશ્યક સત્તા અત્યંત મર્યાદિત પ્રમાણમાં રહેવાની હતી.

અને જિન્નાહે આવેલી તક જોઈ અને તેને મક્કમરીતે, ભૂલ કર્યા વિના ઝડપી લીધી. બ્રિટિશ યોજનાના બિનશરતી સ્વીકારની એમણે બહેરાત કરી. દૂરદેશી, ચાતુર્ય અને અજોડ રાજકીય સુબ-એ સર્વેના સમન્વય સમાન એ એક જ નિર્ણયથી, મને ખાતરી છે કે મેં એમને માટે મારા પરિચયમાં

આવેલા બધા મોટા મુત્સદ્દીઓમાં, એ સૌથી વધુ ધ્યાન ખેંચે એવા છે, એવો જે દાવો કર્યો હતો તેને એમણે વાજબી ઠરાવ્યો. આને લીધે તેઓ ખીસ્માર્કની કક્ષામાં આવી ગયા.

કટોકટીની આ પળે, જિન્નાહ પહાડની જેમ અડગ ઊભા રહ્યા, ત્યારે કેમ્બ્રિજના નેતાઓ ડગમગવા લાગ્યા. માની ન શકાય એવી મૂર્ખાઈ કરીને એમણે બ્રિટિશ હરખાસ્તોને નકારી કાઢી; અથવા તો એમણે એને બદલે શંકાસ્પદ અને અસ્પષ્ટ ભલામણો કરી, જેને લીધે એ યોજના એટલી બધી શિથિલ થઈ જતી હતી કે એનો કંઈ અર્થ ન રહે, તેમ જ કંઈ અસર પણ ન થાય.

પરંતુ બ્રિટનમાં, એના ઇતિહાસમાં કટોકટીની ઘડીએ એકથી વધારે વાર બન્યું છે તેમ, આ વખતે પણ, જિન્નાહની મુત્સદ્દીગીરીનો જવાબ વાળવા માટે, ઉત્કૃષ્ટ કોટિની મુત્સદ્દીગીરી દેખાઈ આવી. હિંદુસ્તાનના પ્રશ્નોના ઉકેલ માટેના થતા પ્રયાસોમાં મિ. એટલી પહેલેથી જ ઊંડો રસ લેતાં આવ્યા હતા. હવે લગભગ જિન્નાહ જેટલી જ હિંમતથી, એમણે જે મૂળ સિદ્ધાંત માટે, અમે મુસ્લિમો આટલા લાંબા વખતથી પ્રયાસ કરતા હતા તેનો સ્વીકાર કરી લીધો. લાંબા વખતથી અવગણના પામેલા છતાં મૂળભૂત એવા, જે હિંદુસ્તાન વચ્ચેના ભેદને માન્ય રાખવામાં આવ્યો; અને અમલ પણ તત્કાલ અને દ્રઢતાથી કરવામાં આવ્યો. હિંદુસ્તાનના ભાગલા પાડવા જોઈએ એવો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો. કલમના એક ઠાટકે જે સિન્ન પણ મહાન રાષ્ટ્રો જનમ્યાં. એ સમયનો બધો તાપ નમ્રતા અને ઉદારતાથી સહન કરી રહેવા લોર્ડ વેવેલે રાજીનામું આપ્યું. તેજસ્વી, યુવાનીના જોમવાળા, ઉત્સાહી અને અત્યંત આત્મવિશ્વાસવાળા લોર્ડ માઉન્ટબેટન એક બર્માને, એમની પછી, તદ્દન મર્યાદિત સમયમાં, હિંદુસ્તાનમાં બ્રિટિશ શાસન અને જવાબદારીનો અંત લાવીને, પાકિસ્તાન તથા ભારતનાં જે નવાં રાજ્યોને સત્તા સોંપી દેવાના સ્પષ્ટ આદેશ સહિત, વાયસરોય, નિમવામાં આવ્યા.

લોર્ડ માઉન્ટબેટન પોતે જ પલટાનો અને સત્તાની ફેરબદલીનો સમય ટૂંકાવી નાંખ્યો. ૧૯૪૭ની ઓગસ્ટની પંદરમી તારીખ, એ સત્તાની આખરી અને સંપૂર્ણ ફેરબદલીના દિવસ તરીકે નક્કી કરવામાં આવી. નવી દિલ્હી અને સિમલાની સરકારી કચેરીઓમાં, ઉચ્ચ અધિકારીઓના ટેબલ પર કેલેન્ડરોમાં છેલ્લા મહિનાઓ દરમિયાન લાગ્યપલટાના એ દિવસ પર, ખાસ ચેતવણી

તરીકે નિશાન કરવામાં આવ્યા, અને એ દિવસે સત્તાનો પલટો કરવામાં આવ્યો. જે નવીન પ્રબલ્યોએ સરકારનાં સૂત્રો સંભાળી લીધા, અને સંસ્થાન સંઘના સ્વતંત્ર સાર્વભૌમ સભ્ય તરીકે બંને આગળ આવી.

આ વિરાટ કાર્યની સાથે, નવા રાષ્ટ્રના પ્રસૂતિકાલની કેટલીક વેદનાઓ ભયંકર અને કષ્ટદાયી હતી. એ વિષે, અથવા તે એને પરિણામે ઊભા થયેલા કેટલાક અનિવાર્ય પ્રશ્નો વિષે કંઈ કહેવાની મારી ઈચ્છા નથી, મારો એવો ઉદ્દેશ પણ નથી. પરંતુ ખ્રિટિશરોના ખસી જવાથી થયેલી એક ભારે અને દૂરગામી અસર વિષે મારે કંઈક કહેવું જોઈએ. સત્તાની ફેરબદલી ઝડપભેર અને ખરૂં પૂછાવતાં બિન શરતીરીતે થયેલ હોવાથી એની પાછળ એક મોટો પ્રશ્ન વણુઉકલાયો રહી ગયો, ખ્રિટન માટે, ભારત માટે અને, ઓછે અંશે પાકિસ્તાન માટે એ વણુચૂકવાયેલા ઋણ સમો હતો. વાયવ્ય સરહદથી તે કેપ કોમોરીઅન સુધીનો, હિંદુસ્તાનના ઉપખંડનો આખો પ્રદેશ, કોઈપણ સાધારણ નાના નકશામાં રાતા રંગ વડે જ બતાવવામાં આવતો હતો. પરંતુ ખરીરીતે આ આખોએ વિશાળ પ્રદેશ, કંઈ ખ્રિટિશનો નહોતો. એમાં વંશપરંપરાથી રાજ્ય કરતા, અસંખ્ય સ્વતંત્ર અને અલગ રાજ્યો પણ હતાં. એમાં કાશ્મીર, હૈદ્રાબાદ અથવા ત્રાવણકોર જેવા મોટા દેશોના રાજ્યોથી માંડીને, થોડાક ચોરસ માઈલના વિસ્તારના, તેમ જ એકાદ શહેર જેવડાં નાનકડાં રાજ્યોનો પણ સમાવેશ થતો હતો. ખ્રિટિશ રાજ્યતું સંગઠન થતાં તેની સાથેના આ રજવાડાના સંબંધો, કરારો વડે નકકી થયા હતા. એ કરાર હેઠળ ખ્રિટને ચક્રવર્તી સત્તા તરીકે તેમની સ્વતંત્રતા અને સ્વશાસનના દરબજની ખાંહેધરી આપી હતી. દેશી રાજ્યો અને ખ્રિટિશ રાજ વચ્ચે, એક વિગતવાર અને સંભાળપૂર્વકનો કરાર ઘડી કાઠવામાં આવ્યો હતો. મહારાષ્ટ્રી વિકટોરિયાના લાંબા અને તેજસ્વી શાસનકાળ દરમિયાન, અને તે પછીનાં આ સદીનાં શરૂઆતનાં વર્ષો દરમિયાન, આ અટપટી અને નાબુક ગોઠવણો ઉચિત લાગતી હતી. એક સદી પહેલાં ખ્રિટન અને હિંદુસ્તાન બંનેમાં, સમાજની રચના શ્રેણિવાર હતી. હિંદુસ્તાનના પેઢીઓથી કુશળ ખ્રિટિશ વહીવટકર્તાઓના મત મુજબ, હિંદુસ્તાનનો રાજવી વર્ગ અને ખ્રિટનનો ઉચ્ચ અમીર વર્ગ એ જ વચ્ચે, ઓછું સામ્ય નહોતું. ખ્રિટનમાં જો જમીનદાર અને ખિતાબધારી અમીર વર્ગ એટલું શીખ્યો હતો કે, તેમના વિશિષ્ટ અધિકારો અને માલિકોને લીધે તેમના પર ખાસ ફરજો અને જવાબદારીઓ આવી પડે

છે; તેા હિંદુસ્તાનમાં પણ એ જ ભતનો પાઠ મળે અને તે પ્રમાણે આચરણ કરવામાં આવે એ અશક્ય નહોતું. સાર્વજનિક મતાધિકારના ધોરણે લોકશાહીના વિકાસની પ્રિટનમાં એ સમયે શરૂઆત જ થઈ હતી. હિંદુસ્તાનમાં તેા એ દૂર દૂરના સ્વપ્નની ઝાંખી ચમક જેવી પણ ભાગ્યે જ દેખાતી. વિક્ટોરિયન વિચારસરણીના સમળ નૈતિક વાતાવરણમાં, એ જવાબદારી ઊપાડી લેવા માટે વારસામાં જ જેમને ખાસ અધિકાર અને સ-તા મળ્યાં હોય, તેના કરતાં વધુ યોગ્ય કોણુ દેખાય એમ હતું? એટલે વિક્ટોરિયન “લિબરાલીઝમ” (ઉદારમતવાદ)ના મધ્યાનકાળમાં, પ્રિટિશ અધિકારીઓ તથા વહીવટકર્તા અને રાજવીવર્ગ વચ્ચેના સંબંધો, સહેલાઈથી સમજી શકાય એવા, અને તંદુરસ્ત ધોરણુ પર રચાયા હતા; અને એમાં કેટલાએ સુંદર તેમ જ મૂલ્યવાન તત્વો રહેલાં હતાં.

આજે હવે એનાં પાછલાં વર્ષોમાં, ઇતિહાસ અને તર્કની દ્રષ્ટિએ, અસંગત દેખાતી એ આખી નોંધપાત્ર વસ્તુ અદ્રશ્ય થઈ ગઈ છે. અને ઇતિહાસના ભાગરૂપ ખની ગઈ છે, એટલે એનાં કેટલાક ઉત્તમ અંગો, અને એની કેટલીક મહાન વ્યક્તિઓના સંસ્મરણો યોગ્ય તેમ જ રસપ્રદ થઈ પડશે. મારી જીવાનીમાં હું અનિવાર્યરીતે ઘણા રાજવીઓના સંપર્કમાં આવ્યો હતો. વખતોવખત જેમનાં નામોનો ઉલ્લેખ આ સંસ્મરણમાં કરવામાં આવ્યો છે તે ઉપરાંત પણ કેટલાક રાજાઓ, મારા જીવનભરના મિત્રો ખન્યા હતા.

એમાં અનેક રીતે સૌથી વધુ પ્રતિષ્ઠિત એવા વડોદરાના મહારાજા ગાયકવાડ હતા: છેક બચપણમાં હું પહેલીવાર એમને મળ્યો હતો, એ સમયે મારા પિતા હૈયાત હતા; મારી કિશોરવયમાં, તેઓ જ્યારેજ્યારે મુંબઈ આવતા, ત્યારે હું એમને મળતો. હું પુખ્તવયે પહોંચ્યો ત્યારે અમારા વચ્ચે મૈત્રિ બંધાઈ, જે એમનાં અવસાન સુધી ચાલુ રહી, અને ત્યારપછી પણ એમના બુદ્ધિશાળી મહારાણીએ પણ એ મૈત્રિ જાળવી રાખી છે. સહભાગ્યે તેઓ હજી હૈયાત છે.^૧

તેઓ મક્કમરીતે સ્વતંત્ર સ્વભાવના હતા. તેઓ એમ જાણતા હતા કે, જે માન અને મોલો મને વારસામાં મળ્યા છે તે માત્ર મારો અંગત અધિકાર

૧. શુક્લ સ્વરૂપે વાર્તાનાં ઓઠાં હેડળ, એમનાં સુરપટ મિત્રો લુઇ જુમફિલ્ડની નવલકથા “ધ રેઈન્સ કેમ”માં અપાયાં છે. ઘોઠાંક વર્ષ પહેલાં આ વાર્તાની ફિલ્મ પણ ઉતારવામાં આવી હતી. —લેખક

નથી પણ હું જે જાતિ અને રાષ્ટ્રનો છું તેના અવિલાન્ય ગુણો છે. એમને મન હુમેશાં હિંદુસ્તાનનું સૌથી પ્રથમ સ્થાન હતું. આ સાદી, સહજ અને સર્વવ્યાપી વફાદારીની ભાવના કરતાં એમને મન કુટુંબ, વર્ગ કે ધર્મ એ કોઈનું વિશેષ મહત્વ નહોતું.

પિસ્તાલિસેક વર્ષ પહેલાં, ૧૯૦૮ના ઉનાળામાં, તેઓ અને હું બન્ને પૂનામાં તે વખતના મુખ્યમંત્રી ગવર્નર સર જ્યોર્જ કલાર્કના મહેમાન બન્યા હતા. એક રાતે, ખીબ બધા જ્યારે સૂઈ ગયા હતા, ત્યારે મહારાજા અને હું, ઘણું મોઝે સુધી વાતો કરતા બેઠા હતા. એ વેળા એમણે જે કહ્યું હતું તે બધું મને બહુ જ સ્પષ્ટરીતે યાદ છે.

એમણે કહ્યું: “ફક્ત હિંદુસ્તાનની પ્રજાની ઝૂંબેશથી હિંદુસ્તાનમાં ખ્રિષ્ટિય શાસનનો અંત કદીએ નહિ આવે. પરંતુ જગતની પરિસ્થિતિમાં નક્કી એટલો બધો સમૂળગો ફેરફાર થઈ જવાનો છે કે પછી તો કશાથીયે હિંદુસ્તાનમાંથી ખ્રિષ્ટિય અમલને સંપૂર્ણ રીતે અદ્રશ્ય જઈ જતો અટકાવી શકાશે નહિ.”

એ પછી એમણે એક ભારે અચંબો પમાડે એવી વાત કરી: “અંગ્રેજોના ગયા પછી પહેલું કામ તમારે આ બધા કચરા જેવા રજવાડાઓને નાબૂદ કરવાનું રહેશે. હું કહું છું કે, આ કહેવાતો રાજવીવર્ગ નાબૂદ નહિ થાય ત્યાં સુધી કદીયે હિંદી પ્રજા અસ્તિત્વમાં નહિ આવે. એની નાબૂદી એ હિંદુસ્તાનને માટે ઉત્તમમાં ઉત્તમ—શકય હોય એટલી ઉત્તમ—વસ્તુ બનશે. જ્યાં સુધી રાજવીવર્ગ રહેશે ત્યાં સુધી હિંદી પ્રજા કદીયે અસ્તિત્વમાં નહિ આવે. લોર્ડ ડેલહાઉસીએ અનેક રજવાડાઓનાં સાર્વભૌમત્વ અથવા પ્રાદેશિક સત્તાનો નાશ કરીને કે તેને ઘટાડી દઈને, અર્ધું હિંદુસ્તાન કબજે ન કર્યું હોત, તો પછી કદાચ જર્મન સામ્રાજ્યના ધોરણે કંઈક એવી જાતની વ્યવસ્થા કરી શકાઈ હોત, જેમાં ભારે પ્રમાણમાં સત્તાનું વિકેન્દ્રીકરણ કરવામાં આવ્યું હોય, તેમ જ સ્થાનિક અદાલતો તથા પાટનગરોની રચના કરવામાં આવી હોય. પરંતુ રજવાડાઓ, સમવાયતંત્રમાં કદીયે ઉપયોગી અને બંધારણીય રાજ્યો બની રહે એવી શક્યતાનો ડેલહાઉસીએ નાશ કર્યો છે.”

એ પછી જે કંઈ બન્યું એ જોતાં શું મારા એ પુરાણા મિત્ર જેટલા વક્તૃત્વશક્તિવાળા હતા તેટલા જ દુરસ્થ દેશ પણ હતા એમ નથી લાગતું?

રાજાઓમાં મારા બીજા એક સાઠ મિત્ર કપુરથલાના મહાન મહારાજા હતા. દિલ્લી મોટાઈ એ એમનો આગળ પડતો ગુણ હતો. એમની સગીરવયમાં, એમના એક કાકા, એમના ખિતાબો અને બાયદાદ માટે દાવો કરીને એમના હુરીફ બન્યા હતા. મહારાજા બ્યારે ઉમરલાયક થયા અને નિશ્ચિતરૂપે એમનો વારસો એમને પૂરેપૂરો મળ્યો, ત્યારે એમણે પોતાના બજારા વિરોધી સાથે માત્ર ઉપરઉપરનું કે વિધિ પૂરતું જ નહિ પરંતુ પૂરેપૂરા સ્નેહ અને સહલાવથી સમાધાન કર્યું. તેઓ એમને વારંવાર પોતાનાં પાટનગરમાં આવવા માટે આમંત્રણ આપતા, અને એકસરખા આદર અને સ્નેહલાવથી એમનું સ્વાગત કરતા.

પોતાને વિષે એમણે કહેલી એક નાનકડી રમૂજી વાત મને યાદ આવે છે. ૧૮૯૩માં, તદ્દન જીવાન વયમાં, એમણે યુરોપની પહેલી મુલાકાત લીધી ત્યારે થોડો સમય રોમ ખાતે રોકાયા. એક દિવસ, ઇટલીના રાજા ઉંબરટો (Umberto) કંઈ પણ ખબર આપ્યા વિના, તેમને મળવા આવી ચડયા. રાજાની રીતલાત તોછડી, કઠંગી અને લશ્કરી ઢબની હતી. મહારાજાના દિવાનખાનામાં તેઓ બંને જેવા દાખલ થયા, કે એ ખંડમાં ટંગાયેલી કેટલીક સુંદર સ્ત્રીઓની તસ્વીરો ઇટલીના રાજાની નજરે પડી.

ધૂરકીને દાંતિયા કરતા ઇટલીના રાજાએ પૂછ્યું, “આ જૈરાંઓ કોણ છે ?”

“એ તો, સાહેબ, મારી પત્નીઓ છે.” મહારાજાએ પ્રતિઉત્તર વાળ્યો.

રાજા એકાએક એમના તરફ ફર્યા; “એમ? મારે પણ તમારા જેટલી જ સ્ત્રીઓ છે, પણ આપણા બંનેમાં આટલો ફેર છે; હું એમને બધીને ભેગી રાખતો નથી, પણ દરેકને અલગઅલગ ઘરોમાં રાખું છું. તમે તો તમારી બધી સ્ત્રીઓને તમારા મહેલમાં જ રાખો છો.”

એમના સંસ્કાર, એમની વિશુદ્ધ રસવૃત્તિ, એમની શાણપણભરી અને સમતોલ નિર્ણાયક શક્તિ, એમનું પ્રતાપી અને રંગીન વ્યક્તિત્વ; આ બધું લક્ષમાં લેતાં, હું માનું છું કે, કપુરથલાના મહારાજા, વડોદરાના મહારાજા પછી મારી પેઠીના આગળ પડતા રાજવી હતા. રાજવીવર્ગની નાબૂદી માટેનાં ઐતિહાસિક કારણો સમજવા જેટલી તેમ જ એ સ્થિતિને કડવાશ કે રોષ

વિના સ્વીકારી લેવા જેટલી રાજદ્વારી દ્રષ્ટિ બન્નેમાં હતી એમ હું ધારૂં છું. મારા ખીજા બે મિત્રો માટે આ વસ્તુ એટલી બધી સહેલી બની હોત, એમ હું માનતો નથી. આ બન્ને પોતપોતાની રીતે પ્રશંસાપાત્ર, બુદ્ધિશાળી અને વિખ્યાત માનવીઓ હતા: બમનગરના મહારાજ રણજીતસિંહજી, પ્રતાપી અને પ્રિય થઈ પડે એવા ખેલાડી, સર્વકાળના એક મોટામાં મોટા ક્રિકેટર, શ્રેષ્ઠ અને ઉદાર યજમાન, પરંતુ પોતાને વારસામા મળેલા અધિકારો અને ફરજો અંગે અત્યંત સભાન માનવી; અને પોતાના પૂર્વજો માટે ઉચ્ચ અને જ્વલાંત અભિપ્રાય ધરાવનારા એવા; રજપૂતોમાંથી રજપૂતસમા બિકાનેરના મહારાજ, રાજવીવર્ગની નાબૂદી એમને બરદાસ્ત કરવી બહુ મુશ્કેલ પડી હોત.

પણ એ વર્ગ ઝડપલેર અને સર્વસ્પર્શી નિર્ણયોની પરંપરા દ્વારા નાબૂદ થયો જ. પાકિસ્તાનને તરત પ્રાપ્ત થયેલી સ્વતંત્રતા પછી અનેક મહત્વના નિર્ણયો કરવાના હતા. અને આ ચોકકસ પ્રશ્નનો ઝડપથી અને સારી રીતે નિકાલ આણી દીધો. આ સિદ્ધિ પણ કાઈક એ આગમની જ હતી. એમણે પોતાના નવા સંસ્થાનના ગવર્નર જનરલ તરીકે તરત જ, એમણે પોતાની નિમણૂંક બાહર કરાવી અને માનવી મુશ્કેલ થઈ પડે એવી સ્પષ્ટ દ્રષ્ટિ, મુત્સદ્દીગીરી અને “મળી શકે તેટલું” સારામાં સારું” ગ્રહણ કરી લેવાની બિસ્માર્કના જેવી વહેવાર બુદ્ધિ વડે, રાજાઓને અસંતોષકારક ન લાગે, અને પાકિસ્તાન માટે તેઓ શક્તિના સાધનરૂપ બને, એવી વ્યવસ્થા પોતે જ પહેલ કરીને કરાવી શક્યા.

હિંદુસ્તાન માટે આ કાર્ય વધુ ગૂંચવણભર્યું અને મુશ્કેલ જણાયું. ચક્રવર્તી સત્તાનો અંત આવ્યો હતો. રાજાઓએ, પહેલાં ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની સાથે, અને પછી તાજ સાથે જે કરારો કર્યા હતા તે, ચક્રવર્તી સત્તાનો અંત આવતાં ખતમ થયા. કાનૂની રીતે રજવાડાઓ તરત જ પાછા સાર્વભૌમ સ્વતંત્ર દેશો બન્યા. પરંતુ તેઓ આસપાસના હિંદુસ્તાનના નવીન રાષ્ટ્રના સમુદ્રમાં નાના નાના ટાપુઓ જેવા જ હતા. હિંદુસ્તાનની કામચલાઉ સરકારના આમંત્રણથી, વચગાળાના ટૂંકા સમય માટે, પહેલા ગવર્નર જનરલ બનેલા લોર્ડ માઉન્ટબેટને, પોતાની તમામ કુનેહ અને સંમજાવટનો ઉપયોગ કરીને આ સવાલનો ઉકેલ લાવવા માટે મંથન કર્યું. સિયાસતી ખાતાના પ્રધાન તરીકે સરદાર પટેલનો એવો દ્રઢ નિર્ધાર હતો કે, એ ઉકેલ નવીન હિંદુસ્તાન માટે સંતોષકારક હોવો જોઈએ.

રાજાઓ સામે ઊભી થએલી પરિસ્થિતિ દુઃખદ તો હતી, પણ એ અનિવાર્ય હતી. બહુ જ થોડા રાજાઓએ ખરાબ રીતે અથવા બુલમી વહીવટ કર્યો હતો; પાડોશી બ્રિટિશ હિંદ કરતાં રજવાડાઓમાં સામાન્ય રીતે કરવેરાઓ ઓછા હતા; તેમની પ્રબળ બ્રિટિશ હિંદુસ્તાનના કરવેરા ભરનારાઓને મળતી હતી એવી ઘણી સગવડો, ઓછે ખર્ચે મળી શકતી હતી. મોટા ભાગના રાજાઓ મળતાવડા, પ્રમાણિક, વિનયી અને શુભાનિષ્ઠાવાળા હતા; પરંતુ એમાંના બહુ જ ઓછાને, સમકાલિન જગતના ગૂંચવણભર્યાં અને ઉચ્ચ પ્રશ્નોનો સામનો કરી શકાય તે માટે, આધુનિક પદ્ધતિનું શિક્ષણ મળ્યું હતું. એમનું દ્રષ્ટિબિંદુ જમીનદારશાહી-ઘણું ખર્ચે તો એના સારામાં સારા અર્થમાં જમીનદારીશાહી-હતું, પરંતુ માનસિક અને આધ્યાત્મિક રીતે, બળદગાડીથી તે જેટ વિમાન સુધીનું જે ઝડપભેર પરિવર્તન આપણા જમાનામાં થયું, તેને અનુકૂળ તેઓ થઈ શકે એમ નહોતા, એટલે જેટલો એમની મર્યાદાઓને કારણે તેટલો જ પ્રશંસાપાત્ર ગુણો લીધે એ એમના વિલય નિર્માઈ ચૂક્યો હતો. સૌથી વિશેષ તો, ચક્રવર્તી સ-તાના લાંબા શાસનકાળને પરિણામે, તેઓ રાજકીય દ્રષ્ટિએ, બિનજવાબદાર બન્યા હતા. પોતાનું શાસન અને પોતાનો રાજવંશ ચાલુ રહે તે ખાતર, તેમનું પોતાનું વર્તન અને શાસન ઊંચા પ્રકારનું હોવું જોઈએ, એવી સ્થિતિ હવે રહી નહોતી. એમની પાછળ હુમેશાં ચક્રવર્તી સ-તા ઊભી હતી. ઉડાઉ અને ખર્ચાળ વહીવટનું એમને માટે ખરાબમાં ખરાબ પરિણામ એટલું જ આવતું કે થોડા વર્ષ સુધી દિલ્હીથી નીરિક્ષણ કરવા માટે કોઈક અધિકારી મોકલવામાં આવતો; ઉઘાડા દુરાચાર માટે પણ એટલું જ થતું કે, દુરાચાર કરનાર રાજાને, પેન્શન લઈને ગાદીત્યાગ કરવો પડતો, અને તુરત જ એની જગ્યાએ એનો વારસદાર ગાદીએ બેસતો. એમના ખાસ અધિકારો સુરક્ષિત રહ્યા, પણ એમની શક્તિઓ અને આકાંક્ષાઓને બહાર આવવાને યોગ્ય માર્ગ ન મળ્યો આથી તેઓ નેતાગીરી માટે આવશ્યક એવી શક્તિ અને આત્મવિશ્વાસ ગૂમાવવા લાગ્યા અને પ્રબળની નજરમાં એમની પ્રતિષ્ઠા ઘટી ગઈ.

ન્યારે કટોકટીની ઘડી આવી પહોંચી અને ન્યારે પોતે ચક્રવર્તી સ-તાની સહાય, એની બાંહેધરીઓ, અને તેની મર્યાદાઓ વિનાના બની ગયા છે એમ એમણે જોયું, ત્યારે બહુ મોટા ભાગના રાજાઓ માટે, હિંદી સભે

રજૂ કરેલી શરતો સ્વીકારી લેવા સિવાય, ખીજે કોઈ માર્ગ રહ્યો નહિ. એકંદરે એ શરતો, દરેક રાજવી, જો એ મહત્વના પગલા ભરે તો, તેને માટે અનુદાર નહોતી: પહેલું પોતાના રાજ્યને હિંદી સંઘમાં તત્કાળ જોડી દેવું; અને ખીજું રાજદ્વારી સ-તા સોંપી દેવી. આ બે પગલાં ભરવામાં આવે એટલે પછી તેમને ઘણી વસ્તુઓ માટે ખાંહેધરી મળી જતી હતી—જંગી કરચુકત આવક; એમની ખાનગી મિલકત, જમીન, મહેલો તેમ જ માનચાંદો એ સૌ અકબંધ રહેવાનાં હતાં. લગભગ બધા રાજાઓએ સૌજન્યપૂર્વક આ વસ્તુ સ્વીકારી લીધી; એમના રાજ્યો નવીન હિંદુસ્તાનના ભાગ બન્યાં, અને મોટાં તેમ જ નાનાં એવાં ઘણાં રાજ્યોનું જોડાણ કરીને, વિશાળ અને નવા પ્રાંતો બનાવવામાં આવ્યા.

આમાં અપવાદો બહુ ઓછા હતા, પણ તે તકલીફ ઊભી કરે એવા હતા. કાશ્મીર, તે એનું આગળ પડતું ઉદાહરણ છે. એના હિંદુ રાજવીએ એની વસતિની વિશાળ બહુમતી મુસ્લિમોની હોવા છતાં, ભાગલા સમયે માન્ય રાખવામાં આવેલા સૌથી પહેલા સિદ્ધાંતની વિરુદ્ધ જઈને, અચાનક ભારત સાથે જોડાવાનું પગલું ભર્યું. ત્રાવણકોરમાં મહારાજા અને તેમના પ્રધાનોએ કાનૂની અને બંધારણીય અધિકારોને આધારે થોડો વખત સામનો કર્યો, પણ એમનાં જ રાજ્યના લોકોના દબાણને કારણે, એમણે નમતું આપ્યું. હૈદ્રાબાદનો પ્રજ્ઞ, એના કરતાં ઘણી મુશ્કેલીથી પત્યો. નિઝામ, સર વોલ્ટર મોંકટન જેવા સલાહકાર મેળવવા ભાગ્યશાળી બન્યા હતા. આમ છતાં નિર્બળતા અને દુરાગ્રહના જીવલેણ સંયોગને લીધે, તેમણે સર વોલ્ટર સાથેની મંત્રણા મુજબ નક્કી કરવામાં આવેલી શરતોએ સમાધાન માટેની જે દરખાસ્ત લોર્ડ માઉન્ટબેટને રજૂ કરી હતી તેને નકારી કાઢી. એ સમાધાનથી હૈદ્રાબાદને એની નિરાધાર સ્થિતિમાં મળી શકે તેટલો થોડોઘણોયે લાભ મળ્યો હોત. આ દુરાગ્રહભરી મૂર્ખતાના પરિણામ આપત્તિકારક આવ્યાં. હિંદુસ્તાને ઝડપી અને કડક પોલીસ પગલાં લીધા, અને હૈદ્રાબાદની તમામ આશાઓ અને તકો એ આપત્તિમાં ઝડપાઈ ગઈ.

વર્ષો વીતતા બંધ છે તેમ તેમ હિંદુસ્તાનમાંથી ખ્રિસ્તને વિદાય લીધી તેની ભારે અસરો—સીધી સજ્જતી તેમ જ એનાથી સહેજે ઓછી નહિ એવી,

નૈતિક તેમ જ આધ્યાત્મિક અસરો પણ— વધુ ને વધુ સ્પષ્ટ બનતી જાય છે. આ નિર્ણય અને એનો અમલ એ બંને અર્વાચીન ઇતિહાસની એક સૌથી નોંધપાત્ર ઘટનારૂપ છે. પાકિસ્તાન અને ભારતનાં નવાં રાજ્યોને ઘિટને પોતાની મરજીથી સંપૂર્ણ સાર્વભૌમ સત્તા સોંપી દીધી એની આગળ, સર હેનરી કેમ્પબેલ બેનરમેને દક્ષિણ આફ્રિકાના વિષયમાં જે ઉદાર પગલું ભર્યું હતું તે પણ તદ્દન ઝાંખું પડી જાય છે. આટલાં મોટાં પ્રમાણમાં આવો બનાવ, પહેલાં કદીએ બન્યો નથી. પરંતુ એ બનાવ તે વર્ષોના વિકાસ તેમ જ લડતનાં પરિપાક અને સિદ્ધિરૂપ છે.

હજી ઘણું કરવાનું બાકી છે—ખાસ કરીને પાકિસ્તાન અને ભારત વચ્ચેના સંબંધોના વિષયમાં. ભાગલા પછીના વર્ષોમાં એ સંબંધો ઘણીવાર અનિવાર્યરીતે તંગ અને મુશ્કેલ બન્યા છે; છતાં ગમે તેવી ઉગ્ર તંગદિલીને પણ મર્યાદામાં રાખવામાં આવી છે, અને લાગણીઓ ગમે તેટલી ઉશ્કેરાએલી હોય તે છતાં, બંનેમાંથી એક પણ રાષ્ટ્ર છેલ્લી હદ સુધી ગયું નથી. સહિષ્ણુતા અને સમાધાનવૃત્તિ એ કંઈ ક્ષણિક મનોદશા માત્ર નથી; એ તો એવા સદ્ગુણો છે, જેનો ઉપયોગ કરીને, એને વિકસાવવા તથા સબળ બનાવવા જોઈએ.

ભાગલા આવી રહ્યા હતા ત્યારે પીઠ મદ્રાસી મુત્સદ્દી મિ. સી. આર. રાજગોપાલાચારી, “રાજભૂ”, જેઓ ત્યારપછી હિંદુસ્તાનના ગવર્નર જનરલ બન્યા હતા તેમણે, આ સારી અને સમયસરની જાહેરાત કરી હતી: “જો મુસ્લિમો ખરેખર જવા માગતા જ હોય તો ભલે પોતાની માલિકીનું જે કંઈ છે, તે બધું સાથે લઈને એ જાય.” બંને પ્રજાઓ વચ્ચેના સંબંધો સારા રહે તે માટે આ જ જાતનું વલણ હોવું જોઈએ.

કૃત્રિમ એકતાને ફરજિયાત ટકાવી રાખવાનું અશક્ય સાબિત થયું. અલગ થવામાં સમાધાન અને હૃદયની ઉદારતાના વિકાસનો અવકાશ રહે છે. શરૂઆતમાં તો એ નાબુક છોડ જેવાં હોય છે; પણ જો હડાપણથી અને સંભાળપૂર્વક એનું પોષણ કરવામાં આવે, તથા એનાં મૂળ ઊંડા ઊતર્યા હોય, તો તે પ્રકૃત્વી ઊઠે છે. બ્રિટિશ રાષ્ટ્રસમૂહનું સભ્યપદ, એ ભારત તથા પાકિસ્તાનના લોકો વચ્ચે, એક પરોક્ષ પરંતુ મહત્વની સાંકળરૂપ છે. બંને વચ્ચે પાઠોશીઓ તરીકે સમજદારીની ભાવના વિકાસ પામીને, આગળ જતાં

એ મિત્રાચારીનું સ્વરૂપ ધરશે એવી આપણે દ્રઢ આશા રાખીએ. શાંતિમાં, સમૃદ્ધિની ભાગીદારીમાં, કરોડો માનવીઓનાં જીવનધોરણમાં સતત થતા સુધારા અંગેના એકબીજાનાં હિસ્સામાં જેઉં સંપૂર્ણ હિત સમાયેલું છે. હું મક્કમપણે માનું છું તેમ, હિંદુસ્તાનના ઉપખંડ પર એલાયેલ પ્રારબ્ધની લીલા લાંબે ગાળે અનિષ્ટ તરીકે નહિ પણ લાલકારક પુરવાર થશે. આ બંને દેશો વચ્ચે પરસ્પર, માન અને શુભેચ્છાભર્યા સંબંધથી આ વિશાળ અને મહત્વના પ્રદેશનાં કરોડો માનવીઓ અર્થે અનેક વર્ષો સુધી સુખકર તથા શાંતિમય વિકાસ તેમજ પ્રગતિ સાધી શકાશે—અને એ સધાય એવી આપણે આશા રાખીએ અને પ્રાર્થના કરીએ. ત્યારે આપણામાંના અનેકે, મુસ્લિમ, હિંદુ અને ખ્રિષ્ટિય એ બધાએ સખત પરિશ્રમનાં વર્ષો દરમિયાન, ગેરસમજ અને કડવાશના સમય દરમિયાન અત્યારે ભૂલાર્થ ગયેલી મુશ્કેલીઓમાં અને લાંબા સમયથી ઉકલી ગયેલી કટોકટીઓ દરમિયાન કરેલા પ્રયાસો આખરે સંપૂર્ણરીતે વાજબી ઠરશે.

મિત્રો અને કુટુંબીજનો સાથે યુદ્ધ પછીનાં વર્ષો

હું પૂરેપૂરી પ્રમાણિકતાથી એમ કહી શકું કે, મારાં દીર્ઘ જીવનમાં મને કદીયે એક પળ ભર પણ કંટાળો આવ્યો નથી. મને એકેએક દિવસ એવો ટૂંકો લાગ્યો છે, મારો કલાકેકલાક એટલો ઝડપથી પસાર થઈ ગયો છે, મારી પળેપળ પ્રિય એવાં જીવનથી એટલી સભર ભરેલી રહી છે કે સમય મારે માટે પાંખો પસારાને અતિ ઝડપભરે પસાર થઈ ગયો છે. હું માતું છું કે, તંદુરસ્તીમાં કે ખીમારીમાં, જે માનસ પોતાથી બહારની વસ્તુઓ તેમ જ પોતાની અંગત બાબતો સિવાયના વિષયમાં રોકાએલું રહેતું હોય તે જ સાચાં સુખનું શાશ્વત સાધન બની રહે છે. અમારી ઇસ્લામી કલ્પના અનુસાર, સામાન્ય પ્રાર્થનામાં પણ, માનવીના ચિત્તનો ખુલ્લુંખુલ્લો પ્રિયતમ એવા ઈશ્વરની ભક્તિથી ભરપૂર ભર્યો રહે છે; અને આધ્યાત્મિક તન્મય અવસ્થાની વિરલ તથા સર્વોચ્ચ પળોમાં અલ્લાહતું નૂર-ઈશ્વરનો પ્રકાશ આત્મા તથા મનને આંજી નાખી ખીલ બધા પ્રકાશોને અંખવી નાખે છે અને અન્ય સઘળાં ભાન તેમ જ લાગણીઓને લુપ્ત કરી દે છે.

તાજેતરનાં વર્ષોમાં, ખીલ વિશ્વયુદ્ધના અંત પછીથી, હું બહુ ખીમાર રહ્યો છું, હું ધારૂં છું કે, એ ખીમારીની ગંભીરતા તેમ જ તેની લાંબી મુદત મને હતાશ કરી નાખે એવા હતા. ત્રણ વાર મારે મોટા ઓપરેશન કરાવવા પડ્યા છે, એમાંના એમાંથી બચવાની તક સામાન્ય રીતે પચાસ પચાસ ટકા ગણાય એવી હતી. મહિનાઓ સુધી, ભારે હૃદય રોગના કારણે હું પથારીવશ રહ્યો છું. પરંતુ હું કદીપણ હતાશ થયો નથી. હું પ્રમાણિકપણે કહી શકું છું

કે, માફ મન મારા પોતાના સિવાયની બહારની વસ્તુમાં સંતત ઓતપ્રોત રહું છે. દાખલા તરીકે સમગ્ર ઈસ્લામી આલમની, ઈસમાઇલી પ્રવૃત્તિઓમાં નવીન વિચારો અને નવીન યોજનાઓનો જીવાળ આવ્યો છે, તેની સાથે હું સક્રિય અને ગાઢ રીતે સંકળાએલો રહ્યો છું. મેં પુષ્કળ વાંચ્યું છે; ગૈજ્ઞાનિક સંશોધનોને લીધે ઊઘડેલા નવીન રોમાંચક પ્રદેશોની મેં મારાં વાચનમાં ઉત્સાહથી સફર કરી છે. હું સાંજે થયો કે તરત જ મારી પુરાણી પ્રિય રમત ગોલ્ફ તરફ વળ્યો હતો; અને ગોલ્ફને લીધે મારે મન જેવું વર્ષો સુધી બહુમૂલ્ય રહ્યું છે એવી મારા મિત્રો અને પરિચિતોની મૈત્રિ તથા ઓળખ તાજી થઈ છે, તેમ જ તેમાં વધારો થયો છે. આ ગોલ્ફ રમનારાઓનો હું વિચાર કરું છું ત્યારે મારા ઓળખીતાઓની મને યાદ આવે છે: દાખલા તરીકે, મળતાવડા, હેતાળ દુદ્યના, છૂટા હાથવાળા લોર્ડ કેસલરોસ, એમની સાથે યુદ્ધ પહેલાંના વર્ષોમાં હું ઘણીવાર રમ્યો છું—એ ક્રાબેલ પત્રકાર, રમૂજી અને અત્યંત રસિક વાતચીત કરનાર માનવી, સઘળા પ્રસંગે અને સઘળીવેળાએ આશીર્વાદરૂપ સાથી; કે મારા ભલા અને શાણા પુરાણા મિત્ર જે. એચ. ટેઇલર, એમણે કેટલીકવાર મારી સાથે પ્રવાસ ખેડ્યો છે, એ ઘણીવાર મારે ત્યાં મહેમાન બન્યા છે, કેટલાંએ અઠવાડિયાં અને મહિના સુધી એમનો હું શિષ્ય રહ્યો છું—જીવનના ઉદ્દાસ સંબંધી તથા જીવન વિષેના કુતૂહલ ભાવ સંબંધી સર્વદા મોકળું માનસ ધરાવતા એ પુરુષનું વ્યક્તિત્વ કેવું અદ્ભુત છે—એમની તબિયત ઘણી જ મઝામાં છે અને પોતાના વતન વેસ્ટવર્ડ હો (Westward Ho) માં તેઓ જેને માટે પોતે પૂરેપૂરી યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરી છે એવી નિવૃત્તિનો આનંદ માણી રહ્યા છે એ જાણીને મને આનંદ થાય છે! પ્રસંગોપાત મને એ વાતનો આનંદ થાય છે કે ગોલ્ફના ધંધાદારી ખેલાડીઓમાં જે. એચ. ટેઇલર જેવા બહુ ઉત્કૃષ્ટ કોર્ટિના અને પોતાના સંપર્કમાં આવતા તમામ માણસો માટે દરેક રીતે ઉદાહરણરૂપ અને એવા અનેક માણસોના હું પરિચયમાં આવ્યો છું.

બીજા વિશ્વયુદ્ધના અંત પછી, જે બીજું એક કામ મારા પત્ની અને મેં, ખાસ ઉત્સાહ અને આનંદપૂર્વક ફરી શરૂ કરી દીધું છે તે પ્રવાસનું છે. યુદ્ધના એ અંધકારભર્યાં વર્ષોમાં, અમારાથી એમ થઈ શકતું નહોતું, એ કોરણે કદાચ, અમારા ઉત્સાહ અને આનંદની માત્રા વધી ગઈ છે. પરિચિત

સ્થળોની અમે ફરીથી મુલાકાત લીધી છે, ત્યાં નવા સૌંદર્યો અને નવા આકર્ષણો અમને માલૂમ પડ્યા છે; અત્યાર સુધી નહિ મળેલા એવો આનંદ અમે ત્યાં મેળવ્યો છે. જેના તેજોમય અને સ્વચ્છ આકાશની હેઠે, કેટલીએ સંસ્કૃતિઓ અને કેટલીએ દુનિયાઓનું મિલન થયું હતું, એ કેરોની મળ અમે મિસરમાં ફરી માણી છે; લક્સર (Luxor)ના કીર્તિસ્થંભો; અસ્વાન (Aswan)ના તેજ અને વાતાવરણના અદ્ભુત સૌંદર્ય; પુરાણો એલેક્ઝાન્ડ્રીઆના બહુ, જ્યાં આધુનિક મિસરી લેવેન્ટાઈન શહેર અને બંદરની અંદર અને આસપાસ, ગ્રીક અને ટોલેમીક સંસ્કૃતિઓના સંસ્મરણોનું મિલન થયું છે. હિંદુસ્તાનમાં એ વિશાળ ભૂમિના અનંત સૌંદર્ય અને અદ્ભુતતા અમને ફરી લાધ્યાં છે. દાખલા તરીકે હિમાલયના બરફ ઢાંક્યા વિશાળ શિખરો ઉપર, ગુલાબ અને સુવર્ણની શોભા વેરતા અકલ્પનીય સૂર્યાસ્તો અને સૂર્યોદય, દાર્જીલીંગના જિંચા પહાડી મથક પર અમે જોયાં છે. દિલ્હી અને આગ્રાની સરખામણીમાં મોગલ અને હિંદી-અરબી ઇતિહાસ તેમ જ કલાના ઘણા સારા નમુનાઓથી પણ જેની વિચિત્ર રીતે અવગણના કરવામાં આવી છે એવી, લાહોરની મસ્જિદો અને ઇમારતો, પણ અમે જોઈ. યુરોપમાં ભવ્ય રોમ અને સુઘડ અને શિષ્ટ વેનીસ, એ બન્ને શહેરોને જો કે હું લાંબા સમયથી પિછાણું છું અને ચાહું છું છતાં, છેલ્લે છેલ્લે તેમણે પણ પ્રકાશ, રંગ અને સ્થાપત્યના નવા રહસ્યો અને નવી મોહકતાઓ દર્શાવ્યા છે.

જીવનભર હું સતત થીએટરોની મુલાકાત લેતો રહ્યો છું, અને આગાખાના એક પ્રકરણમાં મેં જણાવ્યું છે તેમ, ઓપેરાનો મને અત્યંત શોખ છે. જ્યાં પણ હું હોઉં ત્યાં, જ્યારે બની શકે ત્યારે, જઈ શકાય તેવા દરેક સારા ઓપેરામાં, હું પહોંચી જાઉં છું. યુદ્ધના લાંબા અધિકારભર્યા વર્ષોમાં, જ્યારે સ્વિટઝરલેન્ડમાં જ ગોંધાઈ રહીને બહારના જગતના લગભગ બધા જ સંપર્કથી હું વંચિત બની ગયો હતો ત્યારે, મારા માટે પ્રકાશનું એક જ કિરણ અબકતું હતું: ઝયુરીચના મ્યુનિસિપલ થીએટર ઓપેરાના કાર્યક્રમની અદ્ભુત હારમાળા ગોઠવી હતી. ક્રીસ્ટન ફ્લેગરટેડ, દર વરસે પોતાની મહાન વેગનેરીયન ભૂમિકાઓનો ભવ્ય સાક્ષાત્કાર કરાવવા સારુ આવતી હતી. પુરુષોમાં (મારા મત પ્રમાણે) કેરુસો (Caruso) જેમ સર્વોચ્ચ ગાયક હતો તેમ, સ્ત્રીઓમાં ક્રીસ્ટન ફ્લેગરટેડ સર્વોચ્ચ ગાયિકા હતી ગીંગલી (Gingli) અને

ઈટલીના ખીબ કેટલાક સર્વોત્તમ સંગીતકારો, દર વરસે ઝંચુરીય આવતા. એક જ શહેરમાં કલા અને પ્રતિભાની આવી જમાવટ, પ્રસરી રહેલી આટલી બધી પાશવી અને ભયંકર ઘટનાઓની વચ્ચે સતત રીતે ટકી રહેલાં આ સૌંદર્યને જોઈને ઉત્પન્ન થતી લાગણી, અને અમને નડતી તંગીઓ સાથે આ બૌદ્ધિક તથા ઈન્દ્રિયવિષયક મિજબાનીનો વિરોધ: આ સઘળું એ યાદગાર સમયમાં અપૂર્વ આનંદ સમું લાગતું.

મારી જ પેઠે જીવનમાં ઉત્સાહથી ભરેલા અને કંટાળાની લાગણીથી સહંતર મુકત એવા મારા કેટલાક જૂના અને નવા મિત્રો છે. એમાનાં એક એલસા મેકસવેલ છે, જેમનું નામ લેતાં જ આનંદની સરવાણી ફૂટવાં લાગે છે. આ એક એવી મિત્રાચારી છે, આ એક એવો મમતાભાવ છે, જેનું હું ભોંરે મૂલ્ય આંકુ છું, અને એને માટે હું સર્વદા આભારી રહ્યો છું. એમનામાં સાચો ઉલ્લાસ છે, જીવનનો અસીમ આનંદ છે; ખીબઓને તેઓ સતત આનંદ આપે છે અને તેમને સુખી કરીને તેઓ પોતે પણ સુખ અનુભવે છે. સામાજિક સંપર્કને જરૂર પડ્યે કંટાળાજનક ફરજ તરીકે સહન કરી લેવાના ભાર તરીકે નહિ, પરંતુ ઈશ્વર તરફથી માનવજાતને મળેલી એક સુંદર ભેટ તરીકે સ્વીકારીને, તેની કદર કરવી જોઈએ એમ માનનારા સઘળા લોકો માટે, મિત્રોમાં સૌથી ઉત્તમ અને શત્રુ પ્રત્યે—જે કોઈ શત્રુ હોય તે—સૌથી ક્ષમાશીલ, એવાં એલસા મેકસવેલ ઉદાહરણરૂપ અને ઉત્સાહપ્રેરક વ્યક્તિ તરીકે આગળ તરી આવે છે.

ખીબ એક દંપતિ મિત્રના નામ હું અહિં આપ્યા વિના રહી શકતો નથી, કારણ કે યુદ્ધ પછી તેઓ અમારી બહુ નિકટ આવ્યા છે. એ છે મારા પુરાણુ ફ્રેન્ક બટ્ટર્સ ફ્રેન્ક બટ્ટર્સ (Frank Butters) અને તેના સ્નેહાળ અને ધીરજવંત પત્ની. દક્ષિણ ફ્રાંસ ખાતેની તેમની, અમારી સાથેની વારસીક મુલાકાત એવી બની ગઈ હતી કે, દરેક પાનખર ઋતુમાં નવા વર્ષની વસંત ઋતુના એક મુખ્ય આનંદ તરીકે, એમની રાહ જોવાની અમને ટેવ પડી ગઈ હતી. દુર્ભાગ્યે હવે મિ. બટ્ટર્સની તબિયત એટલી બધી લથડી ગઈ છે કે, વર્ષો વર્ષ અમે આમંત્રણ મોકલતા રહીએ છીએ પરંતુ મિસિસ બટ્ટર્સને એનો અસ્વીકાર કરવો પડે છે. એ બન્નેની ખોટ અમને બહુ સાલે છે, પરંતુ આ શોકને કારણે અમારા પરિચયમાં આવેલા આ બે ઉત્તમ માનવીઓ પ્રત્યેનો અમારો સ્નેહભાવ, જરાયે ઓછો થયો નથી.

યુદ્ધ પછીના વર્ષમાં, પેરિસના અમેરિકન એલચી ખાતાના સભ્ય મિ. ચાર્લ્સ ગ્રે (Charles Grey) મારા નવા મિત્ર બન્યા છે. સ્વભાવે એ મીઠા, આનંદી, નમ્ર અને ખીલને મદદ કરવાને હુમેશાં આતુર એવા માનવી છે. ફ્રેંચ ઉકતિ “tout Comprendre c'est tout pardonner” (અન્યના ઉર વાંચતા ક્ષમા ધર્મ સધાય છે)ના એ મૂર્તિમંત નમૂનારૂપ છે. આનંદના સમયમાં કે શોકના પ્રસંગમાં ચાર્લ્સ ગ્રે કરતા સારો સાથી મળવો મુશ્કેલ છે, કારણ કે એ પણ સમજે છે કે, મૈત્રિ અને સામાજિક જીવન એ ઇશ્વરની આપેલી ભેટ છે, અને આપણે તેનો પરાણે અને ઉદાસીનતાપૂર્વક નહિ પરંતુ આભારપૂર્વક, આનંદથી અને ઉમળકાણે સ્વીકાર કરવો જોઈએ. જે ગુણને અંતઃકરણપૂર્વક હું ખીલને અદેખાઈ ઉપજાવે તેવો માતું છું તે ગુણ એટલા મેકસવેલ, ચાર્લ્સ ગ્રે અને મારા પોતાનામાં, સમાનરીતે રહેલો છે: કંટાળો શું છે તે અમે જાણતા નથી.

૧૯૫૩ના કેન્સ, ફિલ્મ-મહોત્સવ દરમિયાન, હું વિખ્યાત અભિનેત્રી મિસ એલવીયા હેવીલેન્ડને મળ્યો. ગહન અને રસિક વ્યક્તિત્વ ધરાવતી એ સ્ત્રી, મને પોતાની રીતે સત્યની ખોજ કરતી હોય એમ લાગી. હું માતું છું કે, તે એવા લોકો સમી એક વ્યક્તિ છે જેમને સદલાગ્યે ભયુંભયું, પ્રવૃત્તિમય અને સફળ એવું પોતાનું નિરાળું કલામય જીવન સાંપડ્યું હોય છે, અને તે છતાં જેઓ -રોજબરોજના આ પ્રવૃત્તિમય જીવન વચ્ચેથી- આપણા આજના જગતના મૂળભૂત પ્રશ્ન તથા સમસ્યા વિષે, માનવીનાં ઊર્મિશીલ અને આધ્યાત્મિક જીવનમાં હજીયે રહેલી કંઈક પ્રાથમિક દશાની કહી શકાય એવી મર્યાદાઓની સરખામણીમાં મનુષ્યે કુદરત પર જે અમર્યાદ સત્તા પ્રાપ્ત કરી છે તે વિષે, ખારીકાઈથી સતત વાકેફગાર રહેતા હોય છે.

ખીલ એક નવા મિત્ર, જેમના પરિચયમાં હું ૧૯૫૩માં આવ્યો, તે છે મિ. ચાર્લ્સ ગ્રેવિલન. આપણા સમયના એ ખરેખર એક મહાન સર્જનાત્મક કલાકાર વ્યક્તિવિશેષ છે. તેઓ પણ પોતાની રીતે સત્યના શોધક, અને આજની અસંગતિઓનો શાણપણુભર્યો સમન્વય શોધવા નીકળી પડેલા યાત્રાળુ છે. એમણે અને એં રાત્રિના લાંબા પ્રહરે: સુધી, અમારા: હૃદયમાં રહેલા સ્વપ્નો વિષે, અમને દુલ્ખવતી અને દુઃખ દેતી સમસ્યાઓ વિષે, વાતો કરી

છે. ચેપ્લિન બંડખોર છે એ કહેવાની જરૂર ન હોય. ભૌતિક શક્તિની આવી જબરદસ્ત જમાવટની વચ્ચે પણ, આધુનિક સમાજની મૂર્ખતાભરી નિર્બળતા સામે, એમણે બંડ પોકાર્યું છે.

ચેપ્લિન જેવા માણસોનાં મનને અળકાવી મૂકે એવી વસ્તુનો એક દાખલો આપું. વર્લ્ડ પુડ એન્ડ એગ્રીકલચરલ ઓરગેનીઝેશન (વિશ્વ ખેરાક અને ખેતીવાડી સંસ્થા)ના એક તાબ અહેવાલમાં તદન સાફસાફ જણાવવામાં આવ્યું છે કે હજી પણ મોટા ભાગના મનુષ્યો છેક ભૂખમરાની સ્થિતિમાં જીવન વિતાવી રહ્યાં છે, અને એનું પરિણામ માપી ન શકાય એટલા બધા પ્રમાણમાં દુર્વ્યથ, યાતનાઓ, ઉત્પાદન શક્તિનો ઘટાડો અને ટૂંકી જીવનમર્યામાં આવ્યું છે; અને અહેવાલમાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે તેમ, સાથે સાથે જગતના આજના અનાજ ઉત્પાદનનું પ્રમાણ ભેતા, (જમીન સુધારણા, ખાતર, અને ખેતીની વધારે સારી પદ્ધતિ અમલમાં આવતા જે સુધારાઓ થશે તેને બાબુએ મૂકીએ તો પણ) બે અનાજની વહેંચણી ચોચ્ય રીતે કરવામાં આવે તો, દરેક જીવતા માણસને તદન પૂરતો થઈ પડે એટલો ખેરાક, ચોકકસ મળી શકે એમ છે.

હવે બે, દર વરસે જગતભરમાં તદન અનુત્પાદક અને હિંસા તથા વિનાશના શસ્ત્ર સરંજામ પાછળ જે જંગી રકમનું શેકાણુ કરવામાં આવે છે તેમાંથી થોડી ઘણી રકમ પણ, કોઈ એક મહત્વની યોજના પાછળ—ધારો કે પાણીના ભંડારો પાછળ, દુનિયાના વિશાળ, નિર્જન અને રણના પ્રદેશોમાં સિંચાઈની યોજના કરવા માટે, બંધો અને જળાશયો બાંધવા પાછળ—ખર્ચવામાં આવે તો, એકંદરે ખેતીનું ઉત્પાદન ઝડપથી અને ખૂબ વધી જાય, અને સામાન્ય માણસનું જીવનનું ધોરણ પણ ઊંચું આવે. આ વિષય ઉપર મેં ઘણો વિચાર કર્યો છે. મિ. ચેપ્લિનનું એ તરફ ધ્યાન ખેંચતા મને માલૂમ પડ્યું કે, એ વિષેના એમના વિચારો ખરાખર મારા જેવા જ છે.

મિ. ચેપ્લિનના વિરોધીઓએ તદન અમર્યાદ શબ્દોમાં તેમના ઉપર સામ્યવાદના હિમાયતી હોવાનો આક્ષેપ મૂક્યો છે. મેં જોયું કે, સામ્યવાદના એક અંગની તેમને ભારે નફરત છે. આપણે બધા જાણીએ છીએ તેમ સામ્યવાદી પ્રચારકો, મોસ્કોના આ અભિપ્રાયનો વારંવાર પોકાર કરે છે કે, આપણી બંને દુનિયાઓ, આપણી બે આર્થિક અને સામાજિક પદ્ધતિઓ,

શાંતિપૂર્વક અને એકબીજાની સાથે રહી શકે એમ છે, અને માત્ર આર્થિક જ નહિ પણ, ઔદિક તેમ જ સાંસ્કારિક વિષયમાં પણ, પરસ્પર વિનીમયની યોજના કરી શકે તેમ છે. એમ છતાં, આવેશપૂર્વક, ચેપ્લિને દલીલ કરી હતી તેમ, સામ્યવાદીઓએ લોખંડી પરદો સ્થાપ્યો છે. જે આ બે જગત વચ્ચેના કોઈપણ પ્રકારના સાચા અને મુક્ત વિચાર વિનીમયને અટકાવે છે. લેખન તેમજ બીજી કલાઓના મુક્ત વિનીમય ઉપર, વિદ્યાર્થીઓ તેમજ પ્રવાસીઓની નિરંકુશ અને અબાધિત અવરજવર પર, અને એક દેશ કે એક સંસ્કૃતિના લોકો, બીજા દેશના લોકોને બાણી તેમજ સમજી શકે એવા સર્વ પ્રકારના સામાન્ય માર્ગો પર, તેણે પ્રતિબંધ મૂક્યો છે. ચેપ્લિને કહ્યું કે, આપણી બે પદ્ધતિઓ એક સાથે રહી શકે, અથવા તો એનાથી માનવજાતના સંકટો અથવા તો અનેક પ્રશ્નોનો સ્વાભાવિક નિર્દોષ ઉકેલ મળી આવે, એવો એક માત્ર માર્ગ આ જ છે કે, પ્રવાસીઓ માટે પાસપોર્ટ, હુંડિયામણના અંકુશો, અને નિયમનોની ઓછામાં ઓછી મર્યાદા રાખીને, તમામ સરહદો ખુલ્લી મૂકી દેવામાં આવે, અને જિંદગી પ્રકારના પત્રકારત્વના, લોકપ્રિય તેમજ વૈજ્ઞાનિક સાહિત્યની, જગતના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી, તે દૂર દૂરના -૧૯૧૪ પહેલાના સુખી દિવસોમાં હતી તેવી જ મુક્ત, અને સંપૂર્ણપણે આપલે થતી રહે.

મિ. ચેપ્લિન કેટલીક આધ્યાત્મિક અને અપાર્થિવ ઘટનાઓમાં, દાખલા તરીકે ટેલીપથી અને તેની સાથે સંબંધ ધરાવતી જુદી જુદી બાબતોમાં, રસ ધરાવે છે. તેમણે આ વિષયમાં આઈન્સ્ટીનની માંગણી મારા આગળ કહી સંભળાવી હતી કે “આ જાતના જે બનાવો રજૂ થાય તે દરેકનું દશ વૈજ્ઞાનિકો એક જ સમયે અને તદ્દન એક સરખી પરિસ્થિતિમાં નિરીક્ષણ કરે. એ પરથી આ પ્રકારની ઘટનાઓને હું પુરવાર થએલી ગણી શકું.” પરંતુ આ જાતની કસોટી લાદવાથી તમામ આધ્યાત્મિક સંશોધનો અને અખતરાઓ અશક્ય બની જશે, કારણ કે આ ઘટનાઓ -અને જે અનુસાર એ ઉત્પન્ન થાય છે તે નિયમો પણ- માનવીઓની ઇચ્છાઓને જરાપણ આધીન નથી, આ વિષે ચેપ્લિન અને હું એકમત થયા હતા.

મિ. ચેપ્લિન અને એમના સુંદર અને બુદ્ધિશાળી પત્ની સાથે થએલી મારી મુલાકાતને હું ખરેખર ગૌરવ તેમ જ આનંદનો પ્રસંગ માનું છું.

ચેલ્લિનના આદર્શો, એમની ઔદિક અને આધ્યાત્મિક આકાંક્ષાઓ અને સંતોષ, અને આપણા યુગના વિસંવાદોને લીધે એને ખરેખર થતી ચાતનાઓ, એમના પત્ની બરાબર સમજે છે, અને તેમના પ્રત્યે સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિ દર્શાવે છે. ઈશ્વરની મોટામાં મોટી કૃપાને પરિણામે, મારા માનસ તથા આત્માના હર્ષ શોકને સંપૂર્ણ રીતે સમજી શકે એવા પત્ની મેળવવાનું મને સૌભાગ્ય સાંપડ્યું છે, એટલે ઘણે અંશે મારા જેવા ગૃહજીવનથી એમને કેટલું સુખ મળતું હશે, તે હું સમજી શકું છું.

થોડાક વખત સુધી એક વિખ્યાત અને સુંદર યુવાન સિને તારીકા મારી પુત્રવધૂ બની હતી. એ હતી મારા પુત્ર અલીની ખીજી પત્ની, મિસ રીટા હેવર્થ. મારી પૌત્રીની એ માતા છે. એ પૌત્રીને મેં એક જ વાર એના જન્મકાળે જોઈ હતી.

અલીના પહેલા લગ્ન મિસિસ લોએ જીનેસ (Mrs. Loel Guinness) નામની સુંદર, આકર્ષક બુદ્ધિશાળી અને ખાનદાન કુટુંબની અંગ્રેજ યુવતિ સાથે થયા હતા. લોર્ડ ચર્સ્ટન (Lord Churston) ની એ પુત્રીનું મૂળનામ હતું જોન યાર્ડ-બુલર (Joan Yarde-Bullor). મારા પુત્રના આ લગ્ન માટે મેં ઉમળકાથી અને સંપૂર્ણ રીતે સંમતિ આપી હતી. ૧૯૩૬માં, અલીની ઉંમર પચ્ચીસ વર્ષની હતી ત્યારે તેમના લગ્ન થયા હતા; મારી પુત્રવધૂ જોનને મેં દૈનિક ઉમળકાથી વધાવી લીધી; એના માટે મને બારે હેત હતું અને હજીએ છે. એનાથી અલીને બે સુંદર પુત્રો થયા હતા. મારા આ બે પૌત્રો અત્યારે શાળામાં અભ્યાસ કરે છે, અને યોગ્ય સમયે અમેરિકાની વિદ્યાપીઠોમાં તેઓ જશે. મોટો પુત્ર કરીમ ગણીતના વિષયમાં સારો આશાસ્પદ છે, તે એમ. આર્ષ. ટી. (M. I. T.) માં અભ્યાસ કરવા જશે, એવી આશા રાખું છું; અને નાનો અમીન, ઘણું કરીને હાર્વર્ડ લો સ્કૂલ (Harvard Law School) માં જશે.

યુદ્ધના અંત સુધી, એમનું લગ્ન જીવન સંપૂર્ણ રીતે સુખમય હતું. તેઓ બન્ને મધ્યપૂર્વમાં, પહેલાં મિસરમાં અને પછી સીરિયામાં રહ્યા હતા: અલી સૈન્યમાં જોડાયો હતો, અને એ સમયે ખીજા અનેક અફસરોની પત્નીઓ પેઠે, જોન કેરોમાં “ગ્રાસ વીડો” (પ્રોષિત ભતૃકા-પરણેલી. છતાં પતિથી

વિખૂટી પડેલી સ્ત્રી) જેવું જીવન ગાળતી હતી, યુદ્ધ પછી તેઓ યુરોપ પાછા ફર્યા, અને જોને પોતાના બાળકો સાથે પૂર્વ આફ્રિકા ખાતે એક વર્ષ ગાળ્યું. છતાં મને ખરેખર દુઃખ થાય છે કે, તેમની વચ્ચે અંતર પડતું ગયું, તેમની વચ્ચે મતભેદો વધતા ગયા; અને બન્ને છૂટા પડ્યા.

આ પછી થોડા વખતમાં અલી કામકાજ અર્થે અમેરિકા ગયો, અને ત્યાં મિસ હેવર્થને મળ્યો. તેઓ બન્ને એકબીજાના સાથમાં વારંવાર નજરે પડતા હતા—એમના વિષે સનસનાટીલયો પ્રચાર તેમ જ અસંખ્ય અફવાઓ અને અટકળો ફેલાવા લાગ્યા. તેઓ મને મળવા સારુ કેન્સ આવ્યા, અને મેં તેમને પૂછી જોયું, “તમને ખરેખર એકબીજા પ્રત્યે આસક્તિ છે?” બન્નેએ હુકારમાં જવાબ આપ્યો, એટલે મેં તેમને જેમ બને એમ જલદી પરણી જવાની સલાહ આપી.

પ્રથમ લગ્નમાંથી છૂટાછેડા લેવાનો બન્નેનો વિધિ પૂરો થતાં જ બન્નેના લગ્ન થઈ ગયા—પરંતુ અમારા કુટુંબમાં પહેલા કદીયે નહોતી થઈ એવી ધમાલભરી જાહેરાતની વચ્ચે એ લગ્ન ઉજવાયા. હિંદુસ્તાનમાં મારા પોતાના પહેલાં લગ્ન ધામધૂમથી થયા હતા, પણ એનો સમારંભ સાદાઈથી અને બાહ્ય દમામ વગર ઉજવવામાં આવ્યો હતો, પણ આ તો જુદો જ મામલો હતો. આ મામલો તો અર્ધ—બાદશાહી, અર્ધ—હોલીવુડનો એવો, દંતકથા સમો હતો; મારા પત્નીએ અને મેં આ સમારંભના વાતાવરણ પ્રત્યે ભારે અણગમો હોવા છતાં, પણ સ્વમે એમાં યોગ્ય ભાગ લીધો.

મિસ હેવર્થ મને આકર્ષક અને સુંદર લાગી, પરંતુ થોડા જ વખતમાં મને જણાઈ આવ્યું કે, દંપતિ વચ્ચે ખરાબર મેળ મળે એમ નથી. મારા પુત્ર અલીનું દિલ અત્યંત ઉમળકાલયુ છે. મહેમાનનવાઝીનો એને ખાસ શોખ છે. મિત્રોથી વિંટળાએલા રહેવાનું અને છૂટે હાથે તેની સરભરા કરવાનું, તેને ખુબ ગમે છે, લગલગ બાળપણથી જ પોતાના કામમાં એતપ્રેત થઈ ગએલી મિસ હેવર્થ, દેખીતી રીતે જ માનસિક રીતે થાકી ગઈ હતી, અને તેથી એ પોતાના લગ્નને, આરામ અને શાંતિના ધામ સમું લેખતી હતી. જેમની જીવનસરણી વચ્ચે, આવો ભારે વિરોધ હોય, એ બે માણસનું લગ્ન અનિવાર્ય રીતે ભાંગી પડે, એમાં કંઈ શક નથી.

પરંતુ મારે કહેવું જોઈએ કે, આ બાબત પ્રમાણિકપણે અને સ્પષ્ટ રીતે હાથ ધરવાને બદલે, કોણ બાણે કેમ, મિસ હેવર્થના મનમાં એમ ભરાઈ ગયું કે, અલી અથવા તો હું પોતે, એની પાસેથી એની પુત્રીને લઈ લઈશું. અરે! એનું અપહરણ કરી જઈશું. આથી તે કંઈક અસાધારણ સંજોગોમાં પોતાની પુત્રીને લઈને મારા પુત્ર પાસેથી નાસી ગઈ.

મિસ હેવર્થે, જરાક તસદી અને કાળજી લીધી હોત તો, એને માલૂમ પડ્યું હોત, કે આ બાબતમાં મારા બધા અનુયાયીઓ અને મારા કુટુંબને લાગુ પડતા, ઇસમાઈલી ધાર્મિક કાનૂનો અને ધારાધોરણો કેવા છે? આ ધારા ધોરણ અનુસાર છોકરો અથવા તો છોકરી, છૂટાછેડા ગમે તે સંજોગોમાં લેવામાં આવ્યા હોય તો પણ, સંપૂર્ણ રીતે, તેની માતાના કબજામાં જ રહે છે. એટલે અમે જો ગુનેગારો ન હોઈએ તો, બાળક યાસ્મીનને તેની માતા પાસેથી લઈ લેવાનો અમને વિચાર સરખો પણ ન આવે. બાળકની સાત વર્ષની ઉંમર થાય ત્યારે છોકરો હોય તો તેને તેના પિતાના કબજામાં સોંપવામાં આવે છે. છોકરીને એ પુખ્ત ઉંમરની થાય ત્યાં સુધી એની માતાને હવાલે કરવામાં આવે છે. છોકરી પુખ્ત ઉંમરની થતાં પોતાની મેળે પસંદગી કરવા સ્વતંત્ર બને છે, આ ધારાધોરણ અનુસાર, મિસ હેવર્થને, ખચીત પૂરતુ રક્ષણ મળી રહેતું હતું.

મારા પુત્રના ગૃહજીવનમાં આખરી કટોકટી આવી રહી હતી ત્યારે, હું હિંદુસ્તાન અને પાકિસ્તાનમાં ફરતો હતો. હું કેન્સ પાછો ફર્યો કે તરત જ -એ જ રાતે- મિસ હેવર્થે, મને એ બાળકી જોવા પણ દીધા વિના, તેને પોતાની સાથે લઈને લાગી ગઈ. અને તે પછી પેરિસમાંથી અમેરિકા પાછી ફરી. મને બાણવા મળ્યું છે કે ત્યારપછી એ ફરી યુરોપ આવી છે, પણ બાળકીને એના પિતાના કુટુંબને દેખાડવા સારુ, એ સાથે લેતી આવી નથી.

બાળકીને લઈને, એ જે દિવસે જવાની હતી તે દિવસે, મારે ત્યાં નોકરી કરતી એક દોઢ ડાહી વ્યક્તિએ, ટેલિફોન કરીને આ વાતની મને બાણ કરી. અને “હવે મારે શું કરવું જોઈએ” એમ મને પૂછ્યું. મેં તરત જ જવાબ વાળ્યો. “એ સાથે આપણને કંઈ લેવા દેવા નથી.” મિસ હેવર્થને બાળકીને પોતે જ્યાં લઈ જવા ઇચ્છે ત્યાં લઈ જવાને! સંપૂર્ણ અધિકાર છે.” એ ખરેખર, કેન્સથી પેરિસ જવામાં થોડો વિલંબ કરીને, મને બાળકીને જોવા દઈ શકી હોત.

મારા મિત્રો અને મારા વકીલોએ, હુમેશાં એવો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે કે, મારા નાનકડી પૌત્રિના લવિષ્ય માટે મેં કોઈક ટ્રસ્ટ જેવી યોજના કરી હોત, અથવા તો વિશે ઉતરાવ્યો હોત તો, સારું થાત. એમની દલીલો શુભ આશયવાળી છે છતાં એ ભૂલભરેલી છે. તેઓ એમ સમજ્યા નથી લાગતા કે ઇસ્લામી કાયદા અનુસાર છોકરી પુખ્ત ઉંમરની થાય ત્યાં સુધી, એનો કળને એની માતા પાસે જ રહે છે. તેઓ એ પણ ભૂલી ગયા લાગે છે કે, ઇસ્લામી કાનૂન પ્રમાણે, બાપ પોતાના બાળકને વારસામાંથી ખાતલ કરી શકે, એવો કોઈ રસ્તો છે જ નહિ. મારા પુત્ર અલીનું જે અવસાન થાય તો, એને પોતાના કાનૂન મુજબના વારસદારો પાસેથી, પોતાની મિલકતના ત્રીજા ભાગ કરતા વધારે હિસ્સાને, વીલ દ્વારા ખૂંચવી લેવાનો અધિકાર નથી. જે તૃતિયાંશ જેટલો હિસ્સો, એના વારસદારને મળે જ મળે, અને એની પુત્રી યાસ્મીન પણ એક વારસદાર છે. આ યોજનામાં, એનાથી કોઈ પણ ભતની દખલગીરી થઈ શકે નહિ. મુસ્લિમ કાનૂન મુજબ કોઈપણ વીલ કરનાર કાનૂન મુજબના એક વારસદારને, ખીલને ભોગે લાલ આપી શકે નહિ. એટલે મારા પુત્ર અલીને, ગમે તે થાય તો પણ, એ જે મિલકત પાછળ મૂકતો ભય, તેમાંથી યાસ્મીનને પોતાના હુકકનો ભાગ ચોક્કસ મળશે જ. ન્યાં સુધી મૂડીવાદ અને કોઈપણ પ્રકારની ખાનગી મિલકતની માલિકીની પદ્ધતિ ટકી રહેશે, ત્યાં સુધી અલીનું અવસાન તદ્દન કંગાળ હાલતમાં થાય, એવો સંભવ નથી; અને તેથી એની પુત્રી માટે નાણાકીય ભેગવાઈ કરવાની, કોઈ ખાસ તાકીદની જરૂર નથી.

મારા બાણુવામાં આવ્યું છે કે, અમેરિકામાં લગ્ન પ્રસંગે કરિયાવર અને લેટ સોગાદની એક પ્રથા વિકાસ પામી રહી છે, અને એ બાળકી લગ્ન કરવા જેવડી ઉમરની યશે ત્યારે, કાં તો મારો પુત્ર કાં તો હું, જે પુરુષની સાથે એ લગ્ન કરશે, તેની સ્થિતિના પ્રમાણમાં, યોગ્ય કરિયાવરની ગોઠવણ કરીશું.

અંતમાં હું એટલી જ આશા રાખું છું કે, મિસ હેવર્થ, ફરી હવે ન્યારે યુરોપ આવે ત્યારે, પોતાની નાની પુત્રીને સાથે લઈ ને આવે, જેથી એના પિત.ના કુટુંબીઓ એને ભેઈ શકે, અને એને મળ્યાનો આનંદ પ્રાપ્ત કરી શકે.

મા રી પ રિ ચિ ત વ્ય ક્રિ ત ઝો

જે વાહોનો ઉપદેશ અપાતો મેં સાંભળ્યો છે, જે સિદ્ધાંતો વિષે દલીલો કરાતી મારા સાંભળવામાં આવી છે, જે નીતિઓનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવતું અને પછીથી તજ હેવામાં આવતી મેં જાણી છે, તે બધાંના કરતાં મારાં જીવન દરમિયાન જે વ્યક્તિઓને હું મળ્યો છું તથા જેમના પરિચયમાં હું આવ્યો છું તેમની છાપ મારી સ્મૃતિમાં વધુ બારીકાઈથી અને સ્પષ્ટરીતે અક્રિત થઈ રહી છે. મેં સુંદર અને કલાનિપૂણ સ્ત્રીઓ તેમ જ તેજસ્વી અને વિખ્યાત પુરુષોની મૈત્રિની મજા માણી છે. એ સ્ત્રીપુરુષનાં સંસ્મરણો વડે મારો માનસપટ સમૃદ્ધ બની ગયો છે.

લેડી ઇંગ્લેન્ડનો—પહેલાંના લેડી હેલન વિન્સેન્ટ—બર્લીન ખાતેના ખ્રિસ્તના મહાન એલચીનાં પત્ની એ બેશક મારા પરિચયમાં આવેલી સ્ત્રીઓમાં સૌથી સુંદર સ્ત્રી હતાં. એમનાં સૌંદર્યની જલક જોવામાં અદ્ભુત હતી: એમનો કાન્તિમય વર્ણ, એમની સુડોળ દેહલતા, એમનાં અંગેઅંગનો સુંદર સપ્રમાણ ઘાટ, એમનું શિષ્ટ સુરેખ, વદન અને એમના હાવભાવની મોહિની તથા ચંચળતા. ચાલીસ કરતાંએ વધુ વર્ષથી હું એમને ઓળખતો હતો; અને સિ-તેર વર્ષની ઉંમરે પણ એ ખંડમાં દાખલ થતાં કે તરત જ, ગમે તેટલી આકર્ષક અને સુંદર યુવતિઓ ત્યાં ભેગી મળી હોય તે છતાં એકેએક આંખ માત્ર તેમના તરફ જ ખેંચાતી. એમનું સૌંદર્ય કેવળ શારીરિક નહોતું; એ અત્યંત નિર્ભય, સરળ, નિસ્વાર્થ, આનંદી, બહાદુર અને માયાળુ હતાં.

લેડી દંએખરનોન જે સૌથી આગળ તરી આવે એવાં હતાં, તે એ ઉપરાંત ખીલ ઘણીએક સ્ત્રીઓ પણ એવી હતી, જેમની સુદંરતાનું રમરણ કરવું એ એક લહાવો છે; લેડી કર્ઝન, અત્યારના કાઉન્ટેસ હોવે; માદામ લેટેલિયર, મૂળ સ્વિડીશ અને લગલગ બાળપણથી જ આગળ પડતી સામાજિક વ્યક્તિ; પ્રિન્સેસ કુટુસોવ; અમેરિકાનાં મિસિસ સ્પોટિસવુડ, જેમણે એડવર્ડ યુગમાં લંડનને ઘેલું કર્યું હતું, જેમણે બેરન યુજીન દ' રોથ્સચાઈલ્ડ સાથે લગ્ન કર્યાં હતાં અને જેઓ દુર્લાગ્યે, પોતાનાં રૂપ અને મોહકતા પૂર્ણ કળાએ ખિલ્યાં હતાં તેવામાં જ યુવાનવયે મૃત્યુ પામ્યાં હતાં.

મારા પરિચિતોમાં, વાર્તાલાપની કળામાં સૌથી પ્રતિભાશાળી વ્યક્તિ ઓગસ્ટાઈન ખિરેલ હતા. હવે અત્યારના યુગમાં વાર્તાલાપની કળા મોટે ભાગે વિસરાર્થ ગઈ છે ત્યારે—મને કહેવામાં આવ્યું છે કે—ખિરેલ લગલગ હંતકથાની વ્યક્તિ જેવા બની ગયા છે. ઓસ્કર વાઈલ્ડને હું કહી મળી શક્યો નહોતો, કારણ કે પ્રથમ યુરોપ ગયો તે પહેલાં જ એનું કરુણ પતન થઈ ચૂક્યું હતું. વિચિત્ર છે કે ઓસ્કર વાઈલ્ડ જેલમાંથી છૂટયા પછી તેમની ઓળખાણ કરવાની મને એક તક મળી હતી. એમની બદનામી થયા પછી પણ વફાદારીપૂર્વક એમને પક્ષ લેનારામાં મારા મિત્ર લેડી રીપન પણ હતાં. ૧૮૯૯માં એક દિવસ પેરિસની રિટઝ હોટલનાં એક હોલમાં મને તેમને ભેટો થઈ ગયો, અને તેમણે વાઈલ્ડની મુલાકાત માટે કાફે વોઈઝિન્સના એક ખાનગી કમરામાં તેમની અને એક બે ખીલ માણસોની સાથે ખાણું લેવાનું આમંત્રણ આપ્યું; પણ કમનશીબે, એ પહેલા નકકી થઈ ગયેલી એક મહત્વની રોકાણને લીધે, મારાથી તેમના નિમંત્રણનો સ્વીકાર થઈ શક્યો નહિ.

મેં મારા મિત્ર વોલ્ટર બેરીને ઉલ્લેખ કર્યો છે. તેઓ ગમે તેટલા તેજસ્વી અને કલાનિપૂણ માનવીઓની મંડળીમાં પણ દીપ્તિ ઊઠે તેવા હતા. એમનાથી જુદા જમાનાના અને અત્યંત જુદી ભૂમિકાવાળા એવા એક ખીલ હતા ડોક્ટર હાલમાર શાટ, જર્મન અર્થશાસ્ત્રના બ્રુક્લર, જેઓ ન્યારેન્યારે હું તેમને મળ્યો છું ત્યારે મેં જોયું છે કે, ટેબલ પર બેઠેલા બધા જ માણસોને મંત્રમુગ્ધ કરી દેતા.

સૌંદર્યની સાથેસાથે, સમાજમાં દીપ્તિ એવા ભારે ગુણો અને વાર્તાલાપની કળા જેમનામાં હોય એવી ઘણી સ્ત્રીઓને હું ઓળખું છું; એમાં

ધ્યાન ખેંચે એવાં, મિસિસ એડવિન મોન્ટેગ્યુ અને લેડી ડાયના ડક કુપર (હાલ લેડી નોર્વિચ) હતાં. મારાં મિત્ર લેડી કનાર્ડ તો અદ્વિત્ય હતાં—મારા સંપર્કમાં આવેલી કોઈપણ વ્યક્તિ કરતાં તેઓ સૌથી સંપૂર્ણ વ્યક્તિત્વ ધરાવતાં હતાં. દંતકથાની હોય એવી ખીણ એક વ્યક્તિ, જેને હું સારી રીતે ઓળખતો હતો તે હતાં કોમ્ટેસ દ' સેવિગ્ની. એ તો બહુ સારી રીતે જાણીતું છે કે પ્રાઉસ્ટના ૧૮૨૬ સુધી જર્મોન્ટની પાત્રરચના એમનાં પરથી—અથવા તો શું હું એમ કહી શકું કે મુખ્યત્વે એમનાં પરથી?—કરવામાં આવી હતી. એ નવલકથાકારે એમના જે વર્ણનો કર્યાં છે તેમાં સૌથી વધુ સચોટ અને યાદગાર વર્ણન, હું ધારું છું કે, ૧૯૦૦નાં વર્ષમાં ચોબચેલા એક મોટા સમારંભના પ્રસંગતું છે. તેઓ ચિંતાતુર અને વિચારમગ્ન દેખાતાં હતાં, અને “શું બન્યું છે?” એમ તેમને પૂછવામાં આવ્યું, ત્યારે એમણે જવાબ આપ્યો, “La Chine m'inquiete.” મને યાદ આવે છે કે, પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ પહેલાના ચિંતાવિહોણા જણાતા, એ દૂરદૂરના દિવસોમાં, હું એકથી વધારે વાર કાઉન્ટેસ દ' સેવિગ્નીને મળ્યો હતો અને ખાણના ટેબલ પરના આટલા બધા અગમગાટ અને આનંદઉલ્લાસની વચ્ચે પણ, એમનાં વદન પર એવો જ શોકનો અને ભયવિહુવળતાનો ભાવ નિહાળ્યો હતો. મેં જો એમને ઉપલો પ્રશ્ન પૂછ્યો હોત તો, મને તાબુખી લાગે છે કે, એમણે “L'Allemagne m'inquiete” કે “Agadir m'inquiete” એમાંથી શો જવાબ આપ્યો હોત ?

હમણા થોડા વખત પરજ, ૧૯૫૩ના ઉનાળામાં, આપણા સમયના એક સૌથી વધુ ધ્યાન ખેંચે, એવા માનવીનો પરિચય થયો હતો. આ મળતાવડા ચક્રોર અને વિવેકી વૃદ્ધ ગૃહસ્થ કુવેતના શેખ (Sheikh of Kuwait) છે. તેઓ ખરેખર કોઈક અદ્ભુત રોમાંચક કથાના જીવતા જાગતા પાત્ર સમા છે. લગભગ અમાપ ગણી શકાય એવી સમૃદ્ધિની, આંખ આંજી નાખે એવી પ્રાપ્તિની, એ રોમાંચક કથા છે. કુવેતના તેલના કૂવાઓતું ખોદકામ હજી હમણા જ થયું છે, પરંતુ એ અત્યંત સમૃદ્ધિવાળા છે. એમાંથી શેખને અને એમના નાનકડા રાજ્યને સમૃદ્ધ બનાવે એટલી, લગભગ વારસીક પાંચેક કરોડ પાઉન્ડ જેટલી રાચલટીની આવક થાય છે. હજી થોડા સમય પહેલાં જ જે નાનકડું, કરકસરિયું, આરખ

રાજ્ય હતું (નામ પૂરતા બ્રિટિશ રક્ષણ હેઠળ રહેવા છતાં, એણે હંમેશ પોતાની સ્વતંત્રતા બળવી રાખી છે તેથી, એના રાજકર્તાને શેખ નહિ પણ સુલતાન કહેવા જોઈએ) અનેક સૈકાઓથી જેની પ્રબલ કંઈપણ ફેરફાર વિના માછીમાર, ખેડૂત અથવા તો માલધારી ભરવાડ તરીકે જીવન ગાળી રહી હતી ત્યાં એકાએક સંપત્તિનો આ જીવાળ આવ્યો. એમની વચ્ચે અચાનક ઔદ્યોગિક જરૂરિયાતો ઊભી થઈ, અને તેની સાથે શોષણ અને વિસ્તાર પણ આવ્યા છે, અને તેથી એમના દ્રષ્ટિબિંદુ અને જીવનસરણીમાં ઝડપી અને સંપૂર્ણ ક્રાંતિ આવી છે.

આથી એ ખાસ સદલાગ્યની વાત છે કે, શેખ પોતે ઘણા શાણપણવાળા આદમી છે. તેમને પોતાની જવાબદારીઓની ઊંડી સમજ છે, અને સાથે સાથે આ ઔદ્યોગિક અને ટેકનીકલ ક્રાંતિનો શો અર્થ થાય છે તેનું પણ, માની ન શકાય એટલા પ્રમાણમાં તેઓ સ્પષ્ટ ભાન ધરાવે છે. મને એમના સહવાસથી ખાસ આનંદ થયો, કારણ કે મને એ મારા સમાનશીલ લાગ્યા. આરબ અને ઈસ્લામી ઇતિહાસ તેમ જ સંસ્કૃતિના જ્ઞાનનો ભંડાર એમના મનમાં ભર્યો હતો. આરબ જગતના અત્યારે થએલા ભાગલાઓ તેમ જ તેની યાતનાઓની ભીતરમાં રહેલી આધ્યામિક એકતાની, એમને દ્રઢ પ્રતીતિ થઈ હતી.

મને ઘણીવાર લાગ્યું છે કે આજના અરબસ્તાન અને ૧૮૩૦ના જર્મની વચ્ચે કોઈક વિચિત્ર પ્રકારનું સામ્ય રહેલું છે: અનેક રાજદ્વારી વિભાગો અને પેટા વિભાગો, ફર ફર પથરાએલી અને વિદેશી શાસન હેઠળની લઘુમતીઓ, રાજશાહી અને પ્રબલસત્તાક શાસન પદ્ધતિનો, વિચિત્ર શંભુમેળો, અને એ બધાની ભીતરમાં સમાન ભાષા, સમાન સંસ્કૃતિ અને સમાન ધર્મની પ્રેરણા—અને એ સમાન ધર્મ ઈસ્લામનો હોવાથી, પોતાની વચ્ચેની ખ્રિસ્તી લઘુમતીનો સ્વીકાર કરીને તેને આરબ પ્રણાલિકા, સંસ્કૃતિ તેમ જ આકાંક્ષાઓમાં પૂરેપૂરો ભાગ આપવા જેટલો ઉદાર પણ છે. આરબ આલમની ઉત્ક્રાંતિ કેવી થશે? કોણ કહી શકે? પણ, એમ તો વીએનાની કોંગ્રેસ વખતે, એ પછીની સદીઓ દરમિયાન, જર્મન ઇતિહાસનો આશ્ચર્યજનક પ્રવાહ વહ્યો તેની આગાહી પણ કોણ કરી શકે એમ હતું?

આરબ જગતનું કેન્દ્ર, ખુદ અરેબીઅન દ્વિપકલ્પની મધ્યનો ઊંચ અને

સપાટ પ્રદેશ છે. ઇસ્લામનો જન્મ અહિં થયો હતો. પયગંબરનાં અવસાન પછીના સૈકાઓમાં અહિંથી એનો જંગી જીવાળ બહારના પ્રદેશોમાં ફેલાયો હતો. એ જીવાળે આરબ તથા મુસ્લિમ સંસ્કૃતિને દુનિયાના વિશાળ પ્રદેશોમાં -હિંદુસ્તાન, ચીન, અગ્નિ એશિયા, ખાઈઝનટીઅમ, આફ્રિકા અને યુરોપમાં ઊંડે સુધી પ્રસરી હતી. એ જીવાળ છેક રોન્સેસવેલ્સ (Roncesvalles) આવીને અટક્યો. સદીએ સદીએ અહીંથી આરબના પુનરુત્થાનનું પ્રત્યેક મોટું મોજું ઊઠ્યું છે. આ આખીએ કૂચ હવે શું અટકી ગઈ છે? ખાતરીથી એમ કહેવાની હિંમત ભાગ્યે જ કોઈ કરી શકશે. પરંતુ આજની પરિસ્થિતિમાં, જગતમાં વિજ્ઞાન અને હુન્નરઉદ્યોગનું વર્ચસ્વ ભેટાં, આરબોનું ભાવિ મહત્ત્વ, આધ્યાત્મિક અને સાંસ્કૃતિક જ રહેવું જોઈએ. આ વસ્તુ ઇસ્લામ સાથે વધુ સુસંગત છે, કારણ કે ઇસ્લામ શબ્દનો અર્થ જ “શાંતિ” થાય છે.

અરબસ્તાનમાં બહુ વિશાળ અને મહત્ત્વના ફેરફારો થઈ રહ્યા છે. ઓટોમન સામ્રાજ્યના આ પ્રદેશો પરના અંતિમ પતનકાળ દરમિયાન, ખૂનખાર અને ઉગ્ર યુદ્ધોની પરંપરા પછી, ઇબને સઉદે, એ દ્વિપક્ષપના એક મોટા ભાગ ઉપર પોતાની સત્તા જમાવી. સઉદી અરબસ્તાનનું રાજ્ય એ એમનું સર્જન છે, અને શાહ અબ્દુલઅઝીઝ, તાજેતરના સૈકાઓના એક અગ્રગણ્ય આરબ છે એમાં કોઈ શક નથી. આ પ્રૌઢ પુરુષ, ઇબને સઉદને લગભગ આઠીસ જેટલા તેજસ્વી પુત્રો છે અને એ બધા ઊંચા, દેખાવડા અને મહાનગીવાળા -અરેબીઅન નાઈટસના પાનાઓમાં વિરતાથી ડગ ભરતા દાદીધારી જવામદોં, જેને ભેટાં બળવાન માનવીઓ કંપી ઊડતા, અને કુમારિકાઓ બેલાન બની જતી, તેમની અર્વાચીન આવૃત્તિ જેવા- છે. પણ એમને માત્ર વાર્તાના પાત્રો જેવા ગણીને વિસારે પાડી શકાય એમ નથી. ઇબને સઉદના ઘણા પુત્રો એમના પિતાની પેઠે ભવ્ય ગુણો ધરાવે છે. ભલકદાર આરબ પોષાકમાં હોય કે યુરોપિયન વસ્ત્રમાં સજ્જ થયા હોય પણ, એ સમિતિના ખંડોમાં, કોન્ફ્રેન્સના ભવનોમાં કે લંડન અથવા વોશીંગ્ટનની રાનકદાર હોટલોના સલુનમાં, ભ્યાં હોય ત્યાં, તેમને પોતાના પિતાના નેજદ (Nejd) ખાતેના તંખૂઓમાં લાગે છે તેમજ, પોતાના ઘરમાં હોય, તેવું લાગે છે.

કેમકે કુવેતની પેઠે જ, સઉદી અરબસ્તાનમાં પણ સર્વાંગી ચૈતન્યની

સ્કૂર્તિ ભરેલો પશ્ચિમનો પ્રવેશ તાજેતરમાં જ થયો છે. સઉદી અરબસ્તાનમાં તેલના કૂવાઓની ગણના જગતના સૌથી સમૃદ્ધ કૂવાઓ તરીકે થાય છે. અમેરિકન સાહસને લીધે એના આર્થિક જીવનમાં ક્રાંતિ આવી ગઈ છે, પરંતુ આ વિકાસને લીધે જે વિશાળ સત્તા પ્રાપ્ત થાય છે તેનો ઉપયોગ, ખહુ શાણપણથી અને કુશળરીતે કરવામાં આવે છે, અને “આર્થિક સામ્રાજ્યવાદ”ની કચડી નાખે એવી અસરો વિષે, પ્રચારકો જે આક્ષેપો કરે છે તે, તદ્દન વાહિયાત છે, એમ સમજી શકાય છે. સઉદી અરબસ્તાન સાથેના પોતાના વહેવાર દ્વારા અમેરિકાએ “પછાત અને આગળ વધેલા” ગણાતા દેશો વચ્ચેના સંબંધોમાં, એક નવીન અને અત્યંત સૂચક ભાત પાડી ગતાવી છે. વધારેમાં વધારે આર્થિક સહાય તેમ જ ટેકો મળે, કુદરતનાં સાધનોનો વધારેમાં વધારે લાભ ઊઠાવવામાં આવે, પરંતુ રાજદ્વારી બાબતમાં કોઈ ભતની દખલગીરી નહિ. અંગત સંબંધોમાં પણ આ જ દ્રષ્ટિબિંદુ દેખાય આવે છે. એવો સખ્ત નિયમ કરવામાં આવ્યો છે કે સઉદી અરબસ્તાનમાં કામ કરતો કોઈપણ અમેરિકન, કોઈ કંગાળમાં કંગાળ આરબ તરફ પણ, સભ્યતા દર્શાવતો ન દેખાય તો, તુરત જ તેને ઘેર ભેગો કરી દેવામાં આવે છે, અને તેને પાછા ફરવાની મનાઈ કરવામાં આવે છે. આમ ત્યાં જે પ્રબલો—અને વ્યક્તિઓ—વચ્ચે વિશ્વાસ, શુભેચ્છા તેમ જ પરસ્પર સન્માનની વૃત્તિ સર્જાઈ રહી છે. એતું પોતાતું ધણું મહત્ત્વ છે અને તે ઉપરાંત ખીજી જે પ્રબલો ચાર મુદાવાળી યોજના અથવા કોલોનિયો યોજના અથવા તો ખીજી કોઈપણ જગતવ્યાપી યોજના હેઠળ, આ પ્રકારે પરસ્પર સંપર્કમાં આવે છે, તેમને માટે, એ ખહુ કિંમતી દાખલારૂપ છે.

યુદ્ધના અંત પછી જ્યારે જ્યારે મારી તબિયત, ખમી શકે એમ હતું ત્યારે, મેં લાંબો પ્રવાસ ખેડ્યો છે. મારા બચપણથી જેના પરિચયમાં હું આવ્યો છું, તે હિંદી સામ્રાજ્યની જગ્યાએ, નવા રચાયેલા જે સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રોની મેં મુલાકાત લીધી છે; હું મિસર, પૂર્વ આફ્રિકા, ઈરાન અને બર્મા જઈ આવ્યો છું.

હિંદુસ્તાનમાં બ્રિટિશ રાજ્યનો અંત આવ્યો તે પહેલાં, એક એવો વિચિત્ર અને ખોટો ખ્યાલ ફેલાવવામાં આવ્યો હતો કે, હિંદીઓમાં પોતાનો

રાજવહીવટ કરવાની, પોતાના મામલા બંને સંભાળવાની અને જગતના રાષ્ટ્રની માંગણીઓમાં પૂરેા હિસ્સો લેવાની શક્તિ નથી. આ વિચાર કેવો સદંતર ભૂઠો છે એ, તાજેતરના વર્ષોએ ખતાવી આપ્યું છે. બંને દેશના મુત્સદીઓએ, જિંચ અધિકારીઓએ, તેમ જ એલચીઓએ, પોતપોતાના દેશની ઉત્તમ સેવા બબવી છે; અને બ્રિટિશ રાષ્ટ્રસમૂહ તેમ જ સંયુક્ત રાષ્ટ્રોનાં કાર્યોમાં તેમણે ઘણા અને કિંમતી ફાળો આપ્યો છે.

મહાત્મા ગાંધીનું, બ્યારે દેશને એમની ખૂબ જરૂર હતી ત્યારે, એક હત્યારાના હાથે ખૂન થયું, તેમ છતાં, અનેક તેજસ્વી અને દેશપ્રેમી સ્ત્રીઓ અને પુરુષોએ, ભારતની સંનિષ્ઠાપૂર્વક સેવા કરી છે. એમાં સરદાર પટેલ, શ્રી. નહેરુ અને એમના બુદ્ધિશાળી બહેન મિસિસ પંડિતના નામો નોંધપાત્ર છે. દિલ્હીના નવા તંત્ર સાથેના મારા સંબંધો નિકટના અને સદલાવલયા છે, અને ત્યાં મારો ભારે માયાળુપણાથી અને આતિથ્યપૂર્વક સત્કાર કરવામાં આવ્યો છે. આંતરરાષ્ટ્રીય મામલાઓમાં વધુ ને વધુ દ્રઢતાથી હથોટીપૂર્વક, પશ્ચિમ અને પુનરુત્થાન પામેલા એશિયા વચ્ચે, હિંમતથી અને શાણપણપૂર્વક સાચી સમજદારીપૂર્વકનો પુલ બાંધવામાં, હિંદુસ્તાન કેવો અત્યંત મહત્વનો ભાગ ભજવી રહ્યું છે, એનું આપણને સૌને હંમેશ ભાન રહ્યું છે.

શરૂઆતમાં પાકિસ્તાન સામે એના પાડોશી કરતાં ઘણું વધારે મુશ્કેલ કામ આવી પડ્યું. દિલ્હી, કલકત્તા, મુંબઈ અને બીજાં શહેરોમાં આ બેઉ બાબતો હતી-સ્થિર અને મજબૂત વહીવટી તંત્રની પ્રણાલિકા, તેમ જ એને ટકાવી રાખવા માટેની સાધનસામગ્રી, સ્ટાફ, મકાનો અને સરંભમ. પરંતુ પાકિસ્તાનમાં તો એકેએક વસ્તુ, શબ્દશઃ એકેએક વસ્તુ નવેસરથી જ તૈયાર કરવાની હતી. ટાર્કપ રાઈટરો, કલમ, કાગળ, ફાઈલના કવરો, એ પણ ભાગ્યે જ ત્યાં હતાં. પૂર્વ અને પશ્ચિમ પાકિસ્તાન વચ્ચે સેંકડો માઈલનું અંતર હતું. સામાન્ય અર્થમાં બેતાં, એમાંના કોઈની કને પાટનગર નહોતું. કરાંચી અને ઢાકા રાતોરાત બમણી, ચારગણી વસતિવાળા થઈ ગયાં; દરેક વસ્તુને છેક પાયાથી ઊભી કરવાની હતી, અને વહીવટી તંત્રની તેમ જ સરકારની દરેક સામાન્ય સગવડ પણ, નવેસરથી ઊભી કરવાની હતી.

આ મહાભારત કાર્ય અસાધારણ કુશળતાપૂર્વક અને દ્રઢ ખંતથી હાથ ધરવામાં આવ્યું. શરૂઆતથી જ પાકિસ્તાન પગભર થઈ ગયું. ખુદ પયગંબરની

જેમ કહો કે, કાઈદે આઝમની પ્રતિભાતું એક લક્ષણ એવું હતું કે એમનાથી ખેંચાઈને એમના મંડળમાં કુશળ અને નિષ્ઠાવાળા પુરુષો આવ્યા, અને એનાં ટૂંકા અસ્તિત્વના સમગ્ર સમય દરમિયાન પાકિસ્તાન ઊંચામાં ઊંચા નૈતિક તેમ જ બૌદ્ધિક ગુણો ધરાવતાં સ્ત્રી પુરુષોની સેવા મેળવી શક્યું છે. આ સ્ત્રી-પુરુષો પહેલાના એના વફાદાર અનુયાયીઓમાંથી જ નહિ પરંતુ, અગાઉ એમની નીતિ-વિષે જેઓ કડક ટીકા કરતા હતા એમના વર્ગમાંથી પણ, આવેલાં છે. જે બોલકણા ભવિષ્યવેતાઓને આ બાળરાષ્ટ્રના વિનાશ સિવાય એનું ખીલું કોઈ ભાવિ દેખાતું નહોતું તેમને, આ માનવીઓએ મેળવેલી સિદ્ધિઓએ જૂઠા પાડયા છે.

એ સહુમાં પહેલાં અને સૌથી મોખરે તો અલખત્ત હતાં કાઈદે આઝમના બહેન મિસ ફાતિમા જિન્નાહ. ઘણા વર્ષો સુધી એ એમના સાથી, મિત્ર અને સહાયક રહ્યાં હતાં. લંડન અને મુંબઈમાં અને ત્યારપછી કરાંચી ખાતે, તેમના મહેલમાં, તેમ જ ઝીઆરતમાંના ઉનાળા માટેના નિવાસસ્થાનમાં એમના ઘરનું સુકાન એમણે જ સંભાળ્યું હતું. મિસ જિન્નાહમાં ઘણે અંશે એમના વિખ્યાત બંધુના જેવી જ ચારિત્રની દ્રઢતા રહેલી છે, મોટે ભાગે એમની રીતભાત, એમનો અવાજ, ચાલની દ્રઢતા અને દેખાવે પણ એમના ભાઈને મળતા આવે છે. અત્યારે એમનાં ભાઈનાં મૃત્યુ પછી પણ બહેર-જીવનમાં અગ્રગણ્ય વ્યક્તિ ગણાય છે, તેમના અનેક વફાદાર અનુયાયીઓ પણ છે. તેઓ પોતાના ભાઈના અલ્લાહની ન્યામત સમા રાજ્યની, નૈતિક તેમ જ રાજકીય સ્વતંત્રતાના ઉત્સાહી અને જાગૃત ચોકીદાર તરીકે, કાર્ય કરી રહ્યા છે.

હાલના ગવર્નર જનરલ ગુલામમહમદ,* બધાના આદર અને પ્રસંશા પામ્યા છે. તેઓ પહેલાં ઉદ્યોગપતિ હતા. ઈસ્લામના ઈતિહાસના એના લવ્ય ઉદયકાળના ક્રમેક્રમે થએલા એના પતનના, તેમ જ ભૂતકાળની ખાકમાંથી હુમા પક્ષીની પેઠે એના પુનરુદય માટેની વર્તમાનકાળની આશા તેમ જ તક: એ બધાના તેઓ ઊંડા અને ચુસ્ત અભ્યાસી છે. ગોળમેજી પરિષદ અને તે પછીની પ્રમિતિઓમાં મારા પુરાણા વિખ્યાત સાથી, ઝક્રૂલ્લાહુખાન અત્યારે

* આ પુસ્તક લખાતું તે સમયે પાકિસ્તાનના આ રાજ્યરૂપે પુસ્તકમાં જણાવેલા હોદ્દાએ ધરાવતા હતા.

પાકિસ્તાનના વિદેશખાતાના પ્રધાન* છે; આ જવાબદારીભાર્યા વિરાટ કાર્ય માટે શાણપણ, કાયદાનું જિંદું જ્ઞાન અને આંતરરાષ્ટ્રીય ખાખતોનો ભારે અનુભવ તેઓ ધરાવે છે.

ખીબ્બ હતા કાઈદે આઝમના વફાદાર અને કુશળ સાથીદાર લિયાકતઅલીખાન. એ પણ થોડાંક વર્ષો સુધી જે હિંસા ખૂનરેણનું મોહનું પૂર્વના પ્રદેશોમાં ફરી વળ્યું હતું તેના, કરુણ લોગ બન્યા હતા. એમની પાછળ રહ્યાં છે એમનાં પત્ની. એ પણ પોતાનાં કાર્યપ્રદેશ અને રસના વિષયમાં, કુશળતા અને નિષ્કામાં, પોતાના પ્રિય અને દ્રઢાઝહી પતિ કરતાં, ભાગ્યે જ ઓછાં જીતરે એવા છે. પરંતુ લિયાકતની ખોટ લાંબો વખત સાલશે; કારણ કે જે કાઈદે, કોઈક હ. અખુબકર કે પીટર જેવા સાથીની માંગણી કરી હોત તો, લિયાકતઅલીખાન કરતાં વધારે સારો સાથી તેમને કોઈ ન મળ્યો હોત. ભલકો અથવા તો દેખાવ કરવો એ તેમનાં સ્વભાવમાં નહોતું. પરંતુ એમનું આરિચ્છબળ સંગીન અને મકકમ હતું; અને તેમની વફાદારી અમાપ હતી. પાકિસ્તાનની ખીલ કડક હસોટી વખતે, એમણે પોતાનું ખરીર ખતાવી આપ્યું હતું. પાકિસ્તાનનો પાયો નંખાઈ ગયા પછી, થોડા જ વખતમાં કાઈદનું થએલું અવસાન, પયગંબર સાહેબે પોતાના પાર્થિવ વિજયોનું સફળતાપૂર્વક સંગઠન કર્યું એ પછી, તરત જ “પરમ સંગાથ”ને પામ્યા, તેને સચોટ રીતે મળતું આવે છે. એમની જ પેઠે, કાઈદ પણ, પોતાના બળવાન સંતાનના વિકાસ માટેની સંભાળ લેવા સારુ, લાંબો વખત હૈયાત રહ્યા નહિ.

પરંતુ લિયાકત, દરેક રીતે એમના યોગ્ય વારસદાર હતા. આમ છતાં કાઈદની આટલી બધી નજીક રહેલા એવા એ પણ, થોડા જ વખતમાં ખૂનીનો લોગ બન્યા. સાચે જ એમ કહી શકાય કે, એમણે પોતાનો આત્મા અલ્લાહને સોંપી દીધો. દેહમાંથી જીવન ઓસરતું જતું હતું ત્યારે, એમના અંતિમ શબ્દો આ હતા: “લા ઇલાહા ઇલલ્લાહ, મુહમ્મદુર્રસુલિલ્લાહ” (સિવાય અલ્લાહ, ખીબ્બે અલ્લાહ નથી, અને મહંમદ તેના પયગંબર છે).

આજનું પાકિસ્તાન એ જેની સિદ્ધિ છે, એવા માનવીનો આ ચિતાર છે. જે ખીબ્બએને પણ હું આનંદપૂર્વક સંભારૂં છું તે છે: તેજસ્વી પિતાના તેજસ્વી પુત્ર હખીબ રહીમતુલ્લાહ, જેમણે રાજ્યની સ્થાપના પછી તરત જ

* જુઓ પાના નંબર ૪૩૬ ઉપરની કુટનોટ.

લંડન ખાતેના હાઈકમીશનર તરીકે ખાસ જવાબદારીભર્યું સ્થાન સાંભળ્યું હતું; મિ. ઈસકહાની, જેમણે એ જ કટોકટીના સમયમાં વોશીંગ્ટન ખાતે, પોતાના નૂતન દેશના પ્રતિનિધિ તરીકે કામ કર્યું હતું; મુસ્લિમ લીગના શરૂઆતના દિવસોમાં મારા સાથીદાર એવા, નવાબઅલી ઐઘરીના પૌત્ર અને હાલના વડાપ્રધાન,* જેમણે પહેલા ઓટાવા ખાતે હાઈકમીશનર તરીકે બહુ સફળતાપૂર્વક કામ કર્યું હતું; વરસો સુધી મારા માનદ મંત્રી તરીકે રહેલા અમજદઅલી; જેમણે સૌથી જવાબદારીભર્યાં કાર્યમાં ભારે સેવા કરી છે, અને અર્થશાસ્ત્ર અને નાણાશાસ્ત્રના તેજસ્વી નિષ્ણાંત એવા બીબ મહમદઅલી.

આમાંના મોટા ભાગના માણસો, પ્રમાણમાં યુવાન વયના છે, અને તેઓ રાજકીય કે અમલદારી પ્રણાલિકાવાળા કરતાં, ઉદ્યોગ અને વેપારના પ્રણાલિકાવાળા કુટુંબોમાંથી આવે છે. એમના આ નવીન કાર્ય માટેનો એમનો ઉત્સાહ, એમની કુશળતા અને એમાં એમને પ્રાપ્ત થયેલી સફળતા નોંધવા યોગ્ય છે. એ સફળતા માટેનો ખુલાસો શું આટલા પરથી નથી મળતો કે, દેશભક્તિ, મહાન ધ્યેય પ્રત્યેની અચળ નિષ્ઠા અને સૌથી વિશેષ તો મુસ્લિમ “ઈમાન” અને અલ્લાહ પ્રત્યેની પ્રત્યક્ષ અને શાશ્વત ફરજો વિષેનું ભાન, તેમને આ કાર્યમાં પ્રેરણા આપીને ટકાવી રહ્યું છે?

યુદ્ધ પછી, બર્માની મેં જે છેલ્લી મુલાકાત લીધી હતી તેનો અનુભવ ખાસ આનંદહાયક હતો. અગાઉ મેં દર્શાવ્યું છે તેમ, ઘણાં વર્ષો પહેલાં મેં બર્મા ખાતેના મારા અનુયાયીઓને જેમ બને તેમ, તેઓ જે લોકોની વચ્ચે રહેતા હતા તેમના દ્રષ્ટિબિંદુ, રીતરિવાજ, આકાંક્ષાઓ અને જીવનસરણી સાથે એકરૂપ થઈ જવાની, સલાહ આપી હતી—દાખલા તરીકે પોતાના હિંદી-અરબી નામો છોડી દઈને, બર્મા નામો ધારણ કરવાનું, બર્મા પહેરવેશ અને ઢબછબ અપનાવવાનું, તેમ જ પોતાના ધર્મ અને એને લગતી વિધિઓ સિવાય, બની શકે તેટલાં પ્રમાણમાં, પોતે અપનાવી લીધેલા દેશ સાથે ઓતપ્રોત થઈ જવાનું, મેં જણાવ્યું હતું. હવે જ્યારે બર્માની પ્રજાએ પોતાની સ્વતંત્રતા પાછી મેળવી લીધી છે ત્યારે, મારી આ સલાહના અને મારા અનુયાયીઓએ સંપૂર્ણ વફાદારીપૂર્વક કરેલા પાલનના સુંદર પરિણામો આવ્યા છે. બર્મામાં

એનાં પ્રમુખ, વડાપ્રધાન અને ખીજા અનેક આગેવાન ધ્યાન ખેંચે એવી વ્યક્તિઓએ, ઘણી જ માયાળુતાથી અને મિત્રાચારીપૂર્વક, મારી પત્નીને અને મારો સત્કાર કર્યો હતો. બર્મા એ સુંદર દેશ છે. એની પ્રબલમાં આનંદ-પ્રમોદની, નમ્રતાની, તેમજ આત્યંત અતિથ્યલરી ઉદારતાની ભાવનાની સાથેસાથ ઊંડી ધાર્મિક વૃત્તિ રહેલી છે (ભાગ્યે જ ખીજા કોઈ દેશમાં તેના વડા પ્રધાનને પોતાનાં પદેથી નિવૃત્ત નહિ થવાની અને -એમની વાંચના છે તેમ- ભિક્ષુક સાધુની પેઠે ભગવી કફની પહેરીને હાથમાં ભિક્ષાપાત્ર ધારણ ન કરવાની વિનંતિ કરવી પડતી હશે).

રંજુનમાં અમારા દિવસો બહુ જ આનંદમાં પસાર થયા હતા. અમારા આદરસત્કારની પરાકાષ્ટા એ રાતે આવી, જ્યારે અમને અમારા જ કમરામાં પ્રમુખને ત્યાં અમારા માટે ખાસ તૈયાર કરવામાં આવેલું ભોજન લેવા માટે કહેવામાં આવ્યું. બરાબર આઠ વાગે બે એડિકાં અને કેટલાંક નોકરો, રસોઈની વાનગીઓનો મોટો ભંડાર લઈને આવ્યા. બધી મળીને ત્રીસેક જેટલી મુખ્ય વાનગીઓ હતી. બર્માનો કંઈ માંસાહાર વિરોધી નથી, તેમજ ખોરાકની બાબતમાં તેઓ ખાસ સાધુઓ જેવા નથી. મોટા ભાગની વાનગીઓ ઘણી, અર્થ ઘણી ભારે અને ખૂબખૂબ પૌષ્ટિક હતી. બધું પીરસાયું એટલે અમે બન્ને એડિકાંને પણ અમારી સાથે બેસવાનું કહ્યું. થોડીક વાનગીઓ ખાધા પછી અમે કહ્યું “બસ, હવે અમે જમી રહ્યા.”

“અરે, ના, ના,” ખૂબ મિત્રતાપૂર્વક સ્મિત કરતાં બન્ને એડિકાંએ કહ્યું: “આપને આ બધી વસ્તુઓ ચખાડ્યા માટે તો અમને ખાસ મોકલવામાં આવ્યા છે.”

આવી સરભરાની સામે શી રીતે ધર્મ શકાય? બની શકે તેટલી બહાદુરીપૂર્વક અમે હાથ મારવા માંડ્યો. એક પછી એક વસ્તુઓ પર -પુડીંગ, બોનબોન અને ખાંડ પાએલા ફળો પર અમે હાથ ચલાવ્યો. એમ તો હું વિક્ટોરીયન યુગના લંડનમાં રહ્યો હતો, અને એ યુગની લાંબી, સમૃદ્ધ રજવાડી મિજબાનીઓમાં મેં ભાગ લીધો હતો પરંતુ, બર્માના પ્રમુખે અમને અત્યંત માયાળુતાથી આપ્યું હતું એવું, તેની વિવિધતા તેમજ સુગંધ અને સ્વાદની બાબતમાં બરોબરી કરી શકે એવું ભોજન, મેં મારા આખા જીવનમાં કયાંય જોયું નથી.

અનેક સદીઓથી જે મારા પૂર્વજોનું વતન બન્યું હતું તે ઈરાનની પહેલી મુલાકાત મેં ૧૯૫૧નાં ફેબ્રુઆરીમાં લીધી. ઈરાનના શહેનશાહની શાહીમાં હાજર રહેવા માટે હું ત્યાં ગયો હતો. લાગ્યયોગે પ્રવૃત્તિમય જીવનના સંભોગો અને ફરજોને કારણે, સિ-તેર વર્ષથીએ વધુ ઉમરનો થયો તે પહેલાં, હું ઈરાન જઈ શક્યો નહોતો, તેમ છતાં મારું વતન ઈરાન હોવાનો મને હુમેશાં ભારે ગર્વ રહ્યો છે. એ યાદ હશે કે, માતૃપક્ષે મારા પિતા અને માતા બંને તુર્ક વંશના શુદ્ધ કાબરકુળના કૃતેહઅલીશાહનાં દૌહિત્ર-દૌહિત્રી (grand children) હતાં, અને જે ઘરમાં હું ઉછર્યો હતો, ત્યાંના દ્રષ્ટિબિંદુ અને જીવનસરણી, લગલગ સંપૂર્ણરીતે ઈરાની હતા.

એટલે ઈરાન જવું એ મારે માટે ખરેખરા અર્થમાં વતન આવવા જેવું હતું. મારું એ વતન તરફનું પ્રયાણ-શાહના અંગત મહેમાનો તરીકે અમારો જે સૌજન્યપૂર્વક અને માયાળુતાથી આદર સત્કાર કરવામાં આવ્યો, તેમજ શાહઝાદી શમ્સે અમને ઊતરવા માટે અત્યંત ઉદારતાપૂર્વક પોતાનો સુંદર મહેલ આપ્યો, તેને લીધે-ખાસ મહત્વનું બની ગયું.

લાંબા સમય સુધી મારા પૂર્વજોનું જે નિવાસસ્થાન બન્યું હતું તે મહેલાતમાં, ઈરાનભરમાંથી ઈસમાઈલીઓએ હબરોની સંખ્યામાં આવીને મારો સત્કાર કર્યો. મને એ જોઈને બહુ સારું લાગ્યું કે એમના તમામ સ્ત્રી વર્ગે ચંદરનો ત્યાગ કર્યો હતો. હિંદુસ્તાનમાં જેમ પરદો છે, તેમ ઈરાનમાં ચંદર છે. અમે ઈસ્કહાન પણ ગયા હતા. એ શહેર વધુ જીનવાણી છે. ત્યાં ચંદર વારંવાર ઓઢવામાં આવતી હોય એમ જોયું, અને કાબર વંશના શાસનકાળમાં પહેરવામાં આવતા હતા તેવા લાંબા અને ઘણા બટનવાળા કેટ પહેરેલા પુરુષોને, સારી સંખ્યામાં જોયા. આધુનિક જમાનાનું અનુસરણ કરતી, રેઝાશાહની નીતિની અસંખ્ય અસરો, તહેરાનમાં દેખાઈ આવે છે. સામાન્ય રીતે ઈરાનીઓ, પાકોશની કોઈ એશિયાઈ પ્રબલને મળતા આવતા નથી. સામાન્ય દેખાવ પરથી, તેમાંના ઘણા ખરાઓને ભૂલથી દક્ષિણ કેકેશિયન માની લેવામાં આવે, તેો નવાઈ નહિ, અને હવે તેો શહેરનિવાસીઓએ અપનાવી લીધેલા યુરોપિયન અથવા તેો યુરોપિયન જેવા પોષાકને લીધે, તેમજ ગરીબાઈને કારણે આવેલી લાચારીના દેખાવને લીધે, તેઓ રશિયા વિષેના કરુણ ચિત્રોમાં આવે છે તેવા, કંગાળ અને ગંદા દેખાય છે.

હું માનું છું કે, આમાંના અમુક દેખાવો-ખાસ કરીને કંગાલિયતનો દેખાવ, જેરસમજ ઉત્પન્ન કરે તેવો છે. સંભોગ, સ્થિતિ વગેરે લક્ષમાં લેતાં, માણસ અને માણસની સરખામણીમાં ધરાનની જનતાની સ્થિતિ હિંદુસ્તાન કે ચીનની જનતા કરતાં ખચીત વધારે સારી છે; અને દેખીતી રીતે જ, તેમના જીવનનાં ધોરણની સરખામણી પશ્ચિમના યુરોપના દેશો કે અમેરિકા સાથે થઈ શકે એમ નથી, તેમ છતાં, ઘણા એશિયાઈ લોકોના કરતાં, ખાસ કરીને ખોરાકની ખાખતમાં, તેમની હાલત ખરેખર સારી છે. તેમના ખોરાકનું પ્રમાણ, જીવનમાં ટકી રહે એટલું જ નહિ પણ, એનાથી ઘણું ઊંચું છે.

ધરાનના પ્રશ્નો અને મુશ્કેલીઓના ગૂંચવાડાલય્યાં મામલામાં, એક વસ્તુ સ્પષ્ટરીતે ખડાર તરી આવે છે: ચિ-તને હલાવી નાખે એવા લાગ્યના પલટાઓમાંથી તાજેતરમાંથી પસાર થઈ ગયા પછી હાલના શહેનશાહને, જે સ્વતંત્રરીતે વર્તવા દેવામાં આવે, અને પોતાની મરજી મુજબ પ્રધાનો અને સલાહકારોની પસંદગી કરવા દેવામાં આવે, તેમ જ એક તરફથી રૂઢિચુસ્તતા અને ખીજી તરફથી વ્યકિતવાદ તેમના માર્ગમાં અંતરાય ન નાખે તો ધરાનનું આર્થિક તેમ જ સામાજિક જીવનધોરણ ઘણું ઊંચે આવી શકશે, તેમ જ તેની ભારે પ્રમાણમાં વધી ગએલી વસતિનું પણ ઘણી સારી રીતે ભરણપોષણ થઈ શકશે.

મારી તાજેતરની પ્રવૃત્તિઓ અને અનુભવોના આ ટૂંકા અયાનને પૂરું કરું તે પહેલાં, હુમણા હુમણા મારા અનુભવમાં આવેલા, મોટાભાગના પ્રસંગોની સરખામણીમાં અણુગમતા કહી શકાય તેવા, એક બનાવનો ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ. ૧૯૪૯ના ઓગસ્ટમાં એક દિવસ, સવારે મારી પત્ની અને હું અમારા કેન્સ પાસેના બંગાલમાંથી નીકળીને ડોલીલ માટેનું વિમાન પકડવા સારુ નિસના હવાઈ મથકે જવા નિકળ્યાં. અમારો ભારે સામાન લઈને અમારા નોકરો, અમારી પોતાની બે મોટરકારોમાં રવાના થઈ ચૂક્યા હતા. એટલે, હું, મારી પત્ની અને એની અંગત સેવિકા મદામ ફ્રીડા મેયર, ત્યાંના સ્થાનિક ગેરેજમાંથી એક મોટરકાર ભાડે કરીને, તેમાં રવાના થયાં. હું ડ્રાઇવરની ખાબુમાં બેઠો હતો. મારી પત્ની અને તેની સેવિકા, પાછળની બેઠકમાં હતાં.

અમારા અંગલાના દરવાજાથી લગલગ બસો વાર દૂર, એ પહાડી રસ્તો એકદમ વળાંક લે છે, અને એક ખીજે નાનકડો રસ્તો ખાબુએથી આવીને ત્યાં ભેગો થાય છે.

એ બંને રસ્તાના સંગમ આગળ અમે પહોંચ્યા ત્યારે, રસ્તાની આડે માર્ગ રોકીને ઊભેલી એક ખીજ મોટરકાર અમે જોઈ, એટલે અમારાથી ત્યાંથી આગળ વધાય તેમ નહોતું, તેમ જ પેલા નાનકડે રસ્તે જવાય તેમ પણ નહોતું. ખુરખો અને ટોપ ધારણ કરેલા અને સારી પેઠે શસ્ત્રોથી સજ્જ થએલા ત્રણ માણસો મોટરમાંથી બહાર કૂદી પડ્યા, અને અમને ઘેરી વળ્યા. ત્રણે પાસે બધી મળીને ઓછામાં ઓછી દરેક બંદૂકો હતી. એક જણે અમારી મોટરકારનું પાછલું ટાયર વીધી નાંખ્યું. બંદૂકોની નળીઓ અમારી સામે કારમાં ધરવામાં આવી. એક મારી પત્નીથી થોડેક દૂર, ખીજ મારી છાતીની નજીક. સાધારણ અર્થમાં, લોકો જેને લય તરીકે ઓળખે છે એવો લય અમને કોઈને લાગ્યો નહિ. મને યાદ છે કે સારી સામે બંદૂક તાકી રહેલા માણસના હાથ, મેં ખુદ ધ્રુજતાં જોયા હતા. અને સંપૂર્ણ તટસ્થાના ભાવથી મને વિચાર આવ્યો: “ગોળી છૂટી જાય એવો ઘણો સંભવ છે.” મારી પત્નીની સેવિકાને, એણે ત્યારપછી મને ઘણીવાર કહ્યું છે તેમ વિચાર આવ્યો—કોઈપણ જાતની ગભરામણ વિના જ— “ક્યારે આ માણસ પ્રિન્સને ઠાર કરવાનો છે?” અને એની ખાબુમાં એઠેલી મારી પત્નીને લય કે ગભરાટની જરાય લાગણી થઈ નહોતી.

મારા સ્વાભાવિક અવાજે મેં કહ્યું: “અમે સામનો કરવાના નથી, તમારે જે જોઈએ તે બધું આપી દઈશું.”

તેમાંના એક જણે, મારી પત્નીના ખોળામાં પડેલી ઝવેરાતની પેટી ચૂંટવી લીધી. તેઓ પોતાની મોટરકાર તરફ પાછા ફર્યા, ત્યારે એ માણસ બોલ્યો: “મહેરબાની કરીને હયા રાખજો, અમને ભાગી જવા દો.”

પોતાની કારમાં તેઓ ચડી બેસતા હતા તેટલામાં જ, મારો અવાજ અને મારી વિનોદવૃત્તિ સચેત બન્યા.

“અરે, પાછા આવો તો.” મેં ખૂમ મારી “તમારી આ “ટીપ” (બક્ષીસ) તો રહી જ ગઈ.”

એમાંનો એક દોડતો પાછો આવ્યો, અને એને મેં મારા ખીરસામાં હુતા એટલા મુઠીભર ક્રાંક આપ્યા.

“આભાર, આભાર.” એમ વારંવાર બોલતો એ પેલી ખીજી મોટરકાર તરફ દોડી ગયો.

ઘેર જઈને અમે લોઈડઝના પોલીસને ટેલિફોન કર્યો. લોઈડઝની વીમા કંપનીએ અમારા દાવાનો પૂરેપૂરો અને ઉદારતાથી નિકાલ કર્યો. એ વાતને લગભગ ચાર વર્ષ વિતી ગયા પછી ૧૯૫૩માં, છ માણસોને પકડીને તેમના ઉપર કામ ચલાવવામાં આવ્યું, અને તેમાંના ત્રણ ગુનેગાર ઠર્યા અને તેમને સજા થઈ. અને હું ધારું છું કે મારા લાંબા અનુભવ દરમિયાન જેટલા અપ્રિય એટલા જ અપૂર્વ એવા આ બનાવ વિષે આટલો જ ઉલ્લેખ બસ થઈ પડશે.

ભા વિ ને મા ગે

જીવનભર મેં લવિષ્ય પ્રતિ દ્રષ્ટિ રાખી છે. આમ છતાં, મોટા પ્રમાણમાં આગાહી કરવી એ જેટલું સહેલું છે તેટલુંજ જોખમભર્યું છે, અને સાચું લવિષ્યદર્શન તો ખરેખર વિરલ છે. માત્ર પચાસ વર્ષ પહેલાં જેની કલ્પના પણ નહોતી એવી ભૌતિક તેમજ પ્રાકૃતિક શક્તિઓ, વિજ્ઞાને આપણા સમીપ આણી મૂકી છે એવા આપણા યુગમાં, એ વિરલતા કેઈ પણ સમય કરતા વધારે ધ્યાન ખેંચે એવી બની છે. પરંતુ માનવસંશોધનબુદ્ધિએ જે અગાધ બળો શોધી કાઢીને છુટા મૂક્યા છે તેના પર પ્રભુત્વ મેળવવા માટે, માનવમન અને માનવ કલ્પનાશક્તિ, હજી કેઈપણ પ્રકારે સંપૂર્ણ રીતે સાધનસંપન્ન થઈ શક્યા નથી. એટલે, આ જગત્તર વૈજ્ઞાનિક અને ટેકનીકલ ક્રાંતિ અને એની સાથે સંકળાએલી ઘટનાઓ પ્રતિ પ્રભાઓ તેમજ વ્યક્તિઓના કંઈ નહિ તો કેટલાક સામાજિક અને રાજકીય પ્રત્યાઘાતો, કેવા હશે, તેની આગાહી કરવી, એ ન થઈ શકે એટલું બધું મુશ્કેલ કાર્ય તો નથી.

જે દેશમાં મારો જન્મ અને ઉછેર થયો છે એવા હિંદુસ્તાનમાં, ખેહલ કંગાલિયત, યાતના અને તંગી સૈકાઓ થયા પ્રવર્તતી રહી છે, કેવળ જીવન ટકી રહે તેના કરતાએ ઘણા નીચા જીવન ધોરણની સપાટીએ લાખો મનુષ્યો ત્યાં જન્મે છે, જીવે છે, કામ કરે છે અને મૃત્યુ પામે છે. ઉષ્ણકટિબંધની આબોહવા, અનંતકાળથી ભૂમિતું ચૂસાઈ રહેલું હીર અને ખેતીવાડી માટેની અકુશળ તથા પ્રાથમિક પદ્ધતિઓ : આ બધા કારણોએ, કષ્ટપીડિત ધીરજવાન, નસ્ર, પરંતુ અજ્ઞાન માનવીઓનો ભોગ લીધો છે. હિંદુસ્તાનનો ખેડૂત ટકી રહ્યો છે, અને એણે વંશવૃદ્ધિ કરી છે, પણ એ બધુંય એણે સૌથી ભયંકર અને

પ્રચંડ અવરોધોની સામે ક્યું છે. ઘણા વર્ષો પૂર્વે “ઇન્ડિયા ઈન ટ્રાન્ઝિશન” (હિંદનો સંક્રાંતિકાળ) એ નામના મારા પહેલા પુસ્તકમાં બ્રિટિશ રાજ હેઠળના હિંદુસ્તાનના સામાન્ય ખેડૂતના રોજબરોજના જીવનનું વર્ણન કરતા, મેં આ પ્રમાણે લખ્યું હતું :

કોઈપણ સામાન્ય વર્ષના સામાન્ય દિવસનું ગામડાનું લાક્ષણિક દ્રશ્ય જેવું અર્ધી સદી પૂર્વે હતું તેવું જ આજે પણ છે. ક્ષણમાં ઉભય અને ક્ષણમાં હાડ ઠારી નાખતી પવનલહેરી વિવિધતા વિહોણા ભૂમિ પ્રદેશ પર ફરી વળે છે, પલકારામાં ઉપાના ઉદયથી ત્યાં પ્રકાશ પથરાય છે કે તરત જ ક્ષિતિજમર્યાદામાં ધગધગતા સીસા જેવો પ્રચંડ સૂર્ય દેખા દે છે. નળળા અને કંતાએલા, ઓછા ખોરાક અને વધુ પડતા કામને લીધે અકાળે વૃદ્ધ બની ગએલા એવા, અર્ધનગ્ન ગામડિયાઓ, પુરુષો, સ્ત્રીઓ, અને બાળકો, પોહ ફાટતા પહેલા, ઠંડી રાખડી કે એવોજ ખીજે કોઈ આછો પાતળો ખોરાક—અલખત દૂધ કે સાકર વગરનો— લઈને તૈયાર થઈ ગએલા હોય છે. બરછટ ચામડી અને ઉઘાડ પગે ચાલતા, એ ખેતરે પહોંચી જાય છે, અને તરત જ—વર્ણસંકર અને પામર ઔલાદના સામાન્યરીતે વાંઝણા અને વસુકી ગએલા એવા નળળા અને નંખાઈ ગએલા ઠોરની મદદથી, જમીન ખેડવા મંડી પડે છે. બપોરના જરાક આરામ લ્યે છે. મુઠીભર સુકવણીનું અનાજ કે શીંગો ખાઈ લે છે, અને પાછું સંઘ્યાકાળ સુધી એનું એ જ પરિશ્રમભર્યું જમીન ખેડવાનું કામ ચાલુ રહે છે. પછી હાડકા ભાંગી નાખતી કડકડતી ઠંડીમાં સાંજે થાક્યા પાડ્યા ઘરભણી વળે છે. કુટુંબનું એકેએક જણ થાકથી કે મેલે(રયાથી કંપતું હોય છે. મોટે ભાગે જંતુવાળા એવા પાણીનો ઘૂંટડોક ભરીને, કાળી કઠણ અથવા તાજી ચપાટીનો ટુકડો ગળે ઊતારે છે. પીપળાના ઝાડ આસપાસ ખેસીને થોડાક ગપ્પા મારે છે, અને પછી કોઈક સારો ચુરોપિયન ખેડૂત પોતાના ઠોરને પણ ન રાખે એવા તંદુરસ્તીને જોખમકારક ઝૂંપડાઓમાં, આરામ વિહોણી અને ભારે લાગતી નિંદ્રામાં પડી દિવસ પૂરો કરે છે.

બ્રિટિશ રાજ ગયું, પરંતુ, આ શબ્દો મેં લખ્યા ત્યારપછીથીયે હિંદુસ્તાનના ગામડાઓના ગરીબ રહેવાસીઓના જીવનમાં તેમજ લાગ્યમાં, મુખ્ય મુખ્ય બાબતમાં લાગ્યેજ કંઈ ફેરફાર થયા છે: શિક્ષણ, આરોગ્ય, કલ્યાણની યોજનાઓ, આમોદ્ધારની યોજનાઓ એ બધાની આ પ્રશ્ન પરત્વે થયેલી અસર ફક્ત ઉપરચોટિયા અને હિંદુસ્તાનની સૂર્યના તાપથી સખત બનેલી ભૂમિ પર ખેડૂતના પોતાનાં લાકડાના હુળ વડે થતી અસર કરતા, લાગ્યેજ વધારે ઊંડી કે વધારે કાર્યસાધક નીવડી છે. તેમજ મુંબઈ કે કલકત્તા જેવા હંમેશા વિકાસ પામતા મહાન ઔદ્યોગિક શહેરમાં કામ કરનારા એના સગાવહાલાની લાગ્યદશા પણ એના કરતા ખાસ સારી નથી. કારખાનામાં કે ઘરમાં હિંદુસ્તાનનો કામગાર મજૂર અત્યંત ઘૃષ્ણસ્પદ સંભોગો સહન કરી લે છે, અને “એ તો હોય” એમ માની લે છે. માણસોની ગીરદીથી ઊભરાઈ જતા તેમ જ ધુમાડિયા કારખાના અથવા મીલમાંથી એટલી જ ગીરદીવાળી, અને આરોગ્યને માટે એટલી જ ભેખમકારક ઝૂંપડી અથવા ચોરડીએ, એ યાકયો પાકયો વળે છે. એનો ખોરાક ગામડામાં રહેતા એના સગા કરતા વધારે વિવિધતા વાળો હોય છે તો પણ, પશ્ચિમના ધોરણે ભેતાં તદન કંગાળ કહી શકાય એવો હોય છે. એની આસપાસ, શહેરની આસપાસ વધતા જતા વિલાસના સાધનો હોય છે, પણ એનો એને માટે કશો અર્થ હોતો નથી. એના સુખસગવડના સાધનો બહુ જ ઓછા હોય છે, આનંદ વિલાસના સાધનો તો એને હોતા જ નથી.

બ્રિટિશ રાજઅમલના સમયમાં, હિંદુસ્તાનની આર્થિક દુર્દશા માટેની જવાબદારીને ઉઠાવી દેવાનો, અને સામ્રાજ્યવાદી શોષણને માથે એનો બધો દોષ મૂકવાનો, તેમ જ “અમને સ્વતંત્રતા મળશે ત્યારે અમે આર્થિક સ્થિતિ સુધારી દઈશું” એમ કહેવાનું પ્રમાણમાં સહેલું હતું. સામ્રાજ્યવાદીઓ હવે ગયા છે; વિદેશીઓની શોષણ ક્રિયાનો સમય વિતી ગયો છે. પરંતુ આર્થિક અન્યાયનું નિવારણ એટલી સહેલાઈથી થઈ શકે-ખરૂં? હિંદુસ્તાનની વસતિ સતત રીતે અને ઝડપથી વધતી જાય છે, પરંતુ અત્યારનું એનું પ્રમાણ ભેતાં—જમીન સુધારણા માટેની, નહેરો માટેની, જમીનનો વધારે સારો ઉપયોગ કરવા માટેની, તાત્કાલિક ઉદ્યોગીકરણની ભતભતની બધી યોજનાઓ છતાં—વસતિમાં જે કુદરતી વધારો થઈ રહ્યો છે તેના અર્ધા કરતા વધારે લાગનો,

આર્થિક દ્રષ્ટિએ સમાવેશ કરવો અસંભવિત છે. ચીનની પેઠે હિંદુસ્તાનનો પ્રશ્ન પણ આર્થિક દ્રષ્ટિએ સમાવેશ કરવાનો છે. પાકિસ્તાન પાસે નિર્જન પરંતુ સમૃદ્ધિની શક્યતાવાળા બલુચિસ્તાનના પ્રદેશો છે. એમાં એ પોતાની વધારાની વસતિનો સમાવેશ કરી શકે એટલે એને માટે આ પ્રશ્ન ગંભીર નથી. ચીનની પેઠે હિંદુસ્તાનમાં પણ, શિક્ષણનો પ્રચાર થતાં, તેમ જ મતનો ઉપયોગ કરવાની તથા લોકશાસનની પદ્ધતિઓનો પરિચય વધતા, ગંભીરમાં ગંભીર આર્થિક પ્રશ્નો માટે, રાજકીય ઉપાયો શોધી કાઢવા અર્થે, ખંતીલા તેમ જ આતુરતાભર્યા પ્રયત્નો થવા માંડશે. હિંદુસ્તાનમાં અને ચીનમાં, લાખો અને કરોડો માનવીઓ, અત્યંત કંગાલ અવસ્થામાં જેમ તેમ જીવન પૂરા કરે છે. ક્યાં સુધી આ વિશાળ માનવજનતા આવી પરિસ્થિતિને સાંખી લેશે? પોતાના રાજકીય અધિકારનું એમને લાન થશે ત્યારે, છેક છેડેના સમાજવાદ માટે, સામ્યવાદ માટે, પણ શું એ આગ્રહ નહિ રાખે? જો કે એ સામ્યવાદ સોવિયેટ રશિયાના ધોરણે અને સોવિયેટની નેતાગીરી હેઠળ નહિ હોય, અને શું એ આગ્રહ એના ઉચ્ચાર અને પ્રચારમાં ક્રાંતિવાદી નહિ હોય ?

આમ છતાં, હિંદુસ્તાનમાં તેમ જ ચીનમાં, પ્રજાના દરેક સમૃદ્ધિમાન માણસની સમૃદ્ધિ ઝૂંટવી લઈને, એને હલકામાં હલકા નિર્ધનની - ગરીબમાં ગરીબ ઝાડુ કાઢનાર અથવા મનૂરની-કોટિએ ઉતારી પાડવામાં આવે, તો પણ, સામાન્ય જીવનધોરણ ઉપર - નિર્ધનતાની સામાન્ય પરિસ્થિતિ ઉપર - એની અસર બહુ નજીવી થશે. બન્ને દેશોમાં અત્યારે જેટલી સંપત્તિ છે તેની સંપૂર્ણ સામુદાયિક રીતે નવેસરથી વહેંચણી કરવામાં આવે તોયે અર્થ સરે એમ નથી. કારણ કે સમૃદ્ધિમાન મનુષ્યો બહુ જ ઓછા છે, ગરીબો ખૂબ ખૂબ વધારે છે. સાચી અને કાર્યસાધક સુધારણા કરવી હોય તો, આના કરતાં ઘણા વધારે ગંભીર ઉપાયોની યોજના કરવી પડશે. એશિયાના પ્રશ્નો અને મુશ્કેલીઓનું કેવળ ઊંડું તલસ્પર્શી એવું જેને જ્ઞાન હશે, તેમને નિરાશ બનાવી મૂકે એવા આ કઠોર વિચારો છે.

હિંદુસ્તાન અને પાકિસ્તાનની સરકારોએ રાજકીય દ્રષ્ટિએ એક મહત્વનું પગલું ભરવું જોઈએ. એને લીધે એમની પ્રજાઓના જીવન અને પરિસ્થિતિ પર બહુ સૂચક તેમ જ શુભ અસર થશે. આ પગલું તે ૧૯૦૫થી તે ૧૯૧૪ સુધી પ્લિટન અને ક્રાંસ વચ્ચેના સંબંધો જેવું, આ બન્ને દેશો

વચ્ચે સાચા અને કાયમી લાઈચારાના સંબંધો સ્થાપવાનું છે. આનાથીએ વધારે સામ્ય બેલ્જિયમ અને હોલેન્ડ તથા સ્વિડન અને નોર્વે વચ્ચેના સંબંધોમાં રહેલું છે. જે રાજ્યો એક કાળે એકત્ર હતાં અને હવે ભુદા પડાયેલાં છે એવા સાર્વભૌમ પાડોશી રાજ્યોના આ બે જોડકા છે. લો કંટ્રીઝ-નીચાણ પ્રદેશો તરીકે ઓળખાતાં આ રાજ્યોના પડાયેલા લાગલા, હિંદુસ્તાન અને પાકિસ્તાનના લાગલાને સૌથી વધારે મળતા આવે છે, કારણ કે ખાસ ધાર્મિક મતભેદના કારણે એ લાગલા ખાસ પાડવામાં આવ્યા હતા. પુરાણા હિંદી સામાન્યની હિંદુ તથા મુસ્લિમ કેમોને અગાઉ મેં સીઆમીઝ જોડકા સાથે સરખાવી હતી; એ બન્ને છૂટા પડ્યા તે પહેલા જોડકાની સ્થિતિમાં, તેમનાથી ભાગ્યે જ હલનચલન થઈ શકતું હતું; હવે છૂટા થતાં, એ બન્ને સાથીઓ અને મિત્રો તરીકે સાથે સાથે ચાલીને પરસ્પર કડયાણુ અને સહાય કરી શકે એમ જરૂર થવું જોઈએ.

પરંતુ અહિં, હિંદુસ્તાને પોતાની પાસે, વસતિ સાધનો અને વિકાસ પામેલા ઉદ્યોગો ઘણા વધારે પ્રમાણમાં હોવાથી, છૂટા પડ્યા પછી; રાજકીય દ્રષ્ટિએ સ્વીડને જેવી નોર્વે તરફ ખતાવી હતી તેવી, ન્યાયબુદ્ધિ દાખવવી જોઈએ. એટલે કે લાગલા પડ્યા એ ઈષ્ટ થયું છે અને આ ઉપખંડની સાંસ્કૃતિક દ્રષ્ટિએ, બે ભુદી કેમો વચ્ચે, સાચી સમજ સ્થાપવા માટેના દ્વાર એને લીધે આખરે ખુલ્લા થયા છે, એ વાતનો, આખરી અને ખુલ્લા દિલે સ્વીકાર કરવો જોઈએ.

નાનકડી લઘુમતી પણ જો, એ એકતા માટેના રાજદ્વારી સૂત્રો ચાલુ રાખે અને એનો ઉચ્ચાર કર્યા જ કરે તો, એ ભારે નુકશાન કરી શકે. એક કાળે એ સૂત્રોમાં કંઈક અર્થ રહ્યો હશે, પરંતુ આજે તો એ માત્ર પાડોશી તરીકેના મીઠા સંબંધો અને એના પર આધાર રાખતા આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણમાં ભાવિ સહકાર, એ બન્નેમાં બાધક થઈ પડે એમ છે.

હિંદુસ્તાન અને પાકિસ્તાનના પ્રબલસત્તાક રાજ્યો વચ્ચે, પૂર્વ વિભાગ તેમ જ પશ્ચિમ વિભાગના પાણીને લગતા પ્રશ્નો, તેમ જ નિર્વાસીતોની મિલકત અંગેના, તેમ જ ખીલ્લ અર્થિક દાવાઓ અને પ્રતિ દાવાનો હવે નિકાલ એવી રીતે લાવવો જોઈએ કે, તેથી એ બેમાંના, નખળા દેશને એમ

ન લાગે કે, પોતાના શક્તિશાળી અને મોટા પાડોશીએ, એને દબડાવીને, એની તરફ અન્યાયી વર્તન ચલાવ્યું છે.

કાશ્મીરના પ્રશ્નનો સામનો પણ, આંતરરાષ્ટ્રીય સમિતિની દેખરેખ હેઠળ, લોકમતની યોજના તૈયાર કરીને, પ્રબળની ઈચ્છાને જીત મળે, એવા ધોરણે આખરી નિકાલ લાવવા માટે, પ્રમાણિકપણે પ્રયાસ કરીને કરવો જોઈએ. સ્વીડને નોર્વે તરફ, હોલેન્ડ બેલ્જિયમ તરફ ધારણ કરી હતી એવી નીતિ, હિંદુસ્તાન પાકિસ્તાન તરફ માત્ર અમુક વર્ષો પૂરતી નહિ પણ દશકાઓ માટે, સતત રીતે ધારણ કરતું રહે તો, દક્ષિણ એશિયામાં શાંતિ જળવાશે, એટલું જ નહિ પણ, જેનો અત્યારે આપણને ખ્યાલ પણ લાગ્યે જ આવે છે એટલા પ્રમાણમાં, આંતરરાષ્ટ્રીય શાંતિ અને શુભેચ્છાના કાર્યમાં, એમનું પૂરેપૂરું વજન જરૂર પડશે. આ બંને પાડોશી રાજ્યો એવી રીતે પરસ્પર સહકાર કરીને એકબીજા પ્રત્યે ન્યાયબુદ્ધિપૂર્વક વર્તી શકશે; જેથી બાકીની દુનિયાને ખાતરી થઈ જાય કે એ બંને દેશોને બીજાઓને સલાહ આપવાનું તેમ જ એ સલાહની ગંભીરતાપૂર્વક વિચારણા કરવામાં આવે તે માટેનો અધિકાર છે. તો અને ત્યારે જ, હિંદુસ્તાન અને પાકિસ્તાનની સરહદ બહારના પશ્ચિમ અને પૂર્વના પ્રદેશો વચ્ચે, યુદ્ધ તરીકેની જે મહાન ભૂમિકા એને ભજવવાની છે તે સિદ્ધ થઈ શકે.

પાકિસ્તાનની પાણી વિષેની તેમ જ બીજી આર્થિક જરૂરિયાતો સંબંધમાં હિંદુસ્તાન માત્ર ન્યાયબુદ્ધિથી જ નહિ પરંતુ સંપૂર્ણ સમજદારીની લાવનાથી સહાનુભૂતિ અને પ્રોત્સાહનની નીતિ અપનાવે નહિ તો, તેના બીજા ઉકેલ એટલો જ આવે કે, એનું પાડોશી રાજ્ય અન્ય દિશાએ વળીને, મિત્રાચારી અને જોડાણો માટે પ્રયત્નો કરશે. અને એનું પરિણામ એટલું જ આવશે કે, આ બંને પાડોશી રાજસત્તાઓ, બહારની દુનિયા તરફ ધ્યાન આપતી, તેમ જ શાંતિભરી આર્થિક સ્વતંત્રતા અને વિકાસને બદલે, વિખવાદ અને ભય માટે સાવધાનતા સેવતી બની જશે.

હું નથી ધારતો કે, મિસરના શક્ય અપવાદ સિવાય, નજીકના પૂર્વના પ્રદેશો માટે, વસતિને લગતા એવા કોઈ પ્રશ્નો હોય, જેનો ઉકેલ હિંમત, નિશ્ચય અને યોજનાશક્તિ હોય તો આણી ન શકાય.

ઈરાન, ઈરાક, સીરિયા, લેબેનોન, યમન અને સઉદી અરેબિયા સુદાના દેશોની પ્રબલને જે એકમાત્ર જરૂર છે તે, જ્ઞાનની છે—નવીન ટેકનીકોનું જ્ઞાન, ઈજનેરી વિદ્યાનું જ્ઞાન, ખેતીવાડીનું જ્ઞાન, એમની પાસે પૂરતો અવકાશ અને પૂરતા સાધનો છે. વિજ્ઞાનનો ઉચિત રીતે વિનિયોગ કરવામાં આવે તો, એમના નિર્જન પ્રદેશો, ફરી વસતિવાળા બને, અને એમની ઉબજડ જમીનો, સમૃદ્ધ થાય; નગરની યોજના થઈ શકે, પાક સારો નિપજાવી શકાય, ઉદ્યોગોની સ્થાપના કરી શકાય અને ખનીજ અને કાચા માલ સંબંધી, એમની અત્યંત સમૃદ્ધ એવી શક્યતાઓનો વિકાસ કરી શકાય. એક કાળે અહિં ઇંડનનો ખાગ (સ્વર્ગની ફૂલવાડી) હતો, ઈતિહાસકારો અને સંશોધકોએ દર્શાવ્યું છે કે, એક કાળે આ પ્રદેશ ફળદ્રુપ, સમૃદ્ધ અને વસતિથી ભરેલો હતો. માનવજાતને અત્યારે જે સાધનો અને સત્તા મળી શકે એમ છે તેનો જે યોગ્ય રીતે ઉપયોગ કરવામાં આવે તો, ફરીથી પણ એ એવો થઈ શકે. સદીઓની મૂર્ખાઈને કારણે, અજ્ઞાનને લીધે કરવામાં આવેલી ઉડાઉગીરી અને દુર્વ્યયને કારણે, અરબ દેશો દુર્દશામાં આવી પડયા છે; એમની પ્રબલી આજની લાચારીભરી અવસ્થા એ, ભૂતકાળના દોષનું પરિણામ છે. બુદ્ધિ અને તાકીદની જરૂરિયાતની સાથે હિંમત અને દ્રઢ નિશ્ચય ભણે તો કેવી સિદ્ધિ મેળવી શકાય તે જોવાને માટે ઈઝરાઈલ કરતા આગળ જવાની જરૂર નથી. બુદ્ધિ અને શક્તિની ખાબતમાં આરબો દુનિયાની કોઈપણ પ્રબલ કરતાં જરાએ ઊતરતા નથી. બધાને વિજ્ઞાનની અને ટેકનીકલ તેમ જ જ્ઞાનના સામાન્ય વિષયોની કેળવણી આપવા તથા તાલીમ અને શિસ્ત કેળવવાની સાચી જરૂરિયાત ઉપર જો, એક જ પેઢી એકાગ્રતા અને એક નિષ્ઠાથી ધ્યાન આપે તો, આખી આરબ દુનિયામાં ક્રાંતિ થઈ જાય. મહદ માટેની રકમો અને અમેરિકા તરફથી એના વધારાના માલની કરવામાં આવતી ચાલુ નિકાસના કરતા, સ્વાશ્રય એ અનેક ગણો ચડિયાતો છે. આરબોને માટે એક માત્ર ભય છે તે, ઝડપભેર બદલાતી જતી દુનિયામાં, અજ્ઞાન અને ઉદાસીન હાલતમાં પડી રહીને, આપણા જમાનાની પડકાર-ફેંકતી સાચી વસ્તુસ્થિતિને અનુકૂળ નહિ એવા, સામાજિક તથા આર્થિક દ્રષ્ટિબિંદુ અને રીતરિવાજો જાળવી રાખવામાં રહેલો છે.

આફ્રિકા ખાતેના ખ્રિટિશ રાજ્યના સંસ્થાનોની ભાવિ અથડામણ વિષે મને જરાય ભય નથી. પશ્ચિમ આફ્રિકામાં ગ્રેટ ખ્રિટને જે ઉમદા કાર્ય કર્યું છે તે

આપણે જાણીએ છીએ. પૂર્વ અને મધ્ય આફ્રિકાનો પ્રશ્ન અત્યારે યુરોપિયન વસાહતીઓની હાજરીને કારણે ગૂંચવાડાભર્યો બની ગયો છે. મૂળ આફ્રિકાનો અને યુરોપિયનો તથા એશિયન વસાહતીઓની અનેક જાતિઓની બનેલી એ પ્રજાના બધા વર્ગોને એ વાતનું ભાન થાય કે તેમને બધાને એકબીજાના આધારે રહેવાનું છે, તો હું માનું છું કે નિર્દોષ અને સંતોષકારક સમાધાન થઈ શકે. ભૂતકાળના વિકાસમાં આપેલા ક્ષણાની ગણતરીની દ્રષ્ટિએ, અથવા તો ભવિષ્યની યોજનાની વિચારણામાં એક વિભાગ બીજા વિભાગની અવગણના કરી શકે તેમ નથી. યુરોપિયન અથવા તો એશિયાઈ વસાહતી, આફ્રિકાનો સહાય વિના આબાદીની આશા રાખી શકે નહિ; આફ્રિકાને યુરોપિયન ખેડૂત તથા એશિયન વેપારી વિના ચાલી શકે નહિ, સિવાય કે-તેનું પોતાનું જીવન ધોરણ એકદમ નીચું ઉતરી જાય, અને તેની સાથે આ ત્રણેના નિવાસસ્થાન સમી જે ભૂમિમાં રહીને એમણે પોતાની રોટી રળવાની છે તે ભૂમિમાં કુદરતી સંપત્તિને વિકસાવવાની તથા તેનો ઉપયોગ કરવાની બધી આશાઓ નિષ્ફળ બની જાય, એમ એ ઇચ્છતો હોય.

મુસ્લિમને માટે આ પરિસ્થિતિમાં એક શાંત પણ પ્રબળ પ્રોત્સાહન પ્રેરે એવું તત્વ રહેલું છે. જ્યાંજ્યાં મૂળ પ્રજા મુસ્લિમ છે, ત્યાં ત્યાં, દેખીતીરીતે યુરોપિયનોની આર્થિક સ્થિતિ ચડિયાતી હોવા છતાં, તેમની સામેનો કોમી વિરોધ કે કડવાશની લાગણી, ખુબ જ ઓછાં જોવામાં આવે છે એ નોંધપાત્ર હકીકત છે. ઇસ્લામ, અંતે તો, એવી ભૂમિ છે, જેમાં આ જાતની ભાવનાઓ સહેલાઈથી ઊગી શકતી નથી કે ફલીફાલી શકતી નથી. આ કોઈ પોકળ અને પ્રારબ્ધવાદી સમાધાનવૃત્તિ નથી; એ તો ઇસ્લામનાં શિક્ષણનું એક અતિ ઘણું ગંભીર તત્વ છે—અલ્લાહની નજરમાં વર્ણુ, જાતિ કે સંપત્તિના ભેદભાવ વિના, સઘળાં માણસો એક સરખાં છે એવી પ્રતીતિના પાયા સમું એ તત્વ છે. આ માન્યતામાંથી અડગ આત્મભિમાનની ભાવના જન્મે છે, એની ઊંડામાં ઊંડી અસર આંતરમાનસમાં થાય છે અને તેને લીધે, એક માણસનાં મનમાં બીજાની વધારે સારી આર્થિક સ્થિતિ જોઈને કડવાશની, કે લઘુતા કે અદેખાઈની કંઈ પણ લાગણી પેદા થતાં અટકે છે.

હું ગંભીરતાપૂર્વક માનું છું કે આ બધા દેશોમાં જે કોમોમાં ઇસ્લામનો પ્રચાર કરવામાં આવે છે, અને જે એમનું પાલન કરે છે તેને

ચેતનવંતી બનાવનાર એવા એક ભારે મહત્વના આધ્યાત્મિક તેમ જ નૈતિક બળરૂપ બનવાની ઇસ્લામમાં શક્તિ રહેલી છે. કલ્યાણકારક અસર કરવાની ઇસ્લામની શક્તિની, અથવા તેા વ્યક્તિઓ અને સમાજના ઘા રૂઝવીને તેમને સ્ફૂર્તિ આપવાની ઇસ્લામનો શક્તિની અવગણના કરવી એ, આજના જગતમાં જે એક ખરેખર સૌથી આશાસ્પદ વસ્તુ છે તેની, અવગણના કરવા ખરાખર છે.

પરતુ યુદ્ધ કે શાંતિના વારંવાર ઊભા થતાં હુઠીલા પ્રશ્નનું શું ? (સર વીન્સ્ટન ચર્ચીલના શબ્દપ્રયોગમાં કહું તેા) “આ દુઃખ પીડિત અર્ધી સદી”ના કરતાં આધુનિક ઇતિહાસમાં અધિક અનિષ્ટકારક અને ખરબાદી કરનાર બહુ થોડા જ યુગો આવ્યા હશે. આખરે શું આ લાંબી યાતનાનો હુવે અંત આવી ગયો છે?

હું મારાં હૃદયની બધી ઇચ્છાપૂર્વક એવી આશા રાખું છું કે એમ હોય; હું એવી પણ આશા રાખું છું કે, પ્રભઓ અને તેમના નેતાઓને ત્રીજી વિશ્વયુદ્ધ, સંસ્કૃતિનો, કદાચ ખરેખર આખી માનવજાતનોયે વિનાશ કરી નાખશે, એ નિષેધાત્મક સિદ્ધાંતની જ નહિ પણ, સંસ્કૃતિનો અત્યંત પ્રમાણમાં અને ઝડપેલેર વિકાસ અને વિસ્તાર સાધવાની, તેમ જ અત્યારે કંગાળ ગણાતા કરોડો મનુષ્યોની ભૌતિક સ્થિતિ સુધારવાની, શક્તિ હુવે મનુષ્યોના જ હાથમાં રહેલી છે એવા એ સિદ્ધાંતમાંથી પ્રતિક્ષાલિત થતા વિધેયાત્મક ઉપસિદ્ધાંતની પણ, ખરેખર અને ઝડપથી પ્રતીતિ થઈ ગઈ હશે. આ કંગાલ વર્ગ માહે આવતી પ્રભઓ તેમ જ વ્યક્તિઓ બંને માટે એક સરીખી રીતે એક માત્ર આશા, શાંતિ જળવાઈ રહે તેમાં રહેલી છે. યુરોપના લોકોએ જે યાતનાઓ અને સંકટો સહન કર્યા છે તેમાંથી ફરી બેઠા થવા માટે, યુરોપને એક સદી કે એથીએ વધુ વખતની જરૂરત છે અને ફરીથી બેઠા થવા માટે શાંતિ જ હોવી જોઈએ. ઉત્તર અમેરિકા-યુનાઈટેડ સ્ટેટસ તથા કેનેડા-ની ઔદ્યોગિક તેમ જ ઉત્પાદન શક્તિ, અત્યારે દુનિયાએ કદી પણ જોઈ હોય તેથી વધારે છે અને તે ઝડપેલેર વધતી જાય છે; ઉત્તર અમેરિકાને બજારો જોઈએ છે, અને બજારો માટે શાંતિ જ હોવી જોઈએ. આફ્રિકા, એશિયા અને દક્ષિણ અમેરિકાના ઓછા વિકાસ પામેલા દેશોને પોતાના વ્યવહારના સાધનો સ્થાપીને તેનો વિકાસ કરવાને, પોતાના સાધનોનો ઉપયોગ કરવાને, તેમ જ

પોતાનું જીવનધોરણ ભીંચે લઈ આવવા સારુ વર્ષો સુધી પોતાના દેશમાં સતત અને ભારે પ્રમાણમાં મૂડીનું રોકાણ ખડારથી થતું રહે, એવી જરૂર છે. —અને આ હેતુની સિદ્ધિ અર્થે આટલા મોટા પ્રમાણના રોકાણને માટે, શાંતિની જરૂર છે. આવા સંજોગોમાં અને આવી અસંખ્ય તેમ જ આવી તાકીદની જરૂરિયાતની પરંપરા સામે થઈને યુદ્ધની વાતો કરવી એ ગાંડપણ ગણાય. પરંતુ મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે, છેલ્લા પચાસ વર્ષના ઇતિહાસ તરફ આપણે નજર નાંખશું તો, આપણને જણાઈ આવશે કે આવી કોઈ ગણતરીથી પ્રબલ્યો અને એમના નેતાઓ ભયંકર આપત્તિના માર્ગે જતા અટક્યા નથી. શ્રમપૂર્વક પ્રાપ્ત કરેલી બધીએ સમૃદ્ધિ અને સલામતી, ઓગણીસમી સદીની છેલ્લી પચ્ચીસીની બધીએ ભવ્ય અને પ્રેરક આશાઓ, ન્યારે કસોટીનો સાચો સમય આંવ્યો ત્યારે કોઈ ગણતરીમાં ન રહી. અભિમાન અને મૂર્ખતાથી માણસોના હૃદય અંચળ થઈ ગયા, અને જગતની આજની સ્થિતિ એ અભિમાન અને મૂર્ખતાના પરિણામરૂપ છે.

લાંબા વખત સુધી જેમ જર્મની બની ગયું તેમ, અત્યારે રશિયા સુધરેલા જગતના ભારે રહસ્ય સમુદાય, જેને માટે કોઈ બુદ્ધિપૂર્વકનો કે સંતોષકારક જવાબ જડતો નથી એવા કોયડા સમુદાય બની ગયું છે. રશિયાના ગૂંચવાડાભર્યા સમીકરણનો એક અંશ દેખીતો અને જાણીતો છે. —એવો અંશ જેનું પરિણામ સુખદ, શાંતિમય અને કલ્યાણકારી જ હોઈ શકે. ખીજો—સનાતન—એ ભયાનક અને સમજી ન શકાય એવો છે. ઘણા વખત પહેલા લોર્ડ પામરસ્ટને કહ્યું હતું કે રશિયન ઇતિહાસ પરથી આ યોધ લેવાનો છે: રશિયનોએ સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર કરવો જ પડશે અને જ્યાં સુધી કોઈ એક પ્રબલ કે પ્રબલ્યોનો સમુદાય—એમને અટકાવી શકે એવો સમર્થ—એમની સામે નહિ આવે ત્યાં સુધી, તેઓ વિસ્તાર વધાર્યે જ જવાના. મોસ્કોની “ગ્રાંડ ડચી”થી શરૂઆત કરીને રશિયાએ સતત અને કડક રીતે વિસ્તાર વધાર્યો જ કીધો છે. હજી પણ શું રશિયન રાજનીતિનો મુખ્ય ઉદ્દેશ વિસ્તાર વધારવાનો જ રહ્યો છે? કેટલાક ગંભીર લક્ષણો એમ સૂચવે છે કે, ઝારના રશિયા સાથે સામ્યવાદી રશિયા, જે કેટલાક સમાન લક્ષણો ધરાવે છે તેમાંનું આ પણ એક છે, અને વિસ્તાર માટેની એની ભૂખ હજી પણ સંતોષાઈ નથી.

પરંતુ આમ શા માટે હોવું જોઈએ? ખીજા અધિક શાંતિમય કારણો શું કાર્ય નથી કરી રહ્યાં? પોતાની સરહદ અંદરની રશિયાની વસવાટ વગરની. જર્મીનો,

આટલાંટીક સમુદ્રના નિકટના પ્રદેશથી અલ્પ અને ખિનસલામત રીતે શરૂઆત કરીને જે આરંભના કાર્યકરોએ અમેરિકાનો વિસ્તાર કર્યો તેમની સમક્ષ, દશકે દશકે જે જમીનો ખુલ્લી થઈ તેના કરતા અનેકગણી વધારે છે. દરિયાપારના દેશોમાં સંસ્થાનો સ્થાપવાની રશિયાને કોઈ જરૂરત નથી. હવે હુવાઈ વિમાનો દ્વારા આટલી ઝડપથી અને આટલી સખળ રીતે વ્યવહારનો વિકાસ થઈ રહ્યો છે ત્યારે એક વાર જેનું ઘણું મહત્વ હતું તેવી “ગરમ સમુદ્રની ખારીઓ”ની એને જરૂર રહી નથી. સોવિયેટ રશિયાના નેતાઓને ખરેખર ખાતરી કરાવી શકાય કે એમને કોઈના તરફથી ભય રાખવાનું કોઈ કારણ નથી, તેમજ એની સામે સામ્રાજ્ય પ્રસારવાની આક્રમક યુક્તિઓ કોઈ ઘડતું નથી તો, એની પોતાની સરહદની અંદર એની પ્રજાઓ સદીઓ સુધી શાંતિથી રહી શકે. આ વસ્તુસ્થિતિની સાદી સમજ પર રચાયેલી શુભ વિચારણાનો વિજય થશે, કે આશંકા, અધ વિદ્વેષ, અભિમાન અને મૂર્ખતા હજીએ વધારે અને નવી યાતના વર્તાવશે? ખીલ્લ વિશ્વયુદ્ધ પહેલાં જેમ જર્મન પ્રજામાં એ મહાન અને ઉત્કૃષ્ટ બુદ્ધિ શક્તિવાળી પ્રજાને આત્મવિસર્જન પ્રતિ ધકેલતી ભયંકર વેગનરે આલેખિત મૃત્યુ-વાંચના રહેલી હતી એવી જ રીતે શું કોઈ હજીએ વિનાશલોહુપ દુષ્ટ શયતાની વાસના દરેક માણસના હૃદયમાં ધૂપાઈ રહેલી છે? આ આપણા યુગના જખરદસ્ત કોયડાઓ છે, અને દરેક જણ પોતપોતાનો જવાબ એને માટે શોધવા મથે છે.

પરંતુ આ મુદ્દાઓ અને પ્રશ્નો માનવીઓના સમુદાયને, રાષ્ટ્રીય અને જાતીય જૂથોમાંના માનવીઓના વિશાળ સમુદાયને સ્પર્શે છે. પરંતુ મોટામાં મોટું જૂથ તો કેવળ એ જૂથમાં રહેલી વ્યક્તિઓનું જ બનેલું હોય છે. જે એક વ્યક્તિને પણ સુખી રાખવાનું બની શકે તો, કંઈ નહિ તો એક વ્યક્તિની પણ અનિષ્ટ અને દુષ્ટ વાસનાનું સમન થઈ શકે. અને અતે તો એક વ્યક્તિમાં રહેલી કલ્યાણ સાધનાની શક્તિ શું અનેક વ્યક્તિઓમાં રહેલી અનિષ્ટ સાધનાની શક્તિ સામે વિજયી નહિ નીવડે?

આ પુસ્તક વાંચનાર દરેક જણને હું માત્ર એટલું જ કહીશ કે મને એવી ગંભીર પ્રતીતિ થઈ છે કે દરેક મનુષ્યે પોતાના હૃદયમાં રહેલા દિવ્યતાના સ્ફુલિંગથી વિમુખ રહીને, તેમજ તેને અભુવિકસિત રહેવા દઈને કદી પણ તેની ઉપેક્ષા ન કરવી જોઈએ. મારી પેઠે જે કોઈપણ માનવી દ્રઢતાથી અને

નિષ્ઠાપૂર્વક એમ માને છે કે, ઈશ્વરની કૃપા વડે આધ્યાત્મિક પ્રકાશ પામવાની તથા એ પરમ સત્ય સાથે એકતા સાધવાની શક્યતા દરેક મનુષ્યના હૃદયમાં રહેલી છે -તે દરેક માનવીને માટે વ્યક્તિગત પરિપૂર્ણતા પામવાનો, તેમ જ આપણી આસપાસ રહેલા વિશ્વની સાથે વ્યક્તિગત રીતે સમન્વય સાધવાનો માર્ગ પ્રમાણમાં સહેલો છે; આમ છતાં મોટા ભાગના મનુષ્યોમાં શ્રદ્ધા માટેની શક્તિ રહી નથી એવા આ યુગમાં જે અનેક મનુષ્યો પોતાનાથી પર રહેલી એવી કોઈક વસ્તુની ઝંખના કરતા હોય છે તેમને આધ્યાત્મિક બળ માટે, થોડી ઘણી આશા મળે એવો પ્રયત્ન કરવો, એ ઘણું વધારે મહત્વનું છે, પછી ભલેને તે વસ્તુ ગૌણ પ્રકારની જણાતી હોય. તેમને આ વિશ્વના સૌંદર્ય અને અનંત વિવિધતાનું ચિંતન કરવાથી, આધ્યાત્મિક બળ, શાંતિ અને સુખ સાંપડી રહે એવો સંભવ છે.

જીવનનું અંતિમ પૃથ્થકરણ કરતાં મને એક સંગીન ઊંધપાઠ મળ્યો છે. સ્વનો હૃદયમાં પરમાં વિલય થવો જોઈએ. એક ખીબ પ્રત્યેના આપણા સામાન્ય સ્નેહદ્વારા, આપણા શારીરિક કે માનસિક રોજિંદા કાર્યદ્વારા, આપણામાંના ઘણા માનવીઓને તુર્તાતુર્ત જ્ઞાન થઈ જાય છે કે, જે કંઈ શાશ્વત સંતોષ જે કંઈ પરિતૃપ્તિ આપણે પામી શકીએ છીએ તે, પોતાની જાતને ભૂલી જવાને પરિણામે, તન, મન અને આત્માની સંવાદિતાની અવસ્થામાં, વ્યક્તિને કોઈ વિષયમાં ગરકાવ કરી દેવાને પરિણામે પ્રાપ્ત થાય છે. અને ચૈતન્યની સર્વોચ્ચ ભૂમિકાએ, જે મનુષ્યોને પરમતત્વમાં શ્રદ્ધા છે તે બધા મનુષ્યો પ્રાર્થના દ્વારા, તેમજ જે અનંતતામાં સહુ પાર્થિવ અને હુન્યવી ભાવ વિલીન થઈ જાય છે અને જાતેજ અનંત બની જાય છે, તે અનંતતાના ભવ્ય પ્રકાશની સન્મુખ તથા એ અનંતતાના એકચિત્તે કરાતાં ધ્યાન દ્વારા, વ્યક્તિનાં આત્માને અવરોધતાં અને અટકાવતાં સઘળાં બંધનોમાંથી મુક્તિ મેળવે છે.

This page left blank intentionally

સૂચિપત્ર

અકબર હૈદરી-૨૫૨, ૨૬૩,
 અટુસા, મિસ-૧૮૮,
 અકુવા- ૧૧૨,
 અનસારી, ડોક્ટર-૨૦૭, ૨૪૪,
 અનસારો-મદીનાના, ૧૫૨,
 અપ્ટન સિંકલેર-લેખક, ૧૬૯,
 અફઘાનિસ્તાન-૨૬, ૩૧, ૬૧, ૭૪, ૯૯,
 ૧૨૭, ૧૨૯,
 (હ.) અબુબકર-૧૫, ૨૩, ૪૩૭,
 અબ્દુલઅઝીઝ-સઉદી અરેબીયાના મહુમ
 શાહ, ૪૩૩,
 અબ્દુલહમીદ, સુલતાન-૩૪, ૧૨૩, ૧૨૪,
 ૧૨૫, ૨૧૩, ૨૩૯, ૨૪૧,
 અબ્યાસ હઝરત-૫૭, ૭૬,
 અબ્યાસ અલી બેગ, સર,-૨૨૩, ૨૨૫,
 અબ્યાસ હીદમી, ખેદિવ-૧૧૫, ૨૧૯,
 ૨૨૩, ૨૮૯, ૩૮૭,
 અમજદઅલી પાક. રાજપુર-૪૩૮
 અમીનમહમદ-શાહઝાદા, ૩૬૫, ૪૨૫,
 અમીરઅલી, સર-૧૩૬, ૧૩૭, ૨૪૨,
 અમીરઅલી, સૈયદ-૧૭૪,
 અમેરિકા-મનુષ્યની આવરદાની મર્યાદા, ૫,
 -ખીજ અને ત્રીજ દશકાનો
 એકલતાવાદ, ૬,
 -૧૯૦૬ની પરિસ્થિતિ, ૧૬૯, ૧૭૦
 -અદાલતોની પદ્ધતિ, ૧૭૨
 -વિકાસ અને સમૃદ્ધિકાળ, ૧૭૩,

-કલાવિકાસ, ૧૮૩,
 -કરિયાવરની પ્રથાનો વિકાસ, ૪૨૮,
 -અરબસ્તાન સાથે વિશેષતાભર્યો
 વહેવાર, ૪૩૪,
 -આજની પ્રગતિ, ૪૫૨,
 -આજની આવશ્યકતા, ૪૫૨,
 અરબસ્તાન-ઇસ્લામનો ઉદય, ૧૧,
 -ઇસમાઇલી મતનો પ્રચાર, ૨૬,
 -ઇખ્ને સઉદે નવીન રાજ્યની
 કરેલી સ્થાપના, ૨૧૭,
 -૧૮૩૦ના જર્મની સાથે સામ્યતા
 ૪૩૨,
 -ઇસ્લામનું ઐતિહાસિક કેન્દ્ર,
 ૪૩૩,
 -વર્તમાન સમયના મહત્વના
 ફેરફારો, ૪૩૩, ૪૩૪,
 -શાહ અને શાહઝાદાઓ, ૪૩૩,
 -સ્વદેશીઓ માટેની કાળજી, ૪૩૪,
 -સર્વ પ્રકારના જ્ઞાનની આજની
 મુખ્ય જરૂરત, ૪૫૦,
 -આજની દુર્દશાનું કારણ, ૪૫૦,
 અલ-અઝહર-યુનિવર્સિટી, ૧૧૪, ૨૨૪,
 અલ ગઝાલી-૧૭,
 અલી, હઝરત-પહેલા ધમામ, ૨૨, ૨૩,
 ૨૪, ૪૫, ૫૫,
 અલી-પ્રિન્સ અલીખાન, ૧૯૨, ૨૮૩,
 ૩૬૫, ૩૭૨, ૩૭૩, ૩૮૨, ૪૨૫,
 ૪૨૬, ૪૨૭, ૪૨૮,

- અલીગઢ-યુનિવર્સિટી, ૭૬, ૭૭, ૭૮,
૧૧૪, ૧૩૫, ૧૩૬, ૧૩૮, ૧૮૮,
૧૮૯, ૧૯૦, ૧૯૬, ૩૨૪,
અસ્નાઅશ્ચરી-ઇસ્લામનો ફિરકો, ૨૪, ૨૬,
અસ્વાન-૪૨૦,
અહમદશાહ-ઇરાનના કાબરવંશના છેલ્લા
શાહ, ૩૭૭, ૩૭૮, ૩૮૮,
અંગ્રેજ-રંગભેદ, ૬૬, ૬૭, ૬૮,
-કસરત માટેની માયતા, ૭૩,
-૧૮૫૭થી મુસ્લિમોની અવગણના,
૧૫૭, ૧૫૮,
-અમેરિકન સમાજરચના માટે
અભિપ્રાય ૧૮૬,
આગાખાન (પહેલા) હીઝ હાઇનેસ,
-સામેના મુકદ્દમાનો ચુકાદો: ૨૩,
-ઇરાનના શાહ સાથે સગપણ: ૨૭,
-શહેનશાહ મહમદશાહ સાથે
ધર્ષણ: ૨૭,
-મહમદશાહની માંગણી: ૨૭,
-સિંધમાં આગમન: ૨૮,
-મુંબઇમાં આગમન અને
આવકાર: ૨૮,
-મુંબઇમાં દરખાનાની સ્થાપના
૨૮,
-આશ્રિતો અને સગાઓ: ૪૨,
-જીવન અને જગત: ૪૨, ૪૩,
૬૦,
-રોજિદો જીવનક્રમ: ૬૧,
-રેસમાં મળેલી સફળતાઓ: ૬૧
-ઇરાનથી હિજરત વખતેનો
રસાલો: ૧૨૬, ૧૨૭,
આગાખાન (બીજા) હીઝ હાઇનેસ,
-પિતાનો ધમામતનો વારસો: ૪૩,
-શિકારનો શોખ: ૪૪.

- શહેનશાહ એડવર્ડ (૭) સાથે
મુંબઇમાં મુલાકાત: ૪૪,
-વક્તવ્ય: ૪૪,
-મુંબઇ ધારાસભાના સભ્ય: ૬૦,
-જીવનચર્યા: ૬૧,
આગાખાન (ત્રીજા) હિઝ રોયલ હાઇનેસ,
-પશ્ચિમી જગતની જીવન પદ્ધતિનું
અવલોકન ૫, ૬,
-જીવાનીના સમયનું ઇંગ્લેન્ડ ૬, ૭,
-એશીયાઇ ક્રાંતિનું નિરીક્ષણ, ૭, ૮,
-સમગ્ર જીવનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ
અને મુખ્ય જવાબદારી ૮,
-ધર્મ અને મનુષ્ય વિષે દ્રષ્ટિબિંદુ:
૧૦, ૧૧,
-પવિત્ર પૂર્વજ હ. મહમદનું
આગમન: ૧૧,
-ધાર્મિક આધ્યાત્મિક અનુભવની
માન્યતા: ૧૧,
-સાક્ષાત્કાર માટેની માન્યતા:
૧૨, ૧૩,
-આત્મ પ્રકાશનો અનુભવ: ૧૪,
-કુરાને શરિફની આયાતનું
તાત્વિક વિવરણ: ૧૪,
-ઇસ્લામ અને તેના મૂળ તત્વની
સમીક્ષા: ૧૪, ૧૫, ૧૬, ૧૭,
૧૮, ૧૯, ૨૦, ૨૧, ૨૨, ૨૩,
-ધમામતના દાવાનું સ્પષ્ટિકરણ:
૨૪,
-પૂર્વજોનો અપિનાશી રહેલો ધર્મ:
૨૫,
-પૂર્વજોના નિવાસસ્થાનો: ૨૫, ૨૬,
-ધસમાઇલીવાદના ઐતિહાસિક
કેન્દ્રો: ૨૬.

- પૂર્વજ ખલિક અલ હાદિમ
(અમ્રદલાહ) ૨૬
- પૂર્વજ શાહ ઇસ્લામશાહનું કાર્ય,
૨૬
- દાદાશ્રીના જીવન અને અન્ય
વિગતો માટે જીવો (આગાખાન
પહેલા)
- ઈસમાઇલી કોમ:કાર્ય પ્રણાલિકા
અને વહીવટી પદ્ધતિ, ૨૯, ૩૦,
૩૧, ૩૨, ૩૩, ૩૫, ૩૬
- જીવન પ્રવૃત્તિ, ૩૨
- અનુયાયીઓ પ્રત્યેની નીતિ, ૩૪
- ઈસમાઇલીઓને રાજકીય દોર-
વણી, ૩૪,
- સામાજિક સુધારાઓ, ૩૫
- અંગત સંપત્તિ, ૩૬, ૩૭, ૩૮
- જન્મ તારીખ, ૪૦
- બાલ્યકાલનું સુંબંધ, ૪૦, ૪૧,
- જીવનના શરૂઆતના વરસો, ૪૩
- બાલ્યકાળની દિનચર્યા, ૪૬, ૪૭
- નિત્યચર્યા, ૪૯, ૫૦,
- નાટક અને ઓપેરા પ્રેમ, ૫૦
- શિક્ષણકાળ અને શિક્ષકો, ૫૧,
૫૨, ૫૩, ૫૫, ૫૭
- સ્પેનના પાદરી સાથે ચર્યા, ૫૨
- ધંધાદારી ધર્મ પ્રચારકો માટે
મત, ૫૩
- કુટુંબનો સર્વ ધર્મો પ્રત્યેનો
સમભાવ, ૫૪
- માતૃશ્રી (જીઓ માતા)
- પ્રાર્થના, ૫૫, ૫૬
- બાલ્યકાળનું સ્વરૂપ, ૫૭
- વાચન શોખ, ૫૭, ૫૮

- ઈમામતની ગાદીએ અભિષેક, ૫૯
- સુંબંધના કોમી રમખાણુ વેળાનું
પ્રથમ રાજકીય કાર્ય, ૫૯, ૬૦
- સગીરવય સમયેનું હિંદનું
ખ્રિષ્ટિશ શાસન, ૬૨, ૬૩, ૬૪,
૬૫, ૬૬,
- ડયુક ઝોફ કોનેટ સાથે મૈત્રિભર્યો
સંબંધ, ૬૩,
- લોર્ડ રે સાથેનો સંબંધ, ૬૩
- ૧૮૯૦માં રાજભવન સાથેનો
સંબંધ, ૬૫
- રંગભેદના હાર્યારૂપદ સ્વરૂપ
માટેનું દ્રષ્ટાંત, ૬૭
- ખ્રિષ્ટિશ અધિકારીઓને પાર્ટી, ૬૯
- યુવાવસ્થાએ નવો જીવનપ્રવાહ, ૭૦
- માતા સાથેનો પ્રેમભર્યો સંબંધ,
૭૦
- ઘોડાઓની ખ્યાતિ, ૭૧
- રેસમાં સફળતા, ૭૧, ૭૨
- હિંદમાં હોકીની રમતની કરેલી
સ્થાપના, ૭૨
- માર્કેટવેન સાથેની યાદગાર
મુલાકાત, ૭૩, ૭૪
- શાહઝાદી બેગમ પ્રત્યે આકર્ષણ
૭૫
- કાકા આગા જંગીશાહનું
જેદાહમાં ખૂન, ૭૬
- ગંભીર માંદગી, ૭૬
- ઉત્તર હિંદનો પ્રવાસ, ૭૬
- સર શૈયદ અહેમદ અને નવાબ
મહોસીન ઉલ મુલક સાથે
મુલાકાત, ૭૬
- અલીગઢ યુનિવર્સિટીના વિકાસ
માટેના કાર્યની શરૂઆત, ૭૭

- શાહઝાદી ખેગમ સાથે લગ્ન, ૭૮
- શાહઝાદી ખેગમ સાથેનું લગ્ન-
જીવન, ૭૮
- મુંબઈના પ્લેગના ઉપદ્રવ
સમયનું મહત્વપૂર્ણ કાર્ય, ૭૯,
૮૦, ૮૧, ૮૨
- પ્રેક્ટિસર હાકકિન સાથે મંત્રણા
અને મદદ, ૮૧
- નેતાગીરીની કસોટી, ૮૨
- મહારાણી વિક્ટોરિયાની ડાયમંડ
જ્યુબિલી પ્રસંગે વાયસરોયને
મુઆરકી, ૮૩
- વાયસરોય લોર્ડ એલ્જન તરફથી
લખ્ય સત્કાર, ૮૩
- ફિલ્ડ માર્શલ સર જ્યોર્જ
વ્હાઇટનું આમંત્રણ, ૮૩
- યુરોપની પ્રથમ મુસાફરી, ૮૩, ૮૪
- ફ્રેન્ચ રિવેરાના અનુભવો, ૮૫,
૮૬, ૮૭
- પેરિસના અનુભવો, ૮૮, ૮૯
- લંડનમાં ના. મહારાણી અને
હિંદી કચેરી તરફથી સ્વાગત, ૮૯
- પ્રથમ પ્રવાસ વખતનું લંડન,
૯૦, ૯૧
- લંડનના સમાજમાં આવકાર, ૯૧
- ના. મહારાણી વિક્ટોરિયા સાથે
મુલાકાત, ૯૧, ૯૨
- ના. મહારાણી વિક્ટોરિયા સાથે
ભોજન, ૯૨, ૯૩
- ના. મહારાણી તરફથી ભેટ, ૯૩
- ના. શહેનશાહ એડવર્ડ (સાતમા)
સાથે પરિચય, ૯૪
- શહેનશાહ એડવર્ડની મમતા, ૯૪

- ના. શહેનશાહ એડવર્ડ સાથેની
લાંબી અંગત મૈત્રિ, ૯૪
- ના. શહેનશાહ એડવર્ડ સાથે
ખાનગી મુલાકાત, ૯૫
- ના. શહેનશાહ એડવર્ડ સાથે
ખીજી મુલાકાત, ૯૬
- મિસિસ મુર સાથેની મૈત્રિ, ૯૮
- ના. શહેનશાહ એડવર્ડ સાથે
એસ્કોટ પર યાદગાર પ્રસંગ, ૯૮,
૯૯
- લોર્ડ કર્ઝનનો સમારંભ, ૯૯, ૧૦૦
- રાજવીઓનો સમારંભ, ૧૦૦,
૧૦૧
- એક હિંદુ ગૃહસ્થ સાથેનો
પ્રસંગ, ૧૦૧, ૧૦૨
- લોર્ડ લીસ્ટર અને લોર્ડ કેલ્વીન
સાથે મુલાકાત, ૧૦૨
- મિસ ફ્લોરેસ નાઇટીંગેલનો
પરિચય, ૧૦૨, ૧૦૩, ૧૦૪
- સર આલ્ફ્રેડ લાયલનો સમારંભ,
૧૦૪
- બ્રિટિશ રાજપુરુષો સાથે પરિચય,
૧૦૪
- ફિલ્ડ માર્શલ લોર્ડ વુલ્સલીની
ગ્લેડ્સ્ટન માટે ટીકા, ૧૦૪, ૧૦૫
- લોર્ડ સ્પેનસર સાથે આયરલેન્ડ
માટે યત્રા, ૧૦૫, ૧૦૬
- જીનીવા, લુસાન અને ઇટલીનો
પ્રવાસ, ૧૦૬
- હાશીમશાહનું મૃત્યુ, ૧૦૬
- સર વિલિયમ લી વોર્નર, સર
જે. પી. મેપલ અને એરન વોન
એકાડેમીન સાથે પરિચય, ૧૦૯

- जर्मनीनी वल्लु अने मानस
उपर प्रकाश, १०१, १११
- लोर्ड रेतल रे साथे यर्था, १११
- जर्मन प्रिन्स वोन खुलोव साथे
यर्था, १११
- पूर्व आफ्रिकानो प्रवास, १११
- प्रवास समयनुं आफ्रिको, १११,
११२, ११३
- अंजीबारना अधडानुं निराकारण,
११३
- दारेसलामना अधडानुं समाधान,
११३
- भिसरनी मुलाकात अने ते
समयनुं भिसर, ११४, ११५,
११६, ११७
- लोर्ड क्रोमर साथे मुलाकात, ११४
- अंजीबारना सुलतान तरक्षी
अर्पण थयेलो धडकाण, ११७
- जर्मन शहेनशाहनो धडकाण, ११७
- हिंदुस्तान थध थरमा लष्ठी, ११८
- पुनःयुरोपना प्रवासे, ११८
- धरान शाह मुसादरदीन साथे
पेरिसमां परियथ, ११८
- धरानना शाह तरक्षी धडकाण
अने लेटो, ११८
- धरानना शाह साथे वातचीत,
११८
- धरानना शाह मुसादरदीनना
संभारणा, ११८, १२०,
१२१
- जर्मनीनो प्रवास अने राजपुरषो
साथे मुलाकात, १२१
- शहेनशाह विलियम क्यसर साथे

- मुलाकात १२१, १२२, १२३
- कान्टेन्टिनोपलमां सुलतान
अण्डुल हमीद साथे मुलाकात,
१२३, १२४, १२५
- पुनःहिंदुस्तानमां, १२५
- दादाश्रीना रसालानी हिंदनी
स्थिति, १२६, १२७, १२८
- आश्रिताना प्रश्ननुं निवारण
१२८, १२९, १३०
- मुंयधना गवर्नर लोर्ड
नोर्थकोटनी सहाय, १२९
- शहेनशाह सातमा अडवर्डना
राज्याभिषेक विधिमां आमंत्रण,
१३०
- संडनमां, १३०
- शहेनशाह तरक्षी प्पिण्य, १३१
- नौकादणना सभारंभमां
शहेनशाह साथे हाजरी, १३१
- अभिसीनियाना शहेनशाह रास
भेकानेननो परियथ, १३१, १३२
- लोर्ड कर्जननुं आमंत्रण, १३२
- वायसरोयनी लेण्डलेटिव
काउन्सिलमां सभ्यपद, १३२
- लेण्डलेटिव काउन्सिलना
अनुभवो, १३३
- लोर्ड क्रियनर साथे कार्य, १३३
- श्री. गोपालकृष्ण गोअलेनी मैत्रि,
१३३, १३४
- हिंदुस्ताननीराजकीय परिस्थिति,
१३४, १३५, १३६, १३७
- सयुंक्त मोरया भाटे ललामण,
१३६
- नवाण महोसीन उलमुल्क साथे
मुलाकात, १३६

- સ્વતંત્ર મુસ્લિમ સ રથા
સ્થાપવાનો નિર્ણય, ૧૩૬
- રાઈટ ઓનરેબલ સૈયદ
અમીરઅલીનો આગ્રહ, ૧૩૭
- અલીગઢ યુનિવર્સિટી માટે અપીલ,
૧૩૮
- યુરોપમાં, ૧૩૮
- લોર્ડ વેવર્ટી સાથે ઓળખાણ,
૧૩૯
- મુંબઇ અને પૂર્વ અફ્રિકામાં,
૧૩૯
- પૂર્વ અફ્રિકામાં ધસમાધલીઓ
માટે કાર્ય, ૧૩૯, ૧૪૦
- મુંબઇની હાઇકોર્ટમાં દાવો,
૧૪૦
- મિ. જસ્ટીસ રસેલનો
ઐતિહાસીક ચુકાદો, ૧૪૦, ૧૪૧
- કલકત્તામાં શહેનશાહ પાચમા
જ્યોર્જની મુલાકાત, ૧૪૧
- રાણી મેરી સાથેની મૈત્રિ, ૧૪૧
- શહેનશાહ અને રાણીના
સંસ્મરણો, ૧૪૧, ૧૪૨, ૧૪૩,
૧૪૪, ૧૪૫, ૧૪૬, ૧૪૭
- શહેનશાહ એડવર્ડ (૮મા) ના
ગાદીત્યાગ માટે રાણી સાથે
વાર્તાલાપ, ૧૪૭, ૧૪૮
- ૧૯૦૬માં લંડનમાં અને તે
સમયનું ઇંગ્લેંડનું રાજકારણ,
૧૪૮
- સર વિન્સટન ચર્ચીલ સાથેની
જૂની મૈત્રિ, ૧૪૯
- લેડી રે-ડોલ્ફ ચર્ચીલ સાથેના
સંભારણા, ૧૪૯
- ચર્ચીલ માટેના સંભારણા, ૧૫૦

- ઉમરખામ માટે ચર્ચીલ સાથે
ચર્ચા, ૧૫૧
- પૂર્વજ પયગંબર હ. મહમદ,
૧૫૧, ૧૫૨
- જોન મોર્લીનો ચર્ચીલ માટે
અભિપ્રાય, ૧૫૩
- લોર્ડ્સ જ્યોર્જને સૂચન, ૧૫૪,
૧૫૫
- સર ચર્ચીલ માટે મંતવ્ય,
૧૫૫, ૧૫૬, ૧૫૭
- ૧૮૫૭ પછીની મુસ્લિમોની
સ્થિતિનું અવલોકન, ૧૫૭,
૧૫૮, ૧૫૯
- વાયસરોય સમક્ષ માંગણી, ૧૫૯,
૧૬૦
- માંગણીઓનો લોર્ડ મિન્ટોનો
સ્વીકાર, ૧૬૦, ૧૬૧
- કાયદે આગ્રમ જ. જિન્નાહ સાથે
પ્રથમ પરિચય, ૧૬૧
- ઓલ ઇન્ડિયા મુસ્લિમ લીગના
કાયમી પ્રમુખ તરીકે ચૂંટણી, ૧૬૨
- ફ્રેંચ મિત્ર પ્રોફેસર રેને ટેલોમન
સા જગતના પ્રવાસે, ૧૬૨
- મલાયા અને સિંગાપોર થઇ
ચીનમાં, ૧૬૨
- પ્રવાસ સમયની ચીનની પરિસ્થિતિ,
૧૬૨, ૧૬૩, ૧૬૪
- ચીનના ભોજન સમારંભો અને
અનુભવો, ૧૬૫
- જાપાન લણી, ૧૬૬
- ૧૯૦૬ના જાપાન વિષે જે
મહત્વની હકીકતો, ૧૬૬,
- જાપાનના વિદેશ પ્રધાન કાઉન્ટ
હયાશીનો સમારંભ, ૧૬૬, ૧૬૭

- ફિલ્ડ માર્શલ ઓયામાની મુલાકાત,
૧૬૭
- જાપાનના શહેનશાહની મુલાકાત,
૧૬૭, ૧૬૮
- અમેરિકામાં, ૧૬૯, ૧૭૦
- હેરી કે. થોનો રસિક કેસ, ૧૭૦,
૧૭૧
- હેરી કે. થો સાથેના જૂના
સંભારણા, ૧૭૧
- અમેરિકન નેતાઓ અને મિત્રોની
મુલાકાત, ૧૭૨
- શાહઝાદી બેગમ સાથે તલ્લાક,
૧૭૪
- મિસ થેરેસા મેગિલઆનો સાથે
લગ્ન, ૧૭૪, ૧૭૫
- પ્રિન્સેસ થેરેસાની કલાવૃત્તિ,
૧૭૫
- કલાકારો સાથે મૈત્રિ અને
કલાસૃષ્ટિના અનુભવો, ૧૭૫,
૧૭૬, ૧૭૭, ૧૭૮, ૧૭૯, ૧૮૦,
૧૮૧, ૧૮૨, ૧૮૩, ૧૮૪,
- અલીગઢ યુનિવર્સિટીનું કાર્ય,
૧૮૮, ૧૮૯, ૧૯૦, ૧૯૧
- મુસ્લિમો માટે શિક્ષણનો આગ્રહ,
૧૮૯
- પ્રથમ પુત્ર શાહઝાદા મેહદીનો
જન્મ અને અવસાન, ૧૯૨
- બીજા પુત્ર શાહઝાદા અલીનો
જન્મ, ૧૯૨
- પરમમિત્ર શહેનશાહ એડવર્ડ
(૭મા)નું અવસાન, ૧૯૩
- શહેનશાહ જ્યોર્જ (૫મા) ના
પરોણા, ૧૯૪

- જી. સી. એસ. આઇ. નો જી ચ
ઇલકાબ, ૧૯૬
- માનચાંદના સમારંભનો બનાવ,
૧૯૬, ૧૯૭
- “નેશનલ રિવ્યુ”માં શિક્ષણ
માટે લેખ, ૧૯૮
- ૧૯૧૨માં રશિયાના પ્રવાસે, ૧૯૮
- જનરલ પોલોવસોફના મહેમાન
અને મહેલની જાહેરાતો,
૧૯૯, ૨૦૦
- ૧૯૧૨નું રશિયા, ૨૦૦, ૨૦૧,
૨૦૨, ૨૦૩, ૨૦૪, ૨૦૫, ૨૦૬,
- તુર્કી માટે મુસ્લિમો સાથે
મતભેદો, ૨૦૭
- તુર્કીની સહાયતા માટેના વિચારો,
૨૦૮
- ૧૯૧૪માં અર્મીના પ્રવાસ અને
ઇસમાઇલીઓ માટે મહત્વનું
પગલું, ૨૦૯
- પૂર્વ આફ્રિકાનો પ્રવાસ અને
પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધની શરૂઆત, ૨૦૯
- બ્રિટિશ સરકારને સેવા, ૨૧૦,
૨૧૧
- તુર્કીના બચાવ માટે કાર્ય અને
આતુરતા, ૨૧૨
- તૌરીકપાશા સાથે મંત્રણા, ૨૧૩
- તુર્કીની વલણનો વિરોધ, ૨૧૫,
૨૧૬
- અબ્યાસ હિલ્મી સાથેની મૈત્રિ,
૨૧૯, ૨૨૦, ૨૨૧, ૨૨૨
- સર અબ્યાસઅલી બેગ સાથે
ઇન્જિનિયરિંગમાં કામગીરી, ૨૨૩,
૨૨૪, ૨૨૫

- ઇન્જિનેરી કાર્યવાહિ માટે અભિ-
નંદનો, ૨૨૫
- ના. શહેનશાહ તરફથી વિશિષ્ટ
પ્રકારનું માન, ૨૨૬,
- લાંબી કબ્રદાયક ખિમારી, ૨૨૬,
૨૨૭
- સ્વિટ્ઝરલેંડ ખોખા ઘટના, ૨૨૭,
૨૨૮
- ઇન્ડિયા ઇન ટ્રાન્ઝીશન, ૨૨૮
- એકાંતવાસ દરમિયાન પરિવર્તનો,
૨૩૧, ૨૩૨, ૨૩૩, ૨૩૪
- દક્ષિણ એશિયાઈ ફેરેશનની
યોજના, ૨૩૪
- શ્રી. ગોખલે સાથે મુલાકાત, ૨૩૫
- શ્રી. ગોખલેનું અવસાન અને
તેમનું વસિયતનામું, ૨૩૫
- ઇન્ડિયા એફિસના વિકેન્દ્રિકરણ
કાર્ય માટે આમંત્રણ, ૨૩૭
- ઓટોમન સામ્રાજ્ય માટે પ્રયાસો
અને પરિસ્થિતિ, ૨૩૭, ૨૩૮,
૨૩૯
- ઝાયોનિઝમ પર પ્રકાશ, ૨૩૯,
૨૪૦
- ચહુદી ધર્મગુરુ આડેક કહાન સાથે
મુલાકાત, ૨૪૦
- પ્રેસીડેન્ટ વિલ્સન સાથે મુલાકાત,
૨૪૧
- રૌયદ અમીરઅલી સાથે તુર્કી
માટે જુબેશ, ૨૪૨
- “ટાઇમ્સ”માં લેખ, ૨૪૩, ૨૪૪
- તુર્કી માટેના પ્રતિનિધિમંડળના
નેતા, ૨૪૪
- તુર્કી નેતાઓ સાથે મંત્રણા, ૨૫૧

- વડાપ્રધાન લોર્ડ બેલોર્ સાથેની
મૈત્રિ, ૨૫૩
- લોસાન પરિષદમાં હિરસો, ૨૫૪
- કેનિયાના હિંદી પ્રશ્નમાં રસ,
૨૫૫, ૨૫૬, ૨૫૭
- આફ્રિકાના રંગભેદનો વિરોધ,
૨૫૭, ૨૫૮
- ઝેટ્ઝેંડ સમિતિમાં હિંદી પ્રતિ-
નિધિમંડળના નેતા, ૨૫૮, ૨૫૯
- રાજ્યમંત્રી બે. એચ. થોમસ
સાથે મૈત્રિ, ૨૫૯
- જાહેર જીવનનો એક અનુભવ,
૨૬૦
- આફ્રિકામાં ઇસમાઇલીઓની
સંખ્યા, ૨૬૧
- આફ્રિકા વિષે ટાઇમ્સમાં લેખ,
૨૬૧
- જાહેર જીવન અને મુખ્ય કાર્ય,
૨૬૧, ૨૬૨
- રેસિંગનો શોખ (બુઓ રેસ)
- પત્નીની ખિમારી, ૨૮૩
- પત્નીનું અવસાન, ૨૮૩
- શાહઝાદા સદરૂદીનનો જન્મ,
૨૮૪
- રાજકારણમાં પુનઃપ્રવેશ, લોર્ડ
ઈરવીનની જાહેરાત, ૨૮૪, ૨૮૫
- અખીલ હિંદ મુસ્લિમ પરિષદના
પ્રમુખપદે, ૨૮૬
- મિસરમાં “ઇન્જિનેરી લોજ” નો
અભ્યાસ, ૨૮૮
- શાહ પુઆદની જૂની મૈત્રિ, ૨૮૯
- શાહનો દુઃખદ વાર્તાલાપ, ૨૮૯
- ગોળમેજી (પહેલી)ના પ્રતિનિધિઓ
ઉપર પ્રકાશ, ૨૯૨

- गोणभेजना मुस्लिम प्रतिनिधि-
मंडलना नेता, २६३
- हिंदी प्रतिनिधिमंडलना नेता,
२६४
- मुस्लिम अने हिंदु विभागे
वन्थे मनभेद निवारवानुं कार्य,
२६५, २६६
- हिंदु प्रतनिधियोने समन्वयवानो
प्रयास, २६७, २६८
- गोणभेजनी सङ्गता माटे शंका,
३०१
- महात्मा गांधी साथे लंडनमां
मुलाकात अने नूना संभारण्णा,
३०४, ३०५, ३०६, ३०७, ३०८
- मार्क्सवाद विषे गांधीशु साथे
चर्चा, ३०७
- मिसिस सराजिनी नायकु साथे
लंडनमां मुलाकात, ३०८, ३०९
- गांधीशु साथेनी शब्दातनी
मधरातनी चर्चा, ३१०
- शीशु गोणभेजु कार्यवाहि, ३११,
३१२, ३१३
- सिंध अलग करवाना सुधारोने
उद्देश्य, ३१३
- पत्नी (कैरोन) साथे हिंदनी
प्रथम मुलाकात, ३१६
- पिकानेरना महाराज अने
कलक-ताना गवर्नरना महेमान,
३१६
- अरमानो प्रवास, ३१६
- ज. जिन्नाहनी जेरहाजरी माटे
दिलगीरी, ३१७
- जेम्स मेरोरेडमनो अरडेा
बडवामां बिरसो, ३१७

- जेम्स कमिटी समक्ष नुयानी,
३१८
- १९३५ना गवर्नमेन्ट ओफ इंडिया
अकट माटे मंतव्य, ३१८, ३१९
- गह्वेर जवनमां नवी दिशाये,
३२०, ३२१
- १९२० पधनीना जगतनुं
अवलोकन, ३२०, ३२१, ३२२
- मुसोलीनी माटे अलिप्राय, ३२२
- सेम्बुअल होर साथे जगतनी
परिस्थिति विषे चर्चा, ३२२,
३२३
- निःशस्त्रीकरण परिषदना प्रतिनिधि
निमवा माटेनुं सूचन, ३२४
- निःशस्त्रीकरण परिषदना कार्य
माटे तैयारी, ३२४
- रशियन राजपुत्रे साथे मैत्रि-
लयो संबंध, ३२५
- १९३२ना समयना विश्व राज-
कारणुं अवलोकन, ३२४,
३२५, ३२६, ३२७
- जर्मन व्हिड मार्शल इन ब्लोम
अर्ग साथे संबंध, ३२७
- निःशस्त्रीकरण परिषदमां हिंदी
प्रतिनिधि तरीके निमणुंक, ३२७
- लीग ओफ नेशंसना मुप्य हिंदी
प्रतिनिधि तरीके निमणुंक, ३२८
- लीग ओफ नेशंसनी ओढमी
भेडकुनुं प्रवचन, ३२८, ३२९
- मि. आर्थर हेन्डरसन साथेनी
मैत्रि, ३२९, ३३०, ३३१
- शहेनशाह ज्योर् पांचमांनुं
भाषा उपर आमंत्रण, ३३१

- લીગ ઓફ નેશન્સમાં ભાષણ, ૩૩૨
- ગોલ્ડન જ્યુબિલીની ઉજવણી માટે મુંબઈમાં આગમન, ૩૩૨
- મુંબઈમાં ગોલ્ડન જ્યુબિલી, ૩૩૨
- શહેનશાહ જ્યોર્જને અંજલિ, ૩૩૩
- શહેનશાહ એડવર્ડ (૮) નો જૂનો પરિચય અને સંરમરણો, ૩૩૪, ૩૩૫
- શહેનશાહ એડવર્ડના ગાદીત્યાગની મહાનતા, ૩૪૦
- ૧૯૩૭માં બર્લીનમાં માજી શહેનશાહની મુલાકાત, ૩૪૦
- ચીન-જાપાન ઝઘડાના સમાધાન માટે પ્રયાસ, ૩૪૫
- એન્યની ઇડન સાથે મૈત્રિ, ૩૪૮
- ઇટલીના આક્રમણ માટે ઇડન સાથે ચર્ચા, ૩૫૨
- લીગ ઓફ નેશન્સના પ્રમુખપદે, ૩૬૪, ૩૬૫
- માતૃશ્રી સાથે ઇરાક તરફ, ૩૬૭
- હિંદમાં વાયસરોયના મહેમાન, ૩૭૩
- ૧૯૪૦ના ઉલ્કાપાતભયર્થા બનાવો, ૩૭૩
- સ્વિટઝરલેન્ડમાં, ૩૭૩
- ગંભીર બિમારીઓની પરંપરા, ૩૭૪
- પ્રિન્સેસ કેરોલ સાથે છુટાછેડા, ૩૭૫
- ઉમ્મે હબિબા સાથે લગ્ન, ૩૭૫
- સુખી વર્તમાન લગ્નજીવન, ૩૭૫

- માંદગીકાળમાં પત્નીની સહાય, ૩૭૬
- ઇરાનના શાહ રેઝાશાહ પહેલવીની મૈત્રિ અને પરિચય, ૩૭૬, ૩૭૭, ૩૭૮, ૩૭૯, ૩૮૦, ૩૮૧
- કાન્ગરવ'શ સાથે સગપણ, ૩૭૬, ૩૭૭
- અહેમદશાહ સાથે સંબંધ, ૩૭૭
- રેઝાશાહને સંદેશો, ૩૮૧
- એકાંતવાસનો અંત કેરોમાં, ૩૮૨
- શાહઝાદા મહમદઅલી સાથે ગાઠ મૈત્રિ, ૩૮૩
- વડાપ્રધાન નલા શ પા શા નો પરિચય, ૩૮૪
- શાહ ફારુકનું જીવન, ૩૮૫, ૩૮૬, ૩૮૭, ૩૮૮
- શાહ ફારુક સાથે છેલ્લી મુલાકાત, ૩૮૮
- ઇમામતનું સાઈમું વરસ, હિરક મહોત્સવ, ૩૮૯, ૩૯૦
- શરારતી કથનને રહિયો, ૩૯૦
- હીરક મહોત્સવ-હિંદ, નાણા માટે ગંભીર મુદ્દો, ૩૯૨
- ઇસમાઇલીઓની સમાજ રચના, ૩૯૩
- ઇસમાઇલીઓની પ્રથમ ફરજ, ૩૯૩
- જ. બિન્નાહ સાથે મૈત્રિ અને તેમનું વ્યક્તિત્વ, ૩૯૮, ૩૯૯, ૪૦૦, ૪૦૧, ૪૦૨, ૪૦૩, ૪૦૪, ૪૦૫
- મુસોલીની સાથે મુલાકાત, ૩૯૯
- લોર્ડ વેવેલ અને સર ક્લોડ ઓક્રાનલેક સાથે ચર્ચા, ૪૦૬

- યુરોપમાં પુનઃમાંદગી, ૪૦૭
- આઝાદ ભારત અને પાકિસ્તાન,
૪૦૮, ૪૦૯, ૪૧૦, ૪૧૩,
-૪૧૪, ૪૧૫, ૪૧૬, ૪૧૭,
૪૩૪, ૪૩૫, ૪૩૬
- હિંદી રાજવીઓ સાથે મૈત્રિ
અને સંસ્મરણો, ૪૧૦, ૪૧૧,
૪૧૨, ૪૧૩
- પ્રવૃત્તિમય જીવન, ૪૧૮, ૪૧૯
- મિત્રો, તેમનો પરિચય અને
સંસ્મરણો, ૪૧૯, ૪૨૧, ૪૨૨,
૪૨૩, ૪૨૪, ૪૨૫, ૪૨૬,
૪૩૦, ૪૩૧, ૪૩૩
- યુદ્ધ પછીનો પ્રવાસકાળ, ૪૧૯,
૪૨૦
- માનીતા કલાકારો, ૪૨૦
- ખેતી ઉત્પાદનના વિકાસ માટે
મંતવ્ય, ૪૨૩
- પ્રિન્સ અલીના લગ્નો અને
તેમના ગૃહજીવન ઉપર પ્રકાશ
તેમજ પ્રિન્સ અલીનો સ્વભાવ
પરિચય, ૪૨૫, ૪૨૬, ૪૨૭,
૪૨૮
- આજના અરબસ્તાનનું અવલોકન,
૪૩૨, ૪૩૩, ૪૩૪
- હિંદ અને પાકિસ્તાનના લેજરવી
રાજપુરૂષોનો પરિચય, ૪૩૫,
૪૩૬, ૪૩૭, ૪૩૮
- જ. લિયાકતઅલીખાન માટે
મંતવ્ય, ૪૩૭
- બર્માની છેલ્લી મુલાકાતના
સંભારણા, ૪૩૮, ૪૩૯
- ૧૯૫૧માં ઇરાનની પ્રથમ

- મુલાકાત અને વર્તમાન ઇરાનનું
અવલોકન, ૪૪૦, ૪૪૧
- ૧૯૪૯નો ચોરીનો બનાવ,
૪૪૧-૪૩
- હિંદુસ્તાનના ખેડૂત અને ગરીબ
વર્ગની વર્તમાન સ્થિતિ ઉપર
પ્રકાશ, ૪૪૪, ૪૪૫, ૪૪૬,
૪૪૭
- હિંદી ખેડૂતની સ્થિતિ માટે
"ઇન્ડિયા ઈન ટ્રાન્ઝીશન" ના
લખાણનો ઉલ્લેખ, ૪૪૫
- હિંદ અને ચીનની આર્થિક
સ્થિતિની તલસ્પર્શી જણાવટ,
૪૪૭
- હિંદ-પાક સરકારોને ગાઢ સંબંધો
બાંધવા અપીલ, ૪૪૮, ૪૪૯
- સઉદી અરેબિયાની વર્તમાન
આવશ્યકતાની જણાવટ, ૪૫૦
- આજના આફ્રિકાના પ્રશ્નોની
સમિક્ષા, ૪૫૧
- ઇસ્લામના મદાન શિક્ષણ અને
શક્તિ ઉપર પ્રકાશ, ૪૫૧, ૪૫૨
- પશ્ચિમના રાષ્ટ્રોની આજની
સ્થિતિનું અવલોકન, ૪૫૨, ૪૫૩
- આજના રશિયાનું અવલોકન,
૪૫૩, ૪૫૪
- પ્રત્યેક માનવીને દિવ્ય પ્રકાશથી
વિમુખ ન રહેવા આદેશ, ૪૫૪,
૪૫૫
- સમગ્ર જીવનનું પૃથ્થકરણ અને
દિવ્ય માર્ગદર્શન, ૪૫૫
- આગાખાન, હર રોયલ હાઇનેસ બેગમ,
-સુખી લગ્નજીવન, ૩૭૫
- ઇસ્લામનો અંગીકાર, ૩૭૫

आर्ने-टाउन-१८८,
 आरुअरआयजान-२६,
 आताभेग-धरानना वडा प्रधान, ११६,
 आर्थर-विलिंग्टनना प्रथम उयुक, ६२,
 आर्थर आर्क्षर-१०५, १३८, १५०,
 २३६,
 आध्यात्मिक-अनुभव अने लेनी अक्षिस,
 ११
 -शकितनी प्राप्ति माटे शक्यता,
 १२,
 -प्रेम अने प्रकारानी उच्चता, १३,
 -सुखनुं निर्माण, २१,
 -वडा, धरिखामना, २२, २३,
 -नेतृत्व माटे शिया मान्यता, २४,
 २५,
 -वडादारी, धसमाधलीओनी ७५
 आनातोलिया: १५६
 आन्द्रे शुद: ६
 आर्नेल्ड-जस्टीस: २३, २४, २७, २८
 आर्किडा (उ-तर) धरिखामना इलावे, ११
 -धसमाधली वहिवटी प्रथा, ३०
 -धसमाधलीओनी वर्तमान
 आर्थिक स्थिति, ३६
 -धसमाधलीओने आदेशा, ३८
 -धसमाधलीओ समक्ष उय सवाल,
 ३६
 -(पुर्व) १८६८ नी परिस्थिति,
 १११, ११२, ११३
 -धसमाधलीओने जर्मन सरकार
 साथेना जधडा, ११३, ११४
 -(पुर्व) १८४१मां धटलीने परा-
 न्य, १३२
 -(पुर्व) १८०५मां धसमाधलीओनां

आरोज्य विकास माटे प्रयासो,
 १३६, १४०
 -(पुर्व) वसाहतने प्रथ, २५६
 -धसमाधलीओनी संख्या, २६१
 -ब्रिटिश संस्थाओनी सलामत
 स्थिति, ४५०
 -वर्तमान परिस्थिति, ४५१
 आयर सर, गम स्वामी सी. पी., २६३,
 आर्थलेन्ड-६३, १०५, १०६, १३६, १५०,
 १६०, १६५
 आथेशा पीपी-पयगंवर साहेबना पत्नि,
 २३
 आर्क्षेन्सो-रपेनना राज, १६३
 आलबर्ट-ग्रिन्स (महाराष्ट्री विकटोरियाना
 पति) ३६७
 आलमोत-२५
 आलसाक-१५२,
 आर्क्षेड लायल-सर, १०४, १०५
 आर्क्षुज-२५
 आर्क्षमनक ६ गोथा-८५
 आसाम-३६६
 आंभेडकर, डोकटर-२६३
 अर्जित-मिसर
 -हातमि पिलाइत, २५, २६
 -महत्वनुं लश्करी मयक, २१८
 -ब्रिटिश हाथ कमीशनरनुं सर्व-
 सताधीशपणुं, २६०
 -१८४०नी राजकिय परिस्थिति,
 ३८२, ३८८
 अर्जतभे-२४०
 अर्जराधल-४५०
 अर्जवेल्सकी-रशियन नेता, ३४२
 धटली-अडुवानो परान्य, ११२
 -राजकिय पुनर्जवन, ३२२

-એપિસીનિયા પર હુમલો અને
કટોકટી, ૩૪૯, ૩૫૦, ૩૫૧,
૩૫૨, ૩૫૩
-મિત્ર રાજ્યો સામે યુધ્ધની
બહેરાત, ૩૭૩
ઇડન, એન્થની-બ્રિટિશ વડા પ્રધાન, ૩૪૮,
૩૫૨, ૩૫૭
ઇથોપિયા, -૩૪૯, ૩૫૦, ૩૫૨
ઇન્ડિયા ઇન ટ્રાન્ઝીશન-લખકતું પુસ્તક,
૨૨૮, ૨૩૪
ઇન્ડિયા ઓફિસ-૮૯, ૯૦, ૧૦૩, ૧૦૯,
૧૨૯, ૨૩૭
ઇબ્રાહિમ, હઝરત-પયગંબર, ૧૭, ૨૧
ઇબ્રાહિમ પાશા-૩૮૭
ઇબને રુસ્દે-૧૧
ઇબ્સન-૧૭૩
ઇમામ, ઇમામત-મુખ્ય કાર્ય, ૮,
-મુસ્લિમોના, હઝરત અલી, ૨૨,
૨૩
-ધાર્મિક સત્તા, ૨૩
-શિયા-સુન્ની માન્યતા, ૨૨, ૨૩
-શિયાઓના પેટા ફિરકાઓની
માન્યતા, ૨૪, ૨૫
-પ્રતિનિધિ અને કાર્ય, ૩૦, ૩૧,
૩૨, ૩૩
-ગાદીએ અભિષેક, ૫૯
ઇરનીન, લોર્ડ, ૨૮૨, ૨૮૪, ૨૯૧, ૩૦૩,
૩૪૩, ૩૫૮
ઇરાક-૨૫, ૨૬, ૩૬, ૩૯, ૫૪, ૬૦,
૭૪, ૩૬૭, ૪૫૦
ઇરાન-શિયાઓની માન્યતા, ૨૪,
-ઇસમાઇલી ઇમામત અને ઇસ-
માઇલીઓ, ૨૫, ૨૬, ૨૭, ૨૮,
૨૯

-ઇસમાઇલીઓની કાર્યપધ્ધતિ,
૩૧, ૩૨
-મિત્ર રાજ્યોનો પ્રવેશ, ૩૭૬
-પછાત સ્થિતિ માટે શાહનું દુઃખ,
૩૭૮
-આધુનિક સુધારાઓ, ૩૭૮,
૩૭૯
-મિત્ર રાજ્યો સાથે અસહકાર,
૩૮૦
-હિંદી સૈન્યનો પ્રવેશ, ૩૮૦
-રેઝાશાહનો ગાદી ત્યાગ, ૩૮૧
-રેઝાશાહનું અવસાન, ૩૮૧
-પરિવર્તન અને વર્તમાન સ્થિતિ,
૪૪૦, ૪૪૧
-હાલના શાહની કાબેલિયત, ૪૪૧
-સર્વ પ્રકારના જ્ઞાનની આજની
મુખ્ય જરૂરત, ૪૫૦
ઇલિઝાબેથ-ઇંગ્લેન્ડના મહારાણી, ૪,
૪૭, ૨૬૬, ૩૩૯, ૩૮૩
ઇસદહાન-(ઇરાન) ૪૪૦
ઇન્દહાની-(પાકિસ્તાનના રાજપુરુષ), ૪૩૮
ઇસમાઇલ, ખેદિવ-૧૧૫, ૩૮૭
ઇસમાઇલ, હઝરત-ઇસમાઇલી છટ્ટા ઇમામ,
૨૪
ઇસમાઇલી-ઇમામ માટે માન્યતા, ૨૪,
૨૫
-મતનો તેરમી સદીમાં પ્રચાર, ૨૬
-વાદના ઐતિહાસિક કેન્દ્રો, ૨૬
-ધર્મ પાળવાની રાજ્ય તરફની
સ્વતંત્રતા, ૨૯
-આત્મશ્રદ્ધા, ૨૯
-જમાતોની કાર્યપધ્ધતિ, ૨૯,
૩૦, ૩૧, ૩૨
-વાદની અમરતાનું હાર્દ, ૩૧

- લગ્ન અને તદ્દલાકના નિયમો, ૩૨, ૩૩
- સિલેર વર્ષ દરમ્યાનની પ્રગતિ, ૩૪
- મઝહબની ફિલ્સૂફી, ૩૪
- રાજ્ય પ્રત્યેની ફરજ, ૩૪, ૩૫
- સ્ત્રી કેળવણીનો વિકાસ, ૩૫
- સામાન્ય પરિસ્થિતિ, ૩૬
- વિવિધ દેશોની રહેણીકરણી, ૩૮, ૩૯
- દરખાનું, ૪૨
- તરફથી મારાણી વિક્ટોરિયાને અભિનંદન, ૮૩
- (અફ્રિકા) સ-કાર સાથે સંબંધો, ૧૧, ૧૧૨, ૧૧૩
- ઇમામ તરીકે કાર્ય, ૨૬૨
- રાષ્ટ્રીય વતનની આંકાક્ષા, ૩૯૦, ૩૯૧
- ઉત્તમ જીવન માટે માર્ગ, ૩૯૩
- આફ્રિકાની આર્થિક સ્થિતિ, ૩૯૩
- ઇસરાઇલ-૧૭
- ઇસા, હજરત-પયગમ્બર, ૧૭, ૨૧
- ઇસુ ખ્રિસ્ત-૧૨
- ઇસ્તંબુલ-૭૮
- ઇસ્લામ-ઉદય, ૧૧
- અલ્લાહ વિષેનો આદેશ, ૧૩
- મઝહબના મૂળ તત્ત્વો, ૧૪, ૧૫, ૧૬, ૧૭, ૧૮, ૧૯, ૨૦, ૨૧
- સર્જન માટે માન્યતા, ૧૯
- આત્મા વિષે માન્યતા, ૨૧
- ફિરકાઓની ખલીફ માટે માન્યતા, ૨૨, ૨૩, ૨૪
- લગ્ન પ્રથા, ૩૩, ૩૭૫
- સંસ્કૃતિનાં કેન્દ્રો, હિંદમાં, ૭૬

- ઉદય ઉપર પ્રકાશ, ૧૫૧, ૧૫૨
- પ્રાર્થના માટેની માન્યતા, ૪૧૮,
- વારસા માટેનો કાનૂન, ૪૨૮
- મૂળ અર્થ, ૪૩૩
- શિક્ષણનું ગંભીર તત્ત્વ, ૪૫૧
- મહાન શક્તિ, ૪૫૨
- ઇસ્લામશાહ, હજરત-ઇસમાઇલી ત્રીસમા ઇમામ, ૨૬
- ઈંગ્લેન્ડ-એકલતાવાદ, ૬
- પુર્વના પ્રદેશોમાં આધિપત્ય, ૬, ૭ (વધુ માટે જુઓ બ્રિટન, બ્રિટિશ)
- ઈંગ્લેન્ડ, જનરલ, ૨૮
- એડાર્ડરેટીન, એડ્વિન વોન, ૯૬, ૧૦૯, ૧૧૦, ૨૦૮
- એટલી, કલેમેન્ટ-માજી બ્રિટિશ વડા પ્રધાન, ૩૦૩, ૩૯૭, ૪૦૮
- એડવર્ડ-(શહેનશાહ સાતમાં એડવર્ડ) ૪૪, ૯૪, ૯૫, ૯૬, ૯૭, ૧૦૨, ૧૩૦, ૧૫૦, ૧૯૩, ૧૯૪, ૬૬, ૩૩૩
- એડવર્ડ-(શહેનશાહ આઠમા એડવર્ડ) ૧૪૧, ૧૪૭, ૧૪૮, ૩૩૪, ૩૩૫, ૩૩૬, ૩૩૭, ૩૩૮, ૩૩૯, ૩૪૦, ૩૪૧
- એડીસબાયા-(એબિસીનિયાનું પાટનગર) ૧૩૨
- એનરલીની-ડગ્લાસ, ૧૭૯
- એબરનોન, દ લોર્ડ-૨૫૪, ૩૫૫, ૩૫૮
- એબરનોન, દ-લેડી ૪૨૯, ૪૩૦
- એબીસીનિયા-૧૧૨, ૧૩૧, ૩૪૯
- એરિસટોટલ-૧૧
- એલકઝાન્ડ્રિયા-૧૧૭, ૧૫૨
- એલન પી-જનરલ, ૨૨૫, ૨૯૦
- એલીઝાબેથ-ઈંગ્લેન્ડના રાજમાતા, ૩૩૯

એલેકઝાન્દ્રા, એ. વી., ઓફ દિલ્હીસખરો,
(લોડ) ૩૧૮, ૩૯૮

એલ્જન-લોડ, ૮૩

એવરોસ-૧૧

એશીયાઈ ફેકરેશન-યોજના, ૨૩૪

એલેકઝાન્ડર્સ, જ્યોર્જ-૧૭૯

એસ્કવીથ, હારબર્ટ એચ., ૧૪૮, ૨૧૨,
૨૪૯

એસ્કવીથ, મિસિસ-૨૬૯

એસ્કોટ-૫, ૯૧, ૧૪૪, ૧૪૫, ૧૪૭, ૨૬૬

એસ્ટર, મિસિસ જહોન જેકબ, ૧૭૨

ઓકીનનેક, સર કલોડ, ૪૦૬

ઓક્ષફર્ડ-યુનીવર્સિટી, ૧૩૮

ઓગસ્ટાઈન, બિરેલ, ૪૩૦

ઓગ્ડન મિલ્સ, મિસિસ, ૧૭૨

ઓટોમન (ઉસ્માનીયા સામ્રાજ્ય)-૧૫૬,
૨૩૧, ૨૩૭

ઓટોવા, ૪૩૮

ઓમ દુર્માન, ૧૫૦

ઓયામા (જાપાનના ફિલ્ડ માર્શલ) ૧૬૭

ઓસ્ટ્રિયા, ૧૧૭, ૨૧૫, ૩૫૭

કનાડ, લેડી, ૪૩૧

કમાલ અન્ના ટુર્ક, ૧૫૬, ૨૧૬, ૨૪૭,
૨૪૮, ૨૫૦, ૨૫૧, ૩૭૯

કયસર, વિલિયમ, ૯૬, ૯૭, ૧૨૧, ૧૨૨,
૧૯૩, ૧૯૪, ૨૧૦, ૨૧૬, ૨૩૧

કયુરી-મોસ્ચો અને માદમ, ૧૧૯, ૧૨૧

કયોટો, ૧૬૮

કરબલા, ૨૪, ૧૭૯, ૩૬૭

કરાચી, ૩૪, ૪૦, ૩૧૩, ૪૩૬

કરીમ આગાખાન (પ્રિન્સ અલીના
શાહઝાદા) ૩૬૫, ૪૨૫

કરસો (સંગીતકાર) ૧૭૮, ૪૨૦

કર્ઝન, લોડ, ૭, ૯૯, ૧૦૦, ૧૩૨, ૧૩૩,
૨૩૨, ૨૩૩, ૨૫૪, ૨૮૮, ૩૩૮,
૩૯૮

કર્ઝન, લેડી, ૪૩૦

કલકત્તા, ૨૮, ૪૧, ૯૫, ૯૯, ૧૩૨, ૧૩૬
૧૪૧, ૧૪૪, ૧૪૫, ૧૯૬

કલાક, જ્યોર્જ-સર, ૪૧૧

કલેમેન્સો, ૩૯૮

કવેકર-સંપ્રદાય, ૫૪, ૩૫૪

કંદહાર, ૨૮

કાન્ગર-વંશ, ૧૨૦, ૩૭૬, ૩૭૯, ૩૮૮,
૩૮૯, ૪૪૦

કાઝમીન, ૩૬૮

કાથુલ, ૨૬

કારસાવિના-નૃત્યકાર, ૧૮૧, ૧૮૨, ૧૯૫

કાર્નાવોન્સ, લોડ, ૧૧૬

કાર્નેજી, ૭૭

કાર્લિન, લોડ, ૪, ૧૦૨, ૪૦૦

કાવસજી જહાંગીર, સર, ૫૯૨

કાશગર, ૨૬, ૨૮, ૨૯, ૩૦, ૧૨૪

કાશ્ગાર, ૪૧૫, ૪૪૯

કાસીનો, ૮૫

કાન્પીયન, ૨૫

કિચનર, લોડ, ૧૦૪, ૧૩૩, ૧૩૮, ૧૫૦,
૨૧૧, ૨૧૨, ૨૧૪, ૨૧૭, ૨૨૦
૩૩૪

કિલ્કીંગ, રૂથાર્ડ, ૬૩, ૬૫, ૩૦૯

કિલીઓપેટ્રા, ૧૮૮

કિલ્ટ, ૮૩

કીલર્ન, લોડ, ૩૮૨

કુટુસોવ, પ્રિન્સેસ, ૪૩૦

કુપર, લેડી, ડાયના ડે, ૪૩૧

કુફા, ૨૪, ૪૫

કુરેશ-આરબ કમ્પીલો, ૧૫૨

કુવેત, ૪૩૧, ૪૩૩
 કૃષ્ણ, ૧૭
 કચેરાઇન (એગેન્ઝાની), ૪૧
 કેનિયા, ૧૧૨, ૨૫૭, ૨૬૦
 કેનેડા, ૬૯, ૧૫૯, ૧૬૩
 કેન્ની-શિક્ષક, ૫૧, ૫૩, ૫૮, ૫૯, ૭૧
 કેન્સ, ૪૮, ૪૯, ૫૦, ૮૬, ૧૭૭, ૧૭૮, ૪૨૨, ૪૨૬, ૪૨૭, ૪૪૧
 કેપ કોલોની, ૩૦
 કેપ ટાઉન, ૩૦
 કેપ માર્ટિન, ૮૫
 કેરેમાન, ૨૬, ૨૭
 કેરો, ૧૧૫, ૧૧૬, ૧૧૭, ૧૭૫, ૧૭૭, ૧૮૫, ૩૬૮, ૩૭૫, ૩૮૨
 કેરોન, એન્ડ્રી, ૨૮૩, ૨૮૪, ૩૧૫, ૩૭૫
 કલિક્કિર્નિયા, ૧૬૯
 કેસર લીંગ, માર્શલ, ૩૯૫
 કેસલ રોસ, લોર્ડ, ૪૧૯
 કોનસ્ટેન્ટિનોપલ, ૧૨૩, ૧૨૫, ૧૫૨, ૨૧૧, ૨૧૬
 કોનોટ, ડ્યુક, ૬૨, ૬૩, ૬૪, ૬૫, ૮૯, ૯૧, ૧૩૮
 કોરિયા, ૩૯૬
 કોર્નેલિઅસ, મિસિસ, ૧૭૨
 કોંગ્રેસ, હિંદી રાષ્ટ્રીય,
 -જ. જિન્નાહનો અસંતોષ, ૧૬૧
 -રાજકીય ચળવળ, ૨૪૨
 -પક્ષમાં ગાંધીજીની નેતાગીરી, ૨૮૨
 -કલકત્તાની બેઠક, ૨૮૫
 -જ. જિન્નાહનો મતભેદ, ૨૮૭
 -નેતાઓની નિરાશા, ૨૯૧
 -લાહોરની બેઠક, ૨૯૨
 -પ્રતિનિધિ, ગાંધીજી, ૩૦૪

-નેઈન્ટ સમિતિના ખરડાનો ઇન્કાર, ૩૧૮
 કૌચર, ડોક્ટર, ૨૨૭
 ક્રાઇસ્ટ, ૩૦૫, ૩૦૮
 કોમર, લોર્ડ, ૧૧૪, ૧૧૫, ૨૨૦, ૨૮૮, ૨૯૯
 ખેંચર, ૧૫૪
 ખોરાસાન, ૨૬
 ગાર્વિન, જી. એલ, ૩૫૫
 ગાલાધર, શિક્ષક, ૫૧, ૫૩
 ગાંધીજી, મહાત્મા,
 -શક્તિશાળી રાજપુરૂષ, ૧૩૩
 -કોંગ્રેસની ચળવળના નેતા, ૨૪૨
 -કોંગ્રેસની સમળ નેતાગીરી, ૨૮૨
 -સવિનય ભંગની ચળવળની પરાક્રાંટા, ૨૯૧
 -લંડન આમંત્રણનો સ્વીકાર, ૩૦૩
 -ફિલ્સૂફી, ૩૦૫, ૩૦૬, ૩૦૭
 -માર્કસવાદ વિષે ચર્ચા, ૩૦૭, ૨૦૮
 -મુસ્લિમો માટે મંતવ્ય, ૩૧૦
 -ત્રીજી ગોળમેજીમાં જેરહાજરી, ૩૧૭
 -અખંડ હિંદની માન્યતા, ૪૦૬
 -કરણ હત્યા, ૪૩૫
 ગિમ્ન, ૨૫
 ગિલ્બર્ટ, સર કલેટન, ૨૪૧
 ગીગલી, ૪૨૦
 ગીલ્ડી, ૨૭૩
 ગુલામ મહમદ (પાકિસ્તાનના રાજપુરૂષ), ૪૩૬
 ગોખલો, ગોપાલ કૃષ્ણ,
 -પ્રતિભાશાળી રાજનીતિજ્ઞ, ૧૩૩, ૧૩૪

-कॉन्ग्रेसनुं वलण्ण पदववानी
आपुरता, १३६

-भिभारी, २३५

-अवसान, २३५

-वसियतनामु, २३५

-निवेदन, २५७

गोर्डन, जनरल, १०५

गोणभेळ परिषद-राठिन्ड टायल डोन्डरन्स
(पहेली),

-जहेरात, २६१

-लाग लेवानो कॉन्ग्रेसनो धन्कार,
२६२

-प्रतिनिधिओ अने तेमनुं
व्यक्तिगत, २६२

-शहेनशाहनुं प्रवचन, २६४

-गंभीर कार्याने आरंभ, २६५

-भि. मेकडोनाल्डनी स्थिति, २६६,
३००

गोणभेळ परिषद-राठिन्ड टायल डोन्डरन्स
(भीळ),

-पर परिस्थितिनी असर, ३०३

-ज. निन्ताह अने मुस्लिम
प्रतिनिधिओनी कामगिरी, ३११

-नल्लुं परिणाम, ३१५

गोणभेळ परिषद (त्रीळ)-जेधन्ट सीलेकट
कमिटी,

-रचना, ३१५

-वडन भाते आरंभ, ३१६

गौतम बुद्ध, ११७, ३०८

ग्रीक,

-ख्रिस्ती युगनी शब्दातनी धार्मिक
विचारसरणी, ११

-सोव्हिटीस, १७

-साभ्रान्य विस्तांगी मनोवशा,
२४१

-तुडी प्रश्नमां हठाग्रह, २५०

ग्रीग, ओडवर्ड (लोर्ड ओल्ड्रीनशाम), २५२

ग्रीन्ज, न्यूजर्ज, ६५

ग्री सर, ओडवर्ड, २१२

ग्री यार्ल्स, ४२२

ग्लेडस्टन, विलियम ओवर्ट, १०४, १०५,
१४८, २७७, ३८५

ग्लेडस्टन, संप्रदाय, ६२

ग्यार्थिल, सर विन्सटन, १४८, १४९,
१५१, १५३-१५७, १८६, २१५,
२५३, २८८, ३६८, ४०१, ४५२

ग्यार्ल्स डील्डे, सर, ५, ६,

ग्यार्ल्स नेपियर, सर, २८, १२७

ग्यार्ल्स, भीन्जे, ४१

ग्यार्ल्स स्टुअर्ट पार्नेल, ५

ग्रीकागो, १६६

ग्रीन, १७, १२४, १६२-१६५, ३४४
३४६, ३४९

ग्रीनी तुर्कस्तान, २६, ३१, ७४

ग्रेगिलन. ग्यार्ल्स, ४२२-४२५

ग्रेग्गर लेधन, सर, ओस्ट्रीन, ३०२, ३१७,
३२६

ग्रेग्गर लेधन, जेसेड, ११०, १३६, १५३

ग्रेग्गर लेधन, नेवील, ३४१, ३५८, ३६०
३६१, ३६४

ग्रेग्गर्ड्स, लोर्ड, १५४, २४४, २८२,
३६४

ग्यांग काध शेक, ३४६

छोटागुणी-मिलान्त यणवणना प्रमुण, २४४

जयले दइक, २६

जमसेदल लुल्लार्थ, सर, ६४

जयकर, जेम. आर., २६३

જર્મન જર્મની,

-અદારમી સદીનું ઇંગ્લેંડનું મિત્ર,

૬

-ટાંઝાનિકા (આફ્રિકા) માટે દાવો,

૧૧૨,

-વેપારના હક માટે ઇસમાઇલીઓ

સાથેનો ઝઘડો, ૧૧૩, ૧૧૪

-શહેનશાહનો બ્રિટિશ રાજકુટુંબ

સાથેનો સંબંધ, ૧૯૩-૧૯૫

-બેલ્જિયમ પર આક્રમણ, ૨૧૦

-બ્રિટિશ હલ્લો, ૨૧૫

-નાઝીવાદ, ૩૨૭

-લીગ ઓફ નેશન્સમાંથી વિદાય,

૩૨૯

-વર્સેલ્સ કરારની માન્યતા, ૩૫૫

-હિટલરની માગણીઓ, ૩૫૬,

૩૫૭

-ઓસ્ટ્રિયામાં કૂચ, ૩૫૭

-એક પ્રદેશોમાં પ્રવેશ, ૩૬૨

-હિટલરના જૂન માટે પ્રયાસ,

૩૬૨, ૩૬૩

-યુદ્ધ માટેની જવાબદારી, ૩૬૩,

૩૬૪

-પોલેન્ડ પર આક્રમણ, ૩૭૧

જલાલુદીન, ૩મી, ૧૬

જંગીશાહ, આગા, ૭૫

જાપાન,

-દેશના શહેનશાહ માટે માન્યતા,

૧૨૧

-૧૯૦૬ની પરિસ્થિતિ, ૧૬૬, ૧૬૭

-વૃષ્ઠ શહેનશાહની સ્થિતિ, ૧૬૭,

૧૬૮

-સંસ્થાન વિસ્તારની નીતિ, ૩૨૨

-યુવરાજ-હાલના શહેનશાહ, ૩૩૫

-ચીન સાથેનો ઝઘડો, ૩૪૪

-ચીનના ઝઘડા માટે લીગ ઓફ

નેશન્સનું દ્રષ્ટિબિંદુ, ૩૪૪

-લીજનો ત્યામ અને ચીન સાથે

યુષ્ઠ, ૩૪૬

-અમરિા વિજય અને પરાજય,

૩૯૪, ૩૯૫

-યુષ્ઠથી અગ્નિ એશિયા પર

પડેલી મહત્વની અસર, ૩૯૬

જિન્નાહ, કાઠદે આઝમ મહમદઅલી,

-૧૯૦૬માં અલગ મતાધિકાર

અને ભાગલા માટે વિરોધ, ૧૬૧

-કલકત્તા કોંગ્રેસ વખતે મતગેદ,

૨૮૭

-પ્રથમ ગોળમેજના મુસ્લિમ

પ્રતિનિધિ, ૨૯૨

-પાકિસ્તાનના સર્જક, ૨૯૩

-સમવાય તંત્ર માટે શંકા, ૨૯૬

-અફર વફાદારી, ૨૯૭

-ગોળમેજમાં કામગીરી, ૩૧૧

-ત્રીજી ગોળમેજમાં ગેરહાજરી,

૩૧૭

-કોનારડ હેન્ડલી સાથે સામ્યતા,

૩૬૦

-૧૯૪૬-૪૭દરમિયાન ઐતિહાસિક

વ્યક્તિ, ૩૯૮

-નિરાળું વ્યક્તિત્વ, ૩૯૮

-અખંડ હિંદના મોટા હિમાયતી,

૩૯૯

-મુસોલિની સાથે સામ્યતા અને

વિરોધાભાસ, ૩૯૯, ૪૦૦, ૪૦૧

-એક માત્ર દ્રઢ માન્યતા, ૪૦૦

-સ્વશક્તિ માટે આત્મશ્રદ્ધા, ૪૦૦

-વિરોધીઓ માટે વલણ, ૪૦૧

-સમગ્ર કારકિર્દીની લાક્ષણિકતા, ૪૦૨
 -જીવન સમગ્રનું કાર્ય, ૪૦૨
 -કોંગ્રેસમાં કામગીરી ૪૦૨
 -મુસ્લિમ સંસ્થા માટે આગેવાની, ૪૦૩
 -મુસ્લિમ સંસ્થાનો કાર્યક્રમ, ૪૦૩, ૪૦૪
 -એ પ્રજા માટે મક્કમ માન્યતા, ૪૦૬
 -કેબિનેટ મિશનની યોજનાનો સ્વીકાર, ૪૦૭
 -ટોકટી વખતની અડગતા, ૪૦૮
 -પ્રતિલાનું લક્ષણ, ૪૩૬
 -વફ દાર સાથી, જ. સિયાકતઅલી ખાન, ૪૩૭
 જિન્નાહ, મિસ ક્ષતિમા, ૪૩૬
 જન દરરફે (ગાયેક) ૧૭૮
 જનીવા, ૪૯, ૧૦૬, ૧૩૨, ૧૪૭
 જુગોસ્લાવીઆ, ૧૬૦, ૩૫૫
 જેદાહ, ૭૬, ૧૦૬
 જેરોમ, મિ., ૧૭૦
 જોન યાર્ડ-બુલર (મિસિસ લોયેજનેસ-પ્રિન્સ અલીના પ્રથમ પત્ની), ૪૨૫, ૪૨૬
 જ્યોર્જ (પાંચમાં-ઈંગ્લેન્ડના શહેનશાહ), ૯૫, ૯૬, ૧૦૨, ૧૩૦, ૧૪૧, ૧૪૨, ૧૪૩, ૧૪૪, ૧૪૬, ૧૪૭, ૧૯૩-૧૯૫, ૧૯૮, ૨૧૭, ૨૬૬, ૨૯૪, ૩૩૧, ૩૩૩, ૩૩૮
 જ્યોર્જ (છઠ્ઠા - ઈંગ્લેન્ડના શહેનશાહ), ૧૪૧, ૨૬૬, ૩૨૭, ૩૩૯, ૩૪૧
 ઝફરહાહખાન, સર મહમદ, ૨૯૨, ૨૯૩, ૩૧૧

ઝાહેક કહાન-યહુદી ધર્મગુરૂ, ૨૪૦
 ઝાયોનિઝમ, ૨૩૯-૨૪૧
 ઝાર, રશિયાના, ૮૫, ૧૨૧, ૧૪૫, ૧૬૭, ૪૫૨
 ઝારીના, રશિયાનાં, ૧૪૫
 ઝાંઝીબાર, ૧૧૨, ૧૧૩, ૧૧૭, ૧૩૯, ૧૪૦, ૩૯૧
 ઝુલફિકારખાન, સર, ૧૮૮, ૪૩૬
 ઝેકાસ્લોવેકિયા, ૧૬૦, ૩૪૭, ૩૫૬, ૩૫૮, ૩૬૧, ૩૬૨
 ઝેટ લેન્ડ, લોર્ડ, ૨૫૮
 ઝૈદ, હઝરત, ૨૪
 ઝયુરીય, ૩૭૪, ૪૨૦, ૪૨૧
 ટર્નર-ચીત્રકાર, ૧૭૬
 ટાંગાનીના, ૧૧૨, ૩૯૧
 ટેઇલર, જી. એચ, ૪૧૯
 ટેરીસ, એલાલીન (લેડી સીમોર હિક્સ), ૧૭૯
 ટેલોમન, પ્રોફેસર રેને, ૧૬૨, ૧૬૫, ૧૬૬, ૧૬૯, ૧૭૦
 ટેસીઓ, મેડમ, ૨૭૨, ૨૭૩
 ટોકિયો, ૧૬૮
 ટાગો-જાપાની નૌકા સેનાપતિ, ૧૬૭
 ટોમેઓ (સંગીતકાર), ૧૭૮
 ટોલ્સટોય, ૩૦૫
 ટોલ્સટોય, કાઉન્ટ, ૨૦૨
 ટફરીન, લોર્ડ, ૬૪, ૨૬૪,
 ટફરીન, લેડી-નર્સિંગ સંસ્થા, ૩૫
 ટરબી, લોર્ડ, ૧૫૫, ૨૫૧, ૨૭૪, ૩૧૭
 ટાવસન, રિચાર્ડ, ૨૬૯, ૨૭૦, ૨૭૨, ૨૭૩
 ડીઆગીલેવ (સંગીતકાર) ૧૭૭, ૧૮૦, ૧૮૨, ૧૮૩, ૧૮૪
 દુમાસિયા, નવરોજી, ૧૩૩,
 ડેલહાહિસી, લોર્ડ, ૪૧૧

ડેલામિયર, લોર્ડ, ૧૧૨, ૨૫૬, ૨૬૦
 ડોવીલ, ૧૯૨, ૪૪૨
 ડ્રુમોન્ડ, સર એરીક, ૩૪૬
 તહેરાન, ૨૬, ૫૩, ૫૭, ૧૧૯, ૪૪૦
 તાજમહાલ, ૭૬
 તારડયુ, મોંશ્યો (ફ્રેન્ચ રાજપુરુષ), ૩૫૬
 તુર્કી,

-મેસોપોટેમિયન પ્રાંતમાં ઇસમાઇલી
 વસતિ, ૭૪

-૧૯૧૨ની ગંભીર પરિસ્થિતિ
 અને આક્રમણ, ૨૦૬, ૨૧૧

-બ્રિટિશ સરકારની ઉદાસીનતા,
 ૨૦૭

-રશિયા સામે યુધ્ધની જાહેરાત,
 ૨૧૪

-જેહાદની જાહેરાત, ૨૧૫

-ભાગલાની દરખાસ્ત, ૨૪૨

તૌફીક પાશા, ૨૧૨, ૨૧૩

તૌહીદ, ૧૭

તુશીમાં (જાપાન યુધ્ધ મોરચો), ૧૬૭

થેરેસા, મેઝિલઆનો (બેગમ આગાખાન),
 ૧૭૪ ૧૭૫, ૧૯૨, ૨૮૩

થો, હેરી કે, ૧૭૧

થો, મિસિસ હેરી કે, ૧૭૧

થોમસ, જે. એચ., ૨૫૯, ૨૬૦

દમારકસ, ૨૯

દરખાત, ૨૮, ૪૨

દરઝી, ૨૬

દારેસલ્લામ, ૧૧૨, ૧૧૩, ૩૮૯

નજ્દ, ૪૫, ૩૬૭

નવાખઅલી ચૌધરી, ૧૮૮, ૪૩૮

નવાખ, ભોપાળના, ૨૯૩, ૨૯૬, ૨૯૮,
 ૩૦૭, ૪૦૫, ૪૦૬

નહેર, જવાહરલાલ, ૧૩૩, ૨૮૩, ૨૯૨,
 ૩૯૮, ૪૩૫

નહેર, મોતીલાલ, ૧૩૩, ૨૮૩

નાઇટીંગેલ, મિસ ફ્લોરેન્સ, ૧૦૨, ૧૦૩,
 ૧૦૪, ૩૦૮

નાતાલ (આફ્રિકા), ૩૦

નાદિરશાહ, ઇરાનના શાહ, ૩૭૭

નાદિરશાહ, દિલ્હીના, ૪૨

નાસીરુદીન, ઇરાનના શાહ, ૧૧૮

નિજનસ્કી-નૃત્યકાર, ૧૮૧, ૧૮૨, ૧૯૫

નિઝામ, હૈદરાબાદના, ૭૨, ૪૧૫

નિઝાર, ઇસમાઇલી ઇમામ, ૨૫

નિઃશસ્ત્રીકરણ પરિષદ, ૩૨૪, ૩૨૬

નીસ, ૪૮, ૫૦, ૮૫, ૮૬, ૯૩

નેપોલીયન, ૮૮

નેરખીટ, એવેલીન (મિસિસ હેરી થો), ૧૭૧

નેટ, જનરલ, ૨૮

નેર્થકોટ, લોર્ડ, ૧૨૯

નેર્થ કિલક, વાય કાઉન્ટ, ૨૫૦

નેર્થવિચ, લોર્ડ, ૩૮૨

નેર્વે, ૪૪૮, ૪૪૯

ન્યુઝીલેન્ડ, ૬૯

ન્યુયોર્ક, ૧૭૦, ૧૭૨, ૧૭૩, ૧૮૫, ૧૮૬

ન્યુયોર્ક, પ્રોફેસર, ૨૮૮

નહાશપાશા, ૩૮૩, ૩૮૪, ૩૮૫, ૩૮૮

નહાશપાશા, મેડમ, ૩૮૫

પટેલ, સરદાર વલ્લભભાઈ, ૨૮૨, ૩૯૮,
 ૪૧૩, ૪૩૫

પયગંબર, હ. મહમદ, (જુઓ હ. મહમદ)

પરશીયન ગલ્ફ, ૧૨૯

પર્લ હારબર, ૩૪૬

પંજાબ, ૨૮, ૧૩૫, ૧૮૮

પંડિત, મિસિસ વિન્યાલક્ષ્મી, ૪૩૫

पाकिस्तान,

- धसमाधली विस्तार, २६
- धसमाधली वहीवटीतंत्र, ३०
- धसमाधलीओनी भावि जवन-
पद्धति, ३९
- जन्म संस्था, अली गढ
युनिवर्सिटी, ७८
- स्थापना माटेना कारखो, १५७-१६२
- सर्वनामां ज. जिन्नाहोनो हिरसो,
३९९
- जन्म, ४०९
- राज्योना प्रश्ननो संतोपकारक
निकास, ४१३
- काष्ठे आजम गवर्नर जनरल
पदे, ४१३
- अस्तित्व पछीनी मुश्केली, ४३५
- कुशण कार्यवाहि अने सिद्धि,
४३५
- उच्च शकित धरावनार राजपुत्रो,
४३६, ४३७, ४३८

पामरस्टन, लोर्ड, ४५३

पिअर मेरी-प्रोफेसर, २२८

पिसारो-चित्रकार, १७६

पील-लोर्ड, २५८

पुसिनी (संगीतकार), १७७

पूना, ४०, ४२-४६, ५१, ६०, ६३, ७२,

८३, १०६, ११६, १२६, १२८,

१३३, १४८, १७६

पेकिंग, १६२

पेथीक लोरेन्स, लोर्ड, ३१८, ३९८

पेरिस, ७, ४१, ४९, ५०, ८७-८९, ९८,

११७-११९, १२१, १३८,

१७०-१७२, १७५, १७८, १८३,

४२७, ४३०

पेस्टर छन्टीटयुट, ८८

पोटसडाम, १२१

पोप (ख्रिस्त धर्मगुरु), १५, १६

पोर्टलैंड, ड्युक, २७८, २७९

पोर्लैंड, १६०, ३६३

पोलोवसेक, जनरल, १९९

प्लेटीनम ज्युबिली, ३९४

प्लेटो, ११

इतेहअलीशाह-छरानना शाह, २७, २६१,

४४०

इरग्युसन, जेम्स, ६०

इडिड, छनिपतना प्रिन्स, २२३

इडिस्ट, (संगीत-नाटक), ८९

इतिमा-पुत्र-अहोरा (ह. अलीना पत्नी),

२२, २३

इरक, मिसरना भाजशाह, ३८३, ३८५,

३८६, ३८७, ३८८, ३८९

इरकशाह, २२६

इस्टअरोल्ड, सर जेरोल्ड, ८९, १५१

इद्दाध हण, २५

इप्स, मिसिस, १७२

इरयोान, ११६

इरहोसी, ५६

इरोजशाह महेता-सर, ७४, १३५, २३६

इरोज शेठना-सर, २९३

इलीप डेर (मार्कवीस ओक लोमियन),

३३७

पुआद-मिसरना शाह, २८९

इयर्स-रेयटसन, जेहोन्सटन, १७९

इलेगस्टेड, फ्रांसटन, ४००

फ्रांस जेसेक, ८५

फ्रांस,

-अशियाध क्रांति पछी सतानी

इरअदली माटे तैयारी, ८

-ઓગણીસમી સદીનું જીવન,
૮૫-૮૮
-સાથે ૧૮૭૧ની બિસ્માર્કની
સંધિના પ્રત્યાષાતો, ૧૫૨
-૧૮૬૮ના મેલીન પ્રધાનમંડળની
હાર, ૧૮૭
-જેરસલમ માટે દાંવો, ૨૪૧
-બીજા વિશ્વયુદ્ધમાં પતન, ૩૭૩
-પુનરોદ્ધાર, ૩૮૧
ક્રાન્સીસ ફ્રેંચનાન્ડ (આર્યુક) ૨૧૦
ફ્રેંચ આર્યર, ૭૧
ફ્રીધડ, ૬
બકિંગહામ (ઈંગ્લેન્ડનો રાજમહેલ), ૮૯,
૯૫, ૧૪૧
બગદાદ, ૩૧, ૭૬, ૩૬૭, ૩૬૮
બટર્સ, ફ્રેંચ, ૨૭૩-૨૭૬, ૩૮૨, ૪૨૧
બટર્સ, મિસિસ ફ્રેંચ, ૪૨૧
બટલર, આર. એ., ૧૮૯
બટલર, સર હારકોર્ટ, ૧૮૯
બદરહીન તૈયબજી-સર, ૭૪
બર્મા-બર્મા, ૨૭, ૩૦, ૩૬, ૩૮, ૧૧૮,
૧૧૯, ૨૦૯, ૩૯૦, ૩૯૪,
૪૩૪, ૪૩૮, ૪૩૯
બર્માના પ્રમુખ, ૪૩૯
બર્માના વડાપ્રધાન, ૪૩૯
બર્લિન, ૪૮, ૧૨૧, ૧૪૫, ૩૪૦, ૪૨૯
બલ્ગેરિયા, ૭૮
બલુચિસ્તાન, ૨૬, ૨૮
બસરા, ૭૬, ૩૬૭
બસુ, મિ., ૧૫૫
બંગાળ (સંયુક્ત), ૧૩૫, ૧૩૭, ૧૮૮
-પૂર્વ, ૩૯, ૧૬૦
બાયબ્રીદ બેસ્તામી, ૧૨, ૧૬
બારિંગ, સર એવેલીન, ૨૬૧

બાર્ટે, મેડમ, ૮૮, ૮૯
બાલકન (યુદ્ધો) ૬૯, ૮૫, ૨૦૬
બાલ્કેક, ૮૮
બાલ્કવીન (માજી બ્રિટિશ વડા પ્રધાન),
૨૫૯, ૨૮૨, ૨૮૮, ૩૦૨, ૩૧૬
બાસ્કટ (ચિત્રકાર) ૧૮૧, ૧૮૨
બિટ્રિસ, શાહઝાદી (મહારાણી વિક્ટોરિયાનો
પુત્રી), ૯૨
બિવર બ્રુક, લોર્ડ, ૨૫૦, ૨૫૧, ૨૫૨
બિસ્માર્ક, ૧૧૧, ૧૫૨, ૪૧૩
બુખારા, ૨૬, ૨૮, ૧૨૭
બુચનાન, લેડી, ૨૦૧
બુતીંગ (જર્મન રાજપુરુષ) ૩૪૭
બેટનબર્ગ, ૯૨
બેનેટ, જેમ્સ વોર્ડન, ૧૮૫
બેનેસ (એક પ્રમુખ) ૩૪૭, ૩૪૮
બેમિલોન, ૨૪
બેરેન બન હાર્ડ ૩૩૦
બેરેન્સન, મિસિસ બર્નાર્ડ, ૧૮૫, ૧૮૬
બેરેસ ફ્રેંચ, લોર્ડ વિલિયમ, ૨૭૯
બેરોનેસ બર્ડે કુટસ, ૧૦૨
બેરિન્ગમ, ૪૪૮, ૪૪૯
બેંગ્લોર, ૧૪૯
બૈરૂત, ૭૮
બોનર લો, ૨૫૨
બૌધ્ધ, ૧૩, ૫૫
બ્રાઇસ, લોર્ડ, ૧૬૯
બ્રાઉન, ઇ. જી., ૩૪૮
બ્રિટિશ-બ્રિટને,
-મહારાણી વિક્ટોરિયાનો હિંદી
પ્રજા માટે પ્રેમ, ૯૩, ૯૪
-મિ. ગ્લેડસ્ટનના કાર્યની અસર,
૧૦૪, ૧૦૫

- ૧૮૯૮ની આયરલેન્ડ માટેની
નીતિ, ૧૦૫, ૧૦૬
- એકલતાવાદના ગેરલાભની
પ્રતીતિ, ૧૦૯, ૧૧૦
- જર્મની સાથે સમજૂતી માટે
બેસેક એમ્બરલેઇનના પ્રયાસો,
૧૧૦
- વીસમી સદીના પહેલા દશકાનું
મિસરમાં શાસન અને પરિસ્થિતિ,
૧૧૪-૧૧૭
- ૧૯૦૪ની રાજકીય પરિસ્થિતિ
૧૩૮, ૧૩૯
- ૧૯૦૬માં જાપાન સાથે કરાર,
૧૬૬, ૧૬૭
- રાજકર્તાઓ માટેની પ્રજ્ઞાલિકા,
૧૯૩
- ૧૯૧૧ની પરિસ્થિતિ, ૧૯૫
- હિંદી સૈન્યના મહત્વનું ભાન,
૧૯૭
- ૧૯૧૪, જર્મની સામે યુધ્ધની
બહેરાત અને પરિસ્થિતિ,
૨૧૦-૨૧૮
- ૧૯૧૫નું મિસરનું શાસન અને
પરિસ્થિતિ, ૨૨૦
- હિંદુસ્તાન પ્રત્યેનું વલણ, ૨૩૩
- પેલેસ્ટાઇનમાં લશ્કરી તંત્ર, ૨૪૧
- આનક વિષે યાદી, ૨૫૦
- ૧૯૩૦માં હિંદુસ્તાન સાથેનો
સંબંધ, ૨૯૫
- ૩૬ીયુસ્તોની સામ્રાજ્યવાદી
હિતોની નિગેહ્યાની, ૩૦૦
- પક્ષમાં ફેરફાર ૩૧૬, ૩૧૬
- ત્રીજી ગોળમેજીમાં બળ, ૩૧૬

- સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવેલું
બેઇન્ટ મેમોરેન્ડમ, ૩૧૭
- સરકારનો બેઇન્ટ કમિટીના
ખરડાનો ઇન્કાર, ૩૧૮
- પલામિન્ટનો હિંદ માટેનો ધારો,
૩૩૧
- ઇટલી માટે ખામોશી, ૩૫૦
- ગુણ્ય લક્ષણ, ૩૫૩, ૩૫૪
- વર્સેલ્સ કરાર માટે શંકા, ૩૫૫
- હિંદુસ્તાનને કબજે રાખવાની
અશક્તિ, ૩૯૭
- યુધ્ધ પછીની આર્થિક હાલત,
૩૯૭
- પ્રથમ મજદુર પ્રધાનમંડળ,
૩૯૭, ૩૯૮
- હિંદી સ્વતંત્રતા માટે સહમતી,
૪૦૫
- હિંદ માટે આખરી દરખાસ્ત,
૪૦૭
- હિંદના ભાગલાનો સ્વીકાર, ૪૦૮
- હિંદી રાજવીઓ સાથેનો કરારો,
૪૦૯
- હિંદી રાજવીઓ માટેની માન્યતા,
૪૦૯
- હિંદ માટે ઉદારપણું; ૪૧૬
- પશ્ચિમ આફ્રિકામાં ઉમદા કાર્ય;
૪૫૦

ભારત (બુલો હિંદુસ્તાન)

મકકા, ૭૬, ૧૫૨

મદીના, ૧૫૨

મદ્રાસ, ૧૩૫, ૧૩૭

મન્સુર, ૧૨

મલાયા, ૩૦, ૧૬૨, ૩૯૦, ૩૯૩

મસ્કત, ૭૬

મહમદઅલી, યૌધરી, પાકિસ્તાનના વડા
પ્રધાન, ૪૩૮

મહમદઅલી, મિસરના શાહઝાદા, ૩૮૩,
૩૮૬, ૩૮૯

મહમદઅલી, મિસરના શાહઝાદા
મહમદઅલીના વંડદાદા, ૩૮૪,
૩૮૭, ૩૮૯

મહમદ, હઝરત (પયગંબર),

-ઇસ્લામના સ્થાપક, ૧૧

-મઝહબી સ-તા, તે વિષેની શિયા
અને સુન્ની વિચારસરણી, ૧૫,
૧૬, ૨૨

-બિન મઝહબી સ-તા અને શિયા,
સુન્ની વિચારસરણી, ૧૫

-પૂર્વેના પયગંબરો, ૧૭

-ઇલાહિ પ્રેરણા થવાની અગત્યતા,
૧૭, ૧૮

-હદીસો અનુસાર માનવીની ફરજો,
૧૯, ૨૦

-“પરમ સંગાય”ના દર્શન
માટેના વચનો, ૨૦

-હ. અલી માટે ફરમાન, ૨૨, ૨૩

-સાચા વારસદાર, હ. અલી, ૨૨,
૨૩

-ધાર્મિક સ-તાના વારસદાર,
ઇમામ, ૨૩

-પત્ની, ખીખી આયેશા, ૨૩, ૨૪

-વફાત પછીની કરબલાની કરૂણ
ધટના, ૨૪

-દૌહિત્રો, હ. ઇમામ હુસેન અને
હ. હસન, ૨૪

-દુસ્મનો માટેની ઉગ્ર શિયા
માન્યતા, ૫૫

-કુરેશ કખીલો તેમજ ઇસ્લામના
ઉદય અને પ્રચારનું હાઈ, ૧૫૧,
૧૫૨

મહાબલેશ્વર, ૪૫, ૬૩
મહારાજ,

-કપુરથલાના, ૪૧૨

-કાશ્મીરના, ૨૯૩, ૪૧૬

-ગાલીયરના, ૧૪૬

-બામનગરના, ૨૯૩, ૪૧૩

-ત્રાવણકોરના, ૪૧૫

-પતિયાલાના, ૨૬૫, ૨૯૩

-બિકાનેરના, ૨૪૨, ૨૯૩, ૩૧૬,
૪૧૩

-રાજપીપળાના, ૧૪૩, ૧૪૪

-રેવાના, ૨૯૩

-વડોદરાના, ૧૪૨, ૧૪૬, ૨૯૩,
૪૧૦, ૪૧૧, ૪૧૨

મહારાણી,

-કુચ ખીહારના, ૧૪૬

-ચીનના, ૧૬૨

મહેલાત, ૨૬

મહેંદી (લેખકના પ્રથમ પુત્ર), ૧૬૨

મહોરમ, ૫૫

મહોસીન-ઉલ-મુલક, નવાબ, ૭૬, ૧૩૬,
૧૩૭, ૧૬૨

મંચુ, સરકાર, ૧૬૩

મંચુરિયા, ૩૪૬

માઇકેલ, ગ્રાન્ડ ડયુક, ૨૦૩

માઉન્ટ બેટન ઓફ બર્મા, લોડ્, ૩૯૫,
૪૦૪, ૪૦૮, ૪૧૩, ૪૧૫

માઉન્ટ રટ્લેટ ઓલફિન્સન્ટ, સર, ૬૮

માકસે, એડમિરલ, ૬

માડાગાસ્કર, ૩૦

માતા, (લેખકના) લેડી અલીશાહ,
 -સૂરીવાદ, ૫૫
 -સાહિત્ય અને કાવ્યપ્રેમ, ૫૬
 -ધર્મલાવના અને શ્રદ્ધા, ૭૦
 -ગોલ્ડન જ્યુબિલીમાં હાજરી,
 ૩૩૨
 -પુત્રની કામગીરી માટે આનંદ,
 ૩૬૫
 -ગંભીર તમિયત, ૩૬૫
 -શાહઝાદા સદરદીન માટે
 પ્રસન્નતા, ૩૬૫
 -શાહઝાદા કરીમ અને અમીન
 માટે પ્રેમ, ૩૬૫, ૩૬૬
 -જીવનસમગ્રની ઈચ્છા, ૩૬૭
 -પતિપ્રેમ, ૩૬૭
 -જીવન સૃષ્ટિમાંથી શાંત વિદાય,
 ૩૬૮
 મારકસ બેરેસ ફોર્ડ મોર્ડ, ૨૬૪, ૨૬૫
 માર્કટવેન (અમેરિકન હાસ્ય લેખક), ૭૩,
 ૧૬૯
 માર્કસ, ૩૦૭, ૩૯૯
 માર્લબરો, ૯૪, ૧૦૨, ૧૪૧, ૧૭૯, ૧૮૬
 માર્સલ પુસ્ત, ૧૮૭
 માર્સેલ્સ, ૮૫
 માલકમ, સર જોન, ૬૮
 માલવિયા, પંડિત, ૩૧૩
 માલાકાન્ડ, ૧૫૦
 માસીને (નૃત્યકાર), ૧૮૧
 માસેને (સંગીતકાર) ૧૭૭
 મિકાડો, ૧૬૭, ૧૬૮
 મિન્ટો, અર્લ ઓફ, ૧૪૫, ૧૪૮, ૧૫૮,
 ૧૬૦ ૧૬૧
 મિરઝા ધસમાઇલ, સર, ૨૯૩
 મિસર, (જીવો ઇન્કિત)

મીલ, અંગ્રેજ વિચારક, ૭૧
 મુઆવિયા, ૨૩
 મુનિર પાશા, ૨૪૦
 મુર, મિસિસ, ૯૮
 મુસા, હઝરત (પયગંબર) ૧૭, ૨૨
 મુસાફરદીન, ધરાનના શાહ, ૧૧૮, ૧૨૧
 મુસોલીની,
 -રાજકીય પુનર્જીવન, ૩૨૨
 -ઇથોપિયા પર આક્રમણ, ૩૨૯,
 ૩૩૨
 -લાપ્લો, ૩૫૦
 -જોહુકમી, ૩૫૨
 -ધરાદાઓનું સ્પષ્ટ સૂચન, ૩૭૨
 -જ. જિન્નાહ સાથે સામ્યતા
 અને વિરોધાભાસ, ૩૯૮-૪૦૧
 મુસ્તફાખાન, ૩૬૮
 મુસ્તેઅલી, હઝરત, ૨૫
 મ્યુનિચ કરાર, ૩૪૧, ૩૫૯-૩૬૨
 મુસ્લિમ-સર્વ ફિરકા માન્ય ઇસ્લામના
 મૂળ તત્ત્વો, ૧૫-૨૧
 -ઉદારવૃત્તિનું કારણ, ૧૬
 -પયગમ્બરો માટે માન્યતા, ૧૭
 -ખ્રિસ્તીઝમ માટે માન્યતા, ૧૭
 -પરસ્પર સહાય કરવાનો
 સિદ્ધાંત, ૨૦
 -અન્ય ધર્મો પ્રત્યે ઉદારનીતિ,
 ૫૪
 -હિંદુસ્તાનના મહાન ધર્મ અને
 સાંસ્કૃતિક કેન્દ્રો, ૭૬
 -૧૯૦૬માં સ્વતંત્ર રાજકીય
 સંસ્થા સ્થાપવાનો નિર્ણય, ૧૩૬,
 ૧૩૭
 -૧૮૫૭ પછીની બ્રિટિશ અવગણના,
 ૧૫૮

- મોગલ સલ્તનતના પતન પછીની સ્થિતિ, ૧૫૮
- રાજકિય જગૃતિ, ૧૫૮, ૧૫૯, ૧૮૮
- ૧૬૦૬ની અલગ પ્રતિનિધિત્વની માંગણી, ૧૬૦
- માંગણીઓનો સ્વીકાર, ૧૬૦, ૧૬૧
- પ્રતાપી વિરોધી, જ. જિન્નાહ, ૧૬૧
- ઓલ ઇન્ડિયા મુસ્લિમ લીગની સ્થાપના (૧૯૦૬), ૧૬૨,
- શિક્ષણ વિકાસનું કાર્ય, ૧૮૮, ૧૮૯, ૧૯૦, ૧૯૧
- કેળવણી પરિષદ (નાગપુર-૧૯૧૦) ૧૯૦
- તુર્કી માટે રસ, ૨૪૧
- ઓલ ઇન્ડિયા મુસ્લિમ કોન્ફરન્સ ૨૮૬
- અને જ. જિન્નાહ, ૨૮૭
- ૨૫૭ માંગણી, ૩૯૬
- લીગની પ્રતિજ્ઞા, ૪૦૪
- જ. જિન્નાહનો આદેશ, ૪૦૪
- મુહમ્મદશાહ, ધરાનના શાહ, ૨૭, ૨૮ મુંબઈ,
- હાઇકોર્ટમાં ના. આગાખાન (પહેલા)ના કેસનો ચૂકાદો, ૨૩, ૨૪
- ના. આગાખાન (પહેલા)નું આગમન, ૨૮
- ઇસમાઇલી દરખાનાની સ્થાપના, ૨૮, ૨૯
- ૧૮૮૦ પછીના દશકાનું સ્વરૂપ, ૪૦, ૪૧

- ના. આગાખાનનું નિવાસથાન, ૪૨
- ઇસમાઇલીઓનું મુખ્ય કેન્દ્ર, ૪૨
- ૧૮૯૭નો પ્લેગનો ઉપદ્રવ, સરકારની મૂંઝવણ અને પ્રો. હાફકિનના પ્રયોગો, ૭૯-૮૨
- હાઇકોર્ટમાં ના. આગાખાન સામે કેસ અને જસ્ટીસ રસેલનો ઐતિહાસિક ચૂકાદો, ૧૪૦, ૧૪૧
- કામદાર વર્ગની સ્થિતિ (૧૯૧૨), ૨૦૫
- મેકડોનાલ્ડ, મિ. રામ્સે, ૨૮૮, ૨૯૨, ૨૯૯, ૩૦૦, ૩૦૨, ૩૧૬, ૩૨૯
- મેક્સવેલ, એલસા, ૪૨૧
- મેનાડ, કેમ્પ્સ, જહોન, ૩૪૨
- મેનેલીક (એબીસીનિયાના રાજા) ૧૧૨, ૧૩૨
- મેપલ, સર જી. બી., ૧૦૯, ૨૭૮
- મેયર, માદમ ફ્રિડા, ૪૪૧
- મેયરબર, ૮૯
- મેરી (ઇંગ્લેંડના મહારાણી), ૧૪૧, ૧૪૩ ૧૪૬, ૧૪૭, ૧૯૫, ૩૩૮
- મેલીન, ૧૮૭
- મેલ્બા, ફ્રેંચ અલિનેત્રી, ૧૭૮, ૧૭૯
- મેસોપોટેમીયન, ૭૪
- મોટસાર્ટ (લેખક), ૮૯
- મોદી, સર એચ. પી, ૨૯૩
- મોને, ચિત્રકાર, ૧૭૬
- મોન્ટે કાલો, ૪૮, ૫૦, ૮૫, ૮૬, ૧૭૪, ૧૭૭, ૧૯૨, ૧૯૯
- મોન્ટેગ્યુ, ઓડવીન, ૨૩૪, ૨૪૨, ૨૪૪, ૩૯૪
- મોન્ટેગ્યુ, મિસિસ ઓડવીન, ૨૬૯, ૪૩૧
- મોમ્બાસા, ૭૪, ૧૧૨

મોલી, લોડ જહોન, ૧૪૪, ૧૪૮, ૧૫૩,
૧૫૯-૧૬૧, ૧૭૪
મોસ્કો, ૮૫, ૨૦૪, ૨૦૫, ૪૫૩
મોંકટન, સર વોલ્ટર, ૪૧૫
યઝ્દ, ૨૬
યમન, ૨૬, ૨૮, ૧૫૨, ૪૫૦
યલા (Yla-પ્રિન્સેસ થેરેસા), ૧૭૫
યહુદી, ૧૭, ૧૯, ૫૪, ૫૫, ૮૦
યારકંદ, ૨૬, ૨૯
યારમીન, પ્રિન્સેસ (પ્રિન્સ અલીનાશાહઝાદી)
૪૨૩, ૪૨૮
યુગાન્ડા, ૩૦, ૩૯૧
યુનાન, ૧૬૩
યુનો, (યુનાઇટેડ નેશન્સ ઓરગેનીઝેશન),
૩૨૯
યુક્રેટીસ (નદી), ૨૪, ૪૫
યુરોપ,
-આવરદાની મર્યાદામાં નોંધપાત્ર
વધારો, ૫
-શાસનનો મધ્યપૂર્વમાં અંત, ૭, ૮
-ઝોગણીસમી સદીના છેલ્લા
દશકાનું સ્વરૂપ, ૮૩, ૮૪
-વેપારીઓનો ચીન ઉપર અંકુશ,
૧૬૨, ૧૬૩
-આત્મવિનાશની ક્રિયા, ૨૨૪
-સમાજવાદી ક્રાંતિનો ઉદ્દય, ૨૩૧
યુસુફઅલી (મુસ્લિમ કેળવણી પરિષદ,
નાગપુર (૧૯૧૦)ના પ્રમુખ,
૧૯૦
યોક, ડ્યેસ ઓફ (રાણી મેરી), ૧૪૧
રશ્ચુલતસિંહ, જામનગરના મહારાજા,
૪૧૩
રન્સીમેન, લોડ ૩૫૮

રશિયા,

-ઇસમાઇલીઓના મથકો, ૨૬
-ઇસમાઇલીઓને ધાર્મિક
સ્વતંત્રતા, ૨૯
-૧૯૧૮ ની ઓક્ટોરીનબર્ગની
ભયંકર કતલ, ૧૪૫
-જાપાન સાથે યુધ્ધ અને પરાજય,
૧૬૬, ૧૬૭
-૧૯૧૨ ની પરિસ્થિતિ અને
રશિયન જીવન પદ્ધતિનું અવલોકન
૧૯૮-૨૦૬
-કામદાર વર્ગની સ્થિતિ (૧૯૧૨)
૨૦૫,
-ઝારનો અંત, ૨૩૨
-ખતરનાક આંતરિક સ્થિતિ, ૩૨૫
-નેતાઓ, ૩૨૫
-"જન પાવર ષોટ" યોજના,
૩૩૬
-પ્રથમ વિશ્વ યુધ્ધ માટેની
જવાબદારી, ૩૪૨

રસેલ, બ્રૂન્ડ, ૩૧૪
રસેલ, કાઉન્ટેસ ઇલીઝાબેથ, ૩૧૫
રસેલ, મિ. જર્સ્ટીસ, ૧૪૦
રહેમતુલ્લા, જ. હખીબ ઇબ્રાહીમ, ૪૩૭
રંગાચાર્યા, દિવાન બહાદુર ટી., ૨૫૯
રંગુન, ૪૩૯
રાજગોપાલચારી, સી. આર., ૪૧૬
રાજા,
-ગ્રીસના, ૧૯૩, ૧૯૪
-બલ્ગેરિયાના, ૧૯૩
ગમ, શ્રી, ૧૭
રામ મુદ્દલીયાર, દિવાન બહાદુર, ૨૯૩
રાલ્ફ કર્ટીસ, ૧૮૫, ૧૮૬
રાસ તક્ષરી, ૧૩૨

રાસ માકોનેન, ૧૧૨, ૧૩૧, ૧૩૨
 રિચાર્ડ સ્ટ્રોસ, ૧૮૪
 રિડીંગ, લોર્ડ, ૧૪૯, ૧૫૪, ૨૫૮, ૨૯૨,
 ૨૯૯
 રિપન, લોર્ડ, ૬૮, ૯૧, ૨૬૪
 રિપન, લેડી, ૪૩૦
 રૂ. ડો. પિઅરી, ૮૮
 રૂઝવેલ્ટ, થીઓડોર, ૧૯૪
 રૂમી, મૌલાના, ૧૨, ૧૬, ૫૫, ૫૬
 રે, લોર્ડ, ૬૨, ૬૩, ૬૪, ૬૫, ૬૮, ૯૧
 રેઝાશાહ પહેલવી, ૩૭૬, ૩૭૭, ૩૭૮,
 ૩૭૯, ૩૮૦, ૩૮૧, ૪૪૦
 રેનુઅર, (ચિત્રકાર), ૧૭૬
 રેનેલ, લોર્ડ (સર રેનેલ રોડ) ૧૧૧
 રેન્ડોલ્ફ ચર્ચીલ, (લેડી) ૧૪૯, ૧૭૦
 રેમેસીસ, ખીબ્જે, ૧૧૬
 રેમોન પોંધકાર, ૨૫૧
 રેસ,
 -રેસીંગનો શોખ, ૨૬૩, ૨૬૪
 -નિશાનીના રંગો, ૨૬૫
 -પ્રવૃત્તિની શરૂઆત, ૨૬૬
 -ઉમદા ઘોડાઓ, ૨૬૭, ૨૬૮
 -ઘોડાની તાલીમની પદ્ધતિ, ૨૭૦,
 ૨૭૧
 -ઉત્તમ ઘોડો, ૨૭૬
 -પરિવર્તન, ૨૭૯
 -જૂના અને નવા ઘોડાઓની
 સરખામણી, ૨૭૯, ૨૮૦, ૨૮૧
 -તહેરાનનો ૩૨ ખી વિજય
 (૧૯૪૪) ૩૮૨
 -૩૨ખીમાં બે ઘોડાઓનો વિજય,
 ૩૮૨

રોકફેલર, ૭૭

રોઝબેરી, લોર્ડ, ૨૭૬
 રોડીન, ક્રાંસીસ એ. આર., ૧૮૨
 રોડેસિયા, ૧૧૨
 રોથરમિયર, લોર્ડ, ૨૫૦
 રોથ્સ ચાઇલ્ડ, જેમ્સ, ૨૪૦
 રોથ્સ ચાઇલ્ડ, બેરન એડમન્ડ ઈ' ૨૪૦
 રોથ્સ ચાઇલ્ડ, બેરન મોરીસ, ૨૪૦, ૩૨૫
 રોથ્સ ચાઇલ્ડ, યુજીન, ૪૩૦
 રોથ્સ ચાઇલ્ડ, લોર્ડ, ૨૩૮
 રોપર્ટ્સ, ફ્રિડ માર્શલ, લોર્ડ, ૧૯૭
 રોપર્ટ્સન, સર બેન્જમીન, ૨૫૯
 રોમ-રોમન, ૧૧, ૧૫, ૨૦, ૪૮, ૫૭,
 ૧૧૧, ૧૫૨
 રોય, કે. સી' ૨૫૯
 રોલેટ, લોર્ડ, જસ્ટીસ, ૨૩૬
 લક્સર, ૪૨૦
 લંડન-વિક્ટોરીયન યુગની લઘ્યતા, ૯૦
 લ્યુથર, માર્ટીન, ૪૦૦
 લાહોર, ૭૬
 લિટવીનોવ, માકસીમ, ૩૨૫, ૩૨૬, ૩૫૦
 લિનલીથગો, લોર્ડ, ૩૧૫; ૩૧૬, ૩૭૩,
 ૩૯૬
 લિયાકતઅલીખાન, જનાબ, ૪૩૭
 લિયાકતઅલીખાન, બેગમ, ૪૩૭
 લિસ્ટર, લોર્ડ, ૧૦૨
 લીઓર્ડ કોર્ટની, ૧૦૪
 લીગ ઓફ નેશન્સ,
 -જોડાવાનો અમેરિકાનો ઇન્કાર,
 ૩૨૬
 -શાંતિ પ્રયાસમાં હીટલરના
 અવરોધો, ૩૨૮
 -અંધારણને પડકાર, ૩૪૩
 -શિથિલ અંધારણ, ૩૪૩
 -ચીનનો દાવો, ૩૪૪

- जपानने ४५६, ३४५
- जपाननो त्याग, ३४६
- महान कटोडटी, ३४६, ३५०
- नकामा इरावो, ३५२

(उल्लेखोः १३२, १४७, १५३)

- लीग-ओल घंडिया मुस्लिम लीग, १६२
- लीटन स्ट्रेची, १०३, १०४
- लीक्षर, नृत्यकार, १८१
- लीवींस्टन, हेनरी, ३७४
- लुसान, १०६
- लेटेलियर, मेडम, ४३०
- लेटसन, मेरेनेस, ६२
- लेनीन, भिडालाघ, १६७, २३१, ३०७
- लेन्सडडिन, लोर्ड, २६४
- लेन्सपरी, ज्योर्ज, ३०३
- लेबेनोन, २५, ४५०
- लेम्पटन, ज्योर्ज, २६६, २७०, २७२
- लेवेन्टाघन, ११७
- लोघड ज्योर्ज, डेवीड, १०५, १४८, १५४, १५५, १६५, २४३, २४४, २४६, २५०, २५२, २५३, २५४, ३५४, ३६८, ४०१
- लोघड, लोर्ड, २८८, २६०, ३५१
- लोक्रोर्न, ३५५, ३५६
- लोरेन्स, शिक्षक) ५३
- लोरेन्स, टी. घ. २४१
- लुई-मिसरनो राष्ट्रवादी पक्ष, ३८८
- लुडी, लेम्क, ८६
- लुसेन्स, करार, ३४१, ३४२, ३४३, ३५१, ३५३
- वाघलड, ओरकार, ४३०
- विअेना, १०६
- विकटोरिया, घंजेलेंडना महाराष्ट्री, ४, ४७, ६२, ६३, ६४, ८२, ८५, ८७,

- ६१, ६३, १०२, १३०, १४५, २२०, २६६, ३१४, ३३३, ३६७, ३८३, ३८५, ४०६
- विआम, लोर्ड, ३३८, ३६६
- विन्डसर, ड्युक, (जुओ ओडवर्ड आठमा)
- विलिंग्टन, कलम, मुंअघ, १००
- विलिंग्टन, ड्युक, ६२
- विलियम, जेक्स, १६६
- विलियम, ड्युक, २६७, २६८, २६९, २७२
- विलियम ली वोनर, १०६, १२६
- विलियम, लोर्ड, २६४, २६५
- विल्सन, प्रेसीडेन्ट, २३१, २४१, ३२६
- विंगेट, जनरल, ११४
- वुल्फ मेटरनीक, काउन्ट, ६७
- वुल्सली, डिल्ड मार्शल, १०४, १०५
- वेगनर (संगीतकार), १७६, १८३, १८४, ४५४
- वेजुड मेन-लोर्ड स्टेन्सगेट, २६२
- वेडींजटन, नेस्पीट, ३८२
- वेनिअेलोस, ग्रीक नेता, २३८
- वेनीस, ४६
- वेन्डरपीलट, डयल्यु. डे., १८६, २६६, २६७, २६८, २६९
- वेल्स, जे. ए. ४, १०५
- वेवट्टी, लोर्ड, २७१
- वेवल लोर्ड, ७, ३६६, ४०६, ४०८
- वेस्ट मिनिस्टर, ड्युक, २७७, २७८, २७९
- वेन जुलोव; जर्मन प्रिन्स, ११०, १११
- वोरवीक; लोर्ड अने लेडी, १५०
- वोर्टन, ओडीथ, १८५, १८७
- वोल्ट विटमेन, १६६
- वोल्टज, संगीतकार, १७५
- वोल्टर जे., १८५, १८७, १८८, ४३०
- वोशींजटन, ४३३

દહાધડનર, જ્ઞેસેક, ૨૭૧

દહાધડલો રીડ, મિસિસ, ૧૭૨

શકાતઅલીખાન, ૩૧૧

શરી, સર મહંમદ, ૧૮૮, ૨૬૨, ૨૬૩,

૩૧૧

સમ્મુદીન; આગા, ૫૭, ૭૧, ૭૨, ૭૮,

૧૪૬, ૨૬૪

શહેનશાહ, જાપાનના, ૧૬૩

શહેનશાહ, મોગલ, ૧૫૮

શારત્રી, વી. એસ. શ્રીનિવાસ, ૨૬૩ ૨૬૮

શાહઝાદી બેગમ, ૭૫, ૭૮, ૧૭૪

શાહનવાઝ, બેગમ, ૨૬૨

શાંગહાધ, ૧૬૩, ૧૬૫, ૧૬૬, ૩૪૬

શિયા,

-શબ્દનો અર્થ, ૨૨

-દિવ્ય માર્ગદર્શનની વિચારસરણી,
૨૨

-પયગંબર સાહેબની સ-તા માટે
માન્યતા, ૨૩

-વિવિધ પેટા ક્ષિર કાઓની
આખ્યાત્રિમક, નેતૃત્વ માટે

માન્યતા, ૨૪, ૨૫

-મહોરમ માસની પરાકાષ્ટા, ૫૫

શેખ, કુવેતના, ૪૩૧, ૪૩૨

શૈકતઅલી, ૩૧૧

શૈકતઅલી, મૌલાના, ૧૬૦

સદરદીન, શાહઝાદા, ૧૭૦, ૨૮૪, ૩૧૫,

૩૬૫

સમુ, સર તેજબહાદુર, ૨૫૮, ૨૬૩, ૨૬૮,

૩૦૧

સફવી, વંશ, ૨૬

સમરકંદ, ૨૬

સરહદ, પ્રાંત, ૧૩૫

સરોજિની નાયક, મિસિસ, ૩૦૪, ૩૦૮,
૩૦૯

સાઇમન-વાઇકાઉન્ટ, ૨૮૫, ૩૦૨, ૩૪૫
-કમીશનનો અહેવાલ, ૨૬૧

સાઝુનોવ, ૩૪૨

સાન ક્રાંસીસકો, ૧૬૬

સારા બર્નાર, ૮૬

સાલાર જંગ, સર, ૨૨૬

સામુન (રૂબેન અને આર્થર) ૨૭૮, ૨૭૯

સિમલા. ૪૧, ૮૩, ૧૧૬, ૧૬૨, ૪૦૮

સિમ્પસન, જ્ઞે. હોપ, ૨૫૬

સિમ્પસન, મિસિસ વોલીસ (ડયેસ ઓફ
વિ-ડસર), ૩૩૭, ૩૪૦

સિંકિયાંગ, ૨૬, ૨૬, ૧૨૪, ૧૨૭

સિંગાપોર, ૩૦, ૧૬૨, ૧૬૫

સિંધ, ૨૬, ૨૮, ૧૨૭, ૩૧૩, ૩૧૪

સિંહા, લોર્ડ, ૨૪૨

સીમોર, હિક્સ, સર, ૧૭૬

સીમોર હિક્સ, લેડી (ગેલાલ્લીન) ટેરીસ),
૧૭૬

સીરિયા, ૨૫, ૨૬, ૨૮, ૨૬, ૩૦, ૩૧,

૩૨, ૩૬, ૩૬, ૭૪, ૧૧૪,

૨૧૭, ૩૭૩, ૩૬૩, ૪૨૫, ૪૫૦

સુડેનલેન્ડ, ૩૪૮, ૩૫૭, ૩૫૮, ૩૫૯

સુદાન, ૧૦૪, ૧૧૪

સુન્ની

-રસુલુલ્લાહની મઝહબી અને
બિનમઝહબી સ-તા માટે માન્યતા,

૧૫, ૧૬, ૨૩

-ધર્મલાવનાનો ઉદ્દેશ, ૨૨

સુખ્યારોયન, મિસિસ, ૨૬૨

સુલતાન, ઝાંઝીઆરના, ૧૧૨, ૧૧૩, ૧૧૭

સુલતાન હુસેન, ૩૮૭

સેતલવડ, સર ચીમનલાલ, ૨૬૩, ૨૬૮

સેન્ડી, લોડ્સ, ૨૬૨
 સેન્ડર્સ, લિમેન વોન, ૨૧૪
 સેન્ડહર્સ્ટ, લોડ્સ, ૧૨૯
 સેલસબરી, લોડ્સ ૧૧૦, ૧૩૮
 સેવિંગ્ની, કોમ્પેસ દ, ૪૩૧
 સેવે, સંધિ, ૨૪૫, ૨૪૭
 સૈયદ અહેમદ, સર, ૭૬, ૧૧૫, ૧૩૬
 સોફ્ટીસ, ૧૭
 સોયુને, (જાપાની સેનાપતિ) ૧૬૮
 સોલોમન રિનેક, ૮૮
 સ્પીથેડ, ૧૩૧
 સ્વીટઝરલેન્ડ, ૧૧૭, ૧૮૦, ૨૨૭, ૩૭૧,
 ૩૭૩, ૩૭૪, ૪૨૦
 સ્ટેન્ડિનેવિયા, ૧૬૬
 સ્ટેનફર્ડ વાઇટ, ૧૭૧
 સ્ટેનફોર્ડ હેમ, લોડ્સ, ૩૩૮
 સ્ટેન્લી બાલ્ડવિન, ૨૫૨
 સ્ટેફર્ડ ક્રિસ, સર, ૧૫૬, ૩૧૮, ૩૯૧,
 ૩૯૫
 સ્ટેલીન, જોસેફ, ૧૨૧, ૩૨૫
 સ્ટ્રેવિનસકી (સંગીતકાર), ૧૭૭, ૧૮૧,
 ૧૮૨
 સ્ટ્રેસમેન, ૩૫૫, ૩૫૬
 સ્ટ્રેન, ૧૧, ૬૯, ૬૨
 સ્ટ્રેન્સર, લોડ્સ, ૧૦૫, ૧૦૬, ૧૫૦
 સ્ટ્રોકલેન્ડ, ૮૩, ૯૩, ૧૦૬, ૧૪૮
 સ્ટ્રોટિસવુડ, મિસિસ, ૪૩૦
 હમદાન, ૨૬
 હયાશી (જાપાની રાજપુરુષ), ૧૬૬, ૧૬૭
 હરબર્ટ, સર સેમ્યુઅલ, ૧૪૮, ૩૦૨
 હસન ઇમામ (હિંદી વકીલ), ૨૪૪
 હસન, હઝરત (હ. અલીના પુત્ર), ૧૮, ૨૪
 હસનાબાદ, ૪૧
 હાઇડ, જેમ્સ, ૧૮૬

હાઇડ, મિસિસ જેમ્સ, ૧૮૫
 હાકીમ અબ્દુલ્લાહ, (૧૬મા ઇસમાઇલી
 ઇમામ), ૨૬
 હાજી મિરઝા અહાસી, ૨૭
 હાકિન, પ્રેફેસર, ૮૦, ૮૧, ૮૮, ૧૦૨,
 ૨૩૯, ૨૪૦
 હાકિઝ, કવિ, ૧૨, ૫૫, ૫૬, ૩૪૦
 હાફ્ઝ, હઝરત, ૨૩
 હાર્નેસ, મિ., ૧૮૫
 હાર્ડિંગ, લોડ્સ, ૧૮૯
 હાશિમશાહ, ૧૦૬
 હિટલર, એડોલ્ફ, ૧૫૩, ૧૫૫, ૨૫૪,
 ૩૨૭, ૩૨૮, ૩૪૧, ૩૪૨, ૩૫૫,
 ૩૫૬, ૩૫૭, ૩૬૨, ૩૬૩, ૩૬૪,
 ૩૭૧, ૪૦૦
 હિરક મહોત્સવ,
 - (મુંબઇ) ઉજવણી, ૩૮૯,
 - અનુયાયીઓનું બંધ સંમેલન,
 ૩૬૦
 - તાહિયાત આફવાને રદિયો, ૩૬૦
 - ઉપરિચિત થયેલો મંબીર યુદ્ધ,
 ૩૬૨
 - ફંડની રકમ માટે મતમતાંતરી
 અને પરિણામ, ૩૬૨
 - (આફ્રિકા) દારેસસ્લામમાં
 ઉજવણી, ૩૬૧
 હિડનબર્ગ, વોન, ૨૧૪, ૩૪૭
 હિંદ, હિંદી, હિંદુસ્તાન, (ભારત),
 - આવરદાની મર્યાદામાં વધારો, ૫
 - બ્રિટિશ સરકારની ભ્રમણા, ૭
 - સાંતપુરુષો અને પયમંબરો, ૧૭
 - ઇસમાઇલી વહીવટી તંત્રની
 પદ્ધતિ, ૩૦, ૩૧

- ઈસમાઇલીઓની ભાવિ સંસ્કાર
પદ્ધતિ. ૩૯
- એંસીના દશકામાં રાષ્ટ્રીય
કેંબ્રોસની સ્થાપના અને તે
સમયનું ઈટિશ શાસન, ૬૨,
૬૩, ૬૪
- નેવુંના દશકામાં રંગબેદ, ૬૬,
૬૭
- ૧૯૦૨-૧૯૦૪ની પરિસ્થિતિ,
૧૩૪, ૧૩૫
- પ્રશ્નમાં ચર્ચાલના દ્રષ્ટિબિંદુની
ઉત્ક્રાંતિ, ૧૫૬, ૧૫૭
- મોર્લિ-મિન્ટો સુધારા અને
૧૯૦૭નો ઇન્ડિયન કાઉન્સિલ્સ
એક્ટ, ૧૫૯, ૧૬૦, ૧૭૪, ૧૮૮
- ૧૯૧૨માં દિલ્હી દરબાર પ્રસંગની
ગહેરાત, ૧૯૫, ૧૯૬
- યુધ્ધની અસર, ૨૩૨,
- સુવારાની યોજના, ૨૩૫
- પરિસ્થિતિમાં ૫૯૮, ૨૩૬
- તુર્કીને ટેકા, ૨૪૧,
- લોકમત, ૨૫૭
- રાષ્ટ્રીય ભાવના, ૨૮૨
- મહત્વની ગહેરાત, ૨૮૪, ૨૮૫
- ૧૯૩૦માં ઈન્ટર સાથેના સંબંધો
અને રાજકીય પરિસ્થિતિ, ૨૯૫
- રાજવીઓની સમવાયી તંત્ર માટે
સંમતિ, ૨૯૭
- સમવાયી તંત્રનો સિદ્ધાંત, ૨૯૭
- ભાગલાનો પૂર્વ ઇતિહાસ, ૨૯૮
- મી. મેકડોનાલ્ડનું દ્રષ્ટિબિંદુ,
૩૦૦
- ચુકિત માટે ચાં૧જની દિલ્સૂરી,
૩૦૪

- સ્વતંત્રતા માટે મિસિસ સરોજિની
નાયકુની ઝંખના. ૩૦૯
- કીર્ણીગનો સંકુચિત અભિપ્રાય,
૩૦૯
- ખીજ ગોળમેજીમાં દલીલો,
૩૧૨, ૩૧૩
- ત્રીજી ગોળમેજી પરિષદ, ૩૧૬
- આઝાદી માટે સર સેમ્યુઅલ
હોરની માન્યતા, ૩૧૬
- પ્રશ્ન વિષે ત્રીજી ગોળમેજીના
ઈટિશ પ્રતિનિધિઓનું ગાન,
૩૧૭
- સમવાયી તંત્ર માટે ઈટિશ
વિરોધ, ૩૧૭
- ત્રીજી ગોળમેજીમાં પ્રતિનિધિત્વ,
૩૧૭
- બેઇન્ટ મેમોરેન્ડમનો ખરડો,
૩૧૭
- ૧૯૩૫નો ગવર્નમેન્ટ એક્ટ
ઇન્ડિયા એક્ટ, ૩૧૮
- પ્રતિનિધિમંડળની નિઃશસ્ત્રીકરણ
પરિષદમાં નિમણૂક કરવાની
તૈયારી, ૩૨૪
- લીગ એક્ટ નેશન્સની નીતિ માટે
દુઃખ, ૩૩૨
- ૧૯૪૬ની ગંભીર પરિસ્થિતિ,
૩૯૪
- ખીજ વિશ્વયુધ્ધની અસર, ૩૯૪
૩૯૫
- ખીજ વિશ્વયુધ્ધમાં મિત્ર
રાજ્યોને સહાય, ૩૯૫
- અર્માની લડાઈનું મુખ્ય મથક,
૩૯૫
- ઢીપ્સ મિશનનું આગમન, ૩૯૫

- ક્રીસ મિશનની નિષ્ફળતા, ૩૯૫
- બંગાળનો દુકાળ ૩૯૬
- રાષ્ટ્રવાદની ભાવનાનો પ્રચાર
શુવાળ, ૩૯૬
- સ્વરાજ્ય માટે વ્યાપક લાગણી
૩૯૬, ૩૯૭
- મી. એટલીની આકાંક્ષા, ૩૯૭
- કેબીનેટ મિશનનું આગમન, ૩૯૮
- ગાંધી-જિન્નાહ સમજૂતી માટે
નિરાશા, ૪૦૫
- લોર્ડ વેવેલ અને સર કલોડ
ઓફીનલેકનો ખાતરી, ૪૦૬
- હિંદી સૈન્યની પ્રતાપી સ્થિતિમાં
લોર્ડ વેવેલ અને સર કલોડ
ઓફીનલેકનો હિસ્સો, ૪૦૬
- હિંદી સૈન્યનું મહત્વ, ૪૦૬,
૪૦૭
- ૧૯૪૭નું ભાગ્યનિર્માણનું વર્ષ,
૪૦૭
- ભાગલાનો નિર્ણય ૪૦૮
- વાઇસરોય લોર્ડ માઉન્ટ બેટન,
૪૦૮
- ભાગલાની તારીખ, ૪૦૮
- આઝાદ ભારત, ૪૦૯
- દેશી રાજ્યોની સમસ્યા, ૪૦૯,
૪૧૦, ૪૧૩
- રાજવીઓ માટે વડોદરાના
મહારાજની માન્યતા, ૪૧૧
- આઝાદી પછી દેશી રાજ્યોનું
સ્થાન, ૪૧૩
- બ્રિટિશ શાસન સમયની
રાજ્યોની શાસન પદ્ધતિ, ૪૧૪

- આઝાદી પછી રજવાડાઓ સામે
જોડાણ માટે ચરતો અને
બાંહેધરી, ૪૧૫
- કાશ્મીરનું પગલું, ૪૧૫
- હૈદરાબાદનો દુરામહ, ૪૧૫
- ભાગલા પૂર્વે રાજ્યોની જાહેરાત,
૪૧૬
- આઝાદી પૂર્વે હિન્દીઓ માટે
ખોટી માન્યતા, ૪૩૪
- તેજસ્વી રાજપુરુષો, ૪૩૫
- ખેડૂત અને ગરીબ વર્ગની
આજની નબળી સ્થિતિ, ૪૪૪,
૪૪૫, ૪૪૬, ૪૪૭
- હુસેન, હઝરત (હ. અલીના પુત્ર-બીબ
ઈમામ) ૨૪, ૧૭૯
- હુંઝા, ૩૦, ૩૧
- હેનરી, ધરવીંગ, સર, ૧૭૯
- હેનરી, કેમ્પબેલ, બેનરમેન, ૧૪૫, ૧૫૩,
૧૬૪
- હેનરી (બેટન બર્મના શાહઝાદી), ૯૨
- હેનરી ગીડની, સર, ૨૯૩
- હેન્ડરસન આર્થર, ૩૨૯, ૩૩૦, ૩૩૧
- હેન્ડરસન, નેવીલ, ૩૫૯, ૩૬૩, ૩૬૪
- હેન્લી, કોનારડ, ૩૫૮, ૩૬૦
- હેર વોન હોલસ્ટીન, ૧૧૦, ૧૨૦
- હેરિસ, લોર્ડ, ૬૫, ૭૨, ૧૮૬
- હેરિંગ્ટન, સર ચાર્લ્સ, ૨૪૯, ૨૫૦
- હેરોલ્ડ નિકોલ્સન, સર, ૧૪૬
- હેલસલાસી (એબિસીનિયાના શહેનશાહ)
૧૩૨
- હેલ્સબરી, લોર્ડ, ૯૨
- હેવર્થ, મિસ રીટા, ૮૨૫, ૪૨૬, ૪૨૭,
૪૨૮

४६०

ना. आभाषाननां स'रभ'रुा

हृतीले-३, मिस ओलविष्, ४२२

हृकोव, १६३

हृद्राभाद, ४१५

हृथोर्न, १६६

हृनोलुलु, १६८

हृर, सर सेगुअल, २६२, ३१६, ३२०,

३२२, ३२३, ३२४, ३२७

हृल वोकर, कनंल, १३६

हृलउधन, १६७

हृले-३, ३६६, ४४८, ४४६

हृंगडोम, ७६, १६५

हृम, मि., ६२

